GÜLTEN KAZGAN

İKTİSADÎ DÜŞÜNCE

veya

POLİTİK İKTİSADIN EVRİMİ

Remzi Kitabevi

GÜLTEN KAZGAN

İKTİSADÎ DÜŞÜNCE

veya

POLİTİK İKTİSADIN EVRİMİ

1. BASKIYA ÖNSÖZ

Bu kitap, sanayi kapitalizminin Batı Dünyasında gelişmesiyle kurulmaya başlayan iktisat teorisinin evrensel geçerliği konusundaki şüphelerimizle beraber, iktisadın, son yıllarda, matematik ve istatistik gibi yardımcı dalların etkisinde, evrensel geçerliği olan bir "saf ilim" olmak yolunda gelişmesinin bizde yarattığı iyimserliğin etkisi altında yazılmıştır. Kitap, iktisadî düşüncenin, teorisiz öğretiden ibaret olduğu aşamadan başlamakta; ideolojik kanıtlama için teorilerin kurulduğu teorili öğretiler aşamasını uzun boylu incelemekte; ve öğretisiz nicel analiz tekniklerinin geliştirildiği nihaî aşama ile sona ermektedir. Bu aşamalar, iktisadın bir saf ilim olmak yolundaki gelişmesini çizmektedir.

Kitabın en geniş kısmını teşkil eden Kısım II, III ve IV, iktisat teorisinin "ideolojik" niteliğini açıklayarak, niçin bir saf ilim olamadığını belirtmektedir. Gerçekte, iktisat teorisinin evrensel geçerli bir saf ilim olmadığı konusundaki şüphemiz, hiç de yeni değildir. Bundan önce yayınladığımız, "Tarım Ekonomisi ve İktisadî Gelişme" başlıklı kitabımız, tarımın hâkim olduğu azgelişmiş bir ülkenin sanayileşmiş bir ülkeden yapısal farklarını ve bu farkların, ekonominin işleyiş mekanizmasını nasıl değiştirdiğini incelemeye yönelmiştir. İktisadî yapı farklarının, ekonominin işleyiş mekanizmasına etkileri, iktisat teorisinin geleneksel tahlil araçları ile araştırılmıştı. "İktisadî Düşünce ve Politik İktisadın Evrimi" başlığını taşıyan bu kitabımız, iktisat teorisinin evrensel geçerliği olamamasını, bu kere, diğer bir açıdan, teorinin "ideolojik" niteliği açısından ele almakta; fakat, aynı zamanda, iktisadın bu etkilerden arınma yolundaki gelişmesini de vermektedir.

Şunu belirtelim ki, iktisat teorisinin, gerek ekonomilerin iktisadî yapı farkları, gerek teorinin ideolojik niteliği dolayısıyla, evrensel geçerliği olmadığını ileri sürmekte, bu satırların yazarı, ne ilk ne de tek iktisatçıdır. Kitap okunurken görüleceği gibi Myrdal, Meek, J. Robinson, O. Lange gibi birçok iktisatçı, bugün, bu konu üzerinde durdukları gibi, geçmişte de, bu savlar ile kurulmuş olan okullar vardır. "Dış Ticaret ve Millî Ekonomi" başlıklı kitabının önsözünde, Kindleberger, gerek ekonomilerin iktisadî yapı farkları, gerek teorinin ideolojik niteliği dolayısıyla, bizim zihnimizde uyanan soruları, şöyle ifade etmektedir:

> *"Çağdaş iktisat, esas itibarıyla, Batı Avrupa ve ABD'de gelişmiştir; evrensel olmak özlemine rağmen, bu bölgelerin kurumları ve meselelerinin damgasını taşımaktadır.*
>
> *Fakat, iktisat dünyası, artık Londra ve New York mihverleri etrafında dönmüyor. Düzinelerce yeni milletler, Batı'nınkinden çok farklı bir kurumsal yapı içinde, ik-*

tisadî bağımsızlıklarını ve sanayileşmeyi gerçekleştirmeye çalışıyor. Orta Avrupa'dan Doğu'ya, Berring Boğazı'na doğru uzanan yeni tip ekonomiler de, yönetimsel denemelerin sonucu olarak, hararetle kendi ilkelerini geliştiriyor. İddia edilmektedir ki, Batı İktisadı'nın, bu diğer ülkelerde, ancak, sınırlı bir analitik değeri vardır.

*Böylece, iktisadın içeriği, uygulanabilirliği meselesi, kaçınılmaz şekilde ortaya çıkmaktadır. Batı'da öğretilen iktisat ilkeleri, evrensel uygulamaya elverişli midir? Yoksa, bunlar, kendi kültürümüzle belirlenmiş olup, sadece kapitalist sınaî ülkelere mi uygundur? Kanada için olduğu kadar, Polonya ve Hindistan için de faydalı olabilecek, genel bir iktisat yaratmak mümkün müdür?"**

*İktisadın ilim olmak yolundaki evrimini, öğretiler, okullar ve teoriler çerçevesinde inceleyen bu kitap, önemli kısmı itibarıyla, 1961-67 yılları arasında İktisat Fakültesi son sınıfında vermiş olduğumuz, "İktisadî Analiz", "Konjonktür" ve "İktisadî Düşünce Tarihi" derslerindeki "takrirler"imize dayanmaktadır; ve daha önce, bu derslere ait ders notları olarak, söz konusu yıllar arasında yayınlanmıştır. Bahis XXVIII ise, çeşitli makalelerin konusunu teşkil etmiştir.** Fakat, Kısım V ilâve edilerek, daha önceki ders notları ve makaleler yeni bir görüş açısından yazılarak, kitap bunları bir bütün içinde toplamıştır.*

Kitabın genel amacı, öğrencilerin, iktisatta teorileri, evrensel ve değişmez doğrular olarak ezbere bellemeyip, her bir hal ve her bir görüş için, yeni bir teori kurulabileceğini anlamalarını sağlamak, onları bu yolda düşünmeye sevk etmektir. Bir diğer amaç da, öğrencilerin dikkatini, öğretisel görüşlerden arınmış nicel analiz teknikleri üzerine çekmektir. Nihayet, eğer öğrencilerin çeşitli iktisat derslerinde öğrendikleri çeşitli teorileri, bir genel çerçeve içine koymalarını; bunların, hangi şartlar altında, ne gibi görüşleri doğrulamak için kurulduklarını anlamalarına yardım edebilirse, kitap genel amacına erişmiş sayılacaktır.

İstanbul, 1969

(*) C. P. Kindleberger, *Foreign Trade and the National Economy.* Yale University Press, New Haven 1962, Önsöz, s.v.

(**) *İktisadî Kalkınmada Devlet Müdahalesi.* İktisat ve Maliye Mecmuası, cilt VII, Sayı 9; *İktisadî Kalkınmada Bölgesel Farklılaşma ve Devlet Müdahalesi.* İktisat ve Maliye Mecmuası, cilt VIII, Sayı 1; *Yatırım Programlarında Tamlaşma.* İktisat Fakültesi Mecmuası, cilt XXI, no. 1-4.

2. BASKIYA ÖNSÖZ

Kitap, 2. baskısı yapılırken yeniden gözden geçirilmiş, 1. baskıdaki aksaklıkların ve eksikliklerin, mümkün olduğu ölçüde giderilmesine çalışılmıştır.

Kitabın, tümünde kullanılan dil değiştirilmiştir; uzun ve karışık cümleler kısaltılmış, basitleştirilmiştir. Yeni kuşakların anlayamayacağı kadar eski kelimeler yerine, günlük kullanımdaki kelimeler konmuş, dilin, kuşaklar arasında "haberleşme"yi rahat sağlayan bir araç olmasına çalışılmıştır. Noktalama, metnin kolay anlaşılması için, yeniden dikkatle elden geçirilmiştir.

Bundan başka, 1. baskıya önemli ekler yapılmıştır: Marjinal fiyat teorisine Sraffa'nın çağdaş eleştirisi, 1950-70 döneminde Harrod'un açtığı yolda kurulan büyüme teorileri, bu eklerin en önemlileridir. Ayrıca, hemen her bahiste, konunun daha iyi anlaşılması için, ekler bulunmaktadır.

Nihayet, 1. baskıda bulunan hataların da düzeltilmesine çalışılmıştır: Hirschman'ı yanlış yorumlamamızdan doğan sınıflandırma hatası giderilmiştir; Harrod'un büyüme teorisinin çok karışık anlatılmış olması dolayısıyla ilgili paragraf yeniden genişletilerek yazılmıştır; Hicks-Hansen eğrilerini gösteren şekillerden birindeki sembol hatası düzeltilmiş, ayrıca, ilgili açıklamaların daha iyi anlaşılması için genişletilmiştir. Bunların yanında, gerekli olan birçok düzeltmeler yapılmıştır.

Kitabın 1. baskısını okuyarak kitaptaki aksaklıklar ve eksiklikler konusunda uyaran dostlara burada teşekkür etmeyi borç biliyorum. Ayrıca, baskının kusursuz olmasına çalışan Bilgi Yayınevi'ndeki arkadaşlarımıza da çok şey borçluyuz.

İstanbul, 1974

4. BASKIYA ÖNSÖZ

Kitabın bu baskısında, daha önceki baskılarda olduğu gibi, konuların daha iyi anlaşılmasını sağlayacak değişiklikler birçok bahiste yer almaktadır. Ayrıca, daha önceki baskılarda giderilememiş olan pürüzler, aksaklıklar giderilmeye çalışılmıştır. Eleştirilerinden yararlandığım Doç. Dr. Ahmet Sayar'a burada teşekkür borçluyum.

İstanbul, Kasım 1983

6. BASKIYA ÖNSÖZ

Kitabın bu yeni baskısında içerik ve şekil açısından büyük değişiklik yapmak gerekmiştir. İçerik değişikliği bir yandan iktisat teorisindeki, bir yandan dünya olaylarındaki değişiklikleri yansıtma gereğinden kaynaklanmıştır. Şekle ilişkin değişiklikler ise, kitabı daha rahat ve verimli biçimde okunur hale getirme isteğinin ürünüdür.

Makro-iktisatta 1970'li yılların sonundan itibaren Keynes ve Keynes Okulu tahtından inerken, Keynes'e karşı-ihtilal teoriye hâkim olmuştur. Yeni teoriler Bahis XXVII'nin sonuna eklenmiştir. SSCB ve Doğu Avrupa'da merkezi planlı kollektivist sistemin çöküşü Bahis XL'ın büyük çapta değiştirilmesinin temel nedenidir. Aynı olgu, "Tarihin Sonu" tezinin de ele alınmasının gerektirmiştir. Bu tez, kitabın iç tutarlılığı, sistematiği açısından büyük önem taşımaktadır; önemi dolayısıyla son bahis (Bahis XLII) tümü ile bunu tartışmaya ayrılmıştır; kitabın son kısmı (Kısım V) yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca, merkezi planlı ekonomilerin çöküş nedenlerini açıklayıcı bulduğumuz F. Hayek'in fikirleri de ilgili bahise (Bahis XL) eklenmiştir. Bunların dışında, değişen dünya ve yaklaşımlar birçok bahiste değişikliği gerektirmiştir. Örneğin çevre sorunlarının kazandığı güncelliği yansıtmamak söz konusu olamazdı. Yapılan eklerin kitabın hacmini büyütmemesi için, bazı bahislerde önemli kısaltmalar yapılmış, bazı bahisler ise birleştirilmiştir. Teorilerin, yaklaşımların ve olayların bu denli değiştiği 1980 sonrasının düşünce dünyasında, açıktır ki, güncelliğin korunması her şeyin bu değişikliğe uyarlanmasına bağlıdır.

Şekil açısından en büyük değişiklik sayfa altlarındaki dipnotların kitabın sonuna alınmasıdır. Ayrıca, bunlarda da kısaltma yapılmıştır. Kitabın dili sadeleştirilmiş, yeni kuşağın daha kolay izleyebileceği arılığa ulaşmasına çalışılmıştır.

Yapılan değişikliklerle kitabın çağı izleyen ve rahat okunabilen bir kaynak olabileceğini umut ediyoruz.

İstanbul, Kasım 1992

9. BASKIYA ÖNSÖZ

Kitabın bu baskısında, iktisat bilimini çözümlemede kullandığımız yöntemin genelde bilim metodolojisi açısından irdelenerek haklı gösterilmesini düşündük. Bu amaçla, birinci bahse, genelde bilim metodolojisi üzerinde I. Lakatos'un yaklaşımına ve iktisat biliminin genel bilim sınıflandırılması içindeki yerine ilişkin yeni alt-bölümler ekledik. Ayrıca Bahis XVI, Bahis XXII, Bahis XXIV, Bahis XXXVIII, Bahis XLII'ye yapılan ekler yoluyla, kitabın güncel gelişmeleri izlemesini sağlamaya çalıştık.

İstanbul, Ağustos 2000

"İktisat teorisiyle uğraşırken... biçimsel model yapısında bulunan (ya da bundan çıkabilen) önermelere ek olarak, teoriye ait "inançlar"ın olabileceğini bilmeliyiz."

A. Leijonhufvud

"Düşünceler, etki ve tepki süreciyle gelişirler, fakat bu süreç sarmal (helezonî) olmalı, bir döngü olmamalıdır."

J. Robinson

"İktisadî öğretinin, ancak dogmaları olmayan kısmı evrensellik iddia edebilir. Bu, bir somut gerçekler takımı olmayıp, somut gerçeklerin keşfedilmesi için bir uyarıcıdır.
... Nicel tahlilin gerçekleştirilmesi, yirminci yüzyılı beklemektedir."

A. Marshall

Kısım I

Giriş

I

İKTİSADÎ DÜŞÜNCENİN TAHLİLİNDE YÖNTEM

İktisadî düşüncenin zaman içinde evrimini inceleyecek araştırmacı, kapsamı bu kadar geniş bir alanı anlamlı biçimde okuyucusuna iletebilmek için, uygulayacağı yönteme özel bir önem vermek zorundadır. Düşüncenin tahliline belirli bir yöntem uygulanmadığı ve bu yöntemle belirli bir amaca yönelinmediğinde, bir iktisadî düşünce kitabı kolayca okuyucunun o güne dek ismini hiç duymadığı, bir daha da duymayacağı, tarihe mal olmuş iktisatçıların, filozofların, matematikçilerin isimlerinin, doğum ve ölüm tarihlerinin, eserlerinin – bir özet içinde pek de anlaşılamayan – fikirlerinin, tarihsel sıralamasına dönüşebilir. Her dilde sayısı pek bol olan bu tür kitapların, ne iktisadın daha iyi anlaşılmasına, ne iktisadî bilginin daha yeterli bir düzeyde kullanılmasına, ne iktisadî alanda düşünce yeteneklerinin geliştirilmesine katkısı vardır.

İktisadî düşüncenin zaman içinde evrimini anlamlı, faydalı biçimde verebilen araştırmacıların inceledikleri alanın bütününe uyguladıkları, mantıkî bütünlük sağlayan, belirli yöntemleri olduğu görülür. Bu yöntem, araştırmacının iktisadı kendi anlayışına, yani, kendi iktisadî düşüncesine göre, değişik nitelikte olabilir.

I — İKTİSADÎ DÜŞÜNCENİN TAHLİLİNE UYGULANABİLECEK YÖNTEMLER

İktisadî düşüncenin tahlilini, tutarlı ve belirli bir amaçla yürütebilen bellibaşlı iktisatçıların eserleri incelendiğinde, bunların, şu birkaç yöntem içinde özetlenebileceği göze çarpar.

Bir yöntemde iktisat – tıpkı fiziksel bilimler gibi – saf ve evrensel[1] bir bilim; iktisadî tahlil araçları, içinde geliştikleri öğretilerden bağımsız, bilimsel sistemler olarak düşünülür. Tahlil araçlarının, zaman içinde çeşitli iktisat öğretilerindeki evrimiyle bugünkü kullanışına nasıl geldiği araştırılır. Bu yöntemin başlıca uygulayıcısı, J. Schumpeter'dir[2].

İktisadî tahlil araçlarının, gerçekten de içinde kullanıldıkları teoriden ve bu teorinin bağlı olduğu öğretiden bağımsız varlığı olabilir: Örneğin, üretim fonksiyonu böyle bir tahlil aracıdır. Ne var ki, eğer üretim fonksiyonunun daima azalan getiriye tabi olduğunu varsayarak, tam rekabetin geçerliliği sonucuna varılıyor, buradan da *laisser-faire* çıkarılıyorsa, üretim fonksiyonu öğretinin bir parçası olur. Dolayısıyla, Schumpeter'in yöntemi, iktisadî düşüncede en önemli sorunun açığa çıkmasına değil, aksine, gizlenmesine yardım eder. En önemli sorun da, kanımızca, her teorinin iktisatta, belirli bir

siyasal inanç sistemine veya felsefî görüşe ya da ideolojiye bağlı olarak kurulmasıdır; teoriden çıkarılan sonuçların, bunlarla bağdaşır nitelik taşımasıdır. Çeşitli siyasî inanç sistemleri veya felsefî görüşler veya ideoloji bulunduğu için, aynı olayın, iktisatta, birbirinden farklı yaklaşımda teorileri bulunabilmektedir[3].

İkinci bir yöntem, iktisadî düşünce tarihini, araştırmacının kendi öğretisel tutumunu doğrulamak için incelemesidir. Bu halde, liberal öğretiye bağlı araştırmacı Marksizmi inanç sistemi olarak suçlayıp, liberal teorilerin nasıl evrensel geçerliliği olduğunu ispatlamaya yönelir. Marksist öğretiye bağlı araştırmacı da, liberal öğretinin hâkim sınıf ideolojisi olduğunu ve insanlık tarihinin sınıf çatışması içinde evrimindeki yerini göstermeye çalışır; evrensel doğruları, Marksizmin ortaya koyduğunu ispatlamaya yönelir.

Üçüncü bir yöntem, iktisat teorisinin gerisindeki felsefî düşünce sisteminin, kurulan teorileri, bunlara dayanarak yapılan açıklamaları, bunlardan çıkarılan sonuçları nasıl etkilediğini göstermektir. G. Myrdal'ın öncülüğünü yaptığı ve J. Robinson gibi ünlü iktisatçılar arasında izleyici bulan bu yöntem, kanımızca, iktisat teorisinin gerçek niteliğini ortaya koymaktadır[4]. Teorilerin, "niçin" kurulduğuna yeterli cevap verilebilmesini sağlamakta ve iktisadî düşüncenin incelenmesi için gerekli mantık zincirini vermektedir. Ayrıca bu yöntem bilim metodolojisine son katkıların yaklaşımına uygundur. Aşağıda kısaca bu konuya değinilecek, böylece bu kitapta seçtiğimiz yöntemin bilim metodolojisi açısından haklı gösterilmesine çalışılacaktır.

II — BİLİM METODOLOJİSİ VE I. LAKATOS

Bilim metodolojisi, bilimsel araştırma yöntemlerinin incelenmesi, değerlendirilmesi demek değildir; bunun anlamı, elimizdeki teorilerin niteliklerinin değerlendirilmesine katkısında, bilimselliğinin ölçülmesinde yatar. Bu kitaptaki yöntemi haklı göstermek için başvurduğumuz I. Lakatos'un yaklaşımından önce teorilerin değerlendirilmesi konusunda iktisatta çok etkili olan K. Popper'in "yanlışlanabilirlik" kıstası yaklaşımına değinelim.

Bilim metodolojisi teorilerin değerlendirilmesi, yani ne ölçüde incelenen gerçekleri açıklamaya yardımcı olabildiği, farklı teorilerden hangisinin bu bağlamda üstün sayılabileceği gibi niteliklerin kıstaslarını arar, çerçevesini çizmeye çalışır. Bilim metodolojisi uzun bir süre Avusturya Okulu'nun (Mantıksal Pozitivistler) "doğrulanabilirlik" yaklaşımının tekelinde kaldı. Buna göre, bir olguyu, bir olayı, değişkenler arasındaki bir ilişkiyi gözlemlerden yola çıkarak tümevarım yöntemi yoluyla kurmak gerekir. Bu biçimde geliştirilen farklı teorilerin hangisinin geçerliliği kanıtlanıyorsa, "doğrulanabiliyor"sa, daha yeterli bir yeni teori geliştirilinceye kadar, bu teori, gerçeği açıklayıcı olarak kabul edilir. Doğrulamada testler, ampirik sınama esastır. Diğer bilimler gibi iktisatta da etkin olan bu yaklaşım, Karl Popper ile birlikte etkenliğini önemli ölçüde yitirmiştir. Popper, *The Logic of Scientific Discovery* (Bilimsel Keşifin Mantığı) başlıklı kitabında (1943), Mantıksal Pozitivistlerin ancak gözlemlere dayanarak teorilerin geliştirilebileceği savını reddetmiş ve tümdengelimi, mantıksal çıkarımı bilim için geçerli yöntem olarak almıştır. Ayrıca, teorilerin doğrulanabilirliğini, eleştirici akılcılık yaklaşı-

mından yola çıkarak, "yanlışlanabilirlik" kıstası ile ikame etmiştir. Buna göre, bilimdeki önermelerin bilimsellik kıstası yanlışlanabilirlik ölçütüne dayanır. Bilimdeki bir önermenin yanlışlanabilirlik derecesi ise, onun ne ölçüde ampirik olarak test edilebilir olduğuna bağlıdır. Popper'in iktisatçılara ne kadar etkili olduğu son yarım yüzyıldır ekonometride kaydedilen hızlı gelişmelerden anlaşılabilir. Nitekim 1969'dan itibaren iktisatçılar, doğa bilimciler ile birlikte, Nobel bilim ödülüne aday olmaya başladılar. Ödül alanların çoğunluğunun matematiksel iktisat ve ekonometri alanında katkısı bulunanlar olması, bu yaklaşımın etkenliğinin kanıtıdır. Ancak bugüne dek hiçbir iktisat teorisi ampirik olarak yanlışlandığı için (eğer o teori politik amaçlara hizmet ediyorsa) rafa kaldırılmış değildir. Gerçi, SSCB'nin dağılması kapitalizmi dünyanın tek geçerli sistemine dönüştürünce, serbest piyasa ekonomisi ve ona ilişkin teorilerin dışında kalan öğretiler ve okullar iktisatta egemen çevrelerce dışlanmış, "yanlışlanmış" sayılmıştır. Ne var ki, serbest küresel piyasaların yarattığı sorunlar irdelenirken, yine, bu dışlanan teorilere başvurulmaktadır. Örneğin 1997'de patlayan Asya krizi, hem Keynes'gil "toplam talep", hem sosyalist "eksik tüketim" teorilerini tekrar gündeme getirmiştir.

İşte Lakatos'un "yanlışlanabilirlik kıstasının bilim tarihindeki davranış ile desteklenmiyor olmasının kendisi yanlışlanabilir bir yaklaşımdır" derken kast ettiği budur.[5] İktisadı Lakatos'un "az gelişmiş bir bilim" saymasına, bu bakımdan şaşmamak gerekir.

Lakatos, özel olarak iktisat bilimi değil, fakat genel olarak bilim metodolojisi ile ilgilenirken şu yaklaşımı getirmiştir: Bilim tarihi tek tek teorilerin değil birbiriyle bağlantılı teorilerin, yani bilimsel araştırma programları (BAP)'nın tarihidir. Nitekim bu Kitap, paylaşılan bir ideoloji çerçevesinde kurulan teorilerin oluşturduğu öğretiler çerçevesinde yer alan teorileri bir "takım" olarak incelemektedir. Bütün bilimsel araştırma programlarının, Lakatos'a göre, şu öğeleri taşıdığı görülür: Bir kere bütün bilimsel araştırma programlarının bir değişmez "esası, temeli, özü" *(hard core)* vardır; bu, metafizik inançlar ile birlikte, bir yandan "bunu yapın" niteliğinde pozitif çözüm öğeleri *(positive heuristic)* (örneğin hangi konular incelenmelidir gibi); bir yandan, "bunu yapmayın" niteliğinde negatif çözüm öğeleri *(negative heuristic)* içerir. Örneğin gelenekçi iktisatçılar gelir bölüşümünü "normatif" bir konu görüp incelemiyorlarsa, bunu, negatif öğeye içerebiliriz. Bu "değişmez esas", BAP yandaşlarınca reddedilemez olarak kabul edilir. Lakatos'un bilimsel programında, metafizik inançların bilimden atılması gerektiği konusunda bir "pozitivist endişe" yoktur. Hatta Lakatos'un tıpkı Popper gibi, metafizik bağlantılar olmaksızın bilimsel buluşların yapılamayacağı kanısında olduğu söylenebilir.[6] Bu Kitap da Lakatos'un yaklaşımını paylaşmaktadır.

Lakatos'un bilimsel araştırma programı bu Kitapta, "öğretiler ve okullar" olarak; "metafizik esas ya da temel" dediği ve taraftarlarınca reddedilemez sayılan "öz" ise ideoloji, felsefe ve bunu destekleyen varsayımlar olarak ele alınmıştır. Söz konusu temel ya da esas, BAP'ın esnekliği olmayan, sertlik taşıyan, değiştirilemez öğesidir; bilimsel sınama burada geçerli değildir. Bu öğenin yandaşları, teorilerini buna uygun olarak kurarlar. Tam serbest piyasa ekonomisi yandaşlarının bunu haklı gösteren ya da devlet müdahalesi gereğine inananların bunu doğrulayan teorileri, öğretilerdeki "öz" ile bağlantılıdır.

İktisat, SSCB'nin dağılmasından sonra, "değişmez temel"i ile birlikte gerek pozitif gerek negatif "çözüm öğeleri"nde giderek katılaşan bir gelişme aşamasına girdi. Bir kere yeni-neoklastik öğreti dışında kalan bütün öğretilere ve okullara yaşam alanı bırakmadı. İkincisi, piyasa, "negatif çözüm öğesi" bağlamında değil toplumsal sınıflar, genelde insani sorunlardan soyutlandı.

Piyasanın serbestliği ve etkinliği, sermayenin kârınıençoklaştırdığı ölçüde, ne aynı toplumda ya da farklı ülkeler arasında gelir bölüşümü, ne artan işsizlik, açlık sefalet, ne gelişmekte olan ülkelerde çöken üretim kesimleri vb... incelenmeyecek öğelere dönüştü. Diğer bir deyişle, "negatif çözüm öğeleri" giderek güçlendi. İktisat insan ya da toplum için değil, bunlar serbest piyasa ve sermaye kârlılığı içindir gibi bir anlayış, inançları yansıtan "öz"e yerleşti.

"Pozitif çözüm öğeleri" de aynı şekilde ve aynı yönde güçlendi: Devletin küçültülmesi, kamu mal ve hizmet işletmelerinin alt-yapı tesislerinin özelleştirilmesi, bütün piyasaların (işgücü piyasası başta) her türlü kamusal müdahaleden arındırılmasının piyasa etkinliğini artırması savı, tartışmasız inceleme alanlarının başında gelir oldu.

Bu önermelerde "teleolojik" nitelikli sav, etkinlik, sermaye kârlılığı artışının, gerçekte varolan ya da yaşanan ne olursa olsun, herkesin yararlanacağı bir durum olduğudur.

BAP'ın "katı özü"ne içerilen bir diğer olgu, zaman dönemleri itibariyle herhangi bir toplumda ekonominin durumu ne olursa olsun (durgunluk ve işsizlik ya da artan borçlar gibi) ya da toplumlar arasındaki gelişme düzeyi farkları ne olursa olsun, özdeki inançlar, bu farkları göz önünde tutma gereğine artık yer bırakmamaktadır. SSCB'nin dünya sahnesinden silinmesinden sonra iktisat teorileri, geçmişe oranla çok daha yoğun biçimde ekonomilerin en önemli gerçekliklerinden kendini soyutlamaya başlamış ve özdeki katı inançları yansıtır olmuştur.

"Koruyucu kuşak", buna karşılık, bilimsel araştırma programının sınanabilir, test edilebilir önermelerini kapsar. Aynı zamanda bu önermeleri destekleyen "yardımcı" diğer varsayımları içerir. Teorilerin birinin diğerlerine üstünlüğü sadece yanlışlanabilir nitelikte olmasını değil, aynı zamanda, bağımsız biçimde test edilebilir olmasını; diğer bir deyişle, rakip bir teorinin öngöremediği bir sonucu öngörebilme gücünü taşımasını gerektirir. Koruyucu kuşak, bilimsel araştırma programının esnek, değiştirilebilir bölümünü oluşturur. Kendi dışındaki dünya ile ilişkiyi kuran, aslında koruyucu kuşakta içerilen bu önermelerdir. Bu Kitap, bilimsel araştırma programı anlayışına uygun biçimde, her öğretinin alt-okullarının oluşturduğu teorileri içermektedir. Ancak bunların hangilerinin test edilerek yanlışlanmış olduğuna ilişkin bir bilgi iletmesi pek mümkün değildir. Nedeni iktisatta böyle bir işlemin çok sınırlı olmasıdır. Örneğin krizlerin açıklanmasını yapan "eksik tüketim" teorileri, günümüzde liberal öğretiye bağlı iktisatta Keynes'in Genel Teorisi çerçevesinde "yetersiz, hatta yanlış" sayıldığı için kullanılmaz. Buna karşılık Marksist iktisat, bu teoriyi krizleri açıklamak için kullanmayı sürdürmektedir.

Bilimsel araştırma programı yanlışlama ile karşılaştığında, *koruyucu kuşakta* yer

alan yardımcı varsayımlarında değişimlere uğrar. Bu değişim sürecinde BAP "teoriyi ilerletici" bir dönüşüme tanık olabilir; şu kadar ki, daha önce var olan içeriğine oranla ampirik olarak test edilebilen daha fazla bir içerik eklenmiş olsun, öngörülememiş olan bir yeni olguyu öngörebilsin. İktisadın zaman içinde böyle bir değişime tanık olduğuna hiç şüphe yoktur. Nitekim bu Kitap, zaman içinde iktisattaki bu değişime yer vermektedir. Ancak aynı konuda (temeldeki inanç ayrılığına bağlı) birbiriyle çelişen ekonometrik çalışmaların bolluğu da hiç kuşku götürmez bir gerçektir. Lakatos, yanlışlama sonucu eğer gelişigüzel uyarlamalar yapılıyor ise, BAP'daki değişimi "yozlaşan dönüşüm" diye tanımlar. İktisatta bu tür dönüşümlerin olduğu, BAP'ın merkezindeki inançları desteklediği sürece bunların taraftarlarca desteklendiği de bir diğer gerçektir.

Bu bölümdeki açıklamaların amacı bilim metodolojisinin evrim tarihini incelemek değildir. Sadece bu Kitapta, iktisadî düşünce ya da politik iktisadın evrim sürecini incelerken izlenen yöntemin bilim metodolojisi ile bağlantısını kurmak ve Lakatos'un yaklaşımı çerçevesinde bunu kanıtlamaya çalışmaktır. Nedeni, Lakatos'un bu bağlamda bir doruk oluşturuyor sayılabilmesidir. Aynı zamanda, iktisat teorisinde yaşanan iki ters yöndeki gelişmeye işaret etmektir: İnanç düzeyindeki test edilemez "öz" ve pozitif ya da negatif çözüm öğeleri giderek katılaşırken, koruyucu kuşakta içerilen önermelerde test edilebilirlik ve yanlışlanabilirlik düzeyinde bir ilerleme olmasıdır.

III — İKTİSADIN BİLİMLER ARASINDAKİ YERİ

Bütün bilimlerin hepsine ortak özellikler bulmak imkânsız gibidir. En genel biçimde bilimi "açıklanması hedeflenen bir olay ya da olguyu açıklamak için bunun geçerli olabileceği ön koşulları saptar; tümdengelim yöntemiyle belirli varsayımlar altında bir evrensel kanun üretir; açıklamada kullanılan mantıksal çıkarım geleceğe dönük öngörü yapılmasını mümkün kılar" gibi tanımlayabiliriz. Ancak doğa bilimlerinde dahi bu genel tanım her bilim için geçerli değildir. Örneğin birçok bilim, genel kabul bulan açıklamalar yapsa da öngörü yapamamaktadır. Yer bilimlerinin, depremlerin nedenlerini açıklayabilseler de, (henüz) depremlerin ne zaman ve ne şiddette olacağını öngöremeleri buna örnektir. Bazen bunun tersi de görülür: Bilim öngörü yapabilse de, olayı açıklamada yetersiz kalabilir. Tıp bilimi "stres'in korkulu rüya görme nedeni olabileceğini öngörse de, bunun nedenini açıklayamaz.

İktisat (ya da diğer sosyal bilimler), doğa bilimlerinden farklı olarak, insan davranışları ve onun yarattığı kurumlarla ilgilidir. Bireysel davranışların toplumsal ya da kolektif amaçlara nasıl hizmet ettiği gibi, doğadaki düzenle toplumda ve ekonomide gözlenen düzen arasındaki koşutluk gibi "teleolojik" nitelikli arayış, bu bilimlerin özelliğini oluşturur. Ayrıca, günümüzde bilim metodolojisi üzerinde çalışanlar, ısrarla, tekil gözlemlerden bilimsel teorinin inşa edilemeyeceğini söyleseler de, bunlar olmadan sosyal bilimlerde teorilerin kurulamayacağı bir gerçektir. Nitekim, bu Kitap, iktisatta teorilerin tarihsel ve ortaklaşa niteliğini tartışırken, gözlemin önemini ortaya koymakta; teorilerin, nasıl üretildiği toplumların yapılarını, davranışlarını ve dönemin ilgi çeken sorunları ile egemen sınıf çıkarlarını yansıttığını göstermektedir.

Bu bağlamda, Popper'in bilimleri sınıflandırma yöntemine başvurmak yararlı ola-

caktır: Bilim önermelerinin bilimsellik derecesi, açıklamaların yeterliği kadar sınanmaya uygunluğu ile tanımlanır, konusu ya da bilgi kesinliği bağlamındaki savları ile değil. Sınanabilirlik ve yanlışlanabilirlik derece meselesidir. Bir uçta fizik, kimya gibi "sağlam" doğa bilimleri bulunur; bundan sonra "daha yumuşak" evrimsel biyoloji, jeoloji, kozmoloji gibi bilimler yer alır. Diğer uçta sınanması söz konusu dahi edilemeyen şiir, güzel sanatlar vardır. Sosyal bilimler, bu iki uç arasında bir yerlerde bulunur.

Ancak, iktisat, sosyal bilimler arasında özgün bir bilimdir. Hem, bireysel davranışların ve bunların kolektif amaçlara ne ölçüde hizmet ettiğini hiç içermeyen fizik gibi "sağlam" bilimlerden farklıdır; hem sosyoloji, siyasal bilimler gibi sosyal bilimlerden insan davranışlarını tümdengelim yöntemiyle piyasa ilişkilerini açıklayabilen teorilere dönüştürebildiği için farklıdır. Bunu yaparken, "teleolojik" niteliğinden ötürü, çok zaman yoğun biçimde, ideolojik/politik bir içerik taşıdığı da bir gerçektir. Nitekim başlangıçta iktisat "politik iktisat" olarak doğmuştur; günümüzde de sık sık bir alanın "politik iktisat"ından konu edildiği görülür. Geçmişte almaşık ideolojilerin, öğretilerin varlığına demokrasi adına tahammül ederken, günümüzde giderek tek boyutlu olmuştur.

Bu kitap politik iktisat ile saf bilim olarak iktisat (ekonometrik çözümleme teknikleri ve modelleri) arasındaki ayırımı da dile getirmektedir.

IV — BU KİTAPTA UYGULANACAK YÖNTEM

Bu kitapta iktisadî düşüncenin incelenmesindeki amaç, teorilerin kurulmasında veya eleştirilmesinde, iktisatçıların bağlı olduğu felsefe sisteminin (veya dünya görüşünün ya da inanç sistemlerinin) nasıl etkili olduğunun ortaya konmasıdır. Fakat, bir kere bu yapıldığında, iktisadî düşüncenin "ideolojik" olduğu, ideolojilerin de, tarihsel ve ortaklaşa (kollektif) bir nitelik taşıdığı görülür. Ayrıca, çalışmalarımız süresince, iktisadî düşüncenin evriminin, "diyalektik mantık"a (bkz.: Bahis XXXI., Pg. I) tam uygunluk gösterdiği ortaya çıkmıştır. Böylece, kitaba içsel birliğini ve tutarlılığını veren yöntem, iktisat teorisinin kurucularının ve eleştiricilerinin bağlı olduğu felsefe sistemlerinin ideolojik niteliğini; ideolojilerin belirlediği öğretilerin tarihsel ve ortaklaşa yapısını diyalektik mantığa göre açıklamak olmuştur.

Uygulayacağımız yöntemin bu üç ilkesinin daha iyi anlaşılmasını sağlayabilmek için, aşağıda bunlarla ilgili açıklama yapılacaktır.

A) FELSEFE SİSTEMİ VEYA DÜNYA GÖRÜŞÜ VE İKTİSAT TEORİSİ

Bilimin "deneme-hata" yöntemiyle geliştiğine, "mutlak bilgi" olmadığına bilim tarihi tanıktır. Bütün bilimlerde, zaman içinde teoriler değişebilir.

Genel olarak, fiziksel bilimlerde bir görüş, bir teori, diğer bir görüş veya teori ile çatıştığı zaman, hipotezleri test edilir; deneyler tekrarlanır; sonuçta, o teori, daha iyi yeni bir teori bulununcaya kadar, ya herkesçe kabul edilir ya da reddedilir. Eğer kabul edilmişse, onunla çatışan teori geçerli olmaktan çıkar, önemini yitirir. Örneğin, evren hakkında Copernic'in görüşünün, fizikte Newton sisteminin bir kısım düşünürlerce kabulü, diğerlerince reddi söz konusu değildir. Eğer kabul ediliyorsa, bütün bilimsel

çalışmalar artık buna dayanır. Eğer reddedilmişse, bu teori bilim tarihine mal olmuş demektir.

Buna karşılık, iktisat teorisinde aynı olayın, olaya bakan düşünürün benimsediği dünya görüşüne ya da değerler sistemine göre, farklı bir görünüşü vardır. Hattâ, aynı düşünürün, zamanla kendi dünya görüşü de değişebilir. Örneğin, kapitalizmde istihdam ve işsizlik sorununu ele alalım: Liberal öğretiye bağlı iktisatçılara göre, kapitalizmin kendi içsel güçleriyle kendiliğinden işleyişi, işsizlik sorununu çözer. Kurdukları teori, bunu ispatlamaya yönelmiştir. Eğer işsizlik varsa, bunun nedeni, ekonominin kendiliğinden işleyişini önleyen müdahalelere atfedilir. Liberal öğretiden kısmî bir ayrılışı temsil eden Keynes ve Keynes Okulu yandaşlarına göre, kapitalizmin kendiliğinden işleyişi, işsizlik sorununu çözemez. Ancak, ekonomiye müdahale yapıldığında işsizlik sorunu çözülebilir. Sosyalist öğretiye bağlı düşünürler için, oysa, işsizliğe bulunacak çareler geçicidir. Kapitalizm, sürekli olarak daha büyük sayıda işsiz yaratma eğilimindedir. Her üç görüş de, inançlarını ispatlamak için mantıkî bakımdan tutarlı teoriler kurarlar. Aynı görüşlere göre, dış ticaret sorunu üzerinde duralım: Liberal öğreti, serbest dış ticaretin her ülkenin refahını yükselteceğini, ülkeler arasında girdi gelirleri farkını, dolayısıyla, refah farkını gidereceğini, yine mantıkî bakımdan tutarlı teoriler ile gösterir. Milliyetçi akımlar bunun doğru olmadığını, ancak dış ticarette koruma yoluyla bir ülkenin sanayileşip, refahının artabileceğini savunur. Sosyalist öğretinin emperyalizm teorisi ise, değil refahını artırmak, kapitalist bir ülkeyle dış ticaretin, azgelişmiş ülkenin sömürülmesiyle sonuçlanacağını gösterir. Yani, aynı olgunun farklı bir görünüşünü, teoriler bağlı oldukları felsefe sistemlerine göre bize vermektedir. Ancak, belirtmek gerekir ki, "tek doğru"yu Liberal Öğretiye bağlı teorilerin söylediği savı, 20. yy.'ın sonuna doğru tekrar gündeme gelmiş, ayrıca uygulamaya da yansımıştır.

Burada, haklı olarak sorulabilecek soru şudur: Elimizdeki teorilerin tümünün mantıkî tutarlılığı, içsel bütünlüğü varsa, nasıl oluyor da birbiriyle çelişen tahliller yapılabiliyor, çelişik sonuçlara varan teoriler kurulabiliyor? Bu durum, iktisat teorisinde çeşitli kaynaklardan doğabilir. Bellibaşlı kaynaklardan biri, düşünürün siyasî inançlarını ya da felsefî görüşünü doğrulayan sonuçlara varmasını sağlayacak varsayımları seçmesidir. Varsayımlar test edilmediği, gerçekleri yansıtıp yansıtmadığı araştırılmadığı sürece[7], her iktisatçı istediği varsayımları yapmakta özgürdür. Hiçbir iktisatçı kurduğu teorinin başında siyasî inançlarını açıklamadığı halde, bunun dayandığı varsayımlara bakarak, çoğu zaman felsefî görüşünün ne olduğu anlaşılabilir.

İkinci bir kaynak, teoriye dahil edilen ya da ihmal edilen etkenlerdir. İktisat teorisinin, fizik biliminden farklı olarak, içerdiği parametreler zaman ve mekân içinde değişir. Doğadaki istikrara karşılık, aynı toplumda bu parametreler kısa sürelerle dahi aynı kalmaz; aynı zaman döneminde de toplumlar arasında büyük farklar vardır. Ayrıca, toplumsal olaylar, son derece karmaşıktır; çok sayıda etkene bağlıdır. Bir etkenin diğerine oranla ne derece önemli olduğunu saptamak kolay değildir; istatistikî araştırmalar dahi, bu konuda kesin sonuçlar verememektedir. Kaldı ki, elimizdeki iktisat teorilerinin, ne varsayımlarının ne içerdiği etkenlerin istatistikî araştırmalar sonucu geçerliliği sınanmıştır. Bundan ötürü, iktisatçıların teorilerine içerdikleri etkenler de, kendi bakış

açısıyla şartlanmış gözlemlerine dayanır. İstatistikî ölçme yapıldığında dahi, çoğu zaman, varolan bir olgunun nicel saptamasıyla değer yargılarını birbirinden soyutlamak olanaksızdır.

Üçüncü bir kaynak, olayları incelerken düşünürün izlediği yöntemdir. Her öğretinin kendine özgü, olayları tahlil ederken kullandığı bir yöntemi vardır. Yöntem farkları, karmaşık toplumsal olayların tahlil biçimini etkiler; bunların görünüşünü bize farklı biçimde yansıtır.

Dördüncüsü, düşünürün dünya görüşünün, incelemek için seçilen konuları da etkilemesidir; bununla bağdaşmayan bir olayın varlığını, düşünürün kabul dahi etmemesidir.

Nihayet, tahliller, varılan sonuçlar aynı olsa da, belirli bir durum bir düşünürün değer yargıları çerçevesinde olumlu, diğeri için olumsuz sayılabilir. Birinci halde, teori bize olayı olumlu, ikinci halde olumsuz diye yansıtır.

Aynı olaya bu farklı bakış açılarının kaynağını iktisadî düşüncenin gerisinde teorileri etkileyen felsefe sistemlerinde bulmak mümkündür. Batı kaynaklı iktisat teorisinin gerisindeki liberal felsefe, gerçekte, 18. yüzyıl sonunda sanayileşen Batı ülkelerinde yeni yükselen kapitalist-girişimci sınıfın dünya görüşü olmuştur. Bunun meselelere bakış açısı, bu sınıfın ve sanayileşen ülkelerin dünya görüşü, iktisadî hayatla ilgili temel ilkeleri de, liberal felsefe gereği, *laisser-faire* olmuştur. İkinci bakış açısı, liberalizmden kısmen ayrılanların oluşturduğu akımlar ve okullar ile ilgilidir. Bu tepkiler de, kapitalizmle eş-anlı olarak doğmuş, fakat, tepkiyi gösteren düşünürlerin farklı inanışları, birincilerden farklı teorilerin kurulmasına, yöntemin kullanılmasına götürmüştür. Sonuçta, katıksız *laisser-faire* reddedilmiştir. Üçüncü bakış açısı, kapitalizmle eş-anlı olarak doğan işçi sınıfını ve sömürge siyasetiyle ön plana çıkan azgelişmiş ülkeleri merkezine almıştır. Marksizmle, liberalizmden farklı bir felsefe sisteminden yararlanmıştır; kapitalizmin köklü eleştirisini yapmıştır. Bu, sosyalist öğretidir.

Şurası ilgi çekicidir ki, bu üç bakış açısı da, genişliğine ve derinliğine tek bir sistem, yani, kapitalizmin teorisini kurmuştur. Gerek ayrıntılı teorilerle savunması, gerek eleştirisi yapılan, kapitalizm olmuştur. 1980'li yılların sonunda dağılan Doğu Blokundaki uygulama tarzıyla sosyalizmin ya da bugünkü azgelişmiş ülkelerin, ne işleyişini açıklayan ne de bunların eleştirisini yapan bütünleşmiş iktisat teorisi bulunmaktadır. Kitabın amacı aynı sistemin, yani kapitalizmin, hem haklı gösterilmesi hem eleştirilmesi için kurulan teorilerin – inançlarını nasıl savunduğunu ortaya koymak üzere – tahlilidir. Aynı yöntem, ilgili bahislerde dünün sosyalist ülkelerinin ve azgelişmiş ülkelerin incelenmesine de uygulanmıştır.

Uyguladığımız bu yöntem, aynı zamanda, inanç sistemlerinden bağımsız olan (dolayısıyla tıpkı fiziksel bilimler gibi evrensel geçerliliği olan) iktisadî tahlil teknikleriyle öğretilere bağlı iktisadı birbirinden ayırmaya olanak verir. Kitabın V. kısmını oluşturan bahisler, iktisadın, adım adım bu yolda evrimini gösterir. V. Kısmın ilk bahsi öğretilerden bağımsız, evrensel uygulama alanı bulan nicel (kantitatif) tahlile ayrılmıştır. V. Kısmın son bahsinde Liberal öğretinin evrensel geçerliliği, yarattığı başlıca çelişkiler ile birlikte tartışmaya açılacaktır.

Nihayet, uyguladığımız bu yöntem, çağımızın fiziksel bilimlerindeki anlayışına da uygundur. Klasik Newton fiziğinin "gerçekte varolan dünya"sı, çağımızın fiziğinde "gözlenebildiği kadarıyla, gözlenebildiği biçimiyle dünya"ya yerini bırakmıştır. Einstein görüşlerini açıklarken, bir olayın gözleyicisinin hareket ya da dinlenme halinde olmasına önemli bir yer verir. "Relativite teorisi"ni, gözleyiciden ve onun durumundan ayrı düşünmek olanaklı değildir[8]. Aynen iktisatta da bir olayın, bir kanunun açıklanmasını, gözleyicisinden ayırt etmek olanaklı değildir. Fakat, fizikte "gözlenebildiği kadarıyla ve biçimiyle dünya" kişiyle ilgili birtakım somut, fiziksel olgularla belirlenir. Oysa iktisatta ve genel olarak toplumbilimlerde, bir iktisadî ya da toplumsal olayın açıklanmasında etken, meseleye bakış açısıdır. Bunu da, kişinin bilinçli ya da bilinçsiz olarak benimsediği felsefî görüş ya da siyasî inanç sistemi belirler.

B) İDEOLOJİ[9] VE İKTİSADÎ ÖĞRETİLERİN TARİHSEL ORTAKLAŞA NİTELİĞİ

İktisadî düşüncenin tahliline uyguladığımız yöntemin ikinci niteliği, iktisatçıları teker teker ele alıp incelemek yerine, en geniş çerçeve olarak öğretileri, sonra, eğer varsa, buna bağlı okulları ele almamızdır. Bunların içerdikleri teorilerin "niçin" kurulduğu ve nasıl belirli bir dünya görüşünü doğruladığı, ancak bu yolla açıkça ortaya çıkmaktadır. Tek tek iktisatçılar, teorilere yaptıkları katkı dolayısıyla bağlı oldukları okullar ve bunlar da, bağlı oldukları öğreti içinde ele alınmıştır. Bu yöntemi uygulama olanağını bize veren, diğer bütün toplumsal bilimler gibi iktisadın da "ideolojik" olmasıdır. İdeolojinin somut tarihsel-iktisadî şartlarla belirleniyor olması, iktisadî öğretilere tarihsel-ortaklaşa bir nitelik vermektedir.

Teorilerin gerisindeki "felsefî sistem, siyasî inanç veya düşünce sistemi vb..." olarak nitelediğimiz, bir meseleye bakış açısını belirleyen gerçekte "ideoloji"dir. İdeoloji, belirli bir sınıfın belirli bir çağda, özgün (tipik) sayabileceğimiz toplumsal düşünce sistemidir[10]. İdeoloji, bilimsel gerçeklerle beraber somut tarihsel-ekonomik yapının belirlediği değer yargılarını, önyargıları, toplumun doğru işleyişi ile ilgili kanıları da kapsar. Deneylerle test edilemeyen bu siyasal inanç sistemi, belirli bir olayda, bizi belirli bir yönde düşünmeye sevk eder. Bilinçli olarak ya da yanlış bir bilinçlenmeyle, düşünürlerin, "gerçekte toplum olayları, sanki öyleymiş gibi" bir tablo çizmesine yol açar. İdeoloji yalan demek değildir; yanlış ya da bilimsel gerçeklerden tamamıyla yoksun da demek değildir. Ne var ki, ideolojiyle şartlanmış her teorik sistem, toplumla ilgili bazı gerçekler, doğrular yanında bu şartlanmaları da yansıtır. Dolayısıyla bize gösterdiği bunlarla aynı zamanda düşünürün olayla ilgili siyasal kanılarıdır; bilinçli ya da bilinçsiz şartlanmalarıdır. Böyle olduğu için de her ideolojik sav çelişiktir; farklı siyasal görüşteki bir diğer düşünür, bu çelişkiden yararlanıp apayrı bir sonuca varabilir. Bunu yaparken, ilk çelişik önerinin bir kısım tahlil araçlarını alıp, olayın ayrı bir yönünü gösterir. Ne var ki, kendi teorisi de ideolojiyle şartlanmış olduğu ölçüde, bir üçüncü düşünür aynı olayı onun teorisi üzerinde tekrarlar.

Freud ve onu izleyen çağdaş psikoloji, insan düşüncesinin işleyişinde "akla uydurma" *(rationalisation)* denilen bir olguyu ortaya koymuştur. Bu olgu, gerek bireyin kendi ruh sağlığı gerek diğer kişileri etkilemek için kendisi hakkında, güdüleri hakkında,

gerçekte olanı değil de olması gerekeni ya da kendisinin gerçekleşmesini istediğini yansıtacak bir tablo çizmesi diye tanımlanabilir. Bireysel psikoloji bakımından önemli olan "akla uydurma", toplumsal bilimlerde ideoloji olarak ortaya çıkar. Her düşünürün – bilinçsiz ya da bilinçaltı olarak ya da kendi sınıfına bağlı kalan bilinçlenmeyle[11]– benimsediği ideolojiye göre izlediği bir yöntem, incelemek için seçtiği konu[12], yaptığı varsayımlar, ihmal ettiği ya da ön plana aldığı değişkenler, aradığı sonuçlar vardır. Bu yönüyle, öğretilerin ayrıntıları kişisel fikirleri yansıtıyor olsa da, ideolojinin belirlediği genel yapısı ortaklaşa ve tarihseldir. Bu yapı, teorinin gerisinde kalan ideoloji ile belirlenmiştir. Böylece, öğretilerde bir yanda açıkça gördüğümüz teorik yapılar vardır; bir yanda ise, bu teorilerin gerisinde kalan gizli bir etken vardır; bu da öğretinin ideolojik yönüdür.

İdeolojileri, genellikle üç grup altında sınıflandırmak mümkündür[13].

i) Varolan düzeni savunan hâkim sınıf ideolojisi: Bu, varolan toplumsal-iktisadî yapının, hâkim sınıfın kendi toplumsal düşünce sistemine göre *optimal* sayılabilecek şartları yarattığı izlenimini uyandırmaya yönelmiştir. İktisat teorisinin derinliğine incelediği kapitalist toplumda bu ideoloji, iktisadî liberalizm olmuştur. Fakat, iktisadî liberalizmin hâkim sınıf çıkarını savunan ideoloji olmak niteliği, sadece sanayi kapitalizminin yerleştiği tarihsel aşamaya ve toplumlara özgüdür. Ticarî kapitalizm (merkantilizm) aşamasında iktisadî liberalizm, buna karşı çıkan gerçekçi ve devrimci bir ideoloji olmuştur. Dünkü sosyalist Doğu Avrupa toplumları ve dağılan Sovyetler Birliği'ne gelince: Daha fazla düşünce, söz, yayın özgürlüğü ve piyasa ekonomisi kurallarına yaklaşmak anlamında liberalleşme akımları, daha *optimal* sayılan şartların yaratılması için varolan durumun değişmesi gerektiğini savunan eleştirici bir ideoloji olmuş; uygulama tarzıyla Marksizm ya da Marksizm-Leninizm ise, varolan düzeni savunmak için hâkim sınıfça yararlanılan bir ideolojiye dönüşmüştür. Parti bürokrasisi tarafından, varolan toplumsal-iktisadî şartları haklı göstermekte kullanılmıştır[14]. Hâkim sınıf ideolojisinin varolan düzeni savunma zorunda olma nedeni açıktır: Bir toplum, üyeleri toplumun işleyişinde "doğru" olan yollar hakkında ortak duygulara sahip olmadan sarsıntısız yaşayamaz. Varolan iktisadî-toplumsal şartların haklı gösterilmesi, olması gereken gibi olduğunun kişilere aşılanması, toplumun büyük sarsıntılar geçirmeksizin yaşamasını sağlar[15]. Böylece, iktidardakilerin çıkarlarını, bilinçli ya da bilinçaltı olarak korumaya yardım eder[16].

Liberal öğreti (Kısım I), sanayi kapitalizminin yerleştiği tarihsel aşamada ve ülkelerde, hâkim sınıf ya da ülke çıkarını savunanların ideolojisi olmuştur. İktisat teorisinin genişliğine ve derinliğine incelediği kapitalist ekonominin bu açıdan görünüşünü verenler, yürürlükteki şartları haklı göstermeye yönelmiştir. Liberal Öğreti, böylece, tarihsel ve ortaklaşa bir ideolojinin belirlediği teorileri içerir. Teorideki kişisel farklar ne olursa olsun, kişisel olmayan bir nitelik taşır.

ii) *Varolan düzene* karşı çıkan ilerici ideoloji: Bu, varolan düzeni yerip, varolan toplumsal-iktisadî yapı yerine insanlık için, daha büyük bir kitle için daha büyük mutluluk getirecek düzenin kurulacağını iddia eder. Teorilerini, sanki bu öngörüleri gerçekleşecekmiş gibi kurar.

İktisat teorisinin derinliğine incelediği kapitalist sistemde bu karşıt ideolojiyi, hâkim sınıf olan burjuvazinin karşıtı işçi sınıfının sözcülüğünü yapan sosyalist öğreti (Kısım IV) temsil eder. Sosyalist öğretinin devrimci ve gerçekçi ideolojisiyle kapitalizmi incelemesi, liberal öğretide gizli kalan sistemin istikrarsızlığı, çıkar uyuşmazlığı, safî kârın sağlanması gibi olguların ortaya konması olanağını yaratmıştır. Böylece, sosyalist öğretinin iktisadî sorunların incelenmesinde daha gerçekçi bir yaklaşımı olmuştur.

Sosyalist öğreti, bu gerçekçi ideolojik yapısıyla tıpkı liberal öğreti gibi tarihsel ve ortaklaşa bir nitelik taşır. Ne var ki, yukarda değinildiği gibi, dağılan Sovyet Blokunda parti bürokrasisi sosyalist sistemin uygulanış tarzına göre varolan düzenin savunmasına yönelmiş, fakat rasyonel bir sistem yaratamamıştır. Kapitalizmin eleştirisine, gerçeklerin açıklanmasına ve daha *optimal* sayılan bir toplumsal-iktisadî yapının şartlarının belirlenmesine yöneldiği aşamadaki devrimci ve gerçekçi niteliği kaybetmiştir. Kısım IV'ün konusu, bu iki ayrı niteliğiyle sosyalist öğreti ve teorilerdir.

iii) Uzlaştırma ideolojileri: Bunlar, kapitalizmde varolan düzeni savunan katıksız *laisser-faire*'le, kapitalizmi yerip bunu geçici bir tarihsel aşama sayan; sosyalizme geçişin, bu tür toplumların evrim kanunları sonucu kaçınılmazlığını gösteren sosyalist öğreti arasında, bir "orta yol"cu ideolojik akımdır. İlk ikisinden farklı görüşleri, okulları, akımları kapsar. Her iki öğretiden de bazı görüşler almıştır. Liberal öğretiden aktarılan üretim araçları özel mülkiyeti, bireysel girişim, kâr amacı, piyasa ekonomisi gibi temel kurumlarıdır. Fakat, sistemin kendiliğinden kendi içsel kanunlarıyla *optimal* şartları yaratacağı iddiasını, yani katıksız *laisser-faire*'i kabul etmez. Sosyalist öğretiden, kapitalizmin doğurduğu sorunlara daha gerçekçi yaklaşımı; çıkar çatışmasını, safî kârın ve sömürünün varlığını, sürekli işsizlik yaratma eğilimini; devlet müdahalesinin gerekliliğini almıştır. Uzlaştırma ideolojileri, özünde, sistemin ancak bazı yeniden düzenlemelerle *optimal* şartları yaratabileceğini söyler. Bunun için, kamunun ekonomiye bir ya da diğer yoldan müdahalesini zorunlu görür. Kısım III'ün içerdiği çeşitli okullar ya da akımlar, bu tür bir ideolojik tutumla ayrılır.

Kısım V, ideolojik içeriği zayıflayan iktisat teorisini[17] ve ideolojiden bağımsız olarak her ekonomide uygulanabilecek tahlil tekniklerini vermektedir. Gerçekte, iktisadın ideolojiden bağımsız bir nicel tahlil tekniği haline gelme çabasının da, tarihsel ve ortaklaşa bir niteliği vardır. Bu da, daha çok, İkinci Dünya Harbi şartları ile Harp sonrası şartlarının, iktisadı, kapitalist ülkelerde bir hesap tekniği haline getirmesi gerekliliğine; dönemin sosyalist ülkelerinde ise planlamanın bu gerekliliği yaratmasına bağlanabilir. Bu gerek, sistemlerarası ideolojik savaşta iktisadî başarının, o sistemin başarısını açıklayan temel gösterge kabul edilmesinden doğmuştur. İdeolojik savaşta 1980'li yıllarla birlikte Liberal Öğretinin kazandığı üstünlük, aynı bağlamda, bunun ne ölçüde evrensel olabileceğini de tartışmayı gerektirmiştir.

Kısacası, iktisat öğretilerinin ya da nicel tahlil tekniklerinin tarihsel ve ortaklaşa niteliği, düşünürlerin teker teker üzerinde duracak yerde bir bütünün parçası olarak ele alınmalarını sağlamıştır. Bütün kitapta sadece Marx (daha doğrusu Marx ve Engels) ve Keynes, düşünce tarihindeki önemleri dolayısıyla ayrı olarak incelenmiştir. Nedeni, Keynes'in kurduğu teorik sistemin iktisat teorisinin gelişmesinde yeni ufuklar açması

ve "politik iktisat"ı geri getirmesi; Marx'ın ise, teorileri ile sosyalist öğretide bir doruk olmasıdır. Ne var ki, 1990 sonrası yılların "tek kutuplu dünya"sında her ikisinin de Liberal öğretinin egemenliğine yenik düştüğü bir gerçektir.

C) İKTİSADÎ DÜŞÜNCENİN EVRİMİNDE DİYALEKTİK SÜREÇ

İktisadî düşüncenin tahliline uyguladığımız yöntemin üçüncü özelliği, teorilerin tarihe göre sıralanışı yerine, düşüncede diyalektik sürece göre sınıflandırılmış olmalarıdır. Bu bakımdan, tarihe göre sıralamada en sonda gelebilecek bir teori, düşüncenin evrimindeki diyalektiğe göre başta gelebilmektedir.

Düşüncenin evrimindeki diyalektik süreç, şöyle düşünülmüştür: Liberal öğretiyi ve bunun iktisat politikası olan *laisser-faire*'i katıksız haliyle savunmak üzere kurulan teoriler, iktisadî düşünce tarihinde "tez" kabul edilmiştir. İktisat teorisinin başlangıcı sayılan Fizyokrasi'de devrimci bir ideoloji olan iktisadî liberalizm, Klasik okul ve Neo-Klasik Okul'un da ideolojisi olarak devam etmiştir. Ancak, bu devrimci nitelik, varolan durumun savunmasına dönüşmüştür. Bu bakımdan, "tez" olarak düşünülen liberal öğreti günümüze kadar gelmekte, fakat, ideolojik konumu zaman içinde değişmiş olmaktadır. Kısım II'yi oluşturan okullar ve kurdukları teoriler, bu açıdan düşünülmüştür.

Liberal öğretiyle beraber doğan, yine günümüze kadar gelen bir diğer yaklaşım, uzlaştırma ideolojileri dediğimiz Kısım III'ü oluşturan akımlar, teoriler ve okullardır. Bunlar, liberal öğretinin bir bakıma "karşıt-tez"inin ilk aşamasını, bir bakıma da bir "yeni liberalizm"i temsil eder; onun evrimine paralel bir evrim gösterir. Burada, teoriler, liberal öğretiye en zayıf tepki saydığımız "serbest dış ticaret teorisine tepki"den, en şiddetli tepkiyi gösteren (gelişmiş ülkeler bakımından) Keynes'gil teoriye ve (azgelişmiş ülkeler bakımından) kalkınma sorununa doğru sıralanmıştır.

Liberal öğretinin "karşıt-tez"ini, sosyalist öğreti oluşturur. Buna bağlı teoriler de kapitalizmin evrimine paralel bir gelişme göstermiştir. Marksizmin kapitalist emperyalizmi ve tekelci kapitalizmi eleştirisi bu gelişmenin doğal sonucudur. Kısım IV'ün son bahsi olan "Sosyalist Sistemin Ekonomi Teorisi"ne, Asya-Tipi-Üretim-Tarzı modelinden geçilmesi ise, diyalektik süreç bakımından ilgi çekicidir. Çünkü, Marksizmin, sosyalizmin uygulandığı ülkelerde bir hâkim sınıf ideolojisi haline geldiği eleştirisiyle, Marx'ın bir modelinin Marksizme karşı kullanıldığını; sınıf çelişkilerinin bu toplumlarda da devam ettiği iddiasını ortaya koymaktadır[18].

Yukarda sınıflandırdığımız üç ideolojik tutum, günümüzün çoğulcu Batı demokrasilerindeki bellibaşlı siyasî akımları yansıtır, siyasî partilerde örgütlenmesini bulur. Bu da, iktisadın niçin saf bilim değil de "politik iktisat" sayılabildiğini açıkça gösterir. Gerçi 21. yy'ın küreselleşme dünyasında artık komünist partiler yoktur; sosyal demokrat ve sosyalist partiler varlıklarını sürdürseler de ekonomi programları sosyalist içeriğini kaybetmiştir, işçi sendikaları ile bağlarını ya koparmış ya da zayıflatmışlardır. Ancak yine parlamentolarda *Laisser-faire*'e muhalefetin kaynağı bu partilerdir.

İktisadî düşüncenin evriminde "bireşim" (sentez), iktisadın saf bilim haline gelmesi, evrensel uygulama alanı bulabilmesi diye düşünülmüştür. Keynes sonrası "İktisadî büyüme teorileri"nin bir kısmında, bu nitelikte modeller bulunabilir. Fakat, daha önce

belirttiğimiz gibi, ideolojiden arınmış "saf bilim" olarak iktisat ancak nicel (kantitatif) tahlil teknikleri için söz konusudur. Bunlar, iktisadî düşüncenin diyalektik evriminde bir "nihaî aşama"dır. Her üç öğreti çerçevesinde geliştirilen iktisadî tahlil araçlarından, teorilerden yararlanmakta; her tür iktisadî yapıda, her iktisadî sistem içinde – kendi ideolojik anlayışına uydurularak – uygulanabilmektedir.

Şurası bir gerçektir ki, varsayımları test edilemeyen; yargıları deneysel ya da istatistikî yollarla doğrulanamayan ya da yanlışlanamayan[19]; belirli tarihsel-toplumsal-iktisadî şartlar altında, belirli ideolojik etkilerle kurulan teorileri fizik bilimi gibi "saf bilim" saymak olanaklı değildir. Ancak iktisat, evriminin bugün vardığı aşamasında daha önceki bütün aşamalardan gerekli tahlil araçlarını alarak, yardımcı bilim dallarından yararlanarak, "bilim" olmak yolunda gelişmektedir. İktisadın bilim olmak yolundaki bu evrimini "tıp"taki evrimle karşılaştırmak anlamlıdır. Yakın zamanlara kadar tıp, hekimlerin sezgileriyle hastalıklara teşhis koyup, kendilerinin hazırladığı ilâçlarla hastalıkları tedavi ettikleri bir "san'at" niteliğindeydi. Oysa, fizik, kimya ve biyoloji gibi yardımcı bilim dalları tıbbı, gerek teşhis gerek tedavi aşamasında, san'at olmaktan çıkarıp bilime dönüştürmekte son yıllarda büyük rol oynamıştır. Aynen iktisatta da matematik ve istatistik gibi yardımcı dallar "ölçme"yi iktisadi değişkenler için olanaklı kılmakla, hem gerçeklerin açıklanmasına, hem de gerekli politika önlemlerinin alınmasına yardım edecektir. Ne var ki, bugünkü düzeyinde "iktisat, bilimlerin içinde en artistik olanıdır; aynı zamanda, san'atların da en bilimsel olanı haline gelmeyi umut edebilir."[20]. Dünyada farklı politik ideolojiler olduğu sürece, herhalde farklı iktisadî ideolojiler de olacaktır.[21] Bir toplumsal bilim niteliğiyle iktisat, bu farklı ideolojilerin etkisini yansıtmaya herhalde devam edecektir. Fakat, en süratli gelişme gösteren, en geniş uygulama alanı bulan, toplumsal bilim olmayan nicel tahlil teknikleri olacaktır. Ne var ki, bunları kullanarak yapılan istatistikî araştırmaların sonuçları da ideolojiden arınmış kesin bilimsel bulgular olamayacağa benzemektedir. Don Patinkin, bir gözlemiyle, bu durumu şöyle vurguluyor: "Disiplinimizin durumu konusunda bende büyük kuşku uyandıran, bir araştırıcının politik görüşleriyle (ya da, daha kötüsü, araştırmanın yöneticisinin görüşleriyle) ampirik bulguları arasındaki yüksek pozitif korrelasyondur. Eğer Yale'den tarihin herhangi bir döneminde para politikasının, Chicago'dan da maliye politikasının üstünlüğünü ortaya koyan bir ampirik doktora tezi çıkarsa, o zaman iktisadın bilim olduğuna inanmaya başlayacağım."[22]

Patinkin'in Chicago Okulu'ndan kastettiği, M. Friedman'dır. Friedman, kendi "bilim" anlayışına ugun biçimde teorilerini kanıtlamak için, çok sayıda istatistikî araştırma yapmıştır; çünkü, anlayışına göre, ampirik kanıtlama "pozitif veya bilimsel iktisat"ın ayrılmaz öğesidir[23]. Ne var ki, kendisinin sağladığı bu kanıtlara dayanarak, Keynes'cilerin Friedman'cı (veya monetarist) oldukları bugüne dek görülmemiştir. Tabiî, aksi de geçerli değildir.

D) LİBERAL ÖĞRETİ "TEZ" DEĞİL "SENTEZ" MİDİR?

İktisat teorilerinin ideolojiyle yüklü görünümüne rağmen, 1980'li yılların başından itibaren şaşırtıcı bir değişimin ortaya çıktığı ve giderek ivme kazandığı bir gerçektir. Bir

kere, Sovyetler Birliği ile çevresindeki Doğu Avrupa ülkelerinin oluşturduğu merkezi planlı ülkeler bugün artık yoktur. Sovyetler Birliği Başkanı M. Gorbaçov'un başlattığı politik ve iktisadi liberalleşme denemelerini izleyen dağılmanın sonucunda doğan yeni ülkeler, liberal demokrasi ve serbest piyasa ekonomisini uygulama isteğinde olduklarını açıklamıştır. Benzer durum, dağılan eski Yugoslav Cumhuriyeti'nin doğurduğu yeni devletler için geçerlidir. İkincisi, Çin Halk Cumhuriyeti 1978'den itibaren, sadece ekonomi alanında olsa da, liberalleşmeyi benimsemiştir: Tarımda kolektifleştirmeden vazgeçmiş, tüketim malları üretimine ağırlık vererek maddi çalışma dürtüsü yaratmış, serbest bölgeler ve sermaye piyasası kurma yoluyla serbest piyasa ekonomisini uygulamada ileri adımlar atmıştır. Üçüncüsü, ağır dış borç yükü altındaki azgelişmiş ülkeler 1980'li yılların başından itibaren serbest piyasa ekonomisini bütün koşullarıyla uygulamaya zorlanmaktadır; uluslararası kredi kurumları bu işlevi üstlenmiştir. Diğer yandan, Avrupa'da ne sağ ne sol diktatörlük kalmadığı gibi, çoğunluğu diktatörlük ile yönetilmiş Latin Amerika ülkelerinde de politik liberalleşme görülüyor. Çoğulcu demokrasiyle yönetilen ileri sanayi ülkelerinde, liberal öğretinin en katıksız uygulayıcısı muhafazakâr partiler dışındaki politik partiler çok zayıflamış, Marksist kökenli komünist partiler ise neredeyse yokolmuştur. Yani, liberal öğretinin ideolojisi hem ekonomi hem politika alanında giderek yayılmış, evrenselleşme yoluna girmiştir; uzlaşma ideolojileri ile Marksizm'den türeyen iktisadi düzenler devre dışı kalmaya başlamıştır.

Son on ya da on beş yılda ortaya çıkan tek yönlü bu değişim akla hemen şu soruyu getirmelidir: Eğer Liberal öğreti böyle evrenselleşiyorsa, temel ideolojisi kabul buluyorsa, yoksa yukarda sunulduğu gibi "tez" değil de "bireşim-sentez" midir? Öyle ki, ideolojik plandaki ilkeleri – özgürlük ve hukuk düzeyinde eşitlik – en rasyonel, en etkin politik ve iktisadi sistemi yaratabildiği için, diğer öğretileri ve bunlardan türeyen kurumları ve politikaları saf dışı bırakmaktadır. Nitekim, bazı düşünürler, Hegel'den devraldıkları bir deyişle "Tarihin sonu geldi";[24] herkes düşünce düzeyinde de olsa liberal öğretinin temel ilkelerini benimsedi; insan bilinci maddi dünyayı yarattığına göre sonuçta bir tek devlet modeli olacak, öyle ki, politika alanında liberal demokrasi, ekonomi alanında serbest piyasa ekonomisi geçerli olacak. Bu model kendi içinde bir çelişki içermediği için de değişmeden sürebilecek; böylece ideolojinin, yani tarihin sonu gelmiş olacak demektedir. Bu savı tartışmayı kitabın son bahsine bırakıyoruz.

II

KONUYA GİRİŞ

Kısım II'nin başından itibaren incelenen öğretilerin özelliği, ekonominin işleyiş mekanizmalarını teorileştirmiş olmalarıdır. Bu teorilerin ideolojik niteliğine rağmen, kurulmaları için toplumsal kanunların araştırılması, iktisadî mekanizmanın açıklanması gerekmiş; bunlara bağlı olarak da iktisat politikaları önerilmiştir. Bu araştırmalar, iktisadın bir toplumsal bilim olmak yolunda evriminin ilk aşamasıdır. Toplumun iktisat kanunlarını araştırıp, teorileştirme yolunda ilk denemenin şerefi Fizyokratlara aittir. İktisadî liberalizm toplumda üretimi, mübadeleyi ve bölüşümü bir merkezî gücün kararlarına değil de, toplumun içsel güçleriyle gerçekleştirmesine bırakır. Bunların kanunlarını incelemek gereği, dolayısıyla, iktisadî liberalizmi yaratan şartlarla beraber doğmuştur. İktisat teorisinin kurulması ve gelişmesi, Batı Avrupa toplumları ile onun uzantısı olan ABD'de, sanayi kapitalizminin yerleşmesini ve gelişmesini izlemiştir. İktisadın bir toplumsal bilim olmasında ilk aşama liberal öğretiyle başladığına göre, iki yüzyıllık bir tarihi var demektir.

Oysa, her toplumsal-iktisadî yapıya özgü bir iktisadî düşünce sistemi vardır; iktisadî düşünce, en eski uygarlıklar kadar eskidir. Toplumda üretim, mübadele ve bölüşümle ilgili sorunlar, her çağda varolmuştur. Bunların ilkeleri, ya Antikçağda olduğu gibi filozoflarca ya da Ortaçağda olduğu gibi Tanrıbilimcilerce incelenmiş; felsefe ve Tanrıbilim dışında, bağımsız bir "iktisat bilimi" söz konusu olmamıştır. Bu aşama, ilgi alanımız dışında kalmaktadır.

Batı Avrupa ülkelerinde piyasa ekonomisini ve kapitalist-girişimci sınıfı yaratacak tarihsel ve iktisadî şartlar doğmazdan önce, bugün azgelişmiş olarak nitelendirdiğimiz toplumlarda hâlâ kısmen, ilkel teknikle geçimlik üretimin hâkim olduğu görülür. Bu toplumlarda, piyasa ekonomisi şartlarının tamamıyla geçerli olmaması[1], iktisadî faaliyetlere geleneksel bir nitelik vermiştir. İktisadî faaliyetin amaçları ve ilkeleri geleneklerle, törelerle belirlenmiştir. Bu amaçlar ve ilkeler, Ortaçağ Avrupa'sında Kilise Öğretisi; geleneksel ve töresel yapısını koruyan İslâm ülkelerinde bugün dahi, İslâm Öğretisi içinde işlenmiştir. Bu öğretiler geçimlik üretim şartlarını, kapital sahibi bir girişimci sınıf yerine "statü"ye bağlı bir yönetici sınıfın hâkim olduğu toplum yapısını yansıtır[2]. Bu tür toplumlarda ne iktisat teorisinin başlangıçtan itibaren varsaydığı "iktisadî adam", ne onun davranış ilkesi olan akılcılık söz konusudur; ne de, dolayısıyla, iktisadî düşüncenin onun ideolojisi olarak belirmesi. Her ne kadar A. Smith, Malthus, J. S. Mill, Marx ve Engels gibi iktisatçılar geleneksel toplumlarla ilgilenmişlerse de, bunlarla

ilgili açıklamaları kapitalizmin işleyiş kanunları için kurulan teorik sistemler dışında kalmıştır. İktisat teorisinin, bu tür, geleneksel ve töresel düşünce sistemleriyle ayrılan, yarı kapalı geçimlik tarım düzeninin hâkim olduğu toplumlarla ilgilenmesi, çok yenidir. Bu ilgi, İkinci Dünya Harbinden sonra azgelişmiş ülkelerin "siyasî bağımsızlık" elde ederek, dünyadaki politik-ideolojik çatışmanın konusu olmalarını beklemiştir.

Bu kitapta, öğretilerin incelenmesine Merkantilist Öğreti ile başlanacaktır. Bu öğreti, Batı dünyasında ticarî kapitalizmin ideolojisini yansıtan bir "politik iktisat sistemi" olarak doğmuştur. İktisat teorisinin kurulmasına, merkantilistlerin ancak sanayi kapitalizminin belirmeye başladığı aşamada katkı yaptıkları görülür. Ancak, feodalitenin ideolojisini yansıtan Ortaçağ Kilise Öğretisinden sonra merkantilizm, toplum bilimlerinde Tanrıbilimden bağımsızlaşma aşamasını oluşturur.

III

MERKANTİLİST ÖĞRETİ

Batı Avrupa ülkelerinde Ortaçağın sonuyla Sanayi Devrimi arasındaki dönem, feodalizmin yıkılışı ve güçlü merkezî devletlerin kuruluşlarıyla belirir. İktisadî açıdan da, kapital birikimini ve piyasa ekonomisi şartlarını hazırlayan ticarî kapitalizmin geliştiği çağdır. Merkantilizm, yeni ticarî kapitalist sınıfın ideolojisini yansıtan bir "politik iktisat sistemi" olarak, aşağı yukarı üç yüzyıl ulusal devletlerin iktisat politikası ilkelerini belirlemiştir. "Politik iktisat" deyimi de, ilk defa merkantilistler tarafından kullanılmıştır.

Ticarî kapitalizm, "iktisadî adam"ı ve piyasa ekonomisi şartlarını yarattığı gibi, kapital birikimi yoluyla sanayi kapitalizminin doğuşunu da içermiştir. Ancak, birincinin ideolojisini yansıtan merkantilist öğreti, ikincinin ideolojisini yansıtan öğretinin her bakımdan karşıtıdır.

I — İKTİSADÎ ALTYAPI VE İKTİSADÎ DÜŞÜNCEYİ HAZIRLAYAN ŞARTLAR

Ortaçağın sonlarına doğru, Batı Avrupa toplumlarının iktisadî temellerini değiştirecek birtakım etkenler ortaya çıkmıştır. Bir kere, denizaşırı ülkelerdeki keşiflerle ticaret genişlemişti. Bunu izleyerek Avrupa'ya akan altınlar, fiyatları yükselterek ticarî kapitali büyütüyor ve tüccarlara kârlı yeni iş alanları açıyor, bir yandan da taşınmaz mal gelirleriyle yaşayan soyluları fakirleştiriyordu. İkinci olarak, tarımda üretim tekniği değişmesi geleneksel geçimlik ekonomi düzenini yıkmıştı. Tarımsal üretim piyasaya yönelmiş, piyasa kanunlarıyla beraber ticarî kapitale bağlı hale gelmişti. Ticarette artan kâr olanaklarıyla birlikte, "bireycilik"in gelişmesinde dinde Reformasyon hareketi, Rönesans ve hümanizma da rol oynadı.

Ticarî sermaye, hem tarımsal üretime hem sanayi kapitalizminin ilkel bir örgütleşmesi olan ev-sanayiine hâkimdi. Toptan ticarette ve dış ticarette de, tekele sahipti. Dış ticarette tüccarlara devlet eliyle tekel verilmesi, birkaç bakımdan gerekliydi. Yeni ulusal devletler için ticaret bir gelir kaynağıydı. Denizaşırı ülkelerde ticaretin yüksek rizikosu ise tekeli gerekli kılıyordu. 16-17. yüzyıllarda anonim şirket düzenindeki imtiyazlı ticaret kumpanyaları, denizaşırı bölgelerde ticareti tekelleri altında tutuyordu. Özellikle İngiltere'de, bu kumpanyaların yöneticileri[1] çağlarının iktisadî düşüncesinin sözcülüğünü eden kişiler oldu. Dış ticaret tekellerinin yanında, rizikoyu azaltmak için, sömürgeleştirme de önemli bir araç haline geldi ve ilksel kapital birikiminin kaynağı oldu. Bunların rizikosunu azaltmak için verilen tekeller de yeterli değildi; ayrıca, devlet gücüyle korunmaları gerekiyordu.

Ticaretin gelişmesi, değişik ülkelerdeki tüccarların çıkarlarını çatışır hale getiriyor, kendilerini rakiplerine karşı koruyacak bir merkezî güce ihtiyaç yaratıyordu. Mutlak monarşiler ve güçlü merkezî devletlerin kurulması, ticaretin gelişmesi yanında bir "iktisat politikası"nın uygulanması olanağını verdi. Merkantilistler, "tüccarın kârının ulusal çıkarla özdeş olduğunu, ülkenin gücünü oluşturduğunu" ileri sürüyorlardı. Güçlü devletle tüccarların çıkarları arasında bir uyuşma olduğu için, merkantilist öğreti "mutlak monarşi ve yeni gelişen devletlerin öğretisi" olarak aşağı yukarı üç yüzyıl iktisadî düşünceyi temsil edebilmiştir.

II — MERKANTİLİZMİN İKTİSADÎ DÜŞÜNCESİ

A) TEMEL İLKELERİ

Ticarî kapitalizme uygun bir görüşle merkantilizm, paraya ve dış ticarete ön planda yer verdi. Hattâ, sonra A. Smith'in eleştireceği gibi, parayı kapitalle özdeş sayacak kadar parayı önemsedi. "Maldan korku" ve "satmak endişesi", ticarî anlayışın göstergesiydi. Özellikle dış ticarette bu endişe ortaya çıkıyor, bir dış ticaret fazlası elde edilmesi nihaî amaç sayılıyordu. Merkantilistlerin bildiği "artık", sadece dış ticaretten elde edilebilen fazlaydı. Bir ülkenin kazandığını diğer ülke kaybediyordu. Merkantilistler, bundan ötürü, ülkelerin çıkarlarının çatıştığını kabul ettiler. Dış ticarette koruma, savundukları ve uyguladıkları dış ticaret politikası oldu. Bu görüş, sanayi kapitalizminin sözcülüğünü yapan Liberal öğretinin, her ülkenin serbest ticaretten kârlı çıkacağı, dolayısıyla ülkelerin çıkarlarının tam bir uyuşma içinde olduğu görüşünden bütünüyle farklıydı.

Merkantilistlerin parayı kapitalle özdeş sayacak kadar parayı önemsemeleri, dış ticaret bilânçosunda koruma politikası yoluyla bir fazla sağlamayı gerektiriyordu. Söz konusu çağda ve ülkelerde para birimi altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerdi. Banka sistemi henüz gelişmemişti. Bu şartlar altında, ülke içinde değerli maden arzını artırmanın tek yolu – değerli maden ülke içinde üretilmediği sürece – ticaret bilânçosu fazlası sayesinde, ülkeye, değerli maden girişini sağlamaktı.

Çağın şartlarında, ticarî çıkarlar, para arzının genişletilmesini gerektirmekteydi. Bir kere, aynî ekonomiden para ekonomisine geçiş, ulusal devletlerin gücünü devam ettirmek için ordu besleme, artan üretimi genel fiyat seviyesi düşmeden satabilme, bunu geriktiriyordu. Eğer para arzı genişlemezse, genel fiyat seviyesi düşer; gerçek faiz haddi, parasal faiz haddinden daha yüksek olur. Alacaklılar kazanır, borçlular kaybeder. Bunun, ekonomi üzerine deflasyonist bir etkisi olur. Aksine, para arzı genişler ve genel fiyat seviyesi yükselirse, borçlular kazanır[2].

Genel fiyat seviyesinin yükseldiği enflasyon dönemlerinde, "kâr" fiyatlardan daha sür'atle yükselen, gelir bölüşümü lehine dönen bir gelir çeşididir. Merkantilistler böyle bir usavurma yapmasalar da, Avrupa'ya akan değerli madenler dolayısıyla fiyatlardaki yükselişin tüccar sınıfını zengin ettiğini gözlemişlerdir. Bu bakımdan, dış ticaret politikası ve ticaret bilânçosu fazlası gereğini savunmaları, söz konusu iktisadî nedenlere bağlanabilir.

İkinci olarak, merkantilistler daha büyük kamusal harcamanın – çağdaş terimlerle – daha fazla gelir ve istihdam yarattığı görüşünü savunmuştur. Artan harcamalar ve lüks, büyük binalar teşvik edilmiş, kamu yatırımları planlanmıştır. Daha büyük harcama yapılabilmesi için, tabiî – paranın dolanım hızı veri iken – para arzının artması gerekir. Paranın değerli madene dayandığı dönemde, ticaret bilânçosu fazlası bunu sağlamanın tek yoludur. Daha büyük kamu harcamasının teşviki, günümüzde Hintli iktisatçıların "U kesiminin büyümesi" tanımını hatırlatmaktadır. Bundan kastedilen, kamu yatırımları arttığında özel servetlerin şişiyor olmasıdır. Tüccarlar kamu harcamalarından yararlandıklarına göre, merkantilizmin kamusal harcamayı teşvik etmesi de açıklanabilir.

Merkantilistlerin nüfus politikası da, Klasik iktisatçılardan farklı, fakat, Ortaçağ düşüncesine uygundur. Nüfus artışını özendirmiş, "bir ülkenin en büyük hazinesinin iyi beslenmiş insan sayısı olduğu" fikrini savunmuşlardır. Bunun bir nedeni halkın harplerden, hastalıklardan kırıldığı bir sırada hızlı nüfus artışı tehlikesinin olmamasıdır. Bir nedeni, askerî gücün, henüz makineleşme seviyesinin çok düşük olduğu bir dönemde insan sayısına dayanmasıdır. Bir nedeni de, üretimin emek-yoğun olduğu bu çağda ihracat fazlası sağlanması için üretim artışının düşük ücretlerle gerçekleşme gereğidir. Hattâ, Sir Josiah Child, ülke nüfusunun göçmesi sonucunu verebileceği için, sömürgelerin olumsuz etkileri olabileceğini ileri sürmekteydi. Bunun önlenmesi için yaptığı öneri ilgi çekicidir: Sömürge sadece ana ülke ile ticaret yapmaya zorlanırsa, ana ülkede istihdamı ve üretimi artırmak, dış fazla elde etmek olanaklıdır. Örneğin, bir İngiliz, Batı Hint adalarına gidip, oradaki plantasyonda on yerliyi çalıştırırsa, İngiltere'de tek başına elde edebileceğinden daha büyük bir ürün elde eder. Bu on yerli ve bir İngiliz'in, yani toplam 11 kişinin ana ülkeden talep edeceği mallar sayesinde, İngiltere'de dört işçi daha istihdam edilebilir. Buna karşılık, New England (o zaman, İngiltere'nin sömürgesi olan bugünkü ABD) faydalı değildir; çünkü, oraya giden İngilizler, İngiltere'de tek bir kişi için dahi istihdam yaratmamaktadır. Child sömürgelerin, ancak ana ülkenin malları için piyasa olması, diğer ülkelerden satın alınmak zorunluğu olan hammaddeleri sağlaması, ucuz işçi için bir kaynak olması durumundadır ki faydalı olduklarını söyler[3].

Yukardaki görüş birkaç bakımdan önemlidir. Bir kere, 17. yüzyıl sonuna doğru merkantilizmin dış ticaret politikasını ülkeye değerli maden akışını sağlayacak bir araç görmekten artık ayrıldığını kanıtlar. Buna karşılık, dış ticaretin düzenlemesinin "koruyucu" bir niteliğe büründüğünü, yeni iş ve istihdam yaratılmasının, yeni sanayilerin gelişmesinin, devletin iktisat politikasının amacı haline geldiğini gösterir. Diğer bir deyişle, değerli madenlerin önemi azalmakta, "servetin kaynağı" olarak bunların yerini yerli sanayi almaktadır. Bu, ticarî kapitalizmden sınaî kapitalizme geçişte bir adımdır.

İkincisi, daha 17. yüzyılda bir sömürge olarak Amerika ile Batı Hint adalarının ana ülkeyi zenginleştirmek bakımından gösterdiği farklardır. Bugünün gelişmiş ülkelerinin sömürgeleşme olanağı vermediğini, fakat geri kalmış ülkelerinin sömürgeleşerek ana ülkeyi zenginleştirmeye olanak hazırladığını çağın düşünürleri ortaya koymaktadır.

B) MİLLÎ SERVET ANLAYIŞI

Merkantilizmin "ulusal servet" anlayışı da tüccarların çıkarlarını ön planda tutmaya yönelmiştir: Devletin gücünün kaynağı servette bulunur. Servet, değerli madenlerden oluşur. Değerli madenler ise, ticaret bilânçosu fazlası sayesinde elde edilebilir.

Merkantilistler için ulusal servet, halkın refahı, tüketici ya da işçi yararı ile ilgili değildir. Nitekim, imalâtçıların olabildiği kadar düşük ücretlerle işçi çalıştırmaları, dünya piyasalarında rekabet için gerekli görülmüştür. İhracat fazlası sağlanması düşük ücretle işçi çalıştırmaya bağlanmıştır. "Fakirlere Yardım Kanunları" çerçevesinde, işçiye ödenen ücretlerle yaşaması için gerekli sayılan ücret arasındaki farkın kamuca kapatılması savunulmuştur.

Buna karşılık, devletin kudretinin kaynağı olan servet, özel ayrıcalıklarla donatılmış tüccarların ve üreticilerin serveti demektir. Tüccarlarla devlet çıkarlarının özdeş sayılma nedeni ise açıktır: Tüccarların kârlı denizaşırı faaliyetlerden yararlanabilmesi güçlü merkezî devleti, güçlü bir orduyu gerektirir. Devletin kudretini sağlayan denizaşırı ticaret, ordu için silâh yapımı gibi iktisadî faaliyetler ise tüccarların elindedir.

C) YÖNTEMİ

Merkantilistler, kendilerinden önce Kilise Öğretisinin, kendilerinden sonra Liberal Öğretinin iktisadî incelemelere uyguladığı tümdengelim yöntemine karşı, tümdengelimle beraber tümevarım yöntemini kullanmışlardır. Rakamların toplanması, istitastiklerin incelenmesiyle ilgilenmişlerdir. Kendilerinin, "politik aritmetik" dedikleri rakamlarla çalışmanın, bugünkü "ekonometri"nin atası olduğu söylenebilir. Politik aritmetikle uğraşanlar arasında Sir William Petty (1623-76) *Political Arithmetick* isimli eserinde, karşılaştırmalar için kelimeler yerine rakamlar, ölçüler kullanıyor, bilimsel tartışmalarda ayrı bir yol tuttuğunu söylüyordu. Gregory King İngiltere'nin nüfus trendi, millî gelir ve servetiyle ilgili çok kabataslak da olsa birtakım hesaplar yapabiliyordu.

Merkantilistlerin rakamlarla, ölçme ile ilgilenme nedenleri açıktır. Bir kere para, servet, nüfus, dış ticaret gibi ölçülebilir büyüklüklerle uğraşmışlardır. Sonra da, "saf teori" değil fakat bir iktisat politikası sistemi kurarak, devlete yol göstermeye çalışmışlardır. Nitekim, iktisadın saf teori haline geldiği Liberal Öğretide, ölçme ve rakamlara ilgi kaybolmuş, fakat Keynes'le politik iktisat haline gelince, bu ilgi tekrar uyanmıştır.

Merkantilizm, Avrupa'nın her ülkesinde farklar gösteren bir "iktisat politikası" sistemi olmuş, tekdüze bir düşünce sistemi olmamıştır. Ülkeye göre değişen bu düşünce dört sınıfta toplanabilir: 1) İngiliz-Hollanda okulu biraz daha serbest ticarete ve üretime meyletmiş, diğerlerinden daha fazla "tüccarların düşüncesi" olmuştur. 2) Fransız okulu (Colbertism) devlet eliyle sanayileşmeyi desteklemiş; sanayileşmek için koruyucu dış ticaret politikasının F. List'ten daha önce eğitici etkisi üzerinde durmuş; daha çok devlet yöneticilerinin fikirlerini yansıtmıştır; 3) Alman okulu (Kameralistler) devlet maliyesi ve yönetimi konularına önem vermiş; yayınları devlet danışmanları, kamu teşebbüsü yöneticileri, üniversite hocaları tarafından kaleme alınmıştır; 4) İtalyan-İspanyol okulu daha çok para ile ilgili konular üzerinde durmuş; Katolik kalmaları dolayısıyla Ortaçağ düşüncesinden pek kurtulamamıştır[4].

III — MERKANTİLİZMİN İKTİSADÎ TAHLİLE KATKISI

Merkantilistlerin geliştirdiği tahlil araçları ticarî kapitalizmin öncelikle üzerine eğildiği meselelerle ilgilidir; en önemlisi bugün ödemeler bilânçosu dediğimiz, kendilerinin "dış ticaret bilânçosu" dedikleri kavramdır. (Bugün ticaret bilânçosu, ödemeler bilânçosunun sadece mal ihraç ve ithali ile ilgili olan kısmını oluşturur. Diğerleri, hizmet ithali ve ihracı; sermaye ithali ve ihracı ile ilgili kalemlerdir.) Amaçları, mal ihracı fazlası karşılığında altın elde etmektir.

Bundan başka, paranın miktarı teorisinin ilkel bir ifadesi bulunmaktadır. Jean Bodin (1530-96) fiyatlardaki yükselişin nedenlerinin "kralın politikası" değil, Yeni Dünya ülkelerinden Avrupa'ya akan değerli madenler olduğunu söylüyordu. Âdeta Keynes'gil bir görüşle, ülke içindeki değerli maden artışlarının üretimi ve tüketimi artırıcı etkisi olduğunu sezinlemişti. Bir taraftan da, miktar teorisini öngörerek fiyatları yükseltici etkisi olduğunu belirtiyordu. (Eğer M para stokunu, V paranın dolanım hızını, P genel fiyat seviyesini, T fiziksel mal hacmini gösterirse, MV=PT olarak formülleştiren Fisher denklemindeki) P'nin artışını, M'nin artışına bağlıyordu. Gerçi, Fisher denklemindeki paranın dolanım hızının etkisini açıkça belirtmedi. Fakat, lüks mallara talep yükselişinin fiyat artışlarını körüklediğini söylemesi, pek kabataslak da olsa, V'yi kavramış olduğu şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca, tekellerin üretimi kısarak, denklemdeki T'yi küçülttüklerini, böylece fiyat artışlarını körüklediklerini anlamıştır. Fisher denklemini formülleştirebilmekten uzak olsa da, denklemdeki temel değişkenleri fark etttiği açıktır[5].

Merkantilistler, para ve dış ticaret dışında, kendi ilgi alanlarındaki diğer konularda da iktisat teorisinin gelişmesine öncülük etmişlerdir. Mübadele değerinin bir malın içerdiği işgücü miktarıyla hammaddeler tarafından belirlenen "normal" fiyata meylettiği, piyasa arz ve talebinin bu fiyat etrafında dalgalanmalara yol açtığı, faiz hadlerinin ödünç verilebilir fon arzı ve talebine göre belirlendiği, fon talebinin verimli yatırım alanları bulunmasından doğduğu, harcamalardaki ve ihracat fazlasındaki artışın üretimi artırdığı, düşük faiz hadlerinin üretimi artırdığı gibi çağdaş sorunlar bu arada sayılabilir.

IV — MERKANTİLİZMİN ÇÖKÜŞÜ

Merkantilist politika ve düşüncenin çökmesini hazırlayan etkenler, aynı zamanda, *laisser-faire*'e dayanan sınaî kapitalizmin doğuşunu da hazırlıyordu. 17. yüzyıl, ticarî kapitalistle küçük sınaî kapitalistin çatışmasına sahne olmuştu. Daha bir yüzyıl önceden itibaren üretimde makinelerin kullanılması, sınaî kapitalizmi hazırlamaktaydı. Buhar makinesi ve metalurji ile dokuma sanayiinde 18. yüzyılda İngiltere'de yapılan teknolojik buluşlar, ticarî kapitalizmin sınaî kapitalizme geçmesini hazırlamıştı.

Ayrıca, gelişen dış ticaret ve 1730-75 yılları arasında gümüş stokunun artmasına bağlı uzun dönemli fiyat artışları, burjuvaları çok zenginleştirmişti.

Bundan başka, devlet müdahalesinin olumlu etki yaratmadığı konusunda 18. yüzyılın başından itibaren merkantilist yazarların özellikle Fransa'da fikirler ileri sürdüğü görülmekteydi. Bununla beraber, 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyıl boyunca devletin mü-

dahalesi çağdaş anlamıyla sanayi kurulurken devam etti. Sanayi kapitalizminin başlangıç aşamasında ihracatı özendiren müdahalecilik, sanayiin güçlenmesini sağladı. Sanayileşmede öncülüğü İngiltere ve onu izleyerek Fransa yapıyordu.

Merkantilizmin son döneminde, Sir Josiah Child'in sömürgeciliğin ana ülkeye sağlayabileceği kazançlar konusundaki görüşleri, sınaî kapitalizmin ne ölçüde geliştiğini belirtmektedir.

Merkantilizm, ticarî kapitalizm hâkim olduğu sürece onun ideolojisini yansıtan hâkim öğreti olmuştur. Fakat ticarî kapitalizm içinde gelişen sanayi kapitalizmi İngiltere'de ve Fransa'da *laisser-faire*'i gerektirmekteydi. Nitekim, sanayi kapitalizminin bu ülkelerde ticarî kapitalizmin yerini alması üzerine, merkantilist öğreti de, bu ülkelerde tarihe karışmıştır. Ancak, 15-18. yüzyıllardaki niteliğiyle tarihe karışsa da, savunduğu bazı görüşler ve iktisat politikası önlemleriyle kapitalizmin her aşamasında, bir ya da diğer ülkede her zaman varolmuştur.

Kısım II

Liberal Öğreti ve Laisser-Faire

IV

LİBERAL İKTİSADÎ ÖĞRETİNİN DOĞUŞU

Liberal iktisadî öğreti ya da *laisser-faire*, 18. yüzyıl sonunda Fransa'da ve İngiltere'de merkantilizme tepki olarak ve yeni doğan sınaî kapitalizmin sözcülüğünü yaparak ortaya çıktı. Başlangıcında, Fransa'nın kendi iktisadî yapısına uygundu; tarımsal kapitalizmin sözcülüğünü yapıyordu. Daha sonra, hem Fransa'da hem İngiltere'de yeni gelişen sınaî kapitalizmin savunucusu oldu. Yeni yükselen girişimci sınıf, toplumda kendi faaliyetini sınırlayacak bütün kayıtlara karşıydı. Merkantilizmin tekellerine, kamu denetimine, ayrıcalıklara, soyluların toprak mülkiyetinden doğan gücüne karşı çıkarken kendi çıkarı için özgürlük, bireysel girişim ve bireysel denetim istiyordu. Bu süreçte kendisiyle beraber olacak, kendi dünya görüşünü haklı gösterecek yeni bir felsefenin oluşmasına yol açtı: Dünya görüşü "iktisadî liberalizm", politikası da *laisser-faire* oldu[1]. İktisadî liberalizmin doğuşunu anlamak, bu bakımdan, merkantilizme tepkinin doğuşunu yaratan altyapı şartlarının, bir yandan da, bunun oluşturduğu ya da kendisi için yararlandığı felsefî görüşlerin anlaşılmasını gerektirir.

Kurdukları iktisat teorisinin çözümleme niteliği ne olursa olsun, liberal iktisadî öğretiyi haklı göstermek üzere teoriler kuran iktisatçılar, üç iktisat okulunda toplanmaktadır: Fizyokratlar, Klasik Okul ve Neo-klasik Okul. 18. yüzyılın sonundan günümüze kadar süregelen dönemde kurulan teorilerin, matematiğin iktisada uygulanması gibi değişikliklere rağmen, dünya görüşü değişmemiştir. Temel amaç, liberalizmin felsefî kaynaklarından elde edilen ilkelerin savunulması, belirli bir toplum düzeninin en iyi ve en adil düzen olduğunun ispatlanmasıdır.

1 — MERKANTİLİZMDEN İKTİSADÎ LİBERALİZME GEÇİŞİ HAZIRLAYAN ŞARTLAR

15-18. yüzyıllar arasında Batı Avrupa ülkelerinin iktisat politikasına yön veren merkantilist görüşler, 17. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren yavaş yavaş değişmeye, ticarî kapitalizmden sınaî kapitalizme geçiş aşamasını yansıtmaya başlıyordu. Gerçekten, birçok olay merkantilizmin çıkmazını ortaya koymaktaydı. 17. yüzyılın ikinci ve 18. yüzyılın birinci yarısında eserlerini veren İngiliz ve Fransız düşünürlerin, bir ayağı merkantilizm, bir ayağı liberalizmdedir.

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, sanayi kapitalizminin doğuşunu hazırlayacak şartlar ortaya çıkmaya başlamıştı. Bir kere, 18. yüzyıl içinde devam eden fiyat artışları, gelir bölüşümünü "kâr" olarak gelirden pay alan kapitalist sınıf lehine değiştirmiş-

ti; bu sınıfın tasarruf gücü büyük ölçüde artmıştı. İkincisi, teknik buluşlar, insan gücünün makine ile ikame edilmesini ve ev-sanayiinden fabrika-sanayiine geçişi hazırlamıştı. Üçüncüsü, yatırımların kârlılığını sağlayacak geniş bir piyasa, gerek ülke içinde gerek denizaşırı ülkelerde sağlanmıştı. Feodalizmin yıkılmasıyla geçimlik tarım üretimi piyasaya bağlı ticarî üretime dönüşünce, iç piyasa genişlemişti. Denizaşırı ülkelerde ticarî ihracat kumpanyaları, sonra bunların yerini alan sömürge kumpanyalarıyla dış piyasa genişlemekteydi. Dördüncüsü, üretim girdileri piyasayı oluşuyor, üretim faktörleri serbestçe piyasadan satın alınabiliyordu. Feodal sistemin yıkılması ve tarımın ticarîleşmesi toprağı, emek hizmetini ve hammaddeleri, serbestçe piyasadan satın alınabilir duruma getirmişti. Denizaşırı ülkelerdeki sömürgeler, gelişen sanayie hammadde sağlayabiliyordu. Reformasyonda Kilisenin topraklarının alınması da benzer etkiler yaratmıştı. Bir üretim girdisi olarak işgücü hizmetlerinin piyasada serbestçe kiralanabilmesi ise, daha yavaş gelişen bir olay oldu. Feodalizmin çökmesi, İngiltere'de araziyi çitleme *(enclosure)* hareketinin çiftçileri ve işçileri topraktan sürmesi, emeğin makine ile ikamesinin ev-sanayiindeki yarı bağımsız ustaları ücretli işçiye dönüştümesi ücretli işçi sınıfının doğuşunu hazırlamaktaydı.

Doğan sanayi, gerçekte küçük ölçekte ve çok sayıda, hiçbiri malın fiyatını etkileyebilecek çapta üretmeyen firmalardan oluşmaktaydı. Meselâ, İngiltere'de doğan pamuklu dokuma, kömür madenciliği, metal ve metalurji sanayiinde üretim, bu tür firmalarda yapılmaktaydı[2]. Diğer bir deyişle, doğan sanayi kapitalizmi rekabet şartları altında mal üretiyordu. Üretim tekniği, henüz bütün piyasanın bir ya da birkaç firma tarafından paylaşılabileceği çapta üretime elverişli değildi. Buna karşılık, loncalar ve ayrıcalıklı ticaret kumpanyaları tekelci kuruluşlardı. Rekabet şartları altında doğan sanayi, bu bakımdan, tekellere karşıydı. Çünkü, kendisi rekabet şartları altında içgücü talep ederken, işgücü arzını kayıtlayan loncaların tekelci tutumu; malını rekabet şartları altında arzederken tüccarların tekelleri, piyasa şeklini, sanayici aleyhine değiştiriyordu.

Lonca kayıtlarından ve toprağa bağlı statüsünden kurtulan işgücünün tekrar örgütlenmesine karşı, İngiltere'de Parlamento "Birleşme"yi yasaklayan kanunlar çıkardı. Sanayii kayıtlayan kontroller kaldırıldı. Ticarî ihracat kumpanyalarının yerini sömürge kumpanyaları alıyor; yeni kapitalist şirketler, tüccarlar ve yarı sanayici girişimcilerin egemenliğinde doğuyordu. Dış ticaretin serbestleşmesi, biraz gecikerek izledi. İktisadî çıkarlar güçlenince, 18. yüzyıldan itibaren koruyucu ve kayıtlayıcı ticaret anlaşmaları çözülmeye, serbest ticaret gelişmeye başladı.

Nihayet, devlet müdahalesinin olumsuz etkileri de olmuştu. Özellikle Fransa'da, Colbert'den sonra müdahaleciliğe bir tepki gözlenmekteydi.

İktisadî düşünce, bu gelişmeye, yüz yıl kadar gecikmeyle yavaş yavaş uyabildi. Dikkat ticaretten sınaî üretime, tüccar ve maliyeciden kapital ve işgücüne yöneldi. Artık iktisadî faaliyetin temeli, sınaî üretimdi. Servetin, kârın mübadele ile elde edildiği söylenemezdi. Ücretli işçinin doğmasıyla bir arada, ücret de öncelikle incelenen konu oluyordu. Bazı küçük değişikliklerle "değer" konusunun İngiltere, Fransa ve İtalya'da iktisadî düşüncenin merkezini oluşturması, bir tesadüf değildi.

Buna karşılık, ticarî kapitalizmin çıkmazı da merkantilist düşüncenin geçerliğini azalttı. İhracat fazlasının iç piyasada fiyatları yükseltmesi dolayısıyla, sürekli ihracat fazlası kendisini yok edecek enflasyonist etkileri beraberinde getirmişti.

II — MERKANTİLİZMDEN LİBERALİZME GEÇİŞTE İKTİSADÎ DÜŞÜNCE

Ayırıcı niteliklerini yukarda belirttiğimiz dönem iktisadî düşünceyi de etkiledi. Merkantilizme bağlılığını tam koparmamakla beraber liberal düşüncenin de öncülüğünü yapan, İngiltere'de ve Fransa'da her iki görüşü de yansıtan düşünürlerin çağı oldu.

A) İNGİLTERE'DE PETTY, LOCKE, HUME

William Petty, dış ticaret ve paranın, bir ülkenin zenginliğine ancak sanayii geliştirdiği ölçüde faydalı olabileceğini söylüyordu. Ticaret için gerekli malların üretiminde etkinliğin artması ve üretim tekniği üzerinde duruyordu. Ayrıca, servet ve değer meseleleriyle ilgilenmişti. Feodalizmin çökmesi karşısında, devlete varidatın nasıl sağlanacağı ve kamu maliyesi üzerinde, *Vergiler ve Harçlar Üzerine Bir İnceleme*'de (1662) durdu. Çeşitli eserlerinde yaptığı tahlillerde, oldukça tutarlı bir değer ve ücret teorisi, bir kâr ya da artık teorisi; toprak değerinin tartışması ve daha sonra Ricardo'nun ele alacağı "farklılaşmış rant" konusu, faiz ve döviz teorisi vardı.

John Locke, gelişen kapitalizmin gereklerine uygun düşünceleri yazıyordu. Toprak sahibi olmanın verdiği özel toplumsal ayrıcalığın yıkılması gereğini, rant ve faize karşı tutumuyla ve kapitalizmin kurumsal temeli diye "özel mülkiyet"i kabul ederek belirtmekteydi. Bütün politik felsefesi, "davranışların itici gücünü kişisel çıkar"da özetlemekteydi[3].

David Hume, *Politik Tartışmalar*'da (1752), tüccarları "insanlığın en faydalı ırkı" diye övmekle beraber, dış ticaret teorisi merkantilist görüşten ayrılmaktaydı. İhracat veya ithalât fazlasının, ülke içinde yarattığı genel fiyat seviyesi değişmeleriyle ödemeler bilânçosunda *otomatik* dengeyi sağlayacağı yolundaki Klasik teorinin ilk açıklaması, David Hume'dadır. "Serbest dış ticaret"i över. Aynı zamanda, kapitalizmin en ileri savunucularından olmuştur. Toprak sahiplerini, hiç çalışmadan kazanan, mübalağalı harcamalar yapan, kapitali azaltarak faiz haddinin yükselmesine yol açan bir sınıf sayarak yermiştir. Buna karşılık, tüccarların tasarruf yaparken kapital birikimini artırdığını, faiz ve kâr haddini düşürdüğünü, rekabeti geliştirdiğini söylemiştir. Toprak sahiplerine karşı olması, iktisadî faaliyetin itici gücünü kişisel çıkar ve birikim arzusunda görmesi yanında, iktisadî üstünlük kazanan sınıfların politik gücü de elde etmesinin savunmasını yapmıştır.

B) FRANSA'DA LAW, CANTILLON

Kendisi İngiliz olmakla beraber fikirlerini Fransa'da uygulayan John Law, merkantilistler gibi paranın itici gücüne, istihdam yaratmakta para arzı bolluğunun faydasına inanmaktaydı. Bir yandan da, bunun için bir ihracat fazlası gerekmediğini söylemekle, bunlardan ayrılmaktaydı. Altın ve gümüş para yerine, kâğıt para ihracını önermişti. Kâğıt para dolanımda değerli madenin yerini alacak, böylece, altın devlet hazinesinde birike-

cek, fakat, devlet paranın değerini güvence altına alacaktı. Fikirlerini uygulamaya koymasıyla başlayan enflasyon, tepki olarak ilk liberallerin (Turgot, A. Smith) paranın önemini küçümsemesine yol açmıştır.

R. Cantillon'un *Ticaretin Niteliği Üzerine Genel bir Deneme*'si (1755), A. Smith'in *Milletlerin Refahı*'ndan önce iktisat ilkelerinin en düzenli ifadesi sayılabilir. Cantillon, dış ticaret fazlasının önemi üzerinde durarak merkantilizme bağlılığını sürdürür. Bir yandan da, Hume gibi, ülke içindeki genel fiyat düzeyi değişmelerinin ihracat fazlasını giderici etkiler getirdiğini söyler. Bu, ithalâtı özendirerek, değerli madenleri dışarıya aktaracaktır. Böylece, Cantillon, Klasik Okul'a öncülük etmiştir. Servetin kaynağı olarak toprak-işgücü işbirliğine verdiği önem ile Fizyokratların ve A. Smith'in haberciliğini yapmıştır. Ayrıca, paranın dolanım hızı üzerine durmuştur.

Kısacası, ticarî kapitalizmin sınaî kapitalizme yer bırakmaya başladığı aşamada yaşayan düşünürler, merkantilist öğretinin görüşlerini bütünüyle terk etmemekle beraber, liberal öğretinin görüşlerine öncülük etmiştir. Bu "karma" düşünce sistemi, sanayi kapitalizminin yerleşmesiyle yerini İngiltere'de ve Fransa'da liberal öğretiye bırakmıştır.

V

İKTİSADÎ LİBERALİZMİN FELSEFESİ

İktisadî liberalizmin felsefesini anlamaksızın buna bağlı okulların kurdukları teorileri anlamak; veya bu felsefî görüşleri kabul etmeksizin, teorilerden çıkarılan politikayı kabul etmek olanak dışıdır. Diğer bir deyişle, teoriler ve bunlara dayanan politikanın geçerliliği, teorinin gerisindeki dünya görüşünün paylaşılmasına bağlıdır. Sanayi kapitalizminin doğuşuyla özdeş olan toplumsal-iktisadî düzeni haklı göstermek için kullanılan bu felsefe, aşağıda, teorileri anlamayı sağlayacak ölçüde açıklanacaktır[1].

I — TABİÎ KANUN FELSEFESİNDEN İKTİSADÎ LİBERALİZME: FİZYOKRATLAR, A. SMITH

İktisadî liberalizmin yöntemi, özü, toplumun işleyiş biçimi konusundaki görüşü, bireysel davranışlarla ilgili varsayımları, *laisser-faire* deyiminde özetlenebilecek iktisat politikası, kaynağını Tabiî Kanun felsefesinden alır. Fizyokratlar ve A. Smith bu felsefeden yararlanmıştır; daha sonra İngiltere'de gelişen Faydacı felsefe de büyük ölçüde Tabiî Kanun felsefesinin ürünüdür. Bu bakımdan, liberal iktisatçıların görüşlerini oluşturan genel çizgileriyle Tabiî Kanun felsefesidir denilebilir.

A) TABİÎ KANUN FELSEFESİNDEN LİBERAL İKTİSADA

1) Tabiî Mantık ve Liberal İktisadın Akılcı, Tümdengelimci, Soyutlayıcı Yöntemi:

17. ve 18. yüzyılda Fransa'da ve İngiltere'de, fiziksel ve toplumsal bilimlerle ilgili bilgilerin artması, bu bilgilerin yayılması, insan aklına güveni artırmakta; insanın akılcı (rasyonel) bir yaratık olduğu kanısı uyanmaktaydı. Akıl ya da tabiî mantık, bütün fiziksel ve toplumsal bilimlerde tam ve yanılmaz bilgi edinilmesini sağlayabilir, bunların kanunlarını bulabilirdi. Bilgi bireylere iletilince, davranışları salt akılla yönetilecek, toplumsal kurumlara akılcı biçimler verilebilecekti. Kartezyen akılcılığın toplum bilimlerine girmesiyle ön plana alınan salt akılcılık, aynı zamanda J. Locke'un[2] *"deneycilik"*inden etkilenerek, bir çeşit akılcı-gözlemciliğe dönüştü.

Salt akılcılık insan aklının, deneyden ve denemeden önce gelen bütün gerçeklerin kaynağı olduğunu, akılla, fiziksel evrenin ya da toplumun kanunlarının bulunabileceğini önermekteydi. Locke'un *"deneycilik"*i ise, fiziksel bilimlerde gerçeklerin gözlenmesi, kurulan teorilerin bunlara dayanarak sınanması ve ancak teoriler gerçeklerle desteklenıyorsa kabul edilmesine dayanıyordu. İktisadî liberalizmin yöntemi hem salt akılcılık,

hem de Locke'un "*deneycilik*"inden etkilendi. Bununla beraber, akılcı gözlemciliği salt akılcılıktan farklı olmadı. Çünkü, günlük kişisel gözlemlere, sağduyuya veya kişisel yargılarla varılan ilkelere dayanarak varsayımlar yapılıyor, tümdengelimci bir yöntemle sonuçlara varılıyordu. Kurulan teorileri, gerçeklerle karşılaştırarak sınamak ve doğrulamak ya da yanlışlamak söz konusu değildi. Böylece, liberal iktisatçılar teorilerini kurarken kendi kişisel duyuları, mantıkları ile yaptıkları gözlemleri genelleştirip, insan davranışlarıyla ilgili varsayımlar yaptılar. Tümdengelimci yöntemle, sonuçlara vardılar. Kurdukları teorilerin gerçekleri ne ölçüde açıkladığını sınamadan evrensel geçerli kabul ettiler.

Bundan ötürü, liberal iktisatçıların akılcı, tümdengelimci, soyutlayıcı yöntemleri gerçek dünyada toplumların zaman ve mekân içindeki farklarını gözlemlemelerine, bu teorilerden çıkardıkları sonuçların gerçeklerle ilişkisini anlamalarına olanak vermedi; veya bu bilinçli olarak yaratılmadı.

2) Tabiî Mantık ve Bireysel Davranışlarla İlgili Varsayımlar:

İnsan aklına aşırı güven liberal iktisatçıları nasıl bir yönteme götürdüyse, aklın bireysel davranışları yönetmekteki rolünü de abartmaya götürdü. Bu davranışlarla ilgili varsayımları, bir çeşit ruhbilimsel akılcılık oldu. Kişilerin çeşitli seçenekler arasında, tatminlerini maksimumlaştıracak seçimi yaptıkları; davranışlarla itici gücün kişisel çıkar olduğu kabul edildi. Bir *üstün akıl,* tatmini maksimumlaştıran akılcı bireylerin arzularını birbiriyle uyumlaştırıyordu. Öyle ki, toplumda yığınların refahının bu yoldan maksimumlaşacağı düşü, bundan çıkarılan inanç sistemini oluşturdu.

Gerçekte, burada, *olması gereken* ile *gerçekten varolan* birbirine karıştırılıyordu. Olması gereken, madem ki bireylerin akılcı davranışları kişisel tatmini maksimumlaştırmaya götürüyordu, bu yoldan toplumsal refahın maksimumlaşmasının da sağlanmasıydı. Serbest rekabet (daha sonraki deyimle tam rekabet) şartlarına dayanan piyasa modellerinin kurulması, aslında, olması gerekeni, yani toplumsal refahın maksimumlaştırılmasını açıklayabilmek içindi. Oysa, *gerçekten varolan* şartlar, farklıydı. Liberal iktisatçılar, salt akılcı yöntem dolayısıyla olması gerekenin ne ölçüde varolduğunu araştırmadılar. Bu ikisinin birbirine karıştırılmasıyladır ki akılcı olan kişilerin dünyasında bir cennet yaratılabileceği inancını yayabildiler.

Bireysel davranışların akılcılığıyla ilgili varsayım ilerde göreceğimiz çeşitli tepkilere, daha sonra ruhbilimin insanların salt akılcı yaratıklar olmadığını kabul etmesine rağmen, iktisatta bugüne dek devam edegeldi.

3) Ahlâkî Tabiî Kanun Felsefesi, Özel Mülkiyet ve Bireysel Girişim Özgürlüğü:

Ahlâkî Tabiî Kanun felsefesi, bireylerin ve toplumların "doğru" davranışlarını tanımlayan *kuralcı* (*normatif,* yani olması gerekeni gösteren) ahlâk düzeninin ilkelerini koymuştu. İnsanın, doğuştan aynı "insan tabiatı"nı taşıdığını, dolayısıyla aynı haklara ve özgürlüklere sahip olması gerektiğini kabul ediyordu. İnsanların tabiî hakları arasında, emeklerinin ürününü elde etmesi, yani özel mülkiyet; tabiî yeteneklerini en iyi biçimde geliştirmesi, yani bireysel girişim vardı. Herkesin eşit hakları ve özgürlükleri olması ge-

rektiğine göre, bunların en iyi uyumunu, bağdaşmasını sağlayacak "doğru" bir toplum düzeni bulmak gerekiyordu. Bu, onlara göre, ancak *tabiî kanun*'lara riayet edildiği için *tabiî* uyum içinde bulunan bir toplum düzeni olabilirdi. Kapitalizmin özel mülkiyet ve bireysel girişimle piyasa ekonomisine dayanan temeli, işte bu ilkelerden çıkarılıyordu.

4) Toplumsal Bilimlerde Tabiî Kanun ve Toplumda Tabiî Uyum:

Newton'un klasik fiziği, fiziksel evrene düzenli ve değişmez kanunlara tâbi bir sistem görünüşünü veriyor, cisimlerin *tabiî kanun*'lara göre hareketinin teorisini koruyor, bu sistemin işleyişini inceliyordu. Newton fiziği, fiziksel bilimler kadar, toplumsal bilimleri de etkiledi. Öyle ki, sadece madde dünyası değil, toplumların yapısı ve işleyişi de bu görüşe bağlandı. Toplumlar da anlaşılabilir içsel kanunlara göre işleyen, *tabiî* kanunları olan, düzenli sistemler olarak düşünüldü. Bu görüş, "İyi ve akılcı bir Tanrı"nın, *tabiî uyum* içinde bulunmak üzere, toplumları yönettiğini savunuyordu. Bu sav, Tanrısal iradenin belirli amaçlara doğru *görünmeyen bir el* tarafından yönettiği toplumlarda, belirli bir amaç ve bir içsel tutarlılık bulunduğu varsayımına götürdü. İktisadî liberalizmin edilgen akılcılığı, toplumun tabiî kanunlarının saptanıp, bunlara uyulmasını gerektiriyordu.

Bu kanunlar, piyasa ekonomisinin kanunlarıydı. Tabiî uyum, bireyin bireyle ve bireyin toplumla çıkarlarının uyuşmasını sağlıyordu. Toplumun işleyişindeki belirli amaç, toplumun maksimum refahıydı. Kanunların tabiîliği ise, bunlara hiç müdahale edilmemesi, müdahalenin faydasız olacağı sonucuna götürüyordu. Çünkü, toplumun tabiî kanunlarıyla, kendiliğinden *optimal* şartları yaratması mümkündü. Oysa, müdahaleyle tabiî kanunların işleyişinin bozulması, kendiliğinden optimal şartların gerçekleşmesinin önlenmesi demekti. Diğer bir deyişle, tabiî kanunlar dolayısıyla toplum, varolan yapısıyla en iyi iktisadî düzeni göstermekteydi. *Laisser-faire*, yani kamunun tabiî kanunların en iyi işleyişini sağlayacak hukuk sistemini kurmak dışında piyasaya müdahale etmemesi, sadece, piyasa kanunlarının serbest işlemesini sağlamakla yetinmesi, bundan çıkarılıyordu.

İktisadî liberalizme tepki olarak doğan sosyalist öğretinin ilk öncüleri de, liberalizmden esinlenmişti. Ne var ki onların etken akılcılığı, soruna başka bir açıdan bakmalarına götürdü. Tabiî uyumun hâkim olduğu düzen, ancak mantık alanında yaşıyor kabul edildi. Bununla gerçek dünyanın olayları arasındaki fark gözlendi. Toplum bu mantık düzenindeki mükemmelliğe göre değiştirilmek istendi.

5) Tabiî Kanunlar ve Toplumsal Kanunların Evrenselliği:

Toplumlarda fiziksel evrendeki gibi tabiî kanunların bulunduğu inancı, toplumların evrensel kanunlara bağlı olduğu sonucuna götürdü. Öyle ki, tıpkı fizik kanunları gibi, bunların da zaman ve mekândan bağımsız ve doğru oldukları sonucuna varılıyordu. Eğer insan tabiatı "tabiî" olduğu için her yerde aynı ise, toplum kanunları "tabiî", dolayısıyla evrensel olmalıydı. Tabiatta bulunan rekabet, en dayanıklı ve güçlü olanın yaşaması, dayanıksız ve güçsüz olanın tasfiye olması, eşitsizlik, tabiî oldukları ölçüde evrensel kanunlardı.

Böylece iktisadî liberalizm, metafizikle yüklü bir felsefeden, kapitalizmin temel ilkelerini, işleyiş kurallarını, amacını, iktisat politikasını çıkardı. Özel mülkiyet, bireysel girişim ve serbest rekabete dayanan, kendi içsel kanunlarına göre tabiî uyum içinde işleyen toplum, kendiliğinden maksimum refaha götürebilirdi. Öyleyse, toplumun tabiî kanunlarına göre işleyişine müdahale edilmemesi için iktisat politikasının *laisser-faire* olması gerekirdi. Bireysel davranışların itici gücü olan kişisel çıkarını herkes maksimumlaştırmaya çalıştığında, tabiî uyum dolayısıyla, *optimal* şartlar yaratılabilirdi. Liberal iktisatçıların kurdukları teorik sistemler ne kadar giriftleşirse giriftleşsin, kurulan modeller bundan farklı olmadı. Bir sınıf ideolojisi niteliğiyle iktisadî liberalizm daha sonra Faydacı felsefeyi yarattığı, Tabiî Kanun felsefesini yadsıdığı zaman da durum değişmedi.

B) TABİÎ KANUNUN HÂKİM OLDUĞU DÜZEN: FİZYOKRASİ

"Fizyokrasi", insan toplumlarının Tabiî Kanunla yönetilmesi demekti. Fizyokratlar bunu iktisat teorisiyle birleştirdiler. Metafizikle yüklü ahlâkî inançlarını Tabiî Kanun felsefesiyle ortaya koydukları için, çağın olgucu (pozitivist) düşüncesinde pek tutulmadılar. Daha sonraki liberal iktisatçılar, kurdukları iktisat sisteminin gerisindeki felsefeyi daha gizli, daha bilimsel bir çerçeve içinde tekrarlamasını bildiler.

Fizyokratların felsefe sistemini ve iktisat teorisini en iyi açıklayan Quesnay oldu. "Tabiî Kanun"[3] başlığını taşıyan eserinde aşağıda incelediğimiz Faydacı felsefenin ahlâkî ilkeleri bulunuyordu. Buna göre Tabiat, yürürlükteki şartlar altında herkesin mutluluğunu maksimumlaştırması için gerekli olanı ortaya çıkarmaktaydı.

Quesnay'in ahlâkî tabiî kanunlar sistemi, üç başlıkta toplanabilir: a) Akılcı bireyler, kendi tatminini uzun dönemde maksimumlaştırmak amacıyla davranır; b) Tabiî kanunlar ideal bir hukuk düzeninde uygulandığında toplumda maksimum toplumsal refahı sağlar; c) Eğer bu ikisine herkes boyun eğerse, toplumsal-iktisadî süreç düzenli birtakım kanunlara göre işler. Devlet hukuk düzenini, Tabiî Kanunların temel ilkelerini gözönünde tutarak hazırlamalıdır.

Tabiî Kanun toprak ve taşınabilir mallarda özel mülkiyeti, anlaşma özgürlüğünü iktisadî girişim özgürlüğünü, ticaretin her türlü engelden uzak olmasını gerektirir. Bütün bireyler için eşit özgürlük, karşılıklı hak ve görev, Faydacı felsefede olduğu gibi toplumun mutluluğunun maksimumlaştırılmasıyla bir arada düşünülmektedir.

Ne var ki, ne Quesnay ne de diğer Fizyokratlar özgür bireylerin tabiî uyum içinde yaşadığı, kendiliğinden en iyi biçimde işleyen toplum modelinin geçerliliğini, toplumun somut gerçekleriyle karşılaştırdılar. Akılcı, tümdengelimci, soyutlayıcı yöntem bunu gerektirmedi.

C) TABİÎ KANUNLA İKTİSADÎ TAHLİLİN KARMAŞIMI: A. SMITH

Bir ahlâk felsefecisi olan Smith[4], Sanayi Devrimi'nin arefesinde eserini verirken, Fizyokratların Tabiî Kanun felsefesinden ve bir ölçüde de, tarımcı eğilimlerinden etkilenmişti. Tabiî Kanunlara uyulduğunda toplumun kendiliğinden *optimal* biçimde işleye

ceğine, ulusal servetin artacağına, bunun bireyler arasında en iyi dağılımının sağlanacağına inanmıştı. 19. yüzyılın hâkim sınıf ideolojisi olan "özgür girişim"cilik, A. Smith'in fikirlerini kendi çıkarlarını savunmak için kullanmıştır.

Smith'e göre, birey kendini sevmek, özgür olmak, geleneklere uymak, çalışmak, duygudaşlık ve mübadele eğilimi olarak altı davranış ilkesiyle harekete geçer. Bu ilkelere göre her kişi, kendi çıkarının en iyi yargıcıdır; dolayısıyla bunu izlemekte özgür olmalıdır. Her birey kendi çıkarını güderken "görünmeyen bir el" tarafından, kendi dileği olmaksızın toplum yararına da hizmet etmeye yöneltilir. Öyle ki, toplum yararını korumak için hareket ettiği zamana oranla daha büyük bir toplumsal yararın gerçekleşmesini sağlar. Öyleyse, devletin iktisadî hayata karışmaması gerekir. Tabiî düzende, devletin üç görevi vardır. a) Ulusal savunma; b) Adalet ve yönetim; c) Kârlı olmadığı için birey tarafından yapılmayacak, fakat toplum ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli olan işlerin yapılması: Eğitim, yollar, limanlar, köprüler gibi, bugünkü deyimle sosyal sermaye yatırımları, – yani dıştan yararlar sağlayan yatırımlar – kamuya bırakılmalıdır. Bunlar dışında, "görünmeyen el" daha etkindir.

Bireysel güdülerin, Smith'e göre, en etkili olduğu alan iktisadî hayattır. Her birey kendisi için en büyük kârı ancak tabiî toplum düzeninde elde edebilir. İşbölümü sayesinde kendi verimliliğini yükseltirken, diğer bireylerden bağımsız olmaktan çıkar. Mübadele, iki bireyin çıkarının bir arada tatmin olmasını sağlar. Her birey kendi çıkarı için üretim yaparken mübadele amacıyla ürettiği için, diğer bireylerin belirlediği amaçlar için üretim yapıyor demektir. Toplum düzeninin bir parçası olmasından ötürü, istese de istemese de, mübadele kendisine bir fayda sağlarken kendisi de diğerlerini faydalandırmış olur. Mübadelenin sağladığı bu karşılıklı yarar iç ticaret, dış ticaret, tarım, sanayi ve diğer alanları kapsar. Bir üretim alanını diğerine oranla teşvik edecek ya da engelleyecek bütün önlemler, maksimum çıkar sağlamak için çalışan bireyi engeller; toplumsal yararı azaltır.

Böylece, A. Smith, Fizyokratlardan daha ileri ölçüde *laisser-faire*'in sözcülüğünü yaptı. Sadece soyut ilkeler koymakla kalmıyor, bu ilkeleri önleyecek uygulamaları ortadan kaldırtmayı da amaçlıyordu. Nitekim, İngiliz dış ticaretini ithal gümrükleri, kayıtlayıcı dış ticaret anlaşmaları, tekellerden kurtaran etkenler arasında (Ricardo ile beraber) Smith'in fikirleri de bir yer kapsar. Eserinin önemli bir kısmı merkantilist sistemin ücretler, çıraklık vb. gibi alanlarda üretimi düzenleyici müdahalelerinin yerilmesine ayrılmıştır. Ayrıcalıkların, tekellerin kaldırılmasını, (gerekirse devlet tarafından) serbest rekabetin sağlanmasını istiyordu. Ancak rekabet tabiî özgürlükle bağdaşabilir, toplum yararına yaptığı bütün ilâveyi bireyin elde etmesini sağlayabilirdi.

A. Smith, gerçekte işgücü arzı üzerinde, iç piyasada, dış ticarette bulunan bütün kayıtların kaldırılması amacını güden sanayici-girişimcinin ağzıyla konuşuyordu. Bu sınıfın davranışını haklı gösteren bir görüş de getiriyordu. Sanayiciler, kendi kâr güdülerinin topluma faydalı olduğunu ve bencilce olmadığını öğrenmekten hoşnuttu. İşadamı, teoride de gerçekte olmaya başladığı gibi iktisadî ve politik düzenin merkezi oluyordu. Kapitalizmin Sanayi Devriminin başında İngiltere'de ulaştığı düzeyde sınırlanmayan rekabet, iktisadî gelişme için, bireyin refahının yükselmesi için, temel şart

sayılıyordu. Smith, bunun yerleşmesiyle bütün toplumda refahın yükseleceği savındaydı. Smith'in yazdığı dönemde İngiltere'de piyasa şeklinin rekabet modeline yaklaşık olduğu bir gerçekti. Bu şartlarda, gerçekten bireysel çıkarla toplumsal yarar arasında büyük çatışma olmayabilirdi. Ne var ki Smith teorisini evrensel olarak geçerli diye ifade etti.

Tabiî düzene inancı, Smith'i devlet müdahalesini eleştiriye götürmekle beraber, toplumsal "uyum" ile özel mülkiyet arasında bir çatışma olabileceği şüphesine götürmedi. Özel mülkiyetin dağılımındaki büyük eşitsizliklerin, ne baskı ne de sömürüye yol açabileceğine inanıyordu. Serbest rekabet yoluyla toplum yararına uygun olmayan bütün şartların değişeceğini ileri sürüyordu.

Ancak, A. Smith'in iktisadî tahlilini toplumsal felsefesiyle bağdaştırma denemesi çok başarılı olmadı. Kurduğu iktisat teorisi, toplum için farklı bir görüşü de destekleyebilirdi. İdeolojisi, kendi karşıtını kendi içinde taşımaktaydı. Nitekim daha Ricardo'da, Smith'in iyimser yaklaşımı kaybolmuştur.

II — FAYDACI FELSEFE (VEYA BENTHAMİZM)DEN İKTİSADÎ LİBERALİZME: KLASİK VE NEO-KLASİK OKULLAR

A) TABİÎ KANUN FELSEFESİNİN ÜRÜNÜ

İngiliz J. Bentham[5], Fransız kaynaklı Tabiî Kanun felsefesini reddedip, yerine "Faydacılık" diye yeni bir düşünce sistemi kurarken, gerçekte liberalizmin eski temellerini yeni bir açıklamaya kavuşturmaktan başka bir şey yapmıyordu. Düşünce kaynağı da, Fransız Aydınlanma felsefesinden (Ansiklopedistler ve Helvetius) başkası değildi. Aydınlanma Çağı toplumsal düşüncesi insan mutluluğunun yaratılmasında, davranışların ahlâkî bakımdan iyiliğini faydasıyla özdeş saymaktaydı. Tabiat ve insan tabiatının "Akılcı Yaratıcı"sı bunları öyle yaratmıştı ki, Tabiî Kanuna göre doğru ya da iyi olan davranışlar, bir planlı tesadüfle, aynı zamanda birey ve toplum için de en faydalı olacaktı. Bundan bir ileri adım, "Tabiî" kavramının bir yana atılıp, sadece insan davranışlarının mutluluk bakımından incelenmesini "doğru-yanlış" davranışların belirlenmesi için kabul etmekti. Bentham, toplumun düzenli işleyişi görüşünü; akılcı, soyutlayıcı, tümdengelimci yöntemini; bireyin akılla mutluluk arayan bir makine olduğunu; çevresinden gelen etkilere, daima kendi mutluluğunu maksimumlaştıracak tepkiyi yapacağını, gerçekte Aydınlanma Çağı felsefesinden almıştı.

B) TEMEL İLKELERİ

Benthamizmin temel ilkeleri şunlardı: a) Bütün bireylerin evrensel olarak hayattan beklediği maksimum mutluluğu (ya da zevk toplamını) sağlayıp, mutsuzluktan kaçınmadır; b) Hayatın iyi (ya da amaçlanan) davranış ilkesi, akıllıca davranıştır. Bu da kişinin kararlarında, tercihlerinde zevki maksimum, zahmeti minimum yapmasını gerektirir; c) Toplumun kurumları ve hukuk yapısı, toplumdaki bireyler arasındaki ilişkiler öyle düzenlenmelidir ki, birinin kendisine en yararlı olan davranış, diğerlerine de en

yararlı olabilsin; d) Zevk-zahmet hesabını temel ilke kabul eden toplumsal bilimler, "en büyük sayı için en büyük mutluluk" ilkesini hedef almalıdır.

Faydacı felsefenin *temel ruhbilimsel ilkesi*, bireylerin kendi mutluluğunu maksimumlaştırmak için kişisel çıkarla davrandığı oldu. *Temel ahlâk ilkesi* de, bu davranışın bütün insanların bir arada mutluluğunu maksimumlaştırabilmesiydi. Fakat, bu ikisi arasındaki fark, toplumda daima çıkar bağdaşması bulunduğu ilkesini gerektirdi. Çünkü, ancak her kişi kendi mutluluğunu maksimumlaştırdığı zaman toplumdaki bütün bireylerin mutluluğu maksimumlaşıyorsa, yani çıkar uyumu varsa, bu ikisi arasındaki fark ortadan kalkabilirdi. Düşsel bir inançla akılcı, bilgili bireylerin bulunduğu bir toplumda bunun gerçekleşeceği varsayıldı. Herkesin kendi çıkarına göre davranmasının, diğer kişileri düşünseydi varılacak sonuçla aynı olacağına inanıldı. Bunun için de, Tabiî Kanun felsefesinin metafizik "tabiî uyum" anlayışı yerine, akılcı bir örgütlenme, reformlarla toplum yapısını buna göre düzenleme önerildi.

Bentham için mülkiyet hakkı "Tabiî bir hak" değildi. Ancak devletin yarattığı hukuk düzenine ve toplumsal faydasına dayanılarak haklı gösterilebilirdi. Mülkiyet hakkını, çok eşitsiz bir gelir bölüşümüne yol açtığı için yeriyordu. Fakat, herkesi sahip olduğu varlık için güvene kavuşturduğu, kendi emeğinin ürününden yararlandırdığı ve bireyin topluma üretken katkısını maksimumlaştırmasını sağladığı için olumsuz etkisini yok ettiğini söylüyordu. Böylece, Bentham'ın fikirleri, bir taraftan mülkiyet hakkını kapitalizmin temeli olarak savunanlara, bir taraftan da sosyalist reformculara kaynaklık edebildi.

Bentham'ın fikir sisteminde, devlet iki yoldan bireylerin kişisel çıkarlarıyla toplumsal yarar arasında uyum yaratabilirdi: a) Kişisel kazancın, diğer kişiler veya kamuya zararlı olmaması için, ceza kanunları koymalıydı; b) Üretim girdileri hizmeti için piyasanın ödediği getirinin her bireyin gelirinin kaynağı ve ölçüsü olması için, mülkiyet hakkı korunmalıydı. Devletin bu hukuk düzeniyle yaratılmasına yardım edeceği rekabetçi piyasanın kendiliğinden işleyişi, gerekli uyumu sağlayacaktı. Bireyler kendileri için en faydalı, yani en yüksek getirili faaliyeti seçerken toplum için de en yararlı olanı seçmiş olacaktı. Fakat, piyasa devlet müdahalesinden uzak kalmalıydı: Kendiliğinden işleşiyinde serbest kaldığı sürece *optimal* şartlar yaratılacağına göre, iktisat politikası, *laisser-faire* olmalıydı.

C) FAYDACI FELSEFEYE BAĞLI KLASİK VE NEO-KLASİK OKULLAR

Tabiî Kanun felsefesinden etkilenen A. Smith bir yana bırakılırsa, İngiliz Klasik iktisatçılarının ve Neo-klasik Okul yandaşlarının kurdukları teoriler, bu temel ilkelerin doğruluğunu ispatlamak amacına yönelmişti. Gerçekte Faydacı felsefe Tabiî Kanun felsefesinin ürünü olduğu için, bu ilkeler bakımından, Smith ve diğerleri arasında bir ayrılık olamazdı.

Klasik Okul içinde gerek felsefeyle uğraşmayan Ricardo, gerekse bununla uğraşan J. S. Mill, teorilerini bu görüşler çerçevesinde kurdular. Yeni yükselen sınaî kapitalistin sözcüleri bu Klasiklere karşı R. Malthus, soyluların savunuculuğunu yapıyordu. Faydacı felsefeyi benimsememişti.

Neo-klasik iktisatçılar ise, kurdukları teorilerin gerisindeki felsefî düşünce sistemi üzerinde hiç durmadılar. 19. yüzyılın sonunda kapitalizm artık yerleştiği için, bunun sözcüleri kurdukları iktisat teorisi sistemini – gerisindeki felsefî görüşten bağımsızmış gibi – evrensel geçerli saydılar. Oysa, *Tabiî hak* yerine Bentham'ın getirdiği *Fayda* kavramı, ancak bu okulun değer teorisinde tam gelişebilmişti.

Tabiî Kanun felsefesinden elde edilen temel ilkeler, aynen Faydacı felsefeden de elde edildi. Kendi çıkarını maksimumlaştırmaya çalışan bireylerin toplum refahını da maksimumlaştıracağı değişmez inanç oldu. Piyasanın *kendiliğinden işleyişi optimal şartları* yaratacağı için de, iktisat politikası *laisser-faire* olmalıydı. Gerçekte, arada hiçbir fark yoktu.

III — İKTİSADÎ LİBERALİZMİN DEVRİMCİLİĞİNDEN İKTİSADÎ LİBERALİZMİN TUTUCULUĞUNA

Fizyokratlar Tabiî Kanun felsefesini tarımı teşvik politikasıyla birleştirerek *laisser-faire*'i, serbest dış ticareti ve koyu milliyetçi merkantilizme karşı evrenselciliği savunmuşlardı. Asıl karşı çıktıkları, büyük toprak sahibi soylular ve Kiliseydi. Fransa'da monarşinin buna karşı koyması olağandı. Tabiî Kanun felsefesi, kolayca radikal-devrimci bir nitelik kazandı. Yeni yükselen burjuvazinin gelişmesini sağlayacak fikirleri savundu. İktisadî ve politik iktidarın, tarihsel işlevi olan bu sınıf eline geçmesini destekleyen bir öğretiye dönüştü. Fransız İhtilâlini hazırlayan etkenlerden biri olarak Fizyokrasi önemli bir rol oynadı.

Klasik iktisatçılar da 19. yüzyıl başında ve ortalarında yeni yükselen sanayi kapitalizminin ideolojisini yaydılar. Varolan toplum düzenini haklı göstererek, bu yeni sınıfın yerleşmesinde yardımcı oldular. Bununla beraber, Ricardo ve Malthus, kurdukları teorilerle kapitalizmin iyimser bir tablosunu çizemediler. Kapitalizmin geleceği konusundaki kuşkular, bunların teorilerine yansıdı.

Neo-klasiklerin teorilerini kurdukları 19. yüzyıl sonundan günümüze kadar gelen dönemde, oysa, Batı Dünyasının küçük topluluğunda kapitalizm artık yerleşmişti. Klasik iktisatçıların kuşkuları ya da Marx'ın sistemin çöküşüyle ilgili öngörüleri gerçekleşmemişti. Neo-klasik iktisat, bu bakımdan, hem düzeni olduğu gibi sürdürmeyi savunurken tutucu oldu; hem de kapitalizmin *evrenselliği ve kendiliğinden optimal* şartları yaratacağı konusunda daha iyimser oldu. Henüz kapitalizmin tam yerleşmediği aşamada sınaî kapitalist-girişimci tarihsel işlevini yerine getirirken, Batı Dünyasında iktisadî liberalizm bunun ideolojisi olarak devrimci bir nitelik taşıdı. Yerleştiği ve egemenliğini kurduğu daha sonraki dönemde, oysa, bunun ideolojisini savunmak üzere kurulan Neo-klasik teoriler tutucu bir renk taşıdı.

Tabiî Kanun felsefesi ve Faydacı felsefe, herkese eşit oy hakkı tanıyan politik demokrasiyi de Batı'nın kapitalist ülkelerinde yerleştirmiştir. Ne var ki, politik demokrasi, toplumun sayıca kalabalık alt sınıflarına oy hakkı yoluyla politik iktidarda söz hakkı verirken, iktisadî liberalizmin *laisser-faire* ilkesi, gerçekte, politik iktidarın girişimci sınıfına müdahaleyi en az düzeyde tutması demek olmuştur. Böylece, halkı kendi egemenliğine tâbî kılması anlamına gelmiştir.

Fizyokratlar, Tabiî Kanun felsefesine bağlılıklarını açıkça belirtmiştir. Klasik iktisatçılar, iktisattan daima "politik iktisat" olarak bahsetmekle, iktisadın gerisindeki toplum felsefesini ima etmişler veya A. Smith ve J. S. Mill gibi, açıkça bununla uğraşmışlardır. Oysa Neo-klasik iktisatçılar, serbest rekabetçi (daha sonra tam rekabetçi) piyasa ekonomisinin işleyişini açıklayan teorilerini, evrensel olarak geçerli kanunlar saydılar. Bundan, "salt iktisat" diye bahsettiler. Böylece, belirli bir felsefî düşünce dizgesinden doğan varsayımlar ve ilkeler, bütünüyle gizli kaldı.

Firmaların tekelci durumuna geçtiği bu dönemde *laisser-faire* işçilerin, reformcuların, tekeli engellemek isteyenlerin etkili olmasını önlüyordu[6]. Böylece, kapitalist-girişimcinin korunması demek oluyordu. Neo-klasik iktisatçılar serbest dış ticaret, rekabet şartlarının aksamadığı tam rekabet piyasası, kendiliğinden optimal şartların yaratıldığı bir piyasa düzeni sanki gerçekte varmış gibi teoriler kurup, *laisser-faire'e* vardılar. Hâkim kapitalist ülkelerdeki girişimci sınıfın çıkarlarını böylece savundular. Bununla birlikte, Faydacı felsefeden kaynaklanan azalan marjinal fayda ilkesi, Neo-klasik okuldaki birçok iktisatçıyı, daha eşitlikçi bir düzen aramaya götürdü.

İktisadî liberalizm, Fizyokratlardan Neo-klasiklere kadar, toprak mülkiyetini elinde tutan soylulara ve Kiliseye karşı olmuştur. Kârı savunurken, toprak gelirini yermiştir. Fizyokratların tek vergi düzeni, Ricardo'nun rant teorisi ve rant yükseldikçe kâr haddinin azaldığını gösteren gelişme teorisi (ki, bütün Klasiklerce benimsenmiştir) Neo-klasiklerden Walras ve Gossen'in toprağın kamulaştırılmasını önermeleri, bu görüşe bağlanabilir.

Batı kaynaklı iktisat teorisinin büyük kısmını, katıksız *laisser-faire*'e dayanarak kurulan ve 1980'li yıllardan bu yana tekrar güç kazanan teoriler oluşturur. Bunların gerisindeki felsefî görüşleri incelemek, teorilerin "*utopik*" niteliğini daha iyi anlamamıza yardım edecektir[7].

VI

FİZYOKRATLAR

18. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'da gelişen Fizyokrasiyle, iktisadî düşüncede "okul" çağının başladığı söylenebilir. Gerçekte, pek kısa süre etkili bir iktisat teorisi sistemi kuran Fizyokratların iktisadî düşüncesi, "1750'de mevcut değildi. 1760-70 arasında, herkes bundan bahsediyordu. 1780'de ise, herkes tarafından unutulmuştu"[1]. Ancak daha önce konu ettiğimiz İngiliz düşünürleri ve Fizyokratlar, A. Smith'in düşünce sistemini büyük ölçüde etkiledi.

I — İKTİSADÎ ALTYAPI VE İKTİSADÎ DÜŞÜNCEYİ HAZIRLAYAN ŞARTLAR

Merkantilizm, ticarî kapitalizmin ve yeni gelişen mutlak monarşilerin iktisadî düşünce sistemini yansıtmaktaydı. Fizyokrasi ise girişimci çiftçiyi, büyük ölçekte üretim yapacak tarımsal üreticiyi ön plana çıkarmak isteyen Fransız reformcularının öğretisi olmuştur.

Tarım Fransa'da, İngiltere'den farklı olarak, 18. yüzyılda en önemli üretim faaliyetiydi. Son iki yüzyılda İngiliz tarımında kaydedilen büyük ilerlemeye karşı, Fransa'da tarım ilerlememişti. Colbert'in merkantilist politika ile sanayileşme çabaları, tarımın büyük ölçüde zarar görmesine yol açmıştı. Merkantilist politika, sanayii bir dış ticaret aracı olarak geliştirmiş, fakat ülke içinde tarıma dayanan ticaret gelişememişti. Her Fransız eyaleti arasındaki gümrük resimleri, tarımsal ürünlerin ihraç edilmemesi gibi nedenler, üretim artışını önlüyordu. 1660-1715 arasında nüfusun % 20 oranında, tarımsal üretimin % 33 oranında azaldığı tahmin ediliyordu. Köylüler ve kiracı çiftçiler, ağır bir vergi yükü altındaydı. Orta derecede verimli topraklar üzerinde dahi, toprak vergisi yükünün, tarım gelirinin % 80'ine vardığı bir gerçekti. Köylüler, yollarda angaryaya koşuluyordu. Ayrıca, Kilise'ye ve Fransa'da hâlâ yaşayan feodal lordlara vergi ödemek zorundaydı[2]. Tarım, Fransa'nın gelişmesinde bir darboğaz haline geliyordu. Soylular, Kral, Kilise vergiden bağışıktı. Bu sınıfların köylüyü sömürüyor olması, Fizyokrasi'nin bazı pek sivri görüşlerinin nedenini açıklar. Tarımı merkezleştiren bu okulun, niçin Fransa'da doğduğunu belirler. Köylünün vergi yükünü taşıyor olması yanında, bir diğer gerçek de, vergi gelirlerinin yetersizliğiydi. Devlet, saray masrafları ve sömürge savaşlarının giderlerini karşılamak için, spekülâtörlerle malî sermaye sahiplerine büyük çapta borçlanmaktaydı. Bu borçlar, söz konusu grupları zenginleştirdi. Biriktirdikleri servetler ise, ya spekülâsyonda kullanıldı ya da gömülendi. Bunların yanında merkantilizmin kalıntısı çok geniş bir tüccar sınıfı da, ülkenin zenginliğinden pay almaktaydı.

II — MAKRO-EKONOMİK "KENDİLİĞİNDEN DENGE" MODELİ: QUESNAY

Fizyokratların "tabiî düzen"le ilgili çalışmaları iktisadî düzenin bütününü kavramak, mantıklı ve tutarlı bir düşünce dizgesi içinde açıklamak yolunda yapılan ilk denemedir. Bu ilk deneme, aynı zamanda iktisat teorisinin de başlangıcıdır. Tabiî düzen anlayışından çıkardıkları *laisser-faire* felsefî (hattâ, metafizik) kaynaklı olsa da, Fizyokratlar, iktisadî tahlilin ve teorinin geliştirilmesine büyük katkı yapmıştır[3].

Fizyokratlar, merkantilistler gibi "servet"in kaynağını aramakta, fakat bunlardan farklı olarak, servetin mübadeleden değil, üretimden doğduğunu ileri sürmekteydi. Tahlilleri, servet yaratılması ve birikim için gerekli "artık"ın, hangi üretim faaliyetinden doğduğunun araştırılmasına yönelmişti. Bu artığın doğuşunu, toplumun çeşitli sınıfları arasında dolaşımını incelerken, soyutlama ve model kurmayı tutarlı biçimde başardılar.

A) TOPLUMSAL ARTIĞIN KAYNAĞI OLARAK TOPRAK VE ARTIĞIN SINIFLARARASI DOLAŞIMI

Kendisi tıp doktoru olan F. Quesnay, *Tableau économique* (1758) adlı eserinde, bu artığın doğuşunu ve çeşitli toplumsal sınıflar arasında dolaşımını bir bütün içinde izah etti[4]. Varsayımları, toprakta özel mülkiyetin varlığı; toprak sahiplerinin tarımsal üreticilerden rant elde ettiği; üreticilerin kapital sahibi olduğu, tarımsal üretimde ücretli işçi ve kendi kapitallerini kullandığı; dış ticaretin bulunmadığı, ekonominin kapalı olduğu; toplumda tasarrufların, ancak kapitalin yenilenmesine yeter olduğu, net kapital birikimi bulunmadığıydı.

Toplum üç sınıftan oluşuyor kabul ediliyordu: a) Toprak sahipleri, toprak mülkiyetini elde tutar; b) Tarımda kiracılar toprağı işler, üretim yapar. Gerçek üretken sınıf budur. Çünkü, tarımsal üretimde yarattıkları *produit net* (safi hasıla), hem kendi geçimlerini hem (Kral, Kilise, kamu hizmetlileri gibi, toprak sahiplerinin gelirine dayananlar dahil) toprak mülkiyetini elde tutanların ve kısır sınıfların ihtiyacını karşılar; c) Kısır sınıflar, iki ayrı bölüm içinde düşünülebilir: Zanaatkârlar, üretim yapmaları için gerekli tüketimlerinden artakalan bir fazlalık, yani *produit net*, yaratmaz. Bununla beraber, üretimde kullandıkları hammaddelerin değerine, emekleriyle bir değer ilâve eder; gelirleri, bu değere eşittir. Söz konusu sınıf, tarım ürünlerine "iyi bir fiyat" sağlayabilmek için gereklidir. Elde ettikleri gelir yarattıkları değere eşit olduğu için de, kazanılmış sayılır. Oysa, hiçbir ilâve değer yaratmayan, kısır sınıfın diğer bölümünü oluşturan tüccarlar ve malî sermaye grupları için durum farklıdır. Gerçi, ne çiftçiler ne zanaatkârlar kendi geçimlik tüketimlerinden fazlasını elde eder. Tüccarlar ve malî sermaye sahipleri ise, ayrıca, hiçbir değer ilâve etmediklerine göre, bu sonuncu sınıfın geliri, *produit net*'den bir indirim, "parazitlerin geliri" demektir[5].

Produit net veya safi hasılanın, toplumsal sınıflararası dolaşımı ve tekrar yaratılmasına gelince: Burada, hem mallar hem de para stokunun bir yıllık çevresel akımı söz konusudur. Hasat sonunda, üreticilerin ellerinde tüm safi hasılayla beraber para stokunu da bulundurduğu varsayılmaktadır. Çevresel akım şöyle işler:

Tarımın gayrisafî üretim değeri 5 milyardır. Bunun 3 milyarı, üretim giderleridir: Çiftçiler, bunun 2 milyarını döner sermaye diye kullanır. Bu, tarıma geri döner. Geri kalan 1 milyarı, sabit sermayenin yenilenmesi için zanaatkârlara; 2 milyarı da, rant olarak toprak sahiplerine ödenir.

Toprak sahipleri, 2 milyarlık rantın 1 milyarını gıda madddelerine, 1 milyarını da mamul mallara harcar. Yani, rant harcanırken, çiftçiler ve zanaatkârlar arasında eşitlikle bölüşülür.

Zanaatkârlar, 1 milyarı çiftçilerden, 1 milyarı toprak sahiplerinden olmak üzere, 2 milyar elde etmiştir. Bu tutar, hammadde ve gıda maddesi satın almak için tümüyle çiftçilere ödenir.

Çevresel akım sonunda, herkes başladığı noktaya geri dönmüştür: Çiftçilerin eline (2 milyarı zanaatkârlardan, 1 milyarı toprak sahiplerinden) 3 milyar geçmiştir. Bunun 1 milyarını zanaatkârlara ödemiş, ellerinde toprak rantı ödemek üzere, 1 milyar kalmıştır. Kısır sınıfın net etkisi sıfırdır: Bunlar, (1 milyarı çiftçiler, 1 milyarı toprak sahiplerinden) 2 milyar sağlamış, 2 milyar (çiftçilere) ödemiştir. Açıktır ki, yukardaki varsayımlar altında, eğer kısır sınıfların mal ve hizmetlerine harcama artarsa, safî hasıla azalacaktır.

Paranın bu akımdaki rolüne gelince: Fizyokratlar, parayı sadece mübadele aracı diye görmeyip, aynı zamanda, toplam iktisadî faaliyet üzerindeki etkisini de gözönünde tutmuşlardır. Kendilerini izleyen Klasik ve Neo-klasik okuldan farklı olarak, tasarrufları faydalı görmemişler, spekülâtörlerin yaptıkları gömülemenin olumsuz etkisi üzerinde durmuşlardır. Olumsuz bulmalarının nedeni de, tarımsal ürünlerin "iyi bir fiyat" elde etmesini önlemesi, dolayısıyla safî hasılayı azaltmasıdır.

B) İKTİSAT POLİTİKASINDA TEK VERGİ VE SERBEST DIŞ TİCARET

Quesnay'in yukardaki iktisadî tablonun salt teorisinden çıkardığı, gerçekte, Fizyokratların kendi anlayışlarına uygun birtakım iktisat politikası önlemleridir. Yalnız tarım üretken olduğuna, *artık* tarımda yaratıldığına göre, vergiler yalnız tarımdan alınmalıdır. Bu *artık*, tümüyle toprak sahibine rant olarak gittiği için de, vergi tek olmalı, toprak mülkiyetini elde tutanlardan alınmalıdır.

Produit net'nin tek verginin kaynağı diye gösterilmesi, Fizyokratların niçin diğer gelir sahiplerini *produit net* yaratmıyor saydıklarını da açıklar: Düşündükleri tabiî düzende, rekabet yürürlüktedir. Piyasa ekonomisinde tam rekabet şartları altında, safî faizi aşan kâr, ancak sanayici, tarımsal kiracı ve tüccarları üretime devama ikna edecek düzeydedir. Ücret geliri ise, gıda maddeleri ve temel tüketim mallarıyla belirlenir; vergilemeye elverişli bir artık yaratmaz. Buna karşılık, verimli toprakların elde ettiği rant, toprağı üretimde kullanmak için gerekli olmayan bir "artık" sayılır. Öyleyse, a) Bir ülkenin toplam ürününün ne işçilerin yaşamasını sağlayan, ne üreticileri – belirli kapital arzı ile – üretime devama özendirecek kısmı net sayılabilir: b) Rekabet şartlarının geçerli olduğu tabiî düzende, ancak toprak sahiplerinin geliri bu anlamda nettir ve vergilendirilebilir.

Fizyokratlar, tek vergi sisteminin başarıyla yürütülebilmesi için safî hasılanın artırılması gereğini görmüşlerdir. Bunun için, küçük köylü tarımını büyük ölçekte üretim yapan kapitalist tarım haline getirmeyi önermişlerdir. Böylece, yalnız toprağın safî hasıla yarattığını kabul ederek, toprak sahipleri sınıfıyla bunların vergi ödemesini bağdaştırmışlardır; bir yandan da, kapitalist-girişimci tarımsal üreticinin safî hasılayı artıracağını göstererek, bu sınıfa uygun bir öğreti kurmuşlardır.

Ticareti kısır sayan Fizyokratların serbest dış ticareti savunmaları, daha sonraki liberal iktisat okullarından farklı nedenlere dayanır. Fransa'da hububat ihracının yasaklanıp ithalinin serbest olmasını, "Tabiî düzen"e aykırı saymışlardır. Aynı olgu, ülke içi ticaretin gümrük vergisiyle engellenmesinde geçerlidir. Tabiî düzene uyulması için, iç ve dış ticaretin serbestleşmesini önermişlerdir. Gerçekte, sorun, hububat ihracının serbestleşerek piyasanın genişlemesi, tarımsal üreticilerin eline daha yüksek bir fiyat geçmesidir. İhracat sınırlamaları tüketici lehine ve üretici aleyhinedir; bunların kaldırılması ise durumu tam tersine çevirir. Fizyokratların, "bolluk ve yüksek fiyat refah göstergesidir" sloganı bunu çok iyi belirtir.

III — KAPİTALİN AZALAN GETİRİSİ VE YÜKSELEN TOPRAK RANTI: TURGOT

Turgot'nun eserlerinde, Fizyokratların çiftçiyi kapitalist tarımsal üretici olarak görmeleri kadar, kapitalist sanayiin gelişiminin haberciliği vardır[6]. Bu bakımdan, Turgot, Fizyokratlarla Klasik Okul arasında bir köprü sayılabilir.

Turgot da, Quesnay gibi, *produit net*'den hareketle tahlillerine başlar. Çiftçinin yarattığı *produit net*'yi, toplumun diğer sınıflarının geçimi için gereken tarımsal artık olarak düşünür. Çiftçiler bu artıkla emek hizmeti satın aldığında bunlar, çiftçiye tüketimiyle bağlanır. Ayrıca, sanayide çalışan işçiler de, tüketimleri için bu artığa bağlıdır. Toprağı olmayanlar, ya tarımda ya sanayide ücretli işçi olurlar. Üretimde kapital ve işgücü kullanımıyla beraber, ücret ve kâr doğar.

İşçinin ücreti, gerekli asgari geçimiyle belirlenir. Fakat, tabiatın zenginliği, işçi ücreti olarak ödenenden daha fazlasını sağlar; bu, toprak sahibinin rantı olur. Birikim de, ranttan gerçekleşir. Kapital birikirken, sanayi ve tarımın gelişmesi için gerekli "öndelikler" (avanslar) olağan hale gelir.

Turgot, "azalan getiri kanunu" ve yatırımların kârlılığı konusunda, Ricardo'dan önce kesin bir fikre sahip olmuştur. Buna göre, sabit toprak miktarına gittikçe artan miktarda kapital yatırılırsa, belirli bir noktadan sonra, kapital yatırımındaki artışlar toplam ürünü "azalan bir had"de artırır. Azalan getiri dolayısıyla, kapital eşyası arzındaki artış, faiz haddinde düşüşe koşut gider. Yatırımlar, yatırımın getirisi ödünç alınan kapitale ödenen faiz haddine eşit oluncaya kadar devam eder. Kapital eşyasının değeri, gelecekte getirmesi beklenen gelir akımını, carî faiz haddi üzerinden iskonto etmek yoluyla bulunur. Riziko farkları bir yana, yatırımların getirisi, çeşitli alanlarda rekabet yoluyla birbirine eşitlenir. Turgot, bugün kapital teorisinde önemli yeri olan bu konularda açıklamalar yapmıştır. Bunlara, ayrıca girişimcilikte riziko taşımanın önemini belirtmesi eklenmelidir. Azalan getiri kanunu, ücret, faiz, girişimcinin rolü[7], artığın birikimin kaynağı olması gibi görüşleriyle, Klasik Okul'a öncülük etmiştir.

Fizyokratların vergiyi toprak sahibine yüklemeleri, ayrıcalıklara karşı olmaları, *laisser-faire* politikasıyla devletin kötü müdahalesine karşı çıkmaları, loncaların dağıtılması Fransa'da kapitalist sanayiin gelişmesini büyük ölçüde kolaylaştırmıştır.

IV — İKTİSADÎ DÜŞÜNCEYE KATKILARI

Bazı iktisatçıların "iktisat Tanrıbilimi" saydıkları "tabiî düzen" gibi metafizik bir anlayıştan yola çıkan Fizyokratlar, liberal ve Marx'gil iktisadî tahlil tekniğine büyük katkıda bulundular.

Bir kere, soyutlama ve model kurma, iktisadî sistemi basitleştirerek bir bütün içinde inceleme, hem liberal hem Marx'gil yöntemi etkiledi.

İkincisi, bugün millî geliri onların *produit net*'sinden farklı hesaplasak da, gayrısafî üretim değeriyle safî hasıla arasındaki farkı gördüler, üretimle gelir arasındaki özdeşliği açıkladılar, safî hasılanın bölüşümünün anlaşılmasına öncülük ettiler.

Üçüncüsü, *Tableau économique*, iktisadî sistemin genel dengesini belirterek, Walras'a; genel dengeyi, toplumsal toplamların dengesi görmekle, Keynes'e ve makro-ekonomik teoriye; çeşitli üretim faaliyetleri arasındaki "akım"ları, üretim kesimleri arasındaki karşılıklı ilişkiyi incelemek yoluyla Leontief'e öncülük yaptı[8]. İktisadî sistemde, bir önceki mal akımına karşılık aksi yönde bir satın alma gücü akımı olduğunu ortaya koyarken, düzenin işleyişini, basit ve soyut bir model içinde gösterdi.

Dördüncüsü, *produit net* kavramı, emek-değer ve Marx'gil artı-değer teorilerinin gelişmesine yol açacak bir düşünce akımını geliştirdi. Tarımsal artığın sanayileşmenin kaynağı olacağı, tarımda verimlilik artışının gerekliliği ise, bugün biraz farklı ifade ediliyor olsa da, geri kalmış ekonomilerin gelişmesinde üzerinde önemle durulan konulardan biridir. Günümüze dek birçok iktisadî modelin de işçi tüketimini ekonominin üretim girdileri arasında sayarak, Fizyokratları izlediği söylenebilir.

Ayrıca, *Tableau*'da, iktisadî sürecin başarıyla işleyebilmesi için, bütün gelirin tüketim mallarına harcanması gerektiğinin ileri sürülmesi ilginçtir. Herhangi bir kimse kendi para stoklarını artırmak için tasarruf ederse, diğerlerinin gelirinin ve toplam ürünün azalacağını söylemeleri, Keynes'gil makro-ekonominin basit bir ifadesi sayılabilir.

Turgot'nun, kapital teorisine yaptığı katkılar yanında, değer ve fiyat teorisine de önemli katkıları olduğunu belirtelim.

Diğer taraftan, Fizyokratlardaki pek çok kavramlar, temel ilkeler Marx'a geçmiş, bugüne dek Marksist teorinin temelinde kalmıştır. Verimli verimsiz emek ayırımı, *artık* kavramı, eşit değerlerin mübadele edilmesi ilkesi, üretimin toplumsal niteliği, basit yeniden-üretim şeması, bu arada ilk akla gelenlerdir[9]. Fizyokratların kurduğu düşünce dizgesinin çelişkileri, Marx'ın ve Marksistlerin bu tahlil araçlarından yararlanırken, bunları, Fizyokratların "tabiî düzen"i aleyhine kullanmaları olanağını vermiştir.

VII

KLASİK OKUL ÜZERİNE GENEL AÇIKLAMA

Klasik Okul, Fizyokratların izinde *laisser-faire* ideolojisini sürdürürken, bunu destekleyecek iktisat teorisini kurmuştur. Bir yandan da, geliştirdiği tahlil araçları, bunları özellikle kendilerine ve genellikle kapitalist sisteme karşı kullanacak Marx'ı, daha sonra Marx'ı etkileyecek olan Marx-öncesi İngiliz sosyalistlerini, büyük ölçüde etkilemiştir. Böylece, Klasik Okul, iktisadî liberalizmi Neo-klasiklere devreden bir zincirin halkası olduğu kadar, bunu tümden reddeden Marx'ı ve izleyicilerini besleyen başlıca kaynaktır. İktisadî liberalizmi toptan yadsımamakla beraber, buna bazı noktalarda karşı çıkan görüşlerin kaynağı da, yine kısmen Klasik Okul olmuştur.

I — KLASİK İKTİSATÇILAR

Klasik Okulun başlangıcı A. Smith'in *Milletlerin Refahı*'nın basıldığı 1776 yılı, sonu da J. S. Mill'in öldüğü 1873 yılı kabul edilirse, öğreti olarak bir yüzyıl gibi uzunca bir süre egemenliğini sürdürdüğü görülür. Bu süre içinde, söz konusu okula dahil olan bellibaşlı iktisatçılar ve bellibaşı eserleri aşağıda belirtilmiştir.

A. Smith (1723-1790) bir ahlâk felsefecisi veya bugünkü deyimle toplumsal bilimcidir. İngiliz (İskoçyalı)'dir ve üniversite hocasıdır. Başlıca eserleri, ahlâk felsefesini açıkladığı, "Ahlâkî Duygular Teorisi" *(Theory of Moral Sentiments)* ve "Milletlerin Refahı" *(Wealth of Nations)*'dır[1].

D. Ricardo (1772-1823), zengin bir borsa komisyoncusu olarak meslek hayatına başlamış, sonra İngiliz Parlamentosuna üye seçilerek politikaya girmiştir. Başlıca eseri, "Politik İktisat ve Vergileme İlkeleri" *(Principles of Political Economy and Taxation* 1817)'dir[2].

T. R. Malthus (1766-1834) rahip ve üniversite hocasıdır. "Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme" *(Essay on the Principle of Population* 1798) ve J. B. Say'in "mahreçler kanunu"nu red nedenlerini açıkladığı "Politik İktisadın İlkeleri" *(Principles of Political Economy* 1829) başlıca eserleridir[3].

J. B. Say (1767-1832) Fransızdır. Üniversite hocası ve sınaî imalâtçıdır. "Fayda" konusundaki görüşleriyle, Neo-klasik Okulun öncülüğünü yaptığı söylenebilir. Bugün, daha çok (Malthus hariç) Klasik Okulun benimsediği "mahreçler kanunu" teorisiyle tanınır. Başlıca eseri, *Traité d'économie politique*'dir (1803)[4]. A. Smith'den, büyük ölçüde yararlanmıştır.

N. W. Senior (1790-1864) Oxford Üniversitesi hocalarından bir İngilizdir. "Fayda" konusundaki analiziyle, Neo-klasik Okula geçiş aşamasını temsil eder. Pek çok eseri arasında, "Politik İktisat İlminin Anahatları" *(Outline of the Science of Political Economy* 1836) zikredilebilir.

J. S. Mill (1806-1873) Ricardo'nun arkadaşı ve öğretisinin fikir babası olan James Mill'in oğludur. Felsefe, mantık, politik felsefe, politik iktisat konusunda pek çok eser vermiştir. Başlıca iktisat eseri, Smith ve Ricardo geleneğini sürdüren, "Politik İktisadın İlkeleri" *(Pripciples of Political Economy* 1848)'dir[5]. "Faydacı Felsefe" (Utilitarian) geleneğinde yetiştirilmiştir. Eserleri, özü bakımından, Ricardo geleneğinden ayrılmamış olan Mill, Saint-Simon ve Auguste Comte'un, çağındaki toplumsal eylemlerin etkisinde, hayatının sonuna doğru "sosyalist" eğilimli olmuştur. Rekabete dayanan bireycilikle sosyalizmi bağdaştırmaya çalışmış, Klasik Okul içinden yetişen bir reformcu olmuştur.

II — İKTİSADÎ ALTYAPI VE İKTİSADÎ DÜŞÜNCEYİ HAZIRLAYAN ŞARTLAR

İngiliz Klasik İktisat Okulunun doğduğu 18. yüzyılın sonları, gerek İngiltere'nin gerek diğer bazı Batı ülkelerinin önemli iktisadî ve politik değişmelere sahne olduğu bir çağdır. Bir kere, daha önce yavaş seyreden teknik buluşlarla bunların sanayie uygulanması, bu yüzyıl sonunda yoğunluk kazanmıştır. Öyle ki, İngiltere'nin bu dönemi, "Sanayi Devrimi" çağı diye nitelenir. Sanayi Devrimiyle birlikte, "iktisadî adam" niteliklerini taşıyan kapitalist-girişimci ve üretim araçları mülkiyetinden yoksunlaşan işçi sınıfı doğmuştur.

Ayrıca, Fransız İhtilâlî (1789) Ortaçağdan kalan kurumları silmiş, "bireycilik ve özgürlük" iktidara gelen burjuvanın sloganı olmuştur. Bu, yeni bir sınıfın siyasal egemenliği ele geçirme zaferi sayılır. İngiliz sömürgesi olan Kuzey Amerika'da bağımsız yeni bir devletin (ABD) doğması, merkantilizmin sömürgeciliğine önemli bir dayanağını kaybettirmiştir.

Nasıl ticarî kapitalizm merkantilizmi, Fransa'da tarımın kapitalistleşmesi Fizyokrasi'yi doğurduysa, İngiltere'de Sanayi Devrimi de, Klasik İktisat Okulu'nu doğurmuştur. Ne var ki, Fizyokrasi her bakımdan Merkantilizmin karşıtı olduğu halde, İngiliz İktisat Okulu'yla Fizyokrasi arasında, kurdukları teorinin gerisindeki felsefî görüş açısından büyük benzerlik vardır. *Laisser-faire* ideolojisi, serbest dış ticaret ilkesi, her ikisinde de egemendir. Bunun nedenine gelince: 18. yüzyılın ikinci yarısında, İngiltere hâlâ, ayrıcalıklı sınıfların egemenliğindedir. Oysa, iktisadî adam, Sanayi Devrimi'yle beraber, daha doğrusu onun öncüsü rolünde artık doğmaktadır. Yürürlükteki ayrıcalıklara, merkantilizmden artakalan dış ticaretteki ve işgücü arzı üzerindeki tekelci sınırlamalara karşı bu yeni doğan öncü sınıfın savunulması, bireyciliğin faydalarının ve iktisadî özgürlüğün savunulmasını gerektirir. Henüz devlet gücü ayrıcalıklı sınıflardan yana olduğu için, amaç, devlet müdahalesini minimuma indiren *laisser-faire*'dir. Dış piyasalardan ucuz sınaî hammadde ithal edilebilmesi, bu piyasalara sınaî mamullerin serbestçe satılarak ele geçirilebilmeleri için, serbest dış ticaret uygulanmalıdır.

Bu Okulun düşüncesi, A. Smith'in çağında ve onu izleyen 50 yıl, akademik ve politik çevrelerde tartışmasız kabul edildi. Sanayi Devrimi'nin başında İngiltere'nin sahip olduğu şartlar, dünyanın hiçbir ülkesinde tekrarlanmadığı için – ilk sanayileşen rakipsiz bir ülke olması, büyük kapital stokuna sahip olması, sömürgecilikle dış piyasaları ele geçirmesi gibi – *laisser-faire*, hiçbir ülkede, İngiltere'de 19. yüzyılda bulduğu uygulamayı bulamadı.

III — KLASİK İKTİSADÎ TAHLİLİN ANAHATLARI

Klasik iktisadî tahlilin bellibaşlı nitelikleri şöyle açıklanabilir:

a) "Politik iktisat"ı tanımları: Smith ve Malthus, politik iktisat'ı "servetin niteliğinin ve kaynağının araştırılması"; Ricardo, "ürünün yaratılmasına katılan sınıflar arasında ürünün bölüşüm kanunlarının araştırılması" diye tanımlar. Bugünkü deyimle, millî gelirin yaratılması, toplumsal sınıflar arasında bölüşümü ve değişmez bir değer ölçüsü ile ölçülmesi politik iktisadın temel uğraşı olmuştur.

b) İktisadî gelişmenin incelenmesi: Klasik iktisatçılar kapital birikimi, nüfus artışı, teknik yeniliklerin uygulanması, kurumsal yapıların gelişmeye etkisi gibi konular üzerinde durdular. İktisadî gelişmeyi incelerken tahlilleri, bugünkü deyimle "makro", zaman içinde değişmeyi incelemesi açısından "dinamiktir"[6].

Klasikler, gelişmeyle uğraşmalarına rağmen, sistemin ya da (Smith ve Malthus dışında) iktisadî yapının değişebileceği üzerinde durmamışlar, serbest rekabete dayanan kapitalizmin aynen devam edeceğini varsaymışlardır.

c) Klasik değer-bölüşüm teorisi: Klasiklerin, değer-bölüşüm teorisinde, birkaç nokta üzerinde dikkatle durdukları görülür. Birincisi, "değerin değişmez ölçüsü"nü bulmaktır. Nasıl bugün, carî fiyatlarla millî geliri veya nakdî ücretleri fiyat endeksleriyle düzeltip sabit büyüklüklere varıyorsak, onlar da üretim girdileri fiyatlarındaki değişmeden etkilenmeyecek bir hesap birimi aramıştır. İkincisi, mal fiyatlarını belirleyen etkenleri ve reel gelirin üç üretim girdisi (toprak sahibi, kapitalist-girişimci, işçi) arasında bölüşüm kanunlarını saptamaya çalışmışlardır.

d) Kâr teorisi: Klasik Okul, toplumu üç sınıftan oluşuyor kabul etmiştir. Bu sistemde, kapitalistle girişimci ayırımı olmadığı gibi, faiz-kâr ayırımı da yoktur. "Kâr" kavramıyla kasdettikleri, safî faiz haddidir[7].

e) Paranın önemini küçümseme ve reel tahlil: Klasikler, parayı sadece mübadele aracı olarak düşünmüş, paranın iktisadî faaliyet hacmini etkileyebileceğini (Malthus dışında) kabul etmemiştir. Klasik tahlil, paranın reel değişkenleri etkilemediğini varsayan, reel tahlil niteliğindedir.

f) Klasikler teorilerini kurarken, iktisadî liberalizmin akılcı, soyutlayıcı, tümdengelimci yöntemini izlemişlerdir.

g) Tahlilde varsaydıkları piyasa şekli – kendi deyimleriyle – serbest rekabet, daha sonraki tanımlamaya göre, tam rekabettir.

Etkisi çok kısa olan Fizyokratlarla Klasik Okul arasındaki iktisadî tahlil açısından nitelik farkını da kısaca belirtmekte yarar vardır; ikinciler, iktisadî süreci sadece karşılıklı ilişkiler içinde bir bütün olarak kavramakla kalmamışlar, aynı zamanda, bunun içeriğini de bölümlemiş, tanımlamış, sorunlarını derinliğine ele alabilmişlerdir[8].

VIII

KLASİK DEĞER TEORİSİ

İktisatta pek az kavram, klasik "değer" kavramı kadar anlaşmazlığa yol açmıştır[1]. Bunun özünde, üretim maliyetini nakdî maliyetlerin gerisindeki "reel fedakârlık, çaba" ile açıklamak özlemi vardır[2]. Emek, bu nitelikte bir reel maliyet öğesidir. A. Smith'in ve D. Ricardo'nun değer teorisinde, böyle bir çaba aranabilir. Aynı olgu, Senior'ın üretimdeki reel fedakârlığı, emekle beraber zaman tercihini yenen "imsak"la açıklaması bakımından geçerlidir.

Fakat, Klasiklerin değeri bu yoldan açıklamak için kurdukları teoriler, *laisser-faire* ideolojisiyle çelişkiye düşmüştür. Bu çelişki, Marx-öncesi İngiliz sosyalistleriyle Marx'ın, klasik değer teorisini kapitalizmi yermek için kullanabilmeleri olanağını yaratmıştır. Nitekim, bu teorinin sistem aleyhine kullanılan bir silâh haline gelmesi dolayısıyladır ki, yerini, Neo-klasiklerin marjinal fayda teorisine bırakmıştır.

I — KULLANMA DEĞERİ - MÜBADELE DEĞERİ: SMITH, RICARDO, SAY, SENIOR

Klasikler, değeri, kullanma ve mübadele değeri diye ikiye ayırmışlardır. Kullanma değeri "fayda" demektir. Buna verdikleri önem, birinden diğerine büyük ölçüde farklıdır.

A. Smith, bu ayırımı yaptıktan sonra, kullanma değeri üzerinde fazla durmamış, hattâ, bunun mübadele değeri için gerekli dahi olmadığı görüşüne eğilmiştir. Sonraları marjinal fayda kavramının geliştirilmesinde etkili olan elmas ve su örneğinde, şöyle demektedir: Elmasın çok yüksek mübadele değeri olmasına karşılık, kullanma değeri yoktur. Oysa, suyun kullanma değeri çok yüksek, mübadele değeri ise çok düşüktür (cilt I, s. 30).

Ricardo, bu örnekte, elmas kullananların elmasın faydası konusundaki yargılarını değil de, Smith'in, kendi kişisel yargısını ileri sürdüğünü gördü. Herhangi bir malın mübadele değeri (fiyat) olabilmesi için, kullanma değeri (fayda)'nin de, gerekli olduğunu söyledi (s. 275-7). Bunun dışında fazla ilgilenmeden, mübadele değeri üzerinde durdu.

Say ve Senior, Ricardo'dan da ileri gittiler. Bunlara göre, malların faydası, piyasanın talep yönünde belirir ve mübadele değerinin oluşmasında maliyetlerle beraber rol oynar. Bu, kısa dönemde olduğu kadar, uzun dönemde de geçerlidir. Fakat, fayda kavramının mübadele değeriyle birleştirilmesi, Neo-klasik Okulu beklemiştir.

Mübadele değeri, fiyat demektir. Klasik değer tahlili, hemen bütünüyle mübadele değeriyle ilgilidir. Aradıkları, gerçekte piyasadaki fiyatların meyledeceği uzun dönem denge fiyatı ve bunu, neyin belirlediğidir.

II — PİYASA FİYATI – TABİÎ FİYAT: SMITH, RICARDO

Klasikler, fiyat konusunda, kısa dönem fiyatı ifade eden "piyasa fiyatı" ile, uzun dönem fiyatı ifade eden "tabiî fiyat" arasında ayrım yapmışlardır. Birinci fiyat, geçici-arızî etkenlere tabidir; piyasa fiyatını belirleyen talep böyle bir etkendir. Rekabet şartları altında piyasa fiyatı, kısa dönemde arz ve talep tarafından belirlenir. Eğer belirli bir fiyatta arz talepten büyükse piyasa fiyatı düşer; talep arzdan büyükse, yükselir. Yani kısa dönemde piyasa fiyatının değişmesini, artık talep veya artık arz belirler[3].

Tabiî fiyat ise, rekabet şartları altında, uzun dönemde piyasa fiyatının meyledeceği bir denge fiyatıdır ve üretim maliyeti tarafından belirlenir. Klasikler, tabiî fiyatın belirlenmesinde, genellikle talep fonksiyonunu ihmal etmiş, bunun üretim maliyetleriyle belirleneceğini söylemiştir[4]. "Tabiî fiyat"ın, üretim maliyetine eşit denge fiyatı olduğunu, piyasa fiyatının da buna meyledeceğini söylerken, üretim maliyetine neyi dahil etmektedirler?

A. Smith'te, aşağıda göreceğimiz gibi, tabiî fiyat, kapitalizmde üç üretim girdisini kapsayan üretim maliyetine eşittir. Ricardo – ilerde inceleyeceğimiz – rant teorisini Klasik teoriye dahil ettikten sonra, marjdaki maliyetin fiyatı belirlediği, fiyatın da rantı belirlediği görüşü hâkim olmuştur. Bu teoriye göre, rekabet şartları altında fiyat, marjdaki üretim maliyetiyle belirlenir. Üretim maliyeti, rantı içermeksizin, ücret ve kârdan oluşur. Diğer bir deyişle, Ricardo'dan itibaren rant, üretim maliyetine dahil edilmemiş, üretim maliyeti, ücret ve kârdan ibaret sayılmıştır[5].

Ücret, "ücret fonu teorisini" incelerken göreceğimiz gibi, bir üretim döneminde, işçilerin tüketimine ayrılan somut mallardan oluşan ücret fonunun, işçilere bölünmesiyle belirlenir. Uzun dönemde ücretler, geçimlik düzeyde dengeye gelmek eğilimindedir.

Kâr, klasiklerde (Say dışında) girişimci ve kapitalist ayrımı yapılmadığı için faiz, riziko primi ve yönetici ücretini kapsar. Faiz, toplam tasarrufları toplam yatırıma eşitleyecek düzeyde belirlenir.

Klasik değer teorisi, piyasadan gelir elde eden üç üretim girdisinin getirisiyle, üretim maliyetinin gerisindeki "gerçek fedakârlık ve çaba"yı bağdaştırma denemesidir.

III — EMEK-DEĞER TEORİSİ: SMITH, RICARDO

A. Smith, Neo-klasik iktisat teorisinin geliştirdiği "üretim maliyeti teorisi" kadar, Marksist teorinin merkezindeki emek-değer teorisinin de kaynağıdır. Smith, üretim maliyetini, toplumun geçirdiği iki ayrı aşama için ayrı olarak düşünmüştür: Birincisi, kapital birikimi olmazdan, topraklar özel mülkiyete geçmezden önceki aşamadır. İkincisi, kapital birikimi olduğu, üretim araçlarıyla toprak mülkiyetinin özel kişilerde bulunduğu kapitalist ekonomi aşamasıdır.

Birinci aşamada, üretim maliyeti ve mübadele değeri üzerine, "Milletlerin Refahı"nda, şöyle yazmaktadır:

"Kapital birikmezden ve toprak özel mülkiyete geçmezden önce gelen toplumun ilkel ve vahşî aşamasında, değişik malları sağlamak için gerekli işgücü miktarı arasındaki oran, bunların mübadele kuralını belirleyecek tek şart olarak gözükür. Eğer, örneğin bir avcılar topluluğunda, genellikle bir kunduz öldürmek için, geyik öldürmeye nazaran iki katı emek gerekiyorsa, bir kunduzun iki geyikle mübadele edilmesi veya iki geyik değerince olması tabiîdir. İki günlük veya iki saatlik emeğin ürününün, genellikle bir günlük veya bir saatlik ürünün iki katı değeri olması tabiidir.

Bu şartlarda, emeğin bütün ürünü, emeğe aittir; bir malı elde etmek veya üretmek için kullanılan emek miktarı, bu malın satın alabileceği veya mübadele edilebileceği veya elde edebileceği emek miktarını ayarlayan tek şarttır." (cilt I, s. 49-50).

A. Smith'e göre kapitalizm öncesi dönemde, bir avcı toplumunda olduğu gibi mallar, üretimlerine giren emek miktarına oranla mübadele edilir; emek, (nisbî fiyatları) mübadele değerini belirler. Bunun nedeni, emeğin bütün ürününün emeğe ait olmasıdır. Mübadeleye katılan taraflar, bu durumda, sahiplerinin emeğinin belirli miktarını içeren malların eşit sahipleridir. Bu miktarlar, mübadelede eşitlenir. A ve B malları değerlerine göre mübadele edildiğinde, ikili bir eşitlenme olur: a) Mallardaki eşit emek miktarları el değiştirir; b) Mal sahibine, kendi malına harcadığı emeğe eşit emek sağlar. Öyleyse, belirli emek miktarıyla satınalınabilecek mal miktarı (veya belirli mal miktarıyla satınalınabilecek emek miktarı), tıpkı bir malın içerdiği emek miktarı gibi, *değerin değişmez ölçüsü olarak* kullanılabilir[6].

Fakat, A. Smith, emeğin mübadele değerini belirleyen tek etken olmasını, kapitalist ekonomiye uygulamaz (cilt I, s. 50-57):

"Herhangi bir ülkenin toprakları tümüyle özel mülkiyete geçtiğinde toprak sahipleri, diğer insanlar gibi, hiç ekmedikleri yerde biçmek isterler ve bunun tabiî ürünü için bir rant talep ederler... (s. 51)

Belirli kişilerin elinde kapital biriktiğinde, bir kısmı, bunu çalışkan insanları işe koymak için kullanacak, bunları malzeme ve geçimlik mallarla donatacak, böylece, onların emeğinin satışı veya emeğinin malzemenin değerine yaptığı ilâvenin satışıyla kâr edecektir... (s. 50).

Her toplumda ücretler, kârlar ve rantların, alışılan veya ortalaması olan bir (haddi) vardır... Bu alışılan veya ortalama hadler, tabiî ücret, kâr ve rant diye nitelenebilir... Herhangi bir malın fiyatı, bunları karşılayacak seviyenin üzerinde veya altında değilse, mal, tabiî fiyatı diyebileceğimiz fiyata satılır. Bu durumda, mal, tam değerine satılmış demektir." (s. 57).

Her toplumda ücretler, kârlar ve rantların, alışılan veya ortalaması olan bir (haddi) vardır... Bu alışılan veya ortalama hadler, tabiî ücret, kâr ve rant diye nitele-

nebilir... Herhangi bir malın fiyatı, bunları karşılayacak seviyenin üzerinde veya altında değilse, mal, tabiî fiyatı diyebileceğimiz fiyata satılır. Bu durumda, mal, tam değerine satılmış demektir." (s. 57).

A. Smith'in yukardaki açıklaması, bütün malların reel değerinin ücret, kâr ve ranta ayrılabileceğini; bunların, sadece üç toplumsal sınıfın geliri değil, mübadele değerinin üç ilksel kaynağı da sayıldığını gösterir. Böylece, Smith, üretim maliyetine dayanan değer teorisine geçer; emeği mübadele değerini belirleyen tek değişken saymaktan uzaklaşır. Fakat, ifadede, aynı zamanda, emeğin kattığı değerin – Fizyokratlardaki safî hasıla *(produit net)* gibi – bir "artık" olduğu görüşü de vardır. Ancak, bunlardan farklı olarak, artığı, tabiatın bağışı değil, emeğin kattığı değerde bulur.

Emeğin ilâve ettiği değerin birikimin kaynağı olduğu görüşü, A. Smith'in, *verimli* ve *verimsiz* işgücü ayrımında açıkça ortaya çıkar:

> *"Bir tür emek vardır ki, harcandığı eşyanın değerine ilâvede bulunur; diğerinin, böyle bir etkisi yoktur. Birincisi, değer yaratırken verimli, ikincisi verimsiz emek sayılabilir".* (cilt I, s. 313).

A. Smith hem değer hem işveren için *artık* yaratan, hem de satılabilir bir malda somutlaşan emeği verimli, fakat hizmetleri verimsiz kabul eder. Bu sonunculara hükümdar, asker, adalet kadrosu, kilise adamları, avukatlar, doktorlar, edebiyatçılar ve diğer sanatkârlar dahildir.

Nihayet, her ne kadar ekonomide mübadele değerini belirleyen tek değişkenin emek olmadığını söylüyorsa da, A. Smith yine de, emeğin, piyasadan satın alabileceği mal miktarının – bu malın mübadele edilebileceği altın veya diğer herhangi bir mal miktarından – çok daha kesin bir *ölçü* olduğu görüşündedir. Gerek zaman dönemleri arası, gerek mekân içinde karşılaştırmaya temel olacak, *değerin sabit bir ölçüsü*'nü aramaktadır. Mübadele değerini belirleyen tek değişken olmaktan çıksa da, kapitalist ekonomide de emeğin, değerin en temel ölçüsü olmaya devam ettiği kanısındadır[7].

Yukarda anahatları özetlenen A. Smith'in değer teorisi, Ricardo, Malthus ve Marx'ın değer teorileri kadar, üç üretim girdisine dayanan Neo-klasik değer teorisine de kaynak olmuştur: Ricardo, malların içerdiği emek miktarının, mübadele değeriyle mutlak anlamda değeri belirlediği görüşünü almış, bunu kapitalist ekonomiye de uygulamıştır. Malthus, daima tutarlı olmasa da mutlak veya tabiî değer dediği zaman, malın piyasada satın alabileceği emek miktarını kasdetmiştir. Neo-klasik teori, üç üretim girdisine dayanan üretim maliyeti teorisini benimsemiştir. Buna karşılık, Marx ve Marksist teori emek-değer, artık-değer teorilerini geliştirmiş; verimli-verimsiz emek ayrımı yakın geçmişteki sosyalist ülkelerin millî gelir hesaplarına girmiştir.

Ricardo, mübadele değerinin, ya "kıtlık" ya da emekten doğduğunu söyler: *Çoğaltılamayan* malların (örneğin san'at eserleri, antika eşya) değeri, içerdiği emek miktarıyla ölçülemez; bunların değeri kıtlıktan ve bunları satın alanların isteğiyle gelirinden doğar. Fakat, kapitalist ekonomide bunlar önemsizdir. Ricardo, bunlara ara sıra, "tekel malları" demektedir[8].

Çoğaltılabilen mallara gelince: Bunların içerdiği emek miktarı hem mübadele değerini belirler, hem mutlak anlamda değeri ölçer. Mübadele değeri teorisi şöyle özetlenebilir: Rekabet şartlarında her malın üretiminde kullanılan (homojen veya türdeş) emeğin ücreti, dengede, eşittir. Tek üretim girdisi emek fiyatı belirlediğine göre, iki malın mübadele değerine, ücretler, eşit olduğu için girmez. Mallar, üretimleri için harcanan emek-zaman miktarıyla orantılı olarak mübadele edilir. Mübadele değeri, emek girdisi ile belirlenir; emek girdisi, harcanan emek demektir, işçiye ödenen ücret demek değildir. Yani, bir mal diğerine oranla bir katı emek girdisi içeriyorsa, mübadele değeri bunun bir katı olacak demektir. Fakat, Ricardo da, diğerleri gibi toprak, emek ve kapital olarak üç üretim girdisinin varlığını kabul eder. Bununla emeğin mübadele değerini belirlediği savını bağdaştırabilmek için, gerçekçi olmayan varsayımlar yapar.

Bir kere, emeğin türdeş olması veya, farklar varsa, bunun miktara dönüştürülebilmesi gerekir. Fakat kendisi değişik emek türlerinin mübadele değerini arz ve talebin belirlediğinden başka bir şey söylemez[9].

İkincisi, kapitalin, mübadele değerini belirlemede bir rol oynamadığını kabul etmesi gerekir. Kapitali verimsiz saymadığı için, Ricardo, bütün üretim dallarında, kapital/emek oranını sabit varsaymıştır. Malthus, bu varsayımı eleştirmiş, Ricardo, bunun yetersizliğini kabul etmiştir[10]. Çünkü, üretim marjında, kapitalle emek aynı oranda birleştirilmiyorsa, mübadele değerine, sadece emek girmeyecek demektir. Bu da, kendi emek-değer teorisini temelinden sarsar.

Nihayet, rant teorisiyle Ricardo toprağı, dolayısıyla rantı, mübadele değerinin dışında bırakır; hububatın mübadele değeri, buna göre, (emeği türdeş kabul etmesinin toprak bakımından benzeri, tek bir tarımsal ürün üretiliyor varsaymasıdır) rant ödenmeyen marjinal topraklarda belirlenir.

> *"Toplumun değişik aşamalarında (toprak sahibi, emekçi ve kapitalist olarak) üç sınıfın, toprağın toplam ürününden elde edebileceği nisbî pay rant, ücret ve kâr olarak, temelde farklı olacaktır... Bu bölüşümü belirleyen kanunların açıklanması, Politik İktisadın temel meselesidir."* (İlkeler, Önsöz, s. 5).

Ricardo, aslında, nisbî fiyatların oluşumunu açıklayabilmek için toplam ürünün bölüşümüyle ilgilidir; toplam ürünü ölçebileceği değişmez bir ölçü aramaktadır. A. Smith, bir malın satın alabileceği emeğin "değeri mutlak anlamda ölçtüğünü" söylediği halde, Ricardo, bunu, "malın içerdiği emek" olarak kabul eder. Daima aynı miktar emek içeren *varsayımsal* mal, sabit değerde olacağı için, "değişmez değer ölçüsü" olabilecektir. *Varsayımsal* malın bu işlevi yerine getirebilmesinin nedenine gelince: Paranın değerini başlangıçtan itibaren sabit varsaydığına göre, sorun toplam gelirin üç sınıf arasında bölüşümünden doğar. Rant, fiyatların belirlenmesine girmez; öyleyse, bölüşüm sorunu (ürün eksi rantın) kapitalle emek arasında bölüşümüne dönüşür. Eğer üretim faaliyetleri arasında kapital/emek oranı farklıysa, nakdî ücretler veya kâr haddindeki değişme, fiyat yapısını, dolayısıyla da "ürün eksi rant"ın değerini değiştirir. Örneğin, nakdî ücretler yükselirse (ortalama fiyatlar sabitken) emek-yoğun malların fiyatı kapital-yoğun mallara oranla artar; fakat *ortalama* kapital/emek oranıyla üretilen *varsayım-*

sal malın değeri değişmez. Bu sonuncu ile ölçüldüğünde, emek-yoğun malın fiyatı artarken, kapital-yoğun malın fiyatı düşmüştür. Bölüşüm birinci mal lehine değişse de, ürün eksi rantın değeri, bölüşüm değişmesinden bağımsız olarak, değeri değişmeyen varsayımsal mal sayesinde ölçülebilir[11].

Ricardo, malın değerini belirleyen emeğin, sadece bugünkü değil, aynı zamanda geçmişteki emek olduğu kanısındadır. Bu sonuncu, bugünkü üretime giren üretim araçlarında somutlaşır; üretimde kullanılan teçhizat, birikmiş emeği temsil eder[12]. Diğer bir deyişle, değeri belirleyen emek, üretime doğrudan giren *dolaysız* emekle birlikte, üretim araçlarında somutlaşan *dolaylı* emekten oluşur.

Gerek A. Smith'in gerek Ricardo'nun teorisinin gerisinde, "Tabiî Kanun felsefesi"nin mülkiyet teorisi yatar. Buna göre, mülkiyetin tabiî kaynağı, mala harcanan emektir. Bireyin emeğinin ürününe sahip çıkması, tabiî hakkıdır. Herkesin kendi emeğinin ürününe sahip çıktığı tabiî mülkiyet sistemi tam özgürlük, dolayısıyla *laisser-faire* gerektirir[13]. Nitekim A. Smith:

> *"Her insanın emeğine sahip olması, diğer bütün mülkiyetin kaynağıdır; dolayısıyla, en vazgeçilmez ve Tanrısal hakkıdır."*

demektedir. Ricardo da, emeği, "değerin ilk kaynağı" ve "temeli" sayar, kapitali verimli, kârı da bu verimin karşılığı saydığı için, analitik bakımdan, emek-değer teorisi aradığı amaca hizmet etmemiştir. Kendisini gerçekçi olmayan varsayımlara götüren mübadele değeri teorisinden, kendisi de hoşnut değildir. Maliyeti, nakdî ve geçici olan, değişen etkenlerle açıklayacak yerde, "reel" olan bir etkenle açıklama ve bunu *laisser-faire*'le bağdaştırma gayreti Ricardo'yu, değer teorisinde çeşitli çelişkilere sürüklemiştir.

Emek-değer teorisinin, *laisser-faire*'le bağdaşmayan bir yönü de vardır: Bu da, kapital faizinin çalışma ile mülkiyet arasındaki dolaysız bağı ortadan kaldırmasıyla, emekle açıklanamayan mülkiyetin doğmasıdır. Nitekim, emek-değer teorisinin bu çelişkisi dolayısıyladır ki, Klasik mübadele değeri ve mutlak değer teorileri, Marx-öncesi İngiliz sosyalistleriyle Marx'a kaynaklık edebilmiştir.

Ricardo'dan sonra Klasikler, emek-değer teorisinin kendilerini götüreceği çıkmazdan "imsak"ı da reel maliyete içermekle kurtuldular.

IV — ALTERNATİF MALİYET TEORİSİ: J. B. SAY

J. B. Say, Smith ve Ricardo'dan farklı olarak, emek-değer teorisiyle uğraşmamıştır. Üç üretim girdisini de aynı önemde sayarak, Neo-klasik alternatif maliyet teorisinin ve uzun dönem fiyatı sadece üretim maliyetine bağlamayıp faydayı da içermekle, Neo-klasik talep teorisinin öncülüğünü yapmıştır.

Alternatif maliyet teorisi, bir malı elde etmenin maliyetini, diğer bir malı elde etmekten vazgeçmeye bağlar, bunu vazgeçmemiz gereken mallarla ölçer. Bu açıdan, Klasiklere hâkim olan reel-maliyet görüşüyle bağdaşır niteliktedir; nitekim, reel-maliyet teorisinin daha sonraki ifadesi böyle bir köprünün kurulmasına çalışıldığını gösterir[14].

V — EMEK VE "İMSAK"IN BELİRLEDİĞİ REEL MALİYET: N. SENIOR

Senior, emek-değer teorisinin *laisser-faire*'le bağdaşmayan yönünü, üretimde gereken "reel fedakârlığın" *emek ve imsak* olduğunu söylemekle gidermişti. Kâr, carî tüketimden vazgeçmenin gerektirdiği öznel (subjektif) fedakârlığın karşılığı oluyordu. Böylece, A. Smith'in sık sık tekrarladığı bir şeyi elde etmenin reel maliyetinin "onu elde etmek için gerekli uğraş ve sıkıntı"[15] olduğu fikrinin benzeri, kapital için de bulunuyordu; kapitalin kârı da, bir fedakârlık karşılığıydı. Senior'un imsaktan kasdettiği, "malları, gelecek yerine bugün tüketmek için varolan tercihin yenilmesi", yani, zaman tercihinin yenilmesiydi.

Senior, kapital ve emek geliri için ortak bir açıklama bulduktan sonra, her ikisinin fiyatını da "kıtlık"a bağladı; tekel fiyatlarını da, bununla açıklıyordu. Değeri belirleyen değişkenlerden biri "kıtlık", diğeri talep ve fayda oluyordu. Ayrıca, rant kavramını, "arzı hemen artırılamayan bütün üretim girdileri"ne yaygınlaştırdı.

Senior'un "imsak" teorisi, bir bakıma, daha sonra Avusturya Okulu tarafından geliştirilen "zaman-tercihi" teorisinin; üretimde kapitalin rolü üzerinde durması, yine aynı okulun "dolambaçlı üretim" teorisinin öncüsü sayılabilir. Teorinin, *laisser-faire* açısından önemi, kapitalin gelirinin de, emek geliri gibi, "haklı" olduğunu göstermesidir[16]. Tekel üzerinde durmakla, sömürü kaynağı olarak ilgiyi, buna çekmiştir[17].

VI — TEKEL FİYATLARI: SMITH, RICARDO, MILL

Tabiî fiyat, emek-değer teorisi gibi Klasik değer teorisinin belkemiğini oluşturan teoriler, serbest rekabet (tam rekabet) şartları, yani, toplumda iktisadî uyumun bulunduğunu varsayar. Bu bakımdan, tekel (çeşitli dereceleriyle) Klasiklerin teorilerinde incelediği bir piyasa şekli olmamıştır.

A. Smith, serbest rekabetle tekeli, doğurduğu sonuçlar açısından birbirinden ayırır:

> *"Tekel fiyatı, her bir halde, elde edilebilecek olanın en yükseğidir... Serbest rekabet fiyatı, aksine, her bir halde değil, fakat uzunca bir zaman süresinde, sağlanabilecek olan en düşük fiyattır."* (Cilt I, s. 63).

İlgi çekicidir ki, A. Smith, işbölümüyle buna bağlı artan getiri; Ricardo, imalât sanayiinde sabit getiri üzerinde durdukları; büyüyen firma ölçeği ve bunun sağladığı içsel tasarruflarla Mill büyük ölçüde ilgilendiği halde, firma ölçeğinin büyümesiyle tekel arasındaki ilişki üzerinde durmamışlardır. Tekeli, devletin verdiği ayrıcalıklara bağlamak, bu yoldan, hem tekele hem devlet müdahalesine karşı *laisser-faire*'i savunmak, hemen hepsine hâkim görüş olmuştur.

A. Smith'in, yukarda tekel üzerine söyledikleri, tekelcinin kârının yalnız fiyat değil, satılan miktara da bağlı olduğu konusunda Neo-klasiklerin açıkladığı ilkeyi ihmal etmekteydi. Her ne kadar J. S. Mill, tekel fiyatını belirleyen değişkenlerin rekabet fiyatını belirleyenden farklı olmadığını söylediyse de, değeri konu ettiği zaman, bu tezi sürdürmüyordu. Tabiî fiyatı üretim maliyetine, emek ile Senior'un "imsak"ına bağlıyordu. Bu

ilke, tekel fiyatında geçerli olmadığı için, kendisi tutarlı değildir[18]. Ricardo ise, çoğaltılamayan malların tekel malları olduğuna, ara sıra değinmekle yetinmiştir.

Gerek Smith, gerek Mill'de anlaşmanın rekabeti sınırlayacağı fikri vardır. Fakat, ne firma ölçeğinin – piyasanın genişliğine nazaran – büyümesinin ne az sayıda satıcıların aralarında yapacakları anlaşmalarla rekabeti sınırlamalarının, tekelle ilişkisini kurabilmişlerdir. Çağdaş Batı kaynaklı teorinin, tekeli bir "derece sorunu" sayan görüşü, Klasiklerde bulunmamaktadır. *Laisser-faire*'in serbest rekabeti gerektirmesi bir yana, tekeli devletin verdiği ayrıcalıklara bağlayan savlarıyla, Klasikler, *laisser-faire*'i daha güçle desteklemişlerdir.

IX

KLASİKLERDE ÜRETİM FONKSİYONU VE RANT TEORİSİ

Klasikler üretim fonksiyonuna emek, kapital, toprak-tabiî kaynaklar olmak üzere üç üretim girdisinin girdiğini kabul eder; bütün ekonomi için geçerli üretim fonksiyonunun tabi olduğu getiri kanununu, ekonominin gelişme sürecinde inceler. A. Smith ve N. Senior artan getiri kanunlarının, oysa, Ricardo, tarımda geçerli azalan getiri kanununun, bütün ekonomiye hâkim olacağını ileri sürmüş; J. S. Mill, Ricardo'nun bu görüşünü paylaşmıştır. Klasik Okul, içindeki farklı görüşlere rağmen, hemen daima, Ricardo'nun görüşüyle anılır. Nedeni, azalan getiri kanunu, rant teorisi ve bölüşüm teorisinin tutarlı ve mantıkî bir bütün oluşturmasıdır. Ayrıca, kapitalizmin karşı çıktığı toprak sahibi sınıfın çıkarlarıyla ekonominin gelişmesi arasında bir çelişki bulunduğunu, toprak sahibinin çıkarının girişimci kârı aleyhine olacağını göstermesidir.

I — EKONOMİNİN ÜRETİM FONKSİYONU VE GETİRİ KANUNLARI: SMITH, RICARDO, MILL

A. Smith, tarım ve sanayi arasında ayrım yapmadan, ekonomide geçerli üretim fonksiyonunun artan getiriye tabi olduğunu, dolayısıyla, ekonomi geliştikçe, üretimin reel maliyetinin düşeceğini söyler. Nedeni, işbölümü ile ve makineler ihtisaslaştıkça, verimin yükselmesidir.

> *"İşbölümü sayesinde aynı sayıda insanın yapabileceği iş miktarında bu büyük artış, üç şarta bağlıdır: Bir kere, her işçinin becerisi artar; ikincisi, bir işten diğerine geçerken kaybolan zaman tasarruf edilir; nihayet, çalışmayı kolaylaştıran ve birbirine bağlayan çok sayıda makinenin yapılması, bir işçinin, çok sayıda işçinin yapacağı işi yapmasını sağlar."* (cilt I, s. 9).

Fakat, toplumda, herhangi bir anda, uygulanabilecek olan işbölümünün derecesi, piyasanın genişliğiyle sınırlanmıştır:

> *"Piyasa çok küçükse, hiç kimse kendisini sadece bir işe hasretmek için gerekli dürtüyü bulamaz; (zira) kendi tüketiminden artakalan kendi ürününü, diğer kişilerin ürettiği ürünlerle mübadele etmek imkânı yoktur."* (cilt I, s. 19).

Piyasanın genişliği ise ekonominin kapital stokuna, iç ve dış ticareti sınırlayıcı önlemlerin bulunup bulunmamasına bağlıdır. İşbölümünden önce kapital birikmiş olma-

lıdır ki, aynı işçi sayısına düşen kapital miktarı artarak her işçiye daha fazla alet ve makine verilebilsin, böylece, işbölümü gerçekleşebilsin. Yine, iç ve dış ticaret sınırlamaları kaldırılsın ki, piyasa genişlesin; işbölümünün derecesini artırarak, verim yükseltilebilsin. Smith, Fizyokratların öncülüğünü yaptığı serbest dış ticaret teorisini, buna dayanarak savunur.

A. Smith, ne yeni teknik buluşların yaratılması ne bunların uygulanmasıyla verim artışını ilişkilendirebilmiştir: Buna göre, teknik buluşlar, sürekli bir akım olarak yaratılır, ekonominin kapital stokuyla orantılı olarak da uygulamaya konur.

A. Smith'in ekonominin üretim fonksiyonuyla ilgili bu iyimser görüşlerini Klasik Okul içinde devam ettiren N. Senior olmuştur. Senior, teknik yeniliklerin, Ricardo'nun üzerinde önemle durduğu azalan getiriyi tarımda gidermesi konusunda iyimserdir; imalât sanayiinde ise artan getirinin geçerli olacağını söyler.

Fakat, Ricardo'nun üretim fonksiyonuyla ilgili teorisi, Klasik Okulun temsilcisi olması kadar kendisinden sonra gelen iktisatçıları etkilemesiyle ayrılır. Tarım ve sanayide üretim fonksiyonunun farklı getiri kanunlarına bağlı olduğu; uzun dönemde, tarımda geçerli getiri kanununun ekonominin tümünde üretim fonksiyonunun niteliğini belirleyeceği kanısındadır.

Tarımda, Ricardo'ya göre, üretim fonksiyonu azalan getiriye tabidir; nedeni, toprak arzının sabit ve toprağın tabiî verimliliğinin türdeş olmayıp, topraktan toprağa farklı olmasıdır. Ekonomi gelişip nüfus ve kapital arttıkça, ister tabiî verimi daha düşük topraklara gidilsin, ister verimli topraklar daha yoğun biçimde kullanılsın, tarımsal üretimde kullanılan kapital ve emek birimleri artırıldıkça, bunların verimi gittikçe azalır. Kapital ve emeğin sabit oranlarda birleştiğini varsayarak, Ricardo bu birleşik birimin üretime yaptığı ilâvenin her iki halde de azalacağını gösterir. Dolayısıyla, gıda maddeleri üretiminde azalan getiri geçerlidir. Gerçi üretim tekniğindeki değişmenin, azalan getirinin etkilerini giderebileceğinin farkındadır. Ayrıca, teknik yeniliklerin, emek tasarruf edici ve/veya toprak tasarruf edici olabileceği yolunda, bugün de kullanılan bir ayrım yapar[1]. Fakat, bunların, azalan getirinin etkilerini ancak geçici olarak giderebileceğini, dolayısıyla, tarımda üretim maliyetinin gittikçe yükseleceğini söyler. Buna karşılık:

> *"Tarımdaki ıslahat, gıda maddelerinin ithal edilebileceği yeni piyasaların bulunması, geçimlik malların fiyatlarındaki yükseliş eğilimini bir süre için durdurabilir, hattâ düşürebilirse, aynı nedenler emeğin tabiî fiyatı üzerinde buna paralel etkiler yaratır."* (İlkeler, s. 93).

Tarımda azalan getiri dolayısıyla gıda maddeleri (ve bu nedenle emek) fiyatı yükselmek eğiliminde olduğu halde, imalât sanayiinde aksi geçerlidir:

> *"Servet ve nüfus artarken, tarımsal ürünlerle emek dışındaki diğer bütün malların fiilî fiyatı düşmek eğilimindedir; her ne kadar, imallerine giren hammaddelerin tabiî fiyatındaki yükselişle reel kıymetleri artıyorsa da, makinelerdeki yenilikler, emeğin daha iyi bir işbölümü ve dağılımı, imalâtçıların bilgi ve sanatında artan beceri, bunu fazlasıyla telâfi eder."* (s. 93-94).

Ne var ki, Ricardo'ya göre, bütün atıl verimli topraklar ekilişe açıldıktan sonra, tarımda azalan getiri, imalât sanayiindeki (sabit veya artan) getiriyi fazlasıyla giderecektir. Böylece, bütün ekonomide, zaman içinde üretim fonksiyonu azalan getiriye tabi olacaktır.

J. S. Mill, her ne kadar teknik yeniliklerin azalan getirinin etkilerini gidermekteki gücünü kabul etmişse de, Ricardo'nun etkisinden kurtulamamıştır. Ricardo'nun yaptığı ikili ayrıma dayanarak, toprak tasarruf edici üretim tekniğinin 18. yüzyılda büyümeyi teşvik ettiğini göstermiş, fakat "İlkeler"in son baskılarında dahi, azalan getirinin zamanla bütün ekonomide teknik yeniliklere üstün geleceğini savunmayı sürdürmüştür.

II — TOPRAK RANTI VE DİĞER ÜRETİM GİRDİLERİNDE RANT: RICARDO, SENIOR

Klasik Okul, A. Smith'in toprak rantını toprakta özel mülkiyete ve bunun yol açtığı tekele bağlayan teorisinden, N. Senior'un, rant kavramını bütün üretim girdilerine uygulamasına kadar, farklı rant teorilerini kapsar. Ancak, Klasik rant teorisi denildiği zaman, hemen daima, kastedilen Ricardo'nunkidir. Bu teori, tarım için geçerli olduğunu söylediği azalan getiri kanunu, iktisadî büyüme teorisi ve iktisat politikası önerileriyle tutarlı bir bütün oluşturur. Bu bakımdan, aşağıda, sadece bu teori incelenecektir.

A) TEORİNİN AÇIKLANMASI

Ricardo'ya göre, toprağın – tekrar yaratılması olanaksız anlamında – ilksel ve tüketilemez verim gücü, kıt bir üretim girdisidir. Bu girdi, tabiatın bir bağışı olup, kapital yatırımlarıyla sağlanan toprak ıslahatını kapsamaz. Ne var ki, tabiatın bağışladığı bu ilksel ve tüketilemez verim gücünün miktarı sabittir. Ekonomi gelişirken, talep artarken, nüfus ile kapital miktarı da, bu kıt girdiye oranla artar. Bunun bir sonucu, üretimin tabii verimi daha düşük topraklara doğru (Ricardo sonrası yayınlardaki deyimle, dış marjın) genişlemesi dolayısıyla, bu alanlarda üretim maliyetinin yükselmesidir. Ürünün fiyatı, marjinal[3] (yani, tabiî verimi en düşük) topraklarda çalışan tarımsal firmaların emek ile kapitali kapsayan birim maliyetini karşılayacak yükseklikte oluşur[4]. Öyleyse, ürünün fiyatı, tabiî verimi daha yüksek topraklardaki üreticilerin birim maliyetinden daha yüksektir. Fiyat ile marjinal üstü topraklarda birim maliyet arasındaki fark, Ricardo'gil (veya farklılaşmış) rantı oluşturur. Marjinal topraklar ise, hiç rant getirmez. Rant üreticilere değil, tabiî verimi marjinal topraklardan daha yüksek olan toprakların sahiplerine aittir; tarımda üreticiler arasındaki rekabet, rantın toprak sahiplerine gitmesini sağlar. Ricardo, bu olayı şöyle ifade etmektedir:

> *"Örneğin, 1. 2. 3 No.'lu topraklar aynı miktar emek ve kapital kullanımıyla 100, 90, 80 karter hububatı safî hasıla olarak versin. Nüfusa nazaran verimli toprakların çok bol olduğu yeni bir ülkede, sadece 1. No.'lu toprakları işlemek gerekecektir; bütün safî hasıla üreticiye ait ve onun avans verdiği kapitalin kârı olacaktır. Nüfus, 2 No.'lu toprakların işlenmesini gerektirecek kadar arttığı zaman, 1 No'lu toprakta artan rant başlayacaktır."* (s. 70-71).

Diğer taraftan, ekonomi gelişirken talep arttıkça, daha önce ekilmekte olan topraklar daha yoğun olarak kullanılacak, yani, aynı miktar toprak üzerinde daha fazla emek ve kapital uygulanacaktır. Nedeni, verimli topraklarda kullanılan emek ve kapitalin son biriminin verimi azalmadıkça, daha az verimli toprakların üretime açılmasının kârlı olmamasıdır:

> *"Çok zaman, 2, 3, 4 veya 5 No.'lu, yani, düşük verimli topraklar ekilmezden önce, kapital halen ekilmekte olan topraklarda daha verimli olarak kullanılabilir. Belki de 1 No.'lu toprakta kullanılan kapitali iki misline çıkarmakla, ürün iki misline çıkmasa da, yani, 100 karter artmasa da, 85 karter artabilir; ve bu miktar, 3 No.'lu toprakta aynı miktar kapitali kullanmakla sağlanabilecek olandan daha fazla olabilir."* (s. 71).

İster tabiî verimi yüksek toprakların daha yoğun kullanılması, ister tabiî verimi düşük topraklara doğru ekimin genişlemesi söz konusu olsun, (Neo-klasik deyimle) fiyat, marjinal ve marjinal üstü topraklarda marjinal maliyete eşittir; fakat, ikinci tür topraklarda ortalama birim maliyetin üzerindedir. Dolayısıyla, – rant, birim ortalama maliyete dahil edilmemek şartıyla – fiyatla ortalama birim maliyet arasındaki fark, ürün birimi başına rantı oluşturur. Marjinal topraklarda ise, ürün fiyatı sadece kapital ve emeği içeren ortalama birim maliyeti karşılar; bu topraklar, rant getirmez.

Nüfus ve kapital arttıkça (tarımsal ürün itibarıyla) rantın mutlak miktarı artar; emek ve kapital biriminin ürününe oranı, daha önceye oranla yükselir. Şöyle ki: 1 No.'lu toprakta, bir birim emek ve kapitalin ürünü, 100 karterdir. Eğer 2. No.lu toprak ekime açılmışsa, bunda bir birim emek ve kapitalin ürünü 90 karter olduğu için, 1 No.'lu toprakta ürün birimi başına 10 karter, yani, ürünün % 10'u kadar rant vardır. 3 No.'lu toprak da ekime açılınca, bu toprakta bir birim emek ve kapital 80 karter ürün getirir; bunun için, 1 No.'lu toprakta rant, ürün birimi başına 20 karter, yani, ürünün % 20'sine yükselir. Fakat, Ricardo, azalan getiri kanununun işleyişine göre, toplam rantın toplam ürüne oranının artabileceği gibi azalabileceğini de belirtir.

Buna göre, nüfus ve kapital arttıkça, tarımda azalan getiri kanununun etkisiyle ürünün fiyatı yükselir; fiyattaki bu yükseliş, tüketicinin ödediği rant tarafından massedilir. Rant, mutlak olarak arttığı gibi, daha önce kullanılan bir birim emek ve kapitalin ürününe oranı da yükselir. Ricardo'nun bu görüşünü A. Smith de paylaşır. Ne var ki, A. Smith, bunun nedenini tutarlı bir teoride açıklayamamış[5], oysa Ricardo açıklayabilmiştir.

B) TEORİNİN ANLAMI

Ricardo'nun rant teorisinin gerisinde, toprak sahiplerinin, toplum geliştikçe diğer girdi sahipleri aleyhine gelir elde ettiği görüşü yatar. Bunun için, dış ticaret serbest bırakılmalıdır; ranta konan vergi toprak sahibine yansıyacağı için, rant vergilendirilmelidir. Bunlar, gelişen kapitalizmin sözcüsü olan Ricardo'nun toprak sahiplerine hücum nedenlerini ve kapitalist aleyhine çıkar sağlamamaları için gerekli gördüğü politika önlemlerini açıklar.

Ricardo, rant teorisiyle, serbest ticaret teorisine bir destek bulmuştur; toplumun, daha doğrusu girişimcinin çıkarı, gıda maddeleri fiyatının düşük olmasını gerektirir; çünkü, gıda maddeleri fiyatları, tarımda azalan getiri dolayısıyla reel ve nakdî olarak arttığında, işçi ücretleri de – reel olarak aynı kalabilmek için – nakdî olarak yükselir. Bu ise kârın aleyhinedir[6]. Dolayısıyle, hububattan alınan ithal gümrükleri kaldırılmalı, gıda maddeleri, düşük fiyatla diğer ülkelerden ithal edilmelidir[7].

İkincisi, Ricardo rantı, sadece toprağa inhisar ettirmiştir. Uzun dönemde dahi arzı esneksiz bir üretim girdisi olan toprağın sahipleri, talep artışından ve teknik yeniliklerin yavaşlığından yararlanır, rantın arttığına tanık olur. Toprak sahipleri – kapitalistlerden farklı olarak – tasarruf yapan bir sınıf da değildir. Toprak arzı, tarımda esneksizdir; almaşık kullanış alanı sıfırdır; dolayısıyla, tarımda toprak arzı için gerekli gelir sıfırdır. Yani, toprağın sağladığı tüm gelir ranttır. Öyleyse, toprak rantı üzerine konan vergi, tasarruf yapmayan toprak sahibine yansır, fakat, toprağın tarıma arzedilen miktarı bundan etkilenmez[8]. Diğer yandan, Ricardo, kâra yansıyan vergilerin kâr haddini düşüreceğini belirtir; toprak rantına konan verginin, diğer vergilere oranla tercih gereğini açıklar[9]. Böylece, kapitalizmin karşı çıktığı toprak sahiplerinin rantından vergi almakla toplumun gelişmesinin etkilenmeyeceğini, oysa, girişimcinin kârına yansıyan vergilerle bunun yavaşlayacağını ortaya koyar.

Daha sonra N. Senior'un öncülüğünde Neo-klasikler, rantın diğer üretim girdileri gelirlerinde de geçerli olduğunu açıkladılar. Bu, toprak sahiplerinin gelişen kapitalizmde, artık düşmanlık çekmeyecek kadar önemsizleştiğini gösterir.

Üçüncüsü, Ricardo rant teorisinde, toprak sahiplerinin çıkarıyla toplum yararı arasındaki çelişkiyi ortaya koyar: Toplum yararı, gıda maddeleri fiyatlarının düşük olmasını gerektirir; oysa, azalan getiri dolayısıyla nüfus artarken tarımsal ürün fiyatları ve rant artar. Toplumun aleyhine olan ürün fiyatları artışı, toprak sahiplerinin lehinedir. Ricardo, bir sınıfın çıkarıyla toplum yararının çatıştığını ortaya koyarken, "tabiî düzen" anlayışındaki çıkar uyumu varsayımını da bozar; fakat bu çelişkiyi, toprak sahiplerine inhisar ettirir. Tabiî düzen anlayışıyla çatışan bu görüşü daha sonra diğer mülkiyet çeşitlerine yönelten İngiliz sosyalistleri ve Marx, Ricardo'ya çok şey borçludur.

X

KLASİK ÜCRET, NÜFUS VE ÜCRET FONU TEORİSİ

Toplumdaki sınıfları yansıtan üç üretim girdisinden biri olan emek ve bunun geliri olan ücret için klasik iktisatçıların söyledikleri, birbirine yakındır. Buna göre, emek arzı nüfusa bağlıdır; nüfus da, bir içsel (endojen) değişken niteliğiyle ücret haddine dayanır. Daha sonra F. Lassalle'in "Tunç Kanunu" diye niteleyeceği Klasik emek arzı ve ücret teorisi, düşük ücret hadlerini "haklı göstermek" gibi bir amaç taşır. Emek talebi teorileri "Ücret Fonu" ile ifade edilir. "Marjinal verim" teorisinin ilkel bir ifadesi olan bu teori, kapitalist-girişimcinin sağladığı kapital stoku ve buna bağlanan ücret fonu büyümeksizin ücret haddini artırmanın olanaksızlığını gösterir. Klasik sistemde, ücret dengesi ancak geçimlik düzeyde oluşur.

I — EMEK ARZI TEORİSİ: SMITH, RICARDO, MALTHUS

Tutarlı bir nüfus teorisinin kurularak, Klasik öğretinin ayrılmaz bir parçası haline gelmesi Malthus'u beklese de, A. Smith'de, nüfus ve emek arzı teorisinin temellerini bulabiliriz:

> *"Her hayvan türü, tabiî olarak, geçimlik vasıtalardaki artışa orantılı olarak artar ve hiçbir tür, hiçbir zaman, bundan daha fazla artamaz."* (cilt I, s. 81).

Bu anlayışa göre, ücret haddi nüfusun büyüklüğünü belirler; ücret haddi arttıkça nüfus artar, azaldıkça nüfus azalır. Geçimlik mallardan oluşan ücretin artması erken evlenmeyi ve çocuk yapmayı teşvik yoluyla, doğum hadlerini yükseltir; çocuk ölümlerini azaltışı da ölüm hadlerini azaltır. Bu bakımdan, nüfus, dolayısıyla emek arzı artışı, geçimlik mallar anlamında ücretin haddindeki artışa bağlıdır. Ücret hadleri düştüğünde tersi geçerlidir. Ne var ki, fiilî ücret haddinin altına düşmeyeceği, bir *geçimlik* ücret haddi vardır. Geçimlik ücret haddi, işçilerin sayıca artmak ya da azalmaksızın yaşamasını sağlayacak bir fizyolojik asgariyi gösterir. Eğer piyasadaki fiilî ücret haddi, bunun üzerine çıkarsa,

> *"Emeğin getirisi, emekçilerin evlenmesini ve sayısının çoğalmasını teşvik edecektir, öyle ki, devamlı olarak artan talebi, devamlı olarak artan nüfusla karşılayabilsin."* (cilt I, s. 82).

Fakat, artan nüfus, kısa bir süre sonra ücret haddini düşürecektir. Fiilî ücret geçimlik ücrete eşit olduğunda, nüfus sabit kalacaktır. Gerçekte, nüfus, dolayısıyla emek arzı ile diğer malların arzı arasında bir fark yoktur:

"Böylece, insan için talep, diğer herhangi bir mal gibi, insanın üretimini ayarlar; çok yavaş gidiyorsa, bunu süratlendirir, çok hızlı gittiği zaman da, yavaşlatır." (cilt I, s. 83).

Aynı fikirler, Ricardo'da vardır. Sadece, Ricardo, *geçimlik ve fiilî* ücret yerine, *tabiî* ve *piyasa* ücreti diye ayrım yapar. Bu da, değer teorisindeki ayrıma uygundur; emeğin, diğer herhangi bir maldan farksız kabul edildiğini gösterir. Tabiî ücret,

"İşçilerin yaşamasını ve sayıca artmaksızın veya azalmaksızın, neslini sürdürmesini sağlayan bir fiyattır." (İlkeler, s. 93).

Piyasa ücreti arz ve talep tarafından belirlenir:

"Eğer piyasa fiyatı tabiî fiyatın üstüne çıkmışsa, işçi mutlu ve refah içindedir; hayatın zevklerini, geçimlik vasıtaları daha büyük bir oranda elde edebilir, dolayısıyla, sağlıklı ve büyük bir aile yetiştirebilir. Fakat, yüksek ücretlerin nüfus artışını teşviki dolayısıyla işçi sayısı artarsa, ücretler tekrar tabiî fiyata iner; hattâ, bir tepki olarak, bunun da altına inebilir... Ancak maddî yoksunlukları bunların sayısını azalttığı veya işçi talebi yükseldiği zamandır ki, piyasa fiyatı, emeğin tabiî fiyatına yükselir." (s. 94).

Ricardo'nun emek arzı teorisi, temelde Smith'inkiyle aynı olmakla beraber, birkaç noktada bundan ayrılır: a) Smith, nüfus artışını geçimlik ve fiilî ücret haddi arasındaki farka doğru orantılı olarak bağlar; Ricardo, sadece, arada bir fonksiyonel ilişki kurmakla yetinir; b) Smith'in geçimlik ücreti bir fizyolojik asgarîdir, dolayısıyla (azalan getiriyi de söz konusu etmediği için) zaman içinde değişmez. Oysa, Ricardo'nun tabiî ücret haddi, bir tarihsel değişkendir. Reel olarak, sosyo-kültürel çevredeki değişmeyle birlikte artabileceği gibi, reel olarak aynı kalsa da, nakden tarımda azalan getirinin etkisi altında yükselir. c) Her iki düşünür değeri üretim maliyetine dayandırsa da, Smith, nüfus değişmesinin kapital miktarındaki değişmeyi bir gecikmeyle izlediğini, dolayısıyla, *gelişen bir toplumda* ücretlerin reel olarak geçimlik ücret üzerinde oluşabileceğini söyler; yani, daha iyimserdir[1].

Malthus nüfusun, daima geçimlik vasıtaları aşmak eğiliminde olduğunu, ancak bazı engeller dolayısıyla aşamadığını öne sürer. Teori, dört temel ilke içinde özetlenebilir: a) Nüfus, kaçınılmaz biçimde geçimlik vasıtalarla sınırlanmıştır; b) Geçimlik vasıtalar arttığında, güçlü engellerle baskı altında tutulmuyorsa, nüfus da artar; c) Bu engeller, ahlâkî kayıtlar, kötülük ve sefalet diye özetlenebilir: *Pozitif etkenler* harpler, açlık, sefalet, sefahat gibi ölüm hadlerini yükselten olaylar; *önleyici* (preventive) etkenler doğum hadlerini düşüren sefahat ve ahlâkî kayıtlardır[2]; d) Nüfus, geometrik bir diziye göre (1, 2, 4, 8, 16, 32...), oysa gıda maddeleri üretimi, bir aritmetik diziye göre (1, 2, 3, 4...) artmak eğilimindedir[3].

Malthus, ücret teorisini nüfus teorisine dayandırır: Ücret, artan nüfus dolayısıyla geleneğin belirlediği bir geçimlik düzeye düşmek eğilimindedir.

Bu teorinin etkisi, ahlâkî kayıtlar (evlenmelerin geciktirilmesi, çocuk sayısının bakılabilecek kadara indirilmesi gibi) yoluyla nüfus artışı sınırlanmazsa, ücretin bir geçimlik düzeye inmesinin kaçınılmazlığının kabulü oldu. Ne Malthus ne Ricardo, ahlâkî

kayıtların çağlarında işçiler bakımından etkili olabileceği konusunda iyimserdi. J. S. Mill, bu bakımdan, hiç olmazsa uzun dönem için daha iyimser bir görüşü bir kuşak sonra getirdi.

Nüfus teorisi ile ahlâkî kayıtların etkisi konusunda karamsarlığın uygulamadaki sonucu, Malthus ve Ricardo'nun, o sırada İngiltere'de yürürlükte bulunan, "Fakirlere Yardım Kanunu"na karşı koymaları oldu[4]. Malthus,

> *"Her eşitlik düzeni, fakirlik ve sefaletle sonuçlanır; nedeni, insanların geçim vasıtalarından daha süratle artmak eğilimidir; şu kadar ki, özel mülkiyetin kanunlarından doğanlardan daha şiddetli yollarla, Tanrı ve Tabiatın her aile reisine çocuklarına bakmak için koyduğu kayıtlarla önleniyor olmasın."* (Nüfus üzerine... cilt II, s. 151)

diyordu.

II — EMEK TALEBİ VE ÜCRET FONU TEORİSİ: J. S. MİLL

A. Smith'den itibaren Klasiklerde, ücretlerin, her yıl ücret fonu olarak ayrılan; büyüklüğü ekonominin kapital stokuna bağlı olan bir fondan ödendiği; ve ücret haddini, nüfusun ve bu fonun büyüklüğünün belirlediği görüşü varoldu. Fakat, teorinin kesin ifadesi J. S. Mill'i bekledi[5]. Emek talebinin artışını ücret fonundaki artışa bağlayan bu teori, Neo-klasik terimlere çevrilirse, ücreti, kapital/işgücü oranının fonksiyonu sayması, ücret haddindeki yükselişi, işgücü veri iken, kapitaldeki artışa bağlaması demektir. Teori, anahatlarıyla şöyle özetlenebilir:

Kapitalistler üretim sürecinde işçileri, makineler ve âletlerle donatır; bunlar, sabit sermayeyi oluşturur. Fakat, üretim dönemi boyunca işçilerin tüketeceği gıda maddesi, giyim eşyası ve diğer tüketim malları da bulunmalıdır; bunlar, nakdî ücretlerin mal karşılığıdır ve ekonominin kapital stokunun bir kısmıdır. İşçilere ödenen ücret, kapital stokundan yapılan bir "öndelik" (avans) niteliğindedir. İşçilerin üretim dönemi süresince geçimini sağlayacak malların oluşturduğu bu kaynak, "ücret fonu"dur; büyüklüğü, ekonominin kapital stokunun büyüklüğüne bağlıdır. Ücret haddi ise, ücret fonunun işçi sayısına bölünmesiyle bulunur[6]. Yeni ürünün üretimi tamamlandığı zaman, kapital stoku yenilenirken işçilere verilen bu öndelik, sonra, kapitaliste kârla beraber geri döner[7]. Yani, yeni ürünün toplam değeri, ücret fonu ve kapitalistin kârını karşılayacak büyüklükte olmalıdır. Smith,

> *"Ücretle yaşayanlar için talep, ücretlerin ödenmesine ayrılan fondaki artışla aynı oranda artar."* (cilt I, s. 70-71);

Ricardo, "Kapitaldeki artışla orantılı olarak, işgücü talebi de artar." demektedir. Öyleyse, işçi sayısı veri iken kapital stoku ve buna bağlı olarak ücret fonu artarsa, ücret hadleri de yükselir; bunlar büyümeksizin, ücretlerin artması olanaksızdır. (Neo-klasik teoriye göre, bu, birbirini tamamlayıcı iki üretim girdisinden birinin arzı arttığında diğerinin marjinal verimi ve talebi yükselecek; işgücü konu olduğunda, ücret haddi artacak demektir. Böylece, her iki okul işçi ücretini, kapitalist-girişimcinin sağlayacağı kapitale bağlar.)

Teori, birçok bakımdan eleştirmeye değer: Bir kere, ücret fonunu kapital stokuna bağlayan katsayının nasıl belirlendiği açık değildir. Ayrıca, teori, üretim sürecinde "kesiklikler" bulunduğu varsayımına dayanır. Oysa, gerçekte, işçiler (birikmiş ücret malları stoku anlamında) kapitalle, üretim tamamlanıncaya kadar yaşıyor değildir. Genellikle, üretimle ücret ödemeleri eş-anlı yürür; öyle ki, stokların üretim dönemi içinde erimesi, yani, kapital tüketimi (veya menfi yatırım)de bu nedenle söz konusu olmaz[8]. Üretim süreci tamamlanıncaya kadar stok azalışı, üretim tamamlandığında da stok birikimi gibi bir "kesiklik" yoktur. Nihayet, ücret haddini (ücret fonu/işçi sayısı) diye saptamak, pek basit bir açıklamadır.

Bu aksaklıklarına, çağında çok eleştirilmiş olmasına rağmen, ücret fonu teorisi, uzun yıllar, işçilerin ücret hadlerinin artması taleplerine karşı koymak amacıyla kullanılmıştır.

III — KLASİK ÜCRET TEORİSİ VE SONRASI

Klasiklerin, düşük ücret hadlerini haklı göstermek için kurdukları bu teori, daha sonra sosyalist öğretide, kapitalist sistemin eleştirisine dönüşmüştür. Nüfus artışı gibi tabiî bir olayın değil, sistemin kanunlarının işçi ücretlerini geçimlik düzeyde tuttuğu söylenmiştir[9].

Gerçekte, kapitalizmin Batı ülkelerindeki gelişmesinde, ne Malthus'un nüfus kanunu doğrulanmış ne gerçek işçi ücretleri mutlak anlamda bir geçimlik düzeyde kalmıştır. Artık çağdaş iktisat teorisi, bu ülkeler için nüfusu reel ücrete bağlı içsel bir değişken saymaz; nüfus, iktisadî sisteme dışsal (egzojen) bir etken, kabul edilir.

Bununla beraber, reel ücretle kâr arasındaki çelişki, bu ülkeler için yine çağdaş bir sorundur. Maliyet enflasyonu teorisinde ve Sraffa'nın canlandırdığı klasik modelde bu çelişki yine yaşamaktadır.

Diğer yandan, Malthus'un nüfus teorisi, Marx'ın ve genellikle Marksistlerin eleştirisine konu olmuştur. Fakat, çağımızın azgelişmiş ülkeleri için yapılan tahlillerde önemini yitirmemiştir[10]. Sadece nüfus ile kişi başına gelir artış hızı arasındaki çelişkiye dönüşmüştür.

İktisatçılar arasındaki ideolojik farklar, yapılan tahliller ve çıkarılan sonuçları, gözlenen çelişkilerin niteliğini belirler. Buna en iyi örnek, aynı yıl yayınlanan (1847-48) Mill'in "İlkeler"i ile Marx'ın "Komünist Manifestosu"nda ücret konusuna yaklaşımdaki farklardır; gözlenen olay (İngiltere'de işçi sınıfının durumu ve ücret haddi) aynıdır, dönem aynıdır; oysa, bu iki düşünürün teoride yansıttıkları gerçek farklıdır.

XI

KLASİK KAPİTAL BİRİKİMİ VE KÂR TEORİSİ

Merkantilizmin harcamayı vurgulamasına karşılık, Klasik Okul tasarrufa verdiği önemle ayrılır. Tasarruf, kapital birikiminin kaynağıdır; ekonominin gelişmesinde kapital birikimi, üretim tekniği değişmesiyle birlikte rol oynar. Gerek tasarruf gerek yatırım, bu sistemde kâr haddinin fonksiyonudur; bunları yapan sınıf da kapitalistlerdir. Ekonominin gelişmesi tasarruf ve yatırıma, bunlar da kâr haddine bağlı olduğuna göre, kâr haddini düşürecek etkenler, ekonomiyi durgunluğa götüren nedenler sayılır. Klasiklerin ideolojik tutumlarıyla bağdaşan bu neden, işçi ücretlerindeki artıştır; işçi ücretlerini artıran etken ise, geçimlik gıda maddeleri fiyatları artışıdır. Bu fiyat artışı toprak rantı tarafından massedilir. Kapitalist ekonomi durgunluğa giderse, nedeni, ne sistemin kendi kanunları ne de kapitalisttir. Oysa, Marx, Klasiklerden kâr haddinin düşüşü ilkesini alıp, bunu, sistemin işleyişine ve kapiltalistin davranışına bağlayacaktır.

I — KAPİTALİN BİRİKİMİNİ BELİRLEYEN DEĞİŞKENLER: SMITH, RICARDO

Klasik sistemde, kapitalist-girişimciler üretimi örgütlemeleri, tasarruf-yatırım yapmaları dolayısıyla ekonominin en önemli sınıfıdır. Bunlar, toprak sahiplerinden toprak kiralar; işçileri, (âlet, teçhizat gibi) sabit sermayeyle donatır; bir yandan da, işçilere gıda maddeleri, giyim eşyası vb. geçimlik mallardan oluşan ücret fonu üzerinden "öndelik" verir. Kapital, hem sabit kapitali hem değişken kapital niteliğinde ücret fonunu kapsar. Genellikle, ne toprak sahipleri ne de işçiler tasarruf-yatırım yaparlar[1].

Kapitalleri için daima en kârlı kullanma alanını aradıkları için kapitalistler, tarım ve sanayide (riziko ve belirsizliğe göre değişen bir farkla) kâr haddinin eşitlenmesini, böylece üretim girdilerinin en etkin dağılımını sağlar. Bu, kâr hadlerinin eşitlenmesi kanunudur.

Kapital birikiminin kaynağı tasarruftur. A. Smith'e göre: "Kapital tutumlulukla artar; savurganlık ve yanlış davranışla azalır". Ricardo,

> *"Kapital birikimi, iki yolla sağlanır; ya artan gelirden tasarruf edilir; ya da, azalan tüketimle birikir."* (İlkeler, s. 131) demektedir.

Klasiklerin, gelirin tüketim ve tasarruf arasında bölünüşünü belirleyen değişkenler konusundaki görüşlerine gelince: A. Smith, "kapital sahibinin kapitalini kullanmaya

teşvik edecek tek güdünün kendi kârı" olduğunu söyler; tasarrufla yatırımı özdeş saydığı için, her ikisi de kârın fonksiyonudur[2]. Fakat tasarruf ve yatırım gücünün gelirle sınırlanmış olduğunu da belirtir. Diğer bir deyişle, gelir veri iken, tasarruf ve yatırım kâr haddinin foksiyonudur. Fiilî kâr haddi, aynı zamanda, riziko primini kapsar; "asgarî kâr haddi", ancak bu primi karşılamaya yeter. Kâr haddi bunun üzerinde oluştukça, kapitalistler tasarruf ve yatırım yapmaya devam eder[3].

Buna benzer görüşleri, Ricardo paylaşır; kapital birikimini, ekonominin "safî geliri" ile kâr haddinin fonksiyonu sayar. Safî gelir, işçilerin geçimlik tüketimini karşılamak için toplam üründen gerekli indirim yapıldıktan sonra geri kalan artıktır. Bu, toplumun tasarruf gücünü belirler; artık ne kadar büyükse, toplumun tasarruf gücü de o kadar yüksektir. Açıktır ki, safî gelirin bir kısmı, kapitalistin ve toprak sahiplerinin tüketimini de karşılayacaktır. Toprak sahipleri birikim yapan bir sınıf değildir; kapitalistlerin safî gelirden yapacakları tüketim ise, tasarruf güdüsünün derecesine, yani kâr haddine bağlıdır:

> *"Kapitalin kârı yüksekse bireylerin birikim yapmak güdüsü bulunuyor demektir."* (s. 290).

Eğer kâr haddi düşerse, tasarruf azalıp, tüketim artar[4]. Tasarruf, kâr haddinin müspet fonksiyonudur; kâr haddi yükseldikçe tasarruf artar, kâr haddi düştükçe azalır. Eğer kâr haddi, bir minimum riziko primini karşılayacak düzeye düşmüşse, birikim tamamıyla duracaktır.

Klasikler, kapitalisti toplumun öncü sınıfı, kâr haddini de birikimi belirleyen başlıca değişken yapmıştır. Böylece, kâr haddindeki düşüşü ya da yükselişi, ekonominin durgunluğa yönelmesi veya genişlemesinin başlıca nedeni sayabilmiştir. Bu tutumları, yaşadıkları toplumdaki kapitalist-girişimcinin çıkarı ve *laisser-faire* ideolojileriyle bağdaşır niteliktedir.

II — TASARRUF - YATIRIM EŞİTLİĞİ: SMITH, RICARDO, MALTHUS

Klasik Okulda, (bugünkü deyimle) *ex ante,* yani, *tasarlanan* tasarrufun *tasarlanan* yatırıma eşit olduğu görüşü (Malthus hariç) hâkimdir. Bu sistemde, gömüleme (iddihar) ve gömüleme çözümü yoktur; paranın, sadece, mübadele işlevi göz önünde tutulmuştur. Düzenin merkezindeki "akılcı" iktisadî adamın, atıl para tutmayacağı[5] varsayılır. "Hiç kimse, birikimini verimli yapmak dışında bir amaçla birikim yapmayacaktır." diyen Ricardo'nun[6] görüşü, diğerleri tarafından paylaşılmıştır. Sadece Malthus, "aşırı tasarruf"un bulunabileceğini ve bunun, (bugünkü deyimle *tasarlanan* tasarrufu *tasarlanan* yatırımın üzerine çıkarma yoluyla) bir "genel aşırı üretim" nedeni olacağını söylemiştir[7]. Fakat, Malthus'un Say'in Mahreçler teorisini reddeden görüşü, Klasik öğretide kabul edilmemiştir. Kapitalistin tasarruf işleviyle toplum yararı arasındaki çelişkiyi gösterdiği için, öğretiye karşı etkisiz bir çıkış olarak kalmıştır.

Klasik sistemde (gömüleme ihmal edildiği için) bütün tasarruf yatırıma gider: Kâr haddi düşerse yatırım azılır, tüketim artar; kâr haddi yükselirse, tersi geçerlidir. J. B.

Say'in Mahreçler Kanunu'nu benimseyen Klasikler için, "genel aşırı üretim" söz konusu olamaz[8]. Bir ülkenin, verimli üretimde kullanabileceği kapital miktarından daha fazlasını biriktirmiş olması mümkün değildir. Gerçekte, tasarruf-yatırım özdeşliğini, verimli kullanılabilecek miktardan daha fazla kapital birikiminin olanaksızlığını iddia etmekle, Klasik öğreti, kapitalistin tasarrufunu öven ve birikimini gelişmenin kaynağı sayan görüşleri arasında, tam bir uyuşma sağlamıştır.

III — KÂR HADDİNDEKİ AZALIŞ: SMITH, RICARDO, MILL

"İyimser"likle nitelenen A. Smith dahil bütün Klasiklerde, ekonominin gelişme sürecinin sonucunda, "kâr haddinin azalacağı" görüşü yer alır; kâr haddinin dolaysız azalış nedeni, ücretlerdeki yükseliştir.

A. Smith'e göre zenginlik, refah ve nüfus artınca, kâr iki nedenle azalır: Biri, kapitalistlerin kendi aralarındaki rekabettir; ekonominin kapital stoku büyüdükçe, işgücü kullanımı için rekabet ederek, işçi ücretlerini yükseltirler. Ücretleri yükselten kapital stoku büyümesi, kârı azaltmak eğilimindedir[9]. İkincisi, en kârlı yatırım alanları önce tüketilmiş olacağı için, kapital stoku büyüdükçe kâr haddinin azalmasıdır. Ricardo için de,

> *"Kârların tabiî eğilimi düşmektir; sebebi, toplum ve zenginlik ilerlerken, gereken gıda maddesi artışının, ancak işgücünün artan fedakârlığıyla elde edilebilmesidir."* (İlkeler, s. 120).

Rant teorisinde Ricardo, teknik değişmenin azalan getirinin etkilerini gidereceğini söylese de, uzun dönemde ikincinin birinciden daha etkili olacağı kanısındadır. Dolayısıyla, (gerektirdiği reel maliyet itibariyle) gıda maddelerinin sınaî mamullerle mübadele değeri yükselir; nakdî fiyatları da bununla aynı oranda artar. Tabiî ücret haddine giren geçimlik gıda maddelerinin reel ve nakdî fiyatları yükseldiğinde, tabiî ücret haddinin reel düzeyi aynı kalacaktır. Yaptığı tanım gereği, nakdî ücretlerdeki yükseliş hem tarımda hem sanayide kârların aleyhinedir. Şöyle ki:

> *"... Hububat fiyatını, rant ödemeyen kapital kısmı ile beraber bunu üretmek için gerekli emek miktarı belirler... bütün mamul malların fiyatları, bunların üretimleri için daha fazla veya daha az emek gerekmesi oranında yükselir veya azalır. Ne çiftçi... ne de imalâtçı... rant ödemek için ürünün bir kısmını feda eder. Bunların mallarının değeri, iki bölüme ayrılır: Biri kapitalin kârını, diğeri emeğin ücretini oluşturur.*
>
> *Eğer hububatın ve mamul malların daima aynı fiyatta satıldığını varsayarsak, kârlar, ücretlerin düşük veya yüksek olması oranında, yüksek veya düşük olur. Fakat, varsayalım ki, üretiminde daha fazla emek gerektiği için hububat fiyatı yükselmiştir; bu etken, üretimde daha fazla emek gerektirmeyen mamul malların fiyatını yükseltmeyecektir... eğer (bu halde) kesin olduğu gibi, ücretler hububat fiyatıyla beraber yükselirse, bunların kârları kaçınılmaz biçimde düşer."* (s. 110-111).

Ricardo, serbest rekabet şartları altında kâr hadlerinin eşitleneceğini belirtir. Bu kanuna uygun şekilde tarımda da sanayideki gibi, kapitalistlerin *hububat fiyatındaki artışa rağmen,* kâr haddinin azalacağını söyler. Nedeni:

> *"Bu (da) imalâtçıyla beraber, kullandığı her işçi için daha fazla ücret ödeyeceği gibi, aynı miktar ürün elde edebilmek için, ya rant ödeyecek ya daha fazla işçi kullanacaktır; tarımsal ürün fiyatındaki artış, ya bu ranta ya da bu ilâve işçiye gidecek, ücretlerdeki artışı telâfi etmeyecektir."* (s. 111).

Ricardo, marjinal topraklardaki kâr haddinin, daha verimli topraklardaki kâr haddini belirleyeceğini kabul ettiğine göre, kâr haddindeki azalış, bütün tarımsal topraklar için geçerli olmaktadır.

Ricardo'nun, "kârları, ücretteki artış kadar olumsuz etkileyecek hiçbir şey yoktur."[10] diye ifade ettiği bölüşüm kanunu, şöyle özetlenebilir: Rant, marjinal topraklarda, kapital ile emeğin belirlediği üretim maliyetiyle, hububat fiyatı arasındaki farka eşittir. Toplam üründen ranta giden pay çıktıktan sonra, geri kalan ürün, tarım ve sanayide sabit oranlarda birleştirildiği varsayılan emekle kapitale aittir. Tarımda, azalan getiri kanunu dolayısıyla, emekle kapital biriminin verimi gittikçe azalır. Oysa, emeğin reel ücreti, uzun dönemde, geçimlik düzeyde dengededir. Nüfusla beraber bu ücret, ürünün emeğe giden payını belirler. Tarımda emek-kapital biriminin verim azalışı hububat fiyatını yükseltse de, bu artış, ranta gider; sanayide ise, mamul mal fiyatları artmaz, mübadele değeri hububat lehine değişir. Hububat fiyatı artışı karşısında reel ücretlerin aynı kalması için, nakdî ücretler yükselir. Bu yükseliş, hububat fiyatı artsa da tarımda, mamul fiyatları artmayan sanayide, kârı düşürür. Öyleyse, kâr ve ücret arasında açık bir çelişki vardır: Birinin artışı diğerinin aleyhinedir[11].

Ricardo'dan sonra kâr haddinin azalması teorisi, Klasik Okulda hâkimiyetini sürdürmüştür. Her ne kadar, N. Senior ve J. S. Mill, teknik değişmenin azalan getirinin etkilerini giderebileceği konusunda daha iyimser olmuşlarsa da, Mill'in "İlkeler"inin son baskılarında dahi, çok uzun dönemde azalan getirinin ücrete etkisiyle kâr haddinin düşmesi, birikimin durması kaçınılmaz bir olgu sayılmıştır[12]. Gerçekte, bu karamsarlığın gerisinde, *ideolojik* bir neden yatar: Amaç, ücret artışının önlenmesi ve serbest dış ticaretin gerektiğini, kâr haddiyle ekonominin yararının özdeşliğini belirtmektir; toprak sahibiyle, bu çıkar özdeşliğinin bulunmadığını kabul ettirmektir. İdeolojik etken o denli güçlü olmuştur ki, Malthus'un eleştirisine rağmen, Klasik Okulda Ricardo'dan sonra da egemenliğini sürdürmüştür.

Ricardo ve Mill'den sonra kâr haddinin azalacağı öngörüsü Marx ve Marksistlerde, Keynes ve Keynes Okulunun (A. Hansen gibi) bazı yandaşlarında devam etmiştir. Fakat nedeni, artık, nüfus artışı gibi tabiî bir olay karşısında tabiatın kısırlığı dolayısıyla toprakta azalan getiri ve ücretlerin yükselmesi değildir. Marx'da, kapitalist sistemin işleyişi ve kapitalistin davranışları, Keynes'de ise, iktisadî sisteme dışsal birtakım etkenler bunun nedenidir. Her Okul, kendi felsefî önyargılarına bağlı kalarak kâr haddindeki azalışı açıklamaktadır.

Ricardo'nun kapitalist-girişimcinin kârını savunmak için kurduğu bölüşüm teorisinden çıkan kâr haddinin azalışı kanunu, daha sonra, Marx ve Marksistlerde sistemin çöküşünü hazırlayan bir neden sayıldı; Keynes ve Keynes Okulu yandaşlarınca *laisser-faire*'in yerine, kamunun, yatırım hacmini değiştirmek için ekonomiye müdahale gereğini savunmak için kullanıldı; az-gelişmiş ülkelerde de, tarım ürünleri fiyatlarını düşük tutmayı haklı gösteren bir neden oldu.

XII

KLASİK BÜYÜME TEORİSİ

Klasik iktisat, bir bakıma, "büyüme iktisadı" sayılabilir; büyüme teorisi ile çağdaş büyüme teorisi arasındaki ilişki de, Antik Grek geometrisi ile çağdaş matematik arasındaki ilişkiye benzetilebilir[1]. Kapitalist ekonominin kendi içsel dinamiği sonucu bir "uzun dönem durgunluğu"na gireceğini öngören Klasikler çağımızın büyüme teorilerine kadar, liberal öğretinin "son büyüme teoricileri" olmuştur; çünkü, Neo-klasik iktisat büyümeyi ihmal etmiştir. Bu ihmalin kaynağı J. S. Mill'in uzun dönem durgunlukla ilgili görüşlerinde aranabilir[2].

Klasik büyüme teorisi hemen daima Ricardo'nun bölüşüme bağlı büyüme teorisi ile temsil edilir. Nedeni, Ricardo'nun kendi içinde tutarlı, mantıkî bir bütün oluşturan açıklamalarının, kapitalizmin çıkarıyla bağdaşır olmasıdır.

I — EKONOMİNİN BÜYÜME SÜRECİ : SMITH, RICARDO, MILL

A. Smith, Ricardo'ya benzer bir yaklaşımla, büyüme sürecinde üretim girdileri paylarındaki değişmeyi inceler; büyümenin tabiî üst sınırına erişilme nedenini, bu değişmede bulur. Tabiî kaynakları zengin, yeni iskân edilmiş bir ülkeden hareket ederek[3], ekonomi gelişirken kâr haddiyle ücret haddi arasındaki ilişkiyi ele alır. Başlangıçta, kaynaklara oranla kapital stoku küçük olduğu için, kâr haddi yüksektir. Ayrıca, kapital birikimi süratli olduğu için, ücret haddi de yüksektir. Fakat, kapital stoku büyüdükçe, kâr haddi düşer. Ancak, kapital birikimi nüfus artışını izlediği sürece, ücret haddi yüksek kalır. Nihayet, nüfus artar, kapital stoku çok büyür ve ekonomi *"toprak ve iklimi, kanunları ve kurumlarının durumuna göre, elde edebileceği nihaî zenginliğe"* erişir. Bu aşamada durgunluk başlar; kapital birikimi yavaşlar, ücretler düşer:

> *"Kapital stoku veya topraklarına oranla nüfusu tam olan bir ülkede, iş için (işçiler arasındaki) rekabet, ücretleri, ancak işçi sayısını sabit tutacak seviyeye indirir... İş hacmine oranla kapital stoku tam olan bir ülkede, her faaliyetin maliyet ve çapının verdiği imkâna uygun miktarda kapital kullanılır. Dolayısıyla, rekabet, her yerde aynı şiddette olur ve ortalama kâr haddi, mümkün olan en düşük seviyeye iner."* (cilt I, s. 96).

Büyüme sonsuz değildir; kâr haddi (faiz haddine) düşünce, büyümenin tabiî sınırı olan durgunluk dönemine geçilir. Bu dönemde[4] ücretler geçimlik düzeyde, dolayısıyla

nüfus sabittir; kâr haddi (faiz haddine) düştüğü için, safi yatırım yoktur. Buna karşılık, toprak tekelini elde tutan toprak sahiplerinin rantı çok yüksektir. Fakat, Smith'in düşünce dizgesinde azalan getiri olmadığı için, toprak rantının niçin yükseleceği, büyüme sürecinde mamul malların reel fiyatlarının düşeceği, tarımsal ürünlerinkinin ise yükseleceği açıklamasız kalır.

Ricardo, sistemine azalan getiriyi içererek, Smith'de açıklamasız kalan boşluğu doldurabilmiştir. Rant teorisi ile gelirin, daha doğrusu değerin, sadece ücret ve kâr arasında bölüşümü üzerinde durabilmiştir. Büyüme süreci şöyle özetlenebilir: (Faiz haddinin üstünde olan) kâr haddi, kapitalistleri tasarruf yaparak kapital birikimine teşvik eder. Başlangıçta ücret haddi "tabiî" düzeyde ise, tasarruflar yoluyla ücret fonunun büyümesi, ücret haddini bu düzeyin üzerine çıkarır. Fakat, nüfus ücrete bağlı olarak değiştiği için, tabiî ücret haddinin üstündeki ücret haddi, nüfus artışını uyarır. Ücret fonu veri ise, nüfus artışı emek arzını da artıracağı için, ücret haddi tabiî düzeyine iner. Ne var ki, gıda maddeleri fiyatları yükseldiği için, nakdî ücretlerin aynı oranda yükselmiş olması gerekir.

Tarımda, azalan getiriden ötürü gıda maddelerinin reel fiyatları arttığı halde, sanayide sabit getiri böyle bir artışı gerektirmez. Ne var ki, rekabet gerek tarım gerek sanayide nakdî ücretleri eşitlediği için, sanayide de, mamul fiyatları aynı iken nakdî ücret haddinin yükselmesi, bir birim emek ve kapital üzerindeki kâr haddini azaltır.

Tarımsal ürünlerin fiyatları yükseldiği halde nakdî ücret haddinin yükselmesi tarımda da kâr haddini azaltır. Nedeni, fiyattaki bütün artışın rant tarafından massedilmesidir. Rekabet düzeni ise, tarımda ve sanayide kâr haddini eşitler[5].

Ricardo, tarımda ve sanayide süratli teknik değişmenin bulunduğu veya, yeni iskân edilmiş ülkelerde olduğu gibi, kapital birikiminin süratli, verimli toprakların bol olduğu durumlarda, kâr haddinin düşmeyebileceğini belirtir[6]. Bununla beraber, önünde sonunda kâr haddi (bir minimum riziko primini karşılayacak düzeye) düştüğü zaman, birikim ve büyüme duracak; ekonomi, uzun dönem durgunluk aşamasına girmiş olacaktır. Bu aşamada rantlar yüksek, reel ücret haddi tabiî düzeydedir; kâr haddi de, rizikoyu ancak karşılayabilir. Birikim ve nüfus artışı durmuştur; kapital stoku ve nüfus sabittir[7].

Böylece, Ricardo, büyüme sürecinde üretim girdileri arasında bölüşümü belirleyen kanunları incelerken, ekonominin uzun dönem durgunluğa nasıl girdiğini dinamik ve kapsamlı bir çerçevede göstermiştir.

J. S. Mill, temelde Ricardo'nun görüşlerini benimsese de, birkaç noktada arada fark vardır. Bir kere, nüfus artışının denetlenebileceğine, uzun dönemde Malthus'gil tehlikenin söz konusu olmayabileceğine inanmıştır. Nüfus artışı durursa, toprak yerine nüfus sabit üretim girdisi haline gelir; rant, hiç olmazsa kısmen, ücretlere gider[8]. Ayrıca, Mill'in, kârı için mücadele eden, birikimi gerçekleştiren kapitalist için pek büyük saygısı olmadığı gibi, gelişmenin süratlendirilmesi diye bir sorunu da yoktur[9]; temel sorunu gelir düzeyi veri iken, daha eşit bölüşümün sağlanmasıdır. Nitekim, eserinin genel yapısı, uzun dönem durgunluk dengesine geçiş sürecinin değil, denge noktalarının

kendisi için daha önemli olduğunu gösterir. Nihayet, Mill, teknik yeniliklerin gücü konusunda, Ricardo'ya oranla çok daha iyimserdir.

II — UZUN DÖNEM DURGUNLUĞUNUN NİTELİĞİ: SMITH, RICARDO, MILL

Uzun dönem durgunluk, hiçbir anlamda, bugünkü azgelişmiş ülkelerin durumuna benzer bir aşama değildir: Ücret geçimlik düzeyde olsa da, işsizlik – açık veya gizli türleriyle – mevcut değildir; ayrıca, ekonominin bir diğer sisteme dönüşmesi de demek değildir. Kâr haddi rizikoyu ancak karşılayacak düzeyde olsa da, düzen kendini aynı biçimde sürdürür.

Uzun dönem durgunluğun niteliği konusunda, A. Smith'le J. S. Mill'in görüşlerini karşılaştırmak, yararlı olabilir. A. Smith'e göre:

> *"İlerleme aşamasında toplum, erişebileceği bütün servete erişmezden önce fakat erişmek için ilerlerken, çalışan fakirlerin, halkın çoğunun durumu en mutlu, en rahattır. Durgunluk döneminde güç, gerileme döneminde sefildir. Toplumdaki bütün katlar için, ilerleme aşaması mutlu ve arzulanır dönemdir. Durgunluk dönemi karanlık, gerileme dönemi melankoliktir."* (cilt I, s. 83).

Kapitalizmin başlangıcında yazan A. Smith için, ekonominin erişebileceği – birtakım kayıtlarla sınırlı – nihaî servete eriştiği değil de, buna erişmek için çalıştığı aşama en mutlu dönemdir. Durgunluk dönemi, güçlüklerle doludur, arzulanmayan bir dönemdir.

J. S. Mill ise şöyle demektedir:

> *"Kapital ve servetin durgunluk dönemine, eski okulun politik iktisatçıları gibi samimî bir korkuyla bakmıyorum. Genellikle, bunun şimdiki duruma oranla çok daha elverişli olacağına inanıyorum. İnsanların normal halinin, ilerlemek için mücadele olduğunu söyleyenlerin hayat idealinden, pek hoşlanmadığını itiraf edeyim; ..... Amerika'nın kuzey ve orta eyaletleri, çok elverişli şartları olan bir uygarlık dönemine örnektir... Chartism'in altı noktası da bunlarda vardır ve sefalet yoktur; (fakat) bütün bu elverişli şartların onlara sağladığı şey, bir cinsiyetin tümünün hayatını dolar avcılığına, diğerinin de, dolar avcılarını yetiştirmeye hasretmesidir. Gelecekteki insanseverlerin gerçekleştirme arzusu duyacakları toplumsal mükemmellik, bu değildir."* (cilt II, s. 322-3).

Görüldüğü gibi, J. S. Mill için durgunluk dönemi, A. Smith ve Ricardo'dan farklı olarak, bir mutluluk çağıdır; aksine, insanların ilerlemek için mücadeleleri, kınanacak bir evredir.

İlgi çekicidir ki, J. S. Mill'den aşağı yukarı bir yüzyıl sonra, J. M. Keynes benzer fikirler ileri sürmüştür: Kapitalin marjinal etkinliğinin sıfıra düşecek kadar bol olduğu dönemde, kapitalizmin yerilen sakıncalarının çoğu ortadan kalkacak, birikmiş servetin getirisi olmadığı zaman, büyük toplumsal değişmeler olabilecektir.

A. Smith ile Ricardo'da, daha sonra inceleyeceğimiz Marx'da karabasana dönüşen kâr haddi azalışı, J. S. Mill'de ve Keynes'de mutluluk kaynağıdır[11].

III — BÜYÜME İÇİN GEREKLİ BAŞLANGIÇ ŞARTLARI

Klasik iktisatçılar, İngiltere'de veya Batı Avrupa'da, ya da bu ülkeler halklarının yerleştiği denizaşırı ülkelerde gözlenen gelişmenin evrensel bir olgu olmadığının farkına varmıştır. A. Smith'in Bengal ve Çin'den verdiği örnekler; Ricardo'nun, eski ve yoğun nüfuslu ülkelerle seyrek nüfuslu ülkeler arasında yaptığı ayrım; J. S. Mill'in "despot" yönetimindeki Doğu toplumlarıyla ilgili açıklamaları; Malthus'un, Avrupa'da Portekiz, Macaristan, Türkiye, İspanya gibi ülkelerle, Asya, Afrika ve Amerika'nın büyük kısmını "geri kalmış" diye nitelemesi, bunu açıkça ortaya koymaktadır. Büyüme için elverişli davranış özellikleri; toplumsal ve kültürel çevre; politik yönetim; teknik yeniliklerin yapılması ve uygulanmasına elverişli şartlar; piyasanın yeterli genişliği gibi etkenler yoksa farklı durumların bulunduğunu, Klasiklerin hemen hepsi gözlemiştir. Bu gibi başlangıç şartlarının gerekliliğini, birtakım ülkelerin durgun olduğunu gözlemiş olmalarına rağmen; piyasa ekonomisinin büyümeyi sağlayacağına, devlet müdahalesinin gerekmeyeceğine inanmış, teorilerini, evrensel geçerli saymışlardır.

XIII

KLASİK PARA TEORİSİ

Merkantilizme her bakımdan tepkiyle beliren Klasik Okul paranın önemini küçümsemiş, servetin kaynağını değerli madenler yerine emekte bulmuş; paraya, mübadeleleri kolaylaştıran bir araç diye bakmıştır. Devletin iktisadî hayata müdahalesini en aza indirmek amaçları, parayla ilgili görüşlerini büyük ölçüde belirlemiştir. Ne var ki teoride paranın ve değerli madenlerin rolünü küçümsemelerine rağmen, gerçekte para ve değerli madenler (altın), kapitalist ekonomiye çağlarında her bakımdan egemen olmuştur.

I — PARANIN NİTELİKLERİ KONUSUNDA KLASİK GÖRÜŞ: SMITH, SAY, RICARDO, MILL

Klasiklerde, paranın, içerdiği değerli madenden ayrı bir değeri yoktur. Paranın mal olduğu, dolayısıyla, diğer mallarla aynı kanunlara tabi olduğu görüşündedirler. Ricardo, paranın değerini üretim maliyetine bağlamış, malların değerini açıkladığı emek-değer teorisini, para biriminin esasını oluşturan değerli madenlere de uygulamıştır[1]. J. B. Say'nin, dolanımdaki para miktarının kendiliğinden *(otomatik* olarak) mal hacmine uyacağı görüşü, "mal-para" anlayışının bir diğer yönüdür.

Klasik öğretide para, bir örtüdür; servetin yaratılmasında hiçbir rolü yoktur; üretim ve mübadeleyi kolaylaştıran bir araçtan ibarettir. J. B. Say'nin, "para, bizden, iktisadî gerçekleri saklayan bir peçedir; gerçek para malların kendisidir"; J. S. Mill'in, "Paradan daha az verimli olan hiçbir şey yoktur" ifadesi[2], bu konudaki görüşlerini açıkça yansıtır. Yaklaşım bu olunca, "Miktar Teorisi"ni hemen tümünün benimsemesi de olağandır.

Klasiklerin, para konusundaki tutumlarını Merkantilistlerden ayıran, sadece paranın önemini küçümsemiş olmaları değildir: Merkantilistlerin değerli maden stokunun artmasını savunmaları, devlet müdahalesi yandaşı olmalarını gerektirmiştir. Oysa, Klasikler, değerli-maden biriktirme taraflısı olmamıştır; *laisser-faire*'e uymak üzere devletin paraya müdahalesini önlemek için gerekli önerilerini, para teorileri içermiştir.

Smith, dünyanın servetinin satın alınmasını sağlayan ilksel kaynağın altın ya da gümüş olmayıp, emek olduğunu belirtir; piyasadaki altın ve gümüşün, maliyeti daha düşük olan banknotlara yerini bırakmasını önerir[3]. Ricardo aynı görüşleri paylaşır; "altının faiz getirmediği"ni, bunlara ekler[4].

Klasiklerin, parayı devlet müdahalesinden bağımsızlaştırmak için buldukları yol şöyledir: Para birimi belirli miktar altın ağırlığıyla tanımlanınca, nasıl devlet bir uzunluk ölçüsünü değiştiremezse, bu ağırlığı da değiştiremez, böylece, paranın bağımsızlığı korunabilir. Devletin paraya müdahalesinin gereksizliğini ve faydasızlığını J. B. Say şu ifadesinde ortaya koyar:

> *"Paranın tutarı, yani miktarı, mübadelelerin sayısını ve önemini belirlemez, fakat, mübadelelerin sayısı ve önemidir ki, ihtiyaç duyulan para miktarını belirler."* (Traité, s. 148-9).

Diğer bir deyişle, dolanımdaki para miktarı, kendiliğinden piyasanın ihtiyaçlarına uyar; devletin paraya müdahalesi gereksizdir. Bu kendiliğindenliğin rahat işleyebilmesi, paranın bağlantısız, "nötr" ve sağlam olmasını gerektirir; altına bağlanması ihtiyacını doğurur[5]. İlgi çekicidir ki, Merkantilizmin değerli madenci görüşüne karşı çıkan Klasikler, paranın sağlamlığı, yani, enflasyonist etkilerden ekonomiyi koruyabilmek için, yine, değerli-maden yanlısı olmuştur. Bu çelişik durumun nedeni, İngiltere ve Fransa'da 19. yüzyılın başındaki, şiddetli enflasyondur[6].

II — PARANIN MİKTAR TEORİSİ VE GENEL FİYAT SEVİYESİ: SAY, RICARDO

Merkantilistlerin formülleştirdiği paranın miktar teorisi, Ricardo ile kesin ifadesini buldu: "Para miktarıyla genel fiyat seviyesi, aynı yönde ve aynı oranda değişir". Bu ifade, Klasikçilerin yaptığı bazı varsayımlara dayanır. Bir kere, fiyatlar tam esnek olmalıdır; varsaydığı serbest (tam) rekabet şartları dolayısıyla, teori, varsayımla tutarlıdır. İkincisi, para, yalnız mübadele dürtüsüyle talep edilmelidir. Paranın mübadeleleri kolaylaştıran bir araç olduğu, "akılcı" kişilerin "atıl para" tutmayacakları görüşü, varsayımla sonucu tutarlı kılar[7]. Üçüncüsü, ekonomide tüm kaynaklar tam kullanılıyor olmalı; ve/veya, gelir artışı, para miktarındaki artıştan bağımsız olmalıdır. Klasiklerin, servetin kaynağı diye emeği görmeleri; gelir artışını, kapital birikimi ve nüfus artışına bağlamaları; faiz haddiyle para miktarı arasında bir ilişki kabul etmemeleri dolayısıyla, miktar teorisi yine kendi içinde tutarlıdır.

Ne var ki, Ricardo'nun miktar teorisi, J. B. Say ve bazı İngiliz düşünürleri (Tooke, Thornton, hattâ kısmen J. S. Mill) tarafından kabul edilmedi. Bunlar, para miktarındaki artışın genel fiyat seviyesini yükseltmeyip, aksine, genel fiyat seviyesindeki artışların para miktarında artışlara yol açtığını savundular. J. B. Say ve Ricardo'nun, para miktarıyla genel fiyat seviyesi değişmeleri arasındaki ilişki konusundaki çelişik iddiaları, öğretide, birincinin savunduğu "bankacılık ilkesi" *(banking principle)* ve ikincinin savunduğu "banknot ilkesi" *(currency principle)* çatışmasında toplanır.

Ricardo'nun savunduğu "banknot ilkesi" dolanımdaki banknotların % 100 altın karşılığı olmasını gerektirir. Miktar teorisinin, genel fiyat seviyesi değişmelerini para miktarındaki değişmeyle aynı yön ve orana bağlamasının nedeni, devletin para miktarına müdahale ederek enflasyona ya da deflasyona yol açması korkusunda; parayı, devletten bağımsızlaştırmak amacında yatar. Böylece, "banknot ilkesi"nin Ricardo'ca savu-

nulması anlaşılabilir[8]. Oysa, J. B. Say'nin (ve bazı İngiliz düşünürlerinin) benimsediği "bankacılık ilkesi" dolanımdaki para miktarının kendiliğinden, genel fiyat seviyesi yükselmesine uyacağını söyler. Bu ilkenin esası, merkez bankasının değerli maden rezervi yanında reeskont, avans gibi bankanın aktifini büyüten alacak işlemlerine dayanarak para çıkarabilmesidir. Eğer banka fazla para çıkarmış ve paranın değeri düşmüşse, halk bankadan paranın altın karşılığını ister, bankanın altın rezervleri, dolayısıyla emisyon azalır. Böylece, para miktarındaki artış, kendiliğinden düşer[9].

Bugün "banknot ilkesi" tarihe karışmış, merkez bankalarının para ihracı "bankacılık ilkesi"ne bağlanmıştır. Buna karşılık, miktar teorisi de, genel fiyat seviyesindeki yükselişin para arzında genişlemeye yol açacağı görüşü de yaşamaktadır.

Günümüzde rekabet şartlarının büyük ölçüde aksamasına, fiyatların esnekliğini kaybetmesine, atıl para talebinin ve atıl kaynaklar bulunmasına rağmen miktar teorisinin geçerliğini savunma, *laisser-faire* felsefesinden doğan ideolojik bir çabaya bağlanabilir[10]. Zira, J. B. Say'nin mahreçler kanunuyla miktar teorisi, kendiliğinden, hiçbir müdahaleye yer bırakmaksızın gerçekleşebilen, tam istihdam ve tam kullanım dengesinin varolacağını gösterir.

III — KLASİK ÖĞRETİDE PARANIN KÜÇÜMSENMESİNE KARŞILIK KAPİTALİST EKONOMİDE PARA VE ALTININ EGEMENLİĞİ

Klasiklerin, genellikle paranın ekonomideki önemini küçümseyen, değerli madenci (metalist) olmayan teorilerine karşılık, yaşadıkları dönemde İngiltere ve Fransa Merkez Bankaları, dünyanın en büyük altın stoklarına sahip oldular. İngiliz Sterlini, tam altın karşılığı olması sayesinde, uluslararası önemde bir para oldu; bütün dünyanın bankası haline gelen İngiltere'de bankacılar büyük sermaye kazançları sağladılar. Altın ve değerli madenler, dış piyasada kapitalist ülkelerin egemenliğini pekiştirdi.

Aynı olgu, bu ekonomilerin kendi içlerinde geçerliydi. Ekonomi, "ahlâkî, politik, estetik kaygılardan kurtularak, tamamıyla servetin hizmetine girmişti... Zihniyete hâkim olarak, toplumsal ilişkileri etkilemişti. Her şey, parayla satın alınabilir hale gelmişti"[11].

Klasiklerin, *laisser-faire*'i haklı göstermek için paranın önemini reddeden teorileri, içinde yaşadıkları toplumların gerçeklerine ters düşmüştür.

XIV

KLASİK OKULDA EKONOMİNİN GENEL DENGESİ

Liberal öğretide Fizyokratlarda Quesnay'nin "Tableau économique"inde; Klasik Okulda (Malthus dışında) J. B. Say'nin mahreçler kanununda; Neo-klasiklerde L. Walras'ın genel denge analizinde, ekonomi, rekabet sayesinde fiyat mekanizmasıyla *kendiliğinden* genel dengeye yönelir. Tabiattaki dengeyi gözleyerek topluma uygulamaları, bunların, çok sayıda bireyin faaliyetinin fiyat mekanizması sayesinde toplumda uyum içinde bulunduğunu söyleyebilmelerini sağlamıştır.

Klasik düşünce dizgesinde, efektif talep yetersizliği söz konusu değildir; piyasa güçleri efektif talebi, daima, tam kapasite kullanımı için gerekli düzeye yükseltebilir. Buna karşılık, Malthus, sistemde efektif talep yetersizliği bulunabileceğini, "genel aşırı üretim"in söz konusu olabileceğini ileri sürerek Keynes'e öncülük etmiştir. Ne var ki, Klasik Okulun genel felsefî görüşüyle bağdaşmayan Malthus'un savı kabul bulmamış, Say'nin iddiaları Okul'a hâkim olmuştur. Ricardo'nun üzerinde durduğu teknolojik işsizlik ise, Marx'ın "yedek sanayi ordusu"na kaynaklık etmiştir.

I — EFEKTİF TALEBİN TAM KAPASİTE KULLANIMI İÇİN YETERLİĞİ: SAY

Say'nin Mahreçler Kanununa göre, "genel aşırı üretim"den doğan krizler, mantıkî bakımdan olanaksızdır: Eğer ekonominin dengesi bozulmuşsa, *kendiliğinden*, yeniden tam kapasite kullanımını sağlayacaktır. Say,

> "*Mallar için talep yaratan üretimdir... Bir mal arz edilince, bu andan itibaren, diğer mallar için tam değeri tutarında talep yaratır... Bir malın yaratıldığı andan itibaren, diğer mallar için piyasa açılmış olur.*" (Traité, s. 150).

demektedir. Diğer bir deyişle, Mahreçler Kanununa göre üretim, *kesinlikle*, ürünlerin satılabilmesi için gerekli olan satın alma gücünü de yaratır; üretime katılan girdilerin elde ettikleri gelir, malların üretim-maliyetini karşılayacak bir fiyatta satılmaları imkânını verir. Mallar ve gelirler, reel ve nakdî akımlar, arz ve talep, *kendiliğinden*, ekonominin tam kapasite kullanımında dengeye gelmesini sağlar.

J. B. Say'nin, bütün ekonomi açısından, "arzın kendi talebini yaratacağı"nı söyleyen kanunu, paranın mübadeleleri kolaylaştıran bir araç, bir "peçe" ve "bağlantısız" olduğu iddiasıyla tutarlıdır. Eğer her mal piyasaya, satıcılar eşit tutarda diğer malları talep ettiği için arzediliyorsa, "genel bir aşırı üretim" olmayacaktır. Bazı malların aşırı üretimi varsa, bu, diğerlerinin yetersiz miktarda üretilmiş olduğunu gösterir. Kanun,

çağdaş açıklamaya göre, "para stokunun büyüklüğü ne olursa olsun" efektif talebin yeterli olacağını söyler[1].

Say'nin Mahreçler Kanunu, Ricardo ve J. S. Mill tarafından benimsenerek Klasik Öğretinin temel direği olmuştur. Malthus'un aşağıda incelediğimiz "aşırı tasarruf" olabileceği, efektif talebin daralabileceği görüşüne karşı, J. B. Say, şöyle demektedir:

> "... *Satılmayan veya zararına satılan mallar, bunlara olan ihtiyaçtan fazla demektir; (bu da) ya fazla üretilmiş olmaları veya diğer mallar üretiminin azalmış olmasıyla ilgidir. Bazı mallar bollaştığı içindir ki, diğerleri kıtlaşır.*" (s. 151).

Say, kanununun geçerli olması için gerekli varsayımları belirtmemiştir; aynı olgu, kanunu benimseyen diğer Klasikler için geçerlidir[2]. Her ne kadar Klasikler, Say Kanununun geçerli olması için nakdî ücret ve fiyat esnekliğinin gerekliliğini açıkça belirtmedilerse de, her iki varsayım, Klasik Öğretide mevcuttur: Varsaydıkları (tam) rekabet şartları, nakdî ücret ve fiyatların tam esnekliğini gerektirir. Gerçi, reel ücretlerin geçimlik düzeyin altına düşemeyeceği görüşü, Klasik teoride vardır. Fakat, ücret teorilerine göre, eğer bu reel ücret düzeyinde nüfusun bir kısmı işsizse, Malthus'gil "pozitif etkenler" ölümlerin artacağını, işsizliğin bu yolla giderileceğini gösterir. Bu bakımdan, Say Kanunu, Klasik teorinin varsayımlarıyla ve genel felsefi, ideolojik yaklaşımıyla tutarlıdır[3].

Ancak, bu tutarlılık ve ideoloji, gerçekleri açıklamaya yetmiş midir? Say, Mahreçler Kanununu, çağında "aşırı üretim krizleri" kapitalist toplumları sarsarken, ilk sosyalistlerden Sismondi'ye[4] tepki olarak açıklamıştır. Sismondi, içinde yaşadığı toplumun gerçeklerine eğilip, krizlerin nedenini bulmaya, oysa Say, bu gerçekleri örtmeye çabalamıştır. Sistemin çıkarıyla bağdaştığı için de, bu kanun, 1929 krizine ve Keynes'e kadar liberal öğretiye hâkim olduğu gibi, 1980'den sonra da Monetaristler ile aynı çizgide hâkimiyetini sürdürmüştür.

II — EFEKTİF TALEBİN YETERSİZLİĞİ: MALTHUS

Malthus, Sanayi Devrimi'yle daha sonra Napolyon Harpleri'nin yarattığı refahı ve bunu izleyen uzun süreli işsizlik dönemini yaşadı. Liberal felsefeye tam bağlı olmadığı için de, diğer Klasiklerden farklı bir teori kurabildi[5]. Teorisi, özetle şöyledir: Refah döneminde zenginler, gelir artışının büyük kısmını tasarruf ederler. Böylece yatırım yapılmasını ve verimli işçilerin kullanılmasını sağlarlar. Tasarrufun yatırıma yöneltilmesiyle, piyasaya satılmak üzere yeni mallar gelir. Fakat, gerek işçi sayısının sınırlılığı, gerek tüketim alışkanlıklarını değiştirmenin zaman gerektirmesi dolayısıyla, tüketim talebi yeterli süratte artmaz; piyasada aşırı mal bolluğu doğar. Zenginlerin tasarrufu, efektif talep yetersizliğine yol açar; sistem durgunluğa gider, üretim azalır.

Malthus, (esnek) piyasa faiz haddinde, bütün tasarrufların kendiliğinden yatırıma gideceğini reddetmiş; efektif talebin tüketimi, tüketimin de üretimi belirlediğini söylemiştir. Efektif talebin nasıl belirlendiğini açıklayamasa da, niçin önemli olduğunu anlamıştır. Tasarrufun, kapital birikimi için gerekli olduğunu söylese de, ancak tüketim

aleyhine gerçekleşebileceğini iddia etmemiş, işsizlik döneminde, tasarruf ve tüketimin birlikte artabileceğini belirtmiştir. Bu savı, diğer Klasiklerden farklı olarak, Malthus'un üretimi veri almadığını gösterir[6].

Ne var ki, Malthus, sınaî kapitalizmin sözcülüğünü yapan diğer Klasiklerden daha geri bir akımın temsilcisidir: Soylular sınıfını tutar. Önerisi, işçilerin nakdî ücretlerinin düşürülerek kâr fırsatlarının artması; toplumdaki "aşırı tasarruf" eğilimini gidermek için de üreticiden çok tüketici olan (toprak sahipleri, – Klasiklerin kullandığı anlamda – verimsiz işgücü gibi) toplumsal sınıfların desteklenmesidir. Böylece, verimsiz sınıfın yüksek tüketim eğilimi, efektif talebi, üreticinin maliyetini karşılayacak düzeye yükseltecektir[7]. Fakat,

> *"İşçi sınıfının tüketim gücü, kapital kullanımı için gerekli teşviki yaratmaya hiçbir zaman yetmeyecektir."* (İlkeler, s. 404).

Malthus'un, yaşadığı ekonominin kendiliğinden tam kapasite kullanımında dengeye gelecek biçimde işlemediğini, efektif talep yetersizliği olabileceğini gösteren teorisi, Klasiklerce kabul edilmemiştir. Bir nedeni, Say'nin Mahreçler Kanununun klasik sistemin varsayımlarıyla tutarlı, Liberal öğretiyle mantıkî bir bütünlüğü olmasına karşılık, Malthus'un "efektif talep" teorisinin, bununla bağdaşmamasıdır. İkincisi, klasikler, kapitalistin yaptığı tasarrufa övgüler düzerken, tasarrufun zararlı, soyluların tüketiminin faydalı olabileceğini söyleyen Malthus'u kabul etmeleri, kendileriyle tutarsızlığa düşmek olurdu. Nihayet, *laisser-faire*, sistemin kendini tam kapasite kullanımında dengeye getirecek piyasa güçleri işliyorsa savunulabilir. Klasikler, liberal felsefe gereğince, böyle bir dengenin müdahale olmaksızın kurulabileceğine inanmak durumundadır. Ne var ki, konjonktür dalgalarını izah eden "eksik-tüketim teorileri", Malthus'un efektif talep teorisinden yararlanmış; sosyalistler elinde, bu teori, gelir bölüşümü eşitsizliğini yermek için kapitalist sistem aleyhine kullanılmıştır.

III — MAKİNELEŞMEDEN DOĞAN TEKNOLOJİK İŞSİZLİK: RICARDO

Ricardo Say Kanununu kabul ederek, yetersiz efektif talepten doğan genel işsizliğe sisteminde yer vermedi[8]. Buna karşılık, işgücü tasarruf eden makinelerin kullanılmasından doğabilecek teknolojik işsizliği, makineleşmenin ücret fonu üzerindeki etkisini inceledi[9].

Makineleşmenin, tıpkı dış ticaretteki artış gibi, tüketici niteliğindeki bütün toplumsal sınıfların refahı üzerinde olumlu etkilerini belirten Ricardo'ya göre, işgücü tasarruf eden makinelerin kullanımıyla, ücret fonu ve işçi talebi azalır. Yeni makinelerin kullanımı kapitalistin kârı yerine ücret fonunun azaltılmasıyla finanse edilirse, reel ücretler veri olduğuna göre, işsizlik başlar. Veya, ücret mallarını üreten emek makine üretimine aktarılırsa, ücret fonu azalışı, yine işsizliğe yol açar.

> *"İşçi sınıfları arasında yaygın olan makine kullanımının çıkarları aleyhine olduğu kanısı, hatalı bir önyargı değildir; politik iktisadın ilkelerine uygundur... Emek ta-*

lebi, kaçınılmaz biçimde azalacak, aşırı nüfus ortaya çıkacak, işçi sınıflarının durumu sıkıntı ve sefaletten ibaret olacaktır." (İlkeler, s. 392).

Kapitalistin makine kullanmaktaki amacı, diğerleri onu izleyinceye kadar geçecek sürede geçici kâr artışı sağlamaktır. Fakat, hepsi rekabetin etkisiyle aynı makineyi kullanınca, toplam kapital üzerindeki kâr haddi düşer, çünkü, aynı safi hasıla (kâr) daha büyük sabit kapitalle sağlanır.

Ricardo, öngörülerinin gerçekleşmesi için gerekli olan şartları da belirtiyor: Makine kullanımı, ücret fonu değil, kapitalistin kârından finanse edilmelidir. Devlet, teknolojik değişmeyi yavaşlatacak müdahalede bulunmamalıdır; çünkü gelişmenin kaynağı teknolojik değişmedir. Ricardo'nun devlet müdahalesini önlemek için yaptığı anlaşılan bu tahlili, Marx'ı çok etkilemiş, Ricardo'nun tahliline önemli ilâvelerde bulunmadan düşünce dizgesine katmıştır. Ricardo'da işgücü tasarruf eden makineleşmenin doğurduğu aşırı nüfus, Marx'da Yedek Sanayi Ordusu olmuş; kapitalin organik birleşiminin yükselmesinin kâr haddine etkileri, Marksist öğretide sistemi yıkılmaya götüren etkenlere dönüşmüştür.

XV

KLASİK SERBEST DIŞ TİCARET TEORİSİ

Klasik serbest dış ticaret teorisi, bireysel çıkarların daima uyuşması tezinin, ülkelerarası ticarete de uygulanmasıdır; belirli varsayımlar altında, ülkelerarası serbest mal mübadelesinden, her iki tarafın da faydalanacağı savına dayanır. Teoride sadece bir toplumsal sınıf veya ülke değil, bütün insanlık, "en büyük sayı için en büyük mutluluk" anlayışı içinde konu edilir. Ayrıca, ekonomide, *kendiliğinden dış* dengeyi sağlayacak piyasa güçlerinin bulunduğu savunulur. Gerçekte, her üç ilke de kaynağını liberal felsefeden alır. Bu teori, daha sonra Neo-klasikler tarafından ele alınıp, tahlil araçları geliştirilirken, bir yandan da, Alman F. List tarafından daha çağında şiddetli eleştirilere uğrayacaktır.

Klasik serbest ticaret teorisinin felsefî kaynağı, "en büyük sayı için en büyük mutluluk gibi" pek insancıl bir düşünce de olsa, kabulünün temel nedeni "*1914 öncesi İngiltere'nin, diğer ülkelerin serbest ticareti benimsemesinden kazanacağı pek çok çıkarı, kaybedecek pek az şeyi*"[1] olmasıdır. Çelişkisi de, B.Avrupa devletlerinin dünyanın azgelişmiş bölgelerini tam ya da yarı sömürgeleştirdiği bir dönemde savunulmuş olmasıdır.

I — SERBEST DIŞ TİCARETİN EVRENSEL FAYDALARI: SMITH, RICARDO, MILL

Fizyokratların, liberal felsefeye uygun bir anlayışla savunduğu serbest dış ticaret, A. Smith'den itibaren Klasik Okul tarafından devam ettirildi; evrensel faydaları, gittikçe (analitik bakımdan) kesin ifadesini buldu.

A) ÜLKELERİN TABİÎ YETENEKLERİNE GÖRE İHTİSASLAŞMASI: A. SMITH

Fizyokratlar gibi A. Smith de, serbest dış ticaretin faydalarını, Merkantilistlerin kendi liberal görüşüyle bağdaşmayan dış ticaret politikasına karşı savunur[2]. Çünkü, bu her ülkenin tabiî yeteneklerine en uygun mallarda ihtisaslaşmasına olanak verir. Böylece, bireysel işbölümünde olduğu gibi, verimliliğin yükselerek dünyada refahın artması sağlanır. Her ülkenin (bugünkü deyimle) "mutlak üstünlüğü" olan mallarda ihtisaslaşması ile ülkelerarası mal mübadelesi, her ülkenin çıkarına uyar.

> *"Her akıllı aile babası için, daha ucuza dışarda satın alabileceği bir şeyi evde imal etmeye kalkmaması, temel ilkedir... Bir özel ailenin yönetiminde akıllıca olan şey, bir büyük krallık için de pek delilik olamaz."* (cilt I, s. 422).

A. Smith, dış ticareti, diğer üretim faaliyetleri arasında "yararı düşük" bir faaliyet saymıştır. Nedeni, toplum için kapitalin en yararlı kullanışını, en fazla içgücü kullanımı sağlayan alanlarda görmesi; dış ticareti, bu bakımdan, tarımdan daha az imkân veriyor saymasıdır[3]. Diğer bir deyişle, hasıla/kapital oranını maksimumlaştıracak faaliyet alanları arar. Ayrıca, İngiltere'nin çıkarları için, bazı durumlarda "gümrük resimleriyle koruma"yı kabul eder; bir ülkenin gümrük resimlerini kaldırmasını, diğerlerinin de kaldırmış olmasına bağlar.

A. Smith'in "mutlak üstünlüğe göre ihtisaslaşma" tezi, günümüzde, liberal öğretide hâkim teori değildir. Çünkü, "bir ülkenin tabiî yetenekleri her alanda diğerinden daha üstün olsa da, serbest ticaretin, yine, her ülkeye yararlı olacağını" göstermez. Bir ülke her malı diğerine oranla daha düşük maliyetle elde etse dahi, serbest ticaretin, yine, her iki tarafa yararlı olacağı, D. Ricardo'nun "karşılaştırmalı üstünlük" teorisiyle ispatlanır[4].

B) KARŞILAŞTIRMALI ÜSTÜNLÜĞE GÖRE İHTİSASLAŞMA: D. RICARDO

D. Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlüğe göre ihtisaslaşmayı sağlayan serbest dış ticaretin evrensel yararlarını hangi şartlar altında ileri sürdüğünü hatırlatmak yerinde olacaktır. Bölüşüm teorisiyle, Ricardo, gıda maddeleri fiyatlarındaki yükselişi ve bunun kâra etkisini, teorisinin merkezi yapmıştır. Çağında İngiltere, gümrük vergilerini kaldırarak, yabancı buğdayı daha düşük fiyatla ithal edip sanayileşmeli midir? Yoksa, Napolyon Harpleri'nin etkisi ile gelişen tarımını ve toprak sahiplerini korumaya devam etmeli midir? Karşılaştırmalı üstünlük teorisiyle, gümrük vergilerinin kaldırılarak, hububat ithalinin serbest ticaret ilkesine göre yapılmasının sadece İngiltere'nin değil, diğer ülkelerin de çıkarına olacağını ispatlar. Teorisi özel şartlardan esinlenerek kurulduğu halde, serbest ticaretin her ülkede refahı yükselteceği, gerek Klasik gerek Neo-klasik okulda tam bir "dogma" olmuştur.

Ricardo karşılaştırmalı üstünlük teorisini, emek-değer teorisine dayanarak kurar. İngiltere ve Portekiz olmak üzere iki ülke ve şarap ile kumaş olmak üzere iki ürün üzerinde durur. İngiltere'de 100 iş saatinde bir birim kumaş; 120 iş saatinde bir birim şarap üretildiğini; Portekiz'in bir birim şarap için 80 iş saati, bir birim kumaş için 90 iş saati gerektirdiğini varsayar[5]. Bu halde, Portekiz, "mutlak" olarak her iki malda da İngiltere'den üstündür; yaşama düzeyi Portekiz'de daha yüksektir. Fakat, işgücü verimi, dolayısıyle, yaşama düzeyinin daha yüksek olması, İngiltere'den Portekiz'e doğru işçi ve kapital hareketine yol açmaz; karşılaştırmalı üstünlüğe göre, mal hareketlerine yol açar. Çünkü, aynı ülke içinde kapital ile işgücü gelir farklarına göre hareket edeceği halde, ülkelerarasında, bu, gerçekleşmez.

Verdiği örnekte İngiltere'nin karşılaştırmalı üstünlüğü kumaşta, Portekiz'inki şaraptadır: İngiltere'nin şarap/kumaş maliyet oranı 6/5, Portekiz'in 8/9'dur. İngiltere'nin ürettiği kumaşı şarapla dış ticarette mübadele suretiyle, iş saati başına, ülke içindeki üretime nazaran daha fazla şarap, Portekiz'in de, daha fazla kumaş elde etmesi mümkündür; şu kadar ki iki mal arasında dış ticaret mübadele oranı, iki ülke arasında ticaret olmasaydı her bir ülkenin içinde carî olacak oran arasında bulunsun. Diğer bir deyişle, İngiltere, bir birim şarap için 6/5 birim kumaş, Portekiz, bir birim şarap için 8/9

birim kumaş sınırları arasında kazançlıdır. Karşılaştırmalı üstünlüğe göre mal mübadelesi, her iki ülkenin de yararınadır; çünkü, aynı üretim girdileriyle, daha fazla mal sağlarlar. Ricardo, bu iki sınır arasında, dış ticarette mübadele oranının, hangi hadde belirleneceğini saptamamıştır. Bu, J. S. Mill'i beklemiş, daha sonra A. Marshall ile kesin ifadesini bulmuştur. Talebin, modele ilâvesi gerekmiştir.

Ricardo, serbest dış ticaret ve rekabet şartları altında, ürün birimi başına iş saati itibariyle bir ülkenin "reel maliyeti" her üretim dalında diğer ülkeden daha yüksek olsa dahi, karşılaştırmalı maliyete göre mal mübadelesinin mümkün ve her iki ülkenin yararına olduğunu gösterir. Üretimde sabit maliyet varsaydığı için, her ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğü olan malda "tam ihtisaslaşma"sı gerekir.

Bu teorinin dayandığı varsayımlara gelince: a) Ülke içinde tam girdi akışkanlığı (seyyaliyeti) olması için (tam) rekabet şartları carî olmalıdır; bu varsayım, Ricardo'nun bütün teorilerinin temelidir; b) Ödemeler bilânçosu, dengede olmalıdır. Ricardo, ödemeler bilânçosunda *kendiliğinden* dengeyi sağlayan mekanizmayı da izah eder; c) Tam kapasite kullanımı-tam istihdam varolmalıdır. J. B. Say'nin Mahreçler Kanununu kabul eden Ricardo için, ekonomide *kendiliğinden* bu sağlanır; d) Üretim maliyeti – miktar ne olursa olsun – emek maliyeti itibarıyla sabit olmalıdır (Neo-klasik teoriye göre, üretim maliyeti miktar arttıkça yükseliyorsa, ihtisaslaşma "tam" değil, kısmî olur; çünkü, her ülkede üretimle beraber marjinal maliyetin yükseliyor olması, üretim arttıkça iki ülkedeki mübadele oranını gittikçe birbirine yaklaştırır); e) Ulaştırma masrafları bulunmamalıdır; f) Her malın arz fiyatı, üretim maliyetine eşit olmalıdır. Ekonominin bir kesiminde tekeller, diğerinde rekabet şartları hâkimse, birincide daha düşük maliyete rağmen daha yüksek fiyat, ikincide daha yüksek maliyete rağmen daha düşük fiyat vardır. Dolayısıyla, bu ülke, karşılaştırmalı maliyeti daha düşük olan tekel mallarını değil de, karşılaştırmalı fiyatı daha düşük olan rekabet mallarını ihraç eder. Ne var ki, Ricardo, her alanda (tam) rekabet varsayar; g) Nisbî girdi arzı, üretim tekniği, işgücünün yetenekleri veri kabul edilir. Bunlar değiştikçe, ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğü olan malların değişmesi olağandır. Fakat, büyüme ile ilgilenen Ricardo için bu konu da önemli değildir; kendi açısından önemli olan, hububat ithalindeki gümrük vergilerinin kaldırılmasıdır; h) Nihayet, "yavru-sanayilerin korunması" için serbest ticaretten vazgeçmek gerekebilir. Fakat, çağında İngiltere öncü sanayi ülkesidir; dolayısıyla, bunu da göz önünde tutması için bir neden yoktur; i) Tamamlayıcı değil, rakip mallar mübadele ediliyor olmalıdır.

Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlüğe dayanarak serbest dış ticareti savunması, kendi düşünce dizgesindeki varsayımlar, kendi amaçları açısından tutarlıdır. Bunun bir "dogma"ya dönüşmesi, bu varsayımların tutmadığı, şartların farklı olduğu durumlara da uygulanmasından doğar.

C) ULUSLARARASI TALEBİN ŞİDDETİNE GÖRE İHTİSASLAŞMA - MÜBADELE HADLERİ TEORİSİ: J. S. MILL

J. S. Mill, Ricardo modelinin iki sınır arasında (iki ülke arasında mübadele olmadığı zaman her ülke içinde carî olacak şarap/kumaş maliyet oranı) belirsiz bıraktığı mübadele

oranını belirleyecek adımı attı. Arz ve talep şartlarının, iki ülke arasında mal mübadelesinde, "mübadele haddi"nin denge değerini nasıl belirlediğini gösterdi[6]. Diğer ülkeler tarafından malları daha şiddetle talep edilen, dolayısıyla mübadele hadleri lehe dönen ülkenin, mal mübadelesinden daha kârlı çıkacağını ortaya koydu. Talep yükseldiği için bir ülkenin ihraç ettiği malın fiyatı yükselirse, ithal ettiği malın fiyatı veri iken, bu ülke, aynı miktar malla daha fazla mal ithal edebilir; bundan ötürü, mübadeleden daha kazançlı çıkar[7]. Ayrıca, Mill'e göre, uluslararası rekabette en fakir ülkeler en fazla kazanır; zengin ülkelerin "daha fazla satın alma gücü ve daha şiddetli arzular taşımaları" dolayısıyla, fakir ülkelerin malları için, daha yüksek fiyat ödemeye hazırdırlar.

19. yüzyıl İngiltere'si, fakir ülkelerden oluşan geniş sömürgelere sahiptir. Serbest dış ticaret şartlarının talep yönünden fakir ülkeler lehine olacağının savunulması, İngiltere'nin yararınadır. J. S. Mill'in bu teorisi de, fakir sömürgelerin İngiltere ile serbest dış ticaretten dış ticaret mübadele hadleri yoluyla kazançlı çıkacağını ileri sürer. Oysa, malların fiyatı ve gelir elastikliği, arz şartları, piyasa şekilleri gibi diğer etkenler dolayısıyla, mübadele hadleri, gerçekte fakir ülkeler lehine seyretmemiştir. Bu sav gerçeklere aykırı düşmüştür. Fakat J. S. Mill, yavru sanayilerin korunması için, serbest ticaretten bir süre için ayrılınabileceğini de söyler:

> *"Sadece politik iktisat ilkelerine dayanarak koruyucu gümrük resimlerinin savunulabileceği tek hal, geçici olarak (özellikle, genç ve yeni gelişen bir ülkede) o ülkenin şartlarına tamamıyla uyan yeni bir sanayiin yerleşmesi için konuldukları haldir. Bir ülkenin diğerine nazaran bir üretim dalında üstünlüğü, o üretim dalına daha önce girmiş olmasına bağlanabilir. Biri için temel üstünlük, diğeri için üstünsüzlük değil de, edinilmiş deneme ve becerilerin sağladığı carî üstünlük söz konusu olabilir... Koruyucu gümrük resmî makul bir süre devam ettirildiğinde, ülkenin, böyle bir denemeyi gerçekleştirmesi için ödeyeceği en az zararlı vergi olabilir."* (cilt II, s. 512-513).

Yavru sanayiin korunması ise, günümüzün geri kalmış ülkelerinde serbest ticaretten vazgeçilmesinin başlıca nedeni sayılır.

Klasik öğretide serbest dış ticaret, iktisadî gelişmeyi belirleyen kurumsal değişkenlerden biridir: A. Smith'de ülkelerarası işbölümüyle, ihtisaslaşmayla piyasa genişlemesi, ülkenin refahını artırır. D. Ricardo'da karşılaştırmalı üstünlüğe göre ihtisaslaşma, aynı etkiyi yaratır. Gerçekten de, İngiltere, Birinci Dünya Harbine kadar olan dönemde, serbest dış ticaretten iktisadî büyüme için sonsuz yarar sağlamıştır.

II — ÖDEMELER BİLANÇOSUNDA KENDİLİĞİNDEN DENGEYİ SAĞLAYAN MEKANİZMA: SAY, RICARDO, MILL

Merkantilistlerin, ülkelerarası mal mübadelesinde bir tarafın kazancını diğer tarafın kaybı saymasına karşılık, klasikler, serbest ticaret ile mal mübadelesinin her iki taraf için faydalı olacağını söyler. Aynı şekilde, birincilerin dış ticaret fazlası karşılığı ülkeye değerli maden akışını servetin kaynağı sayması, ikincilerde, bunun sürekli olamayacağı tezine yer bırakır. Merkantilistlerde dış ticaret fazlasının devletin müdahaleci politika-

sını gerektirmesine karşılık, klasikler, ödemeler bilânçosunda *kendiliğinden* denge sağlayan mekanizmayı izah etmekle, serbest ticareti savunur; devletin denge sağlamak için müdahalesinin gereksizliğini gösterir.

A) ÖDEMELER BİLANÇOSUNDA SÜREKLİ DENGESİZLİĞİN OLANAKSIZLIĞI: J. B. SAY

Say, Mahreçler Kanununu, ülkelerarası mal mübadelesine de uygulamıştır: Mallar mallarla mübadele ediliyorsa, ithalât ihracatla mübadele ediliyor demektir. Bunlar, birbirleri için piyasa oluşturduğuna göre, hiç olmazsa uzun dönemde, bir ülkeye mal girişi ve çıkışı arasında denge kurulur. Para miktarı da *kendiliğinden*, mübadelelerin miktarına intibak eder.

B) DENGESİZLİĞİN KENDİLİĞİNDEN DÜZELMESİ: RICARDO

Ricardo'dan yüz yıl önce D. Hume, altın para rejiminde uluslararası altın hareketlerinin, ödemeler bilânçosundaki dengesizliği bir müdahale gerektirmeksizin gidereceğini göstermişti. J. B. Say'den farklı olarak, Hume gibi Ricardo da altın para rejiminde dengenin *kendiliğinden* kuruluş yolunu açıkladı[8]. Saf altın para rejiminde her ülkenin para stoku, altından ibarettir. Kambiyo kuru, bu halde, altın giriş ve çıkış noktaları arasında sabittir.

Kendiliğinden denge mekanizması şöyle işler: İhracatı (artı sermaye ithali), ithalâtı (artı sermaye ihracı)'ndan daha küçük olan ülke, altın stokunun bir kısmını kaybeder; aksine, ihracatı (artı sermaye ithali), ithalâtı (artı sermaye ihracı)'ndan daha büyük olan ülkenin altın stoku artar. Çünkü, altın fiyatı, gerek açık gerek fazla veren ülke parası itibarıyla sabittir. Oysa, açık veren ülkede, döviz kuru yükselmeye başlar. Bu durumda, altın satın alarak bunu yabancı ülkeye göndermek ve orada yabancı paraya çevirtmek, yabancı para için daha yüksek bir fiyat ödemeye oranla, daha kârlı olur. Böylece, açık veren ülke altın kaybeder. Aksi, bilânço fazlası veren ülke için geçerlidir; bu ülkeye altın girer. Ülkelerin para sistemi, altın stoku arttıkça para arzı da aynı yönde artacak; veya, altın stoku azaldıkça para arzı da aynı yönde daralacak biçimde işliyorsa, bu dengesizlik kendiliğinden giderilir. İthalât fazlası olan ülke, altın kaybettiği için, deflanyonist etkiye; ihracat fazlası olan ülke de, altın kazandığı için, enflasyonist etkiye maruz kalır. Birincide genel fiyat seviyesi düşer, ikincide ise yükselir; iki ülke malları arasındaki nisbî fiyatlar değişir. Sonuçta, ithalât fazlası olan ülkede ihracat özendirilirken, ithalât kısılır; ihracat fazlası olan ülkede, ithalât özendirilirken, ihracat azalır. Ödemeler bilânçosunda kendiliğinden dengeyi sağlayan öğeler serbest piyasa düzeninde içerilmiştir[9].

Bu süreçte, ithalât fazlası olan, dolayısıyla altın kaybettiği için nisbî ihraç fiyatları düşen ülkenin, ihracat gelirinin artacağı varsayılır. Ricardo, (tam) rekabet şartları varsaydığından, her iki ülkenin malları için dünya piyasasında talep elastik demektir. Teori, varsayımlarıyla tutarlıdır. Ne var ki, gerçekte, kendiliğinden denge mekanizması hiç de böyle işlememiş, İngiltere o dönemde, büyük altın stoku birikimine sahne olmuştur.

C) SERMAYE HAREKETLERİYLE ÖDEMELER BİLANÇOSUNDA KENDİLİĞİNDEN DENGE MEKANİZMASI: J. S. MILL

Mal ithalât ve ihracatı için Ricardo'nun açıkladığı *kendiliğinden* denge sürecini, J. S. Mill uluslararası sermaye hareketlerine uygular: Altın para standardında, sermaye ihraç eden veya borç veren ülkede kambiyo kuru, altın ihraç noktasına yükselir. Altın, borç veren ülkeden, borç alan ülkeye doğru akar. Altın kaybeden ülkede genel fiyat seviyesi düşerken altın giren ülkede yükselir. Borç veren ve borç alan ülkeler arasında, nisbî fiyatların değişmesi sonucunda, birincinin ihracatı artarken ithalâtı azalır. Bu mekanizma, borç veren ülkenin ticaret bilânçosunda verilen borç tutarına eşit bir fazlalığa yol açtığında, döviz kuru pariteye döner; altın çıkışı durur. Sermaye ihracı veya borç verme olayı, altın stokunun ülkeler arasında yeni bir dağılımına yol açtığı gibi, bu ülkenin dış ticaret mübadele haddini de aleyhe döndürür. Yani, altın para standardında *kendiliğinden* denge sürecini, sermaye ihracı veya ithali dahi önleyemez.

Kendiliğinden denge süreci liberal öğreti için çok önemli birkaç noktaya dayanır: İktisadî adamın kârıyla ülkenin dış ödeme dengesi arasında tam bir uyuşma vardır. Çünkü, dış dengenin kurulması, döviz yerine altınla ödemeyi daha kârlı bulan iktisadî adamın davranışına bağladır. İkincisi, dış ödeme dengesi için, piyasaya müdahaleye hiçbir gerek yoktur. Çünkü, serbest piyasa düzeni, bunu gerçekleştirecek piyasa güçlerine sahiptir. Üçüncüsü, hiçbir ülkenin diğeri aleyhine sürekli fazla sağlaması olanaklı değildir. Piyasanın serbest işleyişi, bunu tersine çevirmeye yeter.

Ne var ki, *kendiliğinden* dengenin kurulması için, ithalât fazlası veren ülkenin deflasyona girmesi gerekir. Bu da, hiçbir ülkenin kabul etmek istemediği bir durumdur. Gelir-istihdam azalışının kabul edilmediği 1930 sonrası Batı dünyasında, bu teori, yerini, Keynes'gil Gelir Hareketleri teorisine bıraktı; fakat, anlayışın değiştiği 1970'li yılların sonundan itibaren monetarist ifade ile geri geldi. Ancak gerçek dünya ne dün ne bugün bu denli uyarlı biçimde işliyor.

XVI

KLASİK ÖĞRETİNİN "AVAMLAŞTIRILMASI": MANCHESTER ÖĞRETİSİ

Çok "bilgiç" bir öğreti ve politik uygulama bakımından kesin amaçları olan Klasik teorinin "avamlaştırılması" olağan sayılabilir. Avamlaştırılmış Klasik öğreti, serbest dış ticaret hareketinin kaynağı olan kentten ismini alır; "Manchester öğretisi" diye anılır. Serbest dış ticaret hareketinin kaynağını Manchester kentinde bulması, bir rastlantı değildir. 19. yüzyıl İngiltere'sinde, Manchester, dokuma sanayiinin merkezidir; dokuma sanayii, çağın teknolojik bakımdan en ileri sanayii, dokuma da, başlıca ihraç malıdır. Yani, bütün dünyanın serbest dış ticareti benimsemesinden, Manchester dokuma sanayicileri kadar yararlanacak az kişi vardır.

Serbest dış ticaretten, bu öğretinin yandaşları, klasiklerden çok daha geniş birtakım sonuçlar bekler: Siyasî sınırların önemi azalacak; ulusal ekonomiler, bir dünya iktisadî sistemi içinde birleşecektir. Bunun çeşitli kesitlerini, milli ekonomiler değil, üretimle ticarete katılan özel girişim oluşturacaktır. Ülkelerarası işbölümü ve mübadelenin yarattığı karşılıklı dayanışma sayesinde, savaş imkânsızlaşacaktır. Kısacası, serbest dış ticaretin dünyayı bir "altın çağ"a götüreceği düşünülür. Bunların en büyük başarısı da, (Richard Cobden ve Bright) 1846'da İngiltere'de, hububat ithalinden alınan gümrük vergilerinin kaldırılmasıdır.

İngiliz klasiklerinin karamsarlığına karşı İngiliz serbest ticaretçileri, Fransız F. Bastiat'nın "iyimser" görüşünü benimsediler. Bastiat, bir anlamda, Klasik Manchester teoricisidir[2]. Başlıca eseri *Harmonies économiques* (1846), Malthus ve Ricardo'nun karamsarlığının "protesto"sudur. *Laisser-faire* düzeninin, kitabının başlığından da anlaşılacağı gibi, tam bir iktisadî uyum sağlayacağına inanır. Özgürlük gelişmeyi teşvik edecek, gelişme de (verimliliği artırmak yoluyla) aynı miktar üretim girdisinden daha fazla mal sağlayacak, "tabiatın bedelsiz hizmetleri"nin alanını genişletecektir. F. Bastiat'nın iyimserliği, Fransa'da, 1914'e kadar, çok aşırı fakat ikinci derecede önemli, birçok yazar tarafından sürdürülmüştür.

Fransa'da Bastiat'nın görüşünü ABD'de, H. C. Carey'in iyimserliği izler. Carey'in fikirleri, gerçekte, yeni ve genç bir ülkenin (ABD'nin) imkânlarına, bunu yaşlanmış Avrupa kıtasından ayıran farklara bağanabilir. İkisi de klasiklerin karamsarlığını tümden reddeder. Ne var ki, Carey, "Çıkarların uyumu" *(Harmony of Interests* 1850)'nda, iyimserliği, dış ticarette sürekli koruma politikasıyla birleştirir.

Geniş bakir toprakları olan ABD'nin nüfus yoğunluğu çok düşüktür; Carey için, ne Malthus'un nüfus ne Ricardo'nun rant teorisinin önemi vardır. Yoğunlaşan nüfusun üretim etkinliğini yükselterek azalan getiriyi giderebeğini, rantın, gelişme süreci sonucu kalmayacağını; mülkiyetten doğan gelir mutlak anlamda artsa da, nisbî anlamda, gelirin daha büyük kısmının emeğe gideceğini söyler.

Ne var ki, ABD'de sanayi, o çağda henüz çok gençtir. Sanayide öncü ülkeler karşısında, ABD sanayicilerinin korunması gerekir. Bundan ötürü Carey, iktisadî çıkar uyumuna inancı ve iyimserliğiyle bu öğretiye bağlı olsa da, sürekli gümrük vergileriyle sanayii korumanın gerekliliğine inancı ile ayrılır.

Carey genç, çok farklı bir toplumun düşüncesini ve bu toplumdaki sanayi çıkarlarını yansıtır; bu işleviyle Manchester öğretisine yakındır. Ne var ki, İngiltere'de ve ABD'de sanayi çıkarlarının değişik türde dış ticaret politikasını gerektirmesinden ötürü, Manchester öğretisi serbest dış ticarete varan teoriler kurarken, Carey, dış ticarette koruma politikasına varabilmiştir.

1980'li yıllardan itibaren dünyanın hâkim ülkelerince gündeme getirilen küreselleşme-uluslararası bütünleşme sloganları Manchester öğretisinin 21. yüzyıldaki yeni ifadesidir; başlıca öğeleri de serbest sermaye hareketleri ve çok uluslu şirketlerdir. ÇUS'ın egemenlik alanı genişlerken, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, devletlerin piyasa ekonomisi ve ÇUŞ karşısında egemenlik alanı giderek daralmakta; yabancı sermaye aleyhine yerli sermaye lehine ayırımcılık aradan kalkmaktadır. Dünya ekonomisinin egemenleri artık bu dev çaplı ÇUŞ olmak yolundadır. Bunun, ülkelerin aralarında ve kendi içlerinde etnik-ırkçı çatışmaların yoğunlaştığı bir dönemde olması ise günümüzün başlıca çelişkisidir.

XVII

NEO-KLASİK OKUL ÜZERİNE GENEL AÇIKLAMA

Neo-klasik okul, dar anlamda, 1870'lerden 1920'ye kadar geçen yarı yüzyıllık dönemde, klasik "değer teorisi"nde köklü değişme yapan ve geçimlik veya tabiî ücret anlayışından marjinal verime bağlı ücret anlayışına geçen, fakat, bunun dışında klasik görüşleri ve birtakım kayıtlarla liberal ideolojiyi sürdüren iktisatçıların okulu olmuştur. 1929 depresyonunu izleyen yaklaşık yarım yüzyıllık sürede hâkim ideoloji olma niteliğini, başta makro-iktisatta Keynes, liberal öğretiyle bağlantılı uzlaştırma ideolojilerine bırakmıştır. 1980'li yılların başından itibaren ise, yeni teoriler ile hâkimiyetini geri almış, dünyanın çok geniş bir bölümüne yayılmıştır.

I — NEO-KLASİK İKTİSATÇILAR

Klasik okulun, hemen tümünün İngiliz düşünürlerinden oluşmasına karşılık, Neo-klasik iktisatçılar, bu ulus tekdüzeliğinden uzaktır; kapitalistleşen bütün Batı Avrupa ulusları ve onun uzantısı (ABD) içinden çıkmıştır. Neo-klasik okulun değer ve bölüşüm teorisi (marjinal fiyat teorisi) günümüzde, pek az Batı'lı iktisatçı tarafından reddedilir. Ancak Neo-klasik okulun, daha sonra köklü biçimde değiştirilen teorileri de vardır.

A) MARJİNALİST DEĞER TEORİSİNİN ÖNCÜLERİ

J. H. von Thünen (1783-1850): Alman; "Tarım ve Politik İktisatla İlişkili Olarak Tecrit Edilmiş Devlet", cilt I (1826), cilt II-III (1863).

H. H. Gossen (1810-1858): Alman; "İnsanlararası Mübadelenin Gelişme Kanunları ve Sonucu Olan İnsan Davranış İlkeleri" (1847).

A. A. Cournot (1801-1877): Fransız; "Servetin Teorisinin Matematik İlkeleri" (*Principes mathématiques de la théorie des richesses* 1838) matematik iktisadın başlangıcı sayılır.

J. Dupuit (1804-1866): Fransız mühendis; (*De la mesure de l'utilité des travaux publics* 1844); (Bayındırlık İşlerinde Faydanın Ölçülmesi Üzerine).

Fakat, bu öncülerin de hepsinin öncüsü, daha 1730'da "gelirin marjinal faydası" kavramına sahip olan İtalyan matematikçisi D. Bernouilli'dir.

B) AVUSTURYA'DA MARJİNALİSTLER[1]

Carl Menger (1840-1921): Avusturya Okulunun kurucusu; "İktisat İlkeleri" (*Principles of Economics* 1871).

Friedrich von Wieser (1851-1926); "İktisadî Değer Kaynağı ve İlkeleri"; "Tabiî Değer"; "Sosyal İktisat"; (sırasıyla) *(Origin and Principles of Laws of Economic Value* 1884); *(Natural Value* 1889); *(Social Economics* 1914).

Eugen von Böhm-Bawerk (1851-1914); "Kapitalin Pozitif Teorisi"; "Karl Marx ve Sisteminin Çıkmazı"; (sırasıyla) *(The Positive Theory of Capital* 1889); *(Karl Marx and the Close of his System* 1896).

Avusturya Okulunun daha sonraki bellibaşlı temsilcileri (yeni-marjinalistler): J. Schumpeter (1883-1950)[2]; "İktisadî Gelişme Teorisi"; "İktisadî Analiz Tarihi"; (sırasıyla) *(The Theory of Economic Development* 1912); *(Business Cycles* 1939); *(Capitalism, Socialism and Democracy* 1942); *(History of Economic Analysis* 1954) ve Ludwig von Mises ve Friedrich von Hayek.

Oskar Morgenstern ise Von Neumann ile bareber yayınladığı "Oyun ve İktisadî Davranışlar Teorisi" *(Theory of Games and Economic Behaviour)* ile tanınır.

C) İNGİLTERE'DE

William Stanley Jevons (1835-1882): Menger ve Walras'la beraber marjinalist değer teorisinin kurucularındandır. Matematik iktisat, ihtimaller teorisi, endeks sayıları konusunda önemli katkıları vardır. "Politik İktisadın Teorisi" *(The Theory of Political Economy* 1871) başlıca eseridir.

P. H. Wicksteed (1844-1927): "Politik İktisadın Ortak Anlamı" *(Common Sense of Political Economy* 1910) ile tanınır.

F. Y. Edgeworth (1845-1926): Faydacı felsefenin zevk-zahmet kavramlarına matematiği uygulayan, öznel (sübjektif) fayda teorisini matematikleştiren "Matematiksel Ruhbilim" *(Mathematical Psychics* 1881), matematik iktisadın gelişmesinde önemli bir aşama sayılır.

İngiltere'de öznel değer teorisini günümüze kadar sürdürenler: J. R. Hicks "Tüketim Teorisine Yeniden Bir Bakış" *(A Revision of Demand Theory* 1956); genel denge teorisine bir katkı olan "Değer ve Kapital" *(Value and Capital* 1930)[3] ile L. C. Robbins "İktisat İlminin Mahiyet ve Önemi Üzerine Bir Deneme" *(An Essay on the Nature and Significance of Economic Science* 1932)'dir.

Robbins, iktisatta, insan-insan ilişkisini tamamen reddeden; iktisadı, "kıt kaynakların alternatif gayeler arasında dağılımı"nı inceleyen, amaçlarında bağlantılı olmayan (nötr) bir bilim diye tanımıyla tanınır. Ricardo, Marx ve Marshall gibi büyük iktisatçıların, kaynak kıtlığının, sadece bir kaynak dağılımı meselesi yaratmayıp, insan-insan ilişkisini de büyük çapta etkilediğini belirtmiş olmalarına rağmen, Robbins'in bu tanımı bugün, Batı ülkelerindeki "iktisat ders kitapları"na girmiştir.

İngiltere'de adı geçen iktisatçıların, iktisadın temeli olarak öznel değeri ve saf teoriyi belirtmelerine karşılık, Alfred Marshall, A. C. Pigou ve D. H. Robertson nesnel (objektif) değeri, toplumda yeniden düzenlemeleri ve iktisatta ahlâkî ölçüleri benimseyen ayrı bir akımı temsil ederler[4].

A. Marshall (1842-1924): Matematik ve tarih alanlarında derin bilgisi, iktisada te
k katkıları ve Pigou'dan Keynes'e kadar yetiştirdiği ünlü öğrencilerle tanınır. "İktis
ın İlkeleri"; "Sanayi ve Ticaret"; "Para, Kredi ve Ticaret"; (sırasıyla) *(Principles of Ec*
omics 1890); *(Industry and Trade* 1919); *(Money, Credit and Commerce* 1923).

A. C. Pigou (1877-1959); Cambridge'de, Marshall geleneğini devam ettirmiştir; r
ah ekonomisi üzerine çalışmalarıyla tanınır. "Servet ve Refah"; "Refah İktisadı"; *(W*
lth and Welfare 1912); *(Economics of Welfare* 1932).

) İSVEÇ'TE

J. G. Knut Wicksell (1851-1926): Matematik ve felsefe alanlarında eğitilmiş; İngil
e Avusturya marjinalizmi arasındaki farkları gidererek, Walras'gil genel denge çerç
esinde birleştirebilmiştir. "Değer, Kapital ve Rant"; "Faiz ve Fiyatlar"; "Politik İktis
ersleri"; (sırasıyla) *(Value, Capital and Rent* 1893); *(Interest and Prices* 1893); *(Lectu*
es on Political Economy cilt I, 1901; cilt II, 1906).

Gustav Cassel (1866-1945): Özellikle, para teorisi üzerinde çalışmıştır. "Sosy
konomi Teorisi" *(Theory of Social Economy* 1918).

Bertil Ohlin (1899-1979): Dış ticaret teorisine katkı yapmıştır. "Bölgelerarası v
luslararası Ticaret"; "İstihdamın İstikrarlaştırılması Meselesi"; (sırasıyla) *(Interregi*
al and International Trade 1933); *(The Problem of Employment Stabilization* 1949).

) ABD'DE

J. B. Clark (1947-1938): Marjinalizmi ABD'de yaymış, marjinal verim teorisini, g
r bölüşümünün temeli yapmıştır. "Servetin Bölüşümü"; "İktisat Teorisinin Esasları
sırasıyla) *(The Distribution of Wealth* 1899) ve *(Essentials of Economic Theory).*

I. Fisher (1867-1947): Paranın değeri, konjonktür dalgaları ve kapital teorisine ka
ısı vardır. "Kapital ve Gelirin Mahiyeti"; "Faiz Haddi"; "Paranın Satınalma Gücü
Endeks Sayılarının Hazırlanması"; "Faiz Teorisi"; "Boomlar ve Depresyonlar"; (sıra
yla) (*The Nature of Capital and Income* 1906); *(The Rate of Interest* 1907); *(The Pu*
hasing Power of Money 1910); *(The Making of Index Numbers* 1922); *(The Theory of In*
erest 1930); *(Booms and Depressions* 1932).

) LOZAN OKULU

L. Walras (1834-1910): Fransız olmakla beraber aynı zamanda Matematik Oku
iye anılan, Lozan Okulu'nun kurucusudur. "Salt Politik İktisadın Unsurları"; "Tatbik
olitik İktisat Çalışmaları); (sırasıyla) *(Eléments d'économie politique pure* Kısım
874, Kısım II, 1877); *(Etudes d'économie politique appliqée* 1898)[5].

Vilfredo Pareto (1848-1923): İtalyan; Matematiksel genel denge tahlilinde, Wal
as'ı izlemiştir. "Politik İktisat Dersleri"; "Politik İktisadın El Kitabı"; (sırasıyla) *(Cou*
'économie politique 1896); *(Manuel d'économie politique* 1907).

Günümüzde, Lozan Okulu'nun matematik genel denge analizinin doğrudan doğ

ifade eden P. Samuelson'un, "İktisadî Analizin Temelleri" *(Foundations of Economic Analysis* 1947); ve matematik genel denge analizini, istatistiklerle ölçülür hale getiren, Leontief'in girdi-çıktı *(input-output)* analizidir.

II — İKTİSADÎ ALTYAPI VE İKTİSADÎ DÜŞÜNCEYİ HAZIRLAYAN ŞARTLAR

Neo-klasik okul, para ve konjonktür teorilerine geniş ölçüde katkı yapmakla beraber, bu okulu oluşturan ortak temel, marjinalist değer ve bölüşüm teorisidir. Bu bakımdan, aşağıda marjinalist değer ve bölüşüm teorisine geçişi hazırlayan nedenleri ve bunun, klasik teoriye getirdiği değişmeyi açıklamakla yetineceğiz[6].

Klasikler sanayi kapitalizminin başlangıcında yaşamışlardı. Üretimi incelerken, toplumun iktisadî yapısını da inceliyor; mübadele ve piyasa düzeniyle ilgili sorunları, bu yapı için geçerli olan değişkenlerle açıklıyorlardı. Arz ve talebe dayanan piyasanın gerisinde kalan olayları da incelemişlerdi. Toplumun bütünüyle ilgili şartların belirlediği değer anlamında, *nesnel bir reel değer teorisi* olan mübadele değeri teorisini kurmuşlardı. Fakat, 19. yüzyıl sonunda, kapitalizme yöneltilen şiddetli eleştiriler, toplum düzeni konusunda tarafsız kalmayı olanaksızlaştırmıştı. Bu eleştirilerden biri, özellikle önemliydi; çünkü, klasik teorinin tahlil araçlarını, bu arada emek-değer teorisini, kapitalizmi yermek için kullanıyordu. Karl Marx, emek-değer teorisini klasik öğretiden alıp, sosyalizmi haklı göstermek için yararlanmıştı. Bu olgu, Neo-klasikleri, değeri yeni bir açıdan izah etmeye götürdü; nesnel reel maliyet, 1870'lerden itibaren yerini, kişisel olarak belirlenen değer anlamında, *öznel reel maliyete* bıraktı. Yeni teori, psikolojik etkenlere dayandırılıyor; "fayda" ön plana alınıyor; değerin belirleyicisi olarak emek, emek-zaman, yerini öznel zahmete bırakıyordu.

Klasik teori, "iktisadî uyum"a dayansa da, üçlü sınıf ayrımını kabul etmiş, toplumsal-tarihsel bir yaklaşımla iktisadî konuları incelemişti. Evrensel niteliğini, bu toplum yapısının gelecekte de aynı kalacağını kabul etmesinden; sanayi kapitalizminin, bu yapıyı yaşatmakla görevli olduğu düşüncesinden alıyordu. Yeni teori ise, öznelci yaklaşımı ile, Klasik teorinin bu toplumsal sınıf yapısını terkediyor; toplumu, "bireyler topluluğu" görerek, *atomlaştırıyordu.* Böylece, "Faydacı Felsefe"nin "toplumsal uyum" iddiası, iktisat teorisine daha sıkı biçimde içerilebiliyordu[7]. Evrenselliği, kapitalizmin insan-insan ilişkilerini ve sınıf yapısını ihmal etmesinden; kurduğu değer teorisinin, toplumsal-tarihsel şartlardan bağımsız olduğu savından gelir[8]. Yaşadıkları dönemde, işçi sınıfı hareketlerinin şiddetlenmesi karşısında, Klasik teorideki toplumsal sınıf yapısı savunulamazdı. Neo-klasikleri, bu durum, içinde yaşadıkları toplumsal düzenden soyutlanmış teoriler kurmaya sevketti. Bunun için, yeni teori, ilk adımda değere "imsak"ı da içererek, kapitalin verimli olduğu fikrini güçlendirmişti. Eşit bireylerin, imsak ve zahmetle yarattığı değere toplumsal farklılaşma girmiyordu. A. Marshall'ın tekrar denediği bu değer izahı ise, marjinalistlerde farklı bir açıklamayı – alternatif maliyetle açıklamayı – zorunlu kılmıştı; çünkü, kapitalistin imsakını, emekçinin zahmetiyle eşit tutmak, sosyalistlerin alay konusu olmuştu[9]. Varolan düzeni savunabilmek için klasik değer teorisinde bir değişmenin kaçınılmazlaşması, marjinalizmi doğurdu.

III — NEO-KLASİK TAHLİLDE YÖNTEM

Genelleştirme yerinde olmasa da, Neo-klasik tahlilde yöntem akılcı, soyutlayıcı, tümdengelimci, matematiksel, statik denge tahlili diye nitelenir. Fakat, değer ve bölüşüm teorisi dışında, tümdengelim yanında, Jevons, Fisher, Cassel gibi iktisatçılar tümevarım yöntemi de kullanmıştır.

Marjinalizm, büyük ölçüde, matematikle veya fiziksel bilimlerde eğitilmiş düşünürlerin iktisat teorisine yaklaşımı olmuştur. İktisadı matematik ifadelerle kesinleştirerek, fiziksel bilimlere yaklaştırmaya çalışmışlardır. Jevons, Walras ve Pareto, bu yaklaşımın öncüleridir. Bunun faydası, iktisadî sorunların kesin ifadesini vermesi, iktisadî ilişkilerin fonksiyonlar, değişkenler vb. ile açıklanma imkânını yaratmasıdır. Her ne kadar, iktisatta rakam kullanılması çok eskiyse de, bunların kullandığı matematik analiz tekniğinin rakamlara dayandırılması gerekmez[10]; bu sadece, yeni bir ifade tarzıdır. Walras, matematik muhakemeyle, denklemler sistemi çözümünde sonuçlar çıkaran ilk düşünür olmuştur. İktisat teorisi, günümüzde set teorisi, matris cebiri vb. kullanımıyla, matematik analiz tekniğinin sınırlarını daha da genişletmiştir. Neo-klasik iktisatçıların tümü, bu yöntemi uygulamış veya bunun faydasına inanmış değildir: Menger, von Wieser, von Mises ve Hayek gibi Avusturyalılar bunu kullanmamış, A. Marshall ise matematiğin iktisatta faydasının sınırlı olacağını kabul etmiştir; "İyi matematik olmakla beraber kötü iktisat olabilir" düşüncesiyle, Marshall "İlkeler"inde, matematik ifadeleri, kitabın metni içinde değil, "Ek"te kullanır. Jevons'un matematik analiz tekniğini, İngiltere'de Edgeworth ve Hicks sürdürmüştür.

Neo-klasik tahlilde yöntemin bir diğer özelliği, "statik denge tahlili" olmasıdır. Denge tahlili Marshall'da *kısmî, Walras ve Pareto'da* genel olsa da, statik olmak, her ikisi için geçerlidir. Böylece, tahlilde "zaman", iktisadî süreç dengeye gelinceye kadar geçirdiği aşamalar ihmal edilmiştir. Buna, aynı modelde, hem zaman-içi değişmeyi hem değişkenler arasındaki karşılıklı ilişkiyi incelemenin güçlüğü neden gösterilebilir. Gerçekten, Neo-klasik tahlil, çok ayrıntılı ve derinliğine işlenmiştir. "Fakat, statik tahlilin seçilmesi bir tesadüf değildir; dengenin sükûnet verici ahengi, *laisser-faire* ideolojisini desteklemiş ve iddianın derinleştirilmesi, hepimizi, tehlikeli fikirlere sahip olmayacak kadar meşgul etmiştir."[11]. Bu bakımdan, basit bir dinamik modelle ayrıntılı bir statik model arasında ikinciyi seçmiş olmalarında ideolojik bir neden vardır. Gerçi Neo-klasikler para ve konjonktür teorilerinde statik denge tahlilinden ayrılmışsa da, bu teoriler, marjinal tahlilden bağımsız olarak gelişmiştir.

Nihayet, marinal tahlil, ancak marjdaki ayarlamalara uygulanabilir; toplam değişmelerin değil, ancak marjdaki ilâvelerin tahliline elverişlidir. Bu bakımdan, ne marjinal tahlil ne de yöntemi olan statik denge, büyümenin veya kalkınmanın incelenmesine yardımcı olabilir. Ayrıca, tam belirlilik şartlarında erişilebilecek denge durumları için geçerli olan varsayımları, "test" etmeye de elverişli değildir. Gerçekte belirlilik bulunmadığına, statik denge durumuna erişilmediğine göre test edilse de, teorinin söylediği gibi çıkmayacağı açıktır. Bu itibarla, Neo-klasik tahlil, gerçeklerden oldukça uzak kalmıştır. Fakat, iktisadın bilimselleşmesi yolunda evrimini de hazırlayan, matematiksel yaklaşımları olmuştur[12].

IV — NEO-KLASİK TAHLİLİN KONULARI

Klasik tahlilde ön planda olan iktisadî gelişme, Neo-klasik teoride geri plana düşmüştür. Bir nedeni, 19. yüzyılın sonuna doğru, Batı Avrupa'da süratli teknik değişme, azalan nüfus artış haddi, yükselen ücret haddi ve payı düşen toprak rantı dolayısıyla, Klasik "uzun dönem durgunluk" iddiasının önemini kaybetmesidir. Bir diğer nedeni, Malthus'un teorisinin aksine, nüfus artışının gelir artışıyla ters yönlü bir ilişki göstermesidir. Ayrıca, teknik değişmenin iktisat dışı etkenlere bağlanması sonucunda, girdi arzının ve tekniğin, ekonomiden bağımsız ve öngörülemez biçimde değiştiğinin varsayılmasıdır. Bundan ötürü, Klasik ve Marksist büyüme teorilerinin geniş kapsamlı niteliği, Neo-klasik tahlilde kaybolmuştur. Ancak, faiz haddi ve kapital birikimi derinliğine incelenmiş; gelişme teorisine önemli bir katkı oluşturmuştur[13].

Diğer yandan, Neo-klasik okulda para ve konjonktür teorileri ön plana geçmiştir. Nedeni, bu dönemde Batı Avrupa'nın şiddetli devresel değişmelere sahne olmasıdır. "Büyük Depresyon" diye nitelenen 1873-1898 yılları düşen fiyatlar, yaygın işsizlik ve iflâs olaylarıyla, kısa süren refah dönemleriyle ayrılır. Amerika'nın ucuz tarımsal ürünlerinin Avrupa piyasasını istilâ etmesi, durgunluğa yol açmış; bu, diğer kesimlere de intikal etmiştir. Sanayiin kendi sorunları buna eklenmiştir[14]. Fakat, para ve konjonktür teorileri, yeni değer teorisi dışında gelişmiş, bundan etkilenmemiştir[15].

Neo-klasik tahlilin esas sorunu *etkinlik*'tir; toplam girdi arzı ve üretim tekniği veri iken, üretim kaynaklarının *etkin* dağılımıdır. Tüketici için fayda maksimumlaşması, üretici için kâr maksimumlaşması varsayımı altında, üretim kaynaklarının dağılımını inceleyen fiyat ve bölüşüm teorisi niteliğindedir. Bütün üretim girdilerinin ürünü ortaklaşa yarattığını kabul eden marjinal tahlil, Klasik emek-değer teorisinin yerini almıştır. Marjinal ürüne dayanan bölüşüm teorisi, Klasik ücret fonu teorisini ikame etmiş; rant kavramı, iktisadî rant olarak, bütün üretim girdilerine genelleştirilmiştir.

Neo-klasikler, Klasik teorideki toplumsal sınıflaşma üzerinde durmaksızın, toplumu, çok sayıda firmadan ve çok sayıda bireyden oluşan topluluk olarak görmüştür. Üretim girdileri açısından, kapitalist girişimciden, faiz de kârdan ayrılmıştır; Smith ve Mill'deki riziko kavramı derinliğine işlenmiştir. Ayrıca, klasiklerin üzerinde pek durmadığı talep, getiri kanunları, kamu hizmetleri gibi çağın gerektirdiği konuları incelemişlerdir.

V — NEO-KLASİK OKUL VE LAISSER-FAIRE İDEOLOJİSİ

18. yüzyıl sonunda ve 19. yüzyıl başında, sanayi kapitalizminin ticarî kapitalizmi izlediği dönemde, liberalizm, merkantilizme karşı ilericiliği temsil etmekteydi: Klasik okul, yeni doğan bir sınıfın – sanayicinin – ve bunun ideolojisinin sözcülüğünü yapıyordu. Oysa, 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyılın başında yazan Neo-klasikler (ve bugünkü izleyicileri) varolan düzeni sürdürmek için yerleşmiş çıkarları savunuyorlardı.

Neo-klasik okulun *laisser-faire*'e bağlılığı, Klasik okulun ideolojik devamıdır. Toplumda hâkim sınıf sanayicidir, *laisser-faire* yine onun ideolojisidir. Ancak, hepsinin paylaştığı serbest dış ticaret teorisi dışında, Neo-klasik Okul'da Klasik Okula ve libera-

lizme yöneltilen eleştirilerden yararlanıp, katıksız *laisser-faire*'e karşı çıkanlar çoğunluktadır. Klasik okul, serbest rekabetin toplumsal uyum sağlayacağını kabul eder. Oysa, Neo-klasik okulda, a) Tam rekabetin maksimum toplumsal fayda yaratması için, gelir bölüşümü eşitliği üzerinde duranlar (A. Marshall, Wicksell); b) Fayda'yı bireysel ve toplumsal olarak ayırıp, bu ikisi arasında özdeşliğin bulunmadığını ve toplumsal faydanın önemini belirtenler (Wieser, Pigou); c) Konjonktür dalgalarını inceleyenler (Wicksell, Fisher) vardır. Walras da, politik felsefesi itibarıyla, birey ile devletin karşılıklı rollerini özgürlük ve fırsat eşitliği açısından saptamaya çalışan bir "burjuva reformcusu"[16] sayılır.

Diğer yandan, Neo-klasik okulda "seçkin" sınıflar ve bu efendiler için çalışan "halk" ayrımıyla, Mussolini faşizmine hizmet eden, *laisser-faire*'den geri bir anlayışı temsil eden, demokrasiyi reddeden Pareto da vardır[17]. Wieser hariç, Avusturya Okulu ve Neo-marjinalist von Mises ve Hayek; İngiltere'de Jevons ve Edgeworth gibi matematik tahlile bağlı marjinalistler ise, ekonomiyi, iktisadî birimlerin toplamı olarak görmüş, birey-toplum veya sınıf-sınıf ilişkilerini ihmal etmişlerdir. Bu iktisatçılar, katıksız bireyciliğin savunucusudur; bireysel çıkarla toplumsal yararı uyumlu varsaymakla, A. Smith'in "görünmeyen el"ini devam ettirmişlerdir[18].

1870-1914 yılları arasında, Batılı ülkelerde emperyalist genişleme devam etmiştir. *Laisser-faire*'e yöneltilen en şiddetli eleştiri, bu dönemde "emperyalizm teorisi" olduğu halde, Neo-klasikler, serbest dış ticaretin katkısız savunucuları olmuştur; çünkü, sanayi kapitalizminin, dünya pazarlarını kendisine açacak serbest dış ticaretten sonsuz çıkarı vardır.

1870'ler, İngiltere'de sendikaların kurulmasının politik ve hukuki açıdan kabul edildiği dönemdir. Ücretlerin ve eğitimin artması, Klasik okulun "tabiî ücret" teorisini, bölüşümde *laisser-faire* ilkesini anlamsız kılmıştır. Bu açıdan bakıldığında, Neo-klasiklerin ücreti verime bağlayan teorisini, "tabiî ücret" anlayışından bir ileri aşama saymak gerekir.

Klasik Okul vergi düzeninin "sabit oranlı" olmasını savunmuştur; Mill için, "artan oranlı vergiler, hafif biçimde bir soygunculuk"tur. Oysa, Neo-klasiklerin en bireycilerinden Edgeworth bile, azalan marjinal fayda ilkesinden yola çıkarak "artan oranlı" vergileri savunmuştur.

Nihayet, Neo-klasiklerin birçoğu, toplum kanunlarını katı tabiat kanunları saymaktan bir adım uzaklaşmış, A. Marshall ise, kanunlar yerine "eğilimler"i konu etmiştir.

XVIII

MARJİNALİZMİN ÖNCÜLERİ

1870'lerde Jevons, Menger ve Walras marjinal fayda teorisini açıklamazdan çok önce, bu teorinin çekirdeği, unutulmuş bazı yazarların kurdukları teorilerde açıklanmış; Fransız, İtalyan ve Alman yazarları tarafından kullanılmıştı. Fakat, emek-değer teorisi, henüz Marx elinde kapitalizmi yermekte bir silâh haline gelmediği için, Klasik teori egemenliğini sürdürmüş, marjinal fayda teorisi ön plana çıkamamıştı. Aşağıda incelenen yazarlar, bir *okul* etrafında toplanmaksızın, marjinalist teorinin "zamanından önce" sözcülüğünü yapanlardır. Çağı gelmeden yenilik yaratan bütün düşünürler gibi etkisiz kalmışlar, fakat, çağı gelince yeniden "keşfedilmiş"lerdir.

I — GELİRİN AZALAN MARJİNAL FAYDASI: BERNOUILLI

Bernouilli, kumar oynayan kişilerin kazanma şansı yarıdan fazla ise, bahse koydukları para artırıldıkça, toplam kazancın matematiksel bekleyişinin o kadar büyük olacağını hesaplamıştı. Buna rağmen kişilerin niçin sınırlı para miktarlarını bahse koyduklarını araştırırken, gelirin marjinal faydasının azaldığı ilkesine vardı. Daha sonra "St. Petersburg paradoksu" diye nitelenen bu olayı, şöyle açıklayabiliriz: Paranın marjinal faydası azaldığına göre, bir kişinin, 10 lira fakirleşmek rizikosuna katlanması için, 10 lira zenginleşmek şansının yarıdan fazla olması gerekir. Çünkü, her yeni 10 lira, tutar itibarıyla aynı olsa da, kazanç olarak geldiğinde gittikçe azalan fayda, kayıp olarak gittiğinde ise, gittikçe artan faydayı temsil eder. Yani, gelir arttıkça, gelirin marjinal faydası azalır[1].

Bernouilli'nin bu bulgusundan esinlenen Marshall, Wicksell gibi Neo-klasikler, toplumda maksimum refah için, gelir bölüşümü eşitsizliğinin giderilmesi üzerinde durdular. Oyun teorisi kurucuları da, rizikolu şartlar altında gelirin marjinal faydasının ölçülebileceğini savundular. Bu ilke, aynı zamanda, artan oranlı gelir vergileriyle iktisat politikasına girdi. Sosyalistler elinde de, kapitalizmi yermek için bir silâh oldu.

II — MARJİNAL VERİME GÖRE BÖLÜŞÜMDE SÖMÜRME: VON THÜNEN

Von Thünen, "Tecrit Edilmiş Devlet"de, marjinal fayda teorisini hem üretimin bölgesel yerleşmesini hem bölüşümü açıklamak için kullandı[2].

Dünyanın geri kalan kısmından çetin arazi şartlarıyla ayrılmış bir devletin tüketim merkezi etrafında, toprak kullanışı nasıl belirlenecekti? Dış dünya ile ticaretin bulunma-

dığı, toprağın tabiî veriminin ve ulaştırma olanaklarının her yerde eşit olduğu varsayımı altında, bu sorunun cevabını şöyle veriyordu: Tüketim merkezinin çevresinde ilk üretim halkası, kolay bozulabilir, yoğun üretime elverişli, ağır ulaştırma masraflarını karşılayamayacak süt, sebze gibi ürünlere, ikinci üretim halkası, yakıt, yapı malzemesi sağlamak için ormanlara ayrılacak; daha sonraki halkalar hububat, hayvan yetiştiriciliği, avcılık alanları olacaktı. Von Thünen, bu yerleşme modelinde, üretimin, tüketim merkezlerinden uzaklığına bağlı marjinal maliyeti üzerinde durdu. Üretim girdileri kullanışının, mesafe dahil marjinal maliyetin marjinal verime eşit olduğu noktada belirleneceğini söyledi. Bu model, daha sonra, üretimin bölgesel yerleşmesi teorilerine kaynak oldu.

Von Thünen, kapitalizmde, piyasanın bölüşüm ilkesinin marjinal verim olduğunu gözlemişti: (Tam) rekabet şartları altında, emeğin piyasada belirlenen ücreti, marjinal verimine eşitti. Azalan getiriye bağlı olarak, aynı toprakta kullanılan emek arttıkça, (teknik veri iken) marjinal verim ve ücret azalıyor, toprak rantı da, buradan doğuyordu. Bu olgu, Thünen'i, bir noktada düşündürdü: "Adalet", aynı nitelikteki emeğin eşit ücret almasını gerektiriyordu. Marjinal işçi (ki, çalışan işçilerden herhangi biri olabilirdi) dışında diğer bütün işçiler, ürüne marjinal işçiden daha büyük katkı yapıyor, fakat marjinal işçinin verimine eşit ücret alıyordu. Thünen, bu gözleme dayanarak, (tam) rekabet piyasasında emeğin sömürülmesinin kaçınılmaz olduğunu söyledi. Fizyokratlar ve Klasikler toprak rantına hücum ettikleri zaman, farklı bir açıdan aynı olguya dayanmışlardı, fakat, bunu, kapitale genelleştirmemişlerdi; rantın kâra etkisi üzerinde durmuş, fakat, rantla emek sömürüsü arasındaki ilişkiye değinmemişledi.

Neo-klasik okul, piyasada üretim girdileri getirisinin marjinal verime göre belirlendiğini benimsedi; fakat, bu, haklı veya etkinlik için kaçınılmaz kabul edildi. (Tam) rekabet şartlarında emeğin sömürüldüğü, ancak Marksist teoride benimsendi.

III — AKILCI TÜKETİCİNİN KİŞİSEL DENGESİ: GOSSEN

Faydacı felsefeye bağlı Gossen, akılcı tüketicinin kişisel dengesinin nasıl belirlendiğini açıklayacak üç kanun kurdu. Bunlar, Neo-klasik Okulda, tüketicinin kişisel dengesinden (tam) rekabet şartları altındaki mübadele ekonomisine genelleştirildi; toplumda böylece, maksimum refahın gerçekleşeceği savunuldu. Gossen'in üç kanunu şunlardı[3]:

a) Azalan marjinal fayda: Bir malın eldeki bütün birimleri birbirini ikame edebilecek nitelikteyse, tüketilen birimleri arttıkça, marjinal fayda azalır. Fakat, marjinal fayda sıfır oluncaya kadar, toplam fayda artmaya devam eder. Marjinal fayda sıfıra düşünce, doygunluk noktasına erişilir.

b) Tatminin maksimumlaştırılması: Akılcı tüketici, belirli miktarda maldan sağladığı tatmini maksimumlaştırmaya çalışır. Maksimum tatmin, paranın marjinal biriminin, her malda eşit fayda sağlayacak bir dağılımla harcanmasıyla gerçekleşir.

c) Faydanın kıtlıktan doğması: Bir mal ancak doygunluk için gereken miktardan daha az ise, öznel değer taşır; değer malla kişi arasındaki ilişkiden doğar. "Mutlak değer" diye bir olgu yoktur.

IV — TEKELDE VE DUOPOLDE DENGE: COURNOT

Cournot, tekelde dengenin, kârın maksimumlaştığı noktada oluşacağını gösterdi. Kârın maksimumlaşmasını da, talep fonksiyonunun birinci türevinin (marjinal hasılat), maliyet fonksiyonunun birinci türevine (marjinal maliyet) eşitlenmesine bağladı[4].

Cournot, talebin, fiyatın fonksiyonu olduğunu, yani, $q=f(p)$'yi formülleştirdi (q, miktarı, p, fiyatı gösterir). Bütün sanayiin tek firmadan ibaret olduğu tekelin, daha büyük miktarı ancak daha düşük fiyatta satabileceğini, talep eğrisinin eğiminin menfi olduğunu, *fayda kavramından yararlanmaksızın* ifade etti. Cournot'nun tekel dengesini, marjinal hasılat-marjinal maliyet eşitliğiyle açıklaması, J. Robinson eksik rekabet şartlarında firma dengesi için kullanıncaya kadar, yüz yıl ihmal edildi.

Cournot, aynı zamanda, salt tekelle "sınırsız rekabet" dediği (tam) rekabet arasındaki piyasa şekillerinde firma dengesini araştırdı. Duopol dengesini açıklaması, bunun en önemlisi oldu:

Maliyeti sıfır olan türdeş bir mal – tabiî kaynak suyu– satan iki tekelci (duopol)'nin dengesini, rakiplerin davranışlarıyla ilgili belirli varsayımlar altında araştırdı: Satıcılardan biri piyasada tek iken, ikinci satıcı piyasaya girerse, nihaî denge nasıl belirlenecekti? Cournot, satıcılardan hiçbirinin fiyatı saptamaya gücünün yetmediğini, fakat, her birinin satışa arzettiği miktarı ayarlamak yoluyla alıcıları kendisine çekebileceğini kabul etti. Piyasaya giren rakip, birinci firmanın satışa arzedeceği miktarı değiştirmeyeceği varsayımı altında, toplam hasılatını maksimumlaştıracak miktarı arzedecekti. Fakat, rakibin bu varsayımı tutmayacaktı; çünkü, birinci firmanın satışı azalınca, satışa arzettiği miktarı, yine, rakibin arzettiği miktarı değiştirmediği varsayımı altında, yeni duruma intibak ettirecekti. İntibak süreci, istikrarlı dengeye erişilinceye kadar devam edecekti.

Cournot, (tam) rekabet şartları dışındaki piyasalarda denge durumunun, (tam) rekabet üretim miktarı çarpı $n/n+1$ (n firma sayısıdır) formülüne göre belirleneceğini hesapladı. Dolayısıyla, duopol dengesinde üretim, (tam) rekabet üretim miktarının 2/3'üne eşit olacak, maliyeti sıfır olan duopolde üretim yarı yarıya paylaşılacaktı. Tekelin üretimi ise (tam) rekabet üretiminin yarısına eşit olacaktı. Duopolde denge fiyatı, tekel fiyatının altında, fakat rekabet fiyatının üstünde olacaktı. Firma sayısı arttıkça da, marjinal maliyet ile fiyat arasında ikinci lehine olan fark azalacaktı.

Cournot'un rekabet şartlarının aksadığı hallerle ilgili bulguları, Neo-klasik Okul tarafından ihmal edildi. 1930'larda eksik rekabet şartlarının istisna değil, kural olduğu Sraffa tarafından ortaya konunca, yeniden keşfedildi. Neo-klasik Okul, Klasik Okul gibi, (tam) rekabet şartlarını kural, tekeli istisna saydı; katıksız *laisser-faire* bunu gerektirmekteydi.

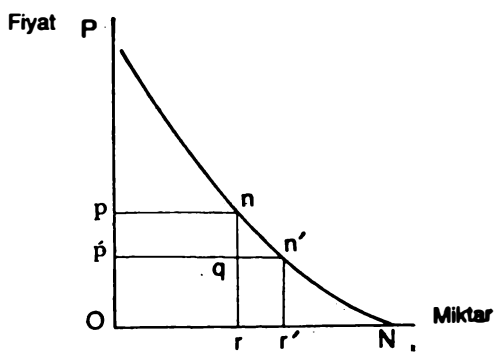
V — TÜKETİCİ ARTIĞI VE VERGİLEME, KAMU YATIRIMLARINDA FİYATLANDIRMA: DUPUIT

Dupuit, vergilerin yol açtığı fayda kaybıyla kanallar, köprüler gibi bölünmezliği olan kamu hizmet yatırımlarında fiyatlama konusunu inceledi. Bunlarla ilgilenirken, tüketici artığının ve bunun fiyatla ilişkisinin, şekille açıklamasını yaptı.[5]

Dupuit, mübadele değerinin, faydanın ölçüsü olarak kullanılamayacağını söylüyordu. Devletin bazı mallara koyduğu vergilere tüketicinin tepkisinden, tüketici artığı (kendi deyimiyle, *utulité relative)* kavramına vardı. Örneğin, bir şişe şaraba konan vergi 5 lira ise ve bu vergi, şarabın fiyatını 10'dan 15 liraya yükseltiyorsa, malın fiyatındaki artış, malın faydasındaki artışla ilgili değildi. Tüketici, bir şişe şaraba 10 yerine 15 lira veriyorsa, nedeni, iki durumda da eşit fayda beklemesiydi; 15 liradan fazla ödemeye hazır olduğu halde 10 lira öderse, aradaki fark, tüketici artığı oluyordu.

Dupuit, tüketici artığı kavramını, vergilerin toplumda yol açtığı fayda kaybını; ve fiyat farklılaştırması yoluyla, zarar eden bir tekelin, kâr edebileceğini göstermek için kullandı.

Kanallar, köprüler, yollar gibi bölünmezliği olan kamu hizmet yatırımlarında *(toplumsal)* fayda için bir kıstas ararken, tüketici artığından yararlandı. Bu gibi yatırımların fiilî kârlılığını *(toplumsal)* faydanın göstergesi saymadı. Kabul ettiği ilke şöyleydi: Bu nitelikteki bir yatırımı, örneğin bir köprüyü işleten tekelci, fiyat farklılaştırmasına giderek, bütün tüketici artığını ele geçirebilseydi sağlayacağı kârlılık – yani, fiilî kârlılığı artı tüketici artığı – yatırımların toplumsal faydası için bir gösterge olabilirdi. Bu gibi kamu yatırımlarında uygulanacak fiyatla fayda arasındaki ilişkiyi de şöyle gösteriyordu: (NP, aşağıdaki şekilde, talep ve marjinal fayda eğrisidir. *Op* fiyattır) *OrnP* bu kamu yatırımını, örneğin köprüyü, tüketicilerin kullanmaktan sağladığı mutlak (toplam) faydayı; *pnP* ise, *Op* fiyatında tüketicilerin bu köprüyü kullanmaktan sağladığı tüketici artığını gösterir. Tüketici artığı, talep eğrisinin altındaki alan eksi carî fiyatta (bu mal veya hizmet için) yapılan harcamaya eşittir. Eğer fiyat *pp'* kadar indirilirse, tüketici artığında, *qnn'* kadar safî bir kazanç olur. Dupuit, bir ulaştırma aracı (veya bölünmez diğer bir mal)nın faydası, fiyatı sıfır olduğu zaman maksimum olur, sonucuna varır; fakat, optimal fiyatın, hem en yüksek fayda hem yatırımın faiziyle muhafaza masraflarını karşılayacak hasılatı sağlayan fiyat olduğunu ekler. Tutarlı bir maliyet teorisi kurmadığı için, tam bir optimal fiyat teorisi kuramamıştır[6].

Şekil I. Tüketici artığı.

Tekelde fiyat farklılaştırması, daha sonra, Neo-klasik Okulda Pigou; tüketici artığı da A. Marshall tarafından incelendi. Bu konuların önemi, ancak 1930'lardan sonra, kamu yatırımlarının Batı ekonomilerinde artmasıyla ön plana çıktı. Yatırımların toplumsal faydası, azgelişmiş ülkelerde üzerinde uzun boylu durulan bir konu oldu.

XIX

NEO-KLASİK DEĞER TEORİSİ

Klasik değer teorisi gibi, Neo-klasik değer teorisi de; a) Mübadele değeri, b) Saf veya reel değer teorisi olarak iki kısma ayrılır. Amaç, mübadele değerini ve fiyat teşekkülünün gerisindeki reel değeri bulmaktır[1].

Jevons, Menger, Walras 1870'lerde, marjinal fayda ilkesinin, (tam) rekabet piyasalarında mallar arasındaki mübadele değerini belirlemeye yettiğini söylediler. Böylece, Smith, Ricardo ve Marx'ın imkânsız saydığını yapıyor, mübadele değerini fayda, yani, kullanma değeriyle açıklıyorlardı. Avusturya Okulu, marjinal fayda ilkesinden sonra, alternatif maliyet teorisine vardı. Bütün değer ve bölüşüm teorisi, marjinal fayda veya alternatif maliyet ilkesinde birleştirildi. Zaman ve mekândan bağımsız, genel ve evrensel bir teori kurulduğuna inanıldı.

A. Marshall, marjinal fayda ilkesiyle talep, arz ve fiyat teşekkülünü açıklayan bu teoriyi yetersiz olmakla suçladı, bir reel maliyet teorisi ileri sürdü. Marjinal fayda ilkesinin ancak talebi, Klasik üretim maliyeti teorisinin de arzı açıklayabileceğini söylüyordu[2]. Değer teorisinde daha sonraki gelişmeler ise, öznel değer teorisine daha yakın oldu. Aralarında, gelir bölüşümü konusunda önemli bir farka rağmen, Neo-klasik değer teorisine katkı yapanların birçok ortak noktası vardı: Reel maliyete öznelci yaklaşımları, yaygın piyasa şeklini (tam) rekabet kabul etmeleri ve (Wicksell, Marshall dışında) (tam) rekabet şartlarını, maksimum toplumsal refah için sadece gerekli değil, fakat, yeterli şart saymaları. Değer teorisine bu yaklaşımları, Neo-klasikleri, *laisser-faire*'e götürdü veya *laisser-faire*'e varabilmek için, bu yaklaşımı seçtiler.

I — ÖZNEL DEĞER TEORİSİ: JEVONS, MENGER, WALRAS

A) MARJİNAL FAYDA VE TALEP İLE ARZ FONKSİYONLARI

Fayda kavramı kişiyle mal veya hizmet arasındaki ruhsal bir ilişkiye dayandığı için, marjinal fayda teorisi, malların öznel değerini incelemek yoluyla mübadele değerine geçmekteydi.

Jevons'a göre, zevk veren veya acıyı önleyen herhangi bir eşya, hizmet veya davranış, bir "fayda"ydı. Fayda, herhangi bir malın, hizmetin, ayrılmaz ve herkes için aynı olan özelliğini değil, fakat, insanların ihtiyaçlarından doğan bir durumu yansıtıyordu[3].

Menger'in "mal" tanımı, arzunun bulunmasını, bu malın, bu arzuyu tatmin edecek nitelikleri olmasını, malların ihtiyaçlara oranla kıt olmasını, kişinin malların bu niteliğini bilmesini gerektiriyordu[4].

Herhangi bir maldan elde bulunan miktar arttıkça, o malın marjinal faydası azalıyordu; her bir malın marjinal faydası, *sadece*, o malın elde bulunan miktarının fonksiyonuydu. Bir kişinin eldeki mallardan sağladığı toplam fayda, faydanın toplanırlığı varsayımı altında, her bir malın fayda fonksiyonunun toplamına eşitti[5]. Örneğin, U faydayı, x_1, x_2, x_3 ... her maldan elde bulunan miktarı gösterirse,

$$U_{x1} = f(x_1) \; ; \; U_{x2} = g(x_2) \; ; \; U_{x3} = h(x_3)$$

idi. Toplam fayda (U_T) de,

$$U_T = f(x_1) + g(x_2) + h(x_3)$$

olarak yazılıyordu. Bu fayda fonksiyonları, bazı malların faydasının diğer malların miktarıyla, paranın marjinal faydası ve diğer kişilerin fayda fonksiyonlarıyla ilişkisini ihmal ediyor, bunlardan bağımsız sayıyordu. Yani, malların rakip veya tamamlayıcı olduğu, fakir malları bulunduğu, gelir bölüşümünün eşitsiz olduğu, tüketimde dıştan yarar veya kayıpların bulunduğu ihmal ediliyordu. Faydanın gerçekte ölçülebilir olup olmadığı ise önemli değildi[6]; uzunluk veya ağırlık gibi, *doğrudan doğruya* ölçülebilir sayılıyordu.

Kişinin talep fiyatının malın marjinal faydasına eşit olduğu, paranın marjinal faydasının veri olduğu varsayımı altında, gösteriliyordu. Gerek Jevons gerek Menger, bu ilişkiye işaret ettiyse de, kişinin fayda fonksiyonundan talep fonksiyonuna geçmeyi Walras başardı. Buna göre, fiyat düşüşü, tüketilen miktarı artıracak, fiyat yükselişi, tüketilen miktarı azaltacaktı[7]. Her malın talep eğrisinin, menfi eğimi olduğu ortaya kondu.

Fayda yanında, Jevons, bir de eksi-fayda *(disutility)* kavramı getirmişti. Kişi, fayda elde etmeye çalışırken, eksi-faydaya da katlanmaktaydı. Emek, fayda yaratılmasındaki zahmet veya eksi-faydayı temsil ediyordu[8]. Malların marjinal faydası eldeki stok büyüdükçe azaldığı gibi, çalışma süresi uzadıkça, birikmiş zahmet de artıyordu; üretim maliyetindeki artış ve malların ihtiyaçlara nazaran kıtlığı, bununla açıklanabilirdi.

Menger, üretim araçlarını da, dolaylı yoldan tüketicileri tatmin eden "yüksek dereceli mallar" saydı. Bu halde, üretim araçları kullanma değeri kazanıyor; değerleri, marjinal faydaya bağlanıyordu. Üretim maliyeti, tüketim mallarının gelecekte beklenen öznel değerinden doğuyordu. Böylece, marjinal fayda ilkesi, hem talep hem arzı açıklamak üzere genelleştirildi.

B) MÜBADELE DEĞERİ VE MAKSİMUM REFAH

1) Kısmî Denge Analizinde Fiyat Teşekkülü: Jevons, Menger:

Marjinal fayda ilkesi, *laisser-faire*'i haklı göstermek için gerekli sonuçları çıkarmak üzere kullanıldı. Bir kere, (tam) rekabet şartları altında mübadelede, akılcı (rasyonel) tüke-

ticinin refahı maksimumlaşacaktı; akılcı tüketici (P_1 ve P_2 mal fiyatlarını, MU_1 ve MU_2 malların marjinal faydasını gösterirse) belirli mal stoklarından yaptığı mübadeleyi,

$$\frac{MU_1}{P_1} = \frac{MU_2}{P_2}$$

olduğu noktada durduracaktı. Bu denge noktası, piyasada serbest mübadelede her birey faydasını maksimumlaştırdığına göre, toplumsal faydanın da maksimumlaştığını gösterirdi. İkincisi, mübadele değerini, yani, nisbî fiyatları, mübadelede belirleyen kişisel ihtiyaçların şiddeti, yani, marjinal faydaydı. Klasiklerin mübadele değerini harcanan "emek"e bağlamasına, burada yer yoktu. Eğer bir malın mübadele değeri yüksekse, bu, ona olan ihtiyacın şiddetini gösterirdi. Mübadele değeri, *belirli mal stokları* piyasada el değiştirdiğinde, marjinal fayda tarafından belirlenmekteydi[9]. Üçüncüsü, yine Klasiklerden farklı olarak, mübadelede eşit değerler el değiştirmiyordu. Aksine, eğer bir kişinin elindeki mal stoku, kendisi için, bir diğer kişiye oranla daha az değerli ise, aynı duygu bir ikinci kişi tarafından kendi mal stoku açısından paylaşılıyorsa, mübadele ortaya çıkıyordu. Öyleyse, mübadeleden her iki taraf da kazanmaktaydı. Nihayet, marjinal fayda mübadele değerini belirlediğine göre, tüketici, ekonomiyi yöneten kararların alınmasında nihaî söz sahibi haline geliyordu. Fiyatlar marjinal faydayı, yani, ihtiyaçların şiddetini yansıtırken, diğer taraftan da üretim kararlarını belirliyordu[10].

Belirli mal stokları değil, üretim söz konusu ise, bu, daima artan maliyetle elde ediliyordu. Başlıca nedeni, Jevons'a göre, çalışma süresi uzadıkça işin eksi-faydasının yükselmesiydi; Avusturya Okulunda ise, üretim girdilerinin değer verimini elde etmek için, girdinin marjinal fiziksel verimi tüketicinin marjinal faydasıyla çarpılıyordu. Bir girdiyi x_1 malından x_2 malına yönelttikçe, tüketimde x_2 nin marjinal faydası azalmaktaydı. Böylece, fiziksel azalan getiri kanunundan bağımsız azalan getiri ve artan maliyet kanunu elde ediliyordu.

Yukardaki açıklamada artan maliyet, kişilerin psikolojisinden doğan bir kanun haline gelir; çünkü (tam) rekabet şartları, firmada azalan maliyetle bağdaşamaz. Azalan marjinal fayda veya işin artan zahmeti, (tam) rekabet için gerekli artan maliyet şartını, değişmez kanun haline getirir. Çünkü, *laisser-faire*, ancak (tam) rekabet şartlarında savunulabilir.

Diğer yandan, Jevons'ın üretim maliyetinin temel öğesi saydığı emek zahmeti, bir reel maliyet öğesidir. İşçinin dengesini, son mal biriminin sağladığı fayda, çalışmanın getirdiği artan zahmete eşitlendiği zaman oluşur, diye tanımlar. Bu yaklaşım kapitalizmde işçinin özgür olduğu, istediği zaman istediği kadar çalıştığı imgesini yaratıyordu. Bu imge, Marx'ın, üretim araçları mülkiyetinden yoksun, yabancılaşmış proleterine karşı, *laisser-faire*'in cevabıydı. Tahlilde ne kriz dönemlerinde işsiz kalan, ne iş anlaşmasına göre – işin zahmeti ne olursa olsun – belirli bir süre çalışmak zorunda bulunan, ne de istediği işi seçme özgürlüğü olmayan işçiye yer vardır. Çağın işçi hareketlerinden duyulan kuşku, gerçeklerin teoriye yansımasını önlemiş, gerçekle ilişkisiz bir denge tahlili yapılmıştır.

2) Genel Denge Tahlilinde Fiyat Teşekkülü: Walras

Walras, faydayı maksimumlaştırmamn itici güç olduğu bir mübadele ekonomisinde, (tam) rekabet şartlarında, maksimum toplam faydanın sağlanacağını gösteren soyut bir sistem kurdu[11]. Bu sistemin, iki ayrı yönü vardır: a) Bilimsel yönüyle, matematiksel olarak, çok kısıtlayıcı ve gerçekle pek az ilişkili varsayımlar altında, bütün ekonomide, bütün mal ve üretim girdileri fiyatlarıyla bütün mal miktarlarının, birbiriyle tutarlı olacakları düzeyde teşekkül edeceğini gösterir. Parametreler değişmedikçe, sistem istikrarlıdır; parametreler değiştiğinde bütün sistem, yeni duruma intibak için, tekrar birbiriyle tutarlı fiyat ve miktarlara erişilinceye kadar değişir; b) İdeolojik yönüyle sistem, (tam) rekabet şartlarında, toplumun maksimum refaha erişeceğini gösterir. Bu, A. Smith'in "görünmeyen el"inin, matematiksel ifadesinden başka bir şey değildir. Her ne kadar Walras, kurduğu sistemin bir "ideal" olduğunu söylüyorsa da, (tam) rekabet şarlarında ekonominin, *kendiliğinden* işleyişiyle, bu ideale yöneleceği kanısındadır[12].

Aşağıda doğrusal denklemlerle, genel denge tahlilinde fiyat teşekkülünü gösteren basit Walras'gil sistem açıklandıktan sonra[13], bunun tahliline geçilecektir.

a) Basit Walras'gil Sistem:

Sistemin verileri i) Tüketici tercihleri, ii) Üretim girdileri fiyatlarından bağımsız veri girdi arzları, iii) Sabit katsayılı üretim fonksiyonları, yani, bir birim ürün için sabit oranlarda kullanılan üretim girdileri[14], iv) Bütün girdi ve mal piyasalarında (tam) rekabet şartları; her malın fiyatının ortalama maliyete, her girdi ve mal için arz ve talebin birbirine eşitliği, v) Gelirin, sadece, girdi hizmetleri arzından sağlandığı, vi) Bütün gelir tüketime harcandığı için, efektif talep yetersizliğine bağlı eksik istihdam söz konusu olmadığıdır.

Aşağıdaki açıklamada kullanılacak semboller şunlardır:

$x_1 , x_2 \dots x_n$	çeşitli malların miktarları;
$p_1 , p_2 \dots p_n$	bu malların fiyatları;
$y_1 , y_2 \dots y_m$	çeşitli girdilerin eldeki miktarları;
$w_1 , w_2 \dots w_m$	bu girdilerin fiyatları;
$a_{11} , a_{21} \dots a_{n1}$	bir birim mal üretimi için gerekli girdi miktarları (sabit katsayı varsayımı altında);
$MU_1 , MU_2 \dots MU_n$	bir tüketici için çeşitli malların marjinal faydası;

Talep Denklemleri: Talep yönünde, iki takım denklem vardır:

i) Bütçe denklemi: Her birey için, bütçe denklemi, kendi geliri (yani, arzettiği girdi miktarı, çarpı birim başına fiyatı)'yle harcaması (yani, satın aldığı mal miktarı çarpı birim başına mal fiyatları) arasındaki eşitliği gösterir. (Eğer x_1, diğer bütün mal fiyatlarının ölçüldüğü mal olarak kabul edilirse, x_1 *numéraire*'dir ve $p_1 = 1$'dir. Paranın, sadece hesap birimi rolü oynadığı bir mübadele ekonomisi söz konusudur).

$$y_1 w_1 + y_2 w_2 + \ldots + y_m w_m = x_1 + x_2 p_2 + \ldots + x_n p_n$$

Bu eşitliğin sol tarafı, bireyin gelirini, sağ tarafı da, harcamasını gösterir; eşitliğin iki tarafı, birbirine eşittir. Her birey için, satın aldığı *n* sayıda mal miktarını belirleyeceğimiz, *n* sayıda, böyle denklem vardır.

ii) Tüketim harcamaları dağılımını, faydanın maksimumlaştırıldığı varsayımı altında gösteren denklem:

$$\frac{MU_1}{p_1} = \frac{MU_2}{p_2} = \ldots = \frac{MU_n}{p_n}$$

x_1 *numéraire* olduğuna göre, bu denklemlerin sayısı mal sayısından bir eksik, yani $(n-1)$'dir. Eğer, bütçe denklemi ilâve edilirse, denklem sayısı bilinmeyenler sayısına, yani, çeşitli mal miktarlarına, eşittir; malların ve girdilerin fiyatları ve girdi miktarları veri iken, bir tüketicinin satın alacağı mal miktarı da belirlidir. Her mal için, her fiyat düzeyine tekabül edecek, ayrı, böyle bir denklem takımı bulunacağı için, her bireyin her bir mal için talep eğrisi belirlenmiştir. Böylece, talep o malın, diğer bütün tüketim mallarının ve (girdi arzı veri iken) girdi fiyatlarının fonksiyonudur. Girdi fiyatları ve miktarları, kişinin geliri ve harcamasını belirlemektedir. Her mal ve her birey için – (x) talep edilen mal miktarını gösterirse – talep fonksiyonu:

$$x_2 = f_2 (p_2, p_3 \ldots p_n, w_1, w_2 \ldots w_m)$$

dir. Her mal ve birey için, böyle bir denklem vardır. Tüketici tercihleri ve girdi miktarları veri iken, bu denklemler belirlidir.

Her mal için toplam talep fonksiyonu, (X), bireylerin talep fonksiyonlarının toplamıdır:

$$X_2 = F_2 (p_2, p_3 \ldots p_n, w_1, w_2 \ldots w_m)$$'dir.

Numéraire olan x_1 malı için bir denklem, bütçe denkleminden elde edilebilir: x_1'den talep edilen miktar, birey için, toplam geliri eksi diğer mallara yapılan harcama ile belirlenir. Eğer bütün tüketiciler için bu denklemler toplanırsa, X_1, yani, o malın toplam talep fonksiyonu elde edilir:

$$X_1 = Y_1 w_1 + Y_2 w_2 + \ldots + Y_m w_m - (X_2 p_2 + X_3 p_3 + \ldots + X_n p_n)$$

Bu denklem de dahil olmak üzere, talep denklemlerinin sayısı *n*'dir ve bilinmeyen mal miktarları sayısına eşittir.

Arz Denklemleri: Arz yönünde de iki takım denklem vardır:

i) Üretim maliyetinin fiyatla ilişkisini gösteren denklem: (Tam) rekabet ve sabit üretim katsayıları varsayılırsa, her malın fiyatı, her girdinin fiyatı çarpı bir birim mal üretmek için gerekli girdi miktarının toplamına eşittir:

$$p_2 = a_{21} w_1 + a_{22} w_2 + \ldots + a_{2m} w_m$$

Her mal için, böyle bir denklem vardır. Dolayısıyla, *n* sayıda denklem mevcuttur. x_1 malının fiyatı ise, 1'e eşittir.

ii) Toplam girdi kullanımının, mevcut girdi miktarlarına eşitliğini gösteren denklem: Her girdi için mevcut miktar Y_1, üretimde kullanılan bu girdinin miktarına, yani, her tüketim malında, birim başına bu girdiden kullanılan miktar çarpı bu tüketim malının üretim miktarının toplamına eşittir;

$$Y_1 = a_{11} X_1 + a_{21} X_2 + \ldots + a_{n1} X_n$$

Her üretim girdisi için böyle bir denklem olduğuna göre, *m* sayıda denklem var demektir.

Talep ve Arz Denklemlerinin Çözümü: Yukarda, üç denklem takımı vardır: i) *n* sayıda denklem, talep edilen çeşitli mal miktarlarını, mal ve girdi fiyatlarıyla ilişkilendirir; buna, talep edilen miktarı (gelir eksi diğer mallara harcama) olarak gösteren X_1 dahildir. ii) *n* sayıda denklem, malların fiyatını, bu malların üretim maliyetiyle ilişkilendirir. iii) *m* sayıda denklem, girdi arzını, üretimde kullanılan toplam girdi miktarlarına eşitler. Böylece, toplam denklem sayısı $(2n + m)$'dir. Bilinmeyen sayısı ise, *(n)* sayıda mal, *(n−1)* sayıda mal fiyatı, *m* sayıda girdi olmak üzere $(2n + m-1)$dir. Denklem sayısı bilinmeyen sayısından bir fazla gözükmekle beraber, denklemlerden biri bağımsız değildir: Eğer bütün malların fiyatları ve miktarları – biri dışında – biliniyorsa, bu sonuncunun miktarı, ayrı bir denklem gerekmeksizin elde edilebilir. Bu halde, bağımsız denklem sayısı da $(2n + m-1)$ olur[15]. Bağımsız denklem sayısı bilinmeyen sayısına eşit olduğundan bu denklemler takımı çözülebilir ve genel denge sistemi belirlidir. Yani, yukardaki varsayımlar altında, *numéraire*'le ifade edilen bütün mal ve girdi fiyatları, mal üretim miktarları ve girdilerin çeşitli mallar arasında dağılımı belirlidir; birbiriyle tutarlı, tek takım fiyat ve miktarlar olduğu için, sistem istikrarlı dengededir, denilir.

Walras, (tam) rekabet şartlarındaki piyasada, fiyatın oluşmasının, yordamlama *(tâtonnement)* ile olacağını, matematiksel çözümünü verdiği bu sistemi, piyasanın çözeceğini gösterir. Bireyler piyasaya belirli mal stoklarıyla gelmekte, açık artırmada olduğu gibi, herkes karşılıklı fiyat tekliflerini bildirmektedir. Eğer bu fiyatlarda arz ve talep dengede ise, denge fiyatı hemen teşekkül eder. Değilse, herkes mübadeleye devamda bir yarar görmeyinceye kadar, bu süreç devam eder, sonunda denge fiyatına ulaşılır.

Walras'ın sistemi, daha sonra Pareto, Cassel, Hicks tarafından geliştirilmiş, Leontief'in girdi-çıktı *(input-output)* analizinde, birtakım değişikliklerle, nicel olarak ölçülebilir hale gelmiştir. Kurulduğu dönem için, bu sistem, gerçekten büyük bir başarıdır; ne var ki, ideolojik yönü bir yana, bilimsel yönden çok eleştirilmiştir: Bir eleştiriye göre, Walras sisteminde denklem ve bilinmeyen sayısının eşit olması, bu doğrusal denklemler takımının çözümünün, ne *tek* olduğunu ne de mal ve girdi fiyatlarının *pozitif* sayılar olduğunu ispatlar. Matematiksel olarak, sonsuz sayıda çözüm bulunması veya hiçbir çözümün olmaması mümkündür; yani, ekonomide bir kez denge bozuldu mu, tekrar dengeye dönülemeyebilir[16]. Aynı şekilde, mal ve girdi fiyatlarının negatif sayılar olması mümkündür: Negatif veya sıfır olan mal fiyatları, malın (sırasıyla) zararlı bir mal veya serbest bir mal olduğunu; negatif girdi fiyatları da, girdilerin, kendilerini kullanmaları için firmalara ücret ödediğini gösterir. Girdi arz miktarları ve teknik üretim katsayılarının veri olduğu hallerde de, piyasa denklemlerinin, pozitif girdi fiyatları verme-

mesi olasılığı vardır. Bundan başka, açık artırmadaymış gibi, piyasada bireyler fiyat tekliflerini açıkladıklarında, eğer ilk fiyat teklifleri denge fiyatı değilse, fakat, bu fiyatlarda mübadele yapılıyorsa, nihaî denge fiyatı bundan etkilenir; nihaî denge, dengeye ulaşmak için izlenen yoldan bağımsız değildir[17]. Fakat, en önemlisi, bu sistemde ne zaman ve belirsizlik; ne teknik yenilik ve büyüme; ne reklâm ve zevk değişmesi, ne kaynak miktarlarında artış[18], ne konjonktür dalgası vardır. Model, kurumsal çerçeveden tamamıyla bağımsızdır: Servet ve gelir bölüşümünün – girdi arz fonksiyonları sisteme içerildiğinde – arzedilen girdi hizmetlerini, aylaklık arzusunun emek arzını, bir malın toplam stokunun piyasa arzını etkileyebileceği gibi noktalar da mevcut değildir. Üretimde hiç darboğaz yoktur; bekleyiş yoktur. Tam rekabet şartları tamamıyla geçerlidir. Yani, gerçekte ekonomide bulunan şartların hiçbiri, bu sistemde yoktur.

b) Walras Sisteminin İdeolojik Yönü[19]*:*

Walras, kurduğu bu denklemler sisteminden, şu sonuca varmaktadır:

> *"Serbest rekabet şartları altındaki bir piyasada, girdi hizmetleri, ihtiyaçların azamî tatminini sağlayacak nicelik ve nitelikte mallarda, şu iki şartın sınırı içinde birleşir; öyle ki, her mal gibi her girdi hizmetinin de arz ve talebinin eşitlendiği tek fiyatı olsun ve malların fiyatları, girdi hizmetlerinin maliyetine eşitlensin."*

Bu sonucun politik iktisat yönünden önemi, teorinin bize, rekabet şartlarında toplumda "maksimum fayda"nın özgürlük sayesinde sağlandığını; ve bu özgürlüğü sınırlayacak etkilerin, bu maksimuma erişilmesini engellemesi dolayısıyla, giderilmesi gerektiğini göstermesidir.

> *"Şimdiye kadar, iktisatçılar, eski ve yeni sosyalistler karşısında,* laisser faire – laisser passer*'yi kanıtlamaksızın kabul etmiş, (sosyalistler de) yine kanıtlamaksızın, devlet müdahaleciliğini kabul etmiştir ..... İktisatçılar, serbest rekabetin iyi ve faydalı olduğunu, bunun sonuçlarını bilmeksizin nasıl gösterebilirlerdi?"*

Walras, serbest (tam) rekabetin toplumda maksimum fayda sağladığını belirttikten sonra, şu açıklamaları yapar: Bir kere, serbest rekabet düzenine dayanarak vardığımız sonuç, sadece tüketicilerin mal ve hizmetlerle ilgili faydasına bağlı olduğundan, bireysel fayda ile toplumsal yarar arasında bir ayrım yapılmasını gerektirir; ikincisi, tekellerin bulunduğu hallere uygulanamaz; nihayet, adaleti veya gelir bölüşümünü bir yana bırakarak, toplumda maksimum faydaya serbest (tam) rekabetle varılacağını gösterir. Oysa, maksimum faydayı, toplumdaki servet dağılımından bağımsız düşünmek mümkün değildir.

Walras'ın yaptığı bu açıklamalarla, kurduğu sistemin kendi içinde çelişkiler taşıdığı açıktır: Bu sistemi, bir yandan Pareto, (tam) rekabet şartlarının *gelir bölüşümünden bağımsız olarak,* maksimum refah yarattığı savıyla birleştirdi; piyasa mekanizmasının, optimal şartları yaratacağını gösterdi; bir yandan Barone kolektivist ekonominin denklemlerini kurdu; bir yandan, Lange, üretim araçları mülkiyetinin kamulaştırıldığı ve gelir bölüşümü sorununun çözüldüğü durumlarda, sosyalist ekonominin teorisinin (tam) rekabet modeline dayandırılabileceğini ve bir toplumsal optimale sosyalizmde

erişilebileceğini savundu; bir yandan da, Wieser ve Pigou, bireysel fayda ile toplumsal fayda ayırımı ile kapitalizmin kısmî bir eleştirisini yaptı.

C) ÖZNEL DEĞER TEORİSİNİN ELEŞTİRİSİ

Öznel değer teorisi, marjinal ve toplam fayda arasında bir ayırım yaparak, A. Smith'in "su-elmas" paradoksunu çözebilmişti: Suyun toplam faydası çok büyük olsa da, marjinal faydası düşük olduğu için, fiyatı düşüktü. Oysa, elmasın toplam faydası düşük olsa da marjinal faydası yüksek olduğu için, fiyatı yüksekti. Bu başarısına rağmen, gerçekdışı varsayımları, çeşitli tepkilere yol açtı.

Bir kere, ruhbilimin, insanların "zevk-zahmet" hesaplayan akılcı yaratıklar olmadığını kabul ettiği bir çağda, bu teori, eski varsayımı sürdürdü[20]; ayrıca, bu soyut sistem "varsayılanın sonuç olduğunu göstermek" *(circular reasoning)* gibi bir muhakeme yanılgısına düştü: Fayda mallarda, bireyleri onları talep etmeye sevkeden bir nitelik sayılır; bireylerin bunları satın almak istemesi de, fayda taşıdıklarının göstergesi kabul edilir[21]. Aynı şekilde, her bireyin faydayı maksimumlaştırdığı varsayılır; sonra, (tam) rekabet şartlarında, piyasa mekanizmasının, bireylerin ve toplumun faydasını maksimumlaştırdığı sonucu çıkarılır[22].

Bundan sonraki adımlarda, teoriyi zevk-zahmet hesaplamasının etkisinden kurtarmak için, A. Marshall, zevk deyimini "tatmin"le değiştirmiş; Pareto, *"ophélimité"* deyimini kullanmış; I. Fisher, öznel değeri "gözlenen tercihler"e dayandırmaya çalışmıştır. Fakat, bireyleri akılcı yaratıklar kabul eden Neo-klasik yöntem, özellikle Veblen tarafından, şiddetle eleştirilmiştir. 1930'lardan sonra da, (tam) rekabet varsayımı, değer ve bölüşüm teorisinin temel varsayımı olarak reddedilmiştir.

Bu değer teorisinin en çok eleştirilen yönü, mübadele değerini marjinal faydanın belirlemesinin, ancak, elde *belirli bir mal stoku* varsa geçerli olmasıdır. Ayrıca, bu teoride, "zaman" boyutu yoktur: Temel varsayım olan azalan marjinal fayda, ancak belirli bir mal, belirli ve kısa bir zaman sürecinde tüketilirse söz konusu olabilir. Oysa, bu süre uzadıkça, o mal alışkanlık yaratacağı için, azalan marjinal fayda söz konusu olmayabilir.

II — MARJİNAL FAYDA VE ÜRETİM MALİYETİ TEORİSİNİN BİRLEŞTİRİLMESİ: A. MARSHALL

A. Marshall, temelde Ricardo'nun değeri üretim maliyetine bağlayan teorisinin önemine inanıyor, fakat kullanma değeri (fayda) ne daha fazla yer verilmesi gerektiğini düşünüyordu. Her ne kadar "İktisadın İlkeleri"ni[23] 1890'da yayımladıysa da, Jevons, Menger ve Walras'la aynı zamanda (1870), von Thünen, Cournot gibi marjinalizmin öncülerinin etkisiyle, marjinal fayda ilkesine varmıştı. A. Marshall, üretim maliyeti ve marjinal fayda ilkesinin, birlikte, değeri belirlediğini gösterdi. Farklı zaman dönemlerine göre, hangisinin değeri belirlemekte daha önemli rol oynadığını araştırdı. Dar anlamda, Neo-klasik değer teorisinin kurucusu oldu. Bu teori de, ahlâkî etkenlere daha fazla yer vermekle beraber, *laisser-faire*'in savunusunu yapmaya devam etti.

A) MARJİNAL FAYDA VE TALEP EĞRİSİ

Faydanın ölçülebilirliği ve toplanabilirliği[24], yani, sayısal fayda; azalan marjinal fayda; tüketicinin tatmini maksimumlaştırmaya çalışan akılcı bir iktisadî adam olduğu[25] ilkeleri, A. Marshall'da da devam etti[26].

Marshall, azalan marjinal fayda ilkesinden, bireyin sahip olduğu para miktarı ve bu paranın satınalma gücü ile zevkler veri iken, eğimi menfi talep eğrisini çıkardı; bunların toplamından, piyasa talep eğrisine vardı[27]:

> *"Öyleyse, bir genel talep kanunu vardır: Satılacak miktar ne kadar fazlaysa, alıcı bulabilmesi için, arzedildiği fiyat o kadar düşük olmalıdır...., Fiyat her alıcı için, kişisel olarak, malın marjinal faydasını ölçer. Fiyatın genel olarak marjinal faydayı ölçtüğünü söyleyemeyiz, çünkü, farklı kişilerin arzuları ve şartları farklıdır."* (s. 99-100).

A. Marshall, kısmî denge tahlilinde, talep edilen miktarla fiyat arasındaki ters yönlü fonksiyonel ilişkiyi, paranın marjinal faydasının sabit kaldığı, dolayısıyla, fiyat değişmelerinin gelir tesirinin bulunmadığı varsayımı altında kurmaktaydı. Bu varsayımlar, kurduğu ilişkinin, ancak bütçede çok küçük bir yer kapsayan, dolayısıyla fiyat değişmelerinin gelir tesiri ihmal edilebilen mallar ve hizmetler için geçerli olması demektir.

Fakat, Marshall iki önemli noktanın farkındadır: Birincisi,

> *"Bir malın, toplam faydasını göstermesi bakımından, marjinal faydasına güvenmemiz mümkün değildir."* (s. 129).

Dolayısıyla, "tüketici artığı" ilkesini geliştirir. Tüketicinin,

> *"O maldan yoksun kalmaktansa, halen ödediği fiyattan fazla olarak ödemeye hazır olduğu fiyat, artık tatminin ölçüsüdür. Buna, tüketici artığı denilebilir.... Bu yarar ... (tüketicinin) fırsatlarından veya çevresinden sağladığı bir yarar sayılabilir ... Amacımız, tüketici artığı kavramını, bir kişinin çevresinden sağladığı yararın ölçüsü olarak kullanmaktır."* (s. 124-5)

Böylece Marshall, tüketicinin refahını, dar bir tanımla malların marjinal faydalarıyla malların fiyat oranları eşitliğine bağlamaktan kurtarıp, çevresinin fonksiyonu yapar[28]. Bu anlayış, daha sonra, tüketimde dıştan yararlar teorisinde geliştirilmiş ve (tam) rekabet şartlarında *dahi*, fiyat mekanizmasının, maksimum refahı sağlamasını önleyen bir neden sayılmıştır[29].

Bundan başka, Marshall, servet ve gelir bölüşümü eşitsizlikleriyle nitelenen bir toplumda, paranın marjinal faydasının – bunun azaldığı varsayımı altında – bireyler arasında farklı olduğunu bilir. Yukarda nakledilen paragrafta, "fiyatın, genel olarak marjinal faydayı ölçtüğünü söyleyemeyeceğimizi" belirtir. Walras'tan sonra Marshall'ın da işaret ettiği bu nokta, tam rekabet şartlarının, ancak gelir bölüşümü *optimal* olduğu takdirde, maksimum refah yaratabileceği sonucunu verir[30].

Bu iki nokta, Marshall'gil talep eğrisi çok kısıtlayıcı varsayımlara dayansa da, Marshall'ın bunu giderecek tahlil araçlarını getirdiğini gösterir; fakat yaptığı bu iki açıklamaya rağmen, *laisser-faire*'e bağlı kaldığına şüphe yoktur: Marjinal fayda kavra-

mından *sosyal marjinal fayda* kavramına geçmeyi reddetmiştir. Ayrıca, akılcı tüketicinin dengesini, Gossen'den itibaren kabul edilen ilke çerçevesinde tanımlamayı sürdürmüştür.

> *"Eğer bir kişinin elinde çok çeşitli kullanışları olan bir şey varsa, bunu, çeşitli kullanışlar arasında, her birinde eşit marjinal faydası olacak biçimde dağıtır... Ve, para ekonomisinde (ailenin) iyi yönetimi ... her bir alanda harcamanın, bir şilin kıymetindeki malların marjinal faydasının, aynı olmasını gerektirir."* (s. 117-118).

B) ÜRETİM MALİYETİ VE ARZ TEORİSİ

Marshall'ın değer teorisi, ayrıntılı bir üretim ve üretim maliyeti ile arz teorisine dayanır; bu bakımdan, Ricardo'gil teoriyi izler[31]. Bu teorilerde iki nokta açıkça belirir: Birincisi, gerek kısa gerek uzun dönem analizinde, teorinin, tam rekabet şartlarının bozulmasına yol açmayacak bir iç yapıda kurulması; ikincisi, reel maliyet teorisinin, kişisel-öznel etkenlere dayandırılarak, hem dört üretim girdisinin gelirini haklı göstermesi, hem toplumsal etkenlerin öneminin kaybolmasıdır[32].

1) Kısa ve Uzun Dönemde Getiri Kanunları ve Üretim Maliyeti:

Tam rekabet şartlarının geçerli olabilmesi için, öncelikle, firmalarda azalan getirinin ve artan maliyetin bulunması gerekir. Açıktır ki, aynı malı üreten firmalardan biri üretimde artan getiri ve azalan maliyetle çalışıyorsa, tekelleşir; rekabet şartları bozulur. Marshall, rekabet varsayımının bozulmaması için gerekli şartları saptar:

> *"Herhangi bir üretim girdisinin marjinal kullanılışı kavramı, onun kullanışındaki artışta azalan getiri eğilimi olduğunu ima eder.*
>
> *Herhangi bir amacın elde edilmesi için, herhangi bir aracın aşırı kullanışı, iş hayatının her dalında, kesinlikle azalan getiriye yol açar."* (s. 407).

Uzun dönemde ise, getiri kanunlarını, sanayiin arz eğrisini göstermek için inceler: Bir sanayi dalı üretimi artırdığı zaman, üç ihtimal vardır: Sabit getiri, artan getiri ve azalan getiri. Bu getiri kanunlarını, üretim girdilerindeki artış oranıyla üründeki artış oranı arasındaki ilişkiye göre tanımlar:

> *"Üretimde tabiatın rol oynadığı hallerde azalan getiri eğilimi, insanın rol oynadığı hallerde de, artan getiri eğilimi vardır... Eğer artan ve azalan getiri kanunlarının etkileri birbirini telâfi ediyorsa, sabit getiri kanununa varırız... Zira, artan ve azalan getiri eğilimi, sürekli olarak birbirine baskı yaratır."* (s. 318).

Marshall, artan getiriye yol açan etkenleri, içsel ve dıştan yararlar olarak ikiye ayırır: İçsel yararlar, firma ölçeği büyüdükçe, büyük ölçekte üretim ve örgütlemeden firmaların sağladığı tasarrufla ilgilidir[33].

Ne var ki, Marshall, hem içsel yararların dıştan yararlardan daha önemsiz olduğunu, hem de firma büyüdükçe, eksi-yararlar veya kayıplar ortaya çıkacağı için, bunların giderileceğini ileri sürer. Böylece, bir firmanın diğerleri aleyhine devleşmesi ve rekabet

şartlarının aksaması ihtimalini ortadan kaldırır. Açıktır ki, içsel yararların önemini kabul etseydi, bu, zayıflar da tasfiye olacağına göre, rekabet şartlarının aksadığı sonucuna götürecekti; *laisser-faire*'i savunmak mümkün olmayacaktı. Marshall, böyle bir sonuçtan, geçerliği ispatlanamayan bir sav sayesinde kaçınabilmiştir.

Marshall'ın dıştan yararlar tahlili de, (tam) rekabet varsayımını bozmayacak niteliktedir. Buna göre, dıştan yararlar, yardımcı sanayi dallarının, emek becerisinin gelişmesiyle doğar; dolayısıyla, aynı üretim dalındaki bütün firmaları, aynı yoldan etkiler; hiçbirinin diğerine nazaran, daha büyük çıkar sağlaması imkânını vermez; bir firmanın diğerlerine nazaran üretim maliyetini düşürüp devleşmesi, tekelleşmesi söz konusu olmaz. *Laisser-faire*, böylece, dıştan yararlara rağmen, savunulabilir[34].

Tekelleşmeye yol açabilecek etkenleri giderdikten sonra, (tam) rekabette, akılcı üreticinin, uzun dönemde üretim maliyetini minimumlaştıracak üretim girdileri birleşimini aradığını belirtir. Üretim girdileri, "marj" da, birbiri yerine ikame edilir ve ikame, bir veya diğer üretim girdisinin kullanışı arasında üretici tamamıyla kayıtsız olacağı noktaya kadar devam eder; üretim girdileri, marjdaki katkılarına göre getiri sağlar[35].

2) Kısa ve Uzun Dönemde Sanayi Arz Eğrisi:

Marshall'a göre, kısa dönemde, bütün bir üretim dalını temsil eden ve tekil firma arz eğrilerinin toplamı olan sanayi arz eğrisinin eğimi pozitiftir; çünkü, azalan getiri kanununun etkisiyle, firmaların marjinal maliyet eğrileri yükselir. Kısa dönemde, firmalar daha iyi yönetim, daha iyi kapital eşyası kullanımı, elverişli konum dolayısıyla üretici rantı elde edebilir; arzı sabit olan üretim girdileri de rant-benzeri *(quasi-rent)* sağlayabilir.

Ne var ki, uzun dönemde, bu rantlar ortadan kalkmak eğilimindedir. Kısa dönemde arzı sabit olan üretim girdilerinin, uzun dönemde arzı genişler; bu üretim girdilerinin sağladığı rantlar (toprak rantı hariç) böylece giderilir[36]. Eğer bu girdilerin arzı genişlemiyorsa, fiyatları yükselir. Uzun dönemde, bu rantlar, firmaların maliyet eğrilerine içerilir. Böylece uzun dönemde, firmaların hepsi aynı maliyet eğrilerine sahip olur. Firmaların kısa dönem rantları maliyet eğrilerine dahil edildiğinde, diğer üretim girdileri fiyatları da aynı olduğuna göre, maliyet eğrilerinin farklı olması için bir neden kalmaz. Marshall, böylece bir kısım firmaların kısa dönemde sağladığı rantların, daha süratli bir genişleme kaynağı olacağını ihmal ederek, rekabet şartlarının bozulmayacağı sonucuna varabildi[37].

Uzun dönemde, sanayi arz eğrisinin eğimini, Marshall, "temsilî firmanın üretim maliyetini göz önünde tutarak inceler: Bu firma, tıpkı insan gibi, gençliğinde büyür ve büyürken içsel yararlar sağlar. İhtiyarlamaya başlayınca da, kayıplar veya eksi-yararlar *(diseconomies)* büyümesini önler. Yani, firmanın devleşme ve tekelleşme imkânı yoktur. Uzun dönemde üretim artışı, tek bir firmanın büyümesi değil, fakat, rekabet şartları altında firma sayısının artmasından sağlanır; sanayi arz eğrisi artan, sabit, azalan maliyetlerin geçerli olmasına göre[38], sırasıyla, eğimi pozitif, sıfır, negatif olabilir. İçsel yararların önemini küçümsediği için de, azalan maliyet ve eğimi uzun dönemde negatif

sanayi arz eğrileri, ancak bütün firmalara eşit maliyet azalışı sağlayan dıştan yararlara bağlı olabilir.

Kısacası, Marshall'ın üretim maliyeti ve arz tahlili, şartlar ne olursa olsun, (tam) rekabetin bozulmayacağını göstermeye yönelmiştir.

3) Nakdî Maliyet ve Reel Maliyet:

Marshall, marjinalistlerin zevk-zahmet hesabından kaçınmak istemiştir. Ne var ki, reel üretim maliyetini toplumsal etkenlerin değil, fakat kişisel etkenlerin belirlediğini söylediği zaman, Faydacı Felsefenin zevk-zahmet hesabına varmaktadır.

> *"Bir malı yapmak için dolaylı ve dolaysız yoldan kullanılan her çeşit emek; bununla bir arada kullanılan kapitalin tasarrufu için gerekli imsak veya daha doğrusu bekleme; bütün bu zahmet ve fekadârlıklar, bir arada, malın reel üretim maliyeti olarak tanımlanacaktır. Bu zahmet ve fedakârlıklar için gerekli para tutarları, nakdî üretim maliyeti... diye tanımlanacaktır."* (s. 338-9).

Reel üretim maliyetinin bu tanımında, *laisser-faire* bakımından iki nokta önemlidir: Birincisi, kapitalin de bekleme (veya imsak) gibi bir fedakârlılıkla elde edildiği ve bunun tabiî sonucu olarak, gelirinin, emek geliri gibi haklı olduğu; ikincisi, üretimin reel maliyetinin belirlenmesinde, sadece kişisel etkenlerin rol oynadığı, toplumsal etkenlerin ise payı olmadığı. Böylece, Ricardo'nun, Marx'la beraber kapitalizmi yergi aracı haline gelen emek-değer teorisi, yerini öznel reel maliyet teorisine bırakmış olmaktadır.

C) KISMÎ DENGEDE FİYAT TEŞEKKÜLÜ VE MAKSİMUM REFAH

Marshall, ekonomide fiyat sistemine temel bir işlev tanır. Hangi malların ne miktar üretileceği, üretim girdilerinden kullanılacak miktarlar ve bunların getirileri, hep fiyat sistemi içinde belirlenir. Fiyatlar ise, arz ve talebin karşılıklı etkisiyle oluşur. Tekil üretici ve tüketicilerin, (tam) rekabet şartlarında fiyatlara etkisi yoktur. *Piyasa döneminde* arz belirli bir stok olduğu için, fiyatların belirlenmesinde talep "aktif" etkendir; arz-talep dengesi, talebe göre belirlenir. Üretim kapasitesinin değiştirilemediği kısa dönemde, fiyatlar, ortalama değişken maliyetin altına düşemez; firma bu fiyatta, ortalama değişken maliyeti karşılayamazsa tasfiye olur. Üretim girdilerinin – üretim kapasitesi dahil – değiştirilebildiği *uzun dönemde*, fiyatın ortalama değişken ve sabit maliyetleri, yani ortalama toplam maliyeti karşılaması gerekir. *Çok uzun dönemde* nüfus, kapital, zevkler, üretim tekniği de değişir. Bu son üç dönemde arz bir stok olmayıp, bir akımdır ve fiyat, arz ile talebin karşılıklı etkisinde teşekkül eder. Marshall, özellikle, üretim maliyetinin *normal fiyatı* belirlediği uzun dönem dengesiyle ilgilenmiştir. Bu halde, denge istikrarlıdır; arz ve talep eğrilerinin gerisindeki parametreler değişmedikçe, arz ve talep, fiyatı, daima normal fiyata döndürecektir.

Fakat, Marshall, arz ve talep dengesinin, aynı zamanda "maksimum tatmin" sağlayan bir nokta olduğunu söylememektedir:

"Arz ve talebin denge durumunun, aynı zamanda, bir maksimum tatmin noktası olduğu (şu) sınırlı anlamda doğrudur, (yani), her iki tarafın tatmini, ancak, bu duruma erişilinceye kadar artar... (Bu öğreti) ilgili taraflar arasındaki servet farklarının ihmal edilebileceğini varsayar... (Oysa) toplam tatmin, zenginlerin mülkünün fakirler arasında, gönüllü veya zorunlu dağılımı ile ... artabilir." (s. 471).

Bu sonucun gerisinde, bireylerarası fayda karşılaştırması yapılabildiğini, yani, ölçülebilir veya sayısal fayda varsayımı vardır. Sayısal fayda, bu noktada, tehlikeli olmuştur. Neo-klasik teori, gelir bölüşümü gibi "kritik" bir meseleye girmeden, gelir bölüşümünden bağımsız olarak (tam) rekabet şartlarının maksimum refah yarattığı savını çıkaran sırasal fayda tahliline geçecektir; hem de, gelir bölüşümü eşitsizliği, *laisser-faire*'e toplumsal tepkilerin başlıcası olduğu halde.

Marshall, tekeli, hatta tekelci rekabet teorisinin temelindeki meseleleri incelemesine rağmen, tıpkı Klasikler gibi, (tam) rekabeti yaygın piyasa şekli, diğerlerini istisna saymıştır[39]. Fakat, Marshall'ın eleştirisinden yola çıkan P. Sraffa ile, (tam) rekabet varsayımı, gerçek piyasa şeklini yansıtmadığı için iflâs etmiş, bu da, sınırsız *laisser-faire*'in reddine diğer bir neden teşkil etmiştir[40].

III — SAYISAL FAYDADAN SIRASAL FAYDAYA: EDGEWORTH, PARETO, HICKS

Neo-klasik Okulu *sayısal fayda*'nın götürdüğü çıkmazdan kurtaran, Edgeworth'un başlattığı *sırasal (ordinal) fayda* akımı ve kayıtsızlık eğrileri tahlili oldu. Bu yeni tahlil aracı, iki bakımdan amaca hizmet ediyordu: Birincisi, maksimum toplumsal refah, gelir bölüşümünden bağımsız olarak genel denge tahlilinde tanımlanabiliyordu. İkincisi akılcı tüketicinin dengesi, "aşırı bireyci" bir eğilime bağlanıyor; bu, sadece kendi tercihleri, geliri ve – tam rekabet varsayımıyla – piyasada veri olan fiyatlarla belirleniyordu. Böylece, yeni teori *varolan düzenin* savunmasında önemli bir araç olabilirdi. Sayısal faydadan sırasal faydaya geçiş için ileri sürülen gerekçe, faydanın ölçülmesinin, dolayısıyla, bireylerarası fayda karşılaştırması yapılmasının mümkün olmamasıydı. Oysa, akılcı bireyler tercih sıralaması yapabilirdi.

A) GENELLEŞTİRİLMİŞ FAYDA FONKSİYONU, KAYITSIZLIK EĞRİLERİ VE MAKSİMUM REFAH: EDGEWORTH

Edgeworth, Faydacı Felsefeye bağlılığı dolayısıyla, zevk-zahmet hesabına matematiği uygulama peşindeydi. Toplanabilir fayda fonksiyonundan, genelleştirilmiş fayda fonksiyonuna[41] geçmişti. Mallar arasında faydanın karşılıklı bağlılığını kabul eden bu fonksiyonda, toplam faydayı, şekillerde iki boyut üzerinde gösteremediği için de, kayıtsızlık eğrileri tahlilini geliştirmişti[42].

Edgeworth, gerek bireysel davranışları, gerek toplumsal faaliyeti yöneten amacın, tatminin maksimumlaşması olduğuna, bunun da, ancak (tam) rekabet şartlarında gerçekleşeceğine inanıyordu. Fakat, toplumun gittikçe bu amaçtan uzaklaştığını görüyor-

du. Sendikalarla kooperatiflerin teşekkülü, bunun başlıca sebebiydi. Oysa, (tam) rekabet şartlarında tatminlerin akışı, bunlardan en iyi yararlanmasını bilen servet sahiplerine, soylulara ve kadınların yerine erkeklere doğru olacağı için, toplumda maksimum tatmin düzeyi yükselebilirdi. Bu önyargıyla, iki yanlı tekel ve bağıt eğrisi üzerinde dengenin belirsizliğini, duopol gibi piyasa şekillerini incelemiştir; kayıtsızlık eğrileri tahlillerini, bu durumlara uygulamıştır. Jevons'ın reel maliyet ve emek dengesi anlayışı, Edgeworth'de de devam etmiştir. Azalan marjinal fayda ilkesi ise, kendisini artan oranlı vergileri savunmaya götürmüştür.

B) GELİR BÖLÜŞÜMÜNDEN BAĞIMSIZ MAKSİMUM REFAH: PARETO

Pareto, toplumbiliminde, insanların yetenekleri bakımından eşitsiz olduğunu, dolayısıyla, yönetenlerle yönetilenlerin ayrılabileceğini göstermiştir. İstatistikî araştırması, çeşitli ülkelerde gelir bölüşümünün, âdeta bir *tabiî kanun* gibi aynı sonucu verdiğini, insanların yeteneklerinin farklı olduğunu ortaya koymuştur[43]. Eşitsizliğin bir tabiî kanun olduğu ve bunu değiştirme çabalarının, başarısız kalacağı kanısındadır. "Toplumun, nasıl belirli bir tuzun (suda) çözümü daima aynı kristalleri verirse... aynı alışılmış yapıyı alacağı"[44] iddiasındadır.

Gelir bölüşümünün kendi içinde bir kanunu olduğunu ispatladıktan sonra, Pareto'nun gelir bölüşümünü veri kabul edip (statik, matematiksel genel denge analizi içinde) maksimum refahın nasıl belirlendiğini araştırması olağandır. Kayıtsızlık eğrileri tahlili bu tür analize elverişli olduğu için, Pareto, bu eğrileri Edgeworth'den alıp kullanır. Aşırı bireyci eğilimi, kurduğu sistemde, bireysel davranışları bütün ilişkilerin nihaî belirleyicisi haline getirir. Bu kadar önyargıdan sonra, tıpkı fiziksel bilimlerdeki gibi ahlâkî değerlerden arınmış, yan tutmayan *(nötr)* bir teori kurduğu iddiasındadır. Pareto, iktisadî hayatı, "eksenleri mallar olan bir Kartezyen alan" gibi görür[45].

Kurduğu genel denge sistemi, Walras'ı izler: Statik, matematiksel olması; tüketicilerin maksimum tatmin ve üreticilerin maksimum kâr aradığı varsayımı; ancak (tam) rekabet şartlarında – bu kere gelir bölüşümü veri iken – maksimum refaha erişilebileceği sonucu itibarıyla, Walras sistemiyle benzerlik gösterir. Fakat, sayısal fayda yerine sırasal faydayı benimsemesi; Walras'ın yordamlama *(tâtonnement)* ile dengeye nasıl erişildiğini açıklamasına karşılık, Pareto sisteminin âdeta bir tablo gibi zamandışı ve donmuş olması; Walras'ın genel dengeyi sadece, (tam) rekabet varsayımı altında incelemesine karşılık, Pareto'nun, rekabetin aksadığı çeşitli tekel şekilleri ve kolektivist toplumu da içeren, daha geniş bir çerçeve içinde genel dengeyi araştırması; Walras'da, gelir bölüşümünün sistem içinde girdi fiyatları ve elde bulunan girdi miktarıyla belirlenmesine karşılık, Pareto'nun, bunu, veri kabul etmesi; nihayet, Walras sisteminde mübadele değerini marjinal fayda belirlediği halde, Pareto'da arzular (veya zevkler) ile engeller (veya üretim kaynakları) ilişkisinden buna varılması, bakımından ayrılır.

Pareto'nun sisteminde, bir yanda arzular vardır: Bunlar, harekete geçirici dürtüyü sağlar; bir yanda, kıt kaynakların oluşturduğu engeller vardır[46]. İktisadî mesele, insan arzularının sonsuz olmasına karşılık, kaynakların kıtlığından doğar. Bu ikisi arasındaki çelişkiye verdiği önemden[47] ötürü, tahlili, zevklerle kaynakların incelenmesine ve bu

kisinin nasıl iktisadî dengeye götürdüğünün araştırılmasına dönüşür. Sisteminde, iktisadî denge, engellerin yarattığı değişme zevkler tarafından sınırlandığı veya zevklerin yarattığı değişme engellerle sınırlandığı zaman oluşur.

> *"İktisadî dengenin oluşmasıyla eş-anlı olarak, fiyat veya mübadele değeri belirlenir; ve bu, zevkler ve engeller arasındaki çelişmeden doğar."* (s. 241).

İktisadî dengenin özelliği şudur:

> *"Bir topluluğun maksimum ophélimité (fayda) sağladığını, belirli bir durumda bundan çok küçük bir ayrılma, bu topluluktaki her bireyin ophélimitési artmadan veya azalmadan gerçekleşmiyorsa, söyleyebiliriz."* (s. 354).

Daha açık ve yerleşmiş deyimle, iktisadî kaynakların – miktarları, üretim tekniği, zevkler veri ise – yeni bir dağılımıyla, hiç kimsenin refahı, diğer bir kimsenin aleyhine olmaksızın yükseltilemiyorsa, maksimum refaha erişilmiş demektir[48]. Pareto, maksimum refaha erişilmesi için gerekli marjinal eşitlikleri tanımlamıştır; (tam) rekabet şartlarında, toplumda gelir bölüşümü veri iken, buna erişileceğini gösterir[49].

Marx'a ve sosyalizme sempati beslemediği halde, üretim araçlarının kamulaştırıldığı kolektivist toplumun serbest rekabet kapitalizmine oranla, maksimum refaha erişmesi olasılığının daha yüksek olduğunu belirtir[50]. Pareto'nun kurduğu sistem, kendisinin aşırı bireyci eğilimi ve insanların tabiî eşitsizliğine inancına rağmen, daha sonra, sosyalist ekonomide kaynak dağılımının teorik incelemelerine Barone ve Lange ile kaynaklık etmiş; kolektivist ekonomide hesaplamayı olanaksız sayan Mises ve Hayek gibi diğer gelenekçi liberallerin tezlerini eleştirmeye yardımcı olmuştur. Fakat, kolektivist toplumun maksimum refaha erişmesinin serbest rekabet ekonomisine oranla daha olası olduğu savı, liberal öğretiye bağlı iktisadî yayınlara girmemiştir. Sadece, (tam) rekabet şartlarının maksimum refaha erişmek için "gerekli şartlar" olduğu, Pareto'dan devralınmıştır.

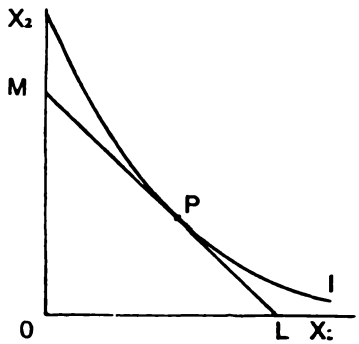
C) MARJİNAL FAYDANIN REDDİ VE ÖZNEL DEĞER TEORİSİNE GERİ DÖNÜŞ: HICKS

Hicks, tam rekabetin kapitalist ekonomide gerçek piyasa şartlarını yansıtmadığı P. Sraffa, J. Robinson, E. Chamberlin tarafından ortaya 1930'larda konurken, Walras ve Pareto'yu izleyen genel denge sistemini, yine (tam) rekabet varsayımı ile kurdu. Kayıtsızlık eğrileri tahlilini bugün ders kitaplarına giren şekliyle geliştirdi[51]; genel dengenin dinamik tahlilini yaptı[52].

Ölçülebilir (sayısal) fayda kavramının reddiyle bir arada, Hicks, marjinal fayda kavramını ve azalan marjinal fayda kanununu, sırasıyla, *marjinal ikame haddi ve azalan marjinal ikame* haddiyle değiştirdi. Marjinal fayda teorisini, kayıtsızlık eğrileriyle ifade etti; tüketicinin fayda alanı, yerini kayıtsızlık paftasına bıraktı; belirli zevkler varsayımının yerini, belirli tercih sıralaması *(scale of preference)* aldı. Bu halde, tüketicinin, belirli bir mal birleşimini diğerine tercih ettiğini bilmesi yeter; örneğin, birini diğerinden % 5

gibi daha fazla bir oranda tercih ettiğini belirtmesi gerekmez. Kayıtsızlık eğrileri, tüketimde dıştan yararlar veya kayıplar olmadığı, zevklerin veri ve tercihlerin *geçişli (transitive)*[53] olduğu, her kişinin tercih sıralamasını özgür bir davranışla, alışkanlıklar, reklam vb.'den bağımsız olarak şekillendirdiği, malların mükemmel bölünebilirliği olduğu, yeni malların söz konusu olmadığı varsayımları altında çizilir. Aşağıdaki şekilde (I) kayıtsızlık eğrisi, X_1 ve X_2 mallarının, eşit tatmin düzeyi veren birleşimini gösterir; yani, x_1 ve x_2 bu malların miktarını gösterirse, $f(x_1, x_2)$ = sabittir. Her bir noktada eğrinin eğimi – kişinin aynı tatmin düzeyinde kalması için – bir birim X_1'in kaybını telâfi edecek X_2 miktarını (veya tersini) gösterir. Kaybedilen kazanılana eşit olduğuna göre, eğrinin eğimi,

$$\frac{\text{kazanılan } X_2 \text{ miktarı}}{\text{kaybedilen } X_1 \text{ miktarı}} = \frac{X_1\text{'in marjinal faydası}}{X_2\text{'nin marjinal faydası}} \text{ dır}^{54}.$$

Şekil I. Kayıtsızlık eğrisi.

Tüketicinin belirli nakdî geliri olduğu ve bunun tümünü bu iki mala harcadığı kabul edilir. Mal fiyatları tam rekabet şartlarında oluştuğu için, tüketici için veridir. Akılcı tüketicinin, tatmini maksimumlaştırdığı başlangıçta varsayılır; sonra, tüketicinin tatmininin maksimumlaştığı denge noktasında, her iki maldan satınalabileceği miktar bulunur. Eğer şekilde OL, kişinin geliri tümüyle X_1'e harcansaydı bundan satın alacağı miktarı; OM de, tümüyle X_2'ye harcansaydı bundan satın alabileceği miktarı gösterirse, tüketici, P noktasında dengeye gelir. ML bütçe doğrusudur; eğimi, iki malın fiyat oranına eşittir. Buna göre, kayıtsızlık eğrisinin fiyat doğrusuna teğet olduğu noktada, marjinal fayda oranları fiyat oranlarına eşitlenmiş demektir[55]. Diğer bir deyişle, Hicks, öznel değer teorisinin söylediğinden fazla bir şey söylemez. Sadece, bireylerarası fayda karşılaştırması yapılamayacağını varsaydığı için, gelir bölüşümünden bağımsız maksimum refahı, Pareto'nun izinde tanımlamış olur[56].

Hicks'in, Walras ve Pareto'ya eklediği, (tam) rekabet şartlarında, gelir tesiri ve tamamlayıcı ilişkilerin (girdi ve mal piyasalarında) sistemin istikrarını bozabileceğidir. Ne var ki, istikrarı bozabilecek bu etkenlere karşı, sistemde istikrarı sağlayabilecek öğelerin de bulunduğunu, statik (tam) rekabet şartlarında, sistemin istikrarlı olacağını id-

dia eder[57]. Böylece, A. Smith'den itibaren statik (tam) rekabet şartlarının maksimum refaha götüren bir *ideal* olduğu inancı, Walras ve Pareto'dan sonra, Hicks tarafından da yinelenir. Tabiî, bütün bu sistemler gibi, Hicks'inki de, kendi içinde, bir çelişki taşır. Varolan yapının savunması için kuruldukları halde, kapitalizmde piyasa şartlarının (tam) rekabete uymadığını açıklayan yeni bir değer ve bölüşüm teorisinden, ancak sosyalist ekonominin bu şartları gerçekleştirebileceğini savunan teorilere kadar, tepkilerin doğmasıyla sonuçlanmıştır.

D) SIRASAL FAYDA İLE PARETO OPTİMUMUNUN ELEŞTİRİSİ[58] VE FAYDA TEORİSİNDE SON GELİŞMELER

Sırasal fayda, yani, kayıtsızlık eğrileri tahlilleri – faydanın ölçülebilirliği varsayımı dışında– daha önce fayda tahlili için belirttiğimiz bütün eleştirilere, aynı ölçüde açıktır. Bir kere, bu teori bize, sayısal fayda tahlilinin söylediğinden fazla bir şey söylemez. Dönüp dolaşıp, tüketici refahının, (tam) rekabet şartları ve tüketicinin refahını maksimumlaştırmak amacıyla davrandığı varsayımı altında $\frac{MU_1}{p_1} = \frac{MU_2}{p_2} = \ldots = \frac{MU_n}{p_n}$ şartına bağlı olduğunu tekrarlar. Ayrıca, çok daha fazla varsayımı gerektirdiği halde, sayısal faydayı bertaraf edememiştir. Çünkü, bir mal birleşiminin diğerine tercih edilip edilmediğini söyleyebilmesi için, tüketicinin, arzuların şiddeti hakkında bir fikri olması gerekir[59].

Piyasa ekonomisinde tüketicinin egemen olduğu, her bireyin refahını, toplumsal çevreden bağımsız bir davranışla kendi şartlarına göre maksimumlaştıran "aşırı bireyci" yaratıklar olduğunu göstermesi dışında pek işe yaramayan sırasal fayda tahlili, Neoklasik Okul'da, çeşitli gelişmelere yol açmıştır[60]. Biri, Cournot'yu izleyerek, Cassel'in, gerisinde fayda analizine dayanmadan da, talep fonksiyonunun inceleneceğini göstermesidir[61]. Aynı yol, istatistikçi H. L. Moore tarafından izlenmiştir. Nitekim, bugünkü ekonometrik talep araştırmaları, fayda teorisinden tamamıyla bağımsızdır; talep fonksiyonunu, doğrudan doğruya araştırmaktadır. Tabiî, fayda teorisinin reddi, sırasal fayda tahlili kadar sayısal fayda tahlili için de geçerlidir.

Sırasal fayda kadar sayısal fayda analizine de yöneltilen en önemli eleştiri, tüketici davranışlarını doğru bir yaklaşımla açıklamadığıdır. Gerçekte, tüketicilerin yaptığı seçiş, hesap sonucu olmaktan çok alışkanlık ve şartlanmayla belirlenir; arzular tek boyutlu olmayıp, birbiriyle yakından ilişkili mallar etrafında kümelenmiştir[62]. Sürekli olarak yeni malların piyasaya geldiği, otomobil, radyo, buzdolabı vb. gibi bütçede önemli yer tutan malların tüketime girdiği bir çağda, tam bölünebilirlik ve yeni mallar olmadığını varsayan kayıtsızlık tahlilinin, önemli bir şey söylüyor olduğuna inanmak güçtür.

Pareto optimumuna – ilerde belirtilenler dışında – yöneltilen en önemli eleştiri[63], bunun tek bir toplumsal maksimum vermediğidir. Çünkü, marjinal eşitliklerin gerçekleşmesi, toplumsal maksimum için *gerekli* şart olup, *yeterli* şart değildir. Nedeni, toplumdaki her farklı gelir bölüşümü için, Pareto optimumunun farklı olmasıdır. Tek bir

maksimum refah noktasının tanımı, optimal gelir bölüşümü için bir kıstas bulunmasını gerektirir[64]. Bu da, sayısal faydanın, arka kapıdan tekrar içeri girmesi demektir.

Genel olarak fayda kavramına ve özel olarak sırasal faydaya yapılan eleştirilere rağmen, teoride fayda fonksiyonları, son gelişmelerde dahi kullanılmaya devam etmektedir. P. A. Samuelson, *sayısal fayda ve içgözleme dayanan fayda* teorisini reddeder; bunun yerine, *sırasal fayda ve piyasada gözlenen davranışlara dayanan* "Açıklanmış Tercihler" teoremini önerir[65]. Buna göre, kişinin piyasadaki fiilî seçişlerinden, kayıtsızlık eğrilerine varılabilir; ve hiçbir değer yargısı, fayda tahliline girmez. Teoremi, fayda teorisini seçme teorisine dönüştürür ve oldukça basit bir fikre dayanır. Tüketici, A mal birleşimini B, C, D... yerine, iki nedenden ötürü satın alabilir. Ya, A mal birleşimi diğerlerinden daha ucuzdur; ya da tüketici, A'yı diğerlerine tercih etmektedir. Eğer, A mal birleşimi, diğerlerinden daha ucuz değilse, tüketici, A'yı tercih ettiği için satın almış demektir. Öyleyse, A mal birleşiminin tercih edildiğini açıklamış olur. Diğer yandan, A'dan daha pahalı mal birleşimleri vardır. Tüketicinin bunları satın almıyor olması, bunları tercih etmediği için değil, daha pahalı oldukları için söz konusu olabilir. A ile aynı fiyatta olan mal birleşimlerine gelince: Tüketici, A'yı satın almakla, A'yı bunlara tercih ettiğini açıklamış olur. Bu basit ilkelere dayanarak, tüketici tercihlerinin geçişli olduğu, zevklerinin satın almalarından etkilenmediği varsayımları altında, tüketicinin kayıtsızlık eğrisi çıkarılır. Kayıtsızlık eğrileri, bireyin piyasada gözlenen satın almalarına dayandırılır. Fakat, teorem, yine değer yargılarıyla yüklüdür: Kişinin, satın almalarında özgür olması, davranışlarının sınırlanmaması gerektiği, bu teoremin gerisinde yatar[66].

Fayda teorisinin bir uygulama alanı da, sırasal ve toplumsal ifadesiyle A. Bergson'un toplumsal refah fonksiyonudur[67]. Bu fonksiyonda, bir üstün otoritenin, değer yargıları gerektiren amaçlarla ilgili kararlar alacağı kabul edilir. Bu kararlar bir kere alındığında, üretim kaynaklarının optimal kullanışı için gerekli değer yargıları dizgesinin elde edilmiş olacağı belirtilir.

Fayda teorisinde diğer bir gelişme, rizikolu şartlarda, bekleyişlere bir ihtimal (0.5 ve 0.7 gibi) atfedilebildiği durumla ilgilidir. Buna göre, kişinin elde etmekten emin olduğu bir alternatifin faydası, sayısal olarak ölçülebilir. Bernouilli'yi izleyerek, O. Morgenstern ve von Neumann'ın Oyun Teorisi ile getirdikleri bu yenilik[68], tıpkı Jevons ve Menger'de olduğu gibi, faydayı, *doğrudan doğruya* ölçülebilir bir büyüklük haline getirir, fakat bunu, rizikolu durumlara inhisar ettirir.

Kısacası, Neo-klasiklerin, emek-değer teorisinin yerine koydukları[69] marjinal fayda teorisiyle bareber yerleşen fayda kavramı, çeşitli eleştirilere, birçok kişilerce reddedilmesine, fayda fonksiyonlarından elde edilen talep fonksiyonlarının faydaya dayandırılmayanlara oranla daha fazla bir şey söylüyor olduğunun pek de ispatlanamamasına, tutarsızlıklarına rağmen, liberal öğretide, en son gelişmelere kadar, temel teşkil etmiştir. Bunun nedenini, daha önce değindiğimiz, faydanın ideolojik içeriğinde aramak gerekir.

Nihayet, Arrow'un, *Toplumsal Seçim ve Kişisel Değerler* başlıklı eserinde, Neoklasik teorinin dayandığı iki temel varsayımın tutarsızlığını ispatlaması üzerinde kısaca

durmak gerekir: Bu varsayımlardan biri, tüketici egemenliği, diğeri, kişiler arasında fayda karşılaştırması yapılamayacağı için gelir bölüşümünün veri kabul edilmesidir. Arrow, bu iki varsayım altında, demokratik oy verme yöntemlerinden hiçbirinin, hükümete, uygulayacağı politikada rehberlik edebilecek tutarlı almaşıklar veremeyeceğini göstermiştir. Öyleyse, liberal öğretinin bu iki varsayımı geçerliyse, hükümete yol gösterecek tutarlı bir program, ancak, "tepeden dikte edilmiş" olabilir[70]. Buna göre, tüketici egemenliğiyle birlikte toplumdaki refah dağılımının biçimine kayıtsızlık, özgürlük ilkesine dayanan politik demokrasinin yaşayabilirliğini ortadan kaldırır. Arrow, oy vermeyle piyasa mekanizması arasında temelde bir fark olmadığını göstermiştir. "Pareto optimumu" idelojisine, hem piyasada dengeye açıkça politik etkeni içererek hem gelir bölüşümünü ihmal etmenin sonuçlarını göstererek darbe vurmuştur.

XX

NEO-KLASİK BÖLÜŞÜM TEORİSİ

Marx, Klasik Okulun tahlil araçlarındaki çelişkiden yararlanarak, kapitalizmin mübadele kanunlarının, emek ürününün tümünün emeğe gitmesini önlediğini; artı-değeri kapitalistin ele geçirdiğini; bölüşümün bu niteliği kapitalizmin kanunlarından doğduğu için, bu sistemde "reform"un mümkün olmadığını ileri sürmüştü. Neo-klasik iktisatçılar, bu iddialara karşı – yine, (tam) rekabet varsayımı altında – her üretim girdisinin, ürüne yaptığı katkıya eşit getiri sağladığını ve bunun *âdil* olduğunu; belirli varsayımlar altında, toplam ürün bütün girdiler arasında paylaşıldığında geriye hiçbir *artık* kalmadığını, toplam ürünün tükendiğini gösteren bir bölüşüm teorisi kurdular. Klasik Okulda toprak *rant*'ının, toplumun (kapitalistin) çıkarı aleyhine yükselen "hak edilmemiş" bir gelir türü olduğu ispatlamak Neo-klasik Okulda yerini kapital gelirinin evrensel bir kategori ve hak edilmiş gelir olduğunu ispatlamaya bıraktı. Toprak sahipleri, ekonomide artık önemsenmeyecek bir sınıf olmuştu. Rant kavramı bütün üretim girdilerini kapsayacak biçimde genişletildi. Böylece, kapitalizmin, *âdil* bir iktisadî sistem olduğu ve uyumun bulunduğu imgesi, teoride yaratılmış oluyordu. Bu imgenin gerekliliği ise açıktır:

> *"Toplumun, halihazırdaki düzeniyle yaşama hakkı ve yaşamaya devam ihtimali, tehlikede (idi)."*[1]

Bölüşüm teorisi geliştirilirken, üretim ile değer teorisine bağlandı; marjdaki eşitlik, değer ve bölüşüm teorisine "ortak anlam"ı veren, bunları birleştiren, temel ilke oldu. Bölüşümün tamamıyla piyasa şartlarıyla belirlendiği, kurumsal-toplumsal yapıdan ve şartlardan bağımsız olduğu varsayımı sonucunda, marjinal verime göre bölüşümün evrensel olduğu yargısına varıldı.

I — ATIF VEYA ALTERNATİF MALİYET TEORİSİ: MENGER, WIESER

Menger'in yüksek dereceli mallara (üretim malları) "istekleri tatmin etme niteliği" atfetmesi ve üretim girdileri değerinin, malların beklenen değerinden doğduğunu söylemesi atıf veya alternatif maliyet teorisinin başlangıcı oldu. Üretim girdileri, üçlü veya dörtlü ayırıma tabi tutulmaksızın, yüksek dereceli mallar sayılıyor, aralarında hiçbir fark olmadığı savunuluyordu[2]. Girdilerin değeri, marjinal verim (veya ürün) teorisine yakın bir muhakemeyle şöyle bulunuyordu: Üretim girdilerinden biri, diğerleri sabitken, bir birim azaldığında toplam üründeki azalış, bir fayda kaybı gösterir. Miktarı aza-

lan bu malın faydası, üretim girdisinin bir biriminin değerini belirler. Bu değer aynı zamanda, söz konusu girdiyi diğer bir malın üretiminde kullanmanın alternatif maliyeti olarak düşünülebilir. Ölçeğe sabit getiri varsa, her girdiye marjinal katkısına eşit ödeme yapıldığında, toplam ürün tükenir.

Wieser, Menger'in atıf teorisinin, girdilere toplam ödemeyi toplam ürünün üzerine çıkaracağını hesapladı: Bir üretim girdisinin bir birim azalışı, diğerinin de verimini azaltır. Dolayısıyla, toplam üründeki azalış, sadece bir birim girdi azalışı değil, aynı zamanda, geri kalan girdilerin veriminin azalışına bağlıdır. Girdilere ödeme, üretimden bir birim çekildikleri zaman toplam üründeki azalışa göre yapılırsa –toplam ürün geri kalanların verimindeki azalış ile de azaldığı için– toplam üründen daha büyük bir ürünün, girdilere dağıtımı gerekir. Wieser, bunu önlemek için, üretim girdilerine ödemenin, bir birim girdiyi ilâve etmekle toplam üründe sağlanacak artışla, yani, marjinal verimle, belirlenmesi gerektiğini düşündü. Bu halde, ölçeğe sabit getiri varsa, üretim girdilerine marjinal verime göre ödeme, toplam ürünü tüketir. Etkin kaynak dağılımı, bir üretim girdisinin, bütün kullanış alanlarında getirisinin eşit olmasını gerektirir.

Avusturya Okulunun atıf teorisi, gerçekte, marjinal verim teorisiyle aynı şeyi söylüyordu.

II — MARJİNAL VERİM TEORİSİ: CLARK, WICKSTEED, WICKSELL

A) FİRMADA GİRDİ KULLANIMI TEORİSİ OLARAK MARJİNAL VERİM TEORİSİ

Edgeworth'un kesinlikle ifade ettiği azalan getiri ve ölçeğe getiri kanunları, bölüşüm ilkesi olarak, marjinal verim teorisinin temelini teşkil etti. Buna göre (tam) rekabet şartlarında, her firma için girdi arz eğrisinin, girdinin carî piyasa fiyatında sonsuz elastik olduğu; firmaların kârı maksimumlaştırdığı; değişken faktörün fiziksel getirisinin azalan getiri kanununa tâbi olduğu varsayılırsa, marjinal verim teorisi, firmadaki girdi kullanım miktarını açıklar. Firmanın (tam) rekabet şartlarında mal sattığı varsayılırsa, girdinin marjinal fiziksel verimi çarpı mal fiyatı, firmanın girdi talep fonksiyonunu verir. Eğimi menfi olan bu talep fonksiyonu ile sonsuz elastik girdi arz eğrisinin kesiştiği noktada, firmanın girdi kullanımı belirlenir. Yani, kâr maksimumlaşması, girdi fiyatı = girdinin marjinal değer verimi olduğu noktada, faktör kullanışının durmasını gerektirir. Tüketicinin dengesini fayda maksimumlaşmasıyla açıklayan denge şartına benzer bir anlayışla, firma, maliyetleri – belirli üretim seviyesinde – minimumlaştırarak dengeye gelir. Bunun için de, değişken faktörlerin (Y) marjinal veriminin, faktör fiyatlarına *(w)* oranının eşitlenmesi gerekir:

$$\frac{Y_1\text{'in marjinal verimi}}{w_1} = \frac{Y_2\text{'nin marjinal verimi}}{w_2}$$

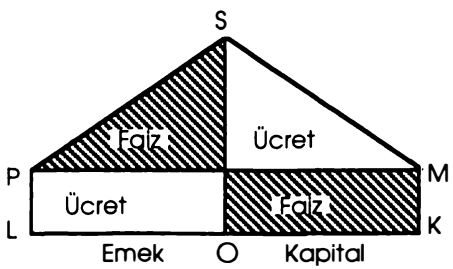
Türdeş (homojen) bir üretim girdisinin piyasa talep eğrisine, tekil firmaların talep eğrisinin toplamından erişilir. Sadece, mal fiyatı, artık bir parametre olamayacağı ve (tam) rekabette, toplam üretim arttıkça malın fiyatı düşeceği için, üretim girdisinin piyasa talep eğrisi, tek bir firmanınkinden daha dik eğimli olur. *Girdi miktarı veri iken,*

marjinal verim teorisi, *statik şartlar altında,* girdinin birim başına fiyatının marjinal verime göre belirleneceğini gösteriyordu.

B) MAKRO-BÖLÜŞÜM TEORİSİ OLARAK MARJİNAL VERİM TEORİSİ VE BÖLÜŞÜMÜN HAKLILIĞI: CLARK

Clark, ekonomide, *statik şartlar altında,* marjinal verim teorisini *bir makro-bölüşüm* teorisi olarak kullandı. Marjinal verime göre bölüşümün, aynı zamanda *haklı* veya *âdil* bölüşüm olduğunu teorileştirdi. Statik şartlar, *"eğer emek ve kapital miktarı sabit kalırsa, üretim tarzındaki ilerleme durursa, kapital temerküzü sona ererse ve tüketici zevkleri hiç değişmezse" (Önsöz, s. vii)* gerçekleşmiş sayılıyordu. Dolayısıyla, saf rekabet şartlarında safî kârı doğuran riziko ve belirsizlik, kurduğu sistemin yapısında bulunamazdı; girişimci, ancak kendi vasıflı emek hizmeti karşılığında ücret alabiliyordu. Statik şartlar ve tam rekabet varsayımıyla safî kâr giderildikten sonra, geri faiz ve ücret kalmaktaydı.

Clark, bölüşümün *tabiî kanunları* bulunduğunu, bu kanunların, her üretim girdisine, yarattığı ürünü verdiğini söyledi. Bu tabiî kanunlar engellenmedikçe, *"emek payı olarak, kendisinin ayrıca ürettiğini alıyor; aynı olgu, kapital için geçerli" oluyordu* (s. 21). Üretim girdileri arasındaki rekabet, birim başına girdi getirisini kendi marjinal verimine eşitliyordu: Ücret haddi emeğin, faiz de kapitalin marjinal verimine eşitti. Toplam ürün, aşağıdaki şekilde görüldüğü gibi, emek ve kapital arasında marjinal verime ve girdiden kullanılan miktara göre bölüşülüyordu. Ricardo'nun rant teorisinin genelleştirilmesi sayesinde, hangi girdinin miktarı sabitse, onun, ranta tekabül eden artığı aldığı söylenebilirdi. Sisteminde hem emek hem kapital sabit varsayıldığından, toplam ürünün iki girdi arasında bölünüşü, şöyle gösterilebilir: Aşağıdaki şeklin sağ tarafı, emek veri iken, kapitalin marjinal verim eğrisi (SM)yi; sol tarafı da, kapital veri iken, emeğin marjinal verim eğrisi (SP)'yi gösterir. Toplam ürün OLPS veya OKMS'ye eşittir. Şeklin sağ ve sol taraflarındaki taranmış alan birbirine eşittir ve faiz gelirini gösterir; sağ ve sol taraftaki beyaz alan da, birbirine eşittir ve emeğin payıdır. Böylece, Clark, statik tam rekabet şartlarında, toplam ürünün emek ve kapital arasında, *artık* bırakmaksızın, bölüşüldüğünü gösterir. Bölüşümün tabiî kanunları, her girdiye, yarattığı değere eşit pay verdiğine göre bölüşüm haklıdır, âdildir. Ancak, girdi, birim başına marjinal verimine eşit getiri elde edemiyorsa, "kurumsal hırsızlık"tan bahsedilebilir.

***Şekil I.** Gelirin emek ve kapital arasında bölünüşü.*

Clark'ın, safî kârı gidermek için yaptığı statik tam rekabet varsayımı, böylece, *ideal* bir toplum imgesi yaratmıştır. Fakat, asıl ilgi çekici olan, dinamik şartlarda da, dinamik etkenlerin birbirini telâfi edeceğini varsayarak, durumun statik şartlardan farklı olmayacağına inanmasıdır[3]; öyle ki, toplumda bölüşüm, dinamik etkenlere, hattâ, rekabet şartlarının aksamasına rağmen, her girdiye, ürüne katkısına eşit pay veren tabiî bir kanuna göre gerçekleşir. Bu teori, piyasanın gerçekleştirdiği girdi fiyatlamasının bir *artık* bırakmadığını gösteren ahlâkî ve siyasî savunmasından başka bir şey değildir[4].

Neo-klasik iktisadın firma düzeyinde geliştirdiği kavramların Clark tarafından makro-ekonomiye uygulanması Samuelson ve Solow tarafından günümüzde sürdürülürken, iktisatta yeni bir tartışmaya da kaynaklık edecektir.

C) FİRMADA VE TOPLUMDA TOPLAM ÜRÜNÜN TÜKENMESİ VEYA "TOPLAMA" MESELESİ: WICKSTEED, WICKSELL

Wicksteed ve Wicksell, toplam ürünün, belirli varsayımlar altında, firma veya sanayi düzeyinde tükendiğini matematiksel dilde ifade ederek, hiçbir artığın kalmadığını gösterdiler. Euler teoremi[5] diye anılan bu teoreme göre, üretim fonksiyonu doğrusal homojense, yani, üretimde sabit getiri söz konusu ise, tam rekabet şartlarında her girdiye marjinal verimine eşit ödeme yapıldığında, toplam ürün tükenir[6]. Hiçbir artık kalmadığını gösteren bu teorem, gerçekten, toplumsal savunmanın en "bilimsel görünüşlü" olanıdır[7].

Eğer toplam ürün (P), kullanılan emek sayısı *(a)* ve toprak birimleri miktarı *(b)*'nin fonksiyonu sayılırsa – *a* ve *b* sürekli bölünebilir varsayılmaktadır – bunların marjinal verimi, P'nin, *a* ve *b*'ye nazaran kısmî türevi ile ifade edilebilir. Sabit getiri varsayımı altında,

$$a\frac{\partial p}{\partial a} + b\frac{\partial p}{\partial b} = \text{P'dir.}$$

Bunun genel entegrali de: $P = a.f(b/a)$'dır. P, *a* ve *b*'nin doğrusal homojen fonksiyonu ise, bu şartı yerine getirecek sonsuz sayıdaki fonksiyondan biri, $P = a^{\alpha} b^{\beta}$'dir: α ve ß, toplamı = 1 olan iki sabitedir. Bu halde, üretimin, büyük çapta veya küçük çapta yapılması arasında, hiçbir fark yoktur; ölçeğe getiri sabittir.

Wicksell, yukardaki açıklamada kârı göz önünde tutmazken, işçilerin aynı zamanda girişimci olduklarını varsayar. Eğer $\alpha+\beta<1$ ise, yani, ölçeğe getiri azalıyorsa, toplam ürün girdiler arasında bölüşüldükten sonra bir artık, kâr olarak kalır. Wicksell, bu halde herkes girişimci olmak isteyeceği için, firmaların parçalanacağını belirtir. Eğer $\alpha+\beta>1$ ise, aksine, ölçeğe artan getiri vardır; girdilere marjinal verime eşit ödeme, toplam üründen daha büyük bir ürünün dağıtımını gerektirdiği için, firma zarar eder. Dolayısıyla, ne artan ne azalan getiri şartlarında denge kurulabilir, tam rekabet şartlarında uzun dönem dengesi sabit getiri gerektirir.

Wicksell'in, bir toplumsal savunma aracı haline getirilen Euler teoremine katkısı şu olmuştur: Firmalarda, tam rekabet uzun dönem denge noktasında, ortalama maliyet = marjinal maliyettir. Yani, bu noktada, sabit getiri geçerlidir ve girişimci kârı sıfırdır.

Ölçeğe getiri kanunlarından bağımsız olarak, böylece, uzun dönem dengesinde, "kâr" veya "toplumsal artık" mevcut değildir; toplam ürün tükenir.

Wicksell'in işaret ettiği $P = a^{\alpha} b^{\beta}$ fonksiyonu, daha sonra, P. H. Douglas ve C. E. Cobb tarafından ABD, Avustralya ve Güney Afrika verilerine uygulanarak, marjinal verime göre bölüşüm teorisinin istatistikî kanıtlanması aranmıştır. Vardıkları sonuç, makro düzeyde yalnız emek ve kapital olarak iki toplumsal kategori kabul edilirse, emeğin fiili gelir payı ile marjinal verim teorisine göre elde etmesi beklenen gelir payının tam uyuşmasıdır; yani, makro bölüşüm teorisi olarak marjinal verim teorisi, doğrudur[8].

III — GİRDİ ARZ VE TALEBİNE GÖRE BELİRLENEN GİRDİ FİYATLARI VE BÖLÜŞÜM: A. MARSHALL

Makro-bölüşüm teorisi olarak yukarda açıklanan marjinal verim teorisine yöneltilen – ilerde değineceğimiz – pek çok eleştiriden biri, bu teorinin, girdi arzını belirli ve sabit kabul etmesi; girdi fiyatlarının belirlenmesinde, girdi arz fonksiyonlarının etkisini ihmal etmesidir. Gerçekte, bu ihmal, öznel değer teorisinin mal değerlerinin belirlenmesinde de vardır.

Oysa A. Marshall, nasıl mal fiyatlarının belirlenmesini arz ve talep fonksiyonları ile açıkladıysa, girdi fiyatlarında da aynı yolu tuttu; marjinal verim teorisinden, bu bakımdan ayrıldı. Tahlilini firma veya sanayi düzeyinde yapmakla beraber, buradan millî gelirin bölüşümüne geçti[9]. Sisteminde millî gelir, dört üretim girdisi – emek, kapital, toprak, örgütleme (organizasyon) – arasında, arz ve talep fonksiyonlarının belirlediği fiyatlara göre bölüşülür.

A) GİRDİ TALEBİ TEORİSİ OLARAK MARJİNAL VERİM TEORİSİ

Marshall, marjinal verim teorisini, bir firma veya sanayiin girdi talebi için kabul eder: Üretim girdileri talebi, ürettikleri mala giren hizmetlerinden doğan bir *türev talep*tir. Tam rekabet şartları ve azalan getiri kanunu geçerli ise, her firmanın ve sanayiin girdi talep eğrisi, marjinal verim teorisi ile ilgili açıklamadaki (Paragraf II-A) gibi belirlenir. Fakat, bir girdinin marjinal veriminin nasıl belirlendiğini açıklayabilmek için – üretim tekniği, diğer girdilerin arzı veri iken – o girdinin arz fonksiyonunu bilmek gerekir:

> *"Çünkü, eğer arzı artarsa, bu şey (girdi) daha az gerekli ve daha az etkin olduğu kullanış alanlarında uygulanır Ve nihaî çözüm, aynı zamanda, arzı belirleyen etkenler hakkında bilgiyi gerektirir."* (s. 526).

Bu bakımdan, Marshall'ın bölüşüm teorisi, ayrıntılı biçimde girdi arzını belirleyen etkenleri incelemektedir.

B) ÜRETİM GİRDİLERİ ARZI TEORİSİ

Mal arzına olduğu gibi, Marshall'ın girdi arz fonksiyonlarına da "zaman", bir etken olarak girer: *Kısa dönemde,* bütün üretim girdileri arzı, tıpkı toprak gibi sabittir. Fakat,

yeniden üretilebilir üretim girdilerinin arzı, *uzun dönemde,* elde ettikleri getirinin "müspet" bir fonksiyonudur: Her çeşit emek, girişim ve örgütleme, ücret haddinin; tasarruf da, faiz haddinin müspet fonksiyonudur. Ücret haddindeki artışa bağlı olarak emek arzının artışını, Malthus'tan farklı düşünür: Sadece işçi sayısı artışı değil, yüksek ücretlerin emek etkinliğini yükseltmesiyle de açıklar[10]. Tasarrufu açıklayan güdüleri ve tasarruf arzını belirleyen çok sayıda etkeni göz önünde tutmakla beraber, faizle ilişkisi konusunda kanısı şöyledir:

> *"Kapital için faiz haddinin yükselmesi... tasarruf hacmini artırmak eğilimindedir... Bu haddeki bir yükselişin tasarruf arzusunu yükseltmesi, aşağı yukarı, evrensel bir kaidedir; çok zaman, tasarruf gücünü de artırır.* (s. 236).

Yani, aynı ilke, burada da geçerlidir. Fakat, bu ilke, toprak ve diğer tabiî kaynaklar için geçerli değildir: Meskûn bir ülkede, uzun dönemde dahi bunların arzı sabittir, getirileri arzı etkilemez.

C) ÜRETİM GİRDİLERİ FİYATININ TEŞEKKÜLÜ: ÜCRET, RANT, FAİZ, KÂR

Marshall'a göre, üretim girdileri fiyatları, arz ve talebin karşılıklı etkisiyle piyasada teşekkül eder; fakat, "zaman" dönemlerine göre, arz veya talep, fiyat teşekkülünde daha önemli bir rol oynar. *Kısa dönemde,* bütün üretim girdilerinin arzı, tıpkı toprak ve tabiî kaynaklar gibi, sabittir. Dolayısıyla, fiyatlarının teşekkülünde, talep, hâkim etkendir; üretim maliyeti rol oynamaz. Talep fonksiyonu hâkim olduğuna göre, girdinin getirisi, toplam ürüne yaptığı katkıyla belirlenir. Aynı girdinin türdeş birimleri arasındaki rekabet yoluyla her birim, marjinal biriminkine eşit getiri sağlar. Talebin düzeyine göre, kısa dönemde, girdilerin her biri, kendi üretim maliyeti üzerinde getiri sağlayabilir; getirisine, "rant-benzeri" *(quasi-rent)* girebilir. Emek de, kapital de, toprak gibi rant elde edebilir.

Uzun dönemde, toprak dışındaki üretim girdileri, yani, emek ve kapital, yeniden üretilebilir. *Statik şartlarda,* emek arzının talebe intibakı, işçinin yetişme ve eğitim maliyetini karşılayacak bir getiri elde etmesini sağlar. Her tür emeğin üretim maliyeti, ücret haddini belirler; rant-benzeri, uzun dönemde giderilmiş olur. Fakat, Marshall, ücretin çok girift bir niteliği olduğunu, yükselmesinin çalışma gücünü yükselttiğini de belirtir. Ancak, asgarî ücret kanunlarına karşıdır, sosyal sigortaları konu etmez.

Faiz, kapital kullanımı kazanç sağladığı için, kıt bir kaynak olan kapitale yapılan ödemedir; kapital talebi kapitalin veriminden, kapital arzı tasarruftan doğar. Faiz, kapital arz ve talebini, piyasada dengeye getiren fiyattır. *Kısa dönemde,* kapital arzı sabit olduğu için, faize, rant-benzeri dahil olabilir; kapitalin marjinal veriminin üstüne çıkabilir. Fakat, *uzun dönemde,* kapital, zaman içinde üretim teçhizatı arzındaki değişmelerin etkisiyle, rant-benzeri ya da *artık* elde edemez. Her kapital türü, son kapital biriminin toplam ürüne ilâve ettiği değere eşit getiri sağlar. Nakdî faiz haddi, reel faiz haddine eşitlenir.

Kâr, Marshall'a göre, yöneticinin ücretini; kapital faizini; ve iş hayatının getirdiği riziko ve belirsizliğe karşı bir primi kapsar. Firmaların yöneticileri, bir "meslek sınıfı"

sıfatıyla yönetme ücreti elde eder. Bu ücreti, yukarda incelenen işçi ücreti ile aynı kanunlara tâbi varsayar; yani, *kısa dönemde* rant-benzeri elde etse de, uzun dönemde, bu, ortadan kalkar. Yönetici ücreti, *uzun dönemde,* üretimin normal maliyetinin bir kısmını teşkil eder, malların arz eğrisine dahil olur. Dolayısıyla, uzun dönemde kâr da, sadece, "normal kâr"dan ibarettir; safi kâr mevcut değildir.

Marshall, faizde ve kârda, hakedilmemiş gelir niteliğinde "rant" bulunmadığını; faiz ve normal kârın, uzun dönemde, ilâve üretim girdilerinin ancak üretim maliyetini karşıladığını; sadece, toprak rantının, üretim maliyetiyle açıklanamayacağını belirtir. *Uzun dönemde* toprağın değeri, Marshall'a göre, yıllık *artık*ların "kapitalizasyon"uyla belirlenir; rant, tek toprak sahibi açısından bir maliyet olsa da, *toplumsal* açıdan, sadece bir *artık*'tır. Böylece, toprak sahiplerini uzun dönemde, *toplumsal artık* elde eden tek sınıf olarak, diğerlerinden ayırır.

Fakat, Marshall, iktisadî uyum için gerekli olan bir diğer şartın daha gerçekleşeceğini söyler:

> *"Diğer şartlar veri iken, her üretim girdisinin (millî gelirden) aldığı pay ne kadar büyükse, artış imkânından yoksun olmadıkça, o kadar süratle artmak eğilimindedir. Fakat, her artışı... satılabileceği fiyat düşürecektir. Diğer bir deyişle, herhangi bir üretim girdisinin oransal payı veya getiri haddindeki artış, bu payı azaltacak kuvvetleri harekete geçirecek; ve (millî gelirin) daha büyük bir oranını, diğerlerine, paylaşılmak üzere bırakacaktır."* (s. 537).

Yani, Marshall, *statik* şartlar varsayıp hiçbir girdinin millî gelirden aldığı payı diğerleri aleyhine, hiç olmazsa uzun dönemde, artırmasının mümkün olamayacağı kanısındadır. Zevklerde ve üretim tekniğindeki değişmelere, piyasa şekillerinin tekele yönelmesiyle girdilerden birinin diğerleri aleyhine daha büyük pay almasına yol açacak şartlara hiç değinmez; çünkü, toplumsal uyumun varlığı imgesi, hiçbir girdinin, özellikle kapitalin, diğerleri aleyhine, millî gelirden aldığı payı sürekli artırıyor olmamasını gerektirir.

IV) KAPİTAL VE FAİZ TEORİSİ: BÖHM-BAWERK[11]

Eğer bir düşünürün kapitalizm karşısındaki tutumu sadece artı-değere yaklaşımıyla açıklanabilirse, artı-değerin sömürmeden doğduğunu gösteren Marx bir uca, bunu, hak edilmiş bir gelir kategorisi sayan Böhm-Bawerk diğer uca konabilir. Baş uğraşı artı -değeri haklı ve kapitalizmi amaçlarıyla tutarlı bir sistem göstermek olduğu için, Schumpeter'in, Böhm-Bawerk'i, "burjuva Marx" diye nitelemesi anlam kazanır.

Böhm-Bawerk, gerçekte, kurumsal yapıdan bağımsız, her sistemde geçerli iktisat kanunlarını aradığı ve bulduğu; faizin, sosyalist sistemde de bulunacak bir gelir kategorisi olduğu iddiasındadır. Kapitalizm özel mülkiyet, bireysel girişim ve piyasa ekonomisi gibi belirli kurumsal yapısı olan bir bir iktisadî sistem değildir. Kapitalli veya "dolambaçlı" üretim, kapitalist üretimdir. Kapitalizmin ayırıcı niteliği de, bu tür üretimdir.

Böhm-Bawerk'in teorisinde, kapitali, aralarındaki ilişkiye rağmen, iki açıdan düşünmek mümkündür: a) Bir üretim aracı olarak kapital; b) Faiz geliri yaratan kaynak olarak kapital.

a) Üretim aracı olarak kapital, emek ve topraktan ayrı bir üretim girdisi değildir. Emek ve toprağın, daha sonra kullanılmak üzere yarattığı bir araçtır; aslî üretim girdileri, emek ve topraktır. Fakat, kapitalli (veya dolaylı veya dolambaçlı) üretim, dolaysız, yani, doğrudan emek ve toprakla yapılan üretime üstünlük gösterir. Bir kere, aynı miktar tabiî kaynak ve emekle, daha fazla ürün, ikincisi, yalnız emek ve toprakla üretilemeyen mallar elde edilebilir. Dolambaçlı üretim, insan emeğinden daha büyük güce sahip olmayı ve üretimin yükünü, insan emeğinden tabiata kaydırmayı sağlar[12]. Gerçek yaratıcı güç kapital eşyası değil, dolambaçlı üretimdir; kapitalizmin dolambaçlı üretimidir ki, kapitali yaratıp artırmaktadır[13]. Ancak, kapitalli üretimin hangi alanlara yöneleceğini, harcamalarıyla tercihlerini piyasada açıklayan tüketiciler belirler.

Kapitalli üretimin daha büyük ve daha üstün nitelikte ürün elde edilmesi gibi bir yararı yanında, bir de sakıncası vardır; Bu da, dolambaçlı üretimde, "zamandan fedakârlık" yapılmasıdır. Öyleyse, dolambaçlı üretimde, *üretimin değerindeki artışla, zamandan fedakârlığın değeri* arasında denge kurulmasını sağlayacak bir etken bulunması gerekir. İşte bu, faizdir.

b) Faiz kaynağı olarak kapital için, ikisi psikolojik ve tüketim için borçlanmayla ilgili; üçüncüsü de, teknik ve üretim için borçlanmayla ilgili üç neden incelenebilir. *Psikolojik nedenler,* i) İnsanların iyimser ve zaman ufkunun sınırlı olmasından ötürü, gelecekte gelir durumlarının daha iyi veya ihtiyaçlarının daha az olacağını varsaymalarıdır; ii) Yaşayıp yaşamayacakları belirsiz olduğu için, insanların, bugün varolan malları, gelecekteki mallara tercih etmeleridir[14]. Bu nedenlerden ötürü, insanlar, gelecekte geri ödeyecekleri borç için, faiz ödemeye hazırdırlar. Bu faiz, beklenen kazancın bugünkü mallar üzerindeki fazlasına veya Böhm-Bawerk'in deyimiyle *agio*'ya eşittir. Bunun sonucu, her birey, zaman içinde gelir akımını, zaman birimi başına beklenen gelirin marjinal faydası eşit olmak üzere dağıtır. iii) Üçüncü neden, *teknik* niteliktedir: Bugünkü üretim araçları, gelecekteki aynı miktar üretim aracına oranla teknik bakımdan, insan ihtiyaçlarının tatmini açısından, daha üstündür; dolayısıyla, marjinal faydası ve değeri daha yüksektir. *Agio,* burada da vardır.

Her üç neden de, insanlar için, bugünkü malların öznel değerinin, gelecekteki aynı miktar mala oranla daha büyük olduğunu gösterir. Bu olgu, piyasada, birinciler için fiyatın daha yüksek olmasına yol açar. Borçlanma, piyasada bugünkü malların gelecekteki mallarla değişimi demek olduğuna göre, faiz, bu ikisi arasındaki farktan doğar[15].

Kısacası, Böhm-Bawerk, hem faizi haklı gösterir hem de bireylerin öznel değerlendirmesine bağlar. Neo-klasiklerin, faizi ve kârı sömürmeye ve kapitalizmin mübadele kanunlarına bağlayan Marx'a cevabı budur: Faiz, bireylerin psikolojik değerlemesinden doğar. İnsanlar, dünyanın her yerinde ve her döneminde aynı psikolojiye sahip olduklarına göre, faiz, evrensel bir gelir kategorisidir. Nasıl malların değeri öznel, kişisel bir olguysa, faiz de öyledir; dolayısıyla, aynı nitelikte "hak edilmiş" bir değerdir.

V — NEO-KLASİK DEĞER VE BÖLÜŞÜM TEORİSİNİN ELEŞTİRİSİ: DİMİTRİEV, SRAFFA

Neo-klasik değer ve bölüşüm teorisi, statik tam rekabet varsayımı ile, *laisser-faire*'i savunmak için gerekli sonuçları sağlamıştır. Daha sonra, bu teori, birçok bakımdan eleştirilmiş ve iktisadî sistemin işleyişini daha iyi açıklayabilecek teoriler denenmiştir. Örneğin Leontief'in girdi-çıktı analizi, Neo-klasik değer ve bölüşüm teorisinden farklı bir yaklaşımı içerir. Aşağıda, hem klasik değer teorisini yeniden canlandıran, hem de Leontief sistemiyle ilişki kuran Sraffa'nın bunu eleştirisi üzerinde duracağız. Ancak, önce, kısaca, bu ikisinden önce aynı fikirleri sistemleştiren Dimitriev'e değineceğiz.

A) DOLAYSIZ-DOLAYLI EMEK MİKTARININ BELİRLEDİĞİ DEĞER: DİMİTRİEV

Marjinalizmin doruğunda bulunduğu 1900'lerde, Rus iktisatçısı Dimitriev, Ricardo'nun emek-değer teorisini ispatlamak amacıyla, dolaysız ve dolaylı emek kullanımı üzerinde durdu. Leontief'in yarım yüzyıl sonra girdi-çıktı tahlilinde vardığı sonucu, ilk defa formülleştirdi. Geçmişte Sovyet iktisatçıları ideolojik nedenlerle Leontief'in tahlilini emek-değer teorisiyle bağdaştırma denemesine girdiği zaman, unutulmaktan çıkabildi[16].

Dimitriev, Ricardo'nun, emek-değer teorisini Walras'a karşı ispatlamak amacındaydı. Çünkü, Walras, Ricardo'yu "bir denklemle iki bilinmeyeni belirlediği" için suçluyordu: Fiyatı, üretim marjında ücret artı kârdan oluşan üretim maliyeti (rant girmiyordu) belirliyordu; kâr ise, fiyatla ücret arasındaki farka eşitti. Yani, Walras'a göre, Ricardo, fiyat ve kâr gibi iki bilinmeyen için bir tek denklem kurmuştu.

Gerçekten de, Ricardo anlamında değeri saptamak için kârı bilmek gerekliydi; kâr, oysa, Ricardo'da mutlak düzeyde kâr anlamında çözümleniyordu. Dimitriev, bunun doğrudan ücret mallarının üretim şartlarından elde edilebileceğini gösterdi. Eğer reel ücret biliniyorsa, kâr, emeğin kullanıldığı üretim sürecinin uzunluğu ve emek birimlerinin bir birim ücret malının üretimine giren miktarından saptanabilirdi. Kârın bulunması, ücret malı fiyatının daha önceden belirlenmesini gerektirmiyordu[17].

Dimitriev'e göre; Ricardo'nun maliyeti emekle açıklaması birikmiş emek miktarının, kapitalin üretildiği ilkçağa kadar geri gitmesini gerektirmiyordu; bunun için, bir malın üretimine giren dolaysız ve kapitalde birikmiş dolaylı emek miktarını incelemesi yetiyordu. Bir malın üretimine giren dolaysız ve dolaylı emek miktarını, şu temel denklemle gösteriyordu:

$$X_a = N_a + \frac{1}{m_1} x_1 + \frac{1}{m_2} x_2 \ldots + \frac{1}{m_M} x_M$$

(Denklemde, X_a, carî teknolojik şartlarda, a malının üretimine giren toplam emeği; N_a, dolaysız emek kullanımını; $m_1 \ldots\ldots m_M$, a malının üretiminde kullanılan teknik kapital katsayısını gösterir. $x_1 \ldots\ldots x_M$ ise, bu kapitalin üretiminde kullanılan emek miktarıdır.) Dimitriev'in formülünün can alıcı noktası, a malının içerdiği birikmiş emek miktarının, kapitalin ilk üretildiği çağa kadar geri gitmeden saptanabilmesidir. Denklemdeki, N ve m'ler, teknik katsayılardır. Sistemde, bilinmeyen sayısına eşit denklem sayısı var-

dır. Dolayısıyla, bu x'ler için, eldeki doğrusal denklem sistemi, tek çözüm vermek üzere çözümlenebilir[18].

Üretim süreci sonucunda oluşan kârın fiyattan bağımsız olacağını ve salt üretim şartlarıyla belirleneceğini göstermek için, Dimitriev, tahlilini emek dışındaki girdilere de genelleştirdi: Eğer herhangi bir girdi (veya girdiler) üretim süreci sonunda, üretime katılan miktarından ve diğer mallardan bir artık, yani ürün fazlası yaratıyorsa, artı-ürün veya kâr haddi belirlidir; fiyatlardan bağımsızdır.

Böylece, Klasik bölüşüm teorisinin temel sorununa geliniyordu: Nasıl oluyor da girdiler, üretim süreci sonunda, kullanılan girdiden daha fazlasını, bir artı-ürünü yaratıyordu? (Marx da, bu noktadan yola çıkmıştı.)

B) NEO-KLASİK DEĞER VE BÖLÜŞÜM TEORİSİNİN ELEŞTİRİSİ VE KLASİK TEORİNİN ÇAĞDAŞLAŞTIRILMASI: SRAFFA

1) Sistemin Özellikleri:

Sraffa, Neo-klasik değer ve bölüşüm teorisine, iki önemli eleştirinin öncülüğünü yapmıştır: Biri, tam rekabet varsayımının gerçeklerle ilişkisi olmadığıdır ve ilerde incelenecektir[19]. Diğeri, marjinal değer ve bölüşüm teorisinin eleştirisinden hareket ederek (Quesnay'den Marx'a uzanan) klasik değer ve bölüşüm teorisine yeniden hayat vermesidir. İlginçtir ki, 1960'larda, geçmişin Sovyet iktisatçıları marjinal verim teorisine yaklaşırken, Batı iktisadında, klasik değer-bölüşüm teorisi çağdaş biçimde ifadelendirilmiştir.

Sraffa, "Malların Mallarla Üretimi" başlıklı kitabında[20], Neo-klasik teoriyi madde madde eleştirmek yerine, kitabının tümünü eleştiri olarak sunar. Aşağıda, kitaptaki başlıca eleştiri noktalarını belirtmeye çalışacağız: Birincisi, marjinal analiz, türev kavramının ima ettiği "limit"te de olsa, bir değişmenin bulunduğunu varsayar. Değişken üretim girdisi bir birim artmalıdır ki, marjinal verimi saptanabilsin; veya, üretim miktarı bir birim çoğalmalıdır ki, marjinal maliyet anlaşılabilsin. Oysa, hiçbir değişmeye uğramadan her yıl, aynen kendisini tekrarlayan bir ekonomide, ne marjinal verim ne marjinal maliyet bulunur. Fakat, bu ekonomide de, mutlaka, değer ve bölüşüm kanunları vardır. Öyleyse, kullanılan üretim girdileri oranlarındaki değişmeye veya üretim ölçeği değişmesine bağlı olmayan, evrensel geçerliği olan ilkeler bulunmalıdır[21]. Marjinal verim teorisi, bu nitelikteki, evrensel bir teori olamaz; çünkü, hiçbir değişmeye uğramadan kendini tekrarlayan iktisadî sistemi açıklayamaz. İkincisi, marjinal teori, üretimin tek yönlü olduğunu varsayar. Bu yön, üretim girdilerinden, tüketim mallarına doğrudur[22]. Oysa, Leontief'in girdi-çıktı tablosu, aynı malların, hem tüketim malı hem üretim girdisi olduğunu gösterir. Quesnay de, *Tableau*'sunda, aynı anlayışla, üretimi tek yönlü değil, döngüsel süreç olarak düşünmüştür. Üçüncüsü, Neo-klasik üretim maliyeti teorisi, örneğin Marshall'ın reel maliyet kavramı, üretim maliyetinin ürün fiyatlarından bağımsız olduğunu kabul eder. Oysa, Sraffa'nın sisteminde, bir temel malın üretimine giren üretim araçlarının fiyatı malın fiyatına bağlı olduğu gibi, malın fiyatı da üretim araçlarının fiyatına bağlıdır[23]; çünkü, aynı mallar, tüketim malı ya da üretim aracı olabilir. Dördüncüsü, Neo-klasik tahlil üretim fonksiyonundan marjinal

verimi ve bu yoldan üretim girdilerinin bölüşüm paylarını elde eder; oysa, Sraffa'nın sisteminde ücret ve kâr arasında bölüşümü böyle bir yöntemle saptamak mümkün değildir.

Sraffa'nın sisteminde kayıtsızlık eğrisi tahlilleri, arz-talep kanunu, ölçeğe getiri kanunları, farklı piyasa şekilleri gibi marjinal teorinin dayandığı tahlil araçlarına yer yoktur. Buna karşılık, Quesnay'nin *Tableau*'sundan iktisadî sistemin döngüsel süreç biçiminde düşünülüşü; Ricardo'nun mübadele değerine yaklaşımı ve değişmez değer ölçüsü arayışı; Leontief'in girdi-çıktı tahlilinden millî gelirin oluşumuna götüren çerçeve alınmıştır.

Talebin rol oynamadığı Sraffa sisteminin (ve benzer modellerin) özü şudur: Ölçeğe sabit getirinin bulunduğu ve bütün üretim araçlarının sistem içinde üretildiği bir ekonomide, gelir bölüşümü (ücret ve kâr arasında) veri iken, *teknoloji nisbî* fiyatları belirler; şu kadar ki, ücret haddi de kâr haddi de her üretim dalında aynı olsun. Diğer yandan, teknolojik şartlar veri iken, nisbî fiyatların (mübadele değerinin) belirlenmesinde *bölüşüm* anahtar role sahiptir.

Sraffa'nın sistemi, Neo-klasik Okul yandaşlarından büyük eleştiriye uğramıştır. Genel yaklaşıma göre, bu sistem Neo-klasik teoriye yerinde bir eleştiridir; fakat, onu ikame edecek bir sistem kuramamıştır. Ancak, standart mal sorununa getirdiği çözüm önemli bir katkı sayılmaktadır.[24]

2) Fiyat ve Bölüşüm:

Sraffa, farklı iktisadî yapılarda (Buna aynı ekonominin farklı gelişme aşamaları olarak da bakılabilir) mübadele değerini belirleyen etkenlerin farklı olduğunu gösterir.

i) *Geçimlik ekonomi: Artık* yaratmayan, yani, yıllık üretimi ancak işçinin tüketimi ve üretim sürecinde kullanılan üretim araçlarını yenilemeye yeten ekonomi, geçimlik niteliktedir. Bu ekonomide, mübadele değeri teknoloji tarafından belirlenir; daha doğrusu, teknolojide içerilmiştir. Ücret de, geçimlik tüketim mallarıyla üretim araçları arasında yer aldığı için, teknoloji tarafından belirlenir ve sabittir. Ekonominin her üretim döneminde kendisini aynen tekrarlayabilmesi, kâr olgusunun ortaya çıkmasını önler; kâr, ancak, artık yaratan ekonomide ortaya çıkar. Bunu bir örnekle açıklayalım. Söz konusu ekonomide buğday ve demir olarak, sadece iki mal üretilsin ve hasattan sonra, piyasada mübadele edilsin. Bu mallar kısmen geçimlik vasıta, kısmen de, buğday tohum için, demir de araç-gereç yapmak için olmak üzere, üretim aracı olarak kullanılsın. Diyelim ki, 400 kental buğday üretmek için, 280 kental buğday tohum olarak ve işçilerin tüketimine; 12 ton demir de, âlet-edevata gereksin. Aynı mantıkla, 20 ton demir üretmek için, 120 kental buğday işçilerin tüketimine, 8 ton demir de, âlet-edevata gereksin. Bu sabit sistem için, şu iki denklemi yazabiliriz:

$$280\,b + 12\,d = 400\,b$$
$$120\,b + 8\,d = 20\,d$$

Bu basit sistemde, bir ton demirin mübadele değeri, 10 kental buğdaya eşittir. Ancak piyasa bu mübadele değerini benimsediği takdirdedir ki, malların üretim dalları arasında, başlangıçtaki dağılımı tekrarlanabilir; değişmeksizin yenilenebilir.

Bu basit süreç, genelleştirilebilir: a, b...k, her biri ayrı üretim dalında üretilen malları göstersin; A, B...K da sırasıyla, bir yılda, bu malların üretim miktarlarını temsil etsin. Aynı yöntemle, a, b...k mallarının bir yılda A'yı üretebilmek için kullanılan miktarını A_a, B_a,...K_a ile, B'yi üretebilmek için kullanılan miktarını A_b, B_b...K_b olarak gösterelim. Bu miktarlar bellidir. Belirlenmesi gereken, k sayıdaki mal değeridir; öyle ki, bu değerler bir kere belirlendiğinde, başlangıçtaki durumun tekrarlanmasını sağlayabilsin. (P fiyat veya mal değerleridir.)

Üretim şartları, buna göre, şöyle denklemleştirilebilir:

$$A_a P_a + B_a P_b + ... + K_a P_k = A P_a$$

$$A_b P_a + B_b P_b + ... + K_b P_k = B P_b$$

.....

$$A_k P_a + B_k P_b + ... + K_k P_k = K P_k$$

Sistemin, üretimde tüketileni aynen yenilediğini varsaydığımıza göre,

$$A_a + A_b + ... + A_k = A;\ B_a + B_b + ... + B_k = B;.....$$

$$K_a + K_b + ... + K_k = K'dır.$$

Diğer bir deyişle, birinci sütunun toplamı, birinci satırın toplamına, ikinci sütunun toplamı, ikinci satırın toplamına vb. eşittir. Tabiî, her bir malın, diğer bütün malların üretimine dolaysız olarak girdiğini varsaymak gerekmez; girmiyorsa, denklemin sol tarafında, buna ait miktar sıfır olur.

Eğer mallardan birini değer standardı kabul edersek, (Walras'ın *numéraire*'i gibi) bunun fiyatı 1'e eşit olur. Böylece, belirlenmesi gereken fiyat (P) sayısı, (k—1)'dir. Denklemlerin her iki tarafındaki toplamlar birbirine eşit olduğuna göre, denklemlerin herhangi biri, diğerlerinin toplamından elde edilebilir. Yani, bağımsız doğrusal denklem sayısı k-1, bilinmeyen P sayısı da k-1'dir. Dolayısıyla, sistem, P'ler için tek çözüm verir; fiyatlar, doğrudan doğruya, üretim şartları tarafından belirlenir.

ii) *Artık yaratan, fakat, ücretin sabit olduğu ekonomi:* Ekonomi *artık* yaratıyorsa, geçimlik ekonomiden farklıdır. Bununla birlikte, ücret artıktan pay almıyor, yine geçimlik tüketimiyle üretim araçları arasında yer alıyor olabilir. Bu durumda, artık tümüyle kâr olarak kalıyor demektir. Sraffa, böyle bir ekonomide de, yine teknolojinin (üretim şartlarının) nisbî fiyatları belirleyeceğini gösterir.

Eğer ekonomi, her yıl, tüketileni yenilemek için gerekenden fazla üretim yapıyorsa, bir artık ortaya çıkar. Fakat, bu artığın ortaya çıkmasıyla birlikte, sistem, kendisiyle çelişkiye düşer. Çünkü, denklemleri toplarsak, denklemlerin sağ tarafının toplamı, sol tarafının toplamına eşit olmaz. Örneğin, daha önceki örnekte, 280 kental buğday ve 12 ton demirle üretilen 400 kental buğday, üretim sürecinde tüketileni ancak yenilemeye yetiyordu. Oysa 400 yerine, 575 kental üretiliyorsa, bir artık ortaya çıkmış demektir. Bu halde, denklemlerden herhangi birini, diğerlerinin toplamından elde etmek mümkün değildir. k sayıda bağımsız denklem, fakat yine, k-1 sayıda bilinmeyen fiyat vardır. Bu durum, bize, üretimde artık (veya kâr)ın, fiyatların belirlenmesiyle eş-anlı olarak ve aynı mekanizma içinde yaratıldığını gösterir. Çünkü, kâr haddini (r) bilinmeyen olarak

sisteme dahil edersek, her üretim dalında kâr haddi eşit olduğunda, bilinmeyen sayısı da k'ya yükselir: k-1 sayıda fiyat ve bir bilinmeyen olarak kâr haddi, k sayıda bilinmeyeni oluşturur. Bu halde, denklemleri şöyle yazabiliriz;

$$(A_a P_a + B_a P_b + \ldots\ldots + K_a P_k)(1+r) = A P_a$$
$$(A_b P_a + B_b P_b + \ldots\ldots + K_b P_k)(1+r) = B P_b$$
$$\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots$$
$$(A_k P_a + B_k P_b + \ldots\ldots + K_k P_k)(1+r) = K P_k$$

Sadece kendi kendini yenileyen sistemden farklı olarak, sütun toplamları, satır toplamına tam eşit değildir; "artık" yaratıldığına göre, eşitsizlikler, şu şekli alır:

$$A_a + A_b + \ldots + A_k \leqslant A;\ B_a + B_b + \ldots + B_k \leqslant B;\ \ldots$$
$$K_a + K_b + \ldots + K_k \leqslant K$$

Diğer bir deyişle, her maldan üretilen miktar, *en az*, bu maldan her bir üretim dalında kullanılan miktarların toplamına eşittir. Bilinmeyen sayısına eşit doğrusal bağımsız denklemin bulunduğu bu sistemde, mal fiyatları ve kâr haddi, tek çözüm verir.

Sraffa, "artık"ın doğmasıyla beraber, sistemde *lüks* veya *temel olmayan* dediği malların üretiminin de ortaya çıktığını söyler. Sadece, bu tür mallar diğer malların üretimine girmediği için, edilgen bir role sahiptir; yani, fiyatların belirlenmesinde etken değildir. Oysa, *temel mallar* diğer malların üretimine dolaylı ya da dolaysız biçimde üretim aracı olarak girer; bundan ötürü, kâr haddi ve fiyatların belirlenmesinde sadece bunlar rol oynar.

Buğday-demir örneğine göre fiyatlar ve kâr hadlerinin nasıl eş-anlı belirlendiğine gelince: Bu örnekte, ilk denklemde 400 kental yerine 575 kental buğday üretildiğini, 175 kental buğdayın toplumsal artık olduğunu varsayalım. Bu durumda, buğday/demir mübadele oranı 15 kental buğdaya bir ton demir ve her iki üretim dalında kâr haddi % 25 olmalıdır ki, sistem kendi kendini yenileyip, girdi oranına göre kâr haddi elde edebilsin. Üretim şartları için 1. paragraftaki ikinci denklemde gösterilen demir sanayiini örnek alalım: Üretim sürecinde çıktı olan 20 ton demirin 8'i, girdi olarak kullanılır, 12 tonu da satılır. 15 kental buğday/1 ton demir mübadele oranında, satılan 12 ton demir karşılığında 180 kental buğday sağlanır: Bunun, 120 kentali, buğday üretiminde girdidir, 60 kentali de kârdır. Demir üretiminde üretim aracı ve geçimlik vasıta olarak kullanılan girdilerin buğday itibarıyla toplam değeri, 240 kentaldir: 120 kental buğday ve 8 ton demir karşılığı (8x15) 120 kental buğday, 240 kental buğday karşılığı girdidir. 60 kental olan artık, 240 kental buğday itibariyle girdi üzerinden (60/240) % 25 kâr haddi demektir. Yani, sistemde, mübadele oranıyla kâr haddi eş-anlı olarak belirlenmiştir[25].

iii) *Artık yaratan, fakat ücretin değişken olduğu ekonomi:* Ücret *artık*'tan pay alıyorsa, bundan önceki sistemlerden farklı olarak sabit değildir; artıktan aldığı paya göre değişken hale gelir. Sraffa bu modelde işçi tüketimini tümüyle üretim araçları olmaktan çıkarır ve artıkta gösterir. Bu durumda, artık, hem ücret hem kârı içerir ve millî gelire dönüşmüş olur.

Artığın ücret ve kâr arasında bölüşümü sistem içinde, endojen olarak belirlenmez; biri veya diğeri sistem dışından (egzojen olarak) verilmiş olmalıdır. Örneğin, ücret toplu sözleşme yoluyla veya tepeden bir otorite tarafından belirlenmiş olabilir. Sraffa, kâr haddinin sistem dışından parasal faiz haddi tarafından belirlenebileceğini ima eder[26]. Ancak kitabında paraya hiç atıf olmadığı gibi, parasal faiz haddinin nasıl belirlendiği de ele alınmamıştır. Bu bölüşüm anlayışı, Neo-klasik Okulda marjinal verime göre bölüşüm anlayışından tamamıyla farklıdır.

Ücret millî gelirden pay alan bir değişken olduğunda, emek, üretim denklemlerine yıllık emek miktarıyla (L) girer ve denklemler aşağıdaki biçime dönüşür:

$$(A_a P_a + B_a P_b + ... + K_a P_k)(1 + r) + L_a W = AP_a$$
$$(A_b P_a + B_b P_b + ... + K_b P_k)(1 + r) + L_b W = BP_b$$
$$.....$$
$$(A_k P_a + B_k P_b + ... + K_k P_k)(1 + r) = L_k W = KP_k$$

(A_a, B_a ... K_a bize a, b..., k mallarından, a malını A miktarında üretebilmek için gereken miktarı; A_b, B_b .... K_b, yine, a, b, k mallarından b malını B miktarında üretebilmek için gereken miktarı vb... gösterir. L_a, L_b, ... L_k ise, a,b, ... k üreten sanayilerde kullanılan yıllık emek miktarlarıdır. W ücret haddidir.) Sistemin bilinmeyenleri a, b, ... k mallarının fiyatları P_a, P_b ... P_k, ücret haddi W ve her malı üreten sanayide eşit olan kâr haddi r'dir.

Bir ek denklem, millî geliri tanımlar:

$$[A - (A_a + A_b + ... + A_k)] P_a + [B - (B_a + B_b + ... + B_k)] P_b + ... + [K - (K_a + K_b ... + K_k)] P_k = 1$$

Burada ücret haddi *veya* kâr haddi veri iken, fiyatlar eş-anlı olarak belirlenir. Yani, bölüşüm veri iken, teknoloji fiyatları belirler; fakat, teknoloji veri iken bölüşüm değişirse, fiyatlar değişir.

3) Sabit Değer Ölçüsü Olarak Standart Mal:

Standart mal, sabit değer ölçüsü yaratarak fiyat değişmelerinin kaynağını saptama gereğinden doğar. Çünkü, mutlak bir değer ölçüsü olmadıkça, herhangi bir fiyat değişmesinin ölçülen malın mı, yoksa ölçü biriminin özelliklerinden mi doğduğu anlaşılamaz. İstatistikçilerin uygulamada endeks sayıları ile çözmeye çalıştığı bu sorunun teoride karşıtı *teorik ölçme* sorunudur. Ricardo'nun da çözmeye çalıştığı bu ikinci sorunu Sraffa, standart mal yoluyla çözüme kavuşturur.

Böyle bir malı bulmak için, teknoloji veri iken, ücret haddindeki değişmelerin kâr haddi ve mal fiyatlarına etkisini araştırır. Önce, artık (millî gelir) tümüyle ücretten oluşuyor varsayar; dolayısıyla, kâr haddi sıfırdır. Bu durumda, mübadele değeri, malların içerdiği dolaysız ve dolaylı emek miktarıyla belirlenir; emek-değer teorisi geçerli olur. Buna karşılık, kâr pozitif değer alıyorsa, yani, millî gelir ücret ve kâr arasında paylaşılıyorsa, emek-değer teorisi geçerli olmaktan çıkar. Nisbî fiyatlar, çeşitli malların üreti-

mindeki emek/üretim araçları oranlarındaki farklara göre belirlenir; ancak, sadece her malın emek/üretim araçları oranı değil, bu üretim araçlarının da emek/üretim araçları oranı, bu üretim araçlarının da emek/üretim araçları oranı vb... bu belirlemeye girer. Ücret haddinde herhangi bir düşüş, artığı büyütür; kâr haddi her üretim dalında aynı olacağına göre, bu, fiyat değişmelerine yol açar. Ancak, emek/üretim araçları oranı her kesimde aynı ise, bu durum ortaya çıkmaz; bölüşüm değişse de, fiyat değişmelerine gerek kalmadan, kâr haddi her kesimde eşittir. Buna karşılık, kesimler arasında emek /üretim araçları oranı farklı ise, bu, fiyatlar değişmedikçe kâr haddinin farklılaşmasına yol açar: Emek başına daha fazla üretim aracı kullanan kesimlerde artığın üretim araçlarına oranı daha düşük, dolayısıyla kâr haddi daha düşük olur; bu *açık veren* kesimdir. Emek başına kullanılan üretim aracı daha az olan kesimler ise, *fazla verir;* yani, kâr haddi daha yüksek olur. Diğer bir deyişle, ücret düşüşünün yarattığı gelir bölüşümü değişmesi, *fiyatlar değişmedikçe,* kâr haddinde, kesimlerin emek/üretim aracı oranlarına göre farklılaşmaya yol açar. Ancak, fiyatların değişmesiyledir ki, kâr haddi eşitlenir. Açık ve fazla veren kesimlerin arasındaki sınırı çizen emek/üretim araçları oranına dolaysız ve dolaylı girdilerinde sahip olan kesim, *kritik* dengeleyici orana sahiptir; bölüşüm değişmelerinden etkilenmez ve değişmez değer ölçüsü olarak kullanılabilir. Sraffa'ya göre, gerçek iktisadî sistemde, bu koşulu yerine belirli özelliklere sahip bileşik bir mal getirebilir. Sraffa, böyle teknik özellikleri olan bir bileşik malı da ortaya koymaktadır: Bu, kullandığı toplam üretim araçlarıyla aynı oranda bileşen aynı mallardan oluşan bir mal olabilir.

Sraffa'nın değinilen katkılarına rağmen, çağdaş Batı kaynaklı teoriye Neo-klasik yaklaşımın egemen olmaya devam ettiği bir gerçektir. Bunun bir nedeni, getirdiği yaklaşımın Neo-klasik teoriyi ikame edecek bütünlükte olmaması olsa da, bir nedeni ideolojik niteliktedir.

XXI

NEO-KLASİK PARA VE KONJONKTÜR TEORİSİ

Neo-klasik Okul, para değerindeki değişmeleri açıklayan miktar teorisini ve gelir teorisini geliştirirken, paranın önemini, klasik okul kadar küçümsememiş; para teorisiyle genel iktisat teorisini birbirinden ayrı iki bölüm olarak görmemiştir. Hepsi, *zımnen*, Say Kanununu kabul etse de, konjonktür dalgalarının çok şiddetlendiği çağlarında, bu dalgaların varlığını ihmal edememişlerdir. Marx, kapitalizmin istikrarsızlığını yıkılmasına götürecek etkenler arasında sayınca, Neo-klasiklerin konjonktür dalgalarını ihmal etmeleri olanaksızlaşmıştır. Ne var ki, iktisadî istikrarsızlıkla ilgili teorileri, kapitalizmi suçlamayacak ve *laisser-faire*'in reddine yol açmayacak bir yapıdadır. Teorileri, genellikle, para-kredi mekanizmasına dayandırılmış, iktisadî istikrarsızlığı giderici politika önlemleri de, bu alanda aranmıştır. Nitekim, Büyük Dünya Depresyonuna'na (1929) kadar olan dönem, Batılı ülkelerde, para politikasının ekonomiye devletin müdahale aracı olmasıyla ayrılır. Bu, *dolaylı* bir mücadele aracıdır; istikrarsızlığı gidermek için, devletin yapabileceği minimum müdahaleyi temsil eder[1].

Para-konjonktür teorisiyle, Neo-klasik Okulun "sükûnet veren denge" anlayışı sahneden silinir; yerini, yığımlı süreçlerle enflasyon ya da deflasyona giren ekonominin dengesizlikleri alır. Her ne kadar, Wicksell dışında kalan (Fisher, Marshall gibi) Neo-klasikler, bu dengesizlikleri "geçiş dönemi" gibi deyimlerle küçümsemişse de, varlığını yadsıyamamışlardır. Schumpeter ise, girişimci sınıfı da bu teoriye katınca, konjonktür dalgalarının sınıfsal niteliği ortaya çıkmıştır.

I — GENEL DENGENİN TEŞEKKÜLÜNDE PARANIN ROLÜ: WALRAS

Walras, yarım yüzyıl sonra Keynes'in "Genel Teori"de farklı bir açıdan yaptığını, yani, genel denge analizi ile para teorisini birleştirmeyi, genel dengenin teşekkülünde paranın rolünü göstermekle yapmıştır. Paranın mübadele sürecine bir şey katmadığı görüşünü, genel denge analiziyle reddetmiştir[2]. Sisteminde, bir *numéraire* yoksa, genel denge oluşamaz; çünkü, bu halde, bilinmeyen sayısı denklem sayısından fazladır, sistem çözülemez[3].

Ancak, Walras'gil sistemde her üretim girdisinin gelirinin harcamasına eşit olduğu ve tüm harcamanın tüketime gittiği varsayımı, Say Kanununun kabulü demektir; *kendiliğinden* tam istihdam dengesi, bu varsayımın tabiî sonucudur.

II — PARA DEĞERİNİN VE İKTİSADİ İSTİKRARSIZLIĞIN MİKTAR TEORİSİYLE AÇIKLANMASI VE SAY KANUNUNUN KABULÜ: WICKSELL, MARSHALL, FISHER

Wicksell eserini, Marshall ve Fisher'den önce vermiş olsa da getirdikleri itibariyle çok daha yenidir. Marshall ve Fisher, miktar teorisinin basit ifadesiyle para değerindeki değişmeleri açıkladıkları için, bir bakıma, klasik anlayışın devamı sayılabilir. Oysa, Wicksell, klasik anlayışa oranla çok ileri bir adım atmıştır: (Altın madenlerinden üretilen altın miktarı dısında) para miktarındaki değişmelerde, teknik değişmenin, girişimcinin kararlarının ve banka sisteminin rolünü göstermiştir. Paranın "peçe" olmayıp, ekonomide temel etken olduğunu açıklamıştır. Ancak, Wicksell de, Fisher gibi, istikrarsızlığın kaynağını para-kredi mekanizmasında aramıştır. Say Kanununun kabulü ve tam rekabet varsayımı ise, her üç teoricinin ortak yanını oluşturur.

A) PARA MİKTARINDAKİ DEĞİŞMELERİN GENEL FİYAT SEVİYESİNE DOLAYLI ETKİSİ: WICKSELL

Wicksell, "Faiz ve Fiyatlar"ında, genel fiyat seviyesinin para miktarıyla aynı yönde ve oranda değiştiğini kabul etse de, para miktarının toplam nakdî talebi hangi yoldan ve nasıl etkilediğini göstermiş; Keynes'gil toplam talep analizinin temelini kurmuştur. Katkısı para miktarı, faiz haddi ve genel fiyat seviyesi arasındaki ilişkiyi göstermiş olmasıdır. Miktar teorisinin bu geliştirilmiş ifadesinde, para miktarı değişmeleri, artık genel fiyat seviyesini doğrudan nakit depolarını elde tutanların harcaması yoluyla etkilemez; para miktarı değişmeleri piyasa faiz haddini, bu da, toplam nakdî talebî değiştirmek yoluyla, genel fiyat seviyesini etkiler.

Wicksell'e gelinceye kadar, faiz haddi, fiziksel kapital eşyasının getirisi; nakdî faiz haddi de, bundan türüyor sayılmıştır. Oysa, Wicksell, "tabiî faiz haddi" (kapitalin marjinal verimi) ile, ticarî bankaların borç verme haddi olan "piyasa faiz haddi" arasındaki ayırım üzerinde durmuştur. Buna göre, para arzı genişlemesinin bir yolu, ticarî bankaların işadamlarına verdikleri krediyi, ellerinde atıl rezervler bulunduğu sürece genişletebilmeleridir. Yatırımların finansmanı için ödünç alınan bu fonlar, reel tasarrufa eklenen "yeni yaratılmış" parayla genişler. Tam kapasite kullanımı ve tam istihdam varsa, tasarruf artmadan, yani, tüketim malı talebi kısılmadan yatırım talebi yaratıldığı için, toplam mal ve üretim girdileri talebi arzı aşar; bankaların uyguladığı piyasa faiz haddi kapitalin marjinal verimi, yani, tabiî faiz haddi altında kaldığı sürece, *artık talep* ortaya çıkar. Çünkü, ticarî bankalar piyasa faiz haddini tabiî faiz haddi altında tutarsa, işadamlarının ek kredi talebini, kredi hacmini genişletme yoluyla karşılamak durumundadır. Bu da, toplam nakdî talebi, dolayısıyla, genel fiyat seviyesini yükseltir. Bu iki had arasındaki fark devam ettiği sürece – para kredi sisteminin esnekliğine göre bu süre değişir – toplam nakdî talep, arzdan büyük olmaya ve genel fiyat seviyesi yükselmeye devam eder. Bankaların elinde büyük atıl rezervler bulunuyorsa ve bu rezervler, bankaların seyyaliyetini tehlikeye sokmadan azaltılabiliyorsa, piyasa faiz haddinin tabiî faiz haddine yükselmesi için hiçbir zorunluk yoktur. Ekonomi, böylece, yığımlı bir enflasyon sürecine girer; fiyatlardaki artış, *artık talebi* gideremez. Wicksell, piyasa faiz haddi-

nin, ekonomi enflasyon sürecine girmezden önce tabiî faiz haddine yükselebileceği konusunda şüphesini belirtir[4].

> *"Geçiş döneminde, bu iki had arasındaki fark, tam etkisini gösterir... Faiz haddi (tabiî had, dolayısıyla, nakdî had) yüksekse ve daha yükseliyorsa, fiyatlar yükselir; aksi halde düşer."* (s. 119).

Bu açıklama tersine çevrilerek, piyasa faiz haddinin banka sistemi tarafından tabiî faiz haddi üzerinde tutulduğu duruma gelince: Kredi hacmindeki daralma, bu halde, toplam nakdî talebi daraltır; genel fiyat seviyesinde yığımlı bir düşüş, bir deflasyon süreci ortaya çıkar. Bu iki had birbirine eşitse, ekonomi dengededir; genel fiyat seviyesi sabittir[5].

> *"Önemli nokta, fiyat seviyesinin sabit kalabilmesinin, diğer şartlar aynı iken, kredilerde belirli bir faiz haddinin devamına bağlı olması ve fiilî had ile bu had arasındaki sürekli farkın, fiyatlar üzerinde, yığımlı ve artan (progresif) bir etki yaratmasıdır."* (s. 120-121.)

Wicksell, dengede, tabiî ve piyasa faiz haddi birbirine eşit olsa da, bunların aynı sayılamayacağını göstermiştir. Nakdî faiz haddini ayırmakla klasik reel faiz teorisinden Keynes'gil faiz teorisine geçişi hazırlamıştır. Bu ise, faizin gelir kaynağı olmasını, kapitalin verimine bağlayan önceki teorilerin reddinde bir adım oluşturur. Wicksell'in sistemindeki çelişki açıktır: Yığımlı enflasyon ve deflasyon süreci diye tanımladığı iktisadî istikrarsızlığın nedenlerini ve bunu giderici önlemleri, para-kredi mekanizmasında araştırarak *laisser-faire*'den ayrılmaz; bir yandan da, – hiç olmazsa dengeden ayrılındığı durumlarda – reel faiz teorisini reddeder.

B) PARA MİKTARINDAKİ DEĞİŞMELERİN GENEL FİYAT SEVİYESİNE DOLAYSIZ ETKİSİ: MARSHALL, FISHER

Fisher, kapitalizmin kurtuluşu için iktisadî istikrar konusuna ve matematikçi-istatistikçi sıfatıyla, genel fiyat seviyesi değişmelerinin nicel (kantitatif) hesaplarla ölçülmesine önem vermiştir. "Paranın Satınalma Gücü"nde, mübadele denklemi (MV = PT) ile, miktar teorisinin *katı (rijid)* ifadesine, ölçülmeye elverişli bir nitelik kazandırmıştır. Denklemdeki büyüklüklerin istatistikî verilerle ölçülebilmesi için, çeke tâbi mevduat (M′) ve bunun dolanım hızı (V′)'ni denkleme ayrıca içermiş; çeke tâbi mevduat ve banknotun, aynı şey olduğunu belirtmiştir. Denklem, böylece, MV+M′V′=PT haline gelir. (Mübadele denklemindeki M, para miktarını; T, fiziksel işlem hacmini; P, buna ait genel fiyat seviyesini; V, paranın işlem dolanım hızını gösterir.) Fisher, gerçekte bir özdeşlik ilişkisini gösteren bu denklemiyle ilgili açıklamalarında, M, V ve T'nin, P'yi belirleyeceğini kanıtlar: T ile V veri iken, genel fiyat seviyesi, denge durumlarında, para miktarındaki değişme ile aynı yönde ve aynı oranda değişir. Ne var ki, "geçiş dönemlerinde", miktar teorisi tutmaz; bu ancak, denge durumunda geçerlidir. "Geçiş dönemleri"nde fiyatlar, para miktarı ile aynı oranda değişmez; miktar teorisinin katı ifadesi ge-

çerli değildir. Fakat, mübadele denkleminde, Fisher, geçiş dönemlerinde, değişkenlerin kendi aralarında ilişkili olduğunu[6] ihmal etmiştir; denklemde, sanki denge durumları en yaygın halmiş gibi, M ve P arasında orantılı ilişki kurmuştur.Çünkü, denge, tabiî uyumu yansıtır.

Fisher, iktisadî istikrarla ilgilendiği için, paranın satınalma gücünü[7] – üretimi ve istihdamı değil – istikrara kavuşturacak önlemleri de düşünmüştür; nakit ve banka mevduatı ile, banka rezervleri ve banka mevduatı arasındaki kesin ilişkiyi görmüştür: Banka mevduatı nakit para miktarına bağlı ise, bu sonuncunun miktarındaki değişmeler, etkin bir kontrol aracı olur. Nitekim, bankaların, mevduat karşılığı % 100 rezerv saklamasını desteklemiştir. Nedeni, krizler ve depresyonları, para stokuna oranla kredi hacminde gözlenen daha süratli değişmelere atfetmesi; borçları ödeme baskısının artmasıyla, konjonktürün "üst dönüş" noktasını açıklıyor olmasıdır.

"Boomlar ve Depresyonlar"da, reel ve nominal faiz arasındaki farkın, genişlemeyle daralmayı, Wicksell'i hatırlatan bir muhakemeyle, nasıl yığımlı sürece dönüştürdüğünü açıklar: Fiyatlar yükselip para değeri azaldıkça, nominal faiz haddinin reel değeri azalır; aksine, daralmada fiyatlar düşüp para değerlendikçe, nominal faiz haddinin reel değeri yükselir. İktisadî istikrarsızlık böyle yorumlanınca, Merkez Bankası müdahalesinin yeterli sayılması olağandır. Fisher'in konjonktür dalgaları ile ilgili açıklamasını, para değerini açıklayan teorisinde; iktisadî istikrar önlemlerini de, para politikasında bulmak mümkündür. Çünkü, *laisser-faire* bunu gerektirir.

Marshall'da genel fiyat seviyesi, para değeri değişmesi izahı Fisher'e çok yakındır. Sadece, Fisher'in para arzı değişmelerini genel fiyat seviyesi değişmelerine yol açan başlıca etken saymasına karşılık, Marshall'ın "Cambridge denklemi"nde, para talebi[8], açık biçimde denkleme girer. Gerçekte, Marshall, arz ve talep kanununu para değerine genelleştirmiştir[9].

Mübadele denkleminin Marshall'gil ifadesinde, halkın para talebi, muamele güdüsü ile açıklanır. Halk, yıllık toplam nakdî gelirinin belirli oranını, her an, elde nakit deposu olarak tutar. Nedeni, bireylerin gelir elde ettikleri dönemlerle, sürekli harcamaüları arasındaki zaman farkını kapatmak zorunluğudur. Örneğin, işlem (muamele) güdüsüyle para talebi, para stokunun yılda dört kere dolanımını sağlıyorsa, toplam nakdî gelirin, her an, dörtte biri nakit depolarında bulunacak demektir. Böylece, para talebi *(k)*'nin, paranın gelir dolanım hızı (V_y)'nin tersine eşit olduğu ($1/V_y$) görülür. Bu ifadede, mübadele denklemi (M herhangi bir anda dolanımdaki para miktarını, *k* paranın gelir dolanım hızının tersini, T_y nihaî tüketicilere fiziksel satış hacmini, P_y nihaî satışlarda ortalama fiyat seviyesini gösterirse),

$$M=P_yT_y.k \text{ dır.}$$

Bu denklem, genel fiyat seviyesinde, halkın para talebindeki değişmelerden doğan değişmelere, para miktarındaki değişmeler kadar açık bir yer verir. Ne var ki, Marshall'gil ifadedeki *k*, Fisher'in V'si gibi, ancak uzun dönemde değişen yapısal etkenlerle belirleniyor varsayılır; Say Kanunu, yani, *kendiliğinden* tam istihdam dengesi, kabul edilir. Böylece, Marshall da farklı bir sonuca varmaz: Genel fiyat seviyesi, para mikta-

rıyla aynı yönde ve aynı oranda değişir. Ancak, Marshall, halkın para talebindeki değişmelerin, psikolojik nedenlerden doğan gömüleme olayının, konjonktür dalgalarında önemli rol oynayacağını da belirtir.

Fisher'in ifadesinde iktisadî istikrarsızlığın *nihaî* nedeni, nakit para miktarındaki değişmeler, yani, merkezî para otoritesi olan devlettir. Marshall'ın ifadesindeyse, halkın psikolojik nedenlerle yaptığı gömüleme, yani, bireysel psikoloji gibi evrensel bir olgudur. Diğer bir deyişle, konjonktür dalgaları, kapitalist sisteme özgü ve bunun güdücü sınıfı olan girişimcilerin kararlarına bağlı bir olgu değildir.

Bu teorilerde, Marx'ın iddiasına karşılık, istikrarsızlıkta sistem suçlu değildir; ne kapitalizmin *kendiliğinden* tam istihdam dengesi sağlama gücü olmadığı ne *laisser-faire*'den sapmayı gerektireceği sonucuna götürürler. Fakat, Keynes, bunlardaki çelişkileri her ikisini de reddetmek için kullanacaktır; iktisadî istikrarsızlığın kapitalizme özgü olduğunu, katıksız *laisser-faire*'e veda etmek gerektiğini gösterecektir. Günümüzde, Friedman öncülüğünde Keynes devre dışı bırakıldıktan sonra, yeni teorilerle güçlenen Neo-klasik yaklaşım yine hakim öğretidir; ancak daha da muhafazakâr nitelik kazanmıştır. (Bkz: Bahis XXVI, Pg. V)

C) İSTİKRARSIZLIĞI PARA-KREDİ DÜZENİNE BAĞLAYAN DİĞER TEORİLER: SCHUMPETER, MISES, HAYEK

Kapitalizmin işleyişini, evrimini, büyüme sürecindeki istikrarsızlığını, düzeninin işleyişini en iyi anlayan ve teorileştiren birkaç düşünürden biri, hiç şüphesiz bunun aynı zamanda hayranı olan Schumpeter'dir[10].

Schumpeter'in konjonktür dalgaları modelinde yine, iktisadî istikrarsızlık para-kredi düzeninin işleyişine bağlansa da, sistemin ayırıcı niteliği olan girişimci sınıf ön plana çıkar. Bu sınıfın, Marx'ı hatırlatan biçimde, teknik yenilikleri uygulayarak ekonominin gelişmesini sağladığı süreçte, istikrarsızlık da doğar. Ne var ki, Marx, kapitalizmin istikrarsızlığının, sonunda çöküşünü hazırlayacağına inandığı halde, Schumpeter'de, depresyon dönemi, sistemin sağlığı için gerekli tasfiyenin olduğu dönemdir. Girişimciyi ve teknik yenilikleri ön plana çıkarmada aradaki benzerlik, ideolojinin belirlediği nokdada, bu ikisini birbirinden ayırır.

Schumpeter'in konjonktür modeli, genel iktisadî dengenin bulunduğu bir anda, kapitalizmin öncü sınıfı girişimciler tarafından, bir teknik yeniliğin – yeni üretim tekniği, yeni mallar ve yeni bir örgütlenme şekli gibi – kârlı olduğu için uygulanmasının etkisini araştırır. Bu modelde, teknik yenilik olmaksızın büyüme; girişimci olmaksızın teknik yenilik; ve kredi olmaksızın girişimci yoktur. Kredi yaratılması, teknik yeniliğin, nakdî bakımdan tamamlayıcısı sayılır. Ancak, teknik yenilikler ekonomide sürekli olsa da, bunların girişimcilerce uygulanması sürekli değildir; işe öncüler başlasa da, öncü girişimcileri diğerlerinin izlemesi sonucunda, uygulama toplu hale gelir. Teknik yeniliklerin uygulanması, yeni yaratılan banka kredisi ile finanse edilir. Ne var ki, kredi genişledikçe bir yandan üretim girdileri kıtlaşır ve fiyatları yükselir; bir yandan, piyasada mallar bollaştıkça, mal fiyatları düşer; bir yandan da, kredi kıtlaşır ve faiz haddi yükse-

lir. Böylece, konjonktürün genişleme aşamasında genişleyen kredi ve artan kârlar, yerini, girişimciler borçları ödemek durumunda kaldıkça, kredi daralmasına ve zarara bırakır. Daralma, hataların tamir edildiği depresyon dönemi, ekonominin dinamik bir büyüme süreci için ödediği fiyattır.

Mises ve Hayek, kapitalizmi, bir denge sistemi sayar. Krizlerin nedenini, bu "nazik sisteme", devresel olarak devletin ve bankaların yaptıkları müdahalelerde; kredi hacmindeki aşırı genişlemede bulur. Mises'e göre, girişimci sınıf, "ucuz para" için devlete baskı yapar; bankalar buna, faiz haddini düşürmek ve kredi hacmini genişletmekle intibak eder. Faiz haddinin düşmesi – Böhm-Bawerk'in söylediği gibi – üretim dönemini uzatarak, üretim malları sanayiinin genişlemesi sonucunu verir. Ne var ki, üretilen tüketim malları, bu kadar uzun bir üretim dönemini karşılayacak yeterlikte olmadığı için, tüketim malları fiyatı yükselir; buna karşılık, üretim malları fiyatı düşer, üreticileri zarar eder. Böylece, toplam üretimin, üretim malları ve tüketim malları arasında dağılımı, yani, yapısı altüst olur. Faiz haddinin düşürülmesinin yarattığı bu yapısal bozuluş, üretim malları fiyatına oranla tüketim malları fiyatlarında yükselişin yarattığı faiz haddi yükselişi ile, tekrar dengeye gelir.

Hayek, Mises'in bu modelini geliştirmiştir[11]. Bankaların yarattığı yeni kredi fiyatları yükseltirken, gelirleri fiyatlarla aynı oranda artmayan kişiler, daha önce kullandıkları üretim girdileri hizmetlerinden vazgeçmek zorunda kalır. Ve zoraki tasarruf ortaya çıkar. Fakat, kredi enflasyonu durduğu zaman, kredi genişlemesinin yarattığı bu zoraki tasarruf, devam etmez. Tüketim düzeyi eski hacmine yükselir ve üretim girdileri tüketim malları sanayiine çekilir; girdi fiyatları artışı üretim malları sanayiinde kârları düşürerek, zararlara yol açar.

Mises ve Hayek için de, iktisadî istikrarsızlığın nedeni, üretim malları-tüketim malları sanayii arasındaki yapısal dengeyi bozan para-kredi mekanizmasıdır ve para politikası yoluyla ekonomiyle dolaylı müdahale yeterlidir.

III — PARA DEĞERİNİN GELİR YÖNÜNDEN AÇIKLANMASI: WIESER

A. Marshall ve Fisher'in para değerini miktar teorisiyle açıklamasına karşılık, Wieser, gelir teorisini kurmuş; paranın değerini, bireysel değerlemeye, gelirin marjinal faydasına bağlamıştır: Aynı miktar paranın bir fakir için değeri, zengine oranla, daha yüksektir; çünkü, (zevkler ve tercihler veri ise), birinci için marjinal faydası daha yüksektir. Wieser, aynı zamanda, miktar teorisindeki neden-sonuç ilişkisini tersine çevirir. Fiyatlardaki *otonom bir artışın,* bireysel gelirlere etkisi yoluyla, para talebini, dolayısıyla, para arzını artırabileceğini; ve/veya paranın dolanım hızını yükseltebileceğini belirtir. Böylece, M ve P arasında, gelir bir köprü olmakta, gelir teorisi kurulmaktadır[12].

Wieser'in paranın değerini bireyin değerlemesinde araması, aynı zamanda, "metalizm"in reddi demektir. Paranın değerini, yapıldığı madenden ayırması, henüz altın standardının geçerli olduğu dönemde, değerli madene dayanan paradan kâğıt paraya geçişteki düşünce akımlarını doğurmuştur. Gelirin marjinal faydası kavramından yola çıkınca, Wieser, (ilerde görüleceği gibi) eşitsiz gelir bölüşümü sorununa da varmıştır.

V — KONJONKTÜR TEORİLERİ VE *LAISSER-FAIRE*

onjonktür teorileriyle ilgilenen Neo-klasik iktisatçılar, paranın iktisadî hayattaki rol zerinde önemle durmakla beraber, sadece, "dalgalanma" veya "istikrarsızlık" olayı i gilenmişler, açıkça olmasa da, *zımnen*, ekonominin *kendiliğinden* tam istihdam deng ne yöneldiğini varsaymışlardır. Yani, konjonktür dalgalarıyla ilgilenseler de, Say Ka ununa bağlı kalabilmişlerdir[13]. Bu tutumun gerisinde, *laisser-faire*'in katıksız savun ası yatar. Konjonktür olayını para-kredi düzeninin işleyişine bağlamakla, hem istik rsızlıkta kapitalizmin bir sistem niteliğiyle payı olmadığı savı desteklenmiş; hem *lai er-faire*'e para politikası gibi en dolaylı yoldan müdahalenin yeterli olacağı gösterilebi miştir[14]. Girişimci sınıfın istikrarsızlıktaki payı (Schumpeter dışında) ihmal edilirke ırçoğu, para miktarını değiştiren devleti sorumlu tutmuştur. Devletin niçin bunu yap mak durumunda kaldığını ise, sormak gereğini duymamışlardır.

Bu dönemde Say Kanununu reddeden, aynı zamanda gelir teorisinin kurucus dan Aftalion, Anglo-Saxon dünyasında şiddetle yerilmiş ve reddedilmiştir. Bu olgu deolojinin, bir teorinin kabulünde veya reddinde ne denli rol oynadığını gösterir.

Neo-klasik para ve konjonktür teorisinin çelişkisi, gerçekleri gizleyerek, *kendiliğin en* düzenli işleyen bir ekonomi imgesi yaratmaya çalışmasıdır. Bu imge, 1929 Dünya epresyonu ile çökmüştür. Keynes, bu işlerliğin bulunmadığını, katıksız *laisser-faire*'i am istihdamla bağdaşamayacağını ortaya koymuştur. Girişimci sınıfın istikrarsızlıkta i payına da, öncelik vermiştir.

XXII

NEO-KLASİK DIŞ TİCARET TEORİSİ VE KÜRESELLEŞME

Neo-klasik Okul, Klasik Okuldan devraldığı hiçbir teoriyi, serbest dış ticaret teorisi kadar az değiştirerek sürdürmemiştir[1]. Hem serbest dış ticaretin mübadeleye katılan her ülke için refahı artırdığı, hem dış ticarette sürekli açıkları önleyecek *kendiliğinden* denge mekanizmasının işlediği savları aynen devam etmiştir.

Sosyalist ve Marksist düşünürlerin kurdukları "emperyalizm" teorisi ve milliyetçi akımlar, Neo-klasiklerin serbest dış ticarette ülkelerarası "çıkar uyumu" imgesini daha da kuvvetle savunmalarına yol açmıştır[2]. Nitekim, serbest dış ticaretin, sadece her ülkenin yararına olmakla kalmayıp, aynı zamanda, her ülkede aynı üretim girdilerinin fiyatlarını eşitleyeceği savı, bunun en belirgin örneğidir. Böylece, emperyalizm teorisinin, kapitalist ülkelerin diğerlerini sömürdüğü iddiasına, milliyetçi akımlara ve diğer eleştirilere karşı, tam bir çıkar uyumu imgesi yaratılarak, dış ticarette katıksız *laisser -faire* savunulabilmiştir.

Neo-klasik serbest dış ticaret teorisinin, Klasik teoriye getirdiği en büyük değişiklik, emek-değer teorisi yerine yeni değer kanunlarını koyması olmuştur[3]. Bu da, *laisser -faire*'e daha sıkı bağlılığı sağlamıştır.

1914-1980 arasında dünya olayları (Birinci ve İkinci Dünya Savaşları, Büyük Dünya Depresyonu [1929] ve savaşlarını yarattığı yıkıntı) ve SSCB'nin yarattığı tehdit, bu teorinin ve onun tamamlayıcısı olan serbest sermaye hareketlerinin kısıtlanmasını getirmiştir. 1980 ve özellikle 1990 sonrası yıllarda, neo-klasik dış ticaret ve sermaye hareketleri teorileri, uluslararası kurumlar yoluyla uygulamaya sokuldu. Ancak 2000'li yılların başında ortaya çıkan sonuçlar, teorilerin vaat ettiğinden çok farklıydı. Bu nedenle uygulanan *laisser-faire* politikaları her kesimden büyük tepki çekmektedir.

I — DIŞ TİCARETTE REEL MALİYET VE TALEP TEORİSİNE GEÇİŞ: MARSHALL

Marshall, kapital ve emek maliyetini birlikte kapsayan *reel maliyet* teorisiyle, kendi değer anlayışını, dış ticaret teorisine genelleştirdi. İki ülkenin, birbirlerinin mallarına karşı talebinin şiddetine göre dış ticarette mübadele hadlerinin belirlendiği noktayı gösterdi. Böylece, Ricardo'nun karşılıklı üstünlük teorisine talep öğesini ekleyen J. S. Mill'i izledi. Ayrıca, tüketici artığı kavramını dış ticaretten kazancı açıklamak için kullandı.

Klasik dış ticaret teorisinde "iki mal"a dayanan tahlile karşılık, Marshall, "temsilî mal balyası"ndan yola çıkar; mal balyası, belirli emek ve kapital miktarını kapsar, fakat, mal birleşimi değişebilir. Varsayımları şunlardır: a) İki ülke, sadece birbiriyle ticaret ya-

par; b) Yabancı yatırım veya borç verme işlemi yoktur; c) Ulaştırma maliyeti yoktur; d) Her iki ülkede ihracatçılar aynı zamanda ithalatçıdır; A ülkesindeki ihracatçı, İ ülkesine, en büyük kârı sağlayacak malları ihraç eder ve İ'den, kendi ülkesi A'ya, en büyük kârla satabileceği malları ithal eder; e) İki ülke arasında ticaret, aynî mübadele ilkesine dayanır: Her ülkenin talebi, diğerinde arzı teşvik eder ve ancak, talebi, kendi arzı ile gerçekleşebilir. Bu varsayımlar ile iç üretimin, iki ülke arasında dış dengenin kurulmasına etkisini; iki ülkenin "karşılıklı" talebine göre mübadele hadlerinin belirlenmesini açıklar[4].

Tahlili şöyle özetlenebilir: Dış ticarette denge şartları, bir uluslararası talep denklemi kadar, bir uluslararası arz denkleminde de özetlenebilir; en çok, uluslararası talep hâkim etkendir. Fakat, nasıl satınalma gücüyle desteklenen iç talep arzı teşvik ediyorsa, dış ticarette de arz kendi talebini yaratır. Bu bakımdan, "arz ve talep" dediği zaman "karşılıklı talep" kastedilir.

Her ülkenin karşılıklı talep fonksiyonu, diğer ülkeden satın almak istediği değişik balya miktarı için kendi balyalarından ne kadarını vermeye hazır olduğunu gösterir. Burada, azalan marjinal fayda ilkesi geçerlidir: İ kendi balyalarından verip, A balyalarından daha fazlasını aldıkça, A balyalarının marjinal faydası azalır; aynı olgu, A'daki İ balyalarının marjinal faydası için geçerlidir.

A'nın belirli İ balyası karşılığı vermeye hazır olduğu balya sayısı ile, İ'nin belirli A balyası karşılığı vermeye hazır olduğu balya sayısının eşitlendiği noktada dış denge kurulur. İç denge, her ülke için, kendi karşılıklı talep (talep ve arz) fonksiyonunda içerilmiştir.

A ve İ arasındaki ticari ilişkide mübadele haddi (dış ticaret haddi) talebin şiddetine göre değişir. A'da İ'nin balyası için talep artarsa, A aynı miktar İ balyası için daha fazla kendi balyasından vermeye hazır demektir; mübadele haddi İ lehine, A aleyhine döner. İ'de A balyası için talep artınca, bu kez, mübadele haddi İ aleyhine ve A lehine döner.

Eğer, A, İ'den belirli sayıda balya almak için vermeye hazır olduğu balya sayısından daha azı ile bunu alabiliyorsa, A tüketici artığı sağlamış demektir.

Marshall'ın bu açıklamasında, *laisser-faire* için önemli savlar vardır: Bir kere, ekonominin iç dengesi serbest dış ticaret düzeninde dış denge ile bağdaşır. İkincisi, eğer mübadele haddi ülkenin aleyhine dönmüşse, bunun nedeni, o ülke halkının tercihlerinde bir değişme ve/veya satınalma gücünün yükselmesidir; dolayısıyla, mübadele haddi kendi lehine dönen ülkenin, bunda bir payı yoktur[5]. Üçüncüsü, aynî mübadele varsaydığı için, Say Kanunu, yalnız iç denge değil, aynı zamanda, dış denge için geçerli demektir. Dördüncüsü, dış ticarette tam rekabet varsayımı hiçbir ülkenin, diğerinden, daha güçlü olmasına imkân bırakmaz. Her ülke, tüketici artığı elde ettiğine göre, dış ticaretten kazançlı çıkar. Böylece, Klasik teorinin serbest dış ticarette *kendiğilinden* dengenin oluşacağı, her ülkenin ihtisaslaşmadan yararlanacağı iddiaları, Marshall tarafından tekrarlanır.

Ancak, Marshall, ABD'li Carey ve Alman F. List'in, sanayileşmiş İngiltere karşısında gümrük koruması önerisinin, bir "milli çıkar" sorunu olduğunu bilir; serbest dış ticaretten asıl yararlanan ülkenin İngiltere olduğunu, yukardaki teorisinden 30 yıl önce belirtmiştir[6]. Bu gerçeği, kendisi ve izleyicileri, *laisser-faire*'e varabilmek için, daha sonra ihmal etmiştir.

II — DIŞ TİCARETTE EMEK-DEĞER TEORİSİNDEN ALTERNATİF MALİYET TEORİSİNE GEÇİŞ: HABERLER

Serbest dış ticaret teorisini yine doğrulamak amacıyla atılan bir diğer adım, G. Haberler'in, Klasik karşılaştırmalı üstünlük teorisine emek-değer teorisi yerine Wieser'den alınan "alternatif maliyet" kavramını getirmesi oldu[7]. Alternatif maliyet anlayışına göre, maliyet, belirli bir girdi veya girdilerden kullanılan mutlak miktarlarla değil, vazgeçilen alternatiflerle ölçülür. Bir A malından üretilen x miktarın marjinal maliyeti, $x - 1$ yerine x miktarında A üretmek için vazgeçilen B malı miktarına eşittir.

İki mal arasındaki mübadele oranı, üretim imkânları eğrisi üzerinde, iki mal arasındaki marjnal ikame haddine eşittir. Eğer marjinal ikame haddi sabitse, üretim imkânları eğrisi bir doğrudur; talep, mübadele oranını etkilemez. Eğer üretimde azalan getiri ve artan maliyet söz konusu ise, üretim imkânları eğrisi orijine iç bükeydir; ikame haddi, dolayısıyla, mübadele haddi, her mal birleşiminde farklı olacağı için, mübadele oranı nisbî talebe göre değişir.

Haberler, emek-değer teorisinin yerine alternatif maliyet teorisini koyarken, karşılaştırmalı üstünlük teorisini destekler. Örneğin, I. ülkede A, iki birim B; II. ülkede A, üç birim B malı ile mübadele ediliyorsa, bu mübadele oranlarının, bunlar arasındaki marjinal ikame haddi ile belirlenmesi, piyasa ekonomisi ve aynî mübadele ekonomisi için, aynı öçüde geçerlidir.

Böylece, ülkelerarası serbest ticarete göre ihtisaslaşmanın, her ülkenin çıkarına olduğu, alternatif maliyet teorisine dayanarak da gösterilir: A malının B malı itibariyle maliyeti, I. ülkede, II. ülkeye nazaran daha düşükse, I. ülkenin A'ya üretim girdilerini kaydırıp, A ile diğer ülkeden B'yi mübadele etmesi ve II. ülkenin de, üretim girdilerini B'ye kaydırıp, B ile A'yı mübadele etmesi, her iki ülkenin yararınadır. Çünkü, dış ticaret olmadığı duruma oranla, her iki maldan da, daha fazla elde edilebilir. İki ülke arasında serbest dış ticarette mübadele, bu iki malın nisbî fiyatları – ulaştırma masrafları yoksa – eşitleninceye kadar devam eder[8].

Karşılaştırmalı üstünlük teorisinin alternatif maliyete dayanan bu açıklaması, Klasik Okulun emek-değer teorisine oranla, *laisser-faire*'e daha yakından bağlıdır. Çünkü, Klasik teori, rekabet edemeyen emek gruplarının varlığı veya emek tekeli gibi nedenlerle nisbî mal fiyatları emek-maliyetten ayrılabilir, dolayısıyla,serbest dış ticarete göre ihtisaslaşma, emek-maliyeti itibarıyla, karşılaştırmalı üstünlüğe uymayabilir, diye eleştirilmiştir[9]. Oysa, alternatif maliyete dayanan yukardaki açıklamada, *nisbî mal fiyatları* eşitlenmektedir. Böylece, Klasik teoriyi çürütebilecek bu eleştiri de cevaplandırılarak, serbest dış ticaret savunulmaktadır.

III — ÜLKELERARASI VERİMLİLİK FARKLARI VE GİRDİ FİYATLARININ EŞİTLENMESİ: OHLIN, SAMUELSON

Neo-klasik Okul, karşılaştırmalı üstünlük teorisini, "serbest dış ticaret düzeninde, nisbî mal fiyatlarının eşitleneceği" yolunda ifade ettikten sonra, *laisser-faire* açısından daha önemli bir ikinci adım atılmıştır: Bu da, ülkelerarası girdi verimliliği ve nisbî mal fiyat-

ları farklarının açıklanmasıdır. Buradan, serbest dış ticarette girdi fiyatlarının, ticarete katılan ülkelerde eşitlenmek eğiliminde bulunacağı iddiasına geçilmiştir.

Ohlin[10], emek-değer teorisine dayanan karşılaştırmalı üstünlük teorisini reddeder. Neo-klasik genel denge teorisinden başlayarak, dış ticaret teorisini yeni değer teorisi çerçevesinde kurar. Varsayımları, tam rekabet ve ölçeğe sabit getiri bulunduğu; teknolojinin her yerde aynı olması yanında, bir malın sadece tek üretim teknolojisi olduğudur.

Ohlin'e göre, dış ticaret teorisi, üretim girdilerinin bölgesel dağılımını ihmal etmiştir. Oysa, girdi akışkanlığının düşüklüğü dolayısıyla, fiyat mekanizmasının "mekân" boyutu üzerinde durmak gerekir. Mekân içinde üretim girdileri dağılımındaki farkların fiyat teşekkülünde oynadığı rol, bir ülkedeki çeşitli bölgeler kadar farklı ülkeler için de geçerlidir. Bundan ötürü, teori sadece ülkelerarası değil, aynı zamanda, bölgelerarası ticaret üzerinde durmalıdır[11].

Ohlin'in teorisi şöyle özetlenebilir:

Tarihsel süreçte, her girdinin artış oranı, değişik bölge (veya ülkelerde) farklı olabilir; bu da, belirli bir anda, girdi stok oranlarında (emek/kapital) farklar yaratır. Öyleyse, her bölge, kendi üretim kaynakları yapısıyla, yani, belirli bir anda sahip olduğu girdi stoklarının (işgücü, kapital, doğal kaynaklar) birbirine oranıyla, diğer bölgelerden ayrılır. Bölgelerarası kaynak oranlarındaki farklar, nisbî girdi fiyatları farklarına yol açar. Her bölge, kendisinde nispeten daha bol ve nisbi fiyatı daha düşük olan üretim girdilerinden daha büyük miktarda kullanan malların üretimini, daha düşük maliyete sağlar; az bulunan girdiyi daha fazla kullanan malın üretimine ise daha az elverişlidir. Girdi oranlarındaki farklar, nakdî maliyet ve fiyat farkları yaratır[12]. Ticaret yokken iki bölgede bunlar farklı ise, bölgeler arası ticaret doğar.

Eğer A bölgesinde bir girdinin arzı nispeten daha bol, dolayısıyla fiyatı nispeten daha düşükse, bir ikincinin arzı nispeten kıt ve fiyatı daha yüksekse, birinci girdiyi daha fazla kullanan malı daha düşük maliyetle üretebilir. Aynı olgu, nispî faktör kıtlıkları farklı olan B bölgesi için geçerlidir. Fakat, bölgelerarası ticaret aynı zamanda ülkelerarası ticaretse, ancak kambiyo kuru belirlendikten sonradır ki, üretim maliyeti ve fiyatlar karşılaştırılabilir. Kambiyo kuru ise, ticaret yokken bölgelerin nispî kaynak kıtlıkları değil de, ticarete açıldıktan sonra, karşılıklı talep tarafından belirlenir. Bundan ötürü, fiyatları belirleyen etkenler arasındaki karşılıklı bağlılık, tekyönlü neden-sonuç ilişkisi bulunmasına imkân bırakmaz.

Bölgeler ticarete açıldığında, girdi fiyatlarının bölgelerarası eşitlenmesine doğru bir eğilim doğar. Çünkü, ticaret ve ihtisaslaşma sonucunda, A, nispeten daha bol olan girdisini daha yoğun kullanan malları üretip satar; nispeten daha kıt olan girdiye dayanan malları ise ithal eder ve eskisine oranla daha az üretir. Böylece, ülkede nispeten daha bol olan girdinin bolluğu ve kıt olanın da kıtlığı azalır; birincinin fiyatı yükselirken, ikincininki düşer. Sonuçta, bölgelerarasında girdi fiyatlarındaki farklar, azalmak eğilimine girer.

Ohlin'in geliştirdiği, bu, "ticaret yoluyla girdi fiyatlarının eşitlenmesi eğilimi" teorisi, daha sonra P. Samuelson tarafından tekrar ele alınarak, tam eşitliğin belirli varsa-

yımlar altında gerçekleşeceği iddia edilmiştir[13]. Gerçekte, Samuelson'un amacı, serbest dış ticareti savunmak değildir. Aksine, ABD için, koruma politikasının gerekliliğini göstermek ister. ABD'nin yüksek işçi reel ücretleri, düşük ücretli ülkelerden gelen malların rekabetinden korunmalıdır. Samuelson'un teoremine göre tam rekabet şartlarında, her ülkede özdeş zevkler, özdeş üretim tekniği veri ise; dış ticaret engelleri ve ihtisaslaşmayı önleyen diğer engeller, ulaştırma masrafları yoksa; dış ticarette mübadele nispî mal fiyatlarını her ülkede eşitleyecek noktaya kadar devam ediyorsa, nispî girdi fiyatları da eşitlenmiş olacaktır. Üretim girdileri akışkan olmasa da, girdi oranları farklı olsa da, eğer mal piyasası iki ülkede tam birleştirilebilmişse, genel dengenin teşekkülünde nispî mal fiyatları eşitlendiğinde, nispî girdi fiyatları da eşitlenir.

Bundan bir ileri adım, mutlak girdi fiyatlarının eşitleneceğinin gösterilmesidir: Ülkeler, azalan getiri ve artan maliyet etkisiyle dış ticarette tam ihtisaslaşamıyor, dış ticarete rağmen, ithal ettiği malları aynı zamanda ülke içinde üretmeye devam ediyorsa, üretim girdilerinin mutlak fiyatları da eşitlenir.

Ohlin ve Samuelson'un bu teorileri, serbest dış ticaret teorisinin, ülke veya bölge içinde üretim kesimleri arasında girdilerin tam akışkan olmadığına; ve – Manoilescu' nun ileri sürdüğü – bazı ülkelerde ikili iktisadî yapının varlığına dayanarak eleştirilmesine, Neo-klasik Okul'un cevabıdır.

IV — SERBEST DIŞ TİCARET TEORİSİ VE *LAISSER-FAIRE*

Neo-klasik serbest dış ticaret teorisi, klasik teoriye yöneltilen eleştirileri de yadsıyacak savları getirmiştir. Kapitalizmin, İngiltere'den sonra, diğer Batı Avrupa ülkeleri ve ABD'de güçlenmesiyle, daha güçlü savunulabilmiştir. Ne var ki, bu teori, gerçeklerin dışına düşmüştür. Yayılan işsizlik; sürekli ödemeler bilânçosu dengesizlikleri; dış ticarette tam rekabet varsayımının tutmamasından doğan pazarlık gücü farkları; azgelişmiş ülkelerin aleyhine dönen mübadele hadleri vb... bu teorinin yaratmaya çalıştığı tabiî uyum imgesini doğrulamamıştır. Benzer bir gelişme 1980 sonrası uygulamalarda ortaya çıkmış, tarihsel yanılgı tekrarlanmıştır.

V — SERMAYENİN KÜRESELLEŞMESİ İÇİN DEVLET MÜDAHALESİNİN, SENDİKALAR İLE SOSYAL DEVLETİN ÇÖZÜLMESİ: "WASHINGTON CONSENSUS"

A) KÜRESELLEŞME VE MANCHESTER OKULU

19. yy'da Manchester Okulu'nu ve "ekonomide uyum" anlayışını getiren bunun Fransa'daki sözcülerini anımsatan, *laisser-faire*'i daha da güçlendiren bir gelişme, 1980 sonrasında tekrar ortaya çıktı (Bahis XVI). Bu kez hedef yine, yeni teoriler kurulurken, dünya ekonomisinin, uygulanacak ekonomi politikaları yoluyla büyük sermayenin isteklerine uydurulmasıdır, uygulamayı haklı göstermek için kullanılan, neo-klasik iktisat teorisinin statik tam rekabet şartları altında üretim kaynaklarının dağılımı modelidir. Diğer bir deyişle, dünya piyasasında mallar, hizmetler ve sermayenin ulus-devlet

sınırları aşırı, herhangi bir müdahale ile karşılaşmaksızın, içeri-dışarı serbetçe hareket edebilmesidir; vasıfsız emek bu hareketlere içerilmez, onun akışkanlığı yasaklanmıştır. Küreselleşme modelinin Manchester Okulu'na başlıca benzerlikleri, (ulus-aşırı) çokuluslu şirketlere (ÇUŞ) atfettiği rolün öncelik alması, piyasa serbestliğinin aynı zamanda siyasal uyumu da ekonomide uyumla birlikte peşinden sürükleyebileceği, ulus-devletlerin ekonomide etkinliğinin ortadan kalkmasıyla dünyanın tek bir piyasa olarak barış içinde yaşayacağı inancını yaymasında görülebilir.

Manchester Okulu'nda bu ideolojiyi yayanlar, Birinci Sanayi Devrimi'nin öncü ülkeleri (İngiltere ile Fransa) ve öncü sınıfları (dokuma sanayicileri) olmuştu. Oysa Küreselleşme ideolojisini oluşturan 20. yüzyılın teknoloji öncüsü ABD ve onun finans çevreleridir. *"Washington Consensus"* diye anılan ve 1980 sonrasında dünya ekonomisindeki köklü politika değişmelerini getiren bu yeni ideoloji, ABD'li ÇUŞ, ABD Hazinesi ve Wall Street'ten (ABD finans kurumları) kaynaklanmıştır.[14] Ancak, 20. yüzyılın sonu ve 21. yüzyılın başında dünya ekonomisi, gelir bölüşümünde, hem ülkelerin içinde hem ülkeler arasında olağanüstü bozulma, özellikle orta-gelirli ülkelerde yaşanan şiddetli finansal krizler, düşük ve orta gelirli ülkelerde iktisadî büyümenin duraklaması ve sosyal sorunların çoğalması ile tanımlanmakta, silahlanma için harcamalar ise hızla sürmektedir.

B) KÜRESELLEŞME İDEOLOJİSİNİ VE POLİTİKALARINI DOĞURAN ORTAM

"Küreselleşme" yeni-sağ diye anılan, temelde yeni neo-klasik okulun ideolojisinden türeyen kuramları ve *laisser-faire*'i güçlendirerek uygulamaya konulan iktisat politikaları demetidir. Doğuş kaynağı, 1970'li yıllarda Batı'nın gelişmiş ülkelerinde yaşanan stagflasyon süreci ve sermayenin kâr haddindeki düşüştür; aynı zamanda, önce Japonya ve onu izleyen bir dizi Uzak Doğu ülkesi Batı'nın rekabet gücünü dünya piyasalarında zorlarken, gelişmekte olan bir dizi petrol ihracatçısı ülkenin (OPEC)de petrol fiyatını yükseltmek ve siyasal amaçları için petrol ihracatına ambargo koymak yoluyla Batı'nın siyasal gücünü sarsmasıdır. Buna, gelişmekte olan ülkelerin giderek büyüyen talepleri eklenmiştir. Küreselleşme bir yandan Keynes Okulu'nu, bir yandan Kalkınma İktisadı'nı ve bunlardan türeyen iktisat politikalarını gündemden indirirken, teknolojik değişmenin sermaye akımlarını süratlendirmesinden yararlanmıştır. Sermayenin küreselleşmesi için gerekli politikalar devreye girerken, özellikle gelişmekte olan ülkelerde ulus-devletin ekonomi alanındaki gücünü tırpanlayıp, ÇUŞ'ları ve piyasa ekonomisini bunun yerine ikame edecek ve böylece, Batı kaynaklı sermayeyi dünyada egemen kılacak politikalar oluşturulmuştur. 3. Sanayi Devriminin teknolojik yeniliklerdeki önderi ABD, bu kez, bu politikalara önderlikte, 1. Sanayi Devriminin önderleri İngiltere ile Fransa'nın yerini almış, uzayda, mikro elektronikte ve genetikte başı çekerken, kendi sermayesi için dünya egemenliğini kurmaya geçmiştir.

ABD'de Kurumsalcı akımın yaklaşımı, piyasa ekonomisini soyut bir mekanizma saymanın mümkün olmadığını; kurumların, örgütlerin, bireysel davranışların içerilmesi gerektiğini vurgularken, çözülen merkezi planlı ülkelerin yaşadığı sıkıntılar bunların önemini ortaya koyarken (Bahis XXIV) "piyasanın görünmeyen eli"nin küresel politikalara dökülmesi, kendi içinde anlamlı bir çelişki sergilemektedir.

C) SERMAYE HAREKETLERİNİN SERBESTLEŞMESİ

Sermaye hareketlerinin, içeri ya da dışarı doğru, ülke sınırlarını serbestçe aşabilmesi ile dünyada optimal kaynak dağılımının gerçekleşeceği, etkinlik sağlanacağı ve dünya refahının artacağı anlayışı neo-klasik okuldan kaynaklanır. Buna göre, birtakım varsayımlar altında, sermayenin marjinal verimi sermaye bolluğu yaşayan zengin ülkelerde düşüktür; buna karşılık sermaye kıtlığı çeken daha az zengin ya da yoksul ülkelerde daha yüksektir. Devletlerin, sermaye hareketlerinin ülkeden içeri-dışarı doğru hareketlerine koyduğu yasaklar, sınırlamalar ortadan kalkarsa, sermayenin marjinal verimi dünya çapında eşitlenir; sermayenin bollaşması gelişmekte olan ülkelerde büyümeyi kısıtlayan etkiyi ortadan kaldırırken, sermaye de en yüksek getiriyi sağlayan yerlere yöneleceği için getirisi yükselmiş olur. Kaynak dağılımının küresel düzeyde optimalleşmesi, etkinlik kazanması, bu nedenle, ulus-devletlerin (kısa ve uzun vadeli) yabancı ya da yerli sermayeye getirdiği kısıtlamaları ve yabancı sermaye aleyhine yaptığı ayrımcılığı ortadan kaldırmasını gerektirir. Neo-klasik model, statik tam rekabet şartları varsayar; dolayısıyla, burada, ne dev boyutlu ÇUŞ'un teknolojik ve finansal güçleriyle sağladığı üretimin birçok ülkenin GSMH'nı aştığına, ne beklentilere bağlı finansal krizlere, ne ülkelerarası teknoloji düzeyi farklarının sermaye hareketlerinin yönünü beklenenin tersine çevirebileceğine, ne pazarlık gücü farkları, kurumsal yetersizlikler vb... gibi farkların yeri vardır. Ancak, bu modele göre, sermaye hareketlerini sınırlayan sadece devlet değildir; sendikalar gibi tekelci örgütler de sermayeyi sınırlamaktadır; ikisinin işbirliğini getiren sosyal devlet de bir diğer sınırlayıcı kurumdur.

D) SENDİKALAR İLE SOSYAL DEVLETİN ÇÖZÜLMESİ

Neo-klasik modelde olduğu gibi uygulamada da, küreselleşme yaklaşımına göre, emek piyasasında serbestliği bozan toplum kurumlarının başında sendikalar ve fiyat sistemine bu nedenle devletin müdahalesi, sosyal devlet yoluyla emek piyasasında (asgari ücret kanunları, yüksek ve uzun süreli işsizlik tazminatları vb. yollardan) esnekliği önlemesi gelir. Emek piyasası serbestleşmelidir ki, reel ücret haddi denge ücretini yansıtsın, böylece işsizlik önlenebilsin.[15]

Sosyal devlet işsizlere yaptığı, kısmen işverenlerce yükü taşınan ödemelerle, hem işçi istihdamındaki maliyeti yükseltir, dolayısıyla işsizliğe yol açar; hem de durgunluk döneminde, işsizlik ödemesi ile işçinin alternatif getirisini yükselterek, onun düşen ücret hadlerinde işi kabul etmesini önler; bu da yine aynı sonucu getirir. Sosyal devletin yürütülmesi devlet bütçe harcamalarını yükseltmiştir, öyle ki, sanayileşmiş ülkelerde GSMH'nın %40'ını aşmıştır.[16] Bu hacamalar devletin ekonomideki payının büyümesinin başlıca kaynağıdır. Devlet bunu karşılayabilmek için vergi yükünü, başta şirketlerin yükünü olmak üzere, ağırlaştırmakta; bir yandan da iç borçlanmayı artırarak faiz haddini yükseltmektedir. Sonuç, ekonomide faaliyetin yavaşlamasıdır.

Sendikalar ise emek piyasasının esnekliğini bozan tekelci kuruluşlardır. Cari ücret haddinde çalışmak isteyen binlerce işsiz varken, tekel güçlerini kullanıp reel ücretleri yükseltirler. Bunların tekel gücünün çözülmesi her ikisine de çözüm getirir, reel ücretler düşerken istihdam artar.

Sosyal devlet ve sendikaların çözülmesine, devletin emek piyasasına müdahalesinin yok edilerek ekonomideki işlevlerinin ve piyasaya müdahalesinin azalmasına dayalı bu görüşün, çalışanlara, sadece üretimde "maliyet öğesi" olarak yaklaştığı açıktır. Burada, Keynes'gil teorideki ücret artışları ya da kamu harcamalarındaki artış yoluyla toplam talep artışının yaratacağı istihdam ve gelir artışı konu edilmez. Nedeni açıktır: Küreselleşen piyasada şirketler açısından artık sadece iç piyasa değil, daha çok dünya piyasasındaki talep önemlidir. Aynı şekilde, J. Robinson'un sendikaların nasıl işçi piyasasında tam rekabet şartlarını sağlayabildiğini açıklayan teorisi de devre dışı kalmıştır. Ne de Galbraith'in konu ettiği çağdaş toplumda örgütlü büyük birimler arasındaki denge söz konusudur.

Küreselleşme açısından sosyal devlet ve sendikaların getirdiği engeller açıktır: katma değerde işçinin payını yükselten bu uygulamalar sermayenin payını düşürür, getirisini azaltır. Hangi ülke bu engelleri yüksek tutarsa, o ülke, sermayeyi bu engelleri ortadan kaldıranlar lehine kaybedecek, sermaye bu ikincilere doğru akacaktır. Zaten mikroelektronik devrim, robotlar sayesinde, vasıfsız kol gücü anlamında düz işçi ihtiyacını çok azaltmıştır. Yapay yöntemlerle işçi payını yükseltmeye çalışmak, sadece sermayenin yer değiştirmesine yol açar, en düşük işçi maliyeti gösteren toplum, diğer şartlar veri iken, en çok sermayeyi kendinde toplar. Böylece, devlet artık güçsüz işçi sınıfının değil, büyük ve uluslaştırılan sermayenin çıkarını kollamak zorundadır.

E) ÖZELLEŞTİRME VE ÇUŞ'UN EGEMENLİĞİ

Küreselleşme, Manchester Okulu'nun konu etmediği bir diğer olguyu gündemine aldı ve politika olarak uygulamaya sokturdu: Kamunun alt-yapı ve üst-yapı tesisi olarak kurduğu ya da geçmişte devletleştirme yoluyla kamu mülkiyetine geçirdiği, bu yoldan piyasaya müdahale ettiği kamu girişimlerinin özelleştirilmesi. Piyasanın etkili olduğu alanı sınırlayan bu girişimlerin özelleştirilmesi, diğer bir deyişle özel şirketlere satılması, "yeni sağ" yaklaşımına göre, etkinliği artıracaktır; çünkü, ancak kârınıençoklaştırmak için çalışan özel şirketler etkin olabilir, kamu girişimleri etkin olamaz. Tekel rantlarının oluştuğu alt-yapı tesislerinin ÇUŞ için en kârlı faaliyet alanlarını oluşturabileceği gerçeği, burada, "etkinlik artışı" savı ile gizlenir.

Manchester Okulu'nun kuramlarını oluşturduğu çağda, Batı kapitalizminde kamu girişimlerinin bulunmadığı, bütün ekonominin özel şirketlerin, girişimlerin elinde olduğu, işçi örgütleri ya da sosyal devletin bulunmadığı, geçmişten devralınan loncaların ise serbest rekabet adına dağıtıldığı bir gerçektir. Bu yapının dönüşmesi, kamu girişimlerinin devreye sokulması, sosyal dengenin sağlanması amacıyla işçi örgütlerinin yayılması ve sosyal devletin kurulması, temelde, üç etkenin getirdiği baskılarla ortaya çıkmıştır. Bunların başında SSCB'nin kurulmasıyla artan işçi militanlığı ve komünizmin yayılmasının Batı kapitalizmini tehdidi gelir; ikincisi, sömürge imparatorlukları Birinci ve özellikle İkinci Dünya savaşları sonunda dağılırken ortaya çıkan çok sayıdaki az gelişmiş ülkenin SSCB kampına kayabilmesinin yarattığı tehdittir; üçüncüsü, Büyük Dünya Depresyonu'nun serbest piyasa kapitalizmini dünyada çökertmiş olmasının

(1929) ve onun izleyen İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı yıkımların komünizmin yayılmasını getirmiş olmasıdır. 1910'lu yıllarda Batı kapitalizminde devletin ekonomideki payı %10'dan 1990'lı yıllarda %40'ın üstüne bu tehditler ve baskılar altında sosyal dengeyi kurmak, kapitalizme insancıl bir görünüm verebilmek için çıkmıştır. Oysa, artık bu baskılar ve tehditler söz konsu değildir. Serbest piyasanın alanını genişletirken devletin payını küçültmek için kamu girişimlerini özelleştirme, işte, bu sürecin tersine çevrilmesi, 19. yüzyıldaki sınırsız kapitalizmin geri gelmesi demektir.

Kamu kuruluşlarının, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, özel kuruluşlara oranla sermayeleri, yarattıkları katma değer ve işçi verimleri daha yüksektir. Bunların özelleştirilmelerinde satış fiyatları çok zaman yerli sermayenin finans gücünü aşar; dolayısıyla ÇUŞ devreye girer. Böylece özelleştirme, Manchester Okulu'nun hayal ettiği, ulus-aşırı şirketlerin egemenliğinde "iktisadî uyum" içindeki dünyayı gerçekleştirmenin bir aracına dönüşür.

Ancak, küreselleşmenin getirdiği, ülkelerin içinde ve ülkeler arasında gelir bölüşümü dengesizlikleri; yoksul ülkelerde büyümenin durması ve yaşanan şiddetli finansal krizler, vaat edilen cennetin bir hayal olduğunu ortaya koymaktır. Teoride, tepkiler, henüz bir öğreti ya da okul bütünleşmesine dönüşmüş olmasa da, halk katında, sivil toplum örgütleri yoluyla ortaya çıkan tepkiler şiddetlidir. Büyük ve zengin ülkeler sermayesi lehine politikaların, hayallere dayalı pazarlaması, yaşanan gerçeklerle reddedilmektedir. Küreselleşmenin önündeki "en büyük engel, küresel ekonominin yarattığı yeni sorunlardır."[17] çelişkisi burada yatar.

Kısım III

Liberal Öğretiye Kısmî Tepkiler ve Laisser-Faire'den Kısmî Sapmalar

XXIII

SERBEST DIŞ TİCARET TEORİSİNE TEPKİ: MİLLİYETÇİ KORUMA POLİTİKASI

Liberalizm ve Marksizm, "evrensel" olmak iddiasındaki ideolojilerdir. Oysa milliyetçilik[1], çok zaman, evrensellikle çatışan bir ideolojidir. Bu çatışma da, hiçbir teoride, liberal öğretinin serbest dış ticaret teorisinde olduğu kadar açık seçik ortaya çıkmamaktadır.

Liberalizm, gerçekte, tamamıyla İngiliz ve Fransız düşünce çerçevesinin damgasını taşır. 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında, Avrupa uluslar dengesinde bu iki ülkenin ağır bastığı, diğerlerinden daha önce sanayileşmiş oldukları düşünülürse, serbest dış ticaretin kendi çıkarlarına işlemesini olağan saymak gerekir. Ne var ki, 19. yüzyılın ortasına doğru, uluslar dengesinde yeni yükselen Almanya ve ABD, İngiltere ile Fransa'ya oranla, sanayileşmekte geri kalmıştır. Sanayileşebilmek için, daha ileri ülkelerin rekabetinden kendilerini korumak, serbest dış ticaret teorisine karşı çıkılmasını gerektirmiştir. Oysa, 20. yüzyılın ikinci yarısında yalnız dış ticaret değil, sermaye hareketlerinin de serbestleşmesinde öncülüğü ABD üstlenmiştir.

Daha ileri ülkelerin rekabetinden korunmak için, serbest dış ticaret teorisinin reddi ve koruma politikasının savunulması, bugüne dek süregelmiştir. Ancak, teorik gelişme, korumanın sadece bu amaçla savunulmasıyla da kalmamıştır. En ileri sanayileşmiş ülkelerde reel ücret düzeyinin korunmasıyla istihdam düzeyinin yükseltilmesinden, azgelişmiş ülkelerde çeşitli nedenlerle korumanın savunulmasına kadar, gerekçeler, geniş bir alan kapsamaktadır. Serbest dış ticareti savunmak için teori yeterli nedenler bulabildiği gibi, koruma da kendisini haklı gösterecek, belki daha fazla nedenler bulabilmektedir. Koruma teorisi, liberal öğretideki temel bir felsefi ilkeyi değiştirmektedir. Bu da, serbest dış ticaret teorisindeki *bütün ülkelerin çıkarlarının bağdaştığı* görüşünün, yerini açıkça, *ülkelerin çıkarlarının çatışıyor* olduğu görüşüne bırakmasıdır.

I — ALMANYA'DA TEPKİ: MİLLÎ SANAYİİN VE SANAYİ KAPİTALİZMİNİN GELİŞMESİ İÇİN KORUMA: F. LIST

19. Yüzyılın başında Almanya, İngiltere ve Fransa'ya oranla, sanayileşmekte geri kalmış, tarıma dayanan bir ülkedir. Henüz millî bütünlüğe kavuşmamış Alman Konfederasyonu, politik bakımdan küçük devletlere bölünmüştür. Küçük Alman devletleri iç gümrüklerle birbirlerinden ayrıldığı halde, dış gümrükler konulmuş değildir; kendilerinden ileri düzeyde sanayileşmiş İngiltere ve Fransa'nın rekabetine açıktır. Bu durum yanında, Alman düşüncesini, İngiliz ve Fransız düşüncesinden ayıran nitelikler de, F.

List'i etkilemiştir. İngiliz Klasik Okulunun Almanya'da yaptığı etkiye karşı-tepki niteliğinde, bir "romantik" akım doğmuştur. Bu akımın toplumsal felsefesi, Tabiî Kanun Felsefesini ve Faydacılığı reddediyordu; merkantilist ve kameralist geleneğe yakındı. Romantik akımı büyük ölçüde etkileyen Fichte'de, İngiliz ve Fransız düşüncesinin bireyci eğilimine karşı *kolektif* olma niteliği, serbest dış ticaret teorisine karşı *otarşik* eğilimler gözleniyordu. Fichte, otarşik sosyalizmin teoriciliğini yapmaktaydı.

F. List, Klasik öğretiye karşı çıkmakla beraber, kaynağı Smith ve Ricardo olan teorik akımı temsil etmekteydi. Onlar gibi, yeni doğan sanayi kapitalizminin sözcüsüydü. Fakat, kapitalizmin, İngiltere'de daha eski ve yerleşmiş olması nasıl Smith ve Ricardo'yu serbest ticaret yanlısı yaptıysa, Almanya'da yeni doğuyor olması da, List'i "iktisadî milliyetçilik"e döndürdü. Liberal evrenselciliği reddediyor, yeni gelişen Alman sanayiinin ihtiyaçlarına uygun bir "koruma politikası" teorisi kuruyordu[2].

a) *Üretim gücü teorisi:* Klasik öğretinin "mübadele değeri" kavramına karşı, List, "üretim gücü" teorisini geliştirdi. Mübadele değeri, satınalma gücüne bağlı olarak, bireylerin mal ve hizmetlere atfettiği değerdi. Bireyin tatmini, iktisadî hayatın dürtüsüydü. Fakat, List, "ülke bireylerinin ihtiyaçları yabancı mallarla tatmin oluyorsa, bu, millî ekonomi hiçbir zaman gelişemeyecek demektir." diyerek Klasik öğretiye karşı çıkıyordu. Geliştirdiği üretim gücü teorisinde, bireyin tercihlerinin bir süre ihmal edilerek, talebin millî mallara döndürülmesi, millî sanayiin geliştirilmesi özlemi vardır.

Bu teorisinde, List, çeşitli üretim kesimleri arasında, bir *ideal denge bulunması* gereğini ileri sürüyor, Klasiklerin "ihtisaslaşma" teorisine karşı çıkıyordu. İmalât sanayii devletin gücü, tarımın gelişmesi, bilimin gelişmesi için gerekliydi. A. Smith'in uluslararası işbölümü teorisi, tek taraflıydı; millî çıkarları göz önünde tutmamaktaydı. Gerçekte, ülke içinde tarım ve sanayi arasındaki denge, işbölümünün temel ilkesiydi. Böylece, üretim gücü teorisiyle, sanayileşme gereğini ortaya koyuyordu.

b) *Gelişme aşamaları teorisi:* Toplumlar, eriştikleri uygarlık derecesine göre vahşî, hayvancı, tarımsal, tarımsal ve sanayici, nihayet, tarımsal-sanayici-tüccar olarak ayrılabilirdi. Her toplumun, uygarlığın yüksek basamaklarına erişmesi mümkün değildi. Ancak gerekli insan kaynağına ve diğer kaynaklara sahip olanlar (yani, Almanya) buna erişebilirdi; tarım ve sanayi arasında denge kurulabilirdi. Ne var ki, bu denge, kendiliğinden ortaya çıkmıyordu; devletin, bunun için en önemli görevi, imalât sanayiinin kurulmasını sağlamaktı. Bu, sadece, diğer ülkelerin sanayii ile rekabet etmek değil, aynı zamanda, gelecek kuşakların yararlanabileceği "üretim gücünün kurulması" için gerekliydi. F. List, bu bakımdan, *laisser-faire*'i reddediyor, sanayileşmek için devlet müdahaleciliğini istiyordu. Gerçekte, bu, Fransa'daki "Colbertism"in canlanmasıydı.

c) *Terbiyeci gümrük koruması teorisi:* List, Klasik öğretinin serbest dış ticaret teorisini reddetmekle kalmadı, buna temelden hücum etti. Teorinin, r antıksal tutarlılığını tartışmıyordu. Fakat, İngiltere'nin çıkarlarını genel yarar diye gösterdiğini, serbest ticaret ilişkisini geliştirmeyi teşvik ettiği ülkeler arasındaki gelişme farklarını ihmal ettiğini söylüyordu. Daha sonra Marx'ın "ideoloji" diye niteleyeceği hâkim sınıf çıkarları sözcülüğünü Klasik öğretiye atfederek, âdeta Marksist eleştiri yapıyordu[3].

Ticarete katılan ülkelerin tümü, aynı gelişme aşamasında bulunmuyordu. Daha ileri bir uygarlığı temsil eden sanayi, Klasiklerin düşündüğü gibi *kendiliğinden* bir gelişme sonucu doğan, tabiî bir olay değildi; tarihi değiştiren insanların eseriydi. Daha büyük iktisadî güç, daha büyük politik güç getirdiğine göre, gelişen genç ülkeler sanayilerini kurmaya, daha önce sanayileşmiş ülkeler de, bunu önlemeye çalışacaktı. Serbest ticaret teorisi, genç ülkelerde sanayiin gelişmesini önlemeye yönelmişti. List, bu bakımdan, yeni doğan sanayiin korunması için, "terbiyeci gümrük'" vergilerinin bayraktarlığını yaptı. Tabiî üstünlük değil de, öncü olmanın verdiği üstünlüğe dayanan yabancı rekabetin, yeni doğan yavru sanayileri tasfiyesini önlemeyi öneriyordu. Oysa, serbest dış ticaret, eski sanayi ülkelerinin sahip olduğu tekeli devam ettirmeleri demekti. Terbiyeci gümrük vergileri, yavru sanayiler yabancılarla rekabet edecek düzeye gelinceye kadar uygulanmalıydı. Yetenekleri olan ülkeler, en gelişmiş ülke (İngiltere) düzeyine gelince, evrensel serbest ticarete gidilecekti; yani, gümrük vergileri geçici olmalıydı. Ayrıca, tarımı, koruma politikasının dışında bırakıyordu. Nedeni, sanayiin gelişmesi için (Almanya'da) sanayiin ucuz gıda maddesine, hammaddeye ihtiyacı olmasıydı; ancak bunlar gümrüksüz düşük fiyatta ülkeye geldiğinde, sınaî mamullerin dış piyasalarda rekabet edebilmesiydi. List'in bu fikirleri, J. S. Mill'i de etkiledi. Nitekim, Mill'in "yavru sanayilerin korunması" teorisinin kaynağı, List'de aranabilir.

List'in ne sanayileşmenin yararları ve üretim kesimleri arasındaki karşılıklı bağlılığa dayanan denge, ne yavru sanayilerin korunması, ne de devletin sanayileşmek için müdahalesi gereğiyle ilgili fikirleri geçerliğini kaybetmiştir. İktisadî kalkınma yazınında Rosenstein-Rodan, R. Nurkse, A. Lewis gibi yazarlar tarafından tekrar ele alınmıştır[4].

II — ABD'DE TEPKİ: YAVRU-SANAYİLERİN KORUNMASINDAN REEL ÜCRETLERİN KORUNMASINA: CAREY, PATTEN, STOLPER, SAMUELSON

Liberalizmin ve kapitalizmin dünyadaki öncüsü ABD, gerek geçmişte gerek bugün, koruma için gerekli teorileri kuran iktisatçıları da yetiştirmiştir. Serbest dış ticaret teorisine, teoride olduğu kadar uygulama alanında karşı çıkmakla, benimsediği ve dünyaya benimsetmeye çalıştığı liberalizmle çelişkiye düşmüştür.

19. yüzyılın başında ABD, Almanya gibi, İngiltere'ye oranla sanayileşmede geridir. Ayrıca, 18. yüzyıl sonunda İngiltere'ye karşı bağımsızlık savaşı verdiği için, koruma, "sanayileşmeyle bağımsızlık" iradesini içermiştir.

Ülke içinde sınırsız *laisser-faire* taraflısı Carey, dış ticaret söz konusu olduğunda, *sürekli koruma* politikasını savunmuş[5], Amerikan işadamlarının sözcüsü olmuştur. Korumanın gerekçesini şu temellere dayandırmıştır: a) 1836-1838 yılları arasındaki serbest dış ticaret denemesinde ABD'nin depresyona girmesine karşılık, 1842'de gümrüklerin konulmasından sonra ekonomi tekrar canlanmış, gelir ve istihdam düzeyi yükselmiştir; b) Millî ekonominin sanayileşerek üretimin çeşitlenmesi için, daha önce sanayileşmiş ülkelerin rekabetinden korunmak gerekir.

20. yüzyılın başında ABD ileri bir sanayi ülkesidir. Nispî sınaî geriliğe dayanarak korumayı savunmak, artık mümkün değildir. Bu olgu, Patten'in, "güçlü ülkelerin koruma teorisi"nde sözcüsünü bulmuştur[6]. Ülkeleri, statik ve dinamik olarak ikiye ayıran

bu teoriye göre, birincilerde, azalan getiri dolayısıyla toprak rantının yükselmesi, ücretleri düşürür; oysa, ikincilerde bu söz konusu olmadığı için, ücretler yüksek düzeyde bulunur. Dinamik ülkelerden kastettiği, tabiî, ABD'dir. Patten'e göre, statik ve dinamik ülkeler arasında serbest dış ticaret, ücretleri, en düşük ücret haddine göre eşitler. Koruma, dinamik ülkeler için, bu tür eşitlemeyi önleyici bir politikadır.

Aynı görüş Stolper-Samuelson tarafından, daha önce gördüğümüz "girdi fiyatlarının serbest dış ticaret yoluyla eşitlenmesi" teoremine dayanarak savunulmaktadır[7]. Serbest dış ticaret, kıt girdinin nispî kıtlığını azalttığı için getirisini düşürürken, bol girdinin nispî bolluğunu azalttığı için getirisini yükseltir. Serbest dış ticarette mal akımları, girdi hareketlerinin yerini alır. Zengin ülkelerde nispî kıtlığı en şiddetli olan emek, fakir ülkelerde, nispî bolluğu en fazla olan kaynaktır. Dolayısıyla, birincilerin emek-yoğun malları ikincilerden ithal etmesi, emek kıtlığını azaltırken, emek yoğun malları ihraç eden fakir ülkelerde emek bolluğu azalır. Zengin ülkede reel ücretler düşerken, fakir ülkede reel ücretler yükselir[8]. Oysa, koruma politikası yoluyla dış ticaret sınırlanırsa, zengin ülkelerde, reel ücretlerin yüksek düzeyde muhafazası mümkün olabilir. Bu teorem, *tam rekabet şartlarında dahi*, fakir ve zengin ülke çıkarlarının çatıştığını kabul eder.

19. yüzyılda İngiltere, dünyanın geri kalan kısmını açık pazar haline getirmek için "karşılaştırmalı üstünlük teorisi"nden yararlanmıştır. İkinci Dünya Harbi sonrası dünyada ise, ABD, azgelişmiş ülkelerin emek-yoğun mallarının ihracatını sınırlamak için şimdi yukardaki teoreme dayanmaktadır[9].

III — DOĞU AVRUPA'DA TEPKİ: İKİLİ EKONOMİK YAPIDA KARŞILAŞTIRMALI MALİYETİN ANLAMSIZLIĞI VE KORUMA: M. MANOILESCU

İki Dünya Harbi arasındaki dönemde Doğu Avrupa, geçimlik köylü tarımı ve küçük bir kapitalist üretim kesimiyle, iktisadî yapısı bakımından, bugünkü azgelişmiş ülkelere büyük benzerlik gösterir[10]. Bu ülkeler, aynı zamanda çağın güçlü Avrupa ülkelerinin, özellikle Almanya'nın, iktisadî egemenliği altındadır. Bu durumda, serbest dış ticaret teorisine tepkinin Romanyalı M. Manoilescu'dan, yaşadığı ülkenin şartlarını yansıtır bir teorik çerçeve içinde gelmesi olağandır.

M. Manoilescu'nun çıkış noktası şudur[11]: İkili ekonomik yapıdaki bir ülkede, emeğin, tarımda ve kapitalist kesimde marjinal verimi çok farklıdır; birincide sıfıra yakın, ikincideyse çok yüksektir. Tarımda, emeğin marjinal verimi çok düşük olduğu halde, bunun üstünde getiri elde eder. Bundan ötürü, tarımdaki düşük ücretler, emek-yoğun tarımda daha fazla emek kullanımının iktisadiliğini göstermez. Kapitalistleşmiş sanayi kesimindeyse, emeğin marjinal verimi ve ücret haddi, tarımdakinin çok üstündedir. Serbest dış ticaret teorisi, oysa, her üretim dalında emeğin marjinal veriminin eşit olduğunu varsayar. Bu şartlarda, karşılaştırmalı maliyet emeğin tarımdaki mi, yoksa sanayideki verimine göre mi ölçülecektir? Getiri iki kesimde bu denli farklı ise, karşılaştırmalı üstünlük teorisi anlamsızdır.

Emek, tarımda getiri elde etse de marjinal verimin sıfıra yakın olması, verimin daha yüksek olduğu diğer kesimlerde yaratacağı üretim artışının, toplum için net kazanç

olacağını gösterir. Sanayide üretimi teşvik eden gümrük vergileri, tarımdaki düşük verimli emeğin, sanayide daha yüksek verimle çalışmasını sağlar; toplam hasıla, karşılaştırmalı üstünlük teorisinin iddiası aksine, azalmayıp artar. Bu sonuç, Klasik ve Neoklasik teorinin, "ihtisaslaşma yoluyla karşılaştırmalı üstünlükten yararlanmak ve safi hasılayı artırmak" ilkesinden çok farklıdır.

Manoilescu'nun teorisi, İkinci Dünya Harbi sonrası dönemde, azgelişmiş ülkelerde korumayı savunan iktisatçıları büyük ölçüde etkilemiştir.

IV — İNGİLTERE'DE TEPKİ: TAM İSTİHDAM İÇİN KORUMA: J. M. KEYNES

19. yüzyılda serbest dış ticaretle her ülkenin yararının artacağını savunan İngiltere'de, 1920 ve 1930'lardaki işsizliği izleyerek, koruma yoluyla istihdamı artırmanın teorisi kurulmuştur. J. M. Keynes'den kaynaklanan bu teoriye göre, gümrük vergileri, iç ve dış fiyatlar arasındaki ilişkiyi değiştirerek ithal meylini düşürür; çünkü, gümrük vergileriyle ithal fiyatları yükselir. Tüketicilerin harcamaları, ithal mallarıyla rekabet eden yerli mallara yönelir. İthalattaki azalış ve yerli mallar tüketimindeki artış, çarpanın büyüklüğüne bağlı olarak, istihdamı ve millî geliri artırır[12]. Yani, gümrük vergileri, istihdamı ve millî geliri artırmak gibi bir yarar sağlar.

J. Robinson'un "komşuyu fakirleştirme" dediği bu politika, korumaya giden ülkenin, ancak diğer ülke aleyhine dış ticaretten yararlanabileceğini gösterir; ülkeler arasındaki çıkar çatışmasını, açıkça ortaya koyar. Çünkü, korumaya giden ülkenin ithalâtı kısması, diğer ülke veya ülkelerin ihracatının azalması demektir. Bu da, diğer şartlar veri iken, istihdamın ve millî gelirin bir çarpan katsayısına bağlı olarak azalmasına yol açar.

V — ÇEVRE İÇİN TEPKİLER: YEŞİLLER

1970'li yıllardan itibaren sanayileşmiş Batılı ülkelerde korumacılık gümrük vergilerinden "tarife-dışı-engeller" denilen yeni bir uygulamaya kaydırıldı; nedeni, birincilerin GATT kuralları ile denetlenmesi, oysa ikincilerde denetimin yapılamamasıydı.

Güçlenen çevrecilik akımları (Bkz: Bahis XXV, pg. II ve Bahis XLII, pg. II) tarife -dışı-engellerin yeni araçlarını yarattı; çevreyi koruma adına korumacılığın en güçlü biçimleri uygulamaya girdi. Örneğin, ülkeye mal ihraç eden yabancı firmalar bunların ambalaj malzemelerini (şişeler, kutular vb...) geri götürüp tekrar işleyerek kullanıma sokmalıydı. Bu ise ihracatçı için maliyetin yükselmesi, rekabet gücünün kaybedilmesi demekti. Yeşillerin bir kısmı ise, ihracat yapan yabancı ülkede çevre koşullarını ihmalin maliyeti düşük tuttuğunu, bu ülkelere karşı korumacılığın haklı olduğunu savunuyor.

Çevre sorunları günümüzün iktisatçıları arasında geniş destek buldu. Böylece, korumacılığı haklı gösteren etkenlere bir yenisi eklendi.

XXIV

TÜMDENGELİM, SOYUTLAMA, AKILCILIK YÖNTEMİNE TEPKİ: TARİHÇİ OKUL VE KURUMCULAR

Liberal öğreti tümdengelimci, soyutlayıcı ve akılcı (rasyonalist) yönteme dayanarak teorilerini kurmuştu. Kapitalizmin evrenselliği ve *laisser-faire*'le ilgili sonuçlara, bu yöntem yoluyla varmaktaydı. Oysa, tümdengelim yerine tümevarımı; soyutlama yerine tekil olguların incelenmesini; bireyci davranışların akılcılığı yerine, böyle olmadığını kabul eden farklı yöntemler uygulanabilirdi. Bu yöntemlerle de, kapitalizmin evrensel olmadığından kapitalizmin yergisine, *laisser-faire*'in yerine devlet müdahalesinin savunulmasına kadar, farklı sonuçlara varılabilirdi. Nitekim, Alman Tarihçi Okulu ve ABD'de, "Kurumcular", yöntem eleştirisinden başlayıp, *laisser-faire*'in, hatta, bazı yandaşları, kapitalizmin eleştirisine geçebilmiştir[1].

Bu eleştiriler, Alman ve Amerikan iktisadî düşüncesinin iktisada *bağımsız* katkısıdır. Özellikle ABD F. A. Walker, F. W. Taussig, F. H. Knight, J. B. Clark, I. Fisher, M. Friedman gibi iktisatçılarla, Klasik ve Neo-klasik teoriye önemli katkılar yapmıştır. Ne var ki, Klasik ve Neo-klasik teori, liberal öğretiye bağlı kaynağı itibarıyla, İngiliz ve Fransız düşünce sistemlerinin damgasını taşır; dolayısıyla, bu katkılarda, salt "Amerikan" olan pek bir şey yok gibidir. Almanya ise, K. Marx ve F. Engels'i; onların izinde, birçok Marksisti yetiştirmiştir. Ancak, Marksizm, İngiliz-Fransız-Alman düşünce sistemlerinin ortak ürünüdür. İlgi çekicidir ki, liberal öğretinin serbest dış ticaret teorisine ilk karşı çıkan Alman ve Amerikan iktisatçıları olduğu gibi, yöntemini eleştiren de bunlar olmuştur.

I — TÜMDENGELİMCİ, SOYUTLAYICI, AKILCI YÖNTEMİN REDDİ: TARİHÇİ OKUL

19. yüzyılda, Klasik ve sonra Neo-klasik öğretinin (gelenekçi teori) soyutlamalarına karşı bir yöntemsel tepkiyi, Tarihçi Okul temsil eder. Bu tepki, iktisadî düşüncenin zaman ve mekân içinde yayılarak, tarih ve toplumbilimin iktisada sokulmasıyla belirir. Her ne kadar tarihçi düşüncenin Fransa'da ve İngiltere'de yandaşları olmuşsa da, temelde Alman kaynaklıdır.

Almanya, 19. yüzyıl başında Hegel ve Savigny gibi düşünürlerle, tarih çalışmalarının öneminin artışına sahne olmaktaydı. Tarihçi yöntem, hukuk ve dil çalışmaları alanında başarılı oldu; F. List de, Klasik öğretiye tepkiyi içeren eserini, tarih çalışmalarıyla

desteklemişti. Gerçekte, iktisat tarihiyle ilgilenmek, hiç de bu Okulla başlamış bir yenilik değildir: A. Smith'in *Milletlerin Refahı*, Marx'ın *Kapital*'i, teori ve tarih çalışmalarını birlikte kapsar. Ne var ki, Tarihçi Okul mensupları, iktisadî sürecin incelenmesinde teoriden çok veya teoriyi reddedip tarih araştırmalarına verdikleri yerle ayrılır.

Alman Tarihçi Okulundan önce, iktisadî olayların incelenmesine tarihçi yöntemi uygulayarak onlara benzer politik sonuçlar çıkaran, sosyalizmin de öncülerinden, Simonde de Sismondi'dir. Tarihçi olan Sismondi, politik iktisadı insanların incelenmesine, devletin varlığına, zaman ve mekân içinde birbirinden farklı yapıda toplumların bulunduğu gerçeğine dayandırmak istiyordu. Sismondi'nin yanında Saint-Simon, Auguste Comte de, Klasiklerin zaman ve mekândan sıyrılmış soyutlamalarına karşı çıkarak, liberal öğretinin eleştirisine yönelmişti[2].

A) ALMAN TARİHÇİ OKULU VE İZLEYİCİLERİNİN YÖNTEM ELEŞTİRİSİ

Alman Tarihçi Okulunun kuruluşu, W. Rosher'nin, "Tarihçi Metoda Göre İktisat Politikası Dersleri"nin (1843) Almanya'da yayınlanmasına gider. Roscher, bir liberaldir; klasik düşünceyi temelde kabul etse de yöntemini reddeder. Teori, soyut kalmamalı, somut tarih örnekleriyle donatılmalıdır.

B. Hildebrand (1848), Klasik Okula, daha ayrıntılı ve tutarlı bir eleştiriyi temsil eder. Buna göre, her çağ ve her ülke için geçerli "tabiî iktisat kanunları" bulunamaz, iktisadî hayatın fizyolojisi keşfedilemez. Temel savı, tarihin ve toplumbilimlerin diğer dallarıyla bir arada, insanlığın iktisadî denemesindeki değişmeyi incelemenin gerektiğidir.

K. Knies (1853) için de, iktisat, fizik biliminde olduğu gibi kanunlar ortaya koyamaz; sadece, bazı düzenli tekrarları bulabilir. Kanısınca, tarih sürecindeki iktisat araştırmaları, iktisadın tek meşru uygulanışıdır.

Alman Tarihçi Okulun bu üç temsilcisi, "kurucular" olarak nitelenir. Genç Tarihçi Okulun temsilcisi G. Schmoller'le birlikte 1870'den sonra, Tarihçi Okul başarısının zirvesine erişti. Schmoller, geniş çaplı iktisat tarihi araştırmalarına girişti. En son eserinde (1904), artık, iktisat kanunlarının saptanamayacağı tezinden vazgeçmiş, fakat, Klasik yöntemin, bunları açıklamakta yetersiz kalacağını ileri sürmüştür. Schmoller ve onu izleyenlerin eserleri, gerçekte iktisat tarihi çalışmaları olmuştur.

W. Sombart, tarihçi yöntemin uygulanmasında, en "uç"u temsil eder. Eserlerinde, tarih, iktisat haline gelmektedir. İktisadî kurumların zaman ve mekân içindeki göreceli niteliği üzerinde durarak, evrensel iktisat kanunları bulunabileceğini reddeder. Yirmi yıl kadar bir süre koyu Marksist olduğu halde, sonra Marksist sosyalizmden ayrılmıştır[3].

Max Weber[4], Schmoller ve Sombart'tan çok daha liberal olmasına, tarihî maddecilikle sık sık tartışmaya girmesine rağmen, araştırma tekniğinin Marksist yöntemi yansıtmasıyla ayrılır. Weber'in çalışmaları, iktisat sosyolojisi alanındadır. Weber ve Sombart, kapitalizmin doğuşunda, "kapitalist zihniyet"in daha önce doğmuş olmasına verdikleri önemle tanınır.

Tarihçi Okulun diğer bir temsilcisi, A. Spiethoff, konjonktür teorisine yaptığı katkı ile ayrılır. Spiethoff, Tarihçi Okulun bazı mensupları gibi, teoriyi reddetmez. Fakat, toplumların iktisadî yapılarının, pek çok tarihsel tipleri vardır; dolayısıyla, saf iktisat teorisiyle ortak kavramları olsa da hepsinin ayrı bir teorisi bulunur. Zaman ve mekân ile şartlanan analitik bulguların, evrensel geçerliği olamaz. Kendisi tarihçi olmadığı gibi, uluslararası ününü de, konjonktür teorisine borçludur. Fakat, konjonktürle ilgili ampirik araştırmalarında kullandığı fikrî çerçeve, tarihçilerinkiyle aynıdır[5].

Tarihçi yöntemin Fransa ve İngiltere'deki izleyicileri, kapitalizmin ve sanayileşmenin gelişmesine ilişkin araştırmalarla tanınmış; Tarihçi Okul geride miras olarak, iktisat tarihi araştırmalarına geniş ilgi bırakmıştır. Bu anlamda izleyicisi, her ülkede bulunur.

B) YÖNTEM FARKINDAN LAISSER-FAIRE'IN REDDİNE

Tarihçi Okulun Klasik Okuldan yöntem farkı, aynı zamanda, politik uygulama alanında çok farklı sonuçlara varmalarına yol açmıştır. Gerçekte, Klasik Okulun yöntemi ile beraber toplum felsefesi, iktisat politikası ve iktisadî analizin geçerliği konusundaki görüşleri de tartışılmıştır.

Klasik öğreti, her toplumda, *tabiî düzen* bulunduğu görüşünden hareket etmiştir. Eğer her toplumda tabiî düzen varsa, toplumlarda iktisadî düzenin işleyişini gösteren kanunların evrensel geçerliliği olacak demektir. Bu geçerlilik, zaman ve mekân boyutlarından bağımsız olarak söz konusudur. Toplumsal kurumlardan bağımsız olan iktisat kanunları, fizik kanunlarına benzetilebilir. Varsayımları geçerli oldukça, bu kanunlar da evrensel geçerli olacaktır. Klasik öğretinin bu görüşüne karşı, Tarihçi Okul, toplumsal kurumların zaman ve mekân içinde değişik, dolayısıyla, iktisat teorisinin ancak "göreceli" olduğunu söyler. Şartlar değişik oldukça, bu kanunların geçerliği söz konusu olamayacaktır. Bu bakımdan, mantıkî tutarlılığı olsa da, evrensel geçerliliği olmayan kanunlar koyacak yerde, geniş iktisat tarihi araştırmalarıyla insanlığın iktisadî denemesindeki değişmenin incelenmesini istediler. Klasiklerin soyut yöntemine karşı, tarihsel olguların araştırılmasına dayanan tümevarım yöntemini önerdiler.

Ayrıca, Tarihçi Okul, Klasik öğretinin yaptığı bazı varsayımları kabul etmedi. Bireysel davranış güdüsü olarak kişisel çıkarın varsayılması bunların başında geliyordu; güdülerinin çok çeşitli, çok farklı olduğunu söylüyorlardı. Fakat, bu eleştirinin, Marx'ın ileri sürdüğü Klasik Okulun kapitalizmi insanlık tarihinin geçici bir aşaması olarak görmediği, çağlarının burjuva ruhunu her çeşit topluma genelleştirdiği eleştirisiyle ilgisi yoktu. Kurumların göreceliği üzerinde bu denli durdukları halde, kapitalist sistemin geçiciliğinden şüphelenmemişlerdi. Karşı çıktıkları, sadece, Smith ve Ricardo'nun para kazanma güdüsüne atfettikleri önemdi.

Ayrıca, Tarihçi Okul, Klasiklerin "makine gibi işleyen toplum" görüşüne karşı "organik" görüşü ileri sürüyordu: Toplumun, bireylerin tek tek toplamı olmaktan ayrı, organik bir varlığı vardı. Bu yaklaşım, bütün toplumsal yaşantının anlaşılması için, geniş kapsamlı bir toplumbilim disiplinini gerektiriyor, tek tek toplumsal bilimlerin önemini azaltıyordu. Ancak, bu yaklaşım sonra terk edildi, yerini ayrıntılı tarih araştırmalarına bıraktı.

Tarihçi Okulu Klasik öğretiden ayıran yöntem farkı, bu Okul'a iktisat politikası alanında farklı sonuçlar çıkarabilme imkânını verdi: Eğer tabiî düzen ve bunu açıklayan mutlak nitelikte iktisat kanunları yok da, iktisadî düzen, zaman ve mekân içinde farklar gösteriyorsa, toplumsal kurumlar göreceli ise, devlet, bunları değiştirmek amacıyla, iktisadî hayata müdahale edebilir demekti. Tabiî düzenin varlığı iddiası nasıl *laisser -faire*'e götürüyorsa, bunun yadsıması da, "devlet müdahaleciliği"ne götürdü. Nitekim, Alman Tarihçi Okul mensupları, genellikle, devlet müdahaleciliğini iktisat politikasının temeli olarak kabul etti. Hattâ, bir bölümü, liberalizmin "sol" bir eleştirisini temsil etmekteydi; "potansiyel" olarak ihtilâlci bir nitelik taşısa da, bu akım, hiçbir zaman buna dönüşmedi.

Toplumda tabiî düzene bağlı tabiî uyum bulunduğu reddedilince, toplumlar arasında çıkar uyuşması olduğunun, dolayısıyla, serbest dış ticaret teorisinin reddi olağandı. Nitekim, Tarihçi Okul mensupları, sürekli gümrük koruması yanlısı oldular.

Alman Tarihçi Okulu, kısmen Alman Romantizminden kaynaklanmaktaydı; bireyci olmayan eğilim burada aranabilir. Okulun geliştiği 19. yüzyılda, kapitalizm de süratle ilerlediği için, radikal anlamda sisteme karşı olmamıştır. Aksine, Klasik öğretiye Alman düşüncesinin bu tepkisi, toplumsal tutuculuğa dönüşmüştür. Ancak, gerek Almanya'da gerekse Fransa ve İngiltere'de toplumsal şartların incelenmesini, toplumsal kanunların çıkarılmasını teşvikte, bu okulun önemli payı olmuştur.

II — TÜMDENGELİMCİ, SOYUTLAYICI YÖNTEMİN REDDİ: ABD'DE KURUMCULAR

A) KURUMCU DÜŞÜNCENİN TEMEL NİTELİKLERİ

Nasıl Alman Tarihçi Okulu 19. yüzyılda Klasiklere, sonra da marjinalistlere karşı çıktıysa, ABD'deki "Kurumcular" da 20. yüzyılın başından itibaren Neo-klasiklere karşı çıktılar. Bu gruptan ilk düşünürler, büyük ölçüde, Tarihçi Okulun etkisi altında kalmıştır: İktisadî kurumların incelenmesine büyük önem verip, hiçbir zaman, iktisadî düzenin işleyiş teorisini kurmadılar. Bir düşünce akımı niteliğiyle, en etkili, 1929 Büyük Dünya Bunalımını izleyen dönemde oldular. Etkilerinin, 1970'li yılların sonuna kadar Keynes'gil teori, bunu izleyerek de Monetarist'ler karşısında azalmasına başlıca iki neden gösterilebilir: Birincisi, inceledikleri konuların yaygın kabul bulan teorilerini kuramamalarıdır; ikincisi, kendi içlerinde bağdaştırılması zor dört ayrı akıma bölünmüş olmalarıdır.

Kurumcu düşünce akımı, ABD'nin felsefeye yaptığı özgün katkı olan *Pragmatizm*'den kaynaklanır. Felsefî kaynağı ve iktisat politikası için vardığı sonuçlar Alman Tarihçi Okulundan farklı olsa da, liberal öğretinin yöntemini eleştirmesi, yöntem eleştirisinin aşağı yukarı aynı konulara yönelmesi bakımından buna yakındır.

ABD'de oldukça geniş bir izleyici kütlesi olsa da, bunlar içinde, önemlilerin sayısı azdır: Yöntem eleştirisinden kapitalizmin eleştirisine geçen T. Veblen; istatistiği Kurumcu düşünce tarzına uygulayarak konjonktür dalgalarını araştıran W. C. Mitchell; iktisadı insancıllaştırma yolundaki çalışmalarıyla günümüzde tanınan J. K. Galbraith,

bu arada sayılabilir. ABD dışında, İsveçli G. Myrdal, Fransız F. Perroux diğer önemli isimlerdir.

Kurumcular, Pragmatik felsefeye uygun bir yöntemle[6], "deneme"yi esas kabul eder, gelenekleri eleştirir, reformu destekler. Çalışmalarında, sistemli teoriler kurmak yerine gelenekleri, davranışları, kurumları incelerler. Nasıl Tarihçi Okul tarih araştırmalarıyla iktisat kanunlarının evrensel olmadığını ortaya koymaya çalıştıysa, bunlar da gelenekler, davranışlar ve kurumların incelenmesinde benzer bir amaç gütmüştür. Amaçları mutlak olanın altından göreceli olanın, mekanizmanın altından yapıların, iktisadî olanın altından toplumsal güçlerin ortaya konmasıdır. Bu incelemeleri, bazen Veblen'de olduğu gibi, yerleşmiş toplum kurumlarının acı bir eleştirisine yol açmıştır. Aynı şekilde, nasıl Alman Tarihçi Okulunun yöntemi, devlet müdahalesini kabule yönelttiyse, Kurumcular da, "mutlak" iktisat kanunlarının varlığını reddedince, devlet müdahaleciliğini ve birçoğu yolgösterici planlamayı kabul eder. Gerçekten, Kurumcular da, tıpkı onlar gibi (ABD'de) toplumsal kanunların çıkarılmasında büyük ölçüde etkili olmuştur. Fakat, bu akım, 1940-50'lerde, önemini kaybetmiş, 1960-75 arası tekrar canlandıktan sonra yine bir duraklama dönemine girmiştir. Soğuk savaş sonrasında yaşadığı sıçrama, günümüzde sürmektedir.

B) YÖNTEM ELEŞTİRİSİNDEN KAPİTALİZMİN YERGİSİNE: VEBLEN

ABD toplumunun ve ekonomisinin en çalkantılı döneminde yaşayan Veblen'de, Neo -klasik Okulun yöntemini her alanda eleştiriden, Marx'ı andırırcasına kapitalizmin ve kurumlarının eleştirisine kadar, geniş bir alan bulmak mümkündür.

Alman Tarihçi Okulu yandaşları gibi Veblen de[7], bireysel davranış güdüsü olarak kişisel çıkarın gösterilmesine karşı çıkmıştır. İktisat teorisinin insanları, zevk-zahmet hesabı yapan yaratıklar saymasını gerçekdışı buluyordu. Çağdaş ruhbilim bireylerin alışkanlıklarla, içgüdüsel eğilimlerle yöneltildiğini gösterirken, iktisat teorisinin, Faydacı Felsefenin zevk-zahmet denklemini kabulü, yanlış bir ruhbilim kullandığını göstermekteydi.

Alman Tarihçi Okulu, Klasik iktisadın "mutlak" kanunlarına, toplumsal kurumların göreceliğiyle karşı çıktı. Veblen de, iktisadı statik olmakla, iktisadî olayların değişmezliğini kabul etmekle suçladı. Veblen'e göre bunlar, evrimci görüşü anlamamıştı; bunun için, (tabiî, normal gibi) genetik görüşe aykırı kavramları kullanıyorlardı. Değişmeye yer bırakmayan tabiî ücret, normal değer vb. kavramlarla, toplumun evrimini ihmal ettiklerini ortaya koyuyorlardı. Geleneksel iktisadın temelinde maddî çıkar olduğu için, insan önemini kaybetmiş; tabiî kanun, teorinin temelinde olduğu için de, toplumdaki evrim ihmal edilmişti[8]. Mantıkî bakımdan tutarlı kanunlar kurmuş olsalar da, gelenekçi iktisatçılar, sınaî gelişmenin gerçeklerini görmemişti; bu mantıkî sistem, kaynağını, insan dünyasından almamıştı. Gerçekten, iktisadın, *İnsan*'ı göz önünde tutması, kaynağını insandan alması gereği bütün Kurumcu'larda ortak düşünceyi oluşturur.

Veblen, içinde yaşadığı kapitalist toplumu, yer yer Marx'da görüldüğü kadar dahi, takdir etmemiştir. "İşadamı" toplumunu yaratmak için, ekonominin katlanmak zo-

runda olduğu büyük etkinsizlik ve ziyanı, anonim şirketlerin yapısını incelerken anlatır. İsmi ön planda anılan iktisat teoricilerinden çok önce, klasik anlamda rekabetin bulunmadığını, firmalararası fiyat savaşlarını ve bunun getirdiği israfı görmüştür; tekeller, tahlillerinin merkezi olmuştur[9]. Tekellerin üretimi sınırlayıcı politikasının makineli üretim süreciyle bağdaşmayacağını; kapitalist toplumun, iç çelişkilerine çözüm yolu olarak, azgelişmiş ülkelere karşı saldırgan politika izlediklerini ileri sürmüştür[10]. Böylece, gelenekçi iktisadın toplumsal uyumu, Veblen'de yerini, toplumiçi ve ülkelerarası çıkar çatışmalarına bırakmıştır.

Liberal öğretiyi ve kapitalizmi yermesine, ciddî bir düşünür olarak Marx'ı takdir etmesine rağmen, Veblen, Marx'ın sistemini de eleştirmiş[11], bununla da bağdaşamamıştır. Toplumun parçalı evriminin, değişiminin, gerekli ve mümkün olduğunu kabul etmiş, kapitalist sistemin yıkılacağı görüşünü paylaşmamıştır. Marx'tan farklı olarak, yeni davranış tarzları için gerekli gördüğü dayanışmayı, aydınlarda ve teknisyenlerde aramıştır[12].

C) TEORİNİN REDDİ, İSTATİSTİĞİN KONJONKTÜR DALGASININ TAHLİLİNE UYGULANMASI VE İKTİSADÎ PLANLAMA: MITCHELL

Mitchell[13], Veblen'in öğrencisi sıfatıyla, hocasının "Kurumcu" düşüncesinin istatistikî uygulamasını gerçekleştirmiştir. Asıl tanındığı alan, konjonktür dalgalarının geniş istatistikî tahliliyle kurduğu konjonktür modelidir[14]. Bu çalışması, temeli "para" olan kapitalist ekonomideki nicel değişmeleri anlamak için devresel ve uzun dönemli iktisadî hareketleri incelemeye, ancak bu bilgiler sayesinde toplumsal denetim uygulanabileceğine inancından doğmuştur. Konjonktür dalgalarının anonim şirketlerin hâkim olduğu, makineli üretime geçmiş, üretim sürecini kâr gayesinin güttüğü, temeli para olan ekonomiye özgü bir olay olduğunu – tıpkı Marx ve Schumpeter gibi – görmüştür. Keynes'den önce, gelenekçi teoriyi, parayı sadece mübadele aracı diye kabul ettiği için eleştirmiştir[15].

Önceden kurulmuş bir teoriye dayanarak konjonktür dalgalarını incelemeyi reddettiği için, ilgili olabilecek bütün iktisadî değişkenleri – fiyatlar, üretim, kredi hacmi vb.– derin bir istatistikî araştırmaya tâbi tutması, Mitchell'in izlediği yöntemin temelini oluşturur. Vardığı sonuç, hiçbir konjonktür dalgasının diğerine benzemediği, her birinin nedeninin ayrı olduğudur. Fakat, her birinde, bulgularına göre, genişleme evresine kârlılığı artıran bir olay nedendir; bu evrede talep artarken, fiyatlar ve satış, maliyetlerden daha süratle arttığı için kârlılık yükselir. Genişleme evresini elverişli ürün, yeni bir dış piyasa veya teknik buluş gibi, kârlılık artışına yol açan herhangi bir olay başlatabilir. Olayın etkilediği sanayi dallarından, genişleme, hammaddeler ve tamamlayıcı sanayilere, perakende ticarete intikal eder. Bu süreçte fiyatlar yükselirken, bazı fiyatlardaki gecikmeler, kârlılığı artırmakta rol oynar. Fakat, genişleme ilerledikçe, artan faiz hadleri ve diğer maliyetler, artan sabit masraflar ve biriken borçlar, kârlılığı düşürür. Kriz, bir önemli firmanın çöküşü, kıt tarımsal ürün veya önemli bir politik olayla ortaya çıkar. Depresyonda, faiz haddi ve fiyatlar düşer; borçlar, stoklar birikirken zayıf firmalar tasfiye olur; fakat, sonunda, tekrar yatırımı uyaracak biçimde, kârlılık yükselir. Bu açıklama, iktisadî hayatın endojen ve egzojen etkenlerle, devresel iniş-çıkışını gösterir[16].

Mitchell'in istatistikî araştırmaları, daha sonraki ekonometrik tekniklere ve fark denklemlerine öncülük etmiştir. Uygulama alanında izleyicileri konjonktür dalgaları, millî gelir, millî muhasebeyle ilgili istatistikî araştırma yapanlardır. Konjonktür dalgalarının belirli düzenle tekrarı, Mitchell'i, banka reformuna, kamu harcamalarının dengeleyici etken olarak kullanılabileceğine, iktisadî planlama gereğine, yani, devlet müdahaleciliğine götürmüştür. 1929 Büyük Dünya Depresyonu ve *New Deal* Programı da, iktisadî planlamaya inancını artırmıştır. İktisatla ilgisinin *ahlâkî* yönü açıktır: 1920'lerde, devrimci sayılacak bir davranışla, işsizlik sigortası kurulmasını önermiştir. Ücret indirimlerini depresyona karşı önlem sayan gelenekçi teoriye karşı, Keynes'den önce, bunun değil depresyonu önlemek, aksine, refahı geciktireceğini belirtmiştir. Yöntem farkından, Mitchell de, *laisser-faire*'den çok farklı bir iktisat politikasına varmıştır.

D) POLİTİKA TEORİSİNİN İKTİSADA UYGULANMASI VE KAMU MÜDAHALESİ: GALBRAITH

Kurumcu akım, 1950'lerden sonra ABD'de zayıflamış olsa da, iktisada "insanı getirmek" yolundaki çalışmalarıyla, Galbraith, bu akımın etkili bir sözcüsü sayılabilir.

Galbraith'in, gelenekçi (Klasik ve Neo-klasik) teori konusundaki fikirleri, üzerinde uzun boylu durmayı gerektirecek kadar ilginçtir. "Geleneksel bilgelik" diye nitelendirdiği teorik sistemler konusunda, şöyle diyor[17];

> *"Bu fikirleri yaratan adamlara çok saygım olsa da, iktisadın temel fikirlerini hiç önemsemiyorum* (s. 15). *Toplumsalbilimlerin en üst düzeyinde, eski gerçeği yeni bir biçimde söylemeye çok değer verilir; önemsiz eleştiriler de, pek benimsenir. Ayrıntı üzerinde hararetli tartışmalar, genel çerçevenin doğruluğuna yönelen eleştirileri ... yersiz bulup, bir tarafa itmeyi sağlar. Ayrıca, genel kabul bulan fikirler, zamanla, tartışmalardan yararlanarak, gittikçe işlenmiş hale gelir. Bunların geniş literatürü, hattâ bir efsanesi vardır. Öyle ki, savunucuları, eleştiricilerin geleneksel bilgeliğin inceliklerini kavrayamadıklarını söyleyebilir... Şüpheciler, eskiden yeniye çabucak geçmek eğilimleri dolayısıyla, safdışı bırakılırlar* (s. 19) .....
>
> *Geleneksel bilgeliğin düşmanı, fikirler değil, fakat olayların gidişidir... (Çünkü, bunlar) kendini, yorumlamak zorunda olduğu dünyaya değil de, seyircilerinin, o dünya hakkındaki görüşlerine uydurur... Geleneksel bilgelik, öldürücü darbeyi, modası geçmiş fikirleri bir olayı çözümlemekte yetersiz kaldığı zaman yer. Dünya ile ilişkisini kaybetmiş fikirlerin, eninde sonunda kaderi budur."* (s. 22).

Galbraith, gelenekçi iktisat teorisinde kullanılmayan kavramları iktisada getirmiştir. Bu kavramların ABD toplumuna uygulanmasından, *laisser-faire*'le bağdaşmayan iktisat politikasına varmaktadır[18]. Örneğin, politika teorisindeki "güç" veya "toplumsal denge" gibi gelenekçi teoride yeri olmayan kavramlar, Galbraith'de, kamu müdahalesi gereğinin temelinde yatar. "Güç" sorununu şöyle açıklar[19]: Tam rekabet piyasalarında fiyat, üretici ve tüketici için veri olduğuna göre, fiyata veya üretim miktarına firmaların hâkim olmasının doğurduğu "güç" söz konusu değildir. Fakat, kapitalizmin ileri aşa-

masında, piyasalar oligopolleştikçe, firmalar "güç" sahibi olurlar. Buna rağmen Amerikan ekonomisi, yine, tatminkâr bir düzenle işleyebilir. Bir nedeni, üretim tekniğinin çok ilerlemesi, oligopollerin de, teknik değişmeyi uygulamakta başarılı olmasıdır. Çünkü, diğer firmalardan önce yeni tekniği uygulayabilen firma, kârını artırmak olanağına sahiptir. Rekabet şartlarının aksaması, bu bakımdan, bir trajedi değildir. Bu tez, J. Schumpeter ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Ayrıca, oligopol, kendini sınırlayıcı güçler de doğurmuştur. Güçlü satıcılar karşısında güçlü alıcılar ile malzeme satıcıları, güçlü sendikalar vardır. Böylece,

> *"A. Smith'den beri, iktisadî faaliyetin kendiliğinden düzenleyicisi sayılan rekabet – ki, devletin düzenleyici müdahalesine karşı tek yoldur – ortadan kalkmıştır... Fakat, tipik çağdaş piyasanın az sayıda satıcısını sınırlayıcı fiilî güç, rekabet şartları altındaki alıcı değil, güçlü alıcılardan gelmektedir... Karşıkoyucu gücün en berrakça görüldüğü yer de, en fazla gelişmiş olduğu emek piyasasıdır."* (s. 126).

Eğer *karşı-koyucu-güç* ekonominin her tarafına yayılırsa, iktisadî gelişmeye de hizmet eder. Fakat, kapitalizm, bu yapısıyla kendiliğinden optimal şartları sağlayamaz; devletin piyasaya müdahalesi gereklidir.

ABD kapitalizminin diğer bir problemi olarak, Galbraith, "toplumsal denge" üzerinde durur[20]. ABD, üretilmesi gereken mallar için muazzam bir "üretim olanağı"na sahiptir; toplum, üretim problemini çözebilecek güçtedir. Ne var ki, özel kesimin üretip sattığı mallar bakımından "bolluk toplumu" izlenimi uyandırsa da, kamu hizmetleri çok yetersiz kalmaktadır. Oysa, özel kesimin üretip sattığı mallarla kamu hizmetleri, birbirini tamamlayıcı niteliktedir. (Daha çok sayıda otomobilin, daha fazla park yerine ihtiyaç göstermesi gibi). Bu iki kesimin arzettiği mallarla hizmetler arasındaki dengesizlik, bir "toplumsal dengesizliğe" yolaçmaktadır. Diğer bütün Kurumcularla, Galbraith, toplum üretim sorununu çözebilmiş olsa da, bölüşüm sorununu çözememiş olduğu düşüncesini paylaşır. Önerdiği bölüşüm düzelmesi, kamu hizmetlerinin artırılması yoluyladır. Üretimle gelir arasındaki bağı koparmaktır. Üretim sorununu çözmüş olan ABD toplumu için, işsizliği de pek önemsemez: Toplum, işsizlik yaygınlaşsa dahi, "iktisadî güven" sağlayabilir; efektif talep, işsizlere tam ücret seviyesini karşılayan ödemelerle yüksek tutulabilir.

Galbraith'in, sefalet ve eşitsizliği "tabiî" olay sayan veya, sınırlı millî gelirin bölüşümünde sınıflararası çatışma gören, sırasıyla, Klasik öğretiden ve Marx'dan, çok uzakta olduğu açıktır. Üretim sorununu çözen kapitalist toplumun, henüz çözmemiş olsa da, gerekli müdahalelerle diğer bütün sorunlarını – bölüşüm ve işsizlik – çözebileceğine inanır.

Galbraith'i bu iyimser sonuca götüren çağdaş ABD kapitalizminin büyük üretim olanakları, Baran ve Sweezy gibi çağdaş Marksistlerce, tekelci kapitalizmin bu olanakları kullanma yöntemi dolayısıyla eleştirilmiştir.

Ancak Galbraith, (başta ABD) kapitalizmin yapısındaki değişmeler ve bunun doğurduğu sorunların, Keynes'in getirdiği iktisat politikası araçlarının yetersizliğinin bilincindedir; piyasanın "görünmeyen el"i, yerini, güçlü alıcılarla satıcılara ve sendikalara

bırakınca, kapitalizmde, "planlama sistemi" ortaya çıkmıştır. Dev şirketlerde, artık kapital sahibi hissedarlar değil, teknisyen-yöneticiler kararlara egemendir. "Güç" bunların elinde olunca, ücret artışlarına direnme gereği de yoktur; çünkü, kâr maksimumlaşması amaç olmaktan çıkmıştır; maliyet artışını kendileri ödeyecek değildir. Fiyatları etkileyecek çaptaki dev firmalar, ücret artışını alıcıya yansıtır. Güçlü ve birbirine rakip sendikalar da ücret artışını ayrıca körükler; en güçlü sendikalar ücret artışını peşinden sürükler. Böylece, fiyat artışları, planlı sistemde olağan eğilime dönüşür. Keynes'de fiyat düşüşlerine eğilimli durgunluk ekonomisi, yerini fiyatların sürekli arttığı bir ekonomiye bırakır.

Fiyat artışlarının kaynağı "planlı sistem" olsa da, bunu denetlemek için kamu harcamalarının kısılması, "planlı sistemi" etkilemez; çünkü, kısılan kamu harcamaları öncelikle "sosyal içerikli" olanlar, yani, toplumun zayıf kesitlerine yönelenlerdir. Enflasyonu kontrol için faiz hadlerinin artırılması da, "planlı sistem"e etkili değildir; nedeni, şirketlerin öz-finansman yoluyla, fonları, kendi dağıtılmamış kazançlarından sağlamalarıdır. Kamu harcamaları kısılması durgunluk yarattığı halde, enflasyonu durduramaz. Yani, Keynes'in "Genel Teorisi"nde ortaya koyduğu ve artık geçerliği kalmamış ekonomik yapı karşısında, önerdiği politika araçları da geçerli olmaktan çıkmıştır. Galbraith, ücret-fiyat artışlarına karşı, kamu müdahalesini ücret-fiyat kontrollerine kaydırır. Ne var ki, bu tür kontrol ne kapitalizmin mantığına uygundur ne de sürekli olabilir. Oysa, Galbraith, bu denetimin sürekli olmasını ister[21].

E) FONKSİYONEL GELİR BÖLÜŞÜMÜNÜ KURUMSAL YAPILARIN BELİRLEMESİ: KLASİKLER, SRAFFA, J. ROBINSON

Neo-klasik iktisat, Klasiklerden (Ricardo, Marx, J.S. Mill) farklı bir yaklaşımla, mal ve hizmet fiyatlarını serbest (tam) rekabet şartlarında belirleyen öğeleri, üretim faktörleri (toprak, sermaye, emek) fiyatlarını belirleyen öğelerle özdeşleştirdi: Her ikisi de arz ve talep tarafından belirlenmekte, üretim faktörleri arasında (fonksiyonel) gelir bölüşümü değişken faktörlerin marjinal verimine eşit düzeyde oluşmaktadır. Makro-düzeyde fonksiyonel gelir bölüşümü aynı çerçevede çözümlenir (Bahis XX).

Bu anlayış, Klasik iktisattaki fonksiyonel bölüşümün belirlendiği süreçten çok farklıdır; çünkü, üretim ve bölüşüm aynı süreçte belirlenir. Oysa Ricardo, toplumun her gelişme aşamasında toplam ürünün (GSMH) toprak sahipleri, kapitalistler ve işçiler arasındaki bölüşümünün farklı olduğunu belirtmişti; Marx, bazen net üründe toplam kâr payını veri almış, bazen geleneksel yaşam standardının belirlediği reel ücret varsayımıyla sistemini bütünleyebilmişti; Mill ise, açıkça, servetin üretimini "fiziksel" gerçeklere bağlarken, servetin bölüşümünde insan yapısı kurumların rolünü vurgulamıştı. Klasikler iktisadî sistemin hem sermayenin kâr haddini, hem işçi ücretlerini fiyat sistemi içinde belirleyemeyeceğini görmüştü. Sistem, ancak bu ikisinden biri veri iken, yani kurumsal olarak belirlenmişse, diğerini fiyat sistemi içinde belirleyebiliyordu.

Neo-klasik iktisat işte bu anlayışı değiştirmiş, üretim fiyatlarını belirleyen arz ve talebin, aynı zamanda bütün üretim faktörleri fiyatlarını belirlediğini, "dışardan veril-

miş bir faktör fiyatı" gereğinin bulunmadığını iddia etmişti. Diğer bir deyişle, fonksiyonel bölüşüm, bir "kurumsal yapı"nın varsayılmasını gerektirmiyordu.

Klasik ekonomideki anlayış, Keynes-sonrası iktisatçılarda geri geldi. Sraffa, J. Robinson gibi (Cambridge Ünivesite'li) iktisatçılar, makro-ekonomi düzeyinde fonksiyonel gelir bölüşümünün, üretimi belirleyen sistemden bağımsız olduğu gibi aynı zamanda ona öncelik aldığını belirttiler.

Bir kere rekabetçi fiyat sistemi, bunların kurduğu modelde, ne üretim faktörleri fiyatlarını ne de faktörlerin toplam üründen (GSMH) aldığı faktör paylarını belirleyebilir; her ikisini de belirleyen toplumdaki kurumsal yapılardır. Sraffa'nın küçük fakat ünlü kitabında (*The Production of Commondities by Commondities*, Bkz. Bahis XX) denklemler sistemiyle gerçek dünya için şunu gösteriyordu: Ancak ücret haddi sistem dışından verilmişse, kâr haddi bilinebilir ya da kâr haddi dışardan verilmişse ücret haddi bilinebilir. Diğer bir deyişle, topumdaki insan yapısı kurumlar fonksiyonel gelir bölüşümünü belirler; bunun teorik bir çözümü yoktur. Bu nokta, Keynes-sonrası iktisatçıların, tıpkı Klasik iktisatçılar gibi, toplum kurumlarının iktisadi sistemdeki rolünü vurgulamaları demekti.

J. Robinson ayrıca şunu ileri sürdü: Hem Keynes'gil makro-ekonomiyi hem neoklasik iktisattan gelen mikro-ekonomiyi, özellikle bunun fonksiyonel gelir bölüşümüne ilişkin kuramını birlikte kabul etmek mümkün değildir.

Bu yaklaşımları, Keynes-sonrası iktisatçıların toplum kurumlarının fonksiyonel bölüşüm açısından önemlerini teorik sistemlerine içermeleri demekti. Ancak günümüzde de mikro-iktisat kitapları neo-klasik yaklaşımı, bu eleştirilere rağmen, aynen sürdürmektedir. Nedeni açıktır: Kurumların sisteme içerilmesi, fonksiyonel bölüşümün, "piyasanın görünmeyen el"inden başka bir yoldan, toplum kurumları (yani görünür insan eliyle) tarafından değiştirilebilir olması demektir.

F) KURUMLARIN İKTİSADİ BÜYÜMEDEKİ ROLÜ VE GETİRDİĞİ MALİYET: D.C. NORTH

Ekonominin işleyişinde kurumların oynadığı rolü ve bunların getirdiği maliyeti vurgulayarak piyasanın işleyişini toplumdaki kurumsal yapıdan ve bunun maliyetinden soyutlayan neo-klasik iktisadı eleştirmedeki yeni yaklaşımlar, Kurumcuları gündemde tutmaya Berlin Duvarı ertesi, dünyada devam etti. Özellikle merkezi planlı otoriter rejimlerin piyasa ekonomisine (ve demokrasiye) geçişte karşılaştıkları güçlükler, yaşadıkları şiddetli gelir düşüşü ve hızlı enflasyon, bir noktaya dikkatin yoğunlaşmasını getirdi: Piyasa, kendiliğinden, doğal biçimde işleyemiyor; ancak bunu gerçekleştirebilecek sağlam kurumlar mevcutsa ve ekonomi bununla ilgili "işlem maliyeti"ni ödüyorsa, piyasa ekonomisi beklenen etkinliği sağlayabilir. Ülkeler arasında bu bağlamda gözlenen farklar, kurumların farklılığı ile açıklanabilir.[22]

Neo-klasik teori belirli bir anda kaynakların dağılımıyla ilgilidir ve bu dağılımın piyasada hiçbir darboğazı, kısıtı olmadığını, mübadelenin maliyetsiz olduğunu varsayar. Oysa piyasada mübadele kurumların varlığını, bunlar da "işlem maliyeti"ni gerek-

tirir. Bu varsayım, kurumların önemi ya da varolan kurumların bir maliyeti yok demektir. Oysa ABD'de, GSMH'nin %45'ini yaratan kesimler bu maliyet ile ilgilidir.

Aşağıda, D.C. North'un iktisadî büyümeye Kurumcu yaklaşımı üzerinde durulacak, neo-klasik iktisat ile yaklaşım farkı ortaya konmaya çalışılacaktır.[23] K. Marx büyüme sürecinde teknolojik değişme ile birlikte kurumsal değişmeyi de incelemiştir. Buna göre, üretim güçleri (insanın üretim araçları ile ilişkisi), teknoloji değişirken üretim ilişkileri (emek örgütlenmesi ya da insanın insanla ilişkileri) de değişir. Marksist teori, aynı zamanda, beklenen sonucun ortaya çıkması için, insan davranışlarında kökten bir değişimin de ortaya çıkacağını kabul eder. Kurumcu anlayış ideolojinin bu bağlamdaki önemini kabul etse de, Doğu Avrupa deneyimi bunun sınırını göstermiştir. İdeoloji insanları harekete geçirmede önemli bir etken olsa da, bu yaklaşıma göre, zamanla birey çıkarlarını maksimumlaştırma imkânlarını sınırlıyorsa, etkisi sönüp gitmektedir. Ancak Marksist teori büyüme sürecinde kurumların, davranışların ve ideolojinin rolünü inceleyerek Kurumcu anlayışla bağdaşan bir çerçeve yaratmıştır.

Neo-klasik okul ise doğrudan büyüme sorunları ile ilgilenmemiştir. Fakat onun temel önermelerinden yola çıkanlar büyüme konusunu Neo-klasik yaklaşımla ele aldılar. İktisadî büyümede fiziksel ve insanî sermaye stokunun büyümesini, kaynak kıtlığının teknoloji ile aşılmasını ve en yüksek getirili alanlara yatırım yapılmasını yeterli gördüler. Oysa bu yaklaşım çok önemli ve ilginç bir soruyu dışladı: Ülkeler arasındaki büyüme farkları. Örneğin Baumol'ün ampirik bir çalışmasına göre (1986), 16 sanayileşmiş ülke arasında gelişmişlik farkları giderek azalırken, gelişmekte olan ülkeler ve merkezi planlı ülkelerle aradaki gelişmişlik farkları giderek artmıştı. Bunu açıklamak, Kurumcu yaklaşımın getirdiği, kurumlar yoluyla sağlanan "dürtüleri" göz önünde tutmayı gerektirir. Neo-klasik yaklaşımda, oysa, bu nokta ihmal edilir. Marksist ya da bundan esinlenen modeller ise, kurumları doğrudan içerir: Emperyalizm ya da bağımlılık teorileri, merkez/çevre çözümlemeleri sömürmeye yol açan yapıları ortaya koyar; büyüme frakları ve gelir bölüşümü bozuklukları yaratan kurumları, dürtüler ve tercihlerle bağdaştırır; eşitsiz pazarlık gücünün, nasıl daha güçsüz olanın aleyhine işlediğini gösterir; mübadele ekonomisinde sermayeye, bilgiye, kaynaklara ulaşma gücündeki farkların, nasıl, piyasa oyuncuları arasında farklılaşımlar yarattığını ortaya koyar.

Hem neo-klasik teorinin bölüşüm modeli, hem Marksist teorinin sömürü modeli, çıkarınıençoklaştırmaya çalışan piyasa oyuncuları varsayar; dolayısıyla kurumsal "dürtü" sistemi içerilmiştir. Birincide, bu davranış, etkin rekabet piyasalarını ve sermaye birikimini, artan getiri ile birlikte büyüyen ekonomiyi yaratır. Oysa, ikincide, kurumsal yapılar sömürüyü getirir. Bu nedenle "hangi kurumsal özelliklerin bu sonucu getirdiği, etkin piyasaları neyin yarattığı araştırılmalıdır". İşlem ve dönüşüm maliyetlerini (Üçüncü Dünya Ülkelerinde) gösterecek veriler ortaya konarak, bunların kurumsal kaynakları gösterilmelidir.

Dürtüleri ekonominin başarım çizgisinin belirleyicisi saymak, tabii, elimizdeki çözümleme araçlarını bir yana bırakmayı gerektirmez.

D. North'un yukarıda yansıtılan iktisadî büyümeye ve bu bağlamda kurumların

oynadığı role, özellikle (buraya alamadığımız) siyasetçilerin rollerine ilişkin yaklaşımları iktisat yazınında yeni bir sayfa açmıştır. Ancak 1990 sonrasının "küreselleşme" sürecinde, en gelişmiş ile en az gelişmiş ülkelerin dünya piyasasına sanki eşit oyuncularmış gibi dahil edildiği bir ortamda, North'un yaklaşımı daha da önem kazanmaktadır. Bu yaklaşımın ABD'nin özgün üretimi olması, Marksist teori ile kurduğu yakınlık, 2000'li yılların başında Kurumcu yaklaşımı, Neo-klasik iktisat ve ondan çıkarıldığı savlanan iktisat politikalarına önemli bir teorik muhalefet kaynağına dönüştürmektedir.

XXV

İKTİSADÎ UYUM VEYA TAM REKABET MODELİNE TEPKİ: YENİ BİR DEĞER VE BÖLÜŞÜM TEORİSİ

A. Smith'den itibaren liberal öğretide *tam rekabet* – geleneksel deyimiyle, serbest rekabet – modelinin *ideal* olduğu görüşü süregelmiştir. Öyle ki, tam rekabet şartlarının (bundan böyle TRŞ), bütün bireylerin ortak çıkarları arasında en uygun bağdaşmayı sağladığı ve toplumun refahını maksimumlaştırdığı; kapitalist sistem bunu gerçekleştirdiği ölçüde, toplumda *optimal* şartların yaratılmış olacağı inancı, âdeta, efsaneleşmiştir[1]. 19. yüzyılın sonlarından itibaren, Neo-klasikler ve bu Okulun dışındakiler arasında, bu modelin gerçekliği konusunda beliren şüpheler, günümüze kadar gelmiştir. Bu şüpheler de, liberal öğretiye diğer kısmî tepkiler gibi, *laisser-faire*'den önemli sapmalarla sonuçlanmıştır. İlgi çekicidir ki, bu bahiste incelenen gelişmelerin hemen tümü, Neo-klasik Okul'da başlamıştır. Fakat bu gelişmeler, ya Keynes Okulu ya sosyalist düşünürler tarafından tekrar ele alınmış, Neo-klasik Okul'da, *laisser-faire*'den ayrılmak için yeterli sayılmamıştır. Bu da, ideolojik tutumun doğal sonucudur.

Tam rekabet modeline tepkiler, özetle, iki başlık altında toplanabilir: a) *TRŞ'nin gerçekleşmesinin dahi,* toplumda *ideal* veya *optimal* durum yaratmayacağını, dolayısıyla, devletin bir veya diğer yoldan, iktisadî hayata müdahalesi gerektiğini ileri sürenler: Bu gruba, i) Gelir bölüşümü "uygun" olmadıkça, TRŞ altında optimal kaynak dağılımının toplumda maksimum refah sağlayamayacağını savunanlar, ii) Dıştan teknik yarar ve kayıpların, marjinal bireysel ve sosyal fayda arasında fark yarattığını, dolayısıyla, *TRŞ altında dahi,* kaynak dağılımının optimal sayılamayacağını ileri sürenler dahildir. b) İkinci grup, çok geniş bir alanı kapsar. Bu gruba, i) TRŞ ve tekel olarak ikili piyasa ayrımının gerçekçi olmayıp, aslında kapitalizmde piyasa şekillerinin bu ikisi arasında bulunduğu savıyla, *eksik rekabet şartlarının* teorisini kuranlar; ii) TRŞ'nın gerektirdiği piyasa berraklığı bulunmadığı görüşüyle, yetersiz bilgi şartlarında kaynak dağılımını inceleyenler dahildir.

TRŞ varsayan model, bütün tepkilere rağmen, ne *ideal* ne de *planlama modeli* olarak ekonomi yazınında önemini yitirmiş, TRŞ'nın optimal olacağı inancı, bugüne dek süregelmiştir[2].

I — TRŞ, GELİR BÖLÜŞÜMÜ VE MAKSİMUM TOPLUMSAL REFAH

J. Bentham ve liberal öğretinin felsefî kaynağı olan "Faydacı Felsefe", sayısal (kardinal) fayda analiziyle, bireylerarası fayda karşılaştırılması yapılabileceğini varsaymıştır.

Zevkler ve tercihlerin herkes için aynı olduğunu ve gelirin marjinal faydasının azaldığını ima ederek, toplumda maksimum refaha, ancak, herkesin reel geliri eşit olduğu durumda erişileceğini ileri sürmüştür. Öğretinin temel ilkeleri *özgürlük ve eşitliktir;* işte çelişkisi de buradadır: Bu çelişki, gelir bölüşümü konusunda A. Marshall'ı açmaza sokmuş, fakat, Pareto'nun izlenmesi sayesinde, bu açmazdan kurtulmaya çalışılmıştır.

A) GELİR BÖLÜŞÜMÜ AÇMAZINDAN KURTULUŞ DENEMESİ: PARETO VE İZLEYİCİLERİ

Liberal öğretide F. Bastiat, TRŞ'nın sadece daha büyük toplam refah yaratmakla kalmayıp, aynı zamanda, refahın daha eşit bölüşümüne yol açacağını; J. B. Clark, TRŞ'nda, üretim girdilerinin marjinal verime eşit getiri elde edeceğini, bunun ahlâkî bakımdan doğru sayılması gereken bir *tabiî kanun* olduğunu; L. Walras ise, maksimum tatminin, "iki malın marjinal fayda oranının bunların fiyat oranına eşit olmasını gerektirdiğini"ni, TRŞ'nda, bunun gerçekleşeceğini ileri sürmüştü[3]. Pareto, oysa, sayısal fayda yerine sırasal (ordinal) fayda analizini "bireylerarası fayda karşılaştırmasına yer bırakmadığı" iddiasıyla ikame ederken, gerçekte, gelir bölüşümünden bağımsız olarak optimal kaynak dağılımının TRŞ'nda gerçekleşeceğini söyleyebilmekteydi. Gelir bölüşümünün kanunlarını ise, istatistikî araştırmalarla saptamış, bunu *tabiî kanun* saymıştı[4]. Pareto'dan sonra, sayısal faydanın bireyler arası fayda karşılaştırmasını, "ahlâkî değerlerin bilimde yeri yoktur" savıyla reddetmek moda olmuştur. Gelir bölüşümü konusunda sayısal faydaya dayanılıyor olması, bu sonuncunun da ahlâkî değerlere dayandığı için reddi, liberal öğretide iktisatçıların işini kolaylaştırmıştır[5]. Nitekim, günümüzde, ahlâkî yargıların, toplumsal değerlerin bilimsel olmadığı, bu tür değerlere yer veren iktisadın *normatif* sayılacağı, yer vermeyen bilimsel iktisadın *pozitif* olduğu gibi, anlamsız bir ayırım sürüp gitmektedir. Öncülüğünü L. Robbins ve M. Friedman gibi günümüzde liberal öğretide "tutucu" akımı temsil edenler yapıyor olsa da[6], ayrım, geniş yandaş kitlesi bulmaktadır. Bunun beklenir sonucu, gelir bölüşümünü, ne kadar kötü olursa olsun veri kabul edip, TRŞ'nın optimal kaynak dağılımı ve maksimum toplumsal refah yaratacağını göstermektir. Böylece, bu açmaza çare bulunmuştur: Gelir bölüşümünü veri kabul edep tahlil yapmak bilimsel sayılırken, bunu tartışmak, bilim sayılamayacak ahlâkî değerlerle uğraşmak sayılır[7].

B) GELİR BÖLÜŞÜMÜNÜ MAKSİMUM REFAH İÇİN TRŞ YANINDA BİR KISTAS KABUL EDENLER: WIESER, A. MARSHALL, WICKSELL, LERNER

Her ne kadar liberal öğreti gelir bölüşümünü incelemekten kaçınmışsa da, bu yolu tutamayanlar, maksimum refah için TRŞ yanında gelir bölüşümünü kıstas kabul etmek zorunda kalmıştır. Wieser, A. Marshall, Wicksell ve Lerner için, TRŞ, ancak gelir bölüşümü "uygun" ise maksimum toplumsal refah sağlayabilir. Bu görüş, hem TRŞ'nın maksimum refah sağlayacağı hem TRŞ'nın gelir bölüşümünden bağımsız olarak maksimum refah sağlayacağı yolundaki – yukarda belirttiğimiz – görüşlerden ayrılır.

TRŞ'nda, tüketici egemenliğinin etkisiyle toplumsal üretimin birleşimi, nispî fiyatlar yoluyla tüketici tercihleri tarafından belirlenir. Gelir bölüşümü veri ise, optimal kaynak dağılımı, iktisadî sistemin tüketici talebine cevabını gösterir. Fakat, tüketici talebi, tüketicinin arzularının satınalma gücüyle tartılanmasıyla belirlenir. Tüketicilerin satınalma gücü ise, tarihsel olarak belirlenen servet bölüşümü, eğitim imkânları ve kişisel yetenek farklarının yarattığı gelir bölüşümünün etkisi altındadır. Bölüşüm çok eşitsizse, zevkler ve tercihlerin benzer olduğu, paranın marjinal faydasının azaldığı varsayımı altında, paranın marjinal faydası, bireyler için farklı olacak demektir. Buna göre, geliri yüksek olanlar için paranın marjinal faydası düşük, geliri düşük olanlar için yüksektir. Her bireyin, dengede, o mal için ödediği fiyat (P_x), o malın marjinal faydası (MU_x), bölü, paranın marjinal faydası (MU_p)'na eşittir. Öyleyse, paranın marjinal faydasının çok farklı olduğu durumlarda, her malın toplumdaki göreceli önemini, fiyatı ile ölçmek mümkün değildir. Çünkü, fiyatlar, malların marjinal faydasını yansıtmamaktadır. Oysa, paranın marjinal faydası herkes için eşit olsaydı, $P_x = MU_x/MU_p$ eşitliğine göre, fiyatlar, malların marjinal faydasını yansıtabilirdi. Gelir ve servet bölüşümünde büyük eşitsizliklerin bulunduğu bir toplumda, marjinal faydası kendisi için çok düşük bir mal için, zengin tüketiciler, paranın marjinal faydası da çok düşük olduğundan, yüksek fiyat ödeyebilir. Oysa, kendisi için marjinal faydası çok yüksek bir mala, paranın marjinal faydası da çok yüksek olduğu için, fakirler, ancak çok düşük fiyat ödeyebilir. Böylece TRŞ'nda optimal kaynak dağılımı gerçekleşse dahi, bu, bir yanda çok yüksek düzeyde lüks mallar üretimi, diğer yanda, çok düşük düzeyde zarurî mallar üretimiyle bir arada gidebilir. Paranın marjinal faydası çok farklı ise, mal fiyatlarının, malların marjinal faydasını yansıtması olanaksızdır. Oysa, Jevons'la beraber marjinal fayda analizi malın marjinal faydasının, dengede, fiyata eşit olacağını; fiyatın, marjinal faydanın ölçüsü olacağını iddia etmiştir. Oysa, mallar yanında paranın marjinal faydası göz önünde tutulduğunda, bu iddianın gerçekle ilişkisi olmadığı ortaya çıkmıştır. Buradan ikinci adım, eğer maksimum toplumsal refah amaç ise, iktisat politikasının paranın marjinal faydasındaki farkları azaltması, yani, *laisser-faire*'in yerini, gelir bölüşümündeki aşırı farkların giderilmesinin almasıdır.

Wieser, bu görüşü, "tabiî değer" teorisinde toplamıştır[8]. Tabiî değerden kastettiği, gerçekte, toplumsal faydadır. Buna göre, gelir bölüşümü eşitsizliklerinden ötürü, fiyatlar, içinde yaşadığı toplumda malların miktarıyla fayda arasındaki toplumsal ilişkiyi yansıtmamaktadır. Oysa, kanısınca, bütün iktisadî faaliyetlerin tek merkezden yönetildiği komünist toplumda, tabiî değer, malların miktarıyla fayda arasındaki toplumsal ilişkiyi yansıtabilir. Devletin, bireysel tatmini maksimumlaştırmayı değil tabiî değeri araması, iktisat politikasının temel sorunudur. Her ne kadar, bunun kabulü iktisat teorisinin "şanını" azaltıyorsa da, Wieser'e göre, bunu reddetmek olanakdışıdır.

A. Marshall'a gelince: Yukarda, malın marjinal faydası, paranın marjinal faydası ve malın fiyatı arasında kurulan ilişki A. Marshall'dan gelir:

> *"Belirli bir fiyatın fakir için önemi, zengine oranla daha büyüktür* (s. 19). *Paranın marjinal faydası, fakir için, zenginden daha yüksektir* (s. 95). *Herhangi bir şeyin gerçek değeri, tek kişiye atfen değil, fakat genel olarak kişilere atfen tartışılabilir... De-*

gişik kişiler bakımından, gerektiği hallerde, duyarlılık ve servet farklarını göz önünde tutmak gerekebilir... Bir poundluk tatminin, ortalama fakir adam için önemi, bir poundluk tatminin, ortalama zengin adam için önemine nazaran çok daha yüksektir... Eski kuşaklarda birçok devlet adamı hattâ iktisatçı, özellikle vergi sistemleri kurarken, bu tür yorumları ihmal etmiştir." (s. 130-131)[9].

A. Marshall, ancak gelir bölüşümü "uygun" ise TRŞ'nın maksimum tatmin yaratacağını kabul eder; çünkü, zenginden fakire gelir aktarıldığında, fakirin gelirindeki artışın marjinal faydası, zenginin fayda kaybından büyük olur; toplumsal tatmin artar. Buna rağmen, A. Marshall, toplumsal reformcu hüviyetine girmemiş, gençliğinde benimsediği toplumcu görüşleri, daha sonra terk etmiştir.

Wicksell de, TRŞ'nın, gelir bölüşümü eşitsizlikleri dolayısıyla maksimum refah sağlamada yetersizliğini savunanlar arasındadır. L. Walras'ın genel denge analizini, önyargıyla düştüğü mantık hatası için eleştirir: Walras, TRŞ'nın toplumda maksimum fayda yarattığını ispatlamak için, iki malın marjinal fayda oranının fiyatlarının oranına eşitlenmesini esas almıştır. Her tüketici, kendi imkânları ile faydayı maksimumlaştırdığında, toplumsal faydanın maksimumlaşacağını söylemiştir[10]. Oysa, gelir bölüşümü eşitsizlikleri var oldukça, bu, doğru değildir. Wicksell, gelir bölüşümü eşitsizliği etkisindeki rekabet fiyatlarına oranla planlı ekonominin daha üstün olduğunu, daha etkin bir fiyat sistemi kurabileceğini ileri sürmüş, fakat kendisini, rekabetçi – liberal görüşle özdeşleştirmiştir.

Yine sorunu, toplumda faydanın maksimumlaşması açısından ele alan Lerner'e gelince[11]: Lerner, TRŞ'nın, ancak toplumda nakdî gelir bölüşümü tam eşit ise, büyük olasılıkla maksimum tatmini sağlayacağı kanısındadır. Buna göre, alıcı ve satıcı piyasalarında TRŞ gerçekleşirse, kaynak dağılımı optimaldir. Sorun, optimal gelir bölüşümü için bir kıstas bulmaktır. Toplumsal tatmini maksimumlaştıracak gelir bölüşümünün ne olacağını bilmek, mümkün değildir. Fakat, nakdî gelir eşitlendiğinde, maksimum tatmin sağlayacağı söylenebilir. Herkesin gelirden tatmin sağlama yeteneği, gelirine göre değişir. Öyleyse, kısa dönemde değil, ancak uzun dönemde nakdî gelir eşitlendikçe, her birey için tatmin sağlama yeteneği de eşitlenir. Gelirin marjinal faydasının azaldığı varsayılırsa, toplumda maksimum tatmin olasılığı sağlanmış olur. Ne var ki Lerner'e göre, bu sav, sadece belirli bir toplam gelirin bölüşümü bakımından geçerlidir. Eğer gelirin artışı gibi bir diğer amaç eşit nakdî gelir amacıyla bağdaşmıyorsa, ikisi arasında bir orta yol bulmak gerekir.

Bu açıklamalardan anlaşılacağı gibi, liberal öğretide Wieser, A. Marshall, Wicksell, Lerner gibi iktisatçılara göre, TRŞ'nın, büyük gelir bölüşümü eşitsizlikleri altında maksimum refah sağlaması söz konusu olmaz. Diğerleri ise, gelir bölüşümü üzerinde durmayı bilimsel saymayıp, maksimum refahın, TRŞ'nda sağlanacağını göstermeye yönelmiştir.

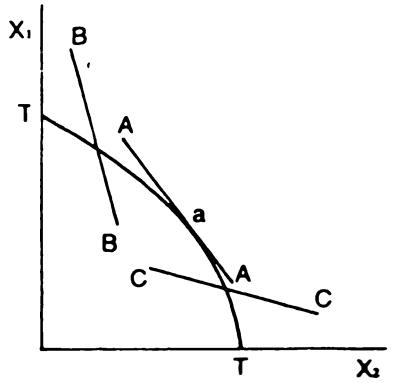
Belirtelim ki, gelir bölüşümü eşitsizliklerine en önemli tepki, liberal öğreti dışında kalan (genellikle Marksist olmayan) sosyalist düşünürlerden gelmiştir. Gelir bölüşümü eşitliğini savunan Fabian Sosyalistleri[12], gelir bölüşümü eşitsizliğinin eksik-tüketim ve

aşırı tasarrufa yol açtığını "Krizlerin Eksik-Tüketim Teorisi" ile açıklayan J. A. Hobson[13], bu arada sayılabilir.

II — TRŞ ALTINDA ÜRETİM VE TÜKETİMDE TEKNİK DIŞTAN YARAR VE KAYIPLARIN OPTİMAL KAYNAK DAĞILIMINI ENGELLEMESİ: PIGOU, BAUMOL, DUESENBERRY

Yukardaki önerme, eğer gelir bölüşümü optimalse, TRŞ'nın optimal kaynak dağılımına yol açmasıyla, maksimum toplumsal refahın sağlanacağıydı. Önce Neo-klasiklerce geliştirildiği halde, yine *laisser-faire*'e bağlılık dolayısıyla tam yararlanılamayan diğer bir önerme ise, belirli durumlarda, *TRŞ altında dahi,* kaynak dağılımının optimal olamayacağıdır; toplumda maksimum refahı sağlamaya, TRŞ'nın yetmeyeceğidir. Bu da, üretimde ve/veya tüketimde teknik dıştan yarar (TDY) ya da teknik dıştan kayıplar (TDK) ile ilgilidir. Bir firmanın üretim fonksiyonu, diğer bir firmanınkinden bağımsız değilse ve/veya bir kişinin tercih fonksiyonu, diğerininkinden bağımsız değilse, *bu ilişkiler piyasa dışında kaldığı sürece,* TRŞ'nda dahi, optimal kaynak dağılımı gerçekleşmez. Çünkü, diğerlerine sağlanan yararlar, onlardan bir ödeme ile karşılanamıyorsa, ya da diğerlerine yapılan zararlar için ödeme yapılmıyorsa, *TRŞ altında dahi*[14], fiyat sistemi, optimal kaynak dağılımı için yetersizdir. TRŞ, maksimum toplumsal refah sağlayamaz, çünkü, marjinal bireysel maliyet (MBM), marjinal sosyal maliyetten (MSM) veya marjinal bireysel hasıla (MBH), marjinal sosyal hasıla (MSH)'dan farklıdır[15]. Kaynak dağılımındaki hataları düzeltmek için, devlet, vergi ve sübvansiyonlarla piyasaya müdahale etmelidir (Pigou); bu olguya dayanarak, devletin, iktisadî teorisini kurmak mümkündür (Baumol); hattâ artan oranlı gelir vergileri, bununla açıklanabilir (Duesenberry). A. Marshall'a dayanarak Pigou'nun uzun boylu incelediği bu olgu, daha sonra, Keynes Okulu mensupları[16] ya da sosyalistler tarafından geniş ölçüde kullanılmıştır[17]. Günümüzde ise, TDK, "çevre sorunları" terimi altında güncelleşmiştir; buna özgü bilim dalları ve siyasal partiler oluşmaktadır. İlişkili politikalar ise yerel olduğu kadar bölgesel, hatta küresel düzeyde aranmaktadır. (Sanayileşmiş ve sanayileşmekte olan ülkeler arasındaki sürtüşme için bkz: Bahis XLII.)

Önce, kısaca, üretim fonksiyonları arasında piyasa düzeni dışında kalan ilişki üzerinde, Baumol'e dayanarak duralım[18]: TDY ve TDK bulunmuyorsa, TRŞ'nda, bir malın MBM = MSM = piyasa fiyatıdır. Bu halde, o firmanın üretim fonksiyonu (x_1 üretimi, L_1 emeği ve C_1 kapitali gösterirse) $x_1 = f(L_1, C_1)$'dir. Eğer üretim fonksiyonu, ikinci firmanın üretiminde kullandığı emek ve kapitalin de fonksiyonu ise, $x_1 = f(L_1, C_1, x_2, L_2, C_2)$ olur[19]. Fakat, bu ilişki piyasa-dışı kaldığı için, birinci firma bundan yararlandığı halde, yani TDY varsa, ikinci firmaya bir ödeme yapmamaktadır. Aksine, eğer zarar görüyorsa, yani TDK varsa, ikinci firma tarafından bu zararı karşılanmamaktadır. TDY yaratan ikinci firmanın, MBM>MSM'dir; üretim, toplumsal refahın maksimum olmasının gerektirdiği düzeye yükselemez. İkinci firma eğer TDK yaratıyorsa, bu zararı birinci firmaya tazmin etmediği için, MBM<MSM'dir; üretimi, toplumsal refahın maksimum olmasının gerektirdiği düzeyden daha fazla genişlemiştir. Bu koşullarda, üretimin birleşiminin optimalden nasıl ayrıldığı, maksimum refaha niçin erişilmediği, Şekil I'de görülebilir.

Şekil I. TDY ve TDK dolayısıyla üretim birleşiminin optimalden ayrılması.

Şekil I'de, TT üretim imkânları eğrisidir; bunun eğimi, x_1 ve x_2 mallarının marjinal maliyetinin oranına eşittir. TRŞ'nda, TDY ve TDK yoksa, üretimin birleşimi, fiyat doğrusu AA'nın, üretim imkânları eğrisine teğet olduğu noktada yani a da belirlenir. Eğer x_2'nin MBM>MSM ise, denge fiyat doğrusu BB'dir; üretimi optimalden daha az, fiyatı daha yüksektir. Eğer MBM<MSM ise, fiyat doğrusu CC'dir; x_2'nin üretimi optimalden büyük, fiyatı daha düşüktür. Optimal kaynak dağılımı, üretimin a noktasında belirlenmesini gerektirir. (Pareto anlamında) maksimum refaha bu noktada erişildiği halde, TDY ve TDK dolayısıyla, üretimin birleşimi optimalden ayrılmış, maksimum refaha erişilememiştir.

Pigou, yukardaki açıklamayı, üretim girdilerinin safi MBH ile MSH arasındaki farka dayandırır. MSH'yı şöyle tanımlar[20].

> *"Herhangi bir kullanış alanında veya yerde, üretim kaynaklarındaki artışın sağladığı, kim yararlanırsa yararlansın, toplam safi fiziksel şeyler ve nesnel hizmetlerdir."* (s. 134).

Diğer bir deyişle, bir üretim girdisinin marjinal sosyal hasılası sadece onun sahibine düşen değil, kendisi elde etmese de, bütün ekonomi çapında yarattığı verimin toplamıdır. Pigou, optimal kaynak dağılımını, üretim kaynaklarının MSH'nın her alanda eşit olması diye tarif eder. Ne var ki, TRŞ, kanısınca, ancak girdinin MBH'nı her alanda eşitler. MSH ve MBH arasındaki farkları gidermek için, eğer MSH<MBH ise vergi koymak, MSH>MBH ise sübvansiyon vermek gerekir. Pigou' nun, çok zaman, Neo-klasik anlayıştan kurtulamadığı açıktır; MSH ve MBH'nın farklı olduğu koşullar için şöyle demektedir[21].

> *"Bireysel çıkarın gerçekleştirmek eğiliminde olduğu, erişilebilir en yüksek maksimum olmayabilir. Bununla beraber, bu ikinci derecede önemli bir meseledir. Bizim maksadımız için önemli olan, MBH ve MSH birbirine eşitse, bireysel çıkarın serbestçe kendisini göstermesini engellemenin, genellikle, millî hasılaya zarar vermesidir."* (s. 143).

Baumol, Pigou'nun işaret ettiği bu farka dayanarak devletin iktisadî teorisinin kurulabileceğini söyler. Akılcı vatandaşların devlet müdahalesine tahammül nedeni, MBH'yı MSH'dan ayıran TDY ve TDK'dır. Ne var ki, Baumol, TRŞ'nın maksimum refah yaratacağı tezini tümden reddeder:

"TRŞ'nda dahi, toplum bireylerinin birbirinden bağımsız hareketlerinin, daima, toplam refahı maksimumlaştıracağına inanmak için hiçbir neden yoktur... Gerçekten, varolan düzenin savunucuları için istisnaları belirtmek, yerinde bir strateji olmuştur; çünkü, bir kere bunların istisna olduğu kabul edilince, daha fazla tartışmaya gerekçe yoktur."[22]

Tüketimde TDY ve TDK üzerinde, üretime nazaran çok daha az durulmuştur. Fakat, Duesenberry, bireylerin tercih fonksiyonları arasındaki karşılıklı ilişkiye dayanarak, yeni mallar talebinin dinamiğini açıklayabildiği gibi, TRŞ'nın maksimum refah için yeterli olmadığını da göstermiştir[23]. TRŞ, "tüketici egemenliği" ilkesinin doğal sonucu olarak, tüketicilerin tercih fonksiyonlarının birbirinden bağımsızlığını varsayar. Kaynak dağılımının optimal olduğu, bu varsayım altında kabul edilir. Oysa, gerçekte, tüketicilerin kendi tükettikleri mallardan sağladıkları tatmin, diğer tüketicilerin tüketiminden bağımsız değildir; kişi, tüketimiyle, – yine, piyasa mekanizması dışında kalmak üzere – diğer bir kişi veya kişilere, yarar veya kayıplar yaratabilir. Tüketici tercihleri arasındaki bağlılık, bir gelir sınıfının, diğerinin tüketiminden etkilenmesi yolunda belirebilir. Düşük gelir sınıfları yüksek gelir sınıflarının tüketiminden etkileniyor, fakirlerin fayda fonksiyonlarına, zenginlerin tüketimi olumsuz etki yaratıyor olabilir. Bu bağlılık tek yönlü olup, zenginlerin tüketimi fakirlerinkinden etkilenmiyorsa, artan oranlı vergiler ile gelir bölüşümünü değiştirmek, haklı gösterilebilir.

Böylece, sayısal fayda analizi terkedilince teorinin yer veremediği artan oranlı vergiler, "haklı" gösterilebilinecektir.

III — KAPİTALİZMDE YAYGIN EKSİK REKABET ŞARTLARI: SRAFFA, J. ROBINSON, CHAMBERLIN, STACKELBERG, TRIFFIN, VON NEUMANN – O. MORGENSTERN

Kapitalizmde, tekeller rekabeti doğururken rekabetin de tekeli doğurduğuna, Marx, daha 19. yüzyılın başında işaret etmişti[24]. Oysa, Liberal öğreti, A. Marshall ve Pigou dahil, 1920'lerde dahi teorilerini TRŞ varsayarak kurmaya ve tekeli istisna saymaya devam etti. Özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren, kapitalizmin kurumsal yapısını böyle gerçekdışı bir modelle açıklamak imkânı hiç kalmamıştı. Sanayiin ilerlemesini izleyerek, piyasa şekilleri, rekabet şartlarının eksikliğiyle beliriyordu[25]; fakat, TRŞ varsayımı, sistemin savunucuları elinde egemenliğini sürdürdü. Çünkü, bunun bulunmadığı kabul edilirse, fiyat mekanizmasının ekonomide (Pareto anlamında) etkinliği veya (Walras anlamında) maksimum refahı sağlayacağı iddiası, gerçekdışı düşer. Eksik rekabet şartlarının (ERŞ) teoride kabulü, piyasa mekanizmasına, devlet müdahalesinin kabulünü de peşinden sürükler; sınırsız *laisser-faire*, savunulamaz. Nitekim, aşağıda görüleceği gibi, ERŞ'nın yaygın biçimde piyasaları nitelediği olgusu ortaya konunca, Libe-

ral öğreti yandaşlarınca ERŞ'na dayanan modelin reddinden, diğerlerince piyasaya kamu müdahalesinin ve sendikalaşmanın kabulüne kadar, çeşitli tepkilerle karşılaşmıştır. Gelenekçi Neo-klasik görüşle, Liberal öğretiye kısmi tepki gösteren görüş arasındaki fark buradadır.

A) TAM REKABET VARSAYIMININ REDDİ: SRAFFA

Sraffa, 1926 yılında yayınladığı bir makaleyle, Neo-klasik değer ve bölüşüm teorisinde ihtilâl başlatmış, kısa sürede geniş çapta izleyici bulmuştur. Sraffa, A. Marshall'la zirvesine erişen teoriyi yererken, bir yandan da ERŞ varsayan teorinin temel ilkelerini belirtmiştir[26]. A. Marshall, rekabet şartlarında çok sayıda firmanın, "türdeş" mal ürettiğini varsaymıştı. Firmaların arz eğrilerinin toplamından sanayiin arz eğrisine, tüketicilerin talep eğrilerinin toplamından da, o malın toplam talep eğrisine varmaktaydı. Sraffa, A. Marshall'ın, hem sanayiin talep eğrisi, hem uzun dönemde getiri kanunlarının sanayiin arz eğrisine etkisiyle ilgili savlarını eleştirdi. Sraffa'ya göre, bu tahlil, bir kere, tüketicilerin belirli bir malı satın alırken, kimden aldıkları konusunda kayıtsız olmadıklarını ihmal eder; oysa, çeşitli nedenlerle tüketiciler, satıcılar arasında tercih yapar:

> *"Gelenek, şahsî tanışıklık, malın kalitesine güven, yer yakınlığı, belirli ihtiyaçların bilinmesi, kredi alma kolaylığından, bir ticarî markanın ününe veya eski geleneği olan bir isme veya malın modeli ile biçimi gibi – malın belirli ihtiyaçları karşılayacak ayrı bir mal olmasına yol açmaksızın – başlıca gayesi, diğer firmaların mallarından ayırmaya yönelmesine kadar, birbirinden farklı sebepler olabilir... Bir malı üreten her firma bu durumda ise, malın genel piyasası, bir dizi farklı piyasalara ayrılmıştır. Rakiplerininkini istilâ ederek, kendi piyasası dışına taşmak isteyen her firma, engelleri aşmak için, ağır pazarlama masrafları yapmak zorundadır."* (s. 190-191).

Sraffa'nın açtığı yolu izleyen J. Robinson bu tercihleri eksik rekabetin, Chamberlin de mal farklılaşmasıyla tekelli rekabetin nedenleri olarak inceledi; piyasa şeklinin TRŞ ile ilgisi olmadığı, böylece ortaya kondu[27].

Sraffa, bu koşullarda, firmanın talep eğrisinin sonsuz elastik olamayacağını, eğimi menfi talep eğrisiyle karşılaşacağını belirtmişti. Robinson ve Chamberlin, bunu, ERŞ'na uyguladı. Satış masrafları ve mal farklılaşmasıyla ilgili uyarlamalar, özellikle Chamberlin tarafından geliştirildi.

Sraffa'nın, A. Marshall'a yönelttiği diğer eleştiri, getiri kanunlarının sanayiin arz eğrisine etkisiyle ilgilidir. A. Marshall, dıştan yararların, bir sanayiideki bütün firmaları eşit ölçüde yararlandıracağını varsayıyordu; böylece artan getirinin ve firma ölçeğindeki büyümenin, TRŞ ile bağdaşacağını göstermekteydi. Kullandığı kısmî denge analiziyle de, bir sanayide içsel yararlara bağlı artan getirinin, diğer sanayilere sağladığı dıştan nakdî yararları[28] ve bunlardaki firma ölçeği büyümesini ihmal edebiliyordu. Bu varsayımlara, TRŞ varsayımından uzaklaşmamak için başvuruyor, böylece optimal kaynak dağılımının gerçekleştiğini gösteriyordu. Nihayet, girdilerden birinin arzının sabit olduğunu varsayarak, TRŞ'nda firma dengesinin, azalan getiri ve artan maliyetlerle sağlandığı sonucuna varıyordu.

Sraffa, bu varsayımların gerçekle ilgisi olmadığını belirtti: Bir kere, tarımda toprak gibi, bütün üretim kesimine arzı sabit olan üretim girdisi dışında, girdi arz şartlarının azalan getiriye ve artan maliyetlere yolaçacağını reddetti; ayrıca, Marshall'ın konu ettiği nitelikteki dıştan yararlara, pek ender rastlandığını belirtti. Bundan ötürü,

> *"Serbest rekabet yolunu terkedip, aksi yöne, yani, tekele dönmemiz gerekir."* (s. 187).

Ne var ki, teorideki tam tekeller de, gerçekte ender gözlenmektedir. Gerçekte durum, Sraffa'ya göre, yaygın biçimde bu ikisi arasındadır.

Sraffa'nın, Neo-klasik değer ve bölüşüm teorisinde ihtilâl başlatan bu makalesini, 1930'lar ve 1940'larda, ERŞ teorisinin kurulması izlemiştir. Firma dengesini, azalan getiri ve artan maliyetler değil de, eğimi menfi talep eğrisinin açıklaması, kurulan teorinin temelini oluşturmuştur.

B) ERŞ'NİN DEĞER VE BÖLÜŞÜM TEORİSİ: GENEL AÇIKLAMA

TRŞ, üretici sayısının hiçbiri fiyatı etkileyemeyecek kadar çok olması yanında, giriş -çıkış serbestliği ve girdi akışkanlığı, mal türdeşliği, bölünebilirlik, belirsizliğin bulunmaması ve bilginin tam olması gibi şartlar gerektirir. ERŞ'nın teorisi, oysa, mal türdeşliğinin satış kampanyaları, reklâm, ambalâj vb. nedenlerle bozulduğu; üretici (veya satıcı) veya alıcı sayısının, giriş serbestliğini bozan etkenlerle – kapital yetersizliği, reklâm masraflarının yüksekliği vb. – azaldığı; bölünmezliklerin, artan getiri nedeni olduğu; bilginin tam olmadığı koşulları inceler. TRŞ, gerçeği açıklayan model olarak değil de, sadece, bir karşılaştırma örneği diye kullanılır.

Bu teori, talebin sadece fiyata bağlı olmayıp, malın niteliği, satış mahalli, sağlanan hizmetler ve kredi, alışkanlık, bilgi derecesi vb., yani, çok değişik etkenlere bağlı olduğunu gösterir. Geleneksel kayıtsızlık eğrisi tahlili, artık, anlamını yitirir. Ayrıca, Chamberlin'in belirttiği gibi, firmanın maliyeti sadece üretim maliyetinden ibaret olmayıp, satış maliyeti de buna eklenir. Mal farklılaştırması ise, firmanın maliyet ve talep eğrileri arasında bağlılığa yol açar; nedeni, firmanın talep eğrisinin, eğimi ve yüksekliği bakımından, kısmen yapılan satış masraflarına bağlı olmasıdır. Firmanın talep eğrisinin yüksekliği ve eğimi, rakiplerine oranla, satış masraflarıyla kendi malı için yarattığı tercihlere bağlı olunca, firmanın maliyet ve talep eğrisiyle rakiplerin kârı arasında, karşılıklı bağlılık var demektir. Bu da firmaları ya gırtlak gırtlağa rekabete, ya aralarında anlaşmaya, ya da bir veya diğer yoldan bir arada yaşamalarını sağlayacak bir dengeye götürür. Fakat, piyasanın paylaşılması olayı, TRŞ'daki çıkar uyumu imgesini tam bir çatışmaya dönüştürür. Rekabet ise, artık TRŞ'nın olumlu rekabeti değil, savurgan ve yüksek maliyetli, atıl kapasiteyle sonuçlanan bir olaydır.

Bundan başka, ERŞ'da üretim, genellikle, TRŞ'na nazaran daha az, fiyat daha yüksektir. Üretim girdileri, rekabet şartları ister mal ister girdi piyasasında aksıyor olsun, marjinal fiziksel verim çarpı malın fiyatına eşit getiri elde etmez: getirileri bunun altındadır. Bu, J. Robinson'da, Marksist anlamda olmayan, bir "sömürme" olayına yol açar. Ekonomide, kaynak dağılımı etkinsizdir.

Diğer yandan, ERŞ'nda kâr da, TRŞ'dan farklı bir anlam kazanır. TRŞ'da uzun dönemde normal üstü kârların giriş serbestliğinin etkisiyle giderildiği kabul edilir. Oysa, ERŞ'da giriş serbestliğinin sınırlılığı, normal üstü kârların uzun dönemde de sürmesini sağlar. TRŞ'da, bir firmanın normal üstü kârı, ancak üstün yönetimle diğerlerine oranla maliyeti düşürmesine bağlıdır. Oysa, ERŞ'da normal üstü kâr, aksayan rekabet şartlarının sonucudur. Nihayet, TRŞ'da, gelir bölüşümü veri iken, her firma kârını maksimumlaştırdığında –TDY ve TDK yoksa- optimal kaynak dağılımı gerçekleştiğine göre, firmaların kârı maksimumlaştırması, etkinliğin şartı sayılır. Oysa, ERŞ'da, kârın maksimumlaşmasıyla ekonomide etkinlik arasında böyle bir ilişki yoktur; etkinlikle bağdaşan kâr olgusu da yıkılır.

Bu nedenlerden ötürü, gelenekçi teoride J. M. Keynes'le beraber bir diğer ihtilâli, Sraffa'nın izinde kurulan teorinin yarattığı söylenir.

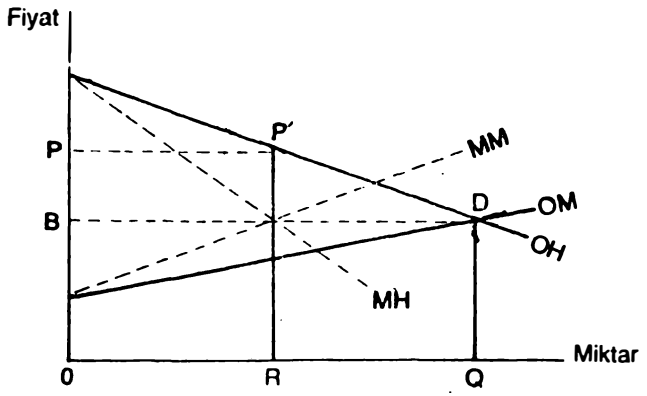
C) ERŞ ALTINDA FİRMA DENGESİ: J. ROBINSON, CHAMBERLIN[29]

1) TRŞ'dan Genellikle Daha Az Üretim ve Daha Yüksek Fiyat:

TRŞ modelinde, her firma, belirli bir malın toplam arzının o kadar küçük bir miktarını verir ki, satışındaki değişmeyle fiyatı etkilemesi söz konusu değildir. Dolayısıyla, firma için talep eğrisi sonsuz elastiktir. Firma kârının maksimumlaştığı denge noktasında, kısa dönemde, fiyat = marjinal maliyet = marjinal hasılattır; uzun dönem dengede, ortalama minimum maliyet = marjinal maliyet = fiyattır.

ERŞ'da, her firmanın kendi malında tekeli olduğu için, talep eğrisi sonsuz elastik değildir. TRŞ'daki *sanayiin* talep eğrisi gibi menfi eğimlidir; çünkü, firma, malın toplam piyasasına hâkimdir. Firma için kârın maksimumlaştığı denge noktası, yine, marjinal maliyet (MM)'in marjinal hasılat (MH)'na eşit olduğu noktadır[30]. Ne var ki, MH, artık, fiyata (F) eşit olmayıp, *e* talep elastikiyetini gösterirse, arada şöyle bir ilişki vardır: F = MH (e/e–1)'dir. Şekil II'de görüldüğü gibi, MH, ortalama hasılat (OH)'tan daha süratle azalır. Nedeni, satılan miktar arttıkça fiyatın düşmesi; bu düşüşün ise, daha önceki bütün birimlerin fiyatı düştüğü için, toplam hasılata ilaveyi, yani, MH'ı fiyattan daha süratli düşürmesidir. Denge, MM = MH olduğu noktada bulunduğuna göre, F ≠ MM, fakat, F = MM (e/e–1)'dir[31].

Şekil II, TRŞ ve ERŞ altında, üretilen miktar ve fiyat arasındaki farkı gösterir: TRŞ'da, o malın toplam talep (OH, yani ortalama hasılat) ve toplam arz (OM, yani ortalama maliyet) eğrisi, D noktasında kesişir. Arz edilen miktar, OQ; fiyat OB'dir. Kendi malında tekeli olan firma için, oysa, miktar OR ve fiyat OP'dir[32]; yani, miktar daha az, fiyat daha yüksektir. Nedeni, bu iki durumda, firma dengesindeki farktır: TRŞ'da, her firma uzun dönem dengesinde, ortalama minimum maliyet = MM = fiyat eşitliğinde normal kârla çalıştığından, malın toplam arz eğrisi, OM'dir; o malın toplam talep eğrisi OH'ın eğimi menfi olsa da, her firma için, talep elastikiyeti sonsuzdur. OM ve OH eğrilerinin kesiştiği noktada, fiyat ve arzedilen miktar belirlenir. Oysa, kâr maksimumlaşması, kendi malında tekeli olan firmada, denge noktasını, MH = MM ilkesine göre belirlediğinden, üretilen miktar daha az, fiyat daha yüksektir[33]. Çünkü, MH, OH'ın altındadır.

Şekil II. TRŞ altında bir malın toplam arzı ile tekelci firmada miktar ve fiyat farkı.

2) Marjinal Fiziksel Verim X Fiyat Altında Kalan Girdi Getirisi ve Girdi Sömürüsü:

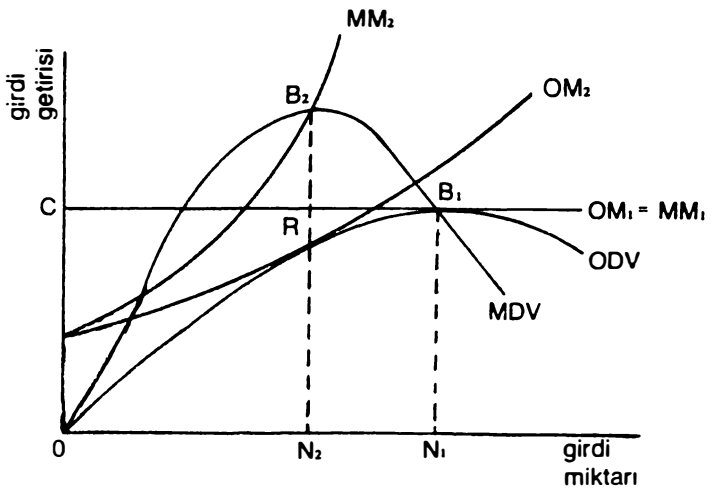
Pigou'dan devralınan bir ilkeye göre, bir girdinin getirisi, marjinal fiziksel verimi çarpı malın fiyatının altında ise, o girdinin sömürüldüğü söylenir. Mal ve girdi piyasasında TRŞ varsa, her üretim girdisi, dengede marjinal fiziksel verimi çarpı malın fiyatına eşit getiri elde eder; öyleyse, bu ilkeye göre, sömürü yoktur.

ERŞ'da ise, ister firma mal piyasasında ERŞ altında satıcı, fakat, girdi piyasasında TRŞ'da alıcı olsun, ister mal piyasasında TRŞ'da satıcı, fakat, girdi piyasasında tekelden-alıcı (monopson) olsun, girdi getirisinin, marjinal fiziksel verimi çarpı malın fiyatına eşit olması söz konusu değildir; kâr maksimumlaşması, girdi getirisini bunun altına düşürür.

Chamberlin, firmanın tekelli-rekabet şartlarında mal satıcısı, fakat, TRŞ'da girdi alıcısı olduğu durumu inceler: Girdi kullanımı, burada, girdinin marjinal fiziksel verimi çarpı MH'a göre belirlenir; MH ise, eğimi menfi talep eğrisi dolayısıyla, fiyatın altındadır. Öyleyse, girdi getirisi, marjinal fiziksel verimi çarpı malın fiyatından daha küçüktür[34]. Fakat, Chamberlin, aşağıda grup dengesini incelerken görüleceği gibi, tekelli rekabet şartlarının, uzun dönemde normal üstü kârı gidereceğini, dolayısıyla, bunun sömürü demek olmadığını belirtir. Normal üstü kâr yoksa, her girdiye marjinal fiziksel verimi çarpı marjinal hasılata eşit ödeme yapıldığında, toplam ürün tükenir. Toplam ürün tükendiğine göre de, sömürü yoktur. Ancak, normal üstü kârların, Chamberlin'in iddiası aksine, gerçekten ortadan kalkabileceği şüphelidir. Öyle olsa da, yine marjinal verim teorisine göre, ERŞ'nın, olumsuz bir etkisi vardır: Girdilerin marjinal hasılata göre belirlenen getirisi, girdinin toplum için, firma için olduğundan daha değerli olması demektir. Bu da firmanın girdiyi, toplumsal değerinin gerektirdiğinden daha az kullandığını gösterir. Bu ise, üretimin, F = MM değil de, MH = MM'e göre belirlenmesinden ötürü optimalin altında olmasının sonucudur.

J. Robinson, girdi alımında tekel, yani, tekelden-alıcı olan firmada, aynı meseleyi incelemiştir[35]: TRŞ'da, firmaya girdi arz eğrisi sonsuz elastiktir; dolayısıyla, girdinin

OM = MM'dir. Oysa, firma tekelden-alıcı ise, satın aldığı girdi miktarını arttırdıkça fiyatını etkilediği için, OM ve MM eğrilerinin eğimi pozitiftir. Son aldığı birimin fiyatı yükselince, bütün daha önceki birimlerin fiyatı yükselir; bunun için, son birim dolayısıyla toplam maliyetine ilâve, yani, girdinin marjinal maliyeti, girdi fiyatı, yani, ortalama maliyetinin üstündedir. OM ve MM eğrilerinin eğiminin pozitif ve ikincinin birinciden daha süratle yükseliyor olması, dengede, girdiden satın alınan miktarı, TRŞ'na oranla azaltır; girdiye yapılan ödemeyi de, marjinal fiziksel verimi çarpı fiyatın altına düşürür[36]. Malı, firma, TRŞ'da satıyor olsa da durum aynıdır.

Şekil III. TRŞ altında ve tekelden-alıcı firmaların girdi piyasasında dengesi.

Şekil III'de, firmanın, TRŞ'da mal satıcısı ve girdi piyasasında tekelden-alıcı olduğu varsayılmıştır. Burada, girdi kullanımı ve girdi getirisinin, firmanın TRŞ'da girdi satın aldığı hale nazaran düştüğü görülebilir. Şekilde, ODV eğrisi, girdinin ortalama değer verimini, MDV eğrisi, marjinal değer verimini gösterir. Firma, mal piyasasında TRŞ'da satıcı olduğu için, malın fiyatı, firmanın MH'na eşittir; bundan ötürü, girdinin marjinal değer verimi, marjinal fiziksel verimi çarpı malın fiyatıdır. Firmanın, değişken faktör için talep eğrisi, MDV eğrisinin eğimi menfî olan kesitidir. Girdi talep eğrisinin girdi arz eğrisiyle kesiştiği noktada, firmanın kullanacağı girdi miktarı belirlenir.

Firma, TRŞ'da girdi satın alıyor olsaydı, girdi arz eğrisi, elastikiyeti sonsuz olan $OM_1 = MM_1$ eğrisi olacaktı. Uzun dönem dengesinde, $OM_1 = MM_1$ eğrisi, ODV eğrisinin maksimum olduğu noktada buna teğet olacaktı. Firma, değişken girdinin MM'i MDV'ne eşit olduğu noktada kârını maksimumlaştıracak; ON_1 miktarında girdi kullanacak; bu girdiye, birim başına, N_1B_1 gibi bir fiyat ödeyecekti. Bu fiyat, girdinin ODV'ne ve MDV'ne eşit olacaktı.

Oysa, firma tekelden-alıcı ise[37], karşılaştığı ortalama ve marjinal maliyet eğrileri, eğimi pozitif olan OM_2 ve MM_2 eğrileridir. Bundan ötürü, uzun dönem dengesinde ortalama maliyet eğrisi, ortalama değer verimi eğrisine, bu sonuncu eğrinin maksimum

olduğu noktanın solunda bir noktada, R'de, teğet olacaktır. Firmanın kârını maksimumlaştırdığı nokta, tabiî, girdinin marjinal maliyetinin, MDV'ne eşit olduğu, B_2'dir; firma ON_2 miktarında girdi kullanacak, birim başına N_2R ödeyecektir. Firma, girdiye, ODV ödese de, ODV, MDV'inden daha küçük olduğu için, girdi sömürüsü ortaya çıkar. Sömürü, B_2R, yani, MDV ile ödenen ODV arasındaki fark kadardır.

J. Robinson'a göre, tekelden-alıcı, TRŞ'na oranla daha az girdi kullanımı ve girdiye, birim başına, daha düşük ödeme yapılmasıyla sonuçlanır. Burada işçiler söz konusu ise, ücrete devlet müdahalesi ve sendikalaşma sömürüyü önleyecek, TRŞ'nı yaratacak politika araçları olarak sahneye çıkar. Çünkü, devletin veya toplu sözleşmelerin saptadığı ücret, tekelden-alıcı firma için pozitif eğimli OM_2 ve MM_2 eğrilerinin yerine $OM_1 = MM_1$ eğrisini ikame eder: Firma, ücret haddini etkilemeden kullandığı işçi sayısını artırabilir.

Böylece, Liberal öğretide tekelci kuruluşlar oldukları için yerilen sendikalar ya da piyasa düzenini bozduğu için reddedilen devletin ücrete müdahalesi, J. Robinson'da, ideal TRŞ'nı yaratan etkenlere dönüşür.

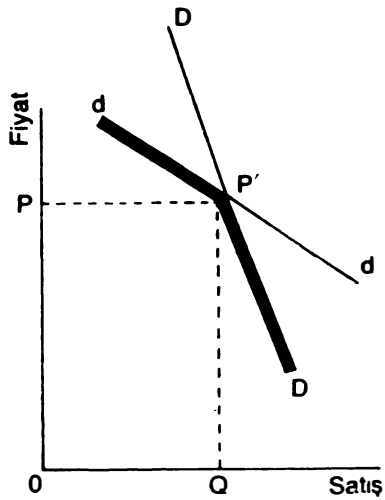
D) FİRMA DENGESİNDEN GRUP DENGESİNE GEÇİŞ: CHAMBERLIN, SWEEZY, STACKELBERG

Cournot maliyetsiz, türdeş bir mal üreten iki firma, yani, duopolde kâr maksimumlaşmasını, her firmanın, rakibinin davranışını kendisininkinden bağımsız varsaydığını kabul ederek incelemişti. Duopol ve onun uzantısı küçük grup veya oligopol için çözüm, rakiplerin davranışı konusunda yapılacak varsayımlara bağlıdır. Cournot'nunki, yapılabilecek varsayımlardan sadece biri, herhalde gerçekleşmesi en şüpheli olanıdır.

Chamberlin, grup dengesini, bütün firmaların maliyet ve talep fonksiyonlarının aynı olduğu varsayımı altında inceledi. Böylece, bütün grubu, bütün firmaları temsil eden tek bir firma ile tarif edebildi. Küçük ve büyük grup arasındaki farkı, herhangi bir firma malın fiyatını, kalitesini veya satış masraflarını değiştirdiği zaman, rakiplerinin buna tepkisinde buldu. Bu tepkiyi de, firmanın satış veya talep eğrisinin elastikiyeti ve kaymalarıyla açıkladı: Temsilî firmanın talep eğrisi, satış miktarının sadece kendi fiyatının mı, yoksa aynı zamanda rakiplerinin fiyatının da mı fonksiyonu olduğuna bağlıdır[38]. Eğer grup büyükse, bir firmanın fiyatta yaptığı değişikliğin, rakiplere etkisi önemsizdir. Bu bakımdan, durum, tam rekabete benzer; fakat, talep eğrisinin eğimi menfi olduğu için de, tekele benzer. Chamberlin, bu durumu açıklamak için, *tekelli rekabet* terimini kullanır. Temsili firmanın talep eğrisi, Şekil IV'deki *dd* eğrisi gibidir; eğri, diğer firmalar fiyat değişikliğine hiçbir tepki göstermiyorsa, temsilî firmanın her fiyatta satmayı düşündüğü miktarı gösterir. Tepki göstermemelerinin nedeni de, firmaların çok sayıda olmasıdır. Bu halde, birinin yapacağı fiyat indirimi, kendi satışını, diğer firmalarınkini azaltarak yükseltir; fakat, her birinden kendisine çektiği miktar, diğer firmaların fiyat politikalarında bir değişikliğe yolaçmayacak kadar küçüktür. Diğer bir deyişle, Chamberlin'in büyük grup modelinde, her firma, kendi talep eğrisini, diğerleri kendi fiyat politikasını izlemeyecek varsayımı altında tahmin eder; bu tahmine göre, kârını maksimumlaştırmaya çalışır.

Büyük grupta (tekelli rekabet) firmalar kısa dönemde normal üstü kâr elde etseler de, Chamberlin, giriş serbestliğinin uzun dönemde bu kârı gidereceğini belirtir. Böylece, her firmanın talep eğrisi – ortalama hasılat eğrisi – ortalama maliyet eğrisine teğet olur; fiyat, normal kârı içeren uzun dönem ortalama maliyete eşitlenir. Bu modelde, grup dengesi, firmaların ancak normal kârla çalışmasıyla sağlanır; normal üstü kârların giderilmesi de, yeni firmalar girdikçe, firma talep eğrisinin değişmesi yoluyla olur. Ne var ki, normal üstü kârlar giderilse dahi, tekelli rekabette firma ölçeği optimal değildir; eğimi menfi talep eğrisi, ortalama maliyet eğrisinin minimum olduğu noktanın solunda, ortalama maliyetin azaldığı kesitte, bu eğriye teğet olduğu için, firma ölçeği, optimalden küçüktür. Fiyat ortalama maliyete eşit olsa da, marjinal maliyete eşit değildir; marjinal maliyet eğrisi, bu kesitte, ortalama maliyet eğrisinin altında olduğu için, F = OM demek, firmanın, TRŞ'daki firmaya oranla daha yüksek maliyetle, daha küçük bir miktar üretmesi demektir.

Eğer grup küçükse, rakip firmaların kendi fiyat politikasını izlemeyeceğini temsilî firmanın varsayması, artık mümkün değildir. Şekil IV'deki DD eğrisi, rakipleri daima kendisiyle aynı fiyatı izlerse, temsilî firmanın, her fiyatta satmayı tahmin ettiği miktarı gösterir. Açıktır ki, *dd* eğrisine oranla, DD eğrisinin eğimi daha dik, her noktada elastikiyeti daha düşüktür. Eğer piyasada tek firma varsa, *dd* ve DD aynı eğri olacaktı; firma sayısı birden çok, fakat, grup küçükse, DD eğrisi, rakip firmaların daima kendisiyle aynı fiyatı izlediğinde, temsilî firmanın fiilî piyasa payını gösterir[39].

Şekil IV. Küçük ve büyük grup için talep eğrisi.

Sweezy oligopolde firmanın talep eğrisini, DD eğrisi değil de, *d*P'D gibi "dirsekli" talep eğrisiyle tanımlar; oligopol fiyatlarının sertliğini, bununla açıklar[40]. Bir oligopol fiyatı OP'nin üstüne, rakipleri kendisini izlemeksizin çıkarabiliyorsa, fakat, OP'den yüksek fiyatta, satış eğrisi *d*P' gibi çok yatık bir eğriyse, fiyat artışının, kendisine piyasada daha büyük pay sağlaması mümkün değildir. Fiyatı OP'nin altına indirdiğinde rakiple-

ri hemen kendisini izliyorsa, fiyatı indirmenin de, firmaya, piyasada daha büyük pay sağlaması mümkün olmaz; çünkü, OP'nin altındaki fiyatlarda, talep, kendisi için elastiksizdir. Sweezy, buna dayanarak, oligopol firma bir kere fiyatı OP'de saptadığında, ne kendisinin ne de rakiplerinin, fiyatı bunun altına indirmek veya üstüne çıkarmak eğiliminde olacağını, fiyatın sert olacağını söyler. TRŞ'ndaki fiyat esnekliği, yerini, böylece, oligopolde fiyat sertliğine bırakır.

Von Stackelberg, yine, kâr maksimumlaşmasını akılcılık gereği sayan, fakat rakiplerin davranışlarıyla ilgili farklı varsayımlar yapan bir model kurmuştur[41]. Bu modelde, rakipler arasında çıkar çatışması çok daha açık, belirli koşullarda dengesizlik mümkün, hattâ olağan, rekabet ise yıkıcıdır. Buna göre, duopolde satıcının her biri, ya *öncü* ya da *izleyici* olmak seçeneğiyle karşı karşıyadır. Satıcılar, aralarındaki karşılıklı bağlılığın farkındadır; her birinin kârı, her ikisinin toplam üretiminin fonksiyonudur. Öncü, rakibinin izleyici olduğunu; izleyici de, öncünün kararlarının veri olduğunu kabul ederek, kârı maksimumlaştırmaya çalışır. Eğer öncü olmak isteyen firma öncülük rolüne, izleyici olmak isteyen de izleyici rolüne geçebilirse, bir denge çözümü olabilir. Fakat, her ikisi birden, kârın maksimumlaşması için, öncü veya izleyici rolünde olmak isterse, denge olanaksızdır; ta ki, biri veya diğeri davranışını değiştirip, öncü veya izleyici olmayı kabul etsin.

Von Stackelberg, duopolde dengesizliği dengeye oranla daha olağan kabul ettiği için, aradaki çatışma, ya biri diğerinin öncülüğünü kabul edinceye kadar sürecek, ya da anlaşmaya gidilecek demektir. Oligopolde ise, karşılıklı bağlılığın, dengeye imkân vermeyeceğini söyler.

Küçük grup, gerçekte, giriş serbestliğinin bulunmadığını gösterir. Giriş serbestliğinin, daha önce belirtilen etkenlerle sınırlanması, *uzun dönemde dahi,* normal üstü kârların devam edeceğini, dengenin, herhangi bir kâr düzeniyle bağdaşabileceğini ortaya koyar. Bu noktayı küçük grup dengesi üzerinde duranların hepsi, oybirliğiyle kabul eder.

E) FİRMA DENGESİ VE GENEL DENGE: TRIFFIN

Grup dengesi teorisi, firmalar arasında karşılıklı bağlılığı açıklar; çok sayıda firmasıyla TRŞ ile, tek firmanın bulunduğu tekel arasında bir aşamayı oluşturur. Triffin, A. Marshall ve genellikle Anglo-Saxon geleneğinin kısmî denge analiziyle, Walras ve Kıt'a Avrupası'nın genel denge analizi arasındaki uçurumun, bu teoriyle kapatılabileceğini belirtir[42]:

> *"Tekelli rekabetin, bu iki teorik düşünce okulu arasındaki uçurumu kapamaya başladığını, mutlu bir şaşkınlıkla görebilmekteyiz."* (s. 3).

Benzer olmakla beraber farklılaştırılmış mallar satan firmaların, satış eğrileri arasında karşılıklı bağlılık bulunduğu gibi, birbiriyle rakip olan girdileri veya aynı üretim girdilerini kullanan firmaların, maliyet eğrileri arasında da karşılıklı bağlılık vardır. Triffin, firmalar arasındaki bu karşılıklı bağlılığın derecesini, "çapraz elastikiyet"le açıklar.

Bir malın çapraz talep elastikiyeti, malın kendi fiyatı veri iken, diğer bir malın fiyatındaki nispi değişme ile, birinci maldan talep edilen miktardaki nispî değişme arasındaki ilişkiyi gösterir. Chamberlin'in, büyük ve küçük grup ayırımında kullandığı bu kıstası, Triffin genişletmektedir:

> *"Önce, dayandığı belirli varsayımlardan kurtaracağız; sonra da, kullanışını... saf rekabetten saf tekele kadar, firmalar arasındaki karşılıklı bağlılığın her sınıfını kapsayacak ölçüde genişleteceğiz."* (s. 101).

i malının fiyatı p_i veri iken j malının fiyatı p_j değiştiğinde, i malından talep edilen miktar q_i'deki değişme, p_j'ye nazaran q_i'nin çapraz elastikiyetiyle gösterilebilir[43]:

$$e_{pj} = \frac{\delta q_i}{\delta p_j} \cdot \frac{p_i}{q_i}$$

Eğer i ve j malları farklı firmalar tarafından üretiliyorsa, bunların satış eğrileri arasındaki karşılıklı bağlılık, kısmî türeve dayanan yukardaki ilişki ile gösterilebilir; bu ilişki, aynı zamanda, girdi kullanımı itibarıyla maliyet fonksiyonları arasındaki karşılıklı ilişkiyi de gösterir. Aynı anlamda, p_j'nin p_i itibarıyla çapraz elastikiyeti.

$$e_{pi} = \frac{\delta q_j}{\delta p_i} \cdot \frac{p_j}{q_i} \text{ dir.}$$

Triffin, çapraz elastikiyete dayanarak, saf rekabetten saf tekele kadar olan almaşıkları şöyle ayırır: Bu katsayının değeri sıfıra yaklaşıyorsa, i firması, j firmasının fiyat değişmelerinden bağımsızdır; bu bağımsızlık, diğer her firma bakımından da söz konusu ise, bu, *saf tekel* piyasasıdır. Bunun tam aksi, katsayının sonsuza yakın değer almasıdır: Eğer j malının fiyatında küçük bir düşüş, p_i veri iken, i'nin satışını sıfıra düşürüyorsa, tüketiciler açısından firmalar aynı malı satıyor demektir. Bu tür ilişkiyi, firma sayısından bağımsız olarak, Triffin, *türdeş rekabet* diye niteler.

Saf tekelle türdeş rekabet arasındaki durumları da, *(heterojen) rekabet karmaşımı* olarak sınıflandırır: p_j veri iken p_i'nin değişmesi, diğerinin satış hacmini, yani q_i'yi etkilese de sıfıra indirmiyorsa, bu, malların farklılaştırıldığı hallerde, tüketicilerin talep ettikleri miktarı sadece fiyata bağlı olarak değiştirmediğini gösterir. Chamberlin'in tekelli ve J. Robinson'un eksik rekabeti, bu sınıfa girer.

Triffin, ancak TRŞ altında bir anlamı olan *sanayi* kavramını ve tekelli rekabette buna tekabül eden *grup* kavramını reddeder. Nedeni, mal farklılaşmasının, hangi firmaların hangi firmalarla rekabet ettiğini söylemeyi imkânsızlaştırması, her firmanın, ekonomideki bütün diğer firmalarla rekabet eder hale gelmesidir. Ne var ki, rekabet derecesi farklıdır:

> *"Gerçekte, Ford ile Rogers Peet arasındaki rekabet, Ford ile Rolls Royce arasındaki rekabetten daha şiddetli olabilir. Teorik mesele, mallar arasındaki bu genel rekabet meselesidir."* (s. 88).

F) ERŞ ALTINDA ÇATIŞMA-OYUN TEORİSİ: VON NEUMANN - O. MORGENSTERN

Gelenekçi, iktisat teorisi, "tabiî uyum" veya "iktisadî uyum" gibi, gerçekle ilgisi olmayan bir temele dayanıyordu. Bununla beraber, Ricardo ve gelenekçi iktisada karşı çıkan Marx, toplumdaki çatışmayı gözlemiş, bunun teorisini kurmuştu. Fakat, TRŞ varsayımının gerçekle ilişkisi olmadığı 1930'larda ortaya konulunca, "tabiî veya iktisadî uyum" imgesi de, gerçekdışı düştü. Von Neumann ve O. Morgenstern'in "Oyun Teorisi", aşağıda inceleyeceğimiz durumda, "birinin elde ettiği kazancın, ancak, diğerinin kaybıyla mümkün olması" anlamındaki çatışmayı, açıkça göstermektedir[44].

Cournot, Chamberlin, von Stackelberg gibi küçük grup sorununa çözüm arayanlar, çatışan rakiplerin stratejisi konusunda farklı varsayımlar yapmıştır. Rakiplerin, miktar ve fiyatta bir değişiklik yapmayacağı veya birinin fiyatı değiştirmesinin, diğerleri tarafından hemen izleneceği tahminleri, satıcıya açık olan seçeneklerden sadece biridir. Oyun teorisi, buna karşılık, rakiplerin davranışlarıyla ilgili çok değişik varsayımlar altında denge çözümü verir. Ayrıca, oyuna katılanların stratejisi, oyun teorisinde istikrarlı bir denge çözümü vermeyebilir; von Stackelberg'de olduğu gibi, içsel istikrarsızlığa yol açabilir. Nihayet, Cournot, Chamberlin, J. Robinson, von Stackelberg, denge çözümünü, kâr maksimumlaşması ilkesi çerçevesinde aramıştır. Oysa, oyun teorisi, oligopol piyasasında akılcılığın, *mutlaka* kârı maksimumlaştırmayı gerektirmediğini gösterir; akılcılık, maksimum kazançla bağdaşabilir. Maksimum kazanç da, satış hasılatının bir yüzdesi veya piyasada belirli bir pay veya yatırılan sermayeye belirli bir getiri vb.'den ibarettir[45]. Yani, oligopol piyasalarında, gelenekçi teorinin kâr maksimumlaşması ilkesini akılcılığın kaçınılmaz sonucu sayan kuralı da şüphelidir.

Aşağıda, duopolde denge, firmalararası çatışmayı açıkça ortaya koyan "iki-kişilik, sıfır toplamlı oyun" çerçevesinde incelenecektir. Bu oyunda, her oyuncu, kendi kazancını *(payoff)* maksimumlaştırmaya çalışır. Fakat sonuç, sadece kendi seçimi değil, aynı zamanda rakibinin seçimine bağlıdır. Rakibin seçimi ise, birinci oyuncunun ne yapacağı konusundaki tahmine bağlıdır. Oyuncuların, çıkarları çatışmaktadır. Oyun "sıfır toplamlı"dır; çünkü, birinin kazandığını diğeri kaybeder. Oyun, sadece belirli bir büyüklüğün iki rakip arasında yeniden bölüşümünü sağlar[46].

Oyun teorisine göre, duopolün temel sorunu, rakiplerden her birinin kazancının, her ikisinin beraberce ne yaptığına bağlı olmasıdır. Örneğin, piyasa paylarının toplamı % 100 olan iki oyuncu (firma) kabul edelim. A'nın, piyasa payını artırmak için, üç farklı stratejisi olsun: Birincisi fiyatı düşürmek, ikincisi malın kalitesini düzeltmek, üçüncüsü de reklâm yapmak olsun. Aynı strateji seçenekleri, rakibi B'ye de açık olsun. A'nın kazancı (burada piyasa payı) kendisinin ve rakibi B'nin, stratejisine bağlıdır. A ve B'nin, her mümkün strateji birleşimi, aşağıdaki tabloda görülen bir "kazanç matrisi"nde özetlenebilir. Eğer A, strateji (1)i seçer ve B'nin de, strateji (1)i seçeceğini tahmin ederse, bu birleşim, kendisine, piyasada % 25 pay sağlar; piyasanın geri kalan payı, tabloda görülmeyen % 75'i, B'ye ait olur. Veya, A, strateji (3)ü kullandığında, B'nin strateji (2)yi kullanacağını tahmin ediyorsa, A'ya, piyasanın % 45'i, dolayısıyla, B'ye % 55'inin düşeceğini hesaplıyor demektir. Kazanç matrisi, A ve buna tepki olarak

B'nin seçtiği strateji birleşiminin sonucu, piyasanın hangi oranda paylaşılacağı tahminini gösterir.

		Kazanç Matrisi B'nin stratejisi		
		1	*2*	*3*
			%	
A'nın stratejisi	1	25	20	30
	2	10	30	20
	3	80	45	40

A, oyunda ihtiyatlı davranıyorsa, hangi stratejiyi seçse, B'nin, kendisine (yani, A'ya) minimum kazancı sağlayacak karşı stratejiyi seçeceğini düşünür. Bu durumda, A, bu üç sıra içinde, kendisine maksimum minimum kazancı veya *maksimin*'i verecek stratejiyi yeğ bulur. A'nın minimum kazancı veya piyasa payı, strateji (1)de % 20, strateji (2)de % 10, strateji (3)de % 40'dır. Bu üç strateji içinde, A'ya, maksimum minimum kazancı strateji (3) *sağladığına göre, A, bu stratejiyi seçer. Eğer, B de, rakibin karşı stratejisi* konusunda aynı ölçüde karamsarsa, kendisine minimum maksimum kazancı veya *minimaks*'ı verecek stratejiyi seçer; fakat iki kişilik oyunda, A'nın stratejisinin daima kendisine minimum kazancı vereceği konusunda B'nin yaptığı varsayım, fiilen, A'ya büyük kazanç sağlar. Eğer B strateji (1)i seçerse, kendisi için en düşük kazanç, A'ya % 30, strateji (2)yi seçerse A'ya % 45, strateji (3)ü seçerse, A'ya % 40 piyasa payı bırakmakla gerçekleşir. Dolayısıyla, B açısından, minimum kazancı maksimumlaştıran strateji veya *minimaks*, strateji (3)dür, piyasa payı, % 60'dır.

Yukardaki örnekte[47], A'nın *maksimin* stratejisi ile B'nin *minimaks* stratejisi, aynı çözümü vermektedir; her ikisi de, strateji (3)ü seçmektedir. Bu oyunda, bir denge çözümü veya "eyer noktası" bulunur[48]. Fakat, bir denge çözümü veya eyer noktasının olup olmaması, kazanç matrisinin niteliğine bağlıdır. A'nın *maksimin* stratejisi ile B'nin *minimaks* stratejisinin, hiç uyuşmaması da mümkündür. Bu durumda, bir denge çözümü yoktur; durum belirli değildir, istikrarsızlık söz konusu olabilir.

Oyun teorisi, fiyat ve üretim miktarını belirleyen değişkenler olarak, marjinal maliyet ve marjinal hasılatın dışına çıkılması gerektiğini, bu modelin yerine, iktisadî davranışları açıklayan yeni modelin konulmasını savunur:

> *"Otomobil şirketleri arasındaki kavga ve aldatmacaları poker oyunundaki blöf, teklif ve artırmaya, ya da askerî bir duruma kıyaslamak, moleküllerin dansı gibi bir mekanik sürece kıyaslamaya oranla daha mantıklıdır."*[49]

Oyun teorisi, geleneksel marjinal fiyat teorisinden daha genel bir fiyat teorisinin kurulmasını sağlayamamıştır. Ancak, kapitalizmdeki piyasayla, askerî taktik veya salon oyunları gibi, katılanların çıkarlarının çatıştığı karşılaşmalar arasında kurduğu benzerlikle, piyasa davranışlarını çok daha iyi anlayabilmemize yardımcı olmuştur.

G) ERŞ MODELİNE TEPKİLER VE LAISSER-FAIRE

TRŞ'nın kabulü – gelir bölüşümü ve dıştan yararlar konusundaki tamamlamalar dışında – nasıl *laisser-faire*'i peşinden sürüklediyse, ekonomide piyasa şekillerinin bununla ilgisi olmadığının anlaşılması da, *laisser-faire'i* savunulamaz yapıyor olmak gerekir. Bu konuda, Liberal öğretiye bağlı iktisatçılarla bir veya diğer yoldan bundan ayrılanların, özellikle Keynes Okulu mensuplarının tepkileri, iktisadî analizin ideolojik yönünü ortaya koymak bakımından çok ilgi çekicidir.

TRŞ'nı geçerli piyasa şekli saymayan teorilere en şiddetli tepki, Chicago Üniversitesi'nde kümelendikleri için "Chicago Okulu" diye nitelenen iktisatçılardan geldi. K. Knight, J. Viner, H. Simons, L. Mints, G. Stigler ve M. Friedman, aynı görüşü benimseyen Chicago Okulu mensuplarıydı. Bunlar, TRŞ'nı kabullenmeyen teoriyi reddettiler; *laisser-faire*'i savunulmaz yapan bu modele karşı, sadece TRŞ modelini kabul ettiler[50]. Teorinin reddi için de, sistemli olmamasından, Chamberlin'in mal farklılaşması tahlilinde firmaların maliyet ve talep fonksiyonlarını aynı varsaymasına kadar[51], çok çeşitli nedenler gösterildi.

İlgi çekicidir ki, tekelli rekabet modelinin kurucusu Chamberlin de (J. Robinson'dan farklı olarak), bunun *laisser-faire* bakımından "tatsız" olabilecek sonuçlarından kaçınmak istemiştir; bunları küçümsemek için, gerekli tahlil araçlarını geliştirmiştir. Giriş kolaylığı varsaydığı tekelli rekabette, normal üstü kârların giderileceğini göstermiş, reklâmı faydalı saymış, daha yüksek fiyat ve daha düşük üretimin müdahaleyi gerektirmeyeceğini ileri sürmüştür. Chamberlin'in tutucu eğilimi, özellikle işgücü konusunda ortaya çıkar: Tekelden-alıcının (J.Robinson anlamında) sömürüye yolaçtığını reddeder, marjinal verime göre bölüşümün ürünü tükettiğini – normal üstü kâr olmadığını varsayarak – gösterir. Emek gelirinin yüksek olduğu savıyla, tekel kârları bulunduğunda da, fiyat ayarlamalarının emek değil, tüketici lehine olmasını ister. Mal piyasasında tekeli, kapitalist oyunun kuralı, fakat, emek arzı piyasasında sendikalaşmayı, zararlı sayar. Bunu da, "sanayie korkunç bir güçle hâkim olan sendikalar" savına dayandırır. Chamberlin, böylece, *laisser-faire*'in savunucularıyla aynı safta yer almıştır.

Stackelberg, Alman Nazi rejiminin destekleyicisi olarak, yukardakilerden tamamıyla ayrı bir görüşü ve iktisat politikasını temsil eder. Teorisinde, oligopolde gırtlak gırtlağa rekabet ve içsel dengesizlik, çatışma, dengeye oranla daha olasıdır. Aynı zamanda, tekelin TRŞ'ndan daha düşük üretim ve yüksek fiyat; tekelden-alıcı piyasasının, emeğin (marjinal fiziksel verim X mal fiyatı)ndan daha düşük getirisi demek olduğunu kabul eder; Nazi rejiminin, müdahaleci politikasını destekler. ERŞ piyasalarında toplumsal denge ve düzen sağlanamayacağını gösterirken, otoriter düzenden yana çıkar.

Bu iki uç arasında, J. Robinson ve Lerner gibi Keynes Okuluna bağlı iktisatçılar yer alır. J. Robinson'a göre,

> *"Mallar için talep elastikiyeti ne kadar küçükse, sömürme derecesi o kadar yüksektir. Ve, sanayide hâkim birim ne kadar büyükse, talep elastikiyeti o kadar düşüktür."* (s. 313).

Bu ilkelere dayanarak, tekelden-alıcı piyasasında emeği sömürme derecesinin yüksek olabileceği sonucundan "gerçek dünya için bir ahlâk dersi" çıkarır. Emek arz eğrisini sonsuz elastik hale getirmek için (Şekil: III'de $OM_1 = MM_1$) minimum ücretin saptanarak, devlet müdahalesiyle, TRŞ'nın yaratılmasını ister. TRŞ'nın yaratılması için piyasaya devletçe müdahale, böylece savunulur, *laisser-faire* de artık savunulamaz. J. Robinson, iktisadî analizi ile, *laisser-faire*'in savunulamaz olduğunu gösterir.

A. Lerner'da da, TRŞ'nın yaratılması için devlet müdahalesi gereklidir: Eğer TRŞ'nı bozan bölünmezliklerse, MM = F ilkesinin uygulanması, piyasa ekonomisinde, firmanın zarar etmesi demektir[52]. Öyleyse, ancak kolektivist örgütlenmede, bu ilke uygulanarak optimal kaynak dağılımı sağlanabilir. Kontrollu ekonomi, MM = F ilkesinin uygulandığı firmalara sübvansiyon vererek, ekonomiyi, tekelin etkinliği düşük kaynak dağılımından kurtarabilir.

İlgi çekicidir ki, bölünmezliklerin azalan maliyetlere yol açacağı, azalan maliyetlerin de tekelleşmeye götüreceği, TRŞ modelinin öncülüğünü yapan F. Knight tarafından da ileri sürülmüştür[53]. Fakat, Knight, ne tekelin yaygınlığını ne de yol açtığı aşırı kapasite vb. sorunları önemsemiştir. Aksine, sadece rekabete dayanan modelin ve piyasa ekonomisinin sözcülüğünü yapmıştır. Oysa, bölünmezlikler ve azalan maliyetler, tekelleşmeye ve kaynak dağılımında etkinsizliğe götüren etkenler olarak, Lerner'in kontrollü ekonomisinin nedenini oluşturmuştur.

IV — TRŞ MODELİNİ BOZAN BİLGİ YETERSİZLİĞİ: KNIGHT, HICKS, STIGLER

Knight, belirsizliği, girişimci kârını "haklı" göstermek için kullandı[54]. Buna göre, kâr, geleceği bilmenin olanaksızlığı dolayısıyla, girişimcinin yüklendiği "ölçülemeyen riziko"nun veya belirsizliğin karşılığıydı. Makro düzeyde düşündüğü için, bazı girişimcilerin belirsizliği karşılayan kârlar elde ederken, bazılarının da zarar ettiğini söyleyebiliyordu. Böylece, belirsizliği karşılamanın bedeli olan kârlar, belirsizlik nedeniyle uğranılan zararla telâfi ediliyor; bir yandan kâr haklı gösterilirken, bir yandan da kâra karşı çıkmak için gerekçe giderilmiş oluyordu.

Ne var ki, bir kere geleceğin belirsizliği kabul edilince, statik tam rekabet modeli, diğer bütün şartlar varolsa dahi, tutmaz hale geldi. J. Tinbergen, bu yılki fiyat bilinemediği için, carî domuz arzının bir yıl önceki fiyatın, carî domuz talebininse bu yılki fiyatın fonksiyonu olduğunu gözleyerek, bir devresel üretim ve fiyat dalgalanması modeli kurdu[55]. Bu model, gelecekteki fiyat kesin olarak bilinemediği için üretim bir yıl önceki fiyat sürecek tahminine dayanıyorsa, arızî bir nedenle fiyat ve üretim miktarı bir kere denge noktasından ayrıldığında, devresel dalgalanmaların ortaya çıkacağını gösteriyordu. Talep elastikiyeti arz elastikiyetinden büyük olmadıkça da, tekrar denge noktasına dönülmeyip, sürekli veya gittikçe büyüyen dalgalanmalar olabilirdi. Diğer bir deyişle, belirsizlik, piyasa ekonomisinde istikrarsızlığa nedendir. Bu, fiyat sistemine önemli bir eleştiridir.

Hicks, geleceğin belirsizliğini, istikrarsızlık yaratıcı bir etken kabul eder[56]. Ancak, kendisince, kapitalizmde bekleyişlerin ve planların – hiç olmazsa kısmen – birleştirile-

bileceği, *vâdeli mübadele* piyasası vardır. Bunun tam işlemesini önleyen belirsizlik türleri ise, her toplumda varolacaktır:

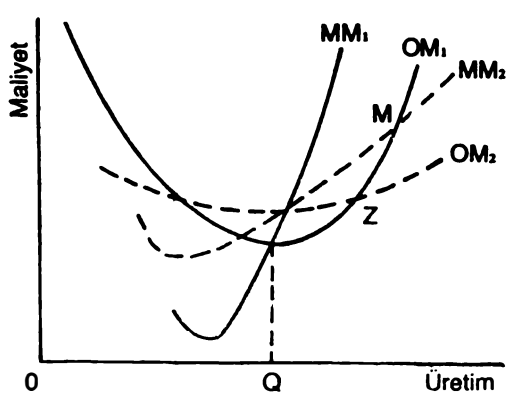
> *"Herhangi bir toplumda, belirsizlik, plansızlık yaratabilir. Toplumun amaçları belirli ise, sosyalist örgütlenme, bir hata payı hesaplamayı pek önemsemeksizin, planları mümkün olduğu kadar dolaysız ve sert olarak bütünleştirdiği için, etkinlik bakımından savunulabilir. Barış dönemlerinde ise, iktisadî refah için çabalarda en yakın amaçlar çok daha az belirlidir; iktisat politikasının doğal yöntemi, yordamlamadır. Bu halde, akıllı sosyalist diktatör, kendisini, kapitalizmde bütünleşmeyi önleyen aynı belirsizlikle karşı karşıya bularak, gevşek ve ademi merkeziyetçi bir örgütlenmeyi tercih edebilir; bu da, aynı plansızlık suçlamasına açıktır ve kesinlikle, araçları amaçlara intibak ettirmekte bir üstünlük taşımaz."* (s. 139).

Böylece belirsizliğin sistemde istikrarsızlık yaratacağı ortaya konulurken, Hicks, belirsizliğin hem kapitalizm hem sosyalizm için geçerli olduğunu, sosyalizmin, bu bakımdan, bir üstünlük taşıyamayacağını söyler.

G. Stigler, talep belirsizliğinin, TRŞ'nda firmaların bir noktası en düşük maliyetli eğriyi seçeceği ilkesiyle bağdaşmayabileceğini ileri sürdü[57]:

> *"Eğer üretim teçhizatı dayanıklı ise... eğer fiyat değişmeleri tam öngörülemiyorsa, genellikle kısa-dönem maliyet eğrisi, o üretim çapı için en düşük olanı değildir; geleneksel uzun-dönem maliyet eğrisinin dayandığı eğri takımlarından biri değildir."* (s. 134).

Aşağıdaki şekilde (Şekil V), OM_2 eğrisi, OM_1 eğrisinden daha bölünebilir ve esnek yapıdaki üretim teçhizatını gösterir. Eğer talep değişmeleri olmasaydı, firma, OM_1 eğrisinin üzerinde bölünmez teçhizat yapısını seçecek; optimal üretim (OQ), OM_2'den daha düşük ortalama ve marjinal maliyetle gerçekleşecekti. Ne var ki, talep değişmesi çok şiddetli ise ve öngörülemiyorsa, OM_2'nin seçimi, (Z)den daha büyük üretim miktarlarında daha düşük ortalama maliyete, (M)den daha büyük üretim miktarlarında da da-

Şekil V. Fiyat belirsizliği, üretim teçhizatı yapısının esnekliği, OM ve MM eğrileri.

ha düşük marjinal maliyete yol açabilir. Böylece, firmaların oldukça bölünebilir *esnek* yapıda teçhizatı seçmeleri, marjinal maliyetlerin, üretim miktarı arttıkça göreceli sabitliğini de açıklar.

Stigler, talep belirsizliğinin OM_1 eğrisi yerine OM_2 gibi bir eğrinin seçimine yol açtığını gösterirken, talep değişmeleri karşısında, bunun, olumlu etkisini ortaya koyar. Lerner'de, tekelleşmeye ve kontrollu ekonomiye götüren bölünmezlikler, Stigler'in modelinde çok farklı bir sonuç verir.

Belirsizliğin piyasa ekonomisinde önemli bir etken olduğunun anlaşılması, piyasa şekillerinde, tam rekabetle saf rekabet arasında bir ayırıma yol açmıştır: Sonuncu için, sadece malın türdeş ve alıcıyla satıcı sayısının fiyatı etkileyemeyecek kadar çok olması yeterli sayılmıştır. Bu, analitik plandaki sonuçtur. İdeolojik planda ise, bir yandan belirsizliği doğuran piyasa ekonomisinin olumsuz sonuçları, bir yandan da, yukarda birkaçına işaret ettiğimiz gibi, bunun her sistemde bulunduğu veya olumlu etkileri de olabileceği ispatlanmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte, Knight'ın kârı haklı göstermek için teoriye getirdiği belirsizlik kavramı, statik tam rekabet modelini gerçek dışı düşüren önemli bir rol oynamıştır.

XXVI

KENDİLİĞİNDEN TAM İSTİHDAM DENGESİNE VEYA SAY KANUNUNA TEPKİ: J. M. KEYNES VE TAM İSTİHDAM OKULU

J. M. Keynes, Klasik ve Neo-klasik (gelenekçi) iktisat okullarının, *"kendiliğinden tam istihdam dengesi"*ne dayanan teorik temellerini ve bazı temel ilkelerini altüst etti, iktisat teorisinda ihtilâl yarattı. Ne Keynes ne de kendisini izleyen Keynes Okulu, kapitalizme karşıydı; aksine, tam istihdamı sağlamak bakımından yetersiz kalan sistemin, bu aksaklığını gidererek yaşamasını sağlamak amacındaydı. Sosyalist eleştiriden, bu açıdan farklıydı. Bir noktada devlet müdahalesini gerçekleştirerek kapitalizmi yaşatmak amacı, Liberal öğretiye diğer kısmî tepkilerin gelenekçi iktisat karşısındaki tutumuna benziyordu. İktisat teorisine getirdiği yeni kavramlar ve yeni analiz tekniği, bu tepkilerden farklı olarak, sonraki dönemde iktisat teorisi ve ekonometri alanında yeni ufukların açılmasını sağladı; dinamik bir düşünce değişmesinin kaynağı oldu; iktisat politikasını etkiledi.

Ancak, tam istihdam politikası, millî savunma giderleri artışıyla sonuçlandı. Baran, Sweezy gibi Marksistler, bu çelişkiye dayanarak sistemi yerebildi. Ayrıca, 1970'li yılların başından itibaren ortaya çıkan "enflasyon içinde durgunluk" (stagflasyon) öngörmediği yeni bir olaydı ve buna karşı önerdiği politikalar etkisiz kaldı.

Enflasyonun şiddetlenmesini izleyerek, 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren hâkim düşünce sistemi olarak yerini *monetarism*'e ve "Yeni Sağ"ın makro-iktisat teorisine ve politikalarına bıraktı. Yaklaşık yarım yüzyıl süren etkinliği – şimdilik – sona erdi.

I — İKTİSADÎ ALTYAPI VE İKTİSADÎ DÜŞÜNCEYİ HAZIRLAYAN ŞARTLAR

J. M. Keynes (1883-1946), Birinci Dünya Harbi sonrası dönemde İngiltere'deki sürekli işsizlik ve etkileri bütün dünyaya yayılan 1929 Büyük Depresyonun etkisi altında, düşünce dizgesini geliştirmiştir. İngiltere'de Lloyd George gibi politikacılar, işsizliği önlemek için bayındırlık işleri programı ileri sürmekte, Keynes de, bunu desteklemekteydi. Ayrıca, ihracatı teşvik için, İngiliz lirasının eski koşullarda altına konvertibilitesini gerçekleştirme çabalarına son verilmesini istiyor, Muhafazakâr Parti'nin iktisat politikasının işsizlik yarattığını ileri sürüyordu.

Keynes'in fikirleri, bu dönemde tutulmadı. 1929'da ABD'de başlayan depresyon İngiltere'ye intikal edince, 1931'de İngiliz lirası devalüe edildi ve ihracat arttı. Dünya piyasasında İngiltere'nin baş rakibi olan Almanya, bu olaydan en çok zarar gören ülke

olmuştu. Almanya, 1933 yılından itibaren işsizlikle mücadele için, devletin yatırımlar ve kredi alanlarına müdahalesini kabul etmiş; aynı yıl ABD'de iktidara gelen F. D. Roosevelt, kamu harcamalarını genişletmiş, ücretlerin yükseltilerek satınalma gücünün genişletilmesi için girişimcilere baskı yapmış; doları devalüe ederek ihracatı artırmaya çalışmıştı. Keynes'in düşüncesini hazırlayan en önemli etkenin, Batı dünyasının içinde bulunduğu bu somut şartlar olduğu kuşkusuzdur.

Bazı düşünürler de Keynes'in sisteminin kurulmasını hazırladı: Efektif talep teorisiyle Malthus, eksik-tüketim teorisiyle J. A. Hobson, konjonktür teorisinde yatırımlara etken rol tanıyan bütün düşünürler, bu arada Schumpeter, pek çok bakımdan Marx ve İsveç İktisat Okulu sayılabilir. Keynes'in "çarpan teorisi" R. F. Kahn'ın "yatırım çarpanı"na[1], para-faiz teorisine yaklaşımı da Hawtrey'e çok şey borçludur.

Nihayet, Keynes'in kendi mesleği de, kurduğu teoriyi etkiledi. İlgileri, sanattan matematiğe kadar uzanmakla beraber[2], iktisat teorisine katkısı ve bu bahsin konusu olan "İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi" *(The General Theory of Employment, Interest and Money, 1936)*den önce, uzun yıllar para sorunları ile ilgili eserler vermişti. "Hint Parası ve Maliyesi" *(Indian Currency and Finance, 1913)*; "Barışın İktisadî Sonuçları" *(The Economic Consequences of the Peace, 1919)*; "Para Reformu Üzerine" *(A Tract on Monetary Reform, 1923)*; "Para Üzerine Bir Risale" *(A Treatise on Money, 1930)*; "Refaha Götüren Yol" *(The Means to Prosperity, 1933)*, bu arada sayılabilir[3]. İşsizliğin nedenlerini ortaya koyabilmesinde, uygulamada ve teoride uzun yıllar para konusunda çalışmış olmasının payı vardır.

II — KEYNES'İN "GENEL TEORİ" İLE GETİRDİĞİ YENİLİKLER

A) REEL ANALİZ, PARASAL ANALİZ VE KEYNES

Keynes, iktisadî sistemde paranın rolünü faiz haddi ile ilişkili olarak gösterdi. Paranın mübadele aracı olmak yanında spekülâtif amaçlarla tutulduğu ve faiz haddini belirlemekte etken olduğu, girdi fiyatlarında sertliklerin ortaya çıktığı bir ekonomiyi ele aldı. Ne paranın işlevini Klasik Okul ve onun Say Kanunu gibi sistemin makro dengesinde tamamıyla ihmal etti; ne de Neo-klasik konjonktür teorileri ve onun uzantısı olan "monetarism"de olduğu gibi parayı nakdî makro büyüklükleri belirleyen en önemli etken saydı. İktisat politikasını, ekonominin makro dengesi için para politikasına inhisar ettiren görüşten, Keynes'in "Genel Teori"si bu bakımdan ayrılır; para politikasının niçin yetersiz olduğunu gösterir. "Genel Teori"de para, bireylerin likidite tercihiyle birlikte faiz haddini; faiz haddi yatırımın marjinal etkinliğiyle birlikte yatırımı; yatırım da marjinal tasarruf meyline bağlı olarak millî geliri belirler[4].

Keynes'in "Genel Teori"si yayınlandıktan sonra konjonktür dalgalarının parasal izahına bağlı olan görüş, Keynes'i "paracı" kampa çekmek için teorisine paracı yorumlar getirmeye çalıştı. Bunlardan biri, (izleyen bahiste ele alınan) Hicks-Hansen sentezidir. Neo-Keynes'ciler de, Neo-klasik Okul yandaşlarının bu girişimine tepki olarak, paracı yaklaşımdan tamamen ayırmak için, Keynes'i yorumlarında parayı tamamen dışladı. Bu da, paracı görüşün (monetarism) yeni bir hamle yaparak, makro-modelde para-

nın yerini ve önemini tekrar vurgulamasına yol açtı. Günümüzde Yeni Klasik makro teori ise, her iki yaklaşımı da dışlıyor.

B) GELENEKÇİ İKTİSATTAKİ BAZI "TABU"LARIN YIKILMASI, YENİ UFUKLARIN AÇILMASI VE SONU

Keynes, ekonominin *kendiliğinden tam istihdam düzeyinde dengede* bulunacağını reddeden teorisiyle Klasik ve Neo-klasik Okulların âdeta tabulaştırdığı ilkeleri yıkarken, iktisatta yeni ufuklar açan bir gelişmenin kaynağı oldu. Klasik Okulda işlenen fakat Neo-klasiklerin ihmal ettiği gelişme teorisi, Keynes'in getirdiği kavramlarla yeniden önem kazandı. Her ne kadar Keynes'in kurduğu sistem (mukayeseli) statikse de, zamanın ilâvesi ve fonksiyonların gecikmeli olarak kullanılması, bekleyişlerin eklenmesi, değişkenlerin değişme hadleri üzerinde durulmasıyla, dinamik büyüme ve birikim teorilerinin kurulmasına kaynaklık etti. Dinamik büyüme, birikim ve konjonktür teorileri, açtığı yoldan yürüdü.

İkincisi, kendisi ekonometriye güvenmese de, getirdiği kavramlar yatırım, tüketim, istihdam, millî gelirin hesaplanması ve gelecek için öngörülmesi konusunda istatistikî çalışmalara olanak hazırladı. Millî gelir ve millî muhasebe hesapları, bütün ülkelere yayıldı; ancak ekonometrik makro modellerin günümüzde artık geçerliği azaldı.

Üçüncüsü, Keynes, "zaman"ı iktisat teorisine geri getirdi[5]; Neo-klasiklerin, zaman ve mekândan bağımsız geçerli teori kurmak iddialarına karşılık, Keynes'in "zaman"ı geri getirmesi, teoriyi, tarihsel olaylarla bir araya getirdi. "Genel Teori", iktisat tarihinin analitik incelenmesine imkân verdi, zamandan bağımsız denge durumlarının yerini, tarihsel gelişme aldı[6]. Ancak, yeni makro iktisat bunu da tersine çevirdi.

Nihayet, Keynes, gerçek anlamda bir "politik iktisat sistemi" kuramasa da, devletin iktisadî sisteme işsizlik koşullarında müdahale gereğini göstererek, politik kararları iktisat teorisine getirdi; hattâ, iktisat, tekrar "politik iktisat"a dönüştü, üretim ve işsizlik (bölüşüm) öncelikli sorunlar oldu. Çalışmadan yaşayabilen mülk sahipleri *(rentier)* sınıfı işlevini tamamladığında, kapitalizmden silinip gideceğini söyleyecek kadar tarih bilincine sahipti. Ancak, 1980'li yıllarda bu katkısı da dışlandı.

Keynes, bu alanlarda yeni ufuklar açarken, gelenekçi teorideki bazı tabuları da yıktı. Bunlar arasında en önemlisi, bireyle toplum çıkarının daima bağdaştığı varsayımıdır. Daha "Genel Teori"yi yazmazdan önce, şöyle diyordu:

> *"Dünya, gökyüzünden, daima bireysel ve toplumsal çıkarın bağdaşacağı tarzda yönetilmemektedir. Yeryüzünden de, uygulamada, daima bunların bağdaşabileceği tarzda yönetilmiyor. İktisat ilkelerinden, aydınlanmış bireysel çıkarın daima toplum yararına işlediğini çıkarmak, doğru değildir."*[7]

Nitekim, Keynes'in tasarruf-yatırım tahlili, bireysel ve toplumsal çıkar çatışmasını ortaya koydu. Eğer tam istihdam gelir düzeyinde yapılması tasarlanan veya arzulanan tasarrufları karşılayacak yatırım yapılmıyorsa, gelir, gerçekleşen tasarruf ve yatırım birbirine eşitleninceye kadar düşer. Öyleyse, bu koşullarda daha fazla tasarruf yapmak ar-

zusu, bireyin yararına da olsa, toplumun yararına değildir; bundan, tutumluluk gibi kişisel bir erdemin toplum için sakıncalı olabileceği ortaya çıkar[8]. Diğer yandan, işsizlik bulunan bir ülke, ithalâta koyacağı gümrük vergileri ile, talebi, dış piyasadan iç piyasaya yöneltip, gelir ve istihdamı yükseltebilir; buna karşılık, diğer ülkenin ihracatı azalınca, orada gelir ve istihdam düşer; yani, birinci ülke, diğeri aleyhine, gelir ve istihdamı yükseltebilmiştir. Bu olgu, serbest dış ticaret teorisinin iddiasının aksine, işsizlik varken, ülkelerin çıkarının çatıştığını, gümrük vergilerinin, bir ülkeyi diğeri aleyhine zenginleştirebileceğini gösterir[9].

Buna, yalnız zenginlerin tasarruf yaptığı varsayımıyla gelir bölüşümü eşitsizliğini gelişme için gerekli gören gelenekçi teorinin iddiasını çürütmesi de eklenmelidir: Eğer toplumda gelir bölüşümü eşitliğe yönelirse, düşük gelir düzeyindeki toplum katlarında marjinal tüketim meyli daha yüksek olduğu için, tüketim fonksiyonu yukarı kayar; istihdam ile gelir yükselir.

Nihayet, işsizliğin tek nedenini nakdî ücret esneksizliğine, ekonomideki aksamayı, işçi sınıfı ile ilgili kurumlara atfeden gelenekçi görüşü de, Keynes çürütmüştür. Sisteminde, bu gibi kurumsal sertlikler bulunmasa da, işsizlik olabilir; yatırım yapan girişimci sınıfın kâr hesapları, bunun başlıca nedenidir. Bu işsizliği de, nakdî ücret indirimleriyle gidermek olanaksızdır. Bundan ötürü, Keynes, gerçekte bir "burjuva iktisatçısı"olsa da, işçi sınıfı, kurduğu teorinin politik sonuçlarından çok yararlandı.

C) GELENEKÇİ İKTİSADA TEPKİ OLARAK KEYNES SİSTEMİ

Nasıl Malthus, 19. yüzyılda, Say Kanununa karşı çıkmış ve Klasik Okulla çatışmışsa, Keynes de, çağında gelenekçi iktisatçılara karşı çıktı[10]. Fakat, kendisi, aynı görüşle meslek hayatına başladığı için, bu, aynı zamanda "Genel Teori"deki Keynes'in daha önceki Keynes'e karşı çıkmasıdır.

Birinci Dünya Harbinden sonraki sürekli durgunluğa rağmen, gelenekçi görüş, Say Kanununa bağlılığı sürdürüyordu. Sürtüşme ve esneksizlikleri olmayan kapitalizmin, *kendiliğinden,* tam istihdam dengesini sağlayabilecek içsel kuvvetleri olduğu savındaydı. İşsizliği gidermek için Pigou, Cannan gibi iktisatçılar ücret indirimlerini önerirken, Wicksell'in konjonktür analizini geliştiren İsveçli iktisatçılara göre de, faiz haddi değişmeleri tam istihdamı sağlamak için yeterliydi. İş hayatındaki dalgalanmaların para-kredi mekanizmasıyla ilgili olduğu tezi, ekonomiye dolaylı müdahale yolu olan para politikası önlemlerine güven yaratıyordu[11].

Gelenekçi görüşe karşı çıkan Keynes'in düşüncesinde, bundan ötürü, ücret ve faiz haddi indirimlerinin, genellikle para politikası önlemlerinin, tam istihdam dengesini sağlamakta niçin yetersiz olduğunu bulmak olağandır.

Gelenekçi Okullar dışında kalan konjonktür teorileri ise analiz bakımdan yetersiz olduğu için Keynes tarafından kabul edilmedi: "Parasal olmayan aşırı yatırım teorileri" Spiethoff, T. Baronovsky, Cassel gibi iktisatçıların elinde, yatırım istikrarsızlığına, konjonktür dalgalarının açıklanmasında büyük önem verir; ancak, refahın sona ermesini kapital kıtlığına atfeder. İkinci grup ise, Malthus'un efektif talep teorisini izleyen, Hobson ve daha az tanınmış birkaç iktisatçının bağlı olduğu eksik-tüketim veya aşırı tasar-

ruf teorileridir; bunlar Keynes'e daha yakındır, fakat, Keynes'deki aşırı tasarruf kavramı farklıdır: Keynes'de, yatırım fırsatlarına oranla aşırı tasarruf *(ex ante* anlamda); eksik-tüketim teorilerinde ise, gereğinden fazla tasarruf yatırıldığı, dolayısıyla mal piyasaya geldiği için tüketilebilir mal miktarına oranla aşırı tasarruf söz konusudur.

Aşağıda, kısaca, Keynes'in gelenekçi iktisat ilkelerini eleştirisi, Ücret Teorisi ve Faiz Teorisi altında[12] incelenecektir.

i) *Ücret teorisini eleştiri:* Gelenekçi iktisadın ücret konusundaki görüşleri, mikro -ekonomiye eğilimi yansıtır. Temel ilkeleri, istihdam arttıkça emeğin marjinal veriminin azalması, reel ücretin emeğin marjinal verimine eşit olması, işçi ve işveren arasındaki nakdî ücret anlaşmalarının aynı zamanda reel ücreti belirlemesi, diye özetlenebilir. Bu modelde işsizlik nedeni, işçilerin, tam istihdamdaki marjinal verime eşit ücrete razı olmamaları, daha yüksek ücret talep etmeleridir. Ücret, emek arz ve talep eğrilerinin (her iki eğri de reel ücretin fonksiyonudur) kesiştiği denge noktasına düşerse, işsizlik ortadan kalkar. Nakdî ücretlerin sertliği işsizlik nedeni, nakdî ücretlerin düşürülmesi de, işsizliği giderme önlemidir.

Keynes, gelenekçi iktisattaki bu görüşe, şöyle karşı çıkar: Üretim tekniği veri iken istihdamı, emeğin marjinal verimini, reel ücreti belirleyen etken, efektif taleptir. Ücret anlaşması, sadece nakdî ücreti belirler; nakdî ücreti düşürmekle reel ücret düşmez; reel ücretler ancak efektif talepteki artışla düşebilir. İşverenin istihdamı genişletip genişletmeyeceğini belirleyen, nakdî ücretler değil reel ücretlerdir.

Piyasanın alıcı ve satıcı tarafındaki rekabet, ancak nakdî ücretleri düşürür. Ne var ki, genel fiyat seviyesi de nakdî ücretlerle aynı oranda düşeceği için, reel ücretler ve istihdamda değişiklik olmaz. Tek bir firma veya üretim kesimindeki nakdî ücret indirimi genel fiyat seviyesini etkilemeyeceği için, reel ücreti düşürür. Fakat bütün ekonomi çapında nakdî ücret indirimleri, efektif talebi, dolayısıyla genel fiyat seviyesini düşüreceği için, reel ücretler düşmez[13]. İşçilerin nakdî ücret indirimlerini reddettikleri doğru olsa da, daha düşük nakdî ücreti reddettikleri için gönüllü işsiz sayılmaları doğru değildir; çünkü, "para yanıltması" nedeniyle, genel fiyat seviyesi yükselse ve reel ücretler düşse, işçiler carî nakdî ücret haddinde istihdam artışına razıdırlar. İşsizlik, ancak reel ücretlerde indirimle giderilebiliyorsa, bu, zoraki işsizliktir[14].

Gelenekçi iktisatta işsizlik nedeni asgarî ücret kanunları, piyasanın mükemmellikten uzaklığına bağlı sertlikler, nakdî ücret indirimlerine işçilerin karşı koymaları gibi *kurumsal* nitelikte, (tam) rekabet şartlarında aksamasına yol açan etkenlerdir. İşsizliği giderme yolu da, ya para arzı ve paranın dolanım hızı veri iken, nakdî, dolayısıyla, reel ücretlerin düşürülmesi; ya da, aynı etkiyi yaratmak üzere, eğer nakdî ücretler düşürülemiyorsa, para arzının genişletilmesidir. Keynes sisteminde de, bu gibi sertlikler işsizlik nedeni olabilir; ne var ki, getirdiği yenilik, bu sertliği varsayması, işçilerin para yanılmasına işaret etmesi değildir. Esneksizlikler ve sertliklerle nitelenmeyen, tam rekabet şartlarındaki bir ekonomide de işsizliğin bulanabileceğine, piyasa güçlerinin, *kendiliğinden,* ekonominin tam istihdamda dengeye gelmesini sağlamaya yetmediğine işaret etmiş olmasıdır. Gelenekçi iktisatta ücret esnekliği, daima, tam istihdamı sağladığı halde, Keynes'de ücret esnekliği işsizliği gidermeyip, ekonomiyi deflasyon sürecine sokar.

Fakat, gerçekte, nasıl tam istihdam daima yürürlükte değilse, Keynes'e göre, sürekli deflasyon süreci de geçerli değildir. Nedeni, ücretlerin esnek olmayıp sert olması, işçilerin kendi aralarında rekabetle ücretleri düşürmemeleridir. Böylece, Keynes sisteminde ücret esnekliği, ekonominin eksik istihdamda da dengeye gelmesini açıklayan bir etkene dönüşür[15].

ii) *Faiz teorisini eleştiri:* Gelenekçi iktisat, gelir düzeyi ne olursa olsun, carî faiz haddinde tasarrufların, daima yatırıma akacağını kabul ediyordu. Tasarruf ve yatırım denklemleri faiz haddini belirliyor, faiz esnekliği de, bütün tasarrufların yatırıma akmasını sağlıyordu. Bu sistemde, gerek yatırım gerek tasarruf fonksiyonlarının, faiz elastikliği yüksektir. Piyasanın her iki tarafında tam rekabet şartları, faiz haddinin, tasarruf-yatırım dengesini sağlayacak düzeyde belirlenmesine yol açar. Bütün tasaruf, *kendiliğinden,* faiz haddi değişmeleriyle yatırıma aktığı için, gelenekçi istihdam modelinde efektif talep yetersizliği söz konusu olmaz. Keynes, faiz haddi belirlenmesinin nakdî yönünü ortaya koyarak, bu dengenin sağlanmasında, neden faiz haddine güvenilemeyeceğini gösterdi: Para, gelenekçi teorinin kabul ettiği muamele güdüsü yanında, bir de "servet kalemi" olarak, *spekülâtif* amaçla talep edilir. Bu talep, akılcılıkla bağdaşır, psikolojik bir ihtiyaca cevap verir. Klasiklerin, faiz getirmediği için *akıldışı* saydığı bu talep akılcıdır, fakat, bireylerin spekülatif para talebindeki *otonom* değişmeler istikrarı bozabilir. Kendisi hiç atıf yapmasa da, daha önce Wicksell'in ticarî bankalar için ileri sürdüğü olguyu, bireylere genelleştirir: Örneğin, – para miktarı veri iken – bireylerin tutumluluk eğilimindeki bir artış veya yatırım imkânlarında bir azalış, faiz haddini düşürmek ve tahvil fiyatlarını yükseltmek eğilimindedir. Eğer, bireyler, bu yükselişi geçici görüyor, ilerde tahvil fiyatlarının düşmesini bekliyorsa, bugünkü yüksek fiyattan elindeki tahvilleri satarak kapital kazançları elde etmesi, tahvil almayı geciktirerek elinde para tutması, akılcı bir davranıştır. Elde para tutmak faizden vazgeçmeyi gerektirse de, bu, tahvil fiyatlarındaki değişmelerle fazlasıyla giderilebilir. Bireylerin bu akılcı davranışı, tutumluluk eğiliminin yükseldiği veya yatırım imkânlarının azaldığı dönemde, tahvil fiyatlarındaki yükselişi, yani, faiz haddindeki düşüşü önler. Spekülâtif para talebi, aynı yoldan, tutumluluk eğiliminin azaldığı veya yatırım imkânlarının yükseldiği dönemde, tahvil fiyatlarındaki düşüşü ve faiz haddindeki yükselişi de önler. Öyleyse, –para miktarı veri iken– spekülâtif para talebi, faiz haddi değişmelerinin, tasarruf-yatırım eğrilerindeki değişmenin etkisini gideren bir mekanizma olmasına imkân vermez. Ne ücret ne de faiz esnekliğine, tam istihdam dengesinin *kendiliğinden* oluşması için güvenilebilir.

Bu açıklama, niçin Keynes'de faizin "imsak" değil de, paradan ayrılmanın bedeli sayıldığını gösterir. Sisteminin özelliği buradadır: Klasiklerde, tasarruf-yatırım, aynı zamanda faiz haddinin belirlenmesi teorisi, oysa Keynes'de, efektif talep veya çarpan teorisidir; üretim ve istihdam teorisidir.

Keynes, gelenekçi faiz teorisini, aynı zamanda, "belirli" olmamakla suçlar: Gelir düzeyi bilinmeden tasarruf eğrisini (çünkü, tasarruf, faizle beraber gelirin de fonksiyonudur); yatırım bilinmeden de gelir düzeyini (çünkü, gelir de yatırıma bağlıdır) bilmek mümkün değildir. Yatırım ise, yeni kapital eşyasının marjdaki verimi ve faiz haddine

bağlıdır. Bundan ötürü, yatırım talebi ve tasarruf arzı eğrileri arasında karşılıklı bağlılık, gelenekçi teoride faiz haddini belirsiz hale getirir[16].

Keynes'in likidite tercihi teorisi faiz haddini parasal bir olay sayar; gelir ve istihdam teorisiyle para teorisini birleştirir.

D) KEYNES'GİL İHTİLÂL VE SINIRLARI

Keynes, kapitalizmde, tam istihdam dengesini *kendiliğinden* kuracak mekanizmanın bulunmadığını, devletin bunu sağlamak için maliye politikası önlemleriyle ekonomiye müdahalesi gerektiğini ileri sürdüğü zaman, *laisser-faire*, artık savunulamaz oluyordu. Kendisi özel girişime dayanan sistemin, ufukta görebildiği diğer herhangi bir sisteme yeğ olduğu kanısındaydı: "Amacı, kapitalizmin işliyor olmasını sağlamaktır. Bu bakımdan, Marshall, Mill ve veya Say'dan hiç farklı değildir."[17]. Şu sözleri, devlet müdahalesinin sınırları konusundaki görüşünü açıkça belirtir:

> *"Devletin, kısmen vergileme usulleri, kısmen faiz haddini saptama, belki kısmen de diğer yollardan, tüketim eğilimi üzerinde rehberlik edici etki yaratması gerekir. Bundan başka, banka politikasının faiz haddine etkilerinin, kendi başına optimal yatırım haddini belirlemek için yeterli olacağı da şüphelidir... Devlet için önemli olan, üretim araçları mülkiyetine sahip olmak değildir. Eğer, devlet, üretim araçlarının büyümesine ayrılan toplam kaynak miktarını ve bunlara sahip olanların elde edeceği kazanç haddini belirleyebiliyorsa, gerekli olan her şeyi yapmış demektir."* (Genel Teori, s. 378).

Keynes, özel girişim düzenini ideale en yakın sayarken, bir yandan da, kamu harcamalarının yükseltilmesi gereğini gösterdi. Bunun beklenir sonucu, devletin özel girişim alanına el atmaksızın, "klasik kamu hizmetleri" sayılan harcamalarını yükseltmesi oldu. En büyük kamu harcama alanı (askerî) millî savunma olduğu için, özellikle ABD, soğuk veya sıcak savaşları tam istihdam için bir vasıtaya dönüştürdü[18]. Sonuçta, ABD'den kaynaklanan enflasyon Batı dünyasına yayıldı. (Petrol krizi de eklenince) 1970'lerde enflasyon-işsizlik ve başta ABD, bir kısım Batı ülkelerinde dış ödeme açıkları, efektif talep yetersizliğine bağlı durgunluk-işsizlik ikilisinin yerini aldı. İşsizlik sorununu çözerken, efektif talep teorisinin uygulamadaki sonucu, yeni sorunların ortaya çıkması oldu; ya da, kapitalizmin 1970'lerde gelişen yapısından kaynaklanan "durgunluk içinde enflasyon-işsizlik" *(stagflasyon)* olgusunu, Keynes modelinin araçlarıyla çözümleme olanağı kalmadı.

Keynes'in varsaydığı yapıda büyük değişmeler olduğu kuşkusuzdur: Teknolojik değişme, girdi fiyatlarındaki esneksizlikler, dev boyutlara ulaşan ve çok uluslulaşan şirketler, sömürge imparatorluklarının dağılması, rakip olarak dünya sahnesine yeni sanayileşen bir dizi ülkenin çıkması, bölgesel birleşmeler vb... 1970, özellikle 1980 sonrasının dünyasını 1930'larla özdeşleştirmeyi olanaksızlaştırmaktadır.

Bu bakımdan, Keynes, "Genel Teori" diye nitelendirse de, bu teori, çağdaş kapitalizmin enflasyon-durgunluk-işsizlik sorununa etkin çözüm getirmekten uzaktır. Hele, az-gelişmiş ülkelerdeki işsizlik konusunda söyleyeceği bir şey yoktur. Sisteminde *tam*

istihdam, nihaî amaç olmuştur. Devlet müdahalesi olmasaydı, ekonominin içine düşeceği durgunluk, yerini, enflasyon ve işsizlik ikilisine bırakmıştır. Sisteminin çelişkisi de budur.

Keynes'gil teori, maliye politikası ile devletin dolaysız müdahalesine yer verdiği için, *laisser-faire*'e bağlı kalan çevrelerde kabul bulmadı. Miktar teorisinin, bu çevreler için ideolojik cazibesi, para politikası gibi çok daha dolaylı bir yoldan depresyonun yenilebileceği iddiasıdır. 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren ikinci akım (monetarism) Keynes-yandaşlarına karşı galip geldi ve hâkim öğreti oldu. Ancak, 1980'li yılların ikinci yarısından sonra bu da etkenliğini yitirdi.

III — "GENEL TEORİ"NİN TEORİK VE ANALİTİK YAPISI

A) KURULAN MODELİN BELLİBAŞLI ÖZELLİKLERİ

Her ne kadar makrodinamik konjonktür tahlillerinin kaynağı olduysa da, "Genel Teori"deki analitik sistem "statik"tir; "bekleyişler"le ilgili dinamik tahlillere yer vermesine rağmen, sistemin iskeletinde, devre tahlilleri ve dinamik süreç tahlilleri yoktur[19].

İkincisi, bu statik sistem, gelenekçi iktisattaki uzun dönemin "normal"lerinin değil, fakat, *kısa dönem dengenin statiğinden* ibarettir.

Üçüncüsü, sistemde, yeni yatırımların sadece harcama etkisi göz önünde tutulmuş, fiziksel kapital stoku, nitelik ve nicelik bakımından değişmiyor varsayılmıştır. Dolayısıyla, tahlili, var olan stokun kullanım düzeyini belirleyen etkenlere inhisar eder; gelişme sürecinde bu stokun büyümesi, üretim tekniğinin değişmesi ise ihmal edilir.

Dördüncüsü, tahlilde, makro değişkenlerin mikro temelleri yoktur.

Nihayet, yatırım, tüketim, millî gelir gibi büyüklükler kitabında "ücret-birimleri" ile ifadelendirilen "reel değerler"dir; fakat, işçilerin işverenlerle ücret sözleşmeleri yaparken, sadece nakdî ücretleri göz önünde tuttuğunu kabul eder.

Sistemin, beş içsel *(endojen,* yani, sistem içinde belirlenen) değişkeni, millî gelir, istihdam, tüketim, yatırım ve faiz haddidir; "para otoriteleri"nce belirlenen para miktarı da, sistemin dışsal *(egzojen)* değişkenidir. Kısa dönemde, istihdam düzeyinin milî gelir tarafından belirlendiği varsayıldığında, *içsel* değişken sayısı dörde iner.

Bu dört içsel *(endojen)* değişkene karşı, sistemde, "Psikolojik kanunlar" niteliğinde[20], üç fonksiyonel ilişki ve bir de özdeşlik (tanım) denklemi vardır: Sırasıyla, tüketim fonksiyonu, yatırım fonksiyonu, likidite tercihi fonksiyonu ve carî millî gelirin tanımını (carî tüketim artı carî yatırım) olarak veren özdeşlik denklemi. Tasarruf, gelir ve tüketim farkı olarak tanımlanınca, bu özdeşlik denklemi, gerçekleşen *(ex post)* anlamda carî tasarrufla carî yatırım arasındaki özdeşliği de verir[21].

Bu üç fonksiyonla yazılan üç denge denklemi ve bir özdeşlik denklemi *(dışsal değişken* para miktarıyla beraber, sistemin varsayımları altında) yatırım, tasarruf veya tüketim, faiz haddi, gelir düzeyi gibi içsel değişkenleri belirler.

Sistemin bu dört denklemi (sanayileşmiş, potansiyel zenginlikle nitelenen) ülkeleri fakirleştiren nedenin, yatırımla telâfi edilmeyen *(ex ante* veya tasarlanan anlamda) ta-

sarruf olduğunu gösterir: Tasarruf *(ex ante* anlamda) yatırımdan büyükse (küçükse), gelir seviyesi, marjinal tüketim meylinin belirlediği çarpana bağlı olarak düşer (yükselir) ve bu düşüş (yükseliş) tasarruf-yatırım eşitliğini *(ex post* anlamda) sağlar. Eğer tasarruf *(ex ante* anlamda) yatırıma eşitse, gelir düzeyi değişmez.

B) GELİR VE İSTİHDAM TEORİSİ

1) Efektif Talep İlkesi[22]*:*

Keynes'in efektif talep ilkesi, toplam talebe, miktar teorisinden farklı bir açıdan, gelir -harcama açısından, bakmak için daha önce yapılan denemelerin kesin ifadesidir. Miktar teorisi, toplam talebe, (MV), yani para stoku çarpı paranın dolanım hızı açısından baktığı halde, efektif talep ilkesi, bunu (tüketim artı yatırım harcamaları gibi) birleşimine giren iki değişkene ayırır. Miktar teorisinin toplam talep teorisi, Say Kanunu ile aynıdır: Ücret-fiyat esnekliğinin, sistemin ürettiği bütün mallara, *kendiliğinden*, piyasa yaratacağını varsayar. MV'nin büyüklüğü, malların satılması veya kaynakların tam kullanımı için önemlidir. Keynes'in efektif talep teorisi ise, toplumda, talebin yöneldiği iki başlıca mal grubunu ayrı ayrı gösterir; bunların talebini belirleyen değişkenlerin farklı olduğunu ortaya koyar. Tüketim malları talebi reel gelire, yatırım malları talebi de, kârlılığa bağlıdır. Tüketicilerin psikolojik eğilimleri ve toplumun davranış yapısı öyledir ki, i) Çok düşük olmayan gelir düzeylerinde, gelirin bir kısmı tasarruf edilir; ii) Reel gelire her net ilâvenin bir kısmı, gelir düzeyi yükseldikçe artan biçimde tasarrufa gider. Bundan ötürü, toplumun tüketmek istediği ve üretmek gücüne sahip olduğu mal miktarı arasındaki fark, gelir yükseldikçe mutlak olarak büyür. Öyleyse, toplumun üretmek gücünde olduğu mal miktarı için bulacağı piyasa, tüketim fonksiyonu veri iken, yatırım hacmine bağlıdır. Tüketimi ve yatırımı belirleyen etkenler, birbiriyle ilişkili değildir; öyle ki, toplam talebin, satış hasılatının daima tam istihdam üretimindeki toplam maliyeti veya arz fiyatını karşılayacak düzeyde olması beklenemez.

Toplam arz eğrisi (Z) çeşitli istihdam düzeylerindeki üretimin, (girdi maliyeti artı normal kâr)ını karşılayacak satış hasılatını gösterir. Dolayısıyla (Z), istihdam seviyesi (N)nin fonksiyonudur: Z = ø (N); bu, kısa dönemde veridir. *Toplam talep eğrisi* (D), (N) kadar işçi çalıştırmaktan, girişimcilerin bekledikleri satış hasılatını gösterir: D = *f* (N) olarak yazılabilir[23]. Kısa dönemde, istihdam düzeyi, (Z) ile (D)nin kesiştiği noktada belirlenir. Bu, bir denge noktasıdır, çünkü, girişimcilerin kâr bekleyişleri, bu noktada maksimumlaşır. D, Z'den büyükse, girişimciler istihdamı yükseltmek, küçükse, istihdamı düşürmek eğilimindedir; ta ki, bu ikisi, eşit olsun. Ne var ki, dengenin gelenekçi iktisatçıların iddialarının aksine, tam istihdamda oluşması gerekmez.

> *"... Gelenekçi iktisat teorisi, bu iki fonksiyon arasındaki ilişki bakımından, özel varsayımlara dayanır. Çünkü, (Arz kendi talebini yaratır) demek, f*(N) ve ø (N)*in,* (N)*in bütün seviyeleri için, eşit olduğunu... ve* N*'deki bir artış dolayısıyla, Z =* ø (N) *arttığı zaman,* D = *f*(N)*in de, aynı miktarda artıyor olduğunu söylemek demektir."* (s. 25-26).

Oysa, istihdam arttığı zaman, toplumun tüketime harcaması beklenen miktar, (D_1), artsa da, (D) kadar artmaz. Üretimin toplam arz fiyatı (Z) ile, tüketicilerin harcadığı (D_1) arasındaki fark, istihdam düzeyi yükseldikçe, büyür. (D)nin birleşimi, tüketim malları talebi (D_1) ile, yatırım malları talebi (D_2)den ibarettir. Her *gerçekleşen* istihdam (dolayısıyla, üretim) düzeyinde, ($D = D_1 + D_2 = Z$)dir. D_2, D_1'den farklı olarak, *dışsal* etkenlere bağlı olarak belirlenir.

> ".. *Eğer tüketim meylinde bir değişme yoksa,* Z *ile* D_1 *arasındaki büyüyen farkı kapatacak ölçüde* D_2 *artmıyorsa, istihdam seviyesi yükselmez. Böylece... iktisadî sistem, tam istihdam seviyesinin altında olan* N *ile istikrarlı dengede bulunabilir...*" (s. 30).

Böylece, Keynes, toplam talebe gelir-harcama açısından bakarak, "satış hasılatının, *muhakkak,* tam istihdam düzeyindeki üretimin maliyetini karşılayacağını, çünkü, bu üretimin, kendi nakdî değerine eşit gelir yaratacağını" varsayan gelenekçi teoriyi reddeder. Girişimcilerin bekledikleri satış hasılatı, tüketim ve yatırım harcamalarından oluştuğu için, bu harcamaları belirleyen etkenleri inceler.

2) Tüketim Fonksiyonu:

Keynes, tüketimin, *reel gelirin istikrarlı bir fonksiyonu* olduğunu varsayar. Yani, bireylerin, para yanılması olmaksızın para peçesinin gerisini görebildiklerini, ampirik araştırmalara dayanarak değil de, *a priori* olarak kabul eder. Eğer, Y_w, ücret birimleriyle belirli bir gelir düzeyini, C_w bu gelir düzeyindeki tüketim harcamalarını, yine, ücret birimleriyle gösterirse, *tüketim meyli,*

$$C_w = x(Y_w)$$

dir. Tüketimi reel gelirin fonksiyonu kabul ederken, tüketimi etkileyebilecek gelir dışındaki etkenleri değişmiyor varsayar. *Dışsal* nitelikteki bu etkenler arasında beklenmedik kazanç ve kayıplar, faiz haddi değişmeleri, maliye politikası değişmeleri, malların piyasada bulunup bulunmamasıyla ilgili bekleyişler sayılabilir. Bunlar, tüketim fonksiyonunu etkileyen, *nesnel öğelerdir;* değiştiklerinde, tüketim fonksiyonu bütünüyle kayar. Fakat, genelde belirli gelir düzeyinde tüketim meyli, gelirin oldukça istikrarlı bir fonksiyonudur; çünkü, tüketici davranışlarını etkileyen *öznel öğeler* – gelir bölüşümünü ve gelir ödemelerini belirleyen toplumsal kurumlar ve yerleşmiş uygulamalar, bireysel davranışların psikolojik özellikleri gibi – kolayca değişmez veya o kadar yavaş değişir ki, tüketim fonksiyonunun eğimine ve yüksekliğine sabit olarak bakılabilir.

Tüketim fonksiyonunun, normal eğiminin belirlenmesiyle ilgili temel psikolojik kanun,

> ".... *Tüketimin, gelir arttıkça artması, fakat, gelirdeki artış kadar artmamasıdır.*" (s. 96).

Yani, tüketim fonksiyonunun eğimi veya marjinal tüketim meyli, $\Delta C_w/\Delta Y_w$, reel gelirde bir TL. tutarındaki artışın, kendinden daha küçük tüketim harcaması artışına

yol açtığını gösterir. Toplumun geliri yükseldikçe tüketim harcamaları, toplam talebin gittikçe küçülen bir kısmını oluşturur.

> *"Gelirimiz ne kadar büyükse, ne yazık ki, gelirimizle tüketimimiz arasındaki fark da o kadar büyüktür."* (s. 105).

3) Marjinal Tüketim Meyli ve Çarpan:

R. F. Kahn'ın, yatırım harcamaları artışının kendinden daha büyük istihdam genişlemesi yarattığını göstermek için kullandığı "çarpan" kavramını, Keynes, yatırım artışlarının gelire etkisini göstermek için kullanır. Çarpan kavramı, Keynes'e kadar anlaşılmamış iki noktayı ortaya koyar: i) (Para arzındaki genişlemeyle finanse edilen) yatırım artışları, *atıl kaynakları olan bir ülkede,* kendinden daha büyük gelir artışına yol açar; ii) Fakat, harcama akımındaki sızıntılar dolayısıyla, gelir artışı sonsuz olmayıp, sınırlıdır.

Yatırımdaki artışın, ekonomide genişleme yaratmasının nedeni, tüketim fonksiyonunun eğimi, yani, marjinal tüketim meylinin (sıfır) olmamasıdır. Yatırımdaki artış, yatırım malları sanayiinde geliri; bu gelir, tüketim harcamalarını; tüketim harcamaları üretim girdileri talebini ve bunların gelirini artırır. Eğer *(k)* çarpanı, ΔI_w ücret birimleriyle yatırımdaki artışı gösterirse, gelirdeki artış,

$$\Delta Y_w = k\Delta I_w$$

dır. *k* veya yatırım çarpanı, gelir artışının yatırımdan kaç defa daha büyük olacağını gösteren bir katsayıdır; büyüklüğü, marjinal tasarruf meyline, yani (marjinal tasarruf meyli artı marjinal tüketim meyli bire eşit olduğuna göre) $1 - \Delta C_w/\Delta Y_w$'na bağlıdır. Harcama akımı dışına sızan yatırım harcaması artışı, gelir yaratmaz; yani, marjinal tasarruf meyliyle gelir artışı arasında, ters yönlü ilişki vardır. Yatırım artışı veri iken, birinci ne kadar küçükse ikinci o kadar büyüktür veya birinci ne kadar büyükse ikinci o kadar küçüktür. Yatırım çarpanı, $k = 1/1 - C_w/Y_w$'dir. Örneğin, toplum, gelir artışının 4/5'ini tüketime harcıyorsa, yatırımdaki net bir artış, geliri (ve istihdamı) ilk yatırım artışının 5 katı artırır.

Keynes, kendi çarpan analizini, zaman gecikmesi olmaksızın her an tutan, "mantıkî çarpan teorisi" diye niteler; gelir artışı için gereken zaman gecikmesinin dinamik yönünü ele almaz[25]. Çarpanın bu statik yorumu ile gelirin yeni denge düzeyinin çarpana bağlı olacağını varsayar.

Çarpan tahlilinde önemli nokta, bunun, sadece emek ve kapitalin bir arada atıl kaldığı konjonktürel işsizlik durumlarında geçerli olması, enflasyonist fiyat artışlarının çarpanla açıklanamamasıdır:

> *"Tam istihdama erişilince, yatırımı daha fazla artırma girişimi, marjinal tüketim meyli ne olursa olsun, nakdî fiyatlarda sınırsız artış eğilimi yaratır; gerçek enflasyona geçilmiş olur."* (s. 118).

4) Yatırım Fonksiyonu:

Tüketim gelirin istikrarlı fonksiyonu olduğuna göre, tüketim harcamalarının artması, gelirin artmasına bağlıdır; dolayısıyla, geliri artıracak etken olan *yatırım, temel iktisadî*

değişkendir. Keynes'in gelir-istihdam teorisinin temel sorusu "girişimcilerin, yeni kapital eşyası satın almalarını belirleyen değişkenler nelerdir?" denebilir. Bu sorunun cevabını üç öğe arasındaki ilişkide bulur: i) Yeni kapital eşyasının ikame maliyeti; ii) Bunun ömrü süresince kullanımından beklenen (geleceğe ait) yıllık hasılatı; iii) Piyasa faiz haddi. Yeni kapital eşyasının ikame maliyeti veya arz fiyatı, imalâtçıyı bir birim yeni kapital eşyasını üretime ancak sevkedecek olan fiyattır; "gelecekte beklenen hasılat" beklenen satış hasılatı ile carî masraflar arasındaki farktır[26]. Bu iki değişken, yani, yeni bir birim kapital eşyasının beklenen hasılatıyla bunu imal maliyeti arasındaki ilişki, *kapitalin marjinal etkinliği* kavramını tanımlar: Bu,

> *"... Kapital eşyasından, ömrü süresince beklediğimiz yıllık hasılat serilerinin bugünkü değerini, bunun arz fiyatına eşitleyecek olan iskonto haddidir."* (s. 135).

Bu had, şöyle gösterilebilir: Eğer C_r ikame maliyetini, n bu kapital eşyasının ömür süresini, Q_1 ..... Q_n beklenen yıllık hasılat dizilerini, i kapitalin marjinal etkinliğini veya iskonto haddini gösterirse,

$$C_r = \frac{Q_1}{(1+i)} + \frac{Q_2}{(1+i)^2} + \ldots + \frac{Q_n}{(1+i)^n} \text{ dir.}$$

Bu iskonto haddi piyasa haddinden büyükse, yatırım yapılır, ta ki, bu ikisi eşitlensin. Bekleyişler veri iken, kapitalin marjinal etkinliğinin düşme eğilimi dolayısıyla, yatırım arttıkça bu iskonto haddi azalacak, sonunda faiz haddine eşit olacaktır; bu eşitliğe erişildiğinde, yatırım dürtüsü tükenmiş demektir. Belirli kapital eşyasına bir süre yatırım yapıldığında marjinal etkinlik iki nedenle düşer: i) O maldan üretilen miktar arttıkça, malın fiyatı düşer ve beklenen hasılat azalır; ii) Azalan getiri nedeniyle, o kapital eşyasından üretilen miktar arttıkça, birim maliyeti ve arz fiyatı yükselir. Yani, Keynes de, Ricardo ve Marx gibi, azalan kâr haddi kanununu benimser: Kapitalin marjinal etkinliği eğrisi, yatırım miktarının azalan bir fonksiyonudur.

> *"Belirli bir kapital stokunun marjinal etkinliğinin, bekleyişlerdeki değişmeye bağlı olduğunu anlamamız, çok önemlidir; çünkü, bu bağlılık, kapitalin marjinal etkinliğini, konjonktür dalgalarını açıklayacak nitelikte şiddetli değişmelere götürmektedir.... Boom ve depresyon, faiz haddine oranla kapitalin marjinal etkinliğindeki dalgalanmayla tahlil edilebilir."* (s. 143-144).

Bekleyişler, yıllık hasılat tahminlerinin, dolayısıyla, kapitalin marjinal etkinliği eğrisinin aşağı ve yukarı kaymasını belirlemek yoluyla, yatırım hacminin değişmesinde rol oynar. Bekleyişlerin, sermaye piyasalarındaki spekülasyonlardan etkilenmesi, *laisser-faire* kapitalizminin en zayıf yönlerinden biridir:

> *"Bir ülkenin kapital gelişmesi, bir kumarhanenin faaliyetlerinin yan ürünü haline gelirse, bu işin kötü yapılıyor olması çok olasıdır.* (s. 159).

Bekleyişlerin belirsizliği yanında, riziko da göz önünde tutulmalıdır. Bir yandan, kapital eşyasının, girişimcinin beklediği hasılatı getirmeme rizikosu vardır; bu, kapitalin marjinal etkinliğini düşürür. Bir yandan da, borç verenlerin katlandığı, girişimcilerin borcu ödeyememe rizikosu vardır; bu da, faiz haddini yükseltir. Belirsizlikle yüklü bekleyişler ve riziko, yeni yatırımları etkiler; şartlar, "emin olmak"a yaklaştığında yapılabilecek yeni yatırımlar, uzaklaştığında bunların etkisiyle yapılmayabilir.

5) Likidite Tercihi Fonksiyonu ve Faiz Haddi:

Paranın, a) Mübadele aracı, b) Değer birikim aracı olarak iki işlevi olduğu halde, gelenekçi teori sadece birincisi üzerinde durmuş, ikincisini ihmal etmiştir. Oysa, elde serveti tutmak bakımından, bireyler için üç seçenek vardır: a) Nakit, b) Tahvil, c) Reel kapital eşyası veya hisse senedi. Dengede, bu üç seçeneğin, marjinal yatırımcıya eşit getiri sağlaması gerekir.

Belirsizlik, aynı zamanda, serveti elde hangi biçimde tutacağımızı da etkiler:

> *"Tımarhane dışında olan birinin, parayı, servet birikim aracı olarak kullanmasının sebebi nedir? Çünkü, kısmen makul, kısmen içgüdüsel sebeplerle, parayı servet birikim aracı diye tutmak arzumuz, geleceğe ait tahminlerimize ve geleneklerimize olan güvensizlik derecesinin bir barometresidir... Fiilen, parayı el altında bulundurmak, endişemizi yatıştırır; bizi paradan ayırmak için talep ettiğimiz ödenti, endişe derecemizin ölçüsüdür."*[27]

Elde para tutmanın alternatifi, gelir getiren bir servet kalemi tutmaktır. Bu gelirden vazgeçip elde atıl fonlar tutmamızın nedeni, gömülemenin, bizi gelecekteki riziko ve belirsizliklere karşı koruyacağına inanmamızdır. Bize teklif edilen getiri ikna edecek yükseklikteyse, serveti atıl para olarak tutmaktan vazgeçebiliriz. İşte, faiz haddi, serveti atıl para biçiminde tutmaktan bizi vazgeçirmek için ödenen fiyattır.

Elde para tutmak için üç güdü vardır: a) Muamele, b) İhtiyat, c) Spekülâsyon güdüleri. Bu ayırım, gelenekçi teorinin yukarda belirtilen ayırımından farklıdır. Muamele güdüsüyle elde tutulan para, dolanımdaki paradır; kişisel ve iş mübadeleleri için gerekli nakit ihtiyacını karşılar. İhtiyat güdüsü, gelecekteki ihtiyaçları ve öngörülemeyen olayları karşılamak amacıyla, toplam kaynaklarımızın bir kısmını nakit olarak tutmamızla ilgidir. Bu iki amaçla elde tutulan para, faiz haddi çok yüksek olmadıkça, faiz haddinden etkilenmez. Bunlar, muamele hacminin yüksekliğine, ihtiyaçların, taahhütlerin çapına bağlıdır. M_1, bu iki güdüyle talep edilen parayı, Y gelir düzeyini gösterirse, birinci likidite tercihi fonksiyonu $M_1 = L_1 (Y)$'dir.

Spekülasyon güdüsüyle para talebi, piyasalardaki değişmelerden yararlanmak ve tahvilât fiyatlarındaki düşüşün zararını önlemek amacına dönüktür. Gömüleme eğilimi doğuran güdü, budur. M_1'in, faiz haddi çok yüksek olmadıkça, faiz elastikliği düşük olduğu halde, spekülasyon güdüsüyle para talebininki yüksektir. M_2, bu güdüyle talep edilen parayı, *r* faiz haddini gösterirse, bu ikinci likidite tercihi fonksiyonu, $M_2 = L_2 (r)$' dir. Eğer, M toplam para talebini gösterirse, $M = M_1 + M_2 = L_1 (Y) + L_2 (r)$'dir.

Faiz haddi ne kadar yüksekse, gelir getiren servet kalemleri yerine elde para tutmanın maliyeti o kadar yüksek, elde tutulması arzulanan para miktarı o kadar azdır. L_2 *(r)* fonksiyonu, spekülasyon güdüsüyle,

> *"... Para talebindeki değişmelerle, tahvil ... fiyatlarındaki değişmelere göre, faiz haddindeki değişmeler arasında ilişki kuran sürekli bir eğridir."* (s. 197).

Bu eğrinin eğimi, menfidir; para miktarı arttıkça, faiz haddinin düştüğünü gösterir; faiz elastikliği ise yüksektir. Bu fonksiyon, carî faiz haddiyle, gelecek için bekleyişlerimize dayanır: Eğer carî faiz haddinin, *emin* saydığımız faiz haddi üzerinde olduğuna (tahvil fiyatlarının çok düşük olduğuna) inanıyorsak, elde nakit tutacak yerde, düşük fiyattan tahvil almayı tercih ederiz. Aksine, faiz haddinin çok düşük (tahvil fiyatlarının çok yüksek) olduğuna inanıyorsak, tahvil satın almayı geciktirir, elde para tutmayı tercih ederiz. Carî faiz haddine oranla beklediğimiz faiz haddi ne kadar yüksekse, bugün elde tutmayı arzu ettiğimiz para miktarı da o kadar fazladır; çünkü ilerde, daha düşük fiyattan tahvil almak olanağı var demektir. Faiz haddi bugün (0)'a ne kadar yakınsa, nakit yerine tahvil tutmanın doğurabileceği kapital kayıpları rizikosu, o kadar yüksektir; yarın, tahvil fiyatlarındaki küçük bir düşüş faiz getirisini silip götürdüğü gibi, bizi, kapital kayıplarına da sokabilir. Dolayısıyla, eğrinin, düşük faiz hadlerinde faiz elastikliği çok yüksektir; hattâ toplumda herkes, çok düşük faiz gelirli tahviller yerine nakit tutmayı tercih ediyorsa, likidite tercihi "mutlak", yani, eğri sonsuz elastik hale gelir.

Söz konusu eğrinin, hem konumu hem şekli, bekleyişlere bağlıdır; bekleyişler değiştiğinde, eğri kayar. Bunlar veri iken, spekülasyon güdüsüyle tutulacak para miktarındaki artış, likidite fonksiyonunun faiz elastikliğine bağlı olarak, faiz haddini düşürür. Para miktarındaki değişmelerin toplam gelir, genel fiyat seviyesi, faiz haddi üzerindeki etkisi, bunun, muamele ve spekülasyon güdüsüyle tutulan fonlar arasında nasıl dağıldığına bağlıdır. Eğer para miktarındaki artış bazı kişilerin gelirini ve fiyatları artırmışsa, kısmen muamele güdüsüyle tutulan fonlara gitmiş demektir. Eğer kısmen tahvil satın alınmasına gitmişse, tahvillerin fiyatı yükselmiş, faiz haddi düşmüştür; daha önce bu tahvilleri elinde bulunduranlar, bunların satışını kârlı bulmuş ve artık nakit tutuyor demektir.

Bu açıklamadan Keynes sisteminde para miktarının, gelenekçi teoridekinden farklı işlevi olduğu görülür. Para arz ve talebi, faiz haddini; faiz haddi, kapitalin marjinal etkinliği eğrisiyle beraber yatırım hacmini; yatırımlar da, tüketim veya tasarruf fonksiyonuna bağlı olarak, (kısa dönemde, sistemin varsayımları altında) gelir ve istihdam düzeyini belirler.

C) TAM İSTİHDAM DENGESİNE ENGELLER VE İKTİSAT POLİTİKASI

Keynes sistemi, analitik açıdan, temelde, iki noktayı vurgular: a) Ekonominin, *kendiliğinden*, tam istihdamda dengeye gelmesi genel değil, özel bir haldir; eksik istihdam düzeyleri, denge noktaları olabilir; gelişmiş ülkelerde böyle olması, daha olasıdır. b) Eko-

nominin tam istihdamda dengeye gelmesi, para politikası belirli koşullarda yetersiz kalabileceği için, maliye politikasını gerektirir.

Aşağıda, bu iki konu, birbiriyle ilişkili olarak incelenecektir.

1) Likidite Kapanı:

Bu, likidite tercihi eğrisinin, çok düşük faiz hadlerinde faiz elastikliğinin sonsuz olduğu; atıl fonların, aynı faiz haddinde, elde biriktirilme arzusunun bulunduğu haldir. Depresyonda, para arzı veri iken, muamele ve ihtiyat güdüsüyle talep edilen para miktarı, fiyat düşüşü dolayısıyla azalır; para stokunun, bu talebi karşılayan kısmı, tahvil satın alımı için serbest kalır. Ne var ki, faiz hadleri normal sayılan düzeyin çok altındaysa (tahvil fiyatları çok üstündeyse) ve gelecekte bunun yükselmesi (tahvil fiyatlarının düşmesi) bekleniyorsa, spekülatif para talebinin faiz elastikliği sonsuz olabilir. Tahvil satın alınsaydı gelir akımına girecek olan para, büyük kapital kayıplarını önlemek için, elde tutulabilir. Her ne kadar Merkez Bankaları, para arzını artırarak faiz haddini düşürebilirse de, para talebinin sonsuz elastik olduğu bu koşullarda, aynı imkân, söz konusu değildir. Para arzı ne kadar artırılırsa artırılsın, bu, faiz hadlerini düşürmeyip, sadece halkın elde tuttuğu atıl fonları artırmaya yardım eder. Öyleyse, likidite kapanı, *kendiliğinden* tam istihdam dengesini sağlamakta para politikasını etkisiz kılar.

Ücret-fiyat esnekliği bulunan bir ekonomide, likidite kapanına girildiği koşul dışında, spekülatif para talebi, tam istihdama engel olmayabilir. Çünkü, muamele ve ihtiyat güdüsüyle para talebi azaldığında serbest kalan para miktarı, tahvilât satın alınmasında kullanılarak, faiz haddini düşürebilir; kapitalin marjinal etkinliği eğrisi veri iken, yatırımları artırabilir. İster şiddetli bir deflasyonda ücret-fiyat seviyesindeki çok şiddetli düşüş yoluyla olsun, ister para miktarını artırmak yoluyla olsun, tam istihdama gidilebilir.

2) Tasarruf-Yatırım Uyuşmazlığı:

Faiz haddini düşürmek yoluyla tam istihdama erişilmesi, tasarruf ve yatırım eğrilerinin faiz elastikliğinin yüksek olduğunu varsayar. Ne var ki, Keynes'in varsaydığı gibi, bunların faiz elastikliği çok düşükse, *ücret-fiyat esnekliği olsa da, spekülatif* para talebinden bağımsız olarak, *kendiliğinden* tam istihdama erişilmeyebilir; para politikası, yetersiz kalabilir.

Para talebinin, (0) faiz haddinde sonsuz elastik olduğuna şüphe yoktur. Faiz haddi, para politikası veya deflasyon yoluyla (0)a düşürülebilirse de, tasarruf ve yatırım eğrileri (0) faiz haddinde dahi kesişmeyebilir; arzulanan (veya tasarlanan) tasarruf, yatırımcıların, (0) faiz haddinde yatırmayı arzuladıkları miktardan büyük olabilir.

Keynes, 19. yüzyıla oranla 20. yüzyılda, kârlı yatırım alanlarının çok daraldığını düşünmüştür: Yeni kapital malları talebi için talep yaratan nüfus artışı, yeni teknik buluşlar, yeni topraklara doğru genişleme gibi *otonom* etkenlerin, çok yavaşladığına değinmiştir. Yaşadığı çağda yatırım talebi eğrisini uzun dönemde yukarı kaydıracak bu etkenlerin zayıflaması yanında, eğrinin faiz elastikliğinin de düşük olduğuna inanmıştır. Öyleyse, ücret-faiz esnekliği olsa da veya para politikasıyla faiz haddi düşürülse de, yatırımların artarak tam istihdama gidilmesi beklenemez.

3) Ücret İndirimlerinin Yetersizliği:

Yukarda belirtilen ilk iki koşulda, ücret-fiyat esnekliği bulunsa da, ekonomi tam istihdam dengesine *kendiliğinden* erişemez. Daha önce belirttiğimiz gibi, Keynes, genel nakdî ücret indirimlerinin – aynı oranda fiyatları düşüreceği, dolayısıyla, reel ücretler düşmeyeceği için – etkili bir araç olmadığı kanısındadır. Sadece, düşen ücret ve fiyatlar – para stoku veri iken – muamele güdüsüyle talep edilen parayı azaltınca, serbest kalan fonların tahvillere yönelerek faiz haddini düşürebileceğini, bunun da, yatırımları bir miktar artırabileceğini belirtir. Ancak, likidite kapanı ve tasarruf-yatırım uyuşmazlığı varsa, faiz indirimlerinin, sırasıyla, ne mümkün ne de etkili olabileceğini ortaya koyar. Ayrıca, ücret indirimlerinin gelir bölüşümü, dış ticaret, kapitalin marjinal etkinliği, bekleyişler vb. etkilerini inceledikten sonra, şu sonuca varır: "... *Esnek ücret politikasının, sürekli tam istihdamın muhafazasına yeteceğine inanmak için hiçbir neden olmadığı*" gibi, "... *İnsan tabiatına ve kurumlarımıza bakarsak, esnek para politikasına, esnek ücret politikasını tercih etmek aptallık*" (s. 167) olacaktır. Diğer bir deyişle, gelenekçi teorinin ücret esnekliğine dayanan temellerini kabul etmez.

4) Devletin Ekonomiye Müdahalesi:

"Genel Teori"deki Keynes'e göre, ekonomiye çok dolaylı bir müdahale yolu olan para politikası tam istihdama erişmek için yetersizdir; devlet, daha dolaysız maliye politikası ile ekonomiye müdahale etmelidir. Hattâ, tam istihdama erişmek için, yatırımların "sosyalleştirilmesi" tek yol olabilir. Ayrıca, devlet, çeşitli önlemlerle tüketim eğilimini de etkileyebilir. Efektif talebi yükseltmek için devletin yatırımların sosyalleşmesi yoluyla yapacağı müdahale tedricî olursa, toplumsal geleneklerle çatışmaz; bireyciliğe de karşı değildir. Devletin işlevlerini genişletmesi, tutucularca bireyciliğe karşı olmakla suçlansa da varolan iktisadî yapının yıkılmasını önlemek ve bireysel girişimin başarıyla çalışabilmesi için, bu, kaçınılmazdır:

> *"Otoriter devlet sistemleri günümüzde işsizlik meselesini, etkinlik ve özgürlükten fedakârlık pahasına çözmektedir. Fakat, dünyanın .... kapitalizmin bireyciliğiyle ilgili işsizliğe de, daha uzun süre tahammülü olmadığına şüphe yoktur. Meselenin doğru analizi ile, etkinlik ve özgürlüğü muhafaza ederken, hastalığı da iyileştirmek mümkün olabilir."* (s. 381).

Keynes'in bu yaklaşımı, ideolojik olarak *laisser-faire* yandaşlarınca kabul edilemezdi. Nitekim, Keynes ve izleyicilerine "Karşı-İhtilal"i yürüten bu karşıt öğretide, maliye politikası yoluyla devlet müdahalesinin etkisiz, hatta zararlı olduğu teoriler ile gösterildi ve liberal öğreti hakimiyetini tekrar kurdu.

IV — J. M. KEYNES'İN İZLEYİCİLERİ: KEYNES OKULU

Nasıl Liberal Öğretinin kurucuları Fizyokratlar ya da Marksist Öğretinin kurucuları Marx ve Engels, kendi düşüncelerini benimseyip, geliştiren izleyiciler grubu bulduysa, aynı olgu, J. M. Keynes için de geçerli oldu; izleyicileri, "toplumbilimci" anlamda, bir

Okul oluşturdu. Batı dünyasının en ünlü iktisatçıları yanında, politik kadrolar da, birincilerin kurduğu nüvenin etrafında toplandı.

Keynes Okuluna bağlı, günümüzün "eski kuşak" ünlü iktisatçıları ve başlıca eserleri, aşağıda belirtilmiştir.

1. A. Hansen (1887-1975) ABD; *(Fiscal Policy and Business Cycles, 1941)* "Maliye Politikası ve Konjonktür Dalgaları"; *(Economic Policy and Full Employment, 1947)* "İktisat Politikası ve Tam İstihdam" *(Business Cycles and National Income, 1951)* "Konjonktür Dalgaları ve Millî Gelir"; *(A Guide to Keynes, 1953)* "Keynes'e Bir Rehber"; *(The American Economy, 1957)* "Amerikan Ekonomisi"; *(Economic Issues of the 1960's, 1960)* "1960'ın İktisadî Meseleleri".
2. A. Lerner: *(Economics of Control, 1944)* "Kontrolün İktisadı"; *(Essays in Economic Analysis, 1953)* "İktisadî Analiz Üzerine Denemeler".
3. R. Harrod (1900-1978) İngiltere; *(International Economics, 1933)* "Uluslararası İktisat"; *(Towards a Dynamic Economics, 1948)* "Dinamik İktisada Doğru"; *(The Life of John Maynard Keynes, 1951)* "J. M. Keynes'in Hayatı".
4. J. Robinson (1903-1983) İngiltere; *(The Economics of Imperfect Competition, 1933)* "Eksik Rekabetin İktisadı"; *(Essays in the Theory of Employment, 1937)* "İstihdam Teorisi Üzerine Denemeler"; *(An Essay on Marxian Economics, 1942)* "Marksist İktisat Üzerine Bir Deneme"; *(The Accumulation of Capital, 1956)* "Kapitalin Birikimi"; *(Essays in the Theory of Economic Growth, 1962)* "İktisadî Büyüme Teorisi Üzerine Denemeler"; *(Economic Philosophy, 1962)* "İktisat Felsefesi".
5. J. Duesenberry, ABD; *(Income, Saving and the Theory of Consumer Behaviour, 1949)* "Gelir, Tasarruf ve Tüketici Davranışları Teorisi"; *(Business Cycles and Economic Growth, 1958)* "Konjonktür Dalgaları ve İktisadî Büyüme".
6. P. A. Samuelson (1915-) ABD; *(Foundations of Economic Analysis, 1948)* "İktisadî Analizin Temelleri"; *(Economics: An Introductory Analysis, 1948)* "İktisat: Analize Giriş"; (Dorfman ve Solow'la beraber) *Linear Programming and Economic Analysis, 1958)* "Doğrusal Programlama ve İktisadî Analiz".
7. E. Domar (1914-) ABD; *(Essays in the Theory of Economic Growth, 1957)* "İktisadî Büyüme Teorisi Üzerine Denemeler".

XXVII

TAM İSTİHDAM OKULU: (DEVAM) SİSTEMİN ELEŞTİRİSİ, GELİŞTİRİLMESİ VE KARŞI-İHTİLAL

İkinci Dünya Harbi sonrasının dünyasında gelişme-büyüme-kalkınma sorunu, 1970'li yılların yarısına kadar öncelik taşıdı; Doğu ve Batı blokları arasındaki yarışmada belirleyici öğe oldu. Keynes'in kurduğu makro-ekonomi teorisinden yola çıkanların bir kısmı bu teorinin eksiklerini-aksaklıklarını giderirken, diğerleri, bunu, dinamik büyüme sürecini açıklamak amacıyla geliştirdi. Dünya sahnesinde yeni bir kimlik kazanan azgelişmiş ülkelere dönük kalkınma teorileri ise, Keynes'den dolaylı biçiminde etkilendi.

1970'li yıllardan itibaren Keynes'in ve izliyicilerinin teorilerine tepkiler bir "karşı-ihtilal"e dönüştü. Keynes kadar izleyicilerinin oluşturduğu okul da önemini yitirdi[1]. Doğu blokunun çöküş işaretleri verdiği 1980'li yılların ortasından sonra ise artık ne gelir bölüşümü ne işsizlik öncelikli sorunlar sayılıyordu.

I — KEYNES SİSTEMİNE YÖNELTİLEN GENEL ELEŞTİRİLER

a) Analitik sistemin "statik" yapısı: Keynes, bekleyişleri içerdiği için sisteminin "dinamik" olduğunu iddia ettiyse de, daha sonra sisteminin bütününe yöneltilen en önemli eleştiri, yapısının statikliği oldu. Buna göre, modeli, ne kısa dönem gelir değişmelerinin dinamiğini açıklayabilir, dolayısıyla, bu değişmenin dinamiğini gösteren bir konjonktür teorisidir; ne de, veri aldığı için, kapital stokunun büyümesini hesaba katan bir büyüme teorisidir. Bu eleştiri, bir yandan, fonksiyonel ilişkilere gecikmelerin ve değişkenlerin değişme hadlerinin içerilmesiyle sistemini dinamikleştiren denemelere, bir yandan, yatırımların kapital stokunu büyüttüğünü göz önünde tutan büyüme teorilerinin kurulmasına götürdü.

b) Değişkenlerin toplamlar olma (aggregative) niteliği: Bütün ekonomiyi kapsayacak toplamlar düzeyinde tüketim, yatırım, gelir gibi değişkenlerin, yanıltıcı sonuçlara götürebileceği ileri sürüldü. Toplam talep artışı sürecinde nisbî fiyatların ve gelir bölüşümünün aynı kaldığı varsayımı bu eleştirinin başlıca gerekçesiydi. Döviz kurları ile faiz hadlerinin sabit olmaktan çıkıp değişken olduğu, petrol fiyatlarının çıkıp-indiği, teknolojinin büyük değişmeler geçirdiği 1970 sonrası dünyada, bu varsayımlar varolan koşulları yansıtamazdı.

c) Her tür işsizliği açıklayamaması: Keynes modeli, ancak, gelişmiş Batılı Toplumlarda özel koşullardaki efektif talep yetersizliğine bağlı işsizliği açıklayabilir. Faal nüfu-

sun çok daha yüksek bir oranının işsiz olduğu azgelişmiş ülkelerdeki işsizliği ya da teknolojik işsizliği açıklayamaz. Bu tür işsizliğe karşı efektif talep artışına gidilirse, sonuç, gelir ve istihdamın değil fiyatların artması, enflasyon sürecine girilmesidir.

d)Enflasyon sürecini açıklayamaması: Her ne kadar Keynes'in efektif talep teorisi enflasyon ve deflasyon açığı analiziyle enflasyon teorisine açıklık getirdiyse de, bir dinamik süreç olan enflasyonu yeter ölçüde açıklayamaz. Talep enflasyonunun kaynağını ortaya koysa da, gerçekte, "enflasyon açığı" tahlili statiktir; talep, maliyet ve kâr enflasyonlarının birbirini beslemesi, burada yoktur. Günümüzdeki "enflasyon içinde durgunluk ve işsizlik " olayına ise, nispî fiyat değişmelerini içermeyen bir teorinin ışık tutması söz konusu değildir.

e) Makro-ekonomik analizin mikro-ekonomik temellerinin eksikliği: Keynes fiyatlar ve ücretlerin esneksizliğini varsaymış, fakat bunu ne teorik ne ampirik yoldan kanıtlamıştı. Karşıt görüşteki iktisatçılarca, bu eksiklik, makro-ekonomisinin mikro-ekonomik temelleri bulunmadığı eleştirisine yolaçtı. Keynes'in izleyicileri açısından bu eleştiri hayati önemdeydi; öyle ki, fiyat-ücret esneksizliğinin açıklanması 1980'li yıllarda izleyicilerinin, yani, *yeni-Keynes'gil teori*'nin başlıca uğraşı oldu. Yeni-Keynes'gil teori, "neoklasik sentez" diye eski Keynes'gil makro-ekonominin klasik mikro iktisatla birleştirilmesinden farklı bir olaydı.

Nihayet, sisteminin tümünü dışlayan eleştiriler "karşı-ihtilal"e dönüşen boyuta ulaştı; okullaştı ve yeni öğretiler oluştu. *Laisser-faire* tekrar savunulabildi ve iktisat politikasına hakim oldu.

II — TÜKETİM FONKSİYONU: DUESENBERRY, SMITHIES, KUZNETS, PIGOU

Keynes'in, konjonktürel ve uzun dönemli tüketim fonksiyonu arasında ayırım yapmaması ve *"kural olarak, reel gelir yükseldikçe gelirin daha yüksek bir oranının tasarruf edildiği"* (s. 97) sonucuna varması, kendisinden sonra, tüketim fonksiyonu araştırmalarına hız verdi. Nedeni açıktır: Eğer tüketim gelirle aynı oranda artarsa, tasarruf/gelir oranı aynı kalır; fakat, uzun dönemde, *tasarrufun mutlak miktarı,* gelirle birlikte artar; büyüyen ekonominin tam istihdamı sürdürebilmesi için, daha yüksek gelir düzeylerinde tasarlanan tasarrufu telâfi edecek aynı oranda yatırım imkânları, kamu harcamaları, ihracat alanları yaratması gerekir. Fakat, tüketim daha küçük oranda artıyorsa, yatırımlar ve diğer alanlardaki talep, gelirden daha süratle artıyor olmalıdır. Ekonominin yaşamsal bir konusu olmasından ötürüdür ki, tüketim fonksiyonunun niteliği geniş istatistikî araştırmalara yol açtı. Bir yandan konjonktür dalgasının çeşitli evrelerinde marjinal tüketim meylindeki, dolayısıyla, çarpanın büyüklüğündeki değişme, bir yandan uzun dönemde tüketim fonksiyonunun evrimi incelendi.

Keynes'e göre, uzun süreli depresyondan genişlemeye geçilirken, başlangıçta, depresyondaki eksi-tasarrufların etkisiyle marjinal tüketim meyli, dolayısıyla çarpan, küçüktür; gelir yükseldikçe, her ikisi de yükselir, fakat, boom'a yaklaştıkça, her ikisi de düşer. J. Duesenberry, buna karşıt bir tez ileri sürmüştür[2]: Tipik bir konjonktür dalgasında gelir düşerken aileler, tüketim düzeyinin düşmesine karşı direnç gösterir; tüketim, gelirden daha yavaş düşer. Genişlemede ise, bir önceki genişlemedeki gelir düzeyi-

ne erişilinceye kadar, tüketim, gelirden daha küçük oranda yükselir; buna erişilince, daha önceki tasarruf/gelir oranına tekrar ulaşılır. Gelir daha önceye oranla yükseldiğinde ise, aileler, normal tasarruf/gelir oranını muhafaza ederler; ya da, tüketim, gelirle aynı oranda artar, aradaki oran değişmez. Bundan, genişlemede daha önçeki gelire erişilinceye kadar marjinal tüketim meylinin ortalama tüketim meylinin altında olduğu, fakat, buna erişilince, marjinal ve ortalama tüketim meylinin eşitlendiği ortaya çıkar. Duesenberry, Keynes'den farklı olarak, tüketim harcamalarını sadece carî gelirin değil, aynı zamanda, daha önce erişilen en yüksek gelir düzeyinin fonksiyonu sayar. Konjonktürün daralma evresinde gelir bu yüksek düzeyden aşağı düşerken, tüketim iki etkiye tâbidir: Daha önce erişilmiş olan yüksek gelir tüketimi yükseltmek, carî düşük gelir ise bunu düşürmek eğilimindedir. Bu iki karşıt etkenin net sonucu, tüketimin, gelirden daha küçük oranda azalmasıdır. Genişleme evresinde ise, tersi geçerlidir.

J. Duesenberry'nin, uzun dönemde gelirle tüketim arasındaki ilişkinin orantılı olduğu hipotezi, daha önce, ABD ile ilgili araştırmalar sonucunda A. Smithies ve S. Kuznets tarafından saptanmıştır[3]. A. Smithies, tüketim fonksiyonunun, zaman içinde bütünüyle yukarı kaydığını, bu kaymanın, gelir yükseldikçe ortalama tüketim meylindeki azalmayı tam giderecek süratte olduğunu, dolayısıyla, gelirle tüketimin aynı oranda arttığını gözlemiştir. Nedenleri olarak da, şunlara işaret etmektedir: Nüfusun köy ve kent arasındaki bölünüşü, ikinci lehine değişmiştir; aynı gelir düzeyinde, birincilerin tüketim meyli ikincilerden düşük olduğu için, kentli nüfus oranının yükselmesiyle, tüketim fonksiyonu yukarı kayar. Ayrıca, nüfusun yaşa göre bölünüşü yaşlı, üretici değil tüketici olanlar lehine değişmiş, bu da, tüketim fonksiyonunu yukarı kaydırmıştır. S. Kuznets, son 150 yılda ABD'de, tüketimle gelirin aynı oranda arttığını, tasarruf-yatırım oranının millî gelirin % 12'si dolaylarında kaldığını ortaya koymuştur. Ancak, tüketim fonksiyonu, "belirli gelir düzeyinde tüketimin ne olacağını" gösterdiği halde, Kuznets'in hesapları, millî gelirin hangi oranının *fiilen* yatırıma gittiğini gösterir. Ayrıca, tüketim gelirle aynı oranda artsa dahi, bu ikisi arasındaki fark *mutlak olarak* büyür. Bundan ötürü, Kuznets'in veya A. Smithies'in uzun dönem verileri ile Keynes'in psikolojik kanunu arasında çelişki yoktur[4].

Pigou'nun, tüketim harcamalarının bağlı olduğu değişkenler konusundaki hipotezi ise[5], yalnız tüketim fonksiyonu değil, tüm Keynes sisteminin dayandığı temeli çürütebilir niteliktedir. Pigou, tüketim harcamalarının, tüketicilerin "servet"inin etkisinde olduğunu ileri sürer. Buna göre, servet stokunun marjinal faydası, stok büyüdükçe azalır. Öyleyse, bireyin varolan servet stoku ne kadar büyükse, daha fazla servet biriktirmek arzusu o kadar zayıftır. Deflasyonda fiyatlar düştüğünde, halkın elindeki servetin toplam *reel* değeri yükselir. Tüketiciler elindeki servetin bir kısmının – toprak, hisse senetleri, dayanıklı mallar gibi – fiyatı, genel fiyat seviyesiyle aynı oranda düşebileceği için, reel değeri yükselmez. Fakat, servetin bir bölümü, elde nakit olarak tutulur; genel fiyat seviyesi düştüğü zaman, nakdî değeri sabit olan bu fonların veya tahvillerin reel değeri yükselir; bu yükseliş, tüketim harcamalarını da yükseltir. Öyleyse, ücret-fiyat esnekliği varsa, fiyatlar düştükçe tüketici harcamaları artar; bu artış, efektif talep yetersizliğini gidererek, ekonomiyi tam istihdama götürür. "Pigou etkisi" veya "reel servet etki-

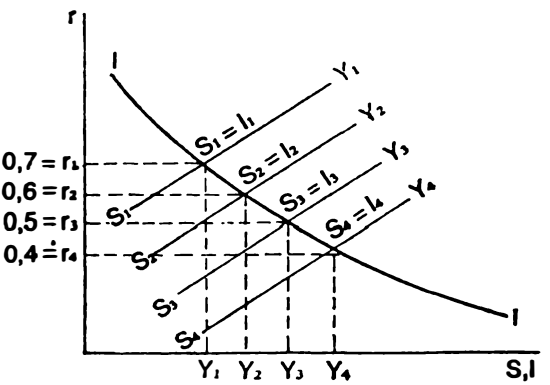
si" diye anılan, tüketim harcamalarını servetin reel değerinin fonksiyonu sayan bu hipotez[6], "karşı-ihtilal"in dışlama *(crowding out)* etkisi teorisini de destekledi ve Keynes ile Okulu'nun temellerine çok yönlü darbe vurdu.

III — NEO-KLASİK SENTEZ VE FAİZ TEORİSİ: HICKS-HANSEN

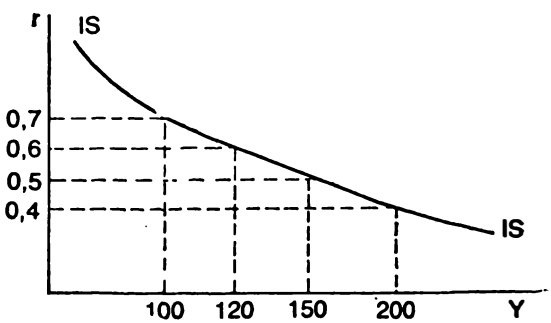
Keynes, gelenekçi faiz teorisini belirsiz olmakla suçlar; oysa, kendi teorisine de aynı eleştiriyi, Hicks ve Hansen yapmıştır. Bu eleştiriye göre, her gelir düzeyi için farklı bir likidite tercihi eğrisi vardır. Her ne kadar, spekülasyon güdüsüyle talep edilen parayı gösteren likidite tercihi eğrisi gelirin fonksiyonu değilse de, muamele ve ihtiyat güdüsüyle talep edilen parayı bilmek için, gelir düzeyini bilmek gerekir; çünkü, bu, gelir düzeyinin fonksiyonudur. Ancak bu koşulda, para stoku veri iken, spekülasyon güdüsüyle elde tutulabilecek para miktarını bilmek mümkündür. Bu bakımdan, Keynes'in faiz teorisi de, tıpkı gelenekçi faiz teorisi gibi belirsizdir[7].

Keynes'in faiz teorisi, buna göre, ancak birinciyle birlikte belirli çözüm için gerekli değişkenleri kapsar: Tasarruf fonksiyonu, yatırım talebi fonksiyonu, likidite tercihi fonksiyonu, para arzı olmak üzere bu dört büyüklüğün ilk ikisi gelenekçi faiz teorisinden, son ikisi de, Keynes'in faiz teorisinden gelmelidir. Böylece, Keynes'in likidite tercihi analizi Neo -klasik ödünç verilebilir fonlar analizi ile birleştirilerek, yeterli bir faiz teorisi yaratabilir.

I yatırımı, S tasarrufu gösterirse, denge anlamında I = S'nin eşit olduğu (yani, çarpan sürecinin tamamlanmış olduğu) hali gösteren IS eğrisi, yatırım talebi eğrisiyle, birtakım tasarruf fonksiyonlarından elde edilebilir. Bunların her biri tasarrufu, hem gelirin hem faiz haddinin fonksiyonu olarak gösterir. Şekil I'de, mümkün olan her faiz haddi *(r)* ve gelir seviyesi (Y) için, farklı bir tasarruf fonksiyonu vardır. Gelir Y_1 ise, tasarruf eğrisi S_1 Y_1'dir;

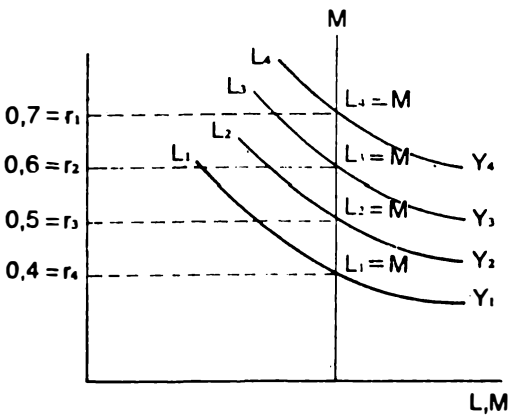

Şekil I. Y_1=100; Y_2=120; Y_3=150; Y_4=200 ve faiz haddi şekildeki gibi ise, IS eğrisi.

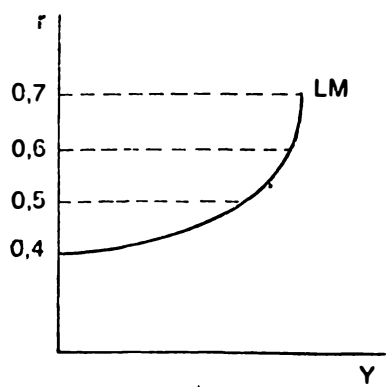

Şekil II. Gelirin, yatırıma fonksiyonel bağlılığını gösteren IS eğrisi.

yatırım talebi eğrisi (I) veri iken, r_1 faiz haddinde tasarruf yatırıma eşittir; gelir Y_2 ise, tasarruf eğrisi S_2 Y_2'dir; tasarruf yatırıma, r_2 faiz haddinde eşitlenir. Yani, faiz haddi, tasarrufla yatırımı ancak, gelir seviyesi veri iken eşitler; veya, ancak faiz haddi veri iken, gelir, tasarrufla yatırımın eşitliğini sağlayabilir*. Tasarruf ve yatırım eğrilerinin eşitlendiği bütün noktaların birleşimi, IS eğrisini verir. Şekil II'de, bu eğri görülmektedir. IS eğrisi tasarruf, yatırım ve gelir seviyesi olmak üzere, üç değişkenle ilişkili olarak faiz haddini gösterir. L para talebini, M para otoritelerince belirlenen (egzojen) değişken olan para arzını gösterirse, birtakım likidite tercihi eğrileriyle para arzı doğrusu arasındaki ilişkiden, LM eğrisi elde edilir: LM eğrisi, denge anlamında, L = M olduğu koşulu gösterir. Her gelir düzeyi için, farklı bir likidite tercihi eğrisi vardır; L_1 Y_1, L_2 Y_2, L_3 Y_3 vb. eğriler takımı, Şekil III'de yer almıştır. Bu eğriler takımı, para arzı M ile beraber, halkın, bu sabit para miktarını elde tutma arzusuyla bağdaşan gelir düzeyi ve faiz haddi birleşimlerini gösterir. Örneğin, gelir Y_1 ise, para arzı para talebi ile r_4 faiz haddinde eşitlenir. Gelir daha yüksekse, örneğin Y_2 ise, aynı para miktarı, daha yüksek bir faiz haddinde (r_3) elde tutulur. Öyleyse, sadece likidite tercihi eğrileri takımıyla para arzı doğrusundan, faiz haddini belirlemek mümkün değildir. Veri olan para stoku, her gelir düzeyinde, farklı bir faiz haddinde elde tutulur; L = M şartına göre, her gelir düzeyi ile bağdaşan faiz haddi farklıdır. Faiz haddinin, gelirle fonksiyonel ilişkisini gösteren LM eğrisi (Şekil IV) bundan elde edilebilir. Şekil IV'de LM eğrisinin eğimi müspettir ve daha yüksek gelir düzeylerinde, eğimi dikleşmektedir. Bu, para arzı veri iken, likidite tercihi yükseldikçe gömülenen para miktarı değil de, faiz haddinin yükseleceğini ya da daha yüksek gelir düzeylerinde, muamele ve ihtiyat güdüsüyle talep edilen para miktarı arttığı, dolayısıyla, spekülasyon için para talebini karşılayacak para miktarı azaldığı için, faiz haddinin yükseleceğini gösterir.

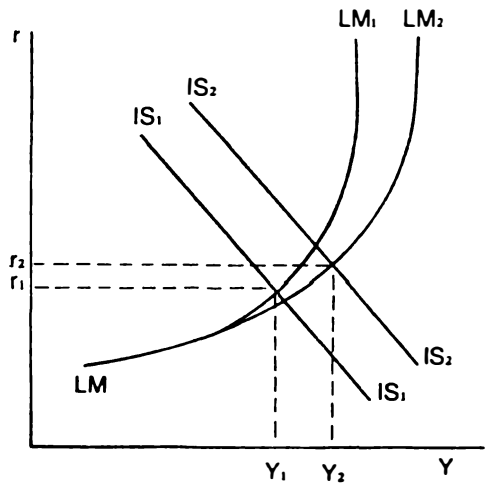

Şekil III. Fiilî para arzı, arzulanan para miktarı, gelir ve faiz haddine göre LM eğrisi.

Şekil IV. Faizin gelire fonksiyonel bağlılığını gösteren LM eğrisi.

IS eğrisi ve LM eğrisinin kesiştiği noktada, faiz haddi teşekkül eder (Şekil V'de r_1 ve r_2). Bu şekilde tasarruf arzı, yatırım talebi, para talebi ve para arzı, bir araya gelmektedir. Eğer gerçekleşen tasarruf ve yatırım, tasarlanan tasarruf ve yatırıma, fiilî para arzı da halkın elde tutmak istediği para miktarına eşitse, ekonomide, reel ve nakdî denge bulunur; r_1 Y_1 ve r_2 Y_2 noktalarında her iki denge şartı da gerçekleşir. IS eğrisi üzerinde her nokta, birinci; LM eğrisi üzerinde her nokta, ikinci denge şartının gerçekleştiği koşulları gösterir. Bu iki eğrinin kesiştiği noktada faiz haddi ile eş-anlı olarak, gelir düzeyi de belirlenmektedir. IS_1 eğrisi yukarı kayıyorsa, örneğin IS_2 oluyorsa, LM_1 eğrisi veri iken, hem gelir düzeyi hem faiz haddi yükselir; veya IS_1 eğrisi veri iken, LM_1 eğrisi LM_2'ye kayarsa, gelir yükselirken, faiz haddi düşer. (IS eğrisinin IS_1'den IS_2'ye kayma nedeni, yatırım talebi fonksiyonunun yukarı ve/veya tasarruf fonksiyonunun aşağı kaymasıdır. LM eğrisinin LM_1'den LM_2'ye kayma nedeni de, para arzının artması ve/veya likidite tercihi eğrisinin aşağı kaymasıdır).

Şekil V. IS ve LM eğrileriyle faiz haddinin ve gelir seviyesinin belirlenmesi.

Her ne kadar, Keynes, gelir düzeyi ile faiz haddinin ilişkili olduğunu ve IS eğrisinin oluşumunu sezinlediyse de, faizi salt nakdî bir olaymış gibi açıkladı. Yukardaki tahlilin önemi, IS eğrisi yukarı kaydığında, *para arzı veri iken*, faiz haddinin yükseleceğini göstermesidir. Öyleyse, faiz haddi aynı olduğu varsayımı ile marjinal tasarruf meyline göre gelir artışını belirleyen çarpan tahliline oranla, gelir yükselişi daha az olacaktır; çünkü, faiz haddindeki yükselişten ötürü, nihaî dengede yatırım, dolayısıyla gelir, faiz haddinin artmadığı duruma oranla daha az artabilecektir. Bu da, çarpanın öngörüldüğü gibi işleyebilmesi için, para arzının genişletilmiş, faiz haddindeki yükselişin önlenmiş olmasını gerektirir.

Neo-klasik sentezin faiz tahlili, karşı-ihtilalin öncüsü M. Friedman'ın "dışlama (*crowding out*) teorisi"ne kaynaklık etti. Keynes Okulu'na yıkıcı bir darbe vurdu. Çün-

kü, Keynes'in varsayımı aksine, gelirin artış sürecinde, faiz haddi yükselir; Keynes'gil mekanizmalar öngörüldüğü gibi işlemez.

IV — YATIRIM TEORİSİ: LERNER, HABERLER, SAMUELSON, GOODWIN, J. ROBİNSON, HARROD

Keynes, kapitalizmde, tasarruf yapanlarla yatırım yapanların ayrı olmasının, tasarruf -yatırım dengesizliği yaratan bir etken olduğuna ve daha önceki konjonktür teorilerinde (Tugan-Baranovsky, Wicksell, Spiethoff, Schumpeter, Aftalion)de yer alan yatırım istikrarsızlığına önemle işaret etmişti. Keynes'den sonra yatırım teorisi, bir yandan daha gerçekçi kavramlarla geliştirildi; bir yandan yatırım artışlarının ve çarpanın gelir etkisinin, Keynes'in tahmin ettiğinden daha zayıf olacağını ortaya koydu; bir yandan da gelirin veya gelir değişmelerinin yatırım fonksiyonuna içerilmesiyle değişime uğradı. Sonuncu gelişme ile teori dinamikleştirildiği gibi, konjonktür dalgaları da iktisadî gelişme sürecine içerildi. "Karşı-ihtilal"de ise, yatırım çarpanı yerini para çarpanına bıraktı.

A) KAPİTALİN MARJİNAL ETKİNLİĞİNDEN YATIRIMIN MARJİNAL ETKİNLİĞİNE VE UZUN DÖNEM DURGUNLUK DENGESİNDEN KISA DÖNEM DENGEYE GEÇİŞ: LERNER

Keynes'in "kapitalin marjinal etkinliği" kavramı, A. Lerner tarafından eleştirildi[9]. Buna göre, Keynes, kapital stokunun büyüklüğüyle ilgili stok dengesini, ancak bu stok dengede olmadığı zaman yapılacak net yatırımların denge haddi, yani akım dengesi ile birbirine karıştırmıştı. Şöyle ki: Kapitalin marjinal verimi, ancak, safî yatırım haddi sıfır olduğu zaman, yatırımın marjinal etkinliğiyle tanımlanabilir ve buna eşittir. Eğer kapitalin marjinal verimi faiz haddine eşitse, safi yatırım sıfırdır; kapital stokunun büyüme veya küçülme eğilimi yoktur. Buna karşılık, kapitalin marjinal verimi faiz haddinden büyük (küçük) ise, safî yatırım pozitiftir (negatif) ve kapital stoku büyür (küçülür). Fakat, bireylerden farklı olarak, toplumda bu intibakların gerçekleşmesi zaman alır; çünkü, ancak yeni kapital biriktikçe, bu stok büyür; veya, varolan stok amorti edildiğinde, yerine yenisi konmadıkça bu stok küçülür. Kapital stokunun marjinal verimi faiz haddinden büyük (küçük) ise, zaman birimi başına kapital stokunun büyüme (küçülme) haddi, yarımın marjinal etkinliği eğrisiyle belirlenir. Yatırım, yatırımın marjinal etkinliğini faiz haddine eşitleyecek bir hadde yapılır. Yatırım haddi pozitifse (negatifse), kapital stoku büyüyorsa (küçülüyorsa), kapitalin marjinal verimi, faiz haddinin üstündedir (altındadır). Kapitalin marjinal verimiyle faiz haddi arasındaki fark, kapital stokunun büyümesi veya küçülmesini belirler. Ancak safî yatırım haddi sıfır olduğu zaman, bu fark mevcut değildir; kapitalin marjinal verimiyle yatırımın marjinal etkinliği faiz haddine, dolayısıyla birbirine eşittir. *Kısa dönem dengede,* bütün firmalar yatırım haddini ve üretimi, carî faiz haddinde kârı maksimumlaştırmaya intibak ettirdikçe, yatırımın marjinal etkinliği faiz haddine eşitlenir. Kapitalin marjinal veriminin yatırımın marjinal etkinliği ve faiz haddine eşitlenmesi ise, ancak, *uzun dönem durgunluk dengesinde* söz konusudur; genel işsizlik koşulları dışında, buna, asırlarca erişilmeyebilir.

Bundan ötürü, uygulama alanındaki sorunlar, kapitalin değil, yatırımın marjinal etkinliğiyle ilgilidir.

Keynes, kârlı yatırım alanlarının kalmadığı koşulları söz konusu ettiği için, kendi modeli çerçevesinde, kapitalin marjinal etkinliğinden bahsetmesi eleştirilemez[10]. Asıl mesele, uzun dönem durgunluk dengesinin, Keynes'in kanısı aksine, önemli olmadığının belirtilmesidir.

B) "TOTOLOJİ" OLARAK ÇARPAN TARİFİNDEN DİNAMİK ÇARPAN TEORİSİNE: HABERLER, SAMUELSON, GOODWIN

Her ne kadar "Genel Teo[illegible]mlarda kullanılıyorsa da, Keynes, temelde yatırım çarpanını $k = \frac{1}{1 - \Delta C_w/\Delta Y_w}$ diye tanımlamış, bunu, her an için geçerli, gecikmesiz tutan, mantıkî çarpan teorisi anlamında ele almıştır.

Keynes'in, tüketim fonksiyonunun eğiminden elde ettiği çarpan, Haberler tarafından, totoloji, yani, tanımı gereğince tutan, dolayısıyla, gerçeğin açıklanmasına katkısı bulunmayan bir kavram olmakla eleştirildi[11]. Çünkü, Keynes, marjinal tüketim meylini, tüketim artışıyla gelir artışına dayanarak tanımlar; bunun büyüklüğünün çarpanın büyüklüğünü belirleyeceğini söyler; diğer yandan da, gelir artışını, yatırım artışıyla beraber çarpana bağlar. Örneğin, eldeki veriler, marjinal tüketim meylinin 0.50 olduğunu gösteriyorsa, çarpan, tanım gereği ikidir; başka herhangi bir sayı olması mümkün değildir. Bundan ötürü, çarpan gerçekliği test edilebilir bir hipotez olmayıp, bir "totoloji"dir.

Keynes'in, tüketim fonksiyonunu istikrarlı varsaydığı göz önünde tutulursa (ve ancak, bu şart altında) çarpan, *totoloji* olmaktan çıkar. Çünkü, bu koşulda, her gelir düzeyinde marjinal tüketim meyli bilinebildiğine göre, çarpanın da ne olacağı ve her gelir düzeyinde tam istihdam gelirine erişmek için gerekli yatırım saptanabilir. Ne var ki, Keynes'den sonraki araştırmalar, tüketim fonksiyonunun istikrarlı olmadığını ortaya koymuştur.

Keynes'in çarpan tahliline daha önemli bir eleştiri, Samuelson ve Goodwin tarafından[12] şöyle yapılmıştır: Statik çarpan tahlili, gelirdeki artışla, bunun yol açtığı tüketim harcamaları artışı arasındaki zaman gecikmesini, (veya tüketim artışının yol açtığı satış artışıyla tüketim malları üretimi arasındaki zaman gecikmesini) göz önünde tutmaz; yatırım artışının, hemen, her bir anda çarpanın büyüklüğü katında gelir yaratacağını kabul eder. Oysa, çarpan, kaçınılmaz olarak dinamiktir; miktarların, zamanla ifadelendirilmesini gerektirir. Yoksa, bütün gerçekçi içeriğini kaybeder. Çarpan tahlilinin kurucusu Kahn bunu göz önünde tuttuğu halde, Keynes ihmal etmiştir.

Çarpanın dinamik tahliline gelince[13]: Herhangi bir anda, gelir yaratan harcama ikiye ayrılabilir: a) Gelir düzeyine bağlı olan tüketim harcaması; b) Gelire ilâve olarak yapılan kamu harcamaları, özel yatırım harcamaları, dayanıklı tüketim malları için harcamalar. Eğer bu ilâve harcama, gelirden yapılması *arzulanan* tasarrufa eşitse, gelir sabit kalır; daha büyükse, gelir artar. Kapalı bir ekonomide, genel fiyat seviyesi ve gelir

bölüşümü veri iken, her bir liralık ilâve harcama – (a) marjinal tüketim meylini gösterirse – birbirini izleyen fasılalarla, (1, a, a^2, a^3, a^4 .... a^n) kadar gelir yaratır. Bunların toplamı, ilk bir liralık artışın, *nihaî olarak* geliri (1/1–a) kadar artırdığını gösterir. Bu sonuncu, çarpandır. Eğer muntazam fasılalarla bir süre, bir lira harcama ilâvesi yapılırsa, herhangi bir anda harcamada bu geometrik dizideki sıraların her biri mevcuttur. Her bir anda, gelir (carî harcama ilâveleri artı bir önceki dönemdeki gelirin bir kısmı)na eşittir. Bu sonuncu ise, yine, daha önceki harcama artışıyla, gelirin bir kısmının toplamına eşittir. Yani, Y geliri, t zamanı, I harcamaya ilâveyi gösterirse,

$$
\begin{aligned}
Y(t) &= I(t) + aY(t-1) \\
&= I(t) + aI\,(t-1) + a^2Y\,(t-2) \\
&= I(t) + aI\,(t-1) + a^2I\,(t-2) + a^3Y\,(t-3) + \ldots\ldots \\
&= \sum_{n=o}^{\infty} a^n\, I\,(t-n)\text{dir.}
\end{aligned}
$$

Keynes'in statik çarpan formülü, harcamaya ilâve haddi olan I zaman içinde aynı düzeyde kalırsa, bir süre sonra, gelirin erişeceği nihaî düzeyi gösterir; fakat, I, zaman içinde değişiyorsa, gelir, carî I'nın basit bir katsayısı olamaz. Keynes'in ihmal ettiği gecikmeler, gerçekte ne kadar uzunsa, Keynes'in ihmali o kadar önem kazanır; çünkü, çarpanın bütün etkisini göstermesi için gerekli zaman süresi, o kadar uzar. Ne var ki, gecikmeler çok kısa ise, Keynes'in dinamik tahlili ihmali, haklı görülebilir. Böylece, çarpan tahlilinin dinamikleştirilmesi de, yatırım artışlarıyla gelir ve istihdamda sağlanacak artışlar konusunda Keynes kadar iyimser olunamayacağını gösterdi.

C) YATIRIM ARTIŞI VE ÇARPANIN BÜYÜKLÜĞÜYLE İLGİLİ GELİŞMELER: GOODWIN, ROBİNSON, HARROD

Keynes çarpanın büyüklüğünü, marjinal tüketim meyline bağladı; bu sonuncu ne kadar yüksekse, otonom, yani gelirden bağımsız kabul ettiği yatırımlardaki belirli bir artışın, millî geliri o kadar fazla artırabileceğini söyledi. Fakat, Keynes'den sonra, meselenin bu kadar basit olmadığı anlaşıldı: Bir yandan, millî gelirin artma sürecinde para arzı genişlemiyorsa, faiz haddi yükselişinin; ve toplam arz elastikliği düşükse, genel fiyat seviyesi yükselişinin *net reel yatırım* hacmini bu değişmeler olmasaydı, erişeceği seviyenin altına düşüreceği ortaya kondu; bir yandan da, harcama akımı dışına sızıntının arzulanan (*ex ante)* tasarruftan ibaret olmadığı açıklandı. Faiz haddiyle ilgili tahlil bahsin başında açıklandığı için, burada kısaca, diğerleri üzerinde durulacaktır.

Goodwin, toplam arz elastikiyeti düşükse, üretim artarken genel fiyat seviyesinin yükseleceğini, dolayısıyla, başlangıçtaki *nakdî* yatırım tutarının reel değerinin, fiyat seviyesindeki artış oranında düşeceğini belirtti[14]. Öyleyse, çarpan etkisiyle yükselen nakdî millî gelire oranla reel millî gelir daha az yükselecektir; reel yatırım hacmi, reel tasarrufla, daha düşük reel gelir düzeyinde dengeye gelecektir. Faiz haddi yükselişi gibi genel fiyat seviyesi yükselişi de, başlangıçtaki net yatırıma oranla, nihaî olarak, daha düşük yatırım düzeyinin gerçekleşmesiyle sonuçlanacaktır.

Buna, harcama akımından dışarı sızıntıların, Keynes'in varsaydığından daha geniş olduğunun açıklanması da eklenmelidir: J. Robinson ve Harrod, "Genel Teori"deki modeli, dış ticareti kapsayacak çapta genişletti[15] ve iki önemli olguyu ortaya koydu: a) İhracattaki artış, atıl kaynaklar varsa, tıpkı yatırım (veya diğer herhangi bir harcama) artışı gibi, millî geliri, kendisinin birkaç katı artırır. Eğer Y millî geliri, X ihracatı gösterirse, $dY/dX=k$, ihracat çarpanıdır. Bu açıklama, serbest dış ticaret teorisinin "bütün ülkelerin çıkarının bağdaşır olduğu" görüşünü yıktı; çünkü, eksik istihdam düzeyindeki ülkenin ihracatı artırarak, millî geliri ve istihdamı diğeri aleyhine yükseltebileceğini ortaya koydu; b) k'nın büyüklüğü açık ekonomide, marjinal tasarruf meyliyle birlikte marjinal ithal meyline bağlıdır: $\left(k = \frac{1}{dS/dY + dM/dY}\right)$ dir.

(M ithalâtı dM/dY marjinal ithal meylini, dS/dY marjinal tasarruf meylini gösterir.) Millî gelir artışını sınırlayan sadece marjinal tasarruf meyli olmayıp, aynı zamanda marjinal ithal meylidir. Başka bir ülkenin gelir-istihdam artışı demek olan bizim ithalât artışımız, gerçekte, bizim gelir ve istihdam artışımızı sınırlar.

V — KAPİTAL STOKUNUN İNTİBAKI VE İKTİSADİ BÜYÜME TEORİSİ: HARROD, DOMAR

İkinci Dünya Harbi sonrası dönemde, kapitalizm ve sosyalizm arasındaki yarışma sistemlerin sürekli gelişme yaratma gücüne dönüşünce, mukayeseli statik Keynes'gil teorinin değiştirilmesinde diğer bir adım, teorinin dinamikleştirilmesi ve uzun dönem istikrarlı büyüme şartlarının açıklanması oldu. Harrod ve Domar, yatırımın, hem *üretim kapasitesini artırıcı* hem *gelir yaratıcı* olduğunu göz önünde tuttular; Keynes'in ihmal ettiği birinci nokta üzerinde durdular. İstikrarlı büyüme için gerekli şartları araştırırken, birbirlerinden ayrı olarak kurdukları, aşağı yukarı aynı şeyi söyleyen modelleri, "Harrod-Domar modeli" olarak anıldı. Bu model, özellikle azgelişmiş ülkelerin makro-plan modeli haline geldi[16]. Hattâ, 1960'lı yıllarda kullanılabilirliği dönemin Sovyetler Birliği'nde de tartışıldı[17]. Değişkenleri ölçülebilir olan bir model ortaya çıktı[18].

A) DİNAMİK BÜYÜME TEORİSİ: HARROD

Harrod, olgun kapitalist ülkelerde iktisadî büyümeyi, hızlandıran ve çarpanın etkilerine dayanan dinamik bir teoriyle inceledi[19]. Gecikmesiz (zaman *lag*'ı olmayan) değişkenlere dayanan üç denkleme ve bunların birbiriyle ilişkilerine dayanarak, ekonominin uzun dönem istikrarlı büyüme şartlarını ve kısa dönem dalgalanma olayını açıkladı. Gerçekte, Harrod'un büyüme teorisi, uzun dönem durgunluğa gidiş nedenini azalan getiri, dolayısıyla tabiî şartlara bağlayan, kısa dönem istikrarsızlığı büyümenin bir parçası olarak ihmal eden Klasik büyüme teorisi değil de, iktisadî dalgalanmaları büyüme sürecinde inceleyen ve kapitalizmin değişme sürecini girişimcinin davranışlarına bağlayan Marx'ın büyüme teorisine daha yakındır. Aralarındaki ideolojik kaynaklı fark dolayısıyla Marx kapitalizmin çökeceğine inanır. Oysa Harrod, duruma göre, boom veya

depresyonu mümkün görür; ancak, olgun kapitalist ülkelerin, önünde sonunda sürekli deflasyon açığıyla karşılaşma olasılığına da işaret eder.

1) Teorinin Açıklanması:

Harrod, başlıca üç sorunla ilgilenir: Birincisi, kapital/hasıla oranı ve tasarruf/gelir oranı sabit iken, gerçekleştirilebilecek sabit oranda büyüme haddidir[20]; ikincisi, bu büyüme sürecindeki istikrarsızlıktır; üçüncüsü de, uzun dönemde, ekonominin sürdürebileceği maksimum büyüme haddidir. Bu üç sorun, aşağıdaki üç Harrod'gil büyüme haddine tekabül eder.

Harrod sisteminde, büyüme, tek girdi çerçevesinde düşünülür: Kapital/hasıla oranı veri iken, kapital birikimi tarafından belirlenir. Varolan kapital teçhizatına emek ilâvesi, üretimi artırmaz; emekle kapital arasında ikame yoktur. Buna karşılık, emek ve teknoloji, büyümenin "kayıt"larıdır; büyümenin sınırını çizer.

Keynes gibi, Harrod da, nüfus ve üretim tekniği değişmesini bağımsız değişken kabul eder; girişimcilerin bekleyişlerine ve davranışlarına önemli yer verir. Fakat, birincide, tam istihdam denge şartının, tam istihdamdaki *(ex ante)* tasarrufların *(ex ante)* yatırıma eşitliği olmasına karşı, ikincide denge şartı, kapital stokunun ve üretimin büyüme haddi arasında belirli bir oranın muhafazasıdır. Harrod, üç ayrı büyüme haddi üzerinde durur:

i) *Fiilî büyüme haddi:* (G, belirli bir zaman döneminde millî gelirin büyüme haddi, yani, daha önce kullanılan sembollere göre, $\Delta Y/Y$; C, bu dönemde, safi kapital birikiminin gelir artışına oranı, $I/\Delta Y$; *s*, ortalama = marjinal tasarruf meyli, S/Y'dir.) Harrod'da, $GC = s$, fiilî büyüme haddini gösterir. Bu denklem, alışılagelen sembollerle ifade edildiğinde,

$$\frac{\Delta Y}{Y} \cdot \frac{I}{\Delta Y} = \frac{S}{Y} \quad \text{veya} \quad \frac{I}{Y} = \frac{S}{Y} \quad \text{veya } I = S \text{ demektir.}$$

Yani, gerçekleşen veya *(ex post)* tasarrufun, *(ex post)* yatırıma eşitliğini gösteren bir tanımdan ibarettir[21].

Kapital/hasıla oranı (C) ve tasarruf/gelir oranı (*s*) sabit iken, sırasıyla, bir birim kapital, 1/C birim hasılaya, bu hasıla da, *s*/C birim safî tasarrufa, yani, kapital stokuna ilâveye yol açar; kapital stokunun büyüme haddi, *s*/C'dir. Kapital/hasıla oranı sabit olduğuna göre, bu aynı zamanda, üretimin büyüme haddidir.

Bu modelde, yatırım, tasarlanan veya *(ex ante)* tasarruflarla belirlenir; girişimcilerin bekleyişlerine bağlı bir yatırım fonksiyonu yoktur. Açıktır ki, model, bu şekliyle, daha çok planlı bir ekonomi varsayar; kapitalizmin büyüme sürecini açıklayan bir teori olmaktan uzaktır.

ii) *Gerekli (veya uygun) büyüme haddi:* Bu had, "sabit oranda büyümenin dengesi"ni açıklayan, sistemin en önemli denklemiyle gösterilir. (G_w, gerçekleştiği takdirde, gerekenden fazla veya az üretmemiş oldukları konusunda girişimcileri tatmin edecek ve aynı büyüme haddinin devamını sağlayacak bir davranışa yöneltecek olan büyüme

haddi[22]; C_r, belirli bir nüfus artışı ve teknik değişme haddi niteliğiyle, gerekli büyüme haddinin devamını sağlayacak gerekli kapital/hasıla oranı; *s* yine tasarruf meylidir.) $G_w C_r = s$ dir, veya $G_w = s/C_r$ dir.

Harrod, gerekli büyüme haddinde, sabit oranda büyüme sürecinin istikrarsızlığıyla ilgilidir. Bu istikrarsızlığı açıklarken varsayımına göre, yatırım fonksiyonu, hızlandıran tipindedir: Efektif talep artışıyla ilgili bekleyişler, yatırımın düzeyini belirler; yatırım da, çarpan etkisiyle, efektif talep yaratır. Harrod, yatırımcıların bekleyişlerinin hangi şartlarda gerçekleşeceğini ve gerçekleşmediği takdirde, nasıl bir değişme olacağını araştırır.

Girişimcilerin beklediği büyüme haddi s/C_r'ye eşitse, efektif talep bekleyişleri de gerçekleşir. s/C_r'ye eşit olan, beklendiği takdirde gerçekleşecek olan büyüme haddine, Harrod, *gerekli veya uygun büyüme haddi* demektedir:

$\Delta Y/Y$ haddinin, sabit oranda büyüme haddi olduğu *dinamik dengede* $G_w C_r = GC = s$ dir: I/Y'nin fiilî veya *(ex post)* değeri, öznel olarak belirlenen denge değerine eşit olduğu gibi, $G = G_w$ ve $C = C_r$ olmalıdır.

Eğer girişimcilerin bekleyişleri gerekli büyüme haddi s/C_r'den farklı ise, büyük veya küçükse, sistemde istikrarsızlık başlar. Beklenen büyüme haddi, gerekli büyüme haddinin üstündeyse, fiilî talep artış haddi beklenen talep artış haddinin üstündedir; yatırımcılar, bekleyişlerinin iyimser değil, kötümser olduğu kanısına varırlar; kapital yetersizliği doğar, yatırımlar artar. Diğer bir deyişle, $G>G_w$ ise $C<C_r$ demektir; girişimciler, kapital birikim miktarını, toplam üretim artışının devamı için yetersiz saydıklarından, kapital malları siparişlerini artırırlar. Böylece, izleyen dönemde G ile G_w arasındaki fark – birinci lehine – daha fazla büyür, dengeden yığımlı bir ayrılma başlar.

Aksine, yatırımcılar, gerekli büyüme haddinden daha küçük büyüme haddi beklerse, fiilî talep artış haddi, beklenenin altında kalır; atıl kapasite ortaya çıkar; girişimciler, bekleyişlerinin, aşırı derecede iyimser olduğu kanısına varır. Kapital malı siparişleri azalır, yığımlı daralma başlar. Yani, $G_w>G$ ise $C_r<C'$dir; dengeden ayrılma, yığımlı daralma biçiminde olur[23].

Açıktır ki, Harrod'un sisteminde piyasa, Liberal öğretinin daima optimal dengeyi gerçekleştiren piyasa mekanizmasından çok farklıdır; girişimcilere, yanlış göstergeler vermektedir. Öyle ki, ekonomik sistem bir kere dengeden ayrıldığında, daralma veya genişleme yığımlıdır. Bunu bir örnekle açıklayalım: $s = 0.20$, $C_r = 2$ ise, gerekli büyüme haddi, s/C_r, 0.10'dur; gelir, % 10 sabit oranında artar. Carî üretim seviyesinin 90 olduğunu varsayarsak, gelecek yıl gelir, 100 olacak demektir (% 10 büyüme haddinin, nihaî üretim 100'ün oranı olduğu kabul edilmiştir.) Girişimcilerin bekleyişleri 100 birim üretim ise, 20 birim yatırım yapacaktır; çünkü, 10 birim talep artışı için, üretim kapasitesi yaratmak isteyecektir. Bu örnekte, çarpan 5'tir. (1/0.20 = 5); dolayısıyla, 20 birim yatırım, 100 birim talep yaratır; bekleyişler gerçekleşir. Bu, girişimcilerin beklediği büyüme haddinin, s/C_r'ye eşit olduğu, dengeli büyüme halidir.

Diyelim ki, girişimciler, talebin 101 olmasını beklemektedir, yani, bekleyişleri s/C_r'den büyüktür. Yukardaki katsayılara göre, yatırım 22 birim olacaktır; çünkü, 11 birim

ek üretim yaratmak için, kapital/hasıla oranına göre, (11x2) 22 birim yatırım yapılmalıdır. Çarpan 5 olduğu için, bu yatırım düzeyi 110 birim (22x5) ek talep yaratır. Talep, beklenen 101 yerine 110 birim olunca, kapital yetersizliği ortaya çıkar; $C<C_r$'dir.

Aynı şekilde, girişimciler, 100 birim yerine 99 birim talep de bekleyebilir: Bu halde, 9 birim ek üretim için, 18 birim (9x2) yatırım yapılır; talep, 90 birim (18x5) olarak gerçekleşir. $C_r<C'$dir.

iii) *Tabiî büyüme haddi:* (G_n, nüfus artış haddi ve teknik değişme haddinin belirlediği, "teknik bakımdan mümkün" büyüme haddidir.) $G_nC_r = s$ veya $\neq s$, tabiî büyüme haddi çarpı kapital/hasıla oranının s'ye eşit olabileceği veya olmayabileceğini açıklar. G_n'nin, G_w ile doğrudan doğruya bir ilişkisi yoktur; uzun bir zaman döneminde, G'nin ulaşabileceği maksimum ortalama haddin, sınırını çizmektedir. Nasıl G'nin G_w'dan sapmaları sistemin istikrarsızlığını belirliyorsa, aynı mantıkla, G_n'nin G_w'dan sapmaları, ekonominin, bir zaman sürecinde, canlı veya durgun olmasını belirler. Eğer sapma yoksa, bu ikisi birbirine eşitse, ekonomi tam istihdamda (veya sabit bir işsizlik oranında) büyüyecek demektir.

Eğer $G_w>G_n$ ise, (nüfus artış haddinin ve/veya teknik değişme haddinin yavaşlaması buna yol açabilir.) $G<G_w$ ve $C>C_r$ demektir. Ekonomi sürekli durgunluğa ve artan işsizlik aşamasına girer. Çünkü, ekonomik sistem, tabiî büyüme haddinin imkân verdiğinden daha süratle büyüyemez. Depresyon ve işsizlik, gerekli büyüme haddini aşağı doğru, tabiî büyüme haddine indirir. Aksine, nüfus artış haddi ve teknik değişme haddinin süratli olduğu genişleyen bir ekonomide, $G_n>G_w$ ve $G>G_n$ olduğu zaman, $C_r>C$ olacak, boom şartları ortaya çıkacaktır. Gerçekte, G_w'nun mutlak değeri değil, fakat, bundan sapmalardır ki, depresyon ve boom şartlarını yaratır[24].

$G_w>G_n$ iken ekonominin durgunluğa gidiş nedeni, tasarruf ve yatırım, dolayısıyla kapital stokunun büyüme haddinin, tam istihdam için gereken hadden büyük olmasıdır; atıl kapasitenin ortaya çıkması, girişimcilerin bekleyişlerini olumsuz yönde etkiler. Ekonomi, tam istihdam tavanına çarptıktan sonra, aşağı doğru itilir. Yatırım azalır; fiilî had, *gerekli* büyüme haddinin altına düşer. Ancak daha büyük yatırım, bu düşüşü önleyebilirdi. Böylece, çelişik bir durum ortaya çıkar: Daha önceki yatırımın yarattığı kapasitenin tam kullanımı için, daha fazla yatırım yapılmış olması gerekirdi.

Eğer $G_n>G_w$ ise, ekonomi sürekli refaha sahne olacak; gerçekleşen yatırım, hızlandıranın uyardığı tasarlanan yatırımdan büyük olacak demektir. Varolan kapital stoku yoğun biçimde kullanılacak, yüksek getiri sağlayacak, yeni yatırımların yapılması için, sürekli teşvik bulunacaktır. Ancak, ekonomideki atıl kaynaklar massolduktan sonra, bu, bir enflasyon sürecine girilecek demektir.

Böylece, Harrod'un G_w'sinden ayrılındığı durumlarda, yığımlı değişmeler ortaya çıkar; ekonomide, dengeye dönülmesini sağlayacak kuvvetler söz konusu olmaz. Bu istikrarsızlık, Hicks'e göre, gelirin elde edilmesiyle harcanması arasında gecikme bulunmadığını, yatırımların gecikmesiz uyarıldığını varsaymasından doğmaktadır[25]. Yani, gelir değişmelerinin eş-anlı olarak yatırımları uyardığını kabul ettiği için, uyarılmış yatırımı, o yılki gelirin fonksiyonu saymaktadır. Dolayısıyla t_1 ve t_2 dönemi arasında gelir

artarsa, hızlandıranla uyarılmış yatırım daha fazla gelir artışına yol açacak, değişme, aynı dönemde kendisini aynı yönde sürdürecektir.

Hicks, bu eleştiriye dayanarak, gecikmeli değişkenlerin modele matematiksel istikrar vereceğini söyledi, kendi modeline, gecikmeli değişkenleri dahil etti. Hızlandıran katsayısı için de, oldukça yüksek bir değer varsayarak[26], bir kere yığımlı daralma durunca, hızlandıranın ekonomiyi, güçlü bir genişleme dönemine sokacağını ileri sürdü. Keynes'gil tahlil araçları kullansa da, Neo-klasiklerin sistemin kendi kendisini düzenleyici içsel güçlere sahip olduğu görüşünden ayrılmayan Hicks, Keynes Okulu mensubu Harrod ve Marx arasında, bu noktada, ideolojik ayırım, çok açıktır: Hicks'in sisteminde, ekonominin, sınırsız daralma veya genişlemesi söz konusu değildir[27]; hızlandıranın, ekonomiyi hızlı bir genişlemeye sokarak, tam istihdama ulaştırması mümkündür. Marx, ilerde görüleceği gibi, kapitalizmin kendi içsel güçlerinin çöküşünü hazırlayacağını iddia etmiştir. Harrod ise, istikrarlı büyüme şartlarını göstermekle beraber, olgun kapitalist ekonomilerin, sürekli bir durgunluğa gideceğini öngörür, buna karşı birtakım politika önlemleri önerir.

2) Sürekli Durgunluğa Karşı İktisat Politikası:

Harrod'a göre,

> *"Önünde sonunda, tekrar durgunluk meselesiyle karşılaşacağız; iktisatçıların başlıca ilgisi, bu meseleye yönelmelidir... Fakat, ABD de, sürekli durgunluk sorunundan istisna olacağa benzememektedir."* (Önsöz, s. v ve vi).

Bu öngörüsüne dayanarak olgun kapitalist ekonomileri, sürekli durgunluğa karşı almaları gereken iktisat politikası önlemleri konusunda uyarır: $G_w > G_n$ ise, gerekli büyüme haddini tabiî büyüme haddi düzeyine indirecek politika önlemleri alınmalıdır. Kanısınca, sürekli işsizlik bulunan bir ülkede carî işlemler bilânçosunun fazla vermesi, olumlu etki yaratacaktır[28]. Aynı olumlu sonuç, tasarruf meylinin düşürülmesi açısından geçerlidir. Keynes'in izinde, ücret indirimlerini etkin bir politika saymaz. Fakat, tasarruf meylini düşürmek için, gelir bölüşümünü eşitleştirme yolunda değiştirmeyi de, birkaç nedenle olumlu bir politika görmez. Çünkü, hem tasarruf yapan zengin kişilerin sayısının azalması, şirketlerin tasarruflarını artırabilir; hem de, Batı uygarlığının bilim ve sanatını besleyen, bağımsız ve emek geliri olmadan yaşayanlar *(rentier)* sınıfı yok olabilir. Ne var ki, faiz haddinin düşürülmesi, sonunda faizin ortadan kaldırılması, bize teklif ettiği tek somut politika önlemidir. Çünkü, düşük faiz haddi *s*'i azaltır, C'yi yükseltir ve otonom yatırımları teşvik eder; gerekli büyüme haddinin düşmesine yardımcı olur. Böylece, Harrod, bizi, bir açmazda bırakır: Olgun kapitalist ekonomide yüksek gelir ve istihdam düzeyine erişmek için gerekli politika önlemleri, olgun bir sanayi toplumunun tabiî meyveleri olan, yüksek bir uygarlık düzeyinden ve kültürden yararlanmamızı önleyebilir[29].

B) İSTİKRARLI BÜYÜME DENKLEMİ: DOMAR

Harrod'unkine çok benzer fikirler, Domar tarafından ileri sürüldü[30]. Domar da, temelde, bir zaman süresinde tam istihdamı muhafazanın gerektirdiği millî gelir büyüme

haddini, (G_w'yu) arar; yatırım artışının, bir yandan millî geliri, bir yandan üretim kapasitesini artırıcı niteliği üzerinde durur.

Domar'ın sisteminde, istihdam gelirin fonksiyonu değil, kullanılan faal emek oranı, millî gelir/üretim kapasitesi[31] oranının fonksiyonudur. Bundan çıkan sonuç, ancak artan gelirin, işsizlik sorununa çözüm bulabilmesidir. Eğer yatırım artışı, geliri artırırken, aynı zamanda atıl kapasiteye yol açıyorsa[32], ancak gelir daha büyük bir süratte arttığı durumdadır ki – kapasite ve talep arasındaki açığı doldurarak – işsizliği önleyebilir. Üretim kapasitesindeki değişme tabiî kaynaklar, kapital ve üretim tekniğindeki değişmenin fonksiyonudur. Tabiî kaynaklar ve üretim tekniği değişmesini nicel olarak ifade kolay olmadığı için, Domar, toplam kapasite değişimini, kapital ve kapitalin verimindeki değişmeyle gösterir[33]. Ortaya koyduğu sorun şudur: Her yeni yatırım, gelirle beraber, üretim kapasitesini de artırır, fakat, bu ikisi birbirine eşit olmayabilir. Öyleyse, yatırım hangi hadde artmalıdır ki, gelir artışı, üretim kapisitesi artışına eşit olsun?

Eğer, I yıllık yatırım haddini, *s* yeni yaratılan kapital birimi başına yıllık kapasiteyi gösterirse, yatırılan I biriminin yıllık kapasitesi Is olur. Ancak yeni yatırımlar, daha önceki yatırımlarla bağlı kuruluşlardan birtakım üretim girdilerini – bazı kapital eşyasının vakitsiz amortismanı gibi – eleyeceği için, toplam kapasite, Is değil de, Iσ (σ yatırımın, *potansiyel* toplumsal ortalama verimidir) kadar artar. Iσ, ekonominin büyüyebileceği haddi, yani, *arz* yönünü gösterir, fakat, mutlaka büyüyeceğini değil[34].

Talep yönüne gelince : α, marjinal = ortalama tasarruf meylini gösterirse, Iα, sistemin talep yönünü oluşturur. Millî gelir, yeni yatırımın çarpan tesiriyle artar. Ne var ki, yatırımın üretim kapasitesi ve millî gelir üzerindeki etkisi arasında bir fark vardır: Yatırım, mutlak olarak yılda ΔI haddinde artıyorsa, gelir ($\Delta Y = \Delta I/\alpha$ eşitliğine göre)[35] mutlak olarak, ΔY kadar artar. Eğer ekonomi dengede ise ve denge devam edecekse, gelir ve kapasite, aynı hadde artmalıdır. Yıllık kapasite artışı Iσ, gelir artışı ise, ΔIα olduğuna göre, bu ikisinin eşitliği, $\Delta I\alpha = I\sigma$'dır. Bu denklemin çözümü, $\Delta I/I = \alpha\sigma$ denklemini verir. Bunun sol tarafı, yıllık nispî yatırım artışı veya yıllık yatırım nispî büyüme haddini gösterir; bu had, ασ ile aynı hadde artmalıdır. Yani,

> *"Sürekli tam istihdamın sürdürülmesi, yatırım ve gelirin, yıllık sabit nispî (veya bileşik faiz) haddinde, tasarruf meyli ve (kısaca) yatırımın verimine eşit olarak artmasını gerektirir." (s. 91-92)*[36].

Eğer *r*, tam istihdam dengesinin korunması için gereken büyüme haddini gösterirse, $r = \alpha\sigma$ veya $\alpha = r/\sigma$'dır; α burada enflasyon veya işsizliğe yol açmadan sürdürülebilecek olan tasarruf meylini gösterir. Bireysel kararlara dayanan bir ekonomide α istenildiği gibi değiştirilemeyeceğine göre, herhangi bir dönemde daha yüksek gelir ve istihdam haddine, ancak artan yatırımla erişilebilir. Fakat, yatırım gelir ve istihdam yaratırken, kapasiteyi de artırır. Böylece, ekonomi bir açmazda bulunur:

> *"Eğer bugün yeter yatırım yoksa, bugün işsizlik vardır. Fakat, bugün yeter yatırım yapılmış olsa da, yarın, daha fazlası gerekir... Gelir artışı (bilinen çarpan tesiri yoluyla) geçicidir ve tükenir; oysa, kapasite, sürekli olarak artmıştır. İşsizlik açısından*

yatırım, hem bu hastalığın tedavisi, hem de gelecekte daha büyük hastalıkların nedenidir." (s. 101).

Buna göre, dünün tasarrufunun bugün yatırılması yetmeyip, bugünün yatırımının – artan kapasite ve gelir artışı arasındaki farkı kapatmak için – daima, dünün tasarrufundan büyük olması gerekir. Eğer olmazsa, atıl kapasite ortaya çıkar; emekle beraber, kapital de atıl kalır. Atıl kapasite ise, yeni yatırımı önler. Atıl kapasitenin, yeni yatırımları ne ölçüde önleyeceği, sanayiin yapısı ve ekonominin özelliklerine bağlıdır: Rekabet ne kadar etkiliyse, teknik değişme ne kadar süratliyse, atıl kapasitenin yeni yatırımlara olumsuz etkisi o kadar az; sanayi ne kadar tekelleşmişse veya çeşitli sanayiler malî bakımdan birbiriyle ne kadar ilişkiliyse, etkisi o kadar fazladır[37].

Domar'ın sisteminde "büyüme sorunu", tasarruf fonksiyonu ve kapital katsayısının istikrarından doğar: Eğer yatırımdaki azalış, *kendiliğinden,* tüketimdeki artışla giderilseydi ve/veya yatırım, daima, kapital yoğunluğunu artıracak teknik değişmeyle bir arada gitseydi, bu sorun söz konusu olmayacaktı. Nitekim Domar, bu iki noktayı vurgular. Fakat, genel olarak kanısı,

> *"(Yeter ölçüde devlet müdahalesi yoksa) kapitalist toplumun içsel bir deflasyon eğilimi olduğu, teknik ve diğer değişmeler buna karşı koysa da, muhakkak önlenebilir demek olmadığı"* (s. 5)

yönündedir.

VI — GEREKLİ BÜYÜME HADDİYLE TABİÎ BÜYÜME HADDİ EŞİTLİĞİNİN ARAŞTIRILMASI: KALDOR, PASINETTI, NEO-KLASİK MODEL, J. ROBINSON vb...

Harrod'un gerekli büyüme haddi, $G_w=s/C_r$, tabiî büyüme haddine eşitse, ekonomi ne enflasyona ne deflasyona düşmeksizin, tam istihdamda sürekli büyüyebiliyordu. Tabiî büyüme haddinde ise kayıtlar veya sınırlar, nüfus artış haddiyle emek-tasarruf edici teknolojik değişme haddiydi. (Nüfus artış haddine, p, teknolojik değişme haddine, t, dersek) gerekli büyüme haddinin tabiî büyüme haddine eşitliği, şöyle yazılabilir:

$$s/C_r=p+t^{38}$$

Bu eşitliğe giren her değişken, özellikle iktisadî sistemler arasında rekabetin şiddetli olduğu 1950-75 yıllarında, büyüme teorilerinde ayrı ayrı incelendi; bir iktisatçı değişkenlerden biri üzerinde dururken, diğeri, başkasını ön plana çıkardı. Bu eşitliği gerçekleştirebilecek intibakın nerede olabileceği araştırıldı. İdeolojik tutumu Keynes'i izleyen iktisatçılar, daha çok, iktisat politikasıyla etkilenebilecek büyüklükler, yani tasarruf oranı s ve teknolojik değişme haddi t, üzerinde durdular; oysa Neo-klasik anlayışa bağlı olanlar, politika değişkenleri değil de, serbest piyasa mekanizmasında kapital/hasıla oranındaki değişmeye öncelik verdiler.

1) İntibakı, s'deki Değişmede Arayanlar: Kaldor, Pasinetti

Keynes'de, eksik istihdamdaki ekonomide *ex ante* yatırım *ex ante* tasarrufla, istihdam ve reel gelir düzeyindeki değişmeyle eşitleniyordu. Ekonomi tam istihdamda ise, bu in-

tibak, reel gelir düzeyi değişmesi ile olamazdı; ancak gelir bölüşümü değişebilirdi. Bu noktadan hareketle, tasarruf meyli farklı ya da aynı olan sınıfların bulunduğu toplumda, intibakın nasıl olacağı araştırıldı. Planlanan S/Y ile, planlanan I/Y'nin, *ex post* olarak, nasıl eşitlenebileceği üzerinde duruldu.

Kaldor, işçi ve kapitalist olarak iki sınıflı toplumda, her sınıfın tasarruf meyli değişikse, bu intibak sürecinde kârın payındaki değişmenin rolünü gösterdi. Diğer bir deyişle, tam istihdamda *ex post* tasarruf yatırım eşitliği, millî gelirden, girişimcilerin kâr olarak aldığı payın değişmesiyle sağlanabiliyordu. Fakat, kâr payının bu eşitleyici rolü, ekonominin, fiilen, bu dengeye yönelmesi demek değildi[39].

Pasinetti, birikmiş işçi tasarruflarının getirisini, Kaldor'un modeline içerdi; işçilerle kapitalistler için kapitalin getirisi aynı ise, ekonominin, kapitalistlerin tasarruf meyli tarafından belirlenen büyüme çizgisi üzerinde genişlemeye meyledeceğini ileri sürdü[40].

2) İntibakı, t'deki Değişmede Arayanlar: Kaldor, Mirrlees, Arrow

Teknolojik değişme, Neo-klasik Okulda, hemen daima dışsal *(egzojen)* bir etken sayılmıştır. Oysa, Marx, kapitalizmin büyüme teorisini kurarken, teknolojik değişmeyi gayrı safî kapital birikimine bağlamıştı. 1950'den sonraki büyüme teorilerinde de, Neo -klasik anlayışı sürdüren iktisatçılar, aynı anlayışı devam ettirdi. Buna karşılık, özellikle Kaldor, Mirrlees'le beraber, Marx'gil anlayışa yaklaştı; teknolojik değişmeyi, kapital birikimine bağladı. Buna göre, bilgi, yatırıma bağlı olarak büyüyordu; hattâ, yatırımın nispî büyüme oranının fonksiyonu sayılıyordu[41].

Arrow, öğrenmeyi, geçmişte yapılan gayrı safî yatırımların fonksiyonu saydı. Sabit oranda büyüme haddinin, nüfus artış haddinin birkaç katına ulaşabileceğini gösterdi; bu iki had arasındaki çarpan, öğrenme parametresinin niteliğiyle belirleniyordu[42].

3) İntibakı, C'deki Değişmede Arayanlar: Solow, Swan, Hicks

Harrod'un büyüme teorisinde, G_w eğer G_n'den büyükse, ekonomi tam istihdam tavanına çarptıktan sonra, depresyon ve işsizliğe giriyordu. Çünkü, ekonominin, teknolojik değişme süratiyle nüfus artış hızının çizdiği sınırı aşması mümkün değildi. Harrod, bu savında, kapital/hasıla oranının sabit olduğunu varsayıyordu. Neo-klasik eğilimdeki iktisatçılar, kapital/hasıla oranının sabit olmadığı durumlarda, piyasa mekanizmasıyla bu intibakın nasıl olacağını araştırdılar. Gerekli büyüme haddinin tabiî büyüme haddinden büyük olduğu bir ekonomide, kapital/hasıla oranının, piyasa mekanizmasıyla değişebileceğini şöyle gösterdiler: Nüfus artış haddinin koyduğu sınırı, ekonomi, emek fiyatını kapitale oranla pahalılaştırmak yoluyla aşar. Diğer bir deyişle, Harrod'un, emekle kapital arasında ikame olanağı vermeyen üretim fonksiyonu, burada yerini, ikamenin gerçekleşebildiği üretim fonksiyonuna bıraktı. Emeğin pahalılaşması, emek-tasarruf edici teknolojik değişmeyi harekete geçirir; K/L oranı yükselir. Aynı üretim miktarı daha yüksek K/L oranıyla gerçekleşince, kapital/hasıla oranı, C, büyür. C'nin büyümesi s/C oranını küçültür, tâ ki, tabiî büyüme haddiyle gerekli büyüme haddi eşitlensin. (K, kapitali, L emeği gösterir).

Eğer tabiî büyüme haddi, G_n, gerekli büyüme haddi, G_w'dan büyükse, yukardaki değişmeler, tam ters yönde olur: Reel ücret, başlangıçtan itibaren ortaya çıkan işsizlik

dolayısıyla, reel faiz haddine oranla düşer. Nispî girdi fiyatlarındaki bu değişme, emek -yoğun teknoloji kullanımını teşvik eder. Aynı üretim miktarı, daha fazla emek kullanımıyla sağlanıyor demek, kapital/hasıla oranının düşmesi demektir. Görüldüğü gibi, burada intibak mekanizması, piyasa ekonomisinin değiştirdiği nispî girdi fiyatlarının etkisinde değişen teknoloji, dolayısıyla, kapital/hasıla oranı değişmelerine bağlıdır.

İlginçtir ki, Keynes ve onu izleyenlerin kurdukları teorilerde depresyona düşme nedeni, şu temel savla ilgilidir: *Ex ante* tasarruflar, tasarruf ve yatırım yapan toplum katlarının ayrıldığı bir ekonomide, *ex ante* yatırımdan büyük olabilir. Oysa, Neo-klasik büyüme modellerinde, bağımsız bir yatırım fonksiyonu yoktur; tasarruflar, yatırımı belirler. Bağımsız yatırım fonksiyonu olmadığı için, tam istihdam dengesinde büyümenin kaçınılmazlığı gösterilebilir. Örneğin, tabiî büyüme haddi gerekli büyüme haddinden büyükse, reel faiz haddindeki yükseliş yatırımları düşürmez; fakat, kapital/hasıla oranını düşürür ve gerekli büyüme haddini yükseltir[43].

Neo-klasiklerin ve Keynes Okulu mensuplarının kurdukları büyüme modelleri, ideolojik tutumlara bağlı olarak modellerdeki varsayımların nasıl değiştiğini, bu farkların, nasıl, kapitalizmin büyümesiyle ilgili çok farklı sonuçlara götürdüğünü açıkça gösterir: Neo-klasik model, ücret-fiyat-faiz esnekliği konusunda, eskiden beri varolan varsayımı sürdürür. Oysa, Keynes ve izleyicileri, bu esneksizliklere ve bunların doğurduğu sonuçlara sistemde önemli yer verir. İkincisi, Neo-klasik büyüme modelleri, tasarrufların yatırımı belirlediğini, oysa, diğerleri, yatırımların fiilî tasarrufları, *ex post* olarak belirlediğini gösterir. Üçüncüsü, Neo-klasik modellerde olduğu gibi bağımsız yatırım fonksiyonu olmayınca, yatırımların tasarruflarla belirlendiği varsayılınca, girişimcilerin bekleyişlerine yer vermenin gereği de yoktur. Oysa, Keynes ve onu izleyerek Harrod, sistemlerinde, girişimcilerin bekleyişlerine anahtar rolü verir.

Görüldüğü gibi, ideolojik eğilimine bağlı olarak, her iktisatçı, kendi amacını gerçekleştirmesini sağlayacak varsayımları yapmaktadır. Biri, iktisadî sistemin istikrarsızlığını göstermek, bunun sistemin içsel dinamiğinden doğduğunu ortaya koymak isterken, diğeri de, içsel dinamiğin tam istihdamda sürekli büyüme yaratabilecek güçte olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır.

4) Dengeli Büyümenin Nitelikleri: Robinson

J. Robinson, kapitalist ekonomiyi tam istihdam dengesinde büyümeye yönelten etkenleri incelemekten çok, almaşık büyüme biçimlerini inceledi; istikrarlı büyüme çeşitleri kadar, istikrarsız büyüme çeşitleri üzerinde de durdu[44]. Ekonominin istikrarlı büyüme şartları olarak, 6 başlıca etkeni ele aldı. Bunları teknolojik şartlar, yatırım politikası, tasarruf şartları, rekabet şartları, ücret pazarlıkları, malî şartlar olarak belirtti. Bu altı şartın almaşık birleşimleriyle ilgili varsayımlara göre de, almaşık büyüme modelleri ortaya koydu.

J. Robinson, Harrod'un gerekli büyüme haddiyle tabiî büyüme haddinin eşitlendiği koşulu, "altın çağı" diye nitelendirdi. Çeşitli maden isimleri verdiği büyüme biçimleri bu altı şartın birleşimine göre oluşuyordu. Büyümeyle ilgili nedensellik ilişkilerini açıklayabilecek model araştırmasında, amacını şöyle saptıyordu:

"Millî politikaların hedefini ve etkisini, değiştirmeyi amaçladıkları "serbest" ekonominin işleyişini anlamadan, değerlendiremeyiz. Bunun için, modelimiz, üretimin tekil firmalar, tüketimin de tekil aileler tarafından, çok önemli bir kontrola tâbi olmaksızın karşılıklı ilişki içinde yürütüldüğü sistemi göstermektedir." (s. 115).

Keynes Okulu mensubu olan J. Robinson, iktisat politikası yoluyla değiştirilebileceğine inandığı ekonominin serbest işleyişindeki davranışını inceledi.

VII — MAKSİMUM BÜYÜME HADDİ: VON NEUMANN

Von Neumann, iki temel koşulu gerçekleştirebilecek sabit oranda büyüme hızını, çok soyut bir matematiksel model içinde araştırdı[45]. Bu koşullardan biri, tam rekabetin gerektirdiği gibi "kâr"ın bulunmamasıdır. İkincisi, bir teknolojik koşuldur: Bir dönemdeki girdi gereklerinin bir önceki dönemin çıktılarını aşmamasıdır. *Denge* bu modelde bütün çıktıların, girdilerin ve yukardaki iki koşulu yerine getirecek üretim süreci yoğunluklarının sabit oranda büyümesi olarak tanımlanmaktadır. Modelin ilk kez iktisadî büyümenin genel denge analizini gerçekleştirdiği kabul edilir. Bu bakımdan, Walras'gil genel denge analizinden daha girifttir. Ayrıca, doğrusal programlama ve oyun teorisinin ilk izleri de modelde bulunmaktadır[46].

Modeldeki ekonomi, doğrusal homojen bir üretim fonksiyonu ile tanımlanır; bir dönemin çıktıları, izleyen dönemin girdilerini oluşturur; her mal her bir üretim sürecinde ya girdi ya çıktıdır; girdi/çıktı oranları sabittir, teknoloji veridir; emek ve doğal kaynakların sınırlayıcı bir etkisi yoktur; tüketim (Sraffa'nın 2. modelinde olduğu gibi) girdi olarak malların emek üretimine dönüşme süreci diye düşünülür; çünkü, sistemde (insan dahil) mallar gibi canlılar da tekrar üretilebilen çıktılardır. Bu koşullardaki bir ekonomi eğer büyüyorsa, bütün çıktılar bir önceki dönemin çıktılarını, yani bu dönemin girdilerini, aşacaktır. *a* ekonomide denge büyüme hızı en yavaş olan nesneyi gösterirse, diğerleri buna eşit ya da bundan daha hızlı büyüyor demektir. Nakdî faiz haddini de B ile gösterelim. Kâr olmaması koşuluna göre, herhangi bir üretim sürecinin girdilerine yapılan nakdî harcama artı bu paranın faiz haddi, bir dönemde, bu üretim sürecinin çıktısına eşit veya bundan büyük olmalıdır. Teknolojik koşula göre de, bütün üretim süreçlerinde herhangi bir girdiden kullanılan toplam, bir önceki dönemde, bu girdiden üretilen miktara eşit veya bundan küçük olmalıdır.

Von Neumann şu sonuçları ispatlar: i) *a* ya eşit olan tek bir denge büyüme haddi vardır; ii) Kâr olmaması koşulu dolayısıyla, bu denge büyüme haddi faiz haddine eşittir, öyle ki, çıktının büyüme oranı ancak faiz giderini karşılar: $a = B$'dir; iii) Tam rekabet koşuluna uygun biçimde, bütün üretim süreçleri sıfır kâr ile çalışır; zararla çalışan üretim süreçleri kullanılmaz; iv) *a* dan üretimi daha süratle büyüyen çıktılar, izleyen dönemde girdi gereklerini aştığı için, serbest mal niteliği kazanır; v) Denge büyüme haddi *a* dan daha büyük bir büyüme oranı sürdürülemez; çünkü, eğer böyle bir oranı sağlayacak alternatif üretim süreçleri olsaydı, girişimciler bu süreçleri kullanacaktı; nedeni de, *B* faiz haddinde, bu alternatif üretim süreçlerinde kâr etme olanağının doğmasıdır. Bu durumda, faiz haddi yükselir, tâ ki, kâr ortadan kalksın. Faiz haddinin yükselmesi, eski

üretim süreçlerini zararlı hale getirir. Diğer bir deyişle, *a* dan daha yüksek denge büyüme oranı sağlayan alternatif büyüme süreçleri varsa, *a*, denge ile bağdaşık olamaz.

Von Neumann'ın bu modeli, üretim ve tüketim "paralı yol" *(turnpike)* teoremleri denilen matematiksel büyüme modellerine öncülük etti; bu teoremler de statik Neo -klasik teorinin temelindeki ideoloji ile bağdaştı[47]. Bu açıdan, tüketim paralı yol modeli ve "birikimin altın ilkesi"ne kısaca değinmekte yarar vardır. Von Neumann'ın "büyüme hızı eşittir faiz haddi" ilkesine, mikro-düzeyde, bir kişinin banka mevduatının artışı örnek gösterilebilir. Örneğin, carî faiz haddi % 10 ise, yatırılan bir lira bir yıl sonra 1.10 lira olur. Bu kişi emek geliriyle geçinip banka mevduatını ve bunun faizini hiç çekmezse, mevduatın yıllık büyüme hızı faiz haddine eşit olur. Bu olgu, makro düzeye aktarılınca şu sonuca varılır: Eğer bütün "kazanılmamış" gelirler yatırıma gider, emek gelirleri tüketilirse, aynı eşitlik geçerli olur. Ekonomi, faiz haddine (kapitalin marjinal verimi) eşit sabit bir oranda büyür: "Birikimin altın ilkesi"nin en şaşırtıcı sonucu şudur: Tüketimin büyüme çizgisi, bu durumda, diğer bütün büyüme çizgilerinden daha yüksektir. "Birikimin altın ilkesi" hattında tasarruf oranı, tam rekabet dengesinde kapitalin gelir payına eşittir; bu koşul, kapitalin marjinal veriminin (faiz haddinin) büyüme hızına eşit olmasıyla aynı şeydir, Böylece, kapital gelirini yatıran kapitalistler, emek gelirlerini tüketen işçilere en büyük katkıyı yapmış, onun tüketiminin de maksimum çizgide büyümesini sağlamıştır. Büyüme haddi eşittir faiz haddi ilkesi de, soyut bir matematiksel modelin basit eşitliği olmanın ötesinde bir anlama bürünmüştür.

VIII — KEYNES'GİL İHTİLALİN REDDİ VE "KARŞI-İHTİLAL"İN YENİ MAKRO TEORİSİ

Keynes'in izleyicileri getirdiği tahlil araçlarını geliştirirken, bir yandan da, 1950'li yıllardan itibaren buna "karşı-ihtilal" *laisser faire* yandaşlarınca geliştiriliyordu. Karşı-ihtilal 1970'li yılların ortasına kadar etkili olamadı; Keynes'gil ve Neo-klasik teorilerin sentezinden Hicks-Hansen'in türettiği teoriye Phillips eğrisinin eklenmesiyle oluşturulan model, akademik çevreler kadar iktisat politikasında da hakimiyetini sürdürdü.

İzleyen yıllarda, oysa, faiz hadleri ve döviz kurlarının, petrol fiyatları ve diğer fiyatların değişken olması, enflasyon içinde durgunluğun yayılması Keynes Okulu'nun varsaydığı temelleri sarstı ve karşı-ihtilallerin güçlenmesini sağladı. 1980'li yıllarda teoride olduğu kadar uygulamada da hakimiyet ikincilere geçmişti; ancak yeni makro teori alanındaki arayışlar devam ediyor. Karşı-ihtilalin uygulamadaki en önemli sonucu enflasyonun birincil, işsizliğin ikincil sorun sayılması oldu; devletin küçülmesi hedefine dönük olarak da sosyal nitelikli kamu harcamaları azaltıldı. Azgelişmiş ülkeler de bu değişmeden olumsuz etkilendi.

A) KEYNES'GİL TAHLİLİN ANLAMSIZLIĞI SAVI VE MONETARİZME GEÇİŞ: FRIEDMAN VE İZLEYİCİLERİ

M.Friedman (ve izleyicileri), Keynes'in eleştirisinden yola çıkıp, hiç de yenilik getirmiş olmadığını söylediler. Friedman, bu sonuca şöyle varıyor[48].

"Genel Teori"de Keynes'in yaptığı, sadece, nakdî gelirle para arzı arasındaki ilişki yerine, nakdî gelirle yatırım veya *otonom* harcamalar arasındaki ilişkiyi vurgulamaktır. Bunun sonucunda, gerek teori gerek politika yatırım, maliye politikası ve tüketim harcamalarıyla gelir ilişkisine önem vermiş, para sahneden silinmiştir. Her ne kadar, Keynes, miktar teorisini reddetmediyse de, ondan farklı bir yaklaşımı vardır. *Eksik istihdam dengesi* koşullarında (Fisher denklemindeki) V veya (Cambridge denklemindeki) *k* nın çok istikrarsız olduğunu ve nakdî gelir ya da para arzındaki bağımsız değişmelere, bunların, edilgen biçimde uyacağını iddia etmiştir. Varsaydığı koşullarda, mübadele denklemi veya Cambridge denklemi iktisat politikası veya geleceği öngörü için yararlı sayılamazdı.

Friedman'a göre, Keynes'in miktar teorisinden ayrılmasına yol açan şu varsayımlardı: Bir kere, para talebini, düşük faiz hadlerinde *mutlak* diye kabul etti. Bu koşulda, para miktarı değişmeden gelir değişebileceği gibi, gelir değişmeden de para miktarı değişebilirdi. Keynes'in kendisi, *mutlak* likidite tercihinin gelecekte önemli olabileceğini söylediyse de, bunu "istisnaî" durum sayıyordu. Bununla birlikte, faiz hadlerini, çoğu zaman bunun ancak biraz üzerinde oluşuyor kabul etti; dolayısıyla, paranın dolanım hızını, sanki bu "istisnaî" durum geçerliymiş gibi istikrarsız diye düşündü[49]. İkincisi, izleyicileri daha da ileri gittiler: Tüketim ve yatırım harcamalarının faiz haddi değişmelerine duyarlı olmadığını kabul ettiler; öyle ki, para miktarındaki değişmelerin, paranın dolanım hızında ters yönde bir değişmeyle telâfi edildiğini ileri sürdüler. Oysa, Friedman'a göre, tüketim ve yatırım harcamalarının faiz elastikliği yüksektir.

Paranın miktar teorisiyle Keynes'gil tahlil arasındaki farklar, Friedman'a göre, teori değil, sadece ampirik bulgularla saptanabilecek varsayımlarla ilgilidir. Bu nedenle, Friedman, paranın dolanım hızının – Keynes'gil teorinin söylediğinin aksine – istikrarlı olduğunu kanıtlamak için genel istatistikî araştırmalara girmiştir[50].

İkinci Dünya Harbinden sonra, Keynes'gil teorinin etkisinde, bir ülke diğerini izleyerek ucuz para politikası uygulamıştır; efektif talep yetersizliğini gidermek için yatırımları artırmayı amaçlamıştır. Sonuç ise, miktar teorisinin öngördüğü gibi, enflasyon olmuştur.

Friedman'a göre, Keynes'in izleyicileri her ne kadar Keynes'gil tahlil araçlarını kullanmaya bugün devam ediyorlarsa da, artık varsayımlarını değiştirmiş bulunuyorlar; ne likidite tercihinin mutlak olduğunu ne de yatırımların faiz elastikliğinin düşük olduğunu varsayıyorlar. Bununla birlikte, tahlillerini *otonom* harcama ve yatırım *çarpanı* çerçevesinde yürütmeye, para miktarını da diğer etkenler arasında sadece bir tanesi kabul etmeye devam ediyorlar. Oysa, istatistikî araştırmalar, paranın dolanım hızının Keynes'in çarpanından çok daha istikrarlı olduğunu gösteriyor[51].

Miktar teorisi kabul edilirse, genel fiyat seviyesi ve nakdî gelir düzeyi açısından, para arzı, anahtar değişken sayılır. Para arzı üretime oranla fazla artmamalıdır ki enflasyon, az artmamalıdır ki deflasyon önlenebilsin. Ne var ki, miktar torisinin *reel* gelir artışıyla ilgili bir iddiası yoktur: Hem enflasyon hem (genel fiyat seviyesi düşüşü anlamında) deflasyon, ekonominin büyümesi, duraklaması ya da gerilemesiyle bağdaşabilir. Para arzı makro değişkenlerin nakdî değerlerini belirlemekle beraber, reel değişken-

leri ancak *geçici* olarak değiştirebilir. Reel faiz haddi, reel ücret, reel millî gelir ve istihdam hacminin, para arzından etkilenmeyen tek reel denge değeri vardır; bunlar uzun dönemde reel etkenlerle belirlenir. (Bkz: Pg. D.)

Keynes'gil tahlilden çıkarılan "maliye politikasına güven"de, Friedman'a göre, yerinde bir inanç değildir. Çünkü, miktar teorisine göre devletin bütçe fazlası ya da açığı vermesinin ekonomiye etkisi, malî kaynakların hangi yollardan karşılandığına bağlıdır: Eğer bütçe açığı para arzı genişletilmeden halktan borç alarak karşılanıyorsa, bunun ekonomideki *doğrudan genişletici* etkisi, malî kaynakların devlete aktarılmasının yol açtığı *dolaylı daraltıcı* etkisi tarafından büyük ölçüde giderilmiş olur. Ayrıca, bunun genişletici etkisi, ancak, bütçe açığının devam ettiği sürece özgüdür. Buna karşılık, eğer bütçe açığı para arzı genişlemesiyle karşılanıyorsa, durum farklıdır. Açık ortadan kalktıktan sonra da, genişleyen para arzı genişleyici etkisini sürdürür. Ne var ki, bunun için devletin bütçe açığı vermesine gerek yoktur; para arzını genişletecek diğer herhangi bir etken aynı sonucu verir. (Bkz: pg. C)

Böylece, Keynes'in izleyicilerine göre iktisadî düşüncede "ihtilâl" yaratan Keynes'gil teori, monetarist M. Friedman'a göre, miktar teorisiyle açıklanamayacak hiçbir şey söylemediği gibi, dayandığı varsayımlar da ampirik bulgularla doğrulanmıştır. Devlet, konjonktür dalgalarını gidermek amacıyla para arzı değişmelerine dahi güvenemez. Yapacağı tek iş, her yıl para arzını (reel gelir artış haddine göre) sabit bir oranda artırmakla yetinmektir. Yani, liberal anlayışa uygun biçimde, devletin uygulayacağı en iyi politika, hiçbir işe karışmamaktır[52].

Nitekim, monetarism'in Keynes öğretisinin yerini aldığı 1970'li yıllardan sonra, kamu gelirlerini ve kamu harcamalarını, dolayısıyla da devletin ekonomideki rolünü azaltmayı haklı gösteren teoriler kurulmaya; iktisat politikasında da "talep yönetimi" yerine ekonominin "arz yönü"nü vurgulayan politikalar gündeme gelmeye başladı. Keynes teorisi, uygulamada, efektif talebin ekonomiyi enflasyon ve deflasyona sürüklemeyecek düzeyde tutulması anlamında "talep yönetimi" politikalarını ortaya çıkarmıştı. Buna karşılık, enflasyon ve durgunluğun yoğunlaşmasını izleyerek, ekonominin toplam arz eğrisinin dışarı doğru genişletilmesini ileri süren, yani "arz-yönü iktisadı"na dayanan ve bunu da devletin ekonomideki rolünün azalmasında gören, politikalar uygulamaya girdi. Bu uygulamalar, vergilerin düşürülerek ve kamusal denetimin azaltılarak bireyleri daha fazla çalışmaya, şirketleri daha fazla tasarruf ve yatırım yapmaya teşvik ederken yaygın sosyal refah harcamaları da azaltıldı; böylece "gönüllü" işsizlerin carî ücreti kabul edip çalışması beklendi.

Kısacası, Keynes'gil teori ve politika yerini monetarism ve arz-yönü iktisadına bırakırken, (askerî harcamalar dışında kalan alanlarda) devletin ekonomideki rolü de azaltılmıştır. Uluslararası kredi kurumları yoluyla, bu uygulama, yeni gelişen ülkelere de yayılmıştır. Yani, *laisser-faire* ideolojisi geri gelmiştir.

B) MİKTAR TEORİSİNE DAYANAN KONJONKTÜR TAHLİLİ: FRIEDMAN

Friedman için iktisadî istikrarsızlık, para miktarındaki değişmelere bağlı bir olaydır ve devletle bankaların iktisadî sisteme müdahalesinden doğar[53]. 1929 Büyük Dünya Dep-

resyonunu, ABD para stokunda 1930'lardaki büyük azalışa dayanarak nakdî bir olay sayar. Keynes'in efektif talep teorisini, fiyatlardaki düşüşün reel geliri artırdığını göz önünde tutmadığı için suçlar; işsizliği, iktisadî sistemdeki bir aksaklıkla ilgili görmez. Bundan ötürü, çağdaş kapitalizmin işleyişini ve istikrarsızlığını, miktar teorisinin kendi ifade ettiği şekliyle, açıklayabileceğini iddia eder. Ancak, Friedman, daha sonra yayınladığı araştırmalarında, para miktarındaki değişmelerin konjonktür dalgalarını yaratmada tek etken olduğu savından vazgeçmiş, katı tutumunu hafifletmiştir. İstatistikî araştırmalarında aradığı şudur:

> *"Para (miktarındaki) değişmelere konjonktür dalgalarını açıklayan temel etken diye mi bakabiliriz, yoksa diğer etkenlerin yarattığı konjonktür dalgalarını, para miktarı, sadece yansıtmakla mı kalmaktadır?... Hiç kuşkusuz, paranın rolü ne olursa olsun, konjonktür dalgalarının ortaya çıkmasında diğer etkenler olabilir ve mutlaka da vardır. Bundan ötürü, burada söz konusu olan sorun, paranın da önemli ve bağımsız bir etkisi olup olmadığıdır; yoksa, konjonktür dalgalarının tek kaynağı ve kendisinin bundan tamamıyla bağımsız olduğu değildir"*[54].

Geliştirdiği parasal konjonktür modelinin temel öğeleri şunlardır[55]:

i) Nakdî millî gelir, nakdî ücretler ve bunların değişme hadlerini, fiyatları belirleyen etken para miktarıdır. Fakat, para, reel değişkenleri ancak *geçici* olarak etkileyebilir; bunlarda sürekli değişme sağlayamaz. Reel ücretler, reel faiz hadleri, işsizlik reel etkenlerle belirlenir ve bu sonuncular veri iken, diğerlerinin belirli bir denge haddi vardır.

ii) Para arzı, nakdî harcama ile gelir ve fiyatları, ancak bir *gecikme* ile etkiler. (ABD için hesaplanan) bu gecikme 6-9 ay arasındadır. Bu gecikmeden ötürüdür ki, para arzını, konjonktür dalgasını giderecek biçimde değiştirmek olanaksızdır. Para arzı, reel gelir artışını izlemekle yetinmelidir. Yıllık para miktarı artışı % 2 (daha önceki çalışmalarında % 4) kadar olmalıdır.

iii) Para arzı değişken olduğu halde, para talebi fonksiyonu istikrarlıdır. (Marshall anlamında) para talebinin istikrarı, halkın reel gelirinin sabit bir oranını elde para olarak tutmak isteğiyle ilgilidir. Bu oran, faiz hadleri değişmesine çok duyarlı değildir. Yani, atıl para talebi önemli değildir; para talebi fonksiyonu istikrarsız da değildir.

iv) Para arzı, iktisadî düzene *dışsal (egzojen)* bir etkendir. Devlet ve banka sisteminin etkisiyle değişir; fiyatlar ve nakdî gelir değişmelerinden bağımsızdır. Para arzının değişme haddi, konjonktür dalgalarından önce değişir: Genel iş hayatı doruğa erişmezden daha önce, para arzının değişme haddi doruğa ulaşır; iş hayatı en düşük düzeye inmezden daha önce de, "dip"e iner. Para arzındaki devresel değişmenin yüksekliği, iş hayatındakiyle yakından ilişkilidir. Yatırım ya da *otonom* harcamalara oranla, para arzı, konjonktür dalgası boyunca nakdî gelirle daha yakın ve düzenli ilişki gösterir. Yani, gelirdeki değişmeler, Keynes teorisinin söylediğinin aksine, yatırım değil, daha çok para arzından etkilenir.

v) Nakdî gelirdeki devresel değişmelerin çapı para miktarından daha şiddetlidir. Öyleyse, "para çarpanı"ndan bahsedilebilir: Para çarpanı, "gelirdeki nisbî değişme/para

arzındaki nisbî değişme" diye tanımlabilir. Böylece Keynes'deki yatırım çarpanının yerini, Friedman'da para çarpanı alır.

Para arzındaki değişmelerin gelirde hangi mekanizma yoluyla değişmeler yarattığına gelince:

> *"Paradaki değişmelerin nakdî gelirdeki değişmelerin anahtarı olduğunu söylemek bir şeydir; paradaki değişmeyi ekonomideki değişmeye bağlayan mekanizmayı ayrıntılarıyla bilmek bir başka şeydir."* (s. 147).

Friedman, birinci olguyla ilgili bilgisine kesin güveni olduğu halde, birinciden ikinciye doğru bağlantı kuran mekanizmayla ilgili ayrıntılı bilgilere güvenle sahip olmadıklarını belirtir. Oysa, açıktır ki, savını destekleyebilmesi açısından, para miktarı değişmelerinin intikal sürecinin açıklanması temel önem taşımaktadır.

İktisadî istikrarsızlığın nedeni para miktarındaki değişmeye bağlanınca, istikrarsızlığı giderme yolunun da aynı etkende aranması olağandır: Yapılacak iş, Merkez Bankalarının, her yıl para arzını reel gelir artışını izleyen belirli bir oranda (% 2 veya 4 gibi) artırmasıdır. Konjonktüre karşı bunu giderici politika uygulanması ise olanaksızdır: Çünkü, bir yandan, gelir değişmesi para miktarındaki değişmeyi bir gecikme ile izler; bir yandan da, politika kararları alınıp uygulanıncaya kadar aradan bir süre geçer. Kısacası, konjonktür dalgalarını gidermek için para politikası gibi ekonomiye en dolaylı müdahale aracını dahi kullanmaya ne gerek vardır, ne de olanak. Burada, ne istikrarsızlıkla suçlanan kapitalizm ya da kapitalist sınıf vardır; ne de, konjonktür dalgasını gidermek için devletin herhangi bir biçimde ekonomiye müdahalesi gerekli ya da olanaklıdır.

C) DIŞLAMA ETKİSİ VE MALİYE POLİTİKASININ OLUMSUZ ETKİLERİ: M. FRIEDMAN VE İZLEYİCİLERİ

Keynes ve izleyicilerinin *para miktarını ihmal edip,* sadece kamu harcamalarını bütçe açığı yoluyla artırma ve böylece efektif talep genişlemesiyle tam istihdama ulaşmaya indirgenen iktisat politikası önerileri, *laisser-faire* yandaşlarınca şiddetle reddedildi. M. Friedman ve izleyicileri, "Neo-klasik senteze dayanan faiz haddi" tahlilinden hareketle, para arzı veri iken kamu harcamalarındaki artışın özel yatırımları ve diğer harcamaları azaltacağını, "Dışlama Etkisi" *(crowding out)* başlığı ile açıkladılar. Bazı biçimlerinde bu etki % 100 olabileceği için efektif talepte sonuçta hiçbir artış olmayacağını, diğerlerinde ise etkinin daha sınırlı olacağını belirttiler. Öyleyse, maliye politikası etkisizdir; hatta kamu kesiminin etkinliği düşük olduğu için, kamu harcamaları özel harcamalar aleyhine genişledikçe bütün ekonominin etkinlik düzeyi düşer. Yani, uzun dönem etkisi yararlı olmayıp, olumsuzdur. Keynes'gil teorinin çelişkileri, böylece, bu teorinin aleyhine kullanıldı ve aynı tahlil aletleriyle tam tersi politika önerilerine varıldı.

Aşağıda Dışlama Etkisi değişik biçimleriyle incelenecektir.

i) Muamele Dışlama Etkisi: Kamu harcamaları artışı IS eğrisini yukarı kaydırıp geliri artırırken, ekonomi LM eğrisi üzerinde yukarı doğru çıkar (Bkz: Bu bahis, şekil 1-4); muamele güdüsü ile para talebi artışı faiz haddini yükseltir. LM eğrisi dik bir doğru de-

ğil de müsbet eğimli ise, faiz haddi yükselişi özel yatırımları azaltsa da sıfırlamaz; toplam harcamada net bir artış olur. Ancak LM dik doğru ise, yani – Klasiklerin varsaydığı gibi – para talebi faiz haddi değişmelerine tamamıyla duyarsızsa, Dışlama Etkisi tamdır; kamu harcamalarına eşit tutarda özel yatırım harcaması azalışı olur.

ii) Finansal Dışlama Etkisi: Devlet bütçe açıklarını kamu kâğıtları (hazine bonoları, devlet tahvilleri) satışıyla karşılıyorsa, özel yatırımlara yöneltilebilecek mali kaynakları kullanıyor demektir. Oysa, özel yatırımlar, faiz haddi ve finansal tasarruf kaynaklarının fonksiyonudur: İkinci genişleyip birinci düşerken özel yatırımlar artar; ya da ikinci daralıyorsa tersi olur[56]. Bu bakımdan, kamu harcamaları artarken yukarı kayan IS eğrisi, özel yatırımlar azaldıkça aşağı kayar. Net sonuç sıfırdır, Dışlama Etkisi tamdır. Değişen sadece kamu ve özel olarak harcama birleşimidir; bu, kamu lehine dönmüştür.

iii) Reel Servet ve Portfolio Dışlama Etkisi: Devlet bütçe açıkları yoluyla sürekli borçlanırken, halkın elinde kamu kâğıtları birikimi artar; bu (Pigou anlamında) reel servet etkisi yaratır. Tüketim harcamaları ve para talebi aynı zamanda reel servete bağlı olduğu için, reel servet artışı tüketim harcamalarını, bu da muamele güdüsü ile para talebini artırır; bu yoldan portfolio Dışlama Etkisi yaratır.

Kamu harcamaları artarken IS eğrisi yukarı kaymıştır. Ancak, reel servet etkisi yoluyla kamu kâğıtları birikimi tüketim harcamalarını artırırken, LM eğrisi de sol yukarı tarafa kaymıştır; öyle ki, her gelir düzeyinde para piyasasının dengesi için gereken faiz haddi yükselmiştir. Hem IS hem LM eğrileri yukarı kaydığı için, Dışlama Etkisi açısından net sonuç bu kaymanın oranına bağlıdır; yani net sonuç Dışlama Etkisi açısından tam veya kısmi olabilir. Daha önemlisi de şudur: IS eğrisine oranla LM eğrisi daha yüksek oranda yukarı kayıyorsa, ekonomide gelir artışı yerine faiz haddi yükselişi hâkim olur; ekonomi sürekli daralmaya girer. Çünkü, her dönem bütçe açığı ve devlet borçlanması devam ediyorsa, her dönem yeni kamu kâğıdı satışı geliri tekrar düşürürken, faiz haddini tekrar yükseltir. Sürekli daralan, istikrarsız bir ekonomi ortaya çıkar. Maliye politikası, bu noktada, artık etkisiz olmaktan öteye geçmiş zararlı olmuş demektir[57].

Yukardaki üç etki ekonominin talep yönünden kaynaklanan Dışlama Etkisi ile ilgilidir. Bunlar olmasa da, arz yönünden Dışlama Etkisi benzer sonuçlar yaratır: Ekonomide atıl kaynaklar yoksa, kamu harcamalarındaki artış genel fiyat seviyesini yükseltir, dolayısıyla reel serveti azaltır; bu da, tüketim harcamalarının kısılmasına yolaçar. Fiyat artışı aynı zamanda reel para stokunu azaltıp faiz haddini yükselttiği için, yatırımları da azaltır. Bu kez, kamu harcamaları artışı, özel yatırım ve tüketim harcamalarını yine dışlamıştır.

D) PHİLLİPS EĞRİSİ, TABİİ İŞSİZLİK VE EFEKTİF TALEBİ AYARLAMA POLİTİKASININ ETKİSİZLİĞİ: M. FRIEDMAN VE İZLEYİCİLERİ

Yukardaki paragrafta incelenen Dışlama Etkisi gibi, beklentilerin eklendiği Phillips eğrisinden M. Friedman ve izleyicileri yine aynı sonuca vardılar: Maliye politikası yoluyla efektif talep artırılamayacağı gibi (Dışlama Etkisi), efektif talebi genişletme yoluyla işsizlik de uzun dönemde azaltılamaz. Yani, Keynes ve izleyicilerinin politika önerileri geçersizdir.

A.W. Phillips yaklaşık bir asırlık veriler ile İngiltere'de nakdî ücretlerin değişme haddi ile işsizlik oranı arasındaki ilişkiyi araştırmıştı; vardığı sonuç, bu ilişkinin negatif eğimli bir eğri çiziyor olmasıydı: Biri artarken diğeri azalıyordu[58]. 1950'li yılların sonunda henüz Keynes'gil düşünce çerçevesi makro-iktisatta hâkim iken, gözlenen negatif ilişki iktisat politikasının açmazı diye düşünüldü; çünkü, enflasyon oranı ile işsizlik oranı arasında da negatif ilişki sonucu çıkıyor, tam istihdama varılmazdan çok önce işsizlikteki azalışın daha yüksek enflasyon oranı gerektirdiğini gösteriyordu. Phillips bulduğu ilişkinin gerisindeki teori ile ilgilenmedi; fakat, bu ilişkiye beklentileri içeren (beklentiler eklenmiş Phillips eğrisi, BEPE) Friedman, buna ilişkin teoriyi oluşturdu[59].

Friedman hükümetin para ve maliye politikalarını efektif talebi genişletmek amacıyla kullanmasının, işsizliği ancak *geçici* olarak *kısa vadede* azaltabileceğini; *uzun vadede* ise, işsizlik *tabiî işsizlik* dediği düzeye dönerken, sadece enflasyonun yükselmiş olacağını savundu. Bir yandan kısa vadeli ve uzun vadeli BEPE ayırımı yaptı, bir yandan tabiî işsizliği, uzun dönemde istihdamı belirleyen reel etkenlerle açıkladı. Teorisi şu savlarla kuruldu: Efektif talep genişletildiğinde, genel fiyat seviyesinde *beklenmedik* bir artış olur; ücretler hemen artmadığı için, emek arzı veri iken, işverenlerin işçi talebi artar; işsizlik azalır, üretim düzeyi yükselir. Yani, kısa dönemde Phillips eğrisinin negatif eğimi geçerlidir: Daha yüksek fiyat düzeyinde daha az işsizlik vardır. Ancak, fiyat artışı devam edince, işçilerin beklentileri bundan etkilenir. Daha yüksek ücret talepleri bu beklentiyi yansıtır; emek arz eğrisi sol yukarı kaymıştır. Bu, aynı istihdam düzeyinde daha yüksek ücret talep edilmesi demektir. Dolayısıyla, üretim maliyeti artar, üretim ve istihdam eski düzeyine döner; tek fark bunun daha yüksek fiyat düzeyine yol açmasında yatar. Enflasyon beklentileri değiştikçe BEPE eğrisi sabit kalmaz, bütünü ile kayar: Bunun artması beklentisi eğriyi yukarı kaydırdıkça, uzun dönemli BEPE eğrisi (yatay eksende işsizlik gösterilirse) yatay eksene dikey inen bir dik doğruya dönüşür; bunu kestiği nokta *tabiî işsizliği* gösterir. Genişletici efektif talep politikası, uzun dönemde işsizliği tabiî işsizlik oranının altına indirememiş, sadece genel fiyat düzeyini yükseltmiştir. Hükümetin para ve maliye politikaları yoluyla efektif taleple oynaması işsizliği azaltmak gibi bir yarar sağlamazken, uzun dönemde süregen enflasyon yaratır. Yani, *laisser-faire* en iyi politikadır.

Friedman'ın tabiî işsizlik hipotezi uzun vadeli BEPE eğrisinin niteliğine ilişkin ampirik araştırmalara hız verdi[60]. Bu araştırmalardan çok kesin sonuçlar, ya da efektif talebi genişletici politikaların tümüyle etkisiz olduğu sonucu çıkmadı. Çok zaman olduğu gibi, bu kez de herkes kendi inancına uygun sonuçları kullandı: Keynes'i izleyenler genişletici efektif talep politikasının, Neo-klasik çizgiyi izleyenler *laisser faire*'in savunmasını sürdürdüler. Aşağıda incelenen Rasyonel Beklentiler Hipotezi, işte bu ikinci çizgidekilerin oluşturduğu yeni düşünce çerçevesidir.

E) RASYONEL BEKLENTİLER HİPOTEZİ VE EFEKTİF TALEBİ AYARLAMA POLİTİKASININ ETKİSİZLİĞİ: LUCAS-SARGENT ([61])

BEPE eğrisinin uzun vadede dik bir doğru olduğunu göstermeyen araştırmaları Neoklasik çizgiyi sürdürenlerin kabul etmeme nedeni şuydu: Bu durum, işçilerin uzun va-

dede de "para yanılgısı"nda olmaları, yani Keynes'in savının kabulü demekti. Oysa, işçiler "rasyonel"di, enflasyon beklentisini aynı oranda ücret taleplerine yansıtıyorlardı. BEPE eğrisine ilişkin araştırmalar, işçilerin enflasyon beklentilerini geçmişteki enflasyon oranlarına dayandırdığını varsaymıştı. Bu varsayımın geçersizliği, Rasyonel Beklentiler Hipotezi (RBH)'nin çıkış noktası oldu: Buna göre, enflasyon beklentilerini sadece geçmiş enflasyon oranına dayandırmak akılcılıkdışı (irrasyonel) bir davranıştır; beklentilerin geçmişe intibak edici (adaptiv) olduğunu varsayar. Oysa, akılcı bireyler beklentileri oluştururken enflasyonu etkileyebilecek bütün öğeleri, bu arada hükümetin izlediği para ve maliye politikalarını hesaba katar. Para yanılgısı uzun vadede geçerli olmaz.

R.E.Lucas'ın[62] ileri sürdüğü ve Sargeant ile Wallace'ın[63] yaydığı RBH, bu düşünce çizgisinin uzantısıdır. Hükümet durgunluğa karşı genişleyici para politikası uygularsa, bu, enflasyon beklentisini (Fisher'in mübadele denklemi MV = PT'deki V ve T'nin değişmediği varsayılır) para arzındaki artışla aynı oranda artırır. BEPE eğrisi yukarı kayar. Kişiler hükümetin nasıl bir politika izlediğini algıladıkları anda beklentilerini buna ayarladıklarına göre, üretim ve işsizlik bundan etkilenmez; sadece enflasyon hızı etkilenir. Öyleyse, konjonktür dalgalarını gidermek amacına dönük para politikası işsizlik açısından etkisizdir; fakat enflasyon yarattığı için olumsuzdur. Ancak, kısa vadede, *beklenmedik* enflasyon *geçici* olarak işsizliği tabii işsizlik sınırının altına indirebilir; çünkü, akılcı bireyler için para yanılgısı ancak geçici olabilir.

RBH'nin iktisat politikasına ilişkin savı daha sonraki çalışmalarda desteklenmedi. S. Fisher, RBH'ni içeren modellerde para politikasının istikrara katkı yapabileceğini gösterdi; ücret esneksizliği varsaydığında Keynes'gil politikalara vardı[64]. Yine de RBH, *laisser-faire*'i güçlendiren bir sav olarak gündemde kaldı. Ayrıca, makro-ekonomik modellerin içerdiği beklenti değişkeninin niteliğini etkiledi, bunun "rasyonel" olduğu kabul edildi.

F) YENİ ARAYIŞLAR VE İKTİSAT POLİTİKASI

Makro-ekonomi teorisinde arayışlar sürüyor ve görünüşe göre sürmeye de devam edecek. Yeni-klasik iktisat diye tanımlanan bir teoriler takımı, aslında, Neo-klasik konjonktür teorileri altında incelediğimiz teorileri bazı yeniliklerle yinelemekten başka bir şey yapabilmiş değil: Bir bölümü, parasal konjonktür teorilerini, bir diğer bölümü reel konjonktür teorilerinin Schumpeter'vari teknolojiyi vurgulayan, diğerleri ise konjonktür dalgası boyunca üretim yapısındaki değişmelere öncelik veren von Mises-Hayek çizgisini sürdürüyor. (Bkz: Bahis XXI)

Bir bölüm iktisatçılar ise hükümetlerin iktisat politikasını yasal biçimde kısıtlamayı savunuyor: Para miktarı değişmelerinin, vergi-kamu harcamalarının kurallara tabi olmasını, politikacıların bu alanlarda istedikleri gibi davranamamaları gerektiğini ileri sürüyor[65].

Yeni-Keynes'ciler diye tanımlanan bir diğer grup ise, ücret-fiyat esneksizliğinin mikro-ekonomik temellerini (monopollü rekabet piyasaları, toplu sözleşmeler vb...) inceleyerek Keynes'gil makro-ekonominin savunma yollarını arıyor.

Bu arayışların sürdüğü 1980'li yıllarda "serbest piyasa ekonomisi" diye, başta ABD ve İngiltere gibi ileri-sanayi ülkeleri ile Türkiye ve Meksika gibi yarı-sanayileşmiş ülkeler *laisser-faire*'e geçişi yaşadılar. Bunları, çöken Doğu bloku ülkeleri dönemin sonundan itibaren izledi. Ancak makro-ekonomik istikrarsızlık her yerde birikimli olarak arttı, 1990'dan sonra yoğunlaştı. Yukarda incelenen teorilerin çelişkisi de bu oldu. Politika önerilerinin uygulamaya konduğu dönemin gerçekleri, teorileri doğrulamadı. Bu nedenle, makro-ekonomi alanında arayışlar önümüzdeki yıllarda da devam edeceğe benzemektedir.

XXVIII

KENDİLİĞİNDEN İKTİSADÎ BÜYÜME TEORİLERİNE TEPKİ: AZ GELİŞMİŞ ÜLKELERİN KALKINMASI VE İKTİSADÎ PLANLAMA

Batılı ileri sanayi ülkelerinde piyasa güçlerinin *kendiliğinden* işleyişinin, tam istihdamı sağlayacak *yatırım hacmini* daima gerçekleştiremediği, devletin kamu yatırımları yoluyla, bu açığı kapaması gerektiğini açıklayan J. M. Keynes ve Tam İstihdam Okulu, *laisser -faire*'e kısmî tepkiler içinde – kapitalist ülkeler açısından – en şiddetlisini teşkil eder. Fakat, bugünün azgelişmiş ülkeleri (bundan böyle AGÜ) söz konusu olduğunda, *laisser -faire*'e gösterilen tepki, bundan da daha şiddetli oldu. Piyasa güçlerinin *kendiliğinden* işleyişinin, ne bu ülkelerin kalkınması için gerekli *yatırım hacmini*, ne kaynaklarının *optimal dağılımını* sağlayabileceği, AGÜ ile ilgilenen birçok iktisatçı tarafından kabul edildi. Bu ülkeler, kendi içsel güçlerinin dinamiğine ve piyasa mekanizması yoluyla dış etkenlere açık bırakıldığında, birincinin, iktisadî durgunluk dengesini sürdüreceği, ikincinin de, genellikle olumsuz etkileri olacağı, böylece, gelişmelerinin olanaksız olacağı gibi, karamsar bir tablo ortaya çıktı. Bu savlar, AGÜ ile ilgilenen iktisatçıları, gelişme sorununu çözmek için iktisadî planlamanın gerekliliğine götürdü.

Günümüzde, kapitalizmin, kendi içsel dinamiğiyle gelişen bir sistem olarak "büyüme"sinden bahsedildiği halde AGÜ'in, "kalkınması" konu edilir. "Büyüme", bir iktisadî sistemin kendi içsel güçlerinin dinamiği ile iktisadî (Marx ile Schumpeter'in teorilerinde, aynı zamanda toplumsal-kültürel) yapıda, nicelik ve nitelik itibariyle yığımlı değişme ve gelişme yaratabilmesi demektir. "Kalkınma" ise, toplumdaki içsel güçlerin *kendiliğinden* işleyişinin bu değişmeyi ve gelişmeyi sağlayamaması dolayısıyla, bilinçle bunlara müdahale etmek, nicelik ve nitelik açısından işleyişini değiştirmek, toplumsal-iktisadî yapıya piyasanın *kendiliğinden* işleyişinin gerçekleştireceğinden farklı bir nitelik vermek anlamında kullanılır. Diğer bir deyişle, piyasa mekanizmasına müdahale, "kalkınma" deyimine içerilmiştir. Amaç AGÜ'de kapitalizmin doğması ve yaşamasını yoğun kamu müdahalesi ve iktisadî planlamayla sağlamaktır; bunun için piyasa mekanizmasının işleyişini düzenlemektir; kapitalizmin diğer kurumları, olduğu gibi kabul edilir.

1970'li yılların ikinci yarısında dünyada yayılmaya başlayan durgunluğa kadar, AGÜ'in kalkınması sorununda *laisser-faire*'i savunanlar (Haberler, Bauer, Yamey, F. Viner, H. Johnson, M. Friedman gibi) azınlıkta kalmış, iktisat politikası düzeyinde de

pek etken olamamıştır. Ancak, durgunluk yoğunlaşıp sorunlar arttıkça, bu inançtaki iktisatçıların özellikle ABD'de sayısı artmakla kalmamış, uluslararası kredi kurumları yoluyla izlenecek politikalar konusunda etkenliği de artmıştır. Böylece, iktisadî planlama konusu geri plana düşmüş, serbest piyasanın etkinliği, AGÜ için de ön plana çıkmıştır.

I — İKTİSADÎ ALTYAPI VE İKTİSADÎ DÜŞÜNCEYİ HAZIRLAYAN ŞARTLAR

AGÜ kavramı, bugünün gelişmiş-sanayileşmiş ülkelerinin karşıtı olarak yaratıldı[1]. Bir nedeni, azgelişmişlik olgusunun göreceli olmasıdır: Bu ülkeler, günümüzün gelişmiş-sanayileşmiş ülkelerine *oranla,* fakirdir. İkincisi, bu ikili ayrımın doğması, Ortaçağ sonundan itibaren Batı Avrupa ve uzantısı denizaşırı Yeni Dünya ülkelerinde kapitalizmin yerleşmesi ve gelişmesine, diğer yandan, gelişmesini sömürgeciliğe dayandırmasına bağlanabilir. Sömürgecilik, birincilerin gelişmesini süratlendirirken, sömürgeleşen ülkeler fakir kalmıştır. Politik bağımsızlıktan tamamıyla veya kısmen yoksun olduğu dönemde AGÜ iktisatçıların pek dikkatini çekmedi. İktisatçıların bunlarla uzun boylu ilgilenmesi, temelde, İkinci Dünya Harbi sonrası döneme rastlar; 30-35 yıllık bir tarihçesi vardır[2]. Önce Doğu Avrupa ülkelerinin iktisatçıları 1930-40'larda bu ülkelerin yapısal farkları üzerinde durdu, kalkınmaları için piyasa mekanizmasının yetersizliğini belirtti. Bugünün AGÜ o zamanlar tam veya yarı sömürge durumunda bulunuyordu. Sömürgelerin ana-vatan (metropol)ın bir parçası sayılması, çağın gereklerine göre bunların kalkınması değil, ana-vatan için bunlardan yararlanmanın temel sorun olması, "AGÜ'in kalkınması" diye bir sorunun doğmasını önledi. Buna, Neo-klasik Okulun gelişmeyle pek ilgilenmemesi yanında, kapitalizmin evrensel kabul ettiği kurumlarının her ülkede aynı olanakları yaratabileceği inancı da eklenmelidir.

Birinci Dünya Harbinden ve İkinci Dünya Harbinden sonra, sömürge ve yarı sömürgelerin politik bağımsızlığa kavuşmaları ile refah düzeylerini yükseltme özlemi, bilinçli bir istek haline geldi. *Laisser-faire*'in bu ülkelerin gelişmesine o güne dek yardımcı olmadığı AGÜ kalmalarından belli olduğuna göre, kalkınma için *laisser-faire*'ın dışında yollar aramak gerekti. Sosyalist ülkelerin felsefesi ve kalkınma yöntemi benimsenmeyince, AGÜ'in kalkınması, kapitalist ve sosyalist sistemlerdeki kurumların bir karmasına dönüştü. Bir yandan bireysel girişim, üretim araçları özel mülkiyeti, kâr teşviki gibi kapitalizmin temel kurumları; bir yandan piyasa mekanizmasının işleyişindeki aksaklıkları düzeltmek üzere, "yol gösterici" planlama ve bazı alanlarda kamu yatırımları benimsendi. Ancak, 1980'den sonra bu süreç yerini serbest piyasa ekonomisi, özelleştirme, yabancı sermaye aleyhine ayırım yapmama gibi uygulamalara bıraktı. Kalkınmaya ilginin yerini AGÜ'in düzenli borç ödeyebilmeleri aldı.

II — AGÜ'İN İÇSEL DİNAMİĞİ VE FAKİRLİK KISIRDÖNGÜSÜ: LEIBENSTEIN, NURKSE

AGÜ'in, *aşağı-yukarı durağan (quasi-statik)* bir fakirlik dengesinde bulunduğu savı, bu ülkeler için kurulan teorileri, kapitalizmin büyüme teorisinden ayırır. Buna göre, AGÜ'in içsel kuvvetleri, fakirlik kısır döngüsüne yol açar; piyasa mekanizmasının mü-

dahalesiz işleyişi, bu fakirlik çemberini kırmak olanağını vermez. Birçok iktisatçı aynı fikirleri ileri sürmüş olsa da, bunların en tanınmışları, Nurkse ve Leibenstein'dir.

Nurkse, AGÜ'deki *durağan* fakirlik dengesini, şu kısır döngü ile açıklar:

a) Kişi başına düşük reel gelir, düşük verimlilik demektir; düşük verimlilik, kişi başına kapital kullanımının yetersizliğiyle ilgilidir; kapital yetersizliği, tasarruf kapasitesinin küçüklüğünden doğar; kişi başına düşük reel gelir de, düşük tasarruf kapasitesini açıkladığına göre, bu toplumlar, tasarruf kapasitesi açısından, içinden çıkılmaz bir çember içindedir[3].

b) Diğer yandan, yatırım "dürtüleri", piyasanın genişliğiyle sınırlıdır; piyasanın genişliğini belirleyen başlıca etken, satınalma gücüdür; bu da, AGÜ'de düşük verimlilik dolayısıyla zayıftır; düşük verimlilik, üretimde kullanılan kapitalin azlığı; bu sonuncu da, hiç olmazsa kısmen, düşük yatırım dürtüsüyle ilgilidir. Kapital arzı, tasarruf kapasitesi ve arzusu; kapital talebi, yatırım dürtüleriyle belirlendiğine göre, kapital teşekkülünün, hem arz hem talep yönünde, bir kısır döngü vardır. Kısacası, bir ülke fakir olduğu için fakir kalır.

Leibenstein'in ifadesinde, AGÜ'in kısır döngüsü, toplumun içsel dinamiğine bağlanır ve tamamıyla olmasa da, *neredeyse istikrarlı* bir fakirlik dengesi ortaya çıkar[4]. Buna göre, kişi başına gelirin ancak geçimlik düzeyde bulunduğu koşullarda, kişi başına gelirdeki küçük artışlar geliri eski düzeyine döndürecek etkenleri harekete geçirir; gelir düşürücü etkenler, kişi başına gelir çok düşükse, yüksek olduğu koşullara oranla çok güçlüdür. Örneğin, köyde yapılan küçük yatırımlarla kişi başına gelir biraz yükseldiğinde, nüfus artış hızı da yükselir; nüfus artışı ve azalan getiri kanununun etkisiyle, kısa bir süre sonra kişi başına gelir, eski geçimlik denge düzeyine döner. Leibenstein'e göre, AGÜ'de girişimcilerin faaliyetleri de gelir yükseltici etkenler yanında gelir düşürücü etkenleri harekete geçirir: Her girişimci bir eyleme geçtiğinde, kâr fırsatları arar. Fakat, bir girişimci için kâr fırsatları, ya aynı zamanda millî geliri de artırır (sıfırdan büyük toplamlı oyun); ya da, birinin kazandığını diğerinin kaybettiği (sıfır toplamlı oyun), yani, sadece gelir bölüşümünü değiştiren nitelikte olabilir. AGÜ'de girişimcilerin faaliyetlerinin çoğu, bu ikinci niteliktedir: Politik gücü, tekel gücünü, saygınlığı yükseltmek için yapılan eylemler; toplam kaynakları artırmayan, fakat, girişim gücünü israf eden ticarî faaliyetler; net tasarrufları kullanan *bireysel kârlılığı* çok yüksek, fakat, *toplumsal verimliliği* çok düşük olan faaliyetler, bu arada sayılabilir. Diğer yandan, girişimcilerin bazı faaliyetleri sıfırdan büyük toplamlı olsa da, diğer girişimciler bu kârların cazibesiyle aynı alana girdiğinde, geçici kârları sürekli ayrıcalıklara dönüştürecek sıfır toplamlı oyunlara yol açar[5]. Kısacası, bu ülkelerde,

> "... *Ne girişim yeteneğinin ve stokunun ne büyümeyi teşvik edecek fırsatların varlığı, büyümeyi harekete geçirmeye yeterlidir.*" (s. 117).

Yukardaki açıklamaya göre, bu iktisatçılar, AGÜ'in kendi içsel güçleriyle gelişebileceğini veya gelirdeki küçük artışların bu kısır döngüyü kırabileceğini kabul etmezler. "Fakirlik kısır döngüsü" Marx, Schumpeter gibi iktisatçıların kapitalizm için çizdiğinden çok farklı bir tabloyu AGÜ için çizer.

III — İKİLİ İKTİSADÎ YAPI VE PİYASA EKONOMİSİ ŞARTLARININ SINIRLILIĞI: BOEKE, NURKSE, LEWIS

Liberal öğreti, tam rekabet şartlarında piyasa mekanizmasının mübadele, üretim ve yatırım alanlarında rehberliğinin, kaynaklar ve üretim tekniği (Pareto optimumunda gelir bölüşümü de) veri iken, maksimum refah yaratacağı savındadır. Bu sav, akılcı davranışın ekonominin tümünde geçerli olduğunu varsayar. Oysa, bu sav ve varsayımın AGÜ'in gerçeklerini tam yansıtmadığı, ancak küçük bir kesimi için geçerli olduğu birçok iktisatçı tarafından ileri sürülmüştür. Şöyle ki: i) Piyasa mekanizmasına tamamıyla bağlı, kâr güdüsünün temel dürtü olduğu küçük bir kapitalist kesim, ancak kapitalist tarım işletmelerini, yabancı şirketleri, kapitalist ticaret ve sanayi şirketlerini kapsar; ii) Buna karşılık, piyasa için değil, daha çok aile ihtiyaçlarını karşılamak için aile işgücüyle üretim yapan, para ekonomisine ancak kısmen bağlı (veya bunun dışında kalan) yaygın bir geçimlik tarım kesimi vardır. Böylece, AGÜ'in, "ikili"ekonomik yapıya sahip oldukları, kapitalizm için varsayılan türdeşlikten yoksun bulundukları ortaya konmuştur[6].

Boeke'ye göre, toplumsal-kültürel alanda gözlenen ikili yapı, bu ülkelere yabancı olan bir iktisadî sistemin, kapitalizmin, ithal edilerek yerli ve içsel güçlerin oluşturduğu geleneksel sistemle çatışmasından doğar. Geleneksel sistem, kapitalizm-öncesi bir aşamayı yansıtır[7]; bunu, kapitalizm için kurulan teorilere dayanarak incelemek olanaklı değildir. İthal edilmiş, topluma yabancı bir sistem olan kapitalizm, bu toplumların çözülmesine ve yozlaşmasına yol açmaktadır[8]. Öyleyse, toplumu, belirli varsayımlar altında maksumim refaha eriştireceği varsayılan kapitalizmin, Boeke'ye göre, bu toplumlara etkisi tamamıyla olumsuzdur[9].

İkili yapının, aynı zamanda teknolojik alanda bulunduğu Eckaus, Nurkse, A. Lewis ve diğerleri tarafından ileri sürüldü. Teknolojik ikili yapı, kapitalist kesim ve geleneksel geçimlik kesimde farklı üretim fonksiyonlarının kullanılıyor olmasıyla ilgilidir. Yapısal işsizlik (teknolojik işsizlik veya gizli işsizlik) geleneksel geçimlik kesimi tanımlayan bir işsizlik türü olarak, bu teknolojik ikili yapıya bağlanır. Buna göre, kapitalist kesimde üretim fonksiyonları emek ile kapital arasında geniş ikame olanağı vermediği için, emeğin, üretim fonksiyonları katsayısının esnek olduğu geleneksel geçimlik kesimde massedilmesi gerekir[10]; aile işgücüyle çalışan köylü tarım (veya el sanatları) işletmelerinde, bu işgücü yığılır; marjinal verimi, sıfıra veya sıfıra yakın bir düzeye düşer. Köylü işletmelerinde, aile işgücüne ücret ödenmez; fakat, reel aile geliri, bunlar arasında paylaşılır[11]. Oysa, ekonominin kapitalist kesiminde, emek, daha yüksek kişi başına reel gelir elde eder, marjinal verimine göre ücret alır[12].

Piyasa mekanizmasının işleyişinde bu görüşü benimseyen iktisatçılar, şu gerçekleri ortaya koydular: i) Geçimlik tarım kesiminde emeğin bir kısmının ürüne marjinal katkısı sıfır veya ona yakın iken reel gelirden pay aldığına göre, "kâr maksimumlaşması" ilkesi, bu kesimde geçerli değildir; ii) Emek, kısmen, ürüne katkısı sıfır olan bir "serbest üretim girdisi" durumundadır; "emek israf edilir; oysa, emeğin bütün servetin kaynağı olduğu söylenir"[13]. Kamunun örgütlemesi ve altyapı yatırımlarında kullanılmasıyla, bu emekten kapital teşekkülü için yararlanılabilir[14]; iii) Geçimlik kesimdeki işsizlik kapital

yetersizliğine bağlıdır; oysa, emek-fazlası dolayısıyla bu kesimde kapital/emek oranını yükseltip emeği massetmek ve emek verimini yükseltmek için dürtü yoktur.

Kısacası, AGÜ'de gizli işsizlik sorunu üzerinde duran iktisatçılar, piyasa ekonomisi şartlarından çok farklı bir durumu teorileştirir; bu koşullarda, piyasa ekonomisine kamu müdahalesinin gerekeceğini, piyasa mekanizmasının maksimum refah yaratabilmekten uzak olduğunu söylerler[15].

IV — ÜRETİM KAYNAKLARININ OPTİMAL DAĞILIMINI SAĞLAMADA PİYASA MEKANİZMASININ YETERSİZLİĞİ: CHENERY, TINBERGEN, ROSENSTEIN-RODAN, SCITOVSKY, NURKSE, A. LEWIS, LEIBENSTEIN

Piyasa mekanizmasının üretim kaynakları dağılımında "iyi" bir rehber olabilmesi için, bunların fiyatlarının, *toplumsal alternatif maliyetleri*'ni yansıtması gerekir. (Teknik dıştan yarar ve kayıplar yoksa) *tam rekabet şartlarında, uzun dönem denge fiyatları*nın, üretim kaynaklarının toplumsal alternatif maliyetlerini yansıttığı kabul edilir. Buna dayanarak Liberal öğreti, piyasa ekonomisinin, optimal kaynak dağılımını gerçekleştireceğini söyler. Ne var ki, AGÜ'in özel şartları dolayısıyla, üretim kaynakları piyasa fiyatlarının bu niteliği taşımadığı ileri sürüldü. İktisadî planlamanın gerekliliği, işte, fiyatlarla ilgili bu temel savdan doğdu.

A) ÜRETİM KAYNAKLARINDA ARZ-TALEP DENGESİZLİĞİ VE GÖLGE FİYATLARININ HESAPLANMASI GEREĞİ: CHENERY, TINBERGEN

AGÜ'de üretim kaynakları piyasa fiyatlarının arz-talep dengesi sağlayan denge fiyatları olmadığı, dolayısıyla kaynakların optimal dağılımını sağlayamayacağı, özellikle iktisadî planlamayla ilgilenen Chenery ve Tinbergen gibi matematiksel iktisatçılar tarafından belirtildi. Buna göre, ekonominin bütününü kapsayan iktisadî planlarda, tam rekabet denge fiyatlarını yansıtan *gölge* fiyatları hesaplanmalıdır; kaynak dağılımı, piyasa fiyatları değil, gölge fiyatlarına göre olmalıdır. Ancak bu koşulda optimal kaynak dağılımı sağlanabilir.

Chenery'e göre, bir ülkenin üretim kaynakları varlığından uzun dönemde maksimum gelir artışı sağlayabilmesi için, kıt üretim kaynaklarının alternatif üretim dallarında kulanılacak miktarlarını "doğru" tahmin etmesi gerekir. Gelişmiş-sanayileşmiş ülkelerde piyasa mekanizması, bu tahmini mükemmele yakın bir ölçüde yapabilir. Oysa, AGÜ'de, (gümrükler ve sübvansiyonlar gibi fiyat sistemi yapısını bozan etkenler için düzeltme yapılsa da) fiyat sisteminde birtakım *yapısal* bozukluklar kalır. Bir nedeni, (izleyen paragrafta incelenen) nakdî dıştan yararlardır; diğeri, üretim kaynakları kullanımındaki yapısal dengesizliktir[16].

Chenery, üretim kaynakları kullanımındaki yapısal dengesizliği şöyle açıklar: AGÜ'de emeğin önemli kısmı gizli işsizdir; yani, belirli bir emek fiyatında, arza oranla talep azdır ve "emek arzı fazlası" vardır. Buna karşılık, kapital ve döviz için tersi geçerlidir: Belirli bir piyasa fiyatında bunların talebini arz karşılayamadığı için, ithal kotaları, kredi tavanları vb. yollardan tayınlamaya tâbi tutulur; kapital ve döviz için "talep fazla-

sı" söz konusudur. Piyasa fiyatlarına devletin yaptığı müdahaleler, döviz ve kapital fiyatını denge fiyatının altında, asgarî ücretlerin tespiti ise, emek ücretini denge fiyatının üstünde tutar. Ayrıca, üretim girdileri akışkanlığındaki düşüklük, piyasanın berraklıktan yoksunluğu gibi etkenler de, üretim girdileri fiyatlarının toplumsal alternatif maliyetlerini yansıtmasını önler. Oysa, toplumsal alternatif maliyeti yansıtan fiyatlar, arz ve talebi dengeleyen uzun dönem tam rekabet denge fiyatlarıdır. Bundan ötürü, yapısal dengesizlik koşullarında, piyasa fiyat sisteminden bu kaynaklara nasıl bir ağırlık verileceğini hesaplamak olanaksızdır[17]. Chenery, bu koşullarda kısmî analizin yetersiz olduğunu, ekonominin bütününü kapsayan planlama tekniklerinin uygulanması gerektiğini söyler. Planlarda, doğrusal programlama çözümleriyle üretim kaynaklarının gölge fiyatları saptanmalı, kaynak dağılımı, bunlara göre gerçekleştirilmelidir[18].

Tinbergen de, yapısal dengesizlik koşullarında piyasa fiyatları yerine gölge fiyatlarının kullanılmasını sağlayacak genel planlamayı, AGÜ için savunur. Bu halde, kamu kesimi emek, kapital ve döviz gibi kaynakları, piyasa fiyatları değil de, hesap edilmiş gölge fiyatlarına göre kullanmalıdır; özel kesimi ise, piyasa fiyatları vergiler ve sübvansiyonlarla düzeltilerek, gölge fiyatlarına intibaka özendirmelidir. Şöyle ki: Gizli işsizliği olan yoğun nüfuslu AGÜ'de, emeğin gölge fiyatı piyasa fiyatının altındadır. Özel kesimi daha fazla emek kullanımına teşvik için, sübvansiyonlarla desteklemek gerekir. Kapital ve dövizin gölge fiyatı piyasa fiyatının üstünde bulunduğuna göre, bunların kullanımı vergilendirilmelidir. Tinbergen, böyle bir politika izlenmesinin üretim, istihdam, kamu maliyesi ve kalkınma üzerindeki etkilerini araştırır[19].

Üretim kaynaklarında yapısal dengesizliklerin bulunması, bunların bireysel ve sosyal (toplumsal) faydasının birbirinden farklı olması demektir. AGÜ için bunu savunanlar Pigou'nun, daha önce incelediğimiz, bireysel fayda-toplumsal fayda ayırımını çok daha geniş bir alan için geçerli olarak düşünür; bu noktadan hareketle, genel planlama gereğine varır.

B) NAKDÎ DIŞTAN YARARLARIN ÖNEMİ VE KÂRLILIK HESAPLARINDA YATIRIMLARIN BİR ARADA PLANLANMASI GEREĞİ: CHENERY, ROSENSTEIN-RODAN, NURKSE

1) Nakdî Dıştan Yarar ve Yatırımların Yapısal Bağlılığı:

Liberal öğreti, piyasa mekanizmasının tam rekabet şartlarında optimal kaynak dağılımı sağlayacağını söylediği zaman, mallar, üretim girdileri ve üretim tekniklerinin tam bölünebilir olduğunu varsayar. Eğer tam bölünebilirlik yoksa, bölünmezlikler piyasanın genişliğine oranla çok büyükse, azalan maliyetler söz konusu olur; tam rekabet şartları bozulur. Azalan maliyetlerle çalışan üretim dallarında, üretim miktarları arttıkça birim maliyetler azalır; ürettikleri kapital eşyasını, çeşitli hizmetleri veya ara malları kullanan diğer üretim dallarına, bunları, daha düşük birim maliyette arzedebilirler. Bu koşulda, birim maliyeti düşen kapital eşyasını, hizmetleri veya ara malları kullanan üretim kollarının kârlılığı yükselmiş, "nakdî dıştan yarar" sağlamış olur. Nakdî dıştan yarar kapsamına, aynı zamanda, bir firmanın malına karşı talep artışının, onun kârlarını yükselt-

mesi girer; veya teknik dıştan yarar yaratan bir girişimin etkisiyle, maliyeti düşen bir ikinci firmanın üretimini kullanan diğer birinin kârlarını yükseltmesi de söz konusu olur. Kısacası, nakdî dıştan yarar, "bir girişimin kâr fonksiyonu, sadece kendi üretimi ve girdi kullanımına değil, aynı zamanda diğer girişimlerin üretimi ve girdi kullanımına bağlı ise, ortaya çıkabilir."[20]. Yani, piyasa mekanizması dışındaki bir ilişkiyle açıklanan teknik dıştan yarar (ve kayıplar)ın aksine, nakdî dıştan yarar (ve kayıplar), piyasa mekanizmasına bağlı bir ilişkiyle ortaya çıkar[21]; fakat, birincilerin etkisini de kapsar.

Chenery, Rosenstein-Rodan, Nurkse gibi iktisatçılar, piyasa mekanizması yoluyla ortaya çıkan nakdî dıştan yararların üzerinde önemle durdular. Bir girişimin kâr fonksiyonunu, diğerlerinin üretim ve girdi kullanımına bağlayan bu karşılıklı ilişkinin, AGÜ'de, toplumsal bakımdan optimal kaynak dağılımını engellediğini belirttiler. Buna göre, nakdî dıştan yararlar varsa, yatırımların bireysel kârlılığı, toplumsal faydasının altında kalır. Birbirine nakdî dıştan yarar sağlayan üretim dallarında, ancak yatırımlar bir arada planlandığı zaman, her bir alandaki yatırımın bireysel kârlılığı toplumsal faydasının göstergesi olabilir. Yatırımların dağılımı statik olmayıp, dinamik bir sorundur. Böyle olduğu için de, statik denge analizi geçerli değildir. Piyasa mekanizmasının optimal yatırım dağılımını engelleyebileceğini, Scitovsky şöyle açıklar[22]:

Statik denge teorisine göre, üreticilerin kâr maksimumlaştırıcı davranışları, ancak sistem dengede ise toplumsal bakımdan da faydalı olur. Dinamik deyimlerle ifade edersek, kâr maksimumlaştırıcı davranış ancak dengeye yaklaşılmasını sağlıyorsa, toplumsal optimuma da yaklaşılmasını sağlıyor demektir.

Kâr, tam rekabet şartlarında, dengesizlik göstergesi sayılır; çünkü, yeni yatırımları bu alana çeker, üretim artar ve fiyat düşer; dengede, kârlar, böylece giderilmiş olur. Yani, yeni yatırım, dengeye yaklaşılmasını sağlar. Statik teorinin iddiası, bu koşulda geçerlidir. Ne var ki, tam aksi de olabilir: Yeni yatırım, diğer alanlarda kârları artırabilir; dengeden uzaklaşılmasına yol açabilir. Örneğin, A sanayiine yapılan yatırım birim maliyetlerini düşürmüşse, bunun ürettiği bir hizmeti, ara malı veya kapital eşyasını kullanan B sanayiinde, kârlar yükselir. B sanayii, nakdî dıştan yarar sağlamıştır. B sanayiinde kârların yükselmesi, B'ye yeni yatırımları çeker, üretimi genişletir. B'nin üretimi genişledikçe, A'nın malına talebi artar. Bu kere, A'nın kârları artar; yeni yatırımlar bu alana kayarak, üretim genişler. Yani, bu kere, A'ya B sanayiinin talep artışı, nakdî dıştan yarar sağlar. Nihaî dengeye, ancak, hem A hem B sanayiinde birbirini izleyen yatırımlarla, her ikisinde de kârlar giderildiğinde ulaşılır. Ancak nihaî dengededir ki, A veya B sanayiinde yapılacak yatırımın bireysel kârlılığı, toplumsal faydasının göstergesi olur. Nihaî dengedeki yatırım miktarı, B sanayiinde üretim artmazdan önceki yatırım miktarından büyüktür. Bundan ötürü, bir yatırım, diğer üretim alanlarında nakdî dıştan yararlara yol açıyorsa, bu yatırımın bireysel kârlılığı, toplumsal (sosyal) faydasının altında kalıyor demektir[23].

Şimdi, A ve B sanayilerinin, rekabet şartlarını bozmadan birleştirildiğini kabul edelim. Öyle ki, A'ya yapılan yatırımın B'ye sağlayacağı nakdî dıştan yararlardan (veya tersi), tek yatırımcı yararlananabiliyor olsun. Bu koşulda, A'ya yatırım, A ve B'nin birleştirilmediği duruma oranla daha kârlı, daha büyük olacaktır. Ne var ki, B'ye de yatı-

rım yapılmış ve üretim genişletilmiş olsaydı, A'nın malına talep daha yüksek olacaktı. Bundan ötürü de, A'ya yatırım, daha kârlı ve büyük olabilirdi. Çünkü, A'ya yapılacak yatırımı sınırlayan, B'nin kapasitesinin küçüklüğü dolayısıyla, A'nın malına talebin düşüklüğüdür. Aynı şekilde, B'ye yapılacak yatırım, A'nın kapasitesinin, dolayısıyla, B'nin malına talebinin küçüklüğüyle sınırlıdır. Ancak A ve B sanayii bir arada geliştirildiği takdirdedir ki bu sınırlar ortadan kaldırılabilir. Öyleyse, bu iki sanayiin gelişmesi, bir arada planlanmalıdır; yatırım hacmi buna göre belirlenirse, A'da ve B'de yatırımın ayrı ayrı kârlılığı, toplumsal (sosyal) faydasının göstergesi olabilir.

A ve B sanayileri arasındaki ilişki, nakdî dıştan yararların ancak bir türüne örnektir. Diğerleri şunlar olabilir: A sanayiindeki genişleme, i) A'nın kullandığı bir kapital eşyasını veya ara malı üreten; ii) A'nın ürettiği malla, "tamamlayıcı" olan bir malı üreten; iii) A sanayiinde kullanılan bir üretim girdisini "ikame eden" bir girdiyi yapan; iv) A sanayiindeki gelişmeyle gelirleri yükselen kişilerin tükettiği malı üreten, bir sanayide kârları yükseltebilir. Bundan ötürü, bireysel kârlılıkla toplumsal fayda arasındaki farkı giderebilmek için, bütün yatırımlar bir arada, bir merkezden planlanmalıdır. Piyasa ekonomisinin kâr kıstası, yatırımların optimal dağılışı ve sanayileşme söz konusu olduğunda, kötü bir rehberdir.

Bu açıklamayı, Scitovsky, şu biçimde de ifade eder: İktisadî kararların merkezîleşmemiş olduğu bir ekonomide, her karar merkezinin, diğerlerinin kararlarını bilmesini sağlayacak bir "haberleşme düzeni" gerekir; öyle ki, bu kararların birleştirilmesi (koordine edilmesi) mümkün olsun. Piyasa ekonomisinde bu haberleşme düzenini sağlayan, piyasa fiyatlarıdır. Tam rekabet piyasasının üstünlüğü, bu haberleşmeyi güvenilir şekilde yapmasına, karar merkezlerinin bu haberlere gereken tepkiyi göstermesine dayanır. Ne var ki, piyasa fiyatları, ancak *şimdiki* durumu yansıtır; bunların, *gelecekteki* durumu yansıtması söz konusu değildir. Dolayısıyla, piyasa fiyatları *carî üretim kararlarını* birleştirmek için yeterli olsa da, uzun dönemde etkilerini gösterecek *yatırım kararlarını* birleştirmek bakımından yeterli sayılamaz. Yatırım kararlarının gerekli biçimde birleştirilmesi, bugünkü planlar ve bu planların ortaya çıkaracağı gelecekteki durumlar hakkında haberleşmeyi gerektirir. İşte, fiyat sistemi bu haberleşmeyi sağlayamadığı için, merkezileşmiş yatırım planlamasına gidilmelidir.

Gerçekte, yatırımların optimal dağılımı için piyasa mekanizmasına güvenilemeyeceğine değinen iktisatçılar, piyasa mekanizmasının her alanda başarısız olduğunu söylememektedir. Yukardaki anlamda piyasa mekanizmasının yetersizliğini ilk belirten Rosenstein-Rodan, buna örnektir[24]. Kendisi, belirli tüketim malı stoklarının tüketiciler arasında dağılımı ile kapital teçhizatı, emek ve tabiî kaynaklar veri iken, üretimin çeşitli dallar arasında dağılımında piyasa mekanizmasına, AGÜ'de de güvenilebileceğini kabul eder[25]; buna güvenilmeyen konu; *yatırımların optimal dağılımıdır*[26].

2) AGÜ İçin Nakdi Dıştan Yararların Önemi:

Yukardaki anlamda yatırımların optimal dağılımında piyasa ekonomisinin yetersizliği, gelişmiş-sanayileşmiş ülkeler için geçerli olmadığı halde, niçin AGÜ için söz konusudur? Diğer bir deyişle, niçin yatırımların bireysel kârlılığıyla toplumsal faydası arasında büyük farklar ortaya çıkabilmektedir?

Bu görüşü savunanlara göre, farkın nedeni şudur: Üretim tekniği seçeneklerinin sınırlılığı dolayısıyla, herhangi bir üretim dalındaki işletmenin optimal ölçeği, bir ülkeden diğerine çok değişmez. Oysa, belirli bir alanda, AGÜ'de, daha önce yapılmış yatırım ya hiç bulunmaz veya üretim düzeyi çok düşüktür. Bunun için, o alandaki toplam üretimin oranı olarak yeni yatırım, çok yüksek bir düzeyi oluşturur; dolayısıyla, fiyatlar üzerindeki etkisi, çok güçlü olabilir. Ayrıca, yakın ikame mallarının sınırlılığı talep elastikiyetini çok düşürür. Bu iki olgu bir arada, belirli bir yatırımın mal, hizmet veya girdi fiyatları üzerindeki etkisinin, çok güçlü olmasına yol açar[27].

Oysa, gelişmiş-sanayileşmiş ülkelerde, belirli bir yatırımla piyasaya arz edilecek mal, hizmet veya girdi miktarındaki değişme, toplamın ancak küçük bir oranıdır; yani, "marjinal" niteliktedir. Ayrıca, yakın ikame mallarının çokluğundan ötürü, talep de elastiktir. Bu nedenle, gelişmiş ülkeler için konu edilmeyen bu olgu[28], AGÜ için söz konusu edilir; yatırımların optimal dağılımında piyasa mekanizmasının yetersizliği savına ve iktisadî planlama gereği sonucuna götürür.

3) Nakdî Dıştan Yararlar ve Yatırım Programlarında Tamlaşma:

Nakdî dıştan yararlardan yararlanabilmek için, hangi yatırımlar bir arada planlanmalıdır? Bu görüşü savunan iktisatçılar, hangi yatırımların bir arada planlanacağını belirtirken, "dengeli büyüme" ve "büyük itiş" olarak anılan kalkınma teorilerine varmaktadır.

Rosenstein-Rodan, "bütün kurulacak sanayiin tek bir firma veya tröst gibi ele alınarak ve planlanarak yaratılması"nı önerir[29]. Diğer bir deyişle, bütün yatırımlar, sanayileşme sürecinde birbirine nakdî dıştan yararlar yaratıyor, birbirini tamamlıyor sayılabilir. Nurkse, A. Lewis ve diğerleri de, Rosenstein-Rodan'ın tezini kabul eder. Aşağıda belirtilen iki alanda, nakdî dıştan yararların önemi üzerinde dururlar.

i) Sosyal sermaye yatırımları ve diğer temel sanayilerdeki[30] bölünmezlikler, bunların, diğer üretim dallarına nakdî dıştan yararlar sağlamasına yol açar; bunun için, bir arada planlamayı gerektirir.

ii) Talep de bölünmezlik gösterir; çünkü, tek bir tüketim malına yapılacak yatırım, iç piyasanın sınırlılığı ve dış piyasalarda rekabet olanaksızlığıyla karşılaşır. Bu da, fiyat düşürülmezse, malların satılamaması rizikosunu veya fiyatların maliyeti karşılayamayacak kadar düşmesi rizikosunu getirir. Oysa, birçok tüketim malları bir arada planlanıp yatırım yapılırsa, her birinin satılamama rizikosu düşer, kârlılığı artar; yatırım dürtüleri yükselir. Dolayısıyla, bunlar bir arada planlanmalıdır.

Buna, çok zaman, tarımla sanayi arasındaki tamlaşma da eklenmektedir. Böylece, ekonomi, hem dikey, yani birbirini izleyen üretim aşamalarındaki yatırımları, hem yatay, yani, aynı üretim aşamasındaki yatırımları kapsayan bir genel yatırım planına bağlanmış olmalıdır.

V — KALKINMA İÇİN GEREKLİ YATIRIM HACMİNİN BÜYÜKLÜĞÜ VE PİYASA MEKANİZMASININ YETERSİZLİĞİ: ROSTOW, NURKSE

Rostow, Lewis, Singer, Leibenstein ve diğer (benzer görüşteki) iktisatçılara göre, AGÜ'deki tasarrufların millî gelire oranı, piyasanın *kendiliğinden* işleyişine bırakıldığında, % 4-6 arasında değişir. Bu düşük tasarruf oranı ise, ancak *neredeyse durağan* bir

dengeyi sürdürür[31]. Durgunluğu, kendi kendini besleyen iktisadî büyüme sürecine dönüştürebilmek için, tasarruf-yatırım oranında süratli bir sıçramayla, bu oranın, millî gelirin % 10-15'ine çıkarılması gerekir.

Rostow, ekonominin kendi kendini besleyen büyüme aşamasına geçişi hazırlayacak, "uçuşa geçiş" *(take-off)* sağlayacak, üç birbiriyle ilişkili şarttan biri olarak, bu oranın, % 5'ten % 10'a çıkarılmasını belirtir[32]; A. Lewis, "kalkınma teorisinin cevaplandırması gereken ana sorun, daha önce millî gelirin ancak % 4-5'ini tasarruf edebilen bir toplumun, hangi etkenlerle bu oranı % 12-15 veya daha fazla yükseltebildiğidir."[33] demektedir. Nakdî dıştan yararlara bağlı olarak, "dengeli büyüme" veya "büyük itiş"i kalkınma için gerekli gören Rosenstein-Rodan, Nurkse, Leibenstein gibi iktisatçılar ise, bunun teorik nedenlerini şöyle açıklar: Ekonomiyi, *durağan* durgunluk dengesinden kurtarmak ve yatırımların optimal dağılımını gerçekleştirebilmek için, büyük hacimde yatırım yapmak gerekir; küçük hacimde ve ayrı zaman dilimlerinde yapılacak yatırımların doğuracağı gelir artışı, tek bir kerede yapılacak aynı tutardaki yatırımın doğuracağı gelir artışından daha küçüktür. "Dengeli büyüme" ve "büyük itiş" teorilerinin, özet olarak, söylediği budur.

Bir yandan, AGÜ kendi kendine bırakıldığında yaratılan tasarruf oranının ancak durgunluk dengesini sürdüreceğini, bir yandan sürekli büyüme için, tasarruf-yatırım oranının yükseltilmesi gerekeceğini söylemek, açıktır ki, piyasa mekanizmasına, bir veya diğer şekilde müdahaleyi istemek demektir. AGÜ'le ilgilenen iktisatçıların "ideolojik" tutumları, bu müdahalenin kimin yararına olacağı noktasında çok açıktır; politika önerilerinde, bu farklar kolayca gözlenebilir:

1) Rostow'a göre, gelir bölüşümü, geliri tüketecek veya gömüleyecek olanlardan, bunu, verimli yatırımlarda kullanacak olan girişimcilere doğru değiştirilmeli, yabancı sermaye ithal edilmelidir. Yerli sınaî mamullere efektif talep genişletilerek, yerli girişimcilerin kârları artırılmalı ve kârların yatırımlara yöneltilmesi beklenmelidir. Enflasyon, banka-kredi sistemi, sermaye piyasası, bu amaca/yönelmelidir. Burada model, gelişmiş Batılı ülkelerin sanayileşme sürecindeki denemelerdir[34]; tasarruf oranı yükselişi, girişimci lehine olan gelir bölüşümü değişimine bağlanır.

2) Nurkse, kapital arzının bollaşması ve kapital teşekkülünün süratlenmesinde, ağırlığı, gizli işsizliğin yoğun olduğu AGÜ'de, gizli işsizlerin verimli faaliyetlerde kullanılmasına verir. Rostow'un aksine, gelir bölüşümü eşitsizliğinin, ortalama tasarruf oranını yükseltmeyip, azaltacağını söyler. Nedeni, "gösteriş güdüsüyle tüketim"dir; tüketici tercih fonksiyonları arasındaki karşılıklı bağlılık, kişinin yaptığı tasarrufu, *mutlak* gelir değil *nispî* gelir düzeyine bağlar. Düşük gelirli toplum katları yüksek gelirlilerin tüketim düzeyine özendiği için, gelir bölüşümü eşitsizliği, ortalama tasarruf meylini yükseltmeyip azaltır[35]. "Yabancı yatırımlar" ise, AGÜ'lerle gelişmiş-sanayileşmiş ülkeler arasındaki farkı azaltmayıp, aksine, artırabilir[36].

3) M. Bronfenbrenner için, iktisadî kalkınmanın finansmanında mülkiyete "el koyma", Batılı anlayışla uyuşmazlığı bir yana, önemli bir araçtır. Kanısınca, Sovyet Rusya, Çin ve diğer halk demokrasilerinin süratle kalkınmasına rağmen, Batı ahlâkî ilkelerini benimseyen AGÜ, geri kalmaktadır. Önerisine göre, mülkiyete "el koyma" ko-

şulunda, kapitalistin tüketiminden, verimsiz lüks mesken gibi yatırımlardan, ülke dışına kapital kaçışlarından, iktisadî kalkınmanın finansmanına gelir aktarılacaktır. Bu da, geniş halk kitlelerinin tüketimini kısmadan, kalkınmayı sağlayabilecektir. Kurduğu modeller, yoğun nüfuslu bir AGÜ varsayar. Kendisi, özellikle yoğun nüfuslu Asya ülkelerinde, gelecekte iktisadi kalkınmanın finansmanında "el konulmuş mülkiyet" gelirinin kullanılmasını bekler. Batı dünyasında kapitalist gelişme için 19. yüzyılda bulunan şartların, bugün, AGÜ'de bulunmadığı kanısındadır[37].

Açıktır ki, Rostow'un, bugünün gelişmiş ülkelerindeki büyüme yönteminin AGÜ'de tekrarlanacağını kabul eden görüşünden, Bronfenbrenner'in görüşüne, bir hayli "mesafe" vardır; Nurkse, arada, daha uzlaştırıcı bir görüşü temsil eder. Kısacası, iktisadî kalkınmanın tasarruf-yatırım hacminde büyük bir artışla sağlanabileceğinde, iktisatçıların bir kısmı oybirliği içindedir. Fakat, kalkınmanın finansmanını kimin yükleneceği, gelir artışından kimin yararlanacağı söz konusu olduğunda, her iktisatçının kendi ideolojik tutumuna göre çok farklı öneriler ortaya çıkmaktadır.

VI — PİYASA MEKANİZMASININ ÖZELLİKLE DIŞ EKONOMİK İLİŞKİLERDE İKTİSADÎ KALKINMAYA OLUMSUZ ETKİLERİ: MYRDAL, SINGER, PREBISCH, NURKSE

Liberal öğretinin serbest dış ticaret teorisi, gerek Klasik gerek Neo-klasik Okuldaki ifadesiyle, bir ülkenin iktisadî gelişmesinde ve ülkelerarası refah farklarının azalmasında, serbest dış ticarete önemli bir yer verir. Her ne kadar, teori, F. List'ten itibaren "yavru veya bebek sanayiler"in kurulmasına imkân hazırlamak savıyla reddedilmiş ve diğer bazı önerilerle "koruma politikası" kabul edilmişse de, bir ekonominin dış ilişkilerinin gelişmesi üzerinde olumsuz etkileri olabileceği pek kabul edilmemiştir. Oysa, AGÜ'in kalkınamama olayı üzerinde duran iktisatçıların bir kısmı, AGÜ'le gelişmiş-sanayileşmiş ülkeler arasında dış ticaretin (ve sömürgeciliğin), genel olarak olumlu değil, olumsuz etkileri olduğunu belirtir. Bu olgu da, iktisadî kalkınmanın, kapitalizmin büyümesinden farklı olarak, piyasa güçleriyle *kendiliğinden* gerçekleştirilemeyeceği görüşünü destekler; bu olumsuz etkilere karşı koyabilmek, müdahaleyi gerektirir.

A) KARŞILIKLI SEBEP-SONUÇ İLİŞKİSİ VE "GERİ İTME" ETKİSİ: MYRDAL

İki ülke (veya bölge) arasında serbest girdi akımları veya ticaretin, üretim girdilerinin marjinal verimini ve gelirlerini eşitlemesi, ancak belirli varsayımlar gerçekleşirse mümkündür: Her ikisi de gelir elastikiyeti eşit mallar üretmelidir; üretim fonksiyonları aynı ve homojen bir dereceli olmalıdır; ulaştırma masrafları sıfır olmalıdır; üretim girdileri tam akışkan olmalıdır. Bu varsayımlar altında, işgücüne oranla kapitalin (K kapitali, L işgücünü gösterirse) yani, K/L oranının, en yüksek olduğu bölgede reel ücretler en yüksek, kapitalin marjinal verimi en düşük düzeydedir. Serbest piyasa ekonomisinde, buna tepki olarak, kapital, marjinal veriminin daha düşük olduğu K/L oranı yüksek bölgeden, bu oranın daha düşük olduğu nispeten fakir bölgeye akar; emek ise, K/L oranı düşük fakir bölgeden, bu oranın daha yüksek, dolayısıyla, emeğin marjinal veriminin ve reel ücretin daha yüksek olduğu zengin bölgeye yönelir. Kapital ve emeğin bu aksi yön-

de hareketleri, zengin ülkede kapital verimini yükseltip reel ücreti düşürürken, fakir bölgede reel ücreti yükseltip, kapitalin marjinal verimini düşürür. Yani, serbest dış ticaretin mal hareketleri için ileri sürdüğü girdi fiyatları eşitlenmesi, girdi akımlarıyla da desteklenir. Bu hareketlerin sonucunda, denge kurulur.

Myrdal, Neo-klasik iktisadın bu modelini, AGÜ ile gelişmiş-kapitalist ülkeler arasındaki ilişkilerde kabul etmez. Görüşü, bu iki ülke grubu arasında serbest dış ticaret ve serbest girdi hareketlerinin, dengenin kurulmasına hizmet etmediği; aksine, bu ikisi arasındaki girdi verimliliği ve girdi getirisi farklarını büyütecek yığımlı değişmelere yol açtığıdır. Çünkü, normal koşullarda, herhangi bir değişme, kendisine karşı koyacak ve dengeye yöneltecek bir diğer değişmeye değil de, kendisini destekleyecek aynı yönde bir değişmeye yol açar; değişme, aynı yönde yığımlı bir sürece dönüşür[38].

Myrdal'ın analizi, kısaca, şu temellere dayanır: Piyasa ekonomisinin, bir ülkenin çeşitli bölgelerinin gelişme sürecindeki etkisi, bölgeler arasındaki eşitsizlikleri artırmak yönündedir. Tarihsel ve tabiî nedenlerle, ülkenin bir bölgesinde üretim fonksiyonları daha elverişli ise, bu bölge, sınaî mamuller gibi gelir elastikiyeti daha yüksek mallar üretebilir. Gelir artışlarından, daha düşük gelir elastikiyeti olan tarımsal ürünleri yetiştiren bölgelere oranla daha fazla yararlanır; ülke içinde mübadele hadleri, bu bölgenin lehine döner. Üretim fonksiyonlarının elverişliği ve lehe dönen iç mübadele hadleri etkisiyle, bu bölgeler kapitali de, vasıflı ve etkinliği yüksek emeği de kendilerine çeker. Ülkenin diğer bölgesi ise, kapitali ve genç, etkin işgücünü kaybeder; mübadele hadleri aleyhine döner. Bu etkenler dolayısıyla, "fakir bölgenin fakir kalması" olgusu ile karşılaşılır. Gelişen bölgenin, bu fakir bölge üzerinde bazı olumlu "yayılma" etkileri olabilir; fakat, tarihsel olarak, bu olumlu etkiler AGÜ'de çok zayıf kalmıştır. Nedeni, tarımsal fakir bölgeyle gelişen dinamik bölge arasında ilişkilerin, birincinin ikinciden yararlanacak nitelikte olmamasıdır; tarımsal bölge, gelişen sanayi bölgesine hammadde ve gıda maddesi vermediği gibi, bundan sınaî mamul de almamıştır.

Myrdal'a göre, AGÜ dış ticarete açıldıkları andan itibaren, ülke içindeki bu ikili yapı dış ticaretin etkileriyle daha şiddetlenmiştir. Çünkü, gelişme olanakları olan bölge, dış ticaretin etkisiyle daha da gelişmiş; karşılaştırmalı üstünlüklerinden yararlanarak, dış ticaret yolu ile geliri artmıştır. Oysa, fakir bölgede dış ticaret, ayrıca küçük sanayiin, el sanatlarının rekabete dayanamayarak çökmesi sonucunu vermiştir; ülkenin bu iki bölgesi arasındaki gelir farkları şiddetlenmiştir. Bu şiddetli farklar, iktisadî kalkınmayı önlemektedir. AGÜ'deki üretim yapısı, karşılaştırmalı üstünlüğe göre ihtisaslaşmayı değil, dış ticaretin, sömürgeciliğin bu ülkelerde, sanayileşmeyi engellemiş olmasının etkilerini yansıtır. Teoride olduğu gibi, kapitalin bu ülkelere akıp vasıfsız işgücünün de gelişmiş ülkelere göç edip, bir çeşit denge kurulmasını beklemek mümkün değildir. Aksine, eğer sıkı döviz kontrolu uygulanmazsa, kapital, bu ülkelerden gelişmişlere doğru akar. Oysa, gelişmiş ülkelerin göçmen sayısını sınırlamaları, AGÜ'deki vasıfsız emeğin gelişmişlere gitmesini önlemektedir[39].

Myrdal, Uluslararası Para Fonu, GATT gibi uluslararası kuruluşların, hâlâ Liberal öğretinin ideolojik kaynaklı serbest dış ticaret teorisindeki ilkeleri benimseyerek AGÜ'e uygulamalarını şiddetle eleştirmektedir.

Kısacası, Myrdal'ın savı, serbest dış ticaret ve sömürgeciliğin, AGÜ'in ikili yapısını şiddetlendirdiğidir. Bu ikili yapı ise kalkınmayı önlemektedir. Bugünkü üretim yapılarının karşılaştırmalı üstünlüklerle hiçbir ilişkisi yoktur. Dolayısıyla, serbest dış ticaret teorisi ilkeleri bunlara uygulanamaz; uluslararası girdi akımları da, bu ülkelerin aleyhine işlemektedir.

B) AGÜ'DEKİ YABANCI YATIRIMLARIN GELİŞMİŞ ÜLKELERE FAYDALARI VE AGÜ'E ZARARLARI: SINGER

Singer, Myrdal'la aynı sonuca, konuyu, AGÜ'de yapılan yabancı yatırımların gelişmiş ülkelere faydaları ve AGÜ'e zararları açısından inceleyerek varır[40]. Buna göre, AGÜ'in ikili yapısı, bir yanda ihracat için üretim yapan verimliliği yüksek ihracat kesimi, bir yanda, iç piyasa için üretim yapan verimliliği düşük üretim kesimleriyle belirir. Verimliliği yüksek ihracat kesimi, gerçekte, gelişmiş kapitalist ülkelerin AGÜ'de yaptıkları yatırımların sonucudur. Fakat, bu yatırımlar, hiçbir zaman AGÜ ekonomisinin bir parçası olamamış, gelişmiş ekonomilerin, denizaşırı ülkelerde tamamlayıcı bir uzantısı niteliğine bürünmüştür; üretimleri kendi amaçlarına yönelmiştir.

AGÜ'deki yabancı yatırımların gelir, istihdam, bilgi artırıcı etkileri, yarattıkları nakdî dıştan yararlar, AGÜ ekonomisinin değil, bu yatırımı yapan gelişmiş yabancı ekonominin yararına işlemiştir. Öyle ki,

> *"Yabancı yatırım saydığımız, AGÜ'e yapılan yatırımların büyük bir kısmını, sanayileşmiş ülkelerin kendi yerli yatırımları saymamız gerekir."*[41]

Yabancı yatırımların AGÜ'e hiçbir fayda sağlamadığı ve asıl gelir artırıcı etkilerini gelişmiş-sanayileşmiş üleklerde gösterdiği bir tarafa, Singer'e göre, iktisadî kalkınmanın temel ilkeleri açısından genel etkileri de olumsuz, zararlı olmuştur. Yabancı yatırımların yöneldiği ihracat kesiminde verimlilik yerli üretim kesimlerinden daha yüksek olsa da, bu zarar yine söz konusudur. Nedenine gelince: Yabancı yatırımlar bu ülkeleri hammadde, bazı gıda maddeleri alanlarında ileri bir ihtisaslaşmaya götürmüştür; eğer bunlar olmasaydı gelişebilecek olan yerli sanayiin, kurulmasını engellemiştir. Sanayiin asıl önemi ise, birçok iktisatçının kanısının aksine, ne hemen geliri artırması ne de, en yakın sosyal faydasındadır; asıl faydası, genel eğitim düzeyini yükseltmesi, yaşama düzenini değiştirmesi, yaratıcılığı artırması, teknik bilgi birikimine yol açmasıdır. İşte, yabancı yatırımlar, bu yönden, AGÜ için faydalı değil, zararlı olmuştur.

Singer, aynı zamanda, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki konjonktür dalgalarının, hammadde ve tarımsal ürün ihracatçısı ülkelerin iktisadî kalkınmasına olumsuz etkilerini Nurkse ve diğer birçok iktisatçı gibi önemle ele alır.

C) AGÜ ALEYHİNE DÖNEN DIŞ TİCARET HADLERİ VE ULUSLARARASI İŞBÖLÜMÜNDEN AGÜ'İN KAYIPLARI: PREBISCH

Uluslararası işbölümünde, AGÜ'in, hammadde ve tarımsal üretim alanında ihtisaslaşmalarının, uzun dönemde bu ülkelerin teknik ilerlemenin gelir artırıcı etkisinden ya-

rarlanmalarını önlediği, Prebisch'in savının temelini oluşturur. Prebisch, serbest dış ticaret teorisini eleştiriye, teorinin şu varsayımından başlar[42]:

> *"İktisatta ideolojiler, genellikle, olayların gerisinde kalır veya olayları aşan bir süre yaşar. Teorik bakımdan, uluslararası işbölümünün faydalarının dayandığı muhakemenin sağlam olduğu doğrudur; fakat, bunun, olayların yalanladığı bir varsayıma dayandığı çok zaman unutulur. Bu varsayıma göre, teknik ilerlemenin faydaları, bütün topluluğa ya fiyatların düşmesi veya gelirlerin yükselmesi yoluyla yayılır. Hammadde üreticisi olan ülkeler, uluslararası mübadele ile, faydadan paylarını alırlar; dolayısıyla, sanayileşmeleri gerekmez. Eğer (sanayileşirlerse) daha az etkin olmaları, mübadeleden sağlayacakları geleneksel faydaları kaybetmelerine yol açar."*[43]

Oysa, AGÜ'in büyük ölçüde dış ticarete açıldıkları 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Prebisch'e göre, dış ticaret mübadele hadleri bunlar aleyhine dönmüştür. Hem de teknik ilerleme, gelişmiş ülkelerde ve sanayide AGÜ'in hammadde üretiminden daha süratli olduğu halde, sonuç böyledir. Bu, Prebisch'e göre, şöyle yorumlanabilir: Gelişmiş sanayileşmiş ülkelerde mal ve hizmet fiyatları teknik ilerlemenin artırdığı verimlilik oranında düşmüş olsaydı, mübadele hadlerinin AGÜ lehine dönmüş olması gerekirdi. Bu koşulda, AGÜ, sınaî mamul fiyatlarındaki düşüş yoluyla, sanayileşmiş ülkelerdeki teknik ilerlemenin sonuçlarından yararlanmış olacaktı. Oysa, sonuncularda teknik ilerleme, fiyatların düşmesi değil de – tekeller dolayısıyla – girişimcilerin ve diğer üretim girdileri gelirlerinin yükselmesi sonucunu vermiştir. Yani, sanayileşmiş ülkelerdeki teknik ilerlemeden, fiyat düşmesi yoluyla AGÜ değil, girdi gelirlerinin yükselmesi dolayısıyla, yine sanayileşmiş ülkelerin kendileri yararlanmıştır. Buna karşılık, AGÜ'in ihracat kesimindeki teknik ilerlemenin faydaları, doğrudan doğruya fiyatlara intikal etmiştir; nedeni, AGÜ'in hammadde veya tarım ürünleri üreten ilksel *(primary)* kesiminde, tekelci örgütlerin bulunmamasıdır. Böylece, gelişmiş-sanayileşmiş ülkeler, hem girdi gelirlerinin artması yoluyla kendi ülkelerindeki teknik ilerlemenin yararını kendisine saklamıştır; hem de, hammadde ve tarımsal ürünlerin fiyatlarının düşmesi yoluyla AGÜ'deki teknik ilerlemenin gelir artırıcı etkilerinden yararlanmıştır. Oysa, AGÜ, ne kendilerinin ne de sanayileşmiş ülkelerin kaydettiği teknik ilerlemeden yararlanabilmiştir.

Prebisch'in bundan çıkardığı sonuç, AGÜ için sanayileşmenin gerekliliğidir; karşılaştırmalı üstünlüğe dayalı uluslararası işbölümünün faydalarını konu etmenin, yerinde olmadığıdır.

D) DIŞ TİCARETİN KALKINMAYI GERÇEKLEŞTİRMEK İÇİN YETERSİZLİĞİ VE DENGELİ BÜYÜME: NURKSE

19. yüzyılda, iddiaya göre, dış ticaret sadece belirli üretim kaynaklarının optimal dağılımını gerçekleştirmekle kalmamış, aynı zamanda, "büyüme motoru" olmuştur; Yeni Dünya Ülkeleri (ABD, Kanada, Avustralya gibi)nin, 19. yüzyıldaki çok süratli gelişmeleri, bununla açıklanabilir.

Nurkse, 20. yüzyılın ikinci yarısında, hâlâ gerikalmışlık niteliğini sürdüren ülkeler için, bu iddiayı kabul etmez; bu ülkelerin gelişme tarihçesindeki olumsuz dış ticaret etkilerinin, bugün dahi sürdüğü kanısındadır. Kalkınmaları için gerekli etkenleri, ayrı bir alanda arar: Bir kere, bugün AGÜ'in tüketim kalıpları, haberleşmenin artması dolayısıyla, zengin ülkelerin etkisi altındadır. Tercih fonksiyonlarının uluslararası bağlılık göstermesinden ötürü, tüketim eğilimi, böyle bir bağlılığın bulunmadığı eskiçağlara oranla yükselmektedir[44].

> *"Zengin ülkelerle temasta olan fakir ülkeler, sürekli olarak, nakdî gelirlerini ve harcamalarını, üretme kapasitelerinin haklı göstereceği düzeyin üzerinde tutmak eğilimindedir. Bunun sonucu, ülke içinde enflasyon, dış ödemeler bilânçosunda da sürekli dengesizlik eğilimidir."*[45]

Bu olgu, AGÜ'de tasarruf eğiliminin zayıflaması demektir; karşı koymak için lüks mallar ithalı sınırlansa, yerine kapital malı ithal edilse dahi, bu yetmeyecektir. Çünkü, asıl sorun, kapital malları ithalâtına eşit tutarda tasarrufun ülke içinde yapılıp yapılamadığıdır. Uluslararası büyük gelir farklarına rağmen, tüketim kalıplarının AGÜ'de gelişmişlere benzetilmesi eğiliminin başlıca iki olumsuz etkisi vardır: Ödemeler bilânçosu açıkları ve kapital teşekkülünün yavaşlaması.

İkinci olarak, AGÜ'in ihraç ettiği hammaddeler ve tarımsal ürünlerin talebi, dünya piyasalarında çok yavaş artar; buna dayanarak dış ticaretin büyümeyi harekete geçirmesini beklemek olanak dışıdır. Talep elastikiyeti düşük ve artış sürati de çok yavaş olduğu halde, AGÜ'in geleneksel ürünlerle hammadde ihracatını artırmalarını teşvik etmek, dış ticaret mübadele hadlerini bunlar aleyhine döndürür. Bu, AGÜ'den gelişmişlere gelir aktarılması demektir[46]. Bundan ötürü, AGÜ, iktisadî kalkınmaları için, ithalâtı ikame yoluyla sanayileşmek zorundadır. Dünya piyasalarında, sınaî mamuller ihracatında gelişmiş ülkelerle rekabet edemediklerine göre, AGÜ, "dengeli büyüme" yolunu benimsemek zorundadır.

Kısacası, bu paragrafta incelediğimiz Myrdal, Singer, Prebisch, Nurkse (ve aynı görüşü benimseyen diğer birçok iktisatçı) Liberal öğretiye bağlı serbest dış ticaret teorisinin "ihtisaslaşma" tezini reddederler; AGÜ'in, koruma yoluyla sanayileşmelerini önerirler. Her birinin görüşlerini desteklemek için dayandığı nedenler farklı olsa da , vardığı sonuç aynıdır.

VII — AGÜ'DE KAMU KESİMİNİN ARTAN ROLÜ, İKTİSADÎ PLANLAMA VE KAPİTALİZMİN YERLEŞMESİ

19. yüzyılda, sanayileşen Batı dünyası ülkelerinde, *laisser-faire* geleneği, kamu yatırımlarını, sadece bellibaşlı kamu hizmetlerinin sağlanmasına inhisar ettirmişti. Tarım, sanayi, hizmetler gibi doğrudan doğruya üretken olan alanlar, tamamıyla özel girişimin faaliyet alanı olarak ayrılmıştı. Böyle olmakla beraber, ülkenin sanayileşmesi ve özel girişimin gelişmesi için, devlet, gerek sömürgelerin fethedilmesi gerek pazar olarak sürdürülmesinde, çok önemli rol oynamıştı. Sanayileşmeye, İngiltere ve Fransa gibi öncü

ülkelerden sonra başlayan Almanya, Japonya, Çarlık Rusyası'nda ise, kapitalizmin kuvvetlenmesi için kamu müdahalesi, sanayileşmekte kamunun oynadığı rol, başlangıçta çok daha fazla olmuştu. AGÜ, kalkınma sürecine daha geri bir noktadan başladığı gibi, daha da sonra girmiştir. Bunların kalkınması için sanayileşmeleri gerektiği, önceki paragraflarda açıklanan görüşlere göre savunulabilmiştir; kamu kesimine daha yüksek bir pay verilmesi kapitalizmin yerleşmesi için gerekli sayılmıştır. AGÜ için buraya kadar incelediğimiz görüşler, *laisser-faire*'e en şiddetli tepki olsa da, "kapitalizmle bağdaşabilecek maksimum müdahale" sınırlarını aşmamıştır.

Piyasa mekanizmasının AGÜ'de iyi işlemediğini, kamu müdahalesinin gerektiğini savunan görüşler, aynı zamanda bireysel girişim yoluyla kalkınma ve üretim araçlarında özel mülkiyet kurumlarını kabul ederler. Bu olgu, klasik kapitalizmin piyasaya devlet müdahalesini reddeden şekli yerine, piyasaya, kamunun, bireysel girişimin gelişmesi ve yaşaması için müdahale ettiği, yeni bir şeklini ortaya çıkarmaktadır.

VIII — AGÜ'DE PİYASA MEKANİZMASININ ÜSTÜNLÜĞÜNÜ SAVUNAN GELENEKSEL GÖRÜŞLER: VINER, H. JOHNSON, SCHULTZ, BAUER, YAMEY, HABERLER

AGÜ'de piyasa mekanizmasının üstünlüğünü, laisser-faire'i değilse de minimum kamu müdahalesini, piyasa kurumlarının evrenselliğine dayanarak savunan iktisatçıların sayısı, 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren, dünyada iktisadî durgunluğun yoğunlaşmasını, AGÜ'in dış borç yükünün ağırlaşması ve borçların geri ödenmesinde sorunlarla karşılaşılmasını izleyerek artmıştır. Gerçekte, bu iktisatçıların görüşleri, geleneksel Liberal görüşlerin tekrarından ibarettir. Bununla beraber, "AGÜ'de piyasaya yoğun müdahaleyle kapitalizmi geliştirmek" savının karşıtı olarak, "AGÜ'de piyasaya minimum müdahaleyi bunun evrenselliğine dayandırmak" amacını güden görüşler üzerinde durmakta fayda vardır; çünkü 1980'den sonra iktisat politikasında artık egemendirler. Bu sonuncu görüşteki iktisatçılar, her bakımdan yukardakilerle çatışırlar: Koruma politikasıyla AGÜ'in sanayileşmesi, yani, ithal-ikamesi politikası yerine serbest dış ticaret teorisini, yani, uluslararası işbölümünü, karşılaştırmalı üstünlüğe göre ihtisaslaşmayı ve ihracata dönük büyümeyi önerirler; dengeli büyüme yerine dengesiz büyümeyi savunurlar; fakirlik kısırdöngüsünü kırmak için büyük çapta yatırım, gelirde süratle büyük sıçrayışlar olması yerine, gelir artışının aşamalı olmasını isterler; gizli işsizliği yadsıyarak, piyasa kurallarının evrenselliğine varırlar; piyasa mekanizmasını iktisadî planlamayla düzeltmek yerine, piyasa mekanizmasının üstünlüğünü överler, planlamayı reddederler.

A) GİZLİ İŞSİZLİĞİN REDDİ VE GEÇİMLİK TARIM KESİMİNDE İKTİSADÎ ETKİNLİĞİN YÜKSEKLİĞİ: SCHULTZ, HABERLER, VINER

Schultz, antropologların Hindistan'da ve Latin Amerika'da yaptığı araştırmalara dayanarak, AGÜ'deki geçimlik köylü tarım işletmelerini, tam rekabet kapitalizmine, bunun yüksek etkinliğine örnek gösterir[47]. Öyle ki, bu kesimde köylülerin her biri, sürekli yeni kâr fırsatları arayan bir girişimci, kâr maksimumlaşması amacına yönelmiş, akılcı (ras-

yonel) bir kapitalisttir. Bu kesimde, gizli işsizlik ve bunun ima ettiği kaynak dağılımı etkinsizliği, ne teorik ne istatistikî olarak, desteklenebilir; geçimlik tarım kesimi, bir "kuruş kapitalizmi"dir. Yani, kapitalizm evrenseldir; akılcı davranış ve onun kâr maksimumlaşması ilkesi evrenseldir; dolayısıyla, gizli işsizlik gibi bir olgu söz konusu olamaz.

Schultz, piyasa ekonomisinin geçimlik tarım kesiminde dahi yüksek etkinliğini belirttikten sonra, (eski) SSCB'deki kaynak dağılımı etkinsizliğine değinir: Bir yanda büyük kolektif çiftlikler ve devlet çiftlikleri, bir yanda üreticilerin sahip olduğu "minik" toprak parçaları üzerinde üretim, kaynak dağılımını etkinlikten uzaklaştırmıştır[48]. Kanısına göre, nerede kapitalizm varsa, "kuruş kapitalizmi" de olsa, orada etkinlik vardır.

Haberler, gizli işsizlik teorisinin, M. Manoilescu'nun "koruma yoluyla sanayileşme" için dayandığı temel olduğuna değinir; gizli işsizliğin, çok daha abartarak, ithal sınırlamalarını haklı göstermek için kullanıldığını belirtir[49]. Kanısı, ancak tarımda üretim tekniğini, çalışma yöntemlerini değiştiren koşullarda, tarımda bir nüfus fazlasının ortaya çıkabileceğidir; bu anlamda bir nüfus fazlası, yalnız AGÜ için değil, gelişmiş ülkeler için de söz konusu olabilir[50]. Gizli işsizliğin reddinden vardığı nokta, serbest dış ticarettir:

> *"Yüzde yüz serbest dış ticaret, daima, en süratli gelişmeye götürüyor (olmasa da).... serbest dış ticarete yapılacak marjinal müdahaleler, gerektiği gibi seçilmiş olmak şartıyla, kalkınmayı süratlendirebilir... Vardığım sonuç şudur ki, esas itibariyle serbest dış ticaret, önemsiz düzenlemeler ve ayrılmalarla iktisadî kalkınma bakımından en iyi politikadır."*[51]

Tabiî, serbest dış ticaretin en iyi politika olduğu ileri sürülünce, uluslararası işbölümünün faydaları, yani, AGÜ'in zorla sanayileşmeye kalkmaması da, tekrar ortaya çıkar. Haberler'e göre,

> *"AGÜ için (serbest dış) ticaretin muazzam önemi ..... klasik karşılaştırmalı üstünlük teorisiyle beraber, sınaî mamuller ve hammaddeler üretimindeki nispî maliyet farklarının gelişmiş ve AGÜ arasında çok büyük, hattâ, gerçekten sonsuz olmasından ileri gelir; şu anlamda ki, her bir gruptaki ülkelerin, diğerinden satın aldığını üretmesi mümkün değildir."*[52]

Haberler'le beraber Neo-klasik Okul'un günümüzdeki temsilcilerinden Viner de, gizli işsizlik diye bir "olgu"nun varlığını reddeder; serbest dış ticaret konusunda, Haberler'le aynı sonuca varır. Fakat, bununla da yetinmeyip, ideolojik tutumu bir adım daha ileri götürür: Viner, AGÜ'in, dünyada serbest dış ticaretin gerçekleştirilmesi sorumluluğunu yüklenmemiş olmalarını kınar:

> *"Dış ticaret engellerinin kalkmasından veya azalmasından, kazanmayacak hiçbir AGÜ yoktur; fakat, son yıllarda bu ülkeler, Amerikan önerilerini destekleyerek dünya ticaret ağındaki engellerin sürekli ve önemli şekilde azalması fırsatını kaçırmıştır. Havana Sözleşmesi... bu yönde, sadece, çok mütevazi bir adım olacaktır; AGÜ, bunun, herkes için faydalı bir uluslararası işbölümünü gerçekleştirecek şekilde, engelleri kaldırmayı başaramamasındaki sorumluluk payını yüklenmelidir."*[53]

Kısacası, gizli işsizliğin reddi, Liberal öğretinin geleneksel savlarının tekrar ön plana çıkmasıyla sonuçlanmaktadır.

B) ÖZEL GİRİŞİM VE PİYASA MEKANİZMASI YOLUYLA KALKINMANIN ÜSTÜNLÜĞÜ: BAUER-YAMEY, H. JOHNSON

Kalkınmanın "iktisadî plan"a bağlı olmasını, kamunun kalkınmada artan sorumluluk yüklenmesini söyleyenlere karşı, piyasa mekanizmasının ve bireysel girişimin üstünlüğünü savunan çok sayıdaki iktisatçıya örnek olarak, kısaca, Bauer-Yamey ve H. Johnson üzerinde duralım.

Bauer-Yamey, millî gelirin tüketim-yatırım arasında bölünüşünü kamu yetkisinden alıp, bireysel tercihlere bağlamaya taraftardır; dolayısıyla, fakirlik kısırdöngüsü denilen uzun dönem fakirlik dengesini reddederler:

> *"İktisadî kalkınmayı, kişilerin çeşitli seçeneklere kavuşmaları olarak gördüğümüz için, eğilimimiz, kaynakların tüketim ve yatırım arasında dağılımı dahil olmak üzere, millî hasılanın terkibiyle ilgili kararların, büyük ölçüde, bireylerin iktisadî hayata katılmasını sağlayan iktisadî sistemlere doğrudur... Fakat, karar alma mekanizmasının yaygın olarak ademimerkezileştiği ve piyasa mekanizmasınca birleştirildiği bir iktisadî sistemi tercih nedenimiz, ne sadece kalkınma kıstasımıza ne de sistemin sağladığı politik koruyuculara dayanır. Kanımızca, genellikle bu sistem, varolan kaynakların etkin bir kullanımını sağlar ve kaynakların artışını teşvik eder. Etkinliği, esas itibarıyle iki bellibaşlı özelliğinden doğar: Bilginin harekete geçirilmesi ve dürtünün sağlanması."*[54]

Böylece, AGÜ'in çok çeşitli sorunlarının çözümü için, piyasa mekanizmasının bu son iki özelliğini yeterli sayarlar. Bauer ve Yamey için, bu ülkelerde ne "fakirlik kısırdöngüsü", ne gizli işsizlik, ne nakdî dıştan yararlar ve diğer nedenlerle toplumsal alternatif maliyetleri yansıtmayan fiyatlar vardır. İktisadî kalkınma da – en zorunlu yaşam gereklerinin dahi karşılanamadığı geniş kitlelere rağmen – kişilerin karşılaştığı seçeneklerin artmasından ibarettir.

H. Johnson, Neo-klasik görüşleri sürdürmek bakımından daha "tipik" bir temsilci sayılabilir. Bir kere, kanısınca,

> *"Gelişmeyi özleyen bir AGÜ, gelir bölüşümü konusunu kendisine pek fazla dert edinmezse, akıllılık eder."*[55]

İkinci olarak,

> *"... İyi işleyen bir piyasa düzeni, hem iktisadî etkinliği hem iktisadî büyümeyi teşvik eğilimindedir... Piyasa, bunu, büyük bir yönetim kadrosuna, merkezî karar almaya, sözleşmelerin uygulanması için gerekli hukuk düzenini sağlamak gibi bir politikadan fazlasına ihtiyaç göstermeksizin, kendiliğinden yapar."*[56]

Bundan ötürü, iktisadî planlamaya da ihtiyaç yoktur:

> *"Bana göre, iktisadî planlamanın büyük kısmı, piyasa düzeninin iyileştirilmesine, güçlenmesine yöneltilirse, faydalı olur."*[57]

Böylece, ideal ve evrensel tam rekabet kapitalizmi modeli, AGÜ'in kalkınması için yeterli bir reçete olarak sunulur.

C) ÇUŞ YOLUYLA TEKNOLOJİ TRANSFERİ VE KALKINMA: H. JOHNSON

Marksistler için "çağdaş emperyalizmin sömürü aracı" olan çokuluslu şirketler (ÇUŞ), H. Johnson için teknolojik bilgi aktaran kuruluşlardır. Johnson, ÇUŞ konusunda şöyle düşünüyor[58]:

Batı ülkelerinin yaptığı devletten-devlete yardımların yetersizliği ve gerekli kalkınma dürtüsünü sağlayamaması, 1960'lardan sonra (tavizli ticaret anlaşmaları yanında), ÇUŞ'e öncelik kazandırmıştır. Ancak, kalkınma için dolaysız özel yatırımlara güvenmek, üretim dalları arasında eşitsiz gelişme yaratmak demektir; çünkü ÇUŞ, teknoloji -yoğun veya mal farklılaştırılması olan alanlarda ya da hammadde çıkarılması ve pazarlamasında yoğunlaşırlar. Bu şirketlerin diğer ülkelerde yan dallar kurma nedeni, kalkınma konusundaki birtakım politik düşünceleri gerçekleştirmek değil, yöneticileri ve hisse senedi sahiplerine kâr sağlamaktır. ÇUŞ'in kârının kaynağı sahip olduğu bilgidir; fakat, bu bilgiyi ne yaymakta ne AGÜ'in yerel koşullarına uydurmakta çıkarı vardır. Böyle olsa da, ÇUŞ yine de, kalkınmaya iki yoldan çok önemli katkı yapabilir: Birincisi, sağladığı eğitim olanaklarıdır; üretimde kullandığı yerli işgücünü eğitmek, hem kendi ürününü kullananlara, hem kendi kullandığı girdileri üretenlere "verimli bilgi yaymak" yoluyla gerçekleşir. İkincisi, ödediği vergilerden doğar; ödediği vergiler, üretim kesimleri arasında yol açtığı eşitsiz gelişmeyi gidermeyi sağlar.

ÇUŞ'in sağladığı kârları eleştirmek de anlamlı değildir; çünkü, o bilgiyi elde etmek için yaptıkları yatırımları, bu kârlarla karşılayacaklardır. AGÜ, bilgiyi kullanıp, bunun fiyatını ödememezlik edemez.

Johnson, ulusal devletlerin ÇUŞ'in faaliyetlerini sınırlama girişimlerine karşıdır. Bu sınırlamalar etkinliği azaltabilir; kalkınmayı gerçekleştirmeyen vatandaş sınıflarına gelir akratabilir; ya da "akıldışı" olabilir. Mallar, kapital, bilgi ve hiç olmazsa eğitilmiş emek akışkanlığının arttığı çağdaş dünya ile, çağdışı "tecrit" edilmiş geleneksel devleti bağdaştırma zorunluğu vardır.

> *"Uzun dönemde, siyasal ve iktisadî açıdan tek bir dünya olmak zorunluğundayız."* (s. 86).

Böylece, ÇUŞ, AGÜ'e teknolojik bilgi aktarma yanında tek dünyayı gerçekleştirmenin aracı olur; 19. yüzyıl Manchester öğretisinin düşü tekrar sahneye çıkar[59]. AGÜ'e etkileri konusundaki günün gerçekleriyse sahneden silinir.

Johnson'un bu fikirleri 1980 sonrasında yaygınlık kazanmış; ÇUŞ, kalkınmanın başlıca araçlarından sayılmaya başlamıştır. Resmi dış yardımların ve banka kredilerinden AGÜ'e akan payın azalması bunun temel nedenidir.

IX — DENGESİZ BÜYÜME VE BÜYÜK İTİŞ: HIRSCHMAN

Rosenstein-Rodan, Nurkse gibi düşünürlerin "dengeli büyüme"sine karşı, Hirschman, "dengesiz büyüme"yle kalkınmanın harekete geçirilebileceği kanısındadır[60]. Dengeli

büyüme gibi, dengesiz büyüme de, nakdî dıştan yararların önemine değinir; "büyük itiş"in gerekliliğini belirtir; iktisadî planlamayla bağdaşabilir. Ne var ki, Hirschman'ın dengesiz büyümesi, iktisadî karar merkezlerini harekete geçirebilmek için, darlıklar yaratmayı amaçlar. Darlıkların baskısı, karar merkezlerini, harekete geçmek için uyaracak, üretim kaynakları miktarını artırmak için bir dürtü olacaktır. Dengeli büyüme teorileri, ekonomideki kaynak miktarlarını, herhangi bir anda, veri kabul eder. Oysa Hirschman'a göre, bunlar, baskılar ve dürtüler yoluyla artırılabilir. Miktarlarını veri kabul etmek doğru değildir. Sanayileşme kalkınmanın başlangıç aşamasında darlıkları büyük ölçüde artıracağı için, işe sanayileşmeyle başlamak, daha süratli kalkınma sağlayabilir.

Hirschman'a göre, fakirlik kısırdöngüsü ve bunu kırmak için önerilen dengeli büyüme teorileri, AGÜ'in yaratıcı kabiliyetleriyle, beklenmedik şeyleri gerçekleştirebileceğini küçümsemektedir[61]. Bunları harekete geçirebilmek için, ekonominin bir kesimi, tarihsel olarak biriken gelişme olanaklarıyla, diğerlerinin önüne geçebilir. Dengesiz durumlar, kendisini tamamlayıcı olan alanlarda yatırımları teşvik eder. Ekonominin stratejik büyüme noktaları seçilip geliştirilmeli, büyümenin bu noktalardan diğerlerine, bir firmadan diğerine intikali, piyasa ekonomisinin işleyişine bırakılmalıdır[62]. Böylece, hem sosyal sermaye yatırımlarının çok büyük çapa varmasına ihtiyaç kalmaz, hem de piyasadaki karar merkezleri harekete geçirilir.

Hirschman, kendinden önceki ve sonraki aşamalara en yoğun şekilde bağlı, dolayısıyla, tamamlayıcı sanayileri en fazla teşvik edebilecek üretim dallarının seçimi için, *girdi-çıktı* tablolarına güvenir[63]. Fakat, AGÜ'de, üretim kesimleri arası yapısal bağlılıklar son derece zayıftır. Nitekim, bu ülkelerde, en önemli üretim dalları olan tarım ve diğer ilksel üretim alanlarında, yabancı sermayenin hâkim olduğu üretim dallarında, montaj sanayiinde, durum böyledir. Üretim kesimleri arasındaki yapısal bağlılığın, daha önceki veya daha sonraki üretim aşamalarına doğru geliştirilmesi gerekir. Buna dayanarak, Hirschman "koruma" veya "sübvansiyon" politikası yoluyla, yapısal bağlılığı kuvvetli ithal ikamesi sanayilerin geliştirilmesini önerir. Kanısınca, yapısal bağlılığı en kuvvetli olan demir-çelik sanayiini – geleneksel karşılaştırmalı üstünlük teorisine rağmen – geliştirmek özlemindeki AGÜ, "akıllıca" davranmaktadır.

Hirschman'ın dengesiz büyüme teorisi, iktisadî planlama ile bağdaşabileceği halde, ne başlangıçta ne de sürekli iktisadî planlamayı gerektirir. Gerçekte, piyasa ekonomisinin dürtüleriyle, baskılarıyla, kalkınma için gerekli büyük yatırımları birleştirmeye çalışmaktadır.

X — ÖZELLEŞTİRME: BÜTÜN SERBEST PİYASA EKONOMİSİ YANDAŞLARI

Kamu girişimlerini özelleştirme ilk kez AGÜ'in dış borçlarının ödenebilmesi için 1980'li yılların başında ileri sürüldü. Nedeni, 1970'li yılların sonundan itibaren çok sayıda AGÜ'nin dış borçlarını ödeyemez duruma düşmesiydi. Dış borçlar karşılığında kamu girişimlerinin hisseleri borç senetlerini elde tutanlara satılacak, böylece alacaklı yabancı bankalar ödenmeyen alacak, borçlu AGÜ de dış borç yükü sorunundan kurtu-

lacaktı. Sistem işletildi ve başta Latin Amerika ülkeleri (bu arada Türkiye) bunu uygulamaya koydu.

Başlangıçta pragmatik bir çözüm yolu iken, sistem daha sonra kamu girişimleri aleyhine bir ideolojiye dönüştü; AGÜ'den ileri sanayileşmiş ülkelere (başta İngiltere), komünizmin çökmesi üzerine de Doğu Avrupa'ya ve bağımsızlaşan (eski Sovyet) cumhuriyetlere yayıldı. Kamu girişimleri değişik yöntemlerle yerli-yabancı özel girişime satılmaya başladı. Satış günümüzde de sürüyor. Satışın gerekçeleri şunlardır: i) Özel girişimin etkinliği yüksektir; oysa kamu girişimleri, özellikle AGÜ'de etkinliği düşük, gizli işsiz deposuna dönüşmüş kurumlardır; ii) AGÜ'de büyük kamu açıkları enflasyon kadar yüksek reel faizlerin de kaynağıdır. Özelleştirme ile yaratılan mali kaynaklar bu hastalıkları gidermeye katkı yapar; iii) Geniş kitleye bunların hisselerinin satışları, "halk kapitalizmi"nin kaynağı olur, gelir bölüşümü düzelir.

Böylece, İkinci Dünya Harbi sonrası İktisadi Kalkınma yazınının savlarına ve önerilerine uygun olarak kurulan kamu girişimleri ya da millileştirilen özel kuruluşlar el değiştirmeye başladı. Bunda yoğunlaşan sorunlara piyasa ekonomisi çerçevesinde çözüm bulma gayreti kadar, Neo-klasik eğilimlerin giderek iktisat yazını ve iktisat politikası alanında hakim olması da rol oynadı; merkezi planlı ekonomilerin çöküşü bunlara eklendi.

1980'li yılların ortasından sonra bu bahiste incelenen İktisadi Kalkınma yazını müdahaleci ve kamu girişimciliğini onaylayan görüşleri dolayısıyla rafa kaldırıldı; yerini bahsin ikinci yarısında incelenen görüşler ve özelleştirme aldı, *laisser-faire* AGÜ'de de hâkim politikayı belirledi. Ancak, çelişki şurada ki bu ülkelerin sorunları yoğunlaşarak sürüyor.

Kısım IV

Liberal Öğretiye İdeolojik Tepki: Sosyalist Öğreti

XXIX

SOSYALİST ÖĞRETİNİN DOĞUŞU

Sosyalist öğreti, kaynağını, bir yandan 19. yüzyıl kapitalizminin doğurduğu somut gerçeklerden, bir yandan liberalizmin kaynağı olan Tabiî Kanun felsefesi ve Faydacı felsefeden aldı. Ayrıca, 19. yüzyıl Batı Avrupa'sındaki diğer fikir akımlarının da, büyük ölçüde etkisi altında kaldı.

Tarihte, sosyalist düşünce çok eskidir[1]. Antikçağdan itibaren, her çağda, tek tek veya gruplar halinde düşünürler, ahlâkî kaygılarla, *düşsel* toplum düzenleri üzerinde durdular. Varolan toplum düzenine oranla birtakım ahlâkî değerlere göre daha *ideal* buldukları düzenler hayal ettiler. Fakat, başlıca amaçları, geniş halk kitlelerinin yaşam düzeyinin iyileşmesi olmadı. Oysa, 19. yüzyılda doğan sosyalist öğreti bunu amaçlamakla, daha önceki *düşsel* düşünceden ayrılır.

Liberalizme ve kapitalizme tepkiler içinde, sadece sosyalizm, kendi içinde bütünlüğü olan bir öğreti haline gelebilmiştir. Marx'la beraber, tutarlı iktisat teorisi kurabilmiş; doğuşunda, iktisat teorisi çok yetersiz olsa da, bu yeterliğe, Marx'la erişmiştir. Nasıl kapitalizmin teorisi günümüzde sürekli evrim içindeyse, aynı şey, sosyalizmin teorisinde de geçerlidir. Ancak, Doğu Avrupa'da ve (eski) SSCB'de merkezi planlı sosyalist rejimlerin çökmesi ve Batı Avrupa'daki komünist partilerin çözülmesi evrimi duraklatmıştır. İlerdeki gelişmelerin ne yönde olacağı bugün belirsizdir.

Bundan önceki kısmın (Kısım III) konusunu oluşturan "Liberalizme ve *Laisser -faire*'e Kısmî Tepkiler", kapitalizmin bir veya diğer aksaklığını gidererek, yaşamasını hedef aldığı halde, sosyalist öğreti, liberal öğretiye köklü, onun ideolojisini reddeden bir tepki olmuştur. Tepki 1970'li yıllardan itibaren şiddetini kaybetmiştir.

I — İKTİSADÎ ALTYAPI VE İKTİSADÎ DÜŞÜNCEYİ HAZIRLAYAN ŞARTLAR

Sosyalizm, ana çizgileriyle, üretim araçlarında özel mülkiyet yerine toplumsal mülkiyeti getirmeyi ve insanın insanı sömürmesini önlemeyi amaçlar. Buna göre, üretim kâr değil, fakat, toplumsal ihtiyaçların tatmini için planlı şekilde yapılmalı, kişi özgürleşmelidir. 19. yüzyılda bu öğretinin gelişmesinde, kapitalizmin geniş halk kitleleri üzerindeki olumsuz sonuçlarına karşı liberalizmin vaadettiği olumlu koşullar, büyük ölçüde etkili oldu. Sosyalist eleştiri, aynı zamanda, 19. yüzyıl Batı Avrupa'sının hâkim düşünce akımlarının etkisi altında kaldı. Çarlık Rusya'sında ise, bu ülkenin iktisadî şartları ve düşünce akımlarının rengini taşıdı. Fakat, her yerde, sosyalist eleştiri, kapitalist sistemi düzeltmek değil de, onun yerine yeni bir toplumsal-iktisadî düzen getirmek özlemiyle,

daha önce incelediğimiz kısmî eleştirilerden ayrılabilir. Ne var ki, 21. yüzyıla doğru bu özlemi kayboldu.

A) KAPİTALİST SANAYİİN YARATTIĞI ŞARTLAR

Sosyalizm, öncelikle, 19. yüzyıl Avrupa'sında, kapitalist sanayiin yarattığı belirli kötülüklere bir "başkaldırma" oldu. Sanayileşme olayı, kapitalist sınıfın yanında, gittikçe büyüyen bir ücretli işçi sınıfı yaratmıştı. Ücretli işçi, feodal düzenin yıkılmasıyla, hukuk açısından özgürlüğe kavuşmuştu; serbest iş sözleşmesi yapabilir, kanun karşısında eşit sayılırdı. Ne var ki, üretim araçları mülkiyetine sahip olan kapitaliste, gittikçe daha bağlı hale gelmişti. İktisadî eşitsizlik, serfliğin kalkmasının önemini azalttı; zira, gücü farklı iki tarafın yaptığı iş sözleşmesi, feodal lordunki kadar zalimdi. Bundan başka, 19. yüzyıl kapitalizmi, sık sık iktisadî krizlerle sarsılmış, işsizlik, iktisadî güvensizliği de birlikte getirmişti. Makineleşme ve teknik yeniliklerin yarattığı işsizlik, buna eklendi. İşsizlik nedeniyle, işçinin Ortaçağda sahip olduğu iş güvenliği kaybolmuştu. Bu nedenle, sosyalist eleştirinin üzerinde durduğu başlıca iktisadî sorunlar, *iktisadî krizler ve kapitalist mülkiyet ilişkileri* oldu.

B) SOSYALİZMİN KAYNAĞI OLARAK LİBERALİZM

Tabiî Kanun felsefesi ve Faydacı felsefe, hem devrimci hem tutucu yoruma elverişliydi. Kapitalizm, daha önceki iktisadî sistemlerin hepsinden daha devrimci olmuş, gelişmesini engelleyecek bütün eski kurumları yıkmıştı. Bunu, bir sınıfın çıkarı değil, tüm insanlık için yaptığı iddiasındaydı. Özgürlük, eşitlik, adalet, en büyük sayı için en büyük mutluluk gibi sloganlar, bir ideal çağın yaratıldığı umudunu uyandırıyordu. Fakat, yeni düzen bu umutları gerçekleştirmeyince, işler kendisi aleyhine döndü. İnsanlar devlete *akıl*'la baktılar ve yeni bir düzen için çalıştılar. Liberal felsefeye dayanan bu eylemden, sosyalizm esinlendi[2].

Liberalizmin temelindeki *akılcılık*, sosyalizmin de temelini oluşturdu. Fakat, liberalizmin toplum düzenini veri ve değişmez kabul eden edilgen *(pasif)* akılcılığına karşı, sosyalizmin temelinde etken *(aktif)* akılcılık vardı: Toplum düzenini, "makul" sayılan bir adalete göre, yeniden kurmayı amaçlıyordu. Liberalizmin temelindeki "tabiatçılık", insanın iyi, toplumun kötü olduğu görüşündedir. Kurumlar değişirse, insan da değişir. Gerçekte, Marksizmin "yeni bir insan tipi yaratmak" isteği, kaynağını bundan aldı.

C) SOSYALİZMİN YORUMLANMASINDA ALMAN FELSEFESİNİN ETKİSİ

> *"Sosyalistler Alman felsefesi ve Alman dehasının gerçek öğrencileridir... Daha, büyük sanayiin gelişmesinden önce, sosyalizm, Alman zihniyetinde doğmuştur."*[3]

Alman dehası, bireye karşı devletin üstünlüğünü ve "varlık" felsefesine karşı "oluşmak" felsefesini[4] benimsediği ölçüde, sosyalizmin yorumlanmasında etkili oldu. 19. yüzyılın sonlarına kadar (1871) Alman Konfederasyonunun parçalanmış, bölünmüş durumu, Alman filozoflarının devlete üstünlük tanımalarına yol açmıştı. Kant, halkın temsilcisi olarak devleti övmekte, Fichte, devlette *akıl*'ın ifadesini görmekteydi. He-

gel'in diyalektiği ise, "varlık"a karşı "oluşmak" felsefesiyle, "devlet"i, tarihte *idée*'nin gerçekleşmesi olarak görmesiyle, sosyalist felsefe üzerinde ayrıca etkili oldu.

II — ÖNCÜ SOSYALİST DÜŞÜNÜRLER VE KAPİTALİZMİN ELEŞTİRİSİ

Kapitalizmin teorik bakımdan tutarlı ve sistemli eleştirisini, toplum kanunlarıyla sistemin sosyalizme evrilmesinin açıklanmasını, K. Marx yapmıştır. Marx, kurduğu teoriyi kendisinden önce gelen hiçbir şeyi almaksızın, boşlukta geliştirmiş değildir. Kurduğu sistemin bir ayağı Klasik iktisatta ise, bir ayağı da kapitalist sistemi eleştirerek, daha "iyi" bir toplum düzeni düşünen daha önceki Fransız ve İngiliz sosyalistlerindedir.

İngiliz sosyalizminin, Klasik iktisat ile çok yakın ilişkisi oldu; kapitalizmin işleyişini, Fransız sosyalistlerine oranla, daha yeterli ve açıklıkla görebildi. Ayrıca, İngiltere'nin daha ileri derecede sanayileşmiş olması ve işçi hareketlerinin yoğunluğu dolayısıyla, daha derin bir içeriğe sahip olabildi. Buna karşılık, Fransa'da sosyalizmin iktisadî kapsamı daha zayıf, daha romantik niteliktedir; çağın düşünce akımı olan romantizmin, sosyalizmi büyük ölçüde etkilediği, ona, "hayalci" niteliğini verdiği söylenebilir. Almanya'da ise, Alman felsefesinin devlete ve evrimci görüşe üstünlük tanıyan niteliği, sosyalist düşüncenin bu ülkedeki başlıca özelliği olmuştur.

A) KAPİTALİZMİN İLK ELEŞTİRİSİ: SISMONDI

Klasik Okul'a bağlı olan Sismondi, Malthus'la aynı zamanda ve aynı nedenle, Klasik öğretiyi ve kapitalist sistemi eleştirdi. Daha önce liberal geleneğe bağlı olduğu halde, İngiltere'de yaptığı gezi sırasında sefalet, iktisadî krizler gibi gerçeklerin etkisinde kalarak, ilk eserini reddetti; Ricardo'nun *Politik İktisadın Temel İlkeleri'ne* karşı *Politik İktisadın Yeni İlkeleri*'ni yazdı.

Tarihçi Okul gibi Sismondi de, Klasik öğretinin yöntemini ve bundan çıkardığı politik sonucu *(laisser-faire)* reddetti. Fakat, bununla kalmadı; ayrıca, tabiî uyumun bulunduğunu, kapitalizmin (Keynes'gil deyimle) *kendiliğinden* tam istihdam noktasında dengeye geleceği görüşünü de kabul etmedi. Sismondi'nin önemi, sistemde tam istihdam dengesinin *kendiliğinden* oluşmadığını söyleyerek, iktisadî krizleri inceleyen ilk (veya ilklerden biri)[5] teoriyi kurmuş olmasıdır.

Sismondi'ye göre, toplum "burjuva" ve "proleter" olarak iki sınıfa ayrılır; bu iki sınıfın çıkarları çelişiktir; liberal felsefenin tabiî uyum anlayışı yanlıştır. Üretim ve servet temerküzü, bu ayırımı daha da şiddetlendirir. Toplumsal sınıflar ve temerküz teorisiyle Marx'a öncülük eden Sismondi, iktisadî krizlerin nedenini de buna bağlar.

Sismondi'ye göre, üretim sürecinin kesintisiz devam edebilmesi için, üretimle tüketim arasında denge olmalıdır. Oysa, kapitalist üretim tarzı, üretim kapasitesini ve malları artırır, fakat, üretimdeki toplumsal ilişkiler, tüketimin gelişmesine set çeker. Üretim güçleri arttıkça, kapitalle emeğin payı ve üretimle satış arasındaki fark büyür. Çünkü, üretim artışı, işçinin payının geçimlik tüketimiyle sınırlanmasıyla bir arada gider. Kapital, niteliği gereği, üretimi sürekli artırmak eğilimindedir. Oysa, işçi talebi yetersiz kalınca, devresel üretim fazlası ortaya çıkar[6]. Diğer yandan, makineleşmenin yol açtığı işsizlik işçinin satınalma gücünü daha da azaltır. Ne kapital ne emek, azalan ta-

leple karşılaşan sanayilerden geri çekilebilir[7]. Dolayısıyla, sabit kapital bu alanlarda kalır; işçiler daha uzun çalışma saatlerini ve daha düşük ücretleri kabul ederken, üretim de aşırı olmayı sürdürür.

Sürekli iktisadî krizlere sürüklenen kapitalist sistem karşısında, Sismondi, *laisser -faire*'in anlamsızlığını, devletin müdahale gereğini ileri sürdü. İktisat politikasının amacı, emek ile mülkiyetin birleştirilmesi, üretim-tüketim arasındaki dengesizliğin giderilmesi olmalıydı. Fakat, bunun çaresi üretim araçlarında özel mülkiyetin yokedilmesi değil, küçük çiftçi, zenaatkâr gibi "küçük burjuva"nın yaratılmasıydı. Böylece, büyük kapitalist girişimler dağıtılırken, aynı zamanda makineleşme-sanayileşme süreci yavaşlayacaktı. Bu yöntemle, sistemin aksaklıklarının giderileceğine inanıyordu. Önerileri, iktisat politikasının teknolojik değişmeye karşıt, *reaksiyoner* niteliğini ortaya koymaktadır. Bununla beraber, Marx, *Felsefenin Sefaleti*'nde, Ricardo kadar Sismondi'ye de borçlu olduğunu söyler.

B) İNGİLTERE, FRANSA, ALMANYA'DA İLK SOSYALİSTLER

İngiltere'de ilk sosyalistlerden bir grup, büyük ölçüde Ricardo'nun emek-değer teorisine ve Faydacı felsefeye bağlı olarak, sosyalist sonuçlara vardı. Bu sosyalistler, William Thompson (1783-1833), John Gray (1799-1850), John Francis Bray (1809-1895), Thomas Hodgskin (1787-1869)dır[8]. Hepsi, Ricardo'dan, bir malın içerdiği emek miktarının onun mübadele değerini belirlediğini, verimli-verimsiz emek ayrımını, sınıf ayırımlarını alıyor; hepsi, bir veya diğer biçimde, artı-değer kavramını geliştiriyordu. Kapitalist sistemde emeğin aldığı ücret daima, işçinin ürettiği ve kapitalistin ele geçirdiği mal değerinden azdı; sömürü ve sefalet, bundan doğmaktaydı. Yine hepsi, Faydacı felsefenin ihtilâlci bir yorumunu yapıyordu. "En büyük sayı için en büyük mutluluk" ilkesini benimsiyor, özgürlük istiyor, felsefî radikalizmin olağan sonucu olarak yürürlükteki kurumları eleştiriyordu. Bentham, varolan toplum yapısının, insanın yarattığı hukuk düzeninin, haklar ve görevleriyle, "kutsal" bir yanı olmadığını, Faydacı ideale göre yargılanması gerektiğini göstermişti. Amaçlanan düzenin niçin bulunmadığını araştırırken de, nedenini, varolan toplum düzeni ve özel mülkiyet sisteminde bulmuştu. Klasik öğretiden kaynaklanan İngiliz sosyalizmi, kapitalizmin daha yeterli bir teorik eleştirisini yapabilmiş, Marx'a öncülük etmiş olsa da, önerileri, Fransız hayalci sosyalistlerinkinden daha az hayalci değildir; birçok bakımdan benzerlik gösterir.

İlk İngiliz sosyalistleri arasında her çeşit özel mülkiyete, devlete karşı olan, anarşist-idealist William Goodwin'in Meksika da kurduğu komünist koloniler, başarısız oldu. Londra'da kurduğu "mübadele bankası"yla, kooperatif hareketin öncülüğünde sosyalizmi uygulamayı düşünen Robert Owen (1771-1858)de hayalci sosyalisttir. Owen, bu fikirleriyle, Marx'ı "Gotha Programının Eleştirisi"nde etkiledi. Kendi fabrikalarında, on yaşından küçük çocukları çalıştırmadığı için, büyük devrimci sayılmıştır.

"Burjuva ihtilâli" sayılan Fransız İhtilâli gerçekte sosyalist düşüncenin ilk habercisi olmuştur. Fakat, Fransa'da sosyalizmin önemli çapta romantizmin etkisi altında kalması nedeniyle, sosyalist düşüncenin iktisat teorisi zayıftır; daha çok politika teorisi kuranlarca işlenerek, hayalci bir niteliğe bürünmüştür. Bunlardan Henri de Saint-Simon

(1760-1825) evrimci tarih felsefesini benimsemiş; Auguste Comte'un pozitivizmini, Fransa'da Proudhon'u ve Almanya'da Rodbertus'u etkilemiştir. Kendisi, güdümlü ekonomi ve teknokrasinin öncülüğünü yapmaktaydı. Kurduğu öğreti, "Saint-Simonism" adı altında, daha sonraki kuşakları etkiledi.

P. J. Proudhon (1809-1865), devletten nefreti ve özgürlüğe bağlılığıyla, devletin işlevlerini azaltmak istemesiyle ayrılır. İktisadî krizlerle sarsılan toplumu, toplum güçlerinden sağlanacak dengeyle kurtarmak istemekteydi. Fikirleri, özgürlüğü korumak istemesi açısından liberal felsefeye bağlıdır; fakat, erişmeyi düşündüğü dengenin *kendiliğinden* veya *tabiî olmayıp, bilinçli* olarak gerçekleştirilebileceğine inancı açısından sosyalist eğilimlidir. Faizi ve rantı, "hakedilmemiş gelir" diye yermiştir; faizsiz kredi uygulanmasıyla ve büyük sanayiin işçi birliklerine devredilmesiyle, sistemin aksaklıklarının giderilebileceğine inanmıştır. Mülkiyet konusunda Sismondi'ye benzer fikirleri dolayısıyla, Marx, Proudhon'u, "küçük burjuva" olarak niteler.

Fransız sosyalistleri arasında, işçi üretim kooperatiflerinin öncüsü sayılan Louis Blanc (1811-1882) ve Charles Fourier (1773-1837)de anılmalıdır.

Almanya'da Karl Rodbertus (1805-1875) bir sistem olarak kapitalizmin işleyemeyeceğine inanması, fakat, "ihtilâl"e de karşı olmasıyla ayrılır; devlet sosyalizmini ve Alman toplumsal kanunlarını teşvik etmiştir. Artan millî gelirde, işçinin payının azaldığını söyleyen teorisi, gerçekte, Sismondi'den kaynaklanır; satınalma gücünün yetersiz kalarak, iktisadî krizlerin doğduğunu söyler. İktisadî krizlerden çıkardığı sonuç, "emperyalizm" teorisinin öncüsü olması açısından ilgi çekicidir. Buna göre, iktisadî krizlerde piyasa satılamayan mallarla dolduğunda kapitalistler, yeni açılacak yabancı piyasalarda mallarını satmaya çalışır. Bunun için, millî devletler askerî güçlerini kullanarak sanayileşmemiş ülkelerin piyasalarını ele geçirecek, yabancı rakipleri ve yerli üreticileri bu piyasanın dışında tutmaya çalışacaktır.

F. Lassale (1825-1864), Klasik ücret teorisini "Tunç Kanunu" diye nitelemesiyle, Alman işçi sendikalarının kurucusu ve Alman Sosyal Demokrat Partisinin örgütleyicisi olmasıyla ve eylemciliğiyle *(agitateur)* anılır. Marx'ın çağdaşıdır. Teorileri büyük ölçüde Marx'ın görüşlerini benimsese de, sosyalizme, ihtilâl olmaksızın "oy mekanizması" yoluyla geçilebileceğine inanır. Bu bakımdan, Lassale'in yeri, sosyal demokrasi hareketi içinde, parlamenter yollardan sosyalizme geçişin hazırlayıcıları arasındadır.

Nihayet, Fransa'da Louis Blanqui (1805-1881) ve önderliğindeki ihtilâlci gruba, kısaca değinelim. Fransız İhtilâlindeki *Jacobinism*, özellikle o dönemdeki tek sosyalist hareketi kuran G. Babeuf (1760-1797)den esinlenen bu ihtilâlci hareket, teorilerinin bilimsel temeli olmaksızın, ihtilâl dışındaki her türlü işçi sınıfı ve sendika faaliyetini anlamsız saydı. Blanqui'nin önemi, Fransız İhtilâli'nin *Jacobin* geleneğini sürdürmesindedir.

C) RUSYA'DA İLK SOSYALİSTLER

19. yüzyıl Çarlık Rusya'sında sosyalist düşünce, kısmen Batı düşüncesinin etkisinde, kısmen de bundan bağımsız gelişti. Bu ideoloji sonunda Marksizme erişti ve Lenin de, buna, belirli bir yön verdi. Lenin, 75-80 yıl devam eden sosyalist düşünce akımının ve hareketinin mirasçısı oldu.

Hegel felsefesi, daha sonra uluslararası anarşist hareketin önderi olan Bakunin tarafından Rusya'ya tanıtılmıştı. Hegel ve Feuerbach'tan esinlenen Herzen, 1830'larda Rus köylüsünün "potansiyel olarak sosyalist ve ihtilâlci" olduğuna inandı; devlet işlevlerini üzerine alıp, karşılıklı anlaşma ilkesine göre yürüyecek olan köy komünlerinin, gelecekteki düzenin temeli olabileceğini söylüyordu. Rusya, bu dönemde, Batı Avrupa ülkelerine oranla daha az sanayileşmişti; temeli, daha ilkel bir tarıma dayanıyordu.

1870'lerde halkçı (populist) *Narodnik* partisi, Herzen'den, "Rus komünü" *(mir)*'nün komünal mülkiyet düzeninden, gelecekteki sosyalist düzenin çıkabileceği fikrini aldı; Rusya'nın, Batı'yı yozlaştıran kapitalizmin kötü etkilerinden, böylece kurtulabileceği fikrini benimsedi. Parti, 1874'te başlattığı "halka gitme hareketi" sırasında, Rus köylüsünün sosyalizmle hiç ilgilenmediğini gördüğü halde, sosyalizmin kaynağı olarak köylüye bakmaya devam etti[9].

Populizmden Marksizme geçişin öncülüğünü, Rusya'da, 1880'lerde, G. Plekhanov yapmaktaydı. Plekhanov, önünde sonunda, kapitalizmin Rusya'da "porletarya"yı doğuracağını, başlangıçtan itibaren Rus sosyalist düşüncesinin benimsediği ihtilâli köylü değil, proletaryanın öncülüğünün gerçekleştireceğini söylüyordu. Köylü, ihtilâlci değildi; köy komünü de, ancak küçük burjuva kapitalizmine yönelebilirdi. İşçilerin iktidarı ele geçirmesiyle sonuçlanacak nihaî adım, ancak bir burjuva demokratik ihtilâlden sonra atılabilirdi. Dolayısıyla, burjuva-demokratik devrim ilk amaç olmalıydı. Plekhanov, bir kuşak Rus Marksisti ile Lenin'i yetiştirdi. 1890'larda, öngördükleri gerçekleşmiş, Rusya'da kapitalizm süratle ilerlemişti. 1914'de henüz 3 milyon sanayi işçisi olsa da, 1905 ve 1917 ihtilâlleri, iddiaya göre, proletaryanın öncülüğüyle gerçekleşti.

D) MARX ÖNCESİ SOSYALİSTLERİN ETKİSİ

Marx-öncesi ve Marx'ın çağdaşı olan sosyalistler, tutarlı teoriler kuramamış, kapitalizmin sistemli bir eleştirisini yapamamıştır. Gelecek hakkındaki görüşleri ise, gerçeklerden uzak kalmıştır. Nitekim Marx ve Engels, bunların bir kısmını (kastettikleri Saint -Simon, Fourier ve Robert Owen'di) "hayalci (utopist) sosyalist" diye niteleldiler, gerçekçilikten uzaklıklarını belirttiler. Ancak, kapitalizmin ilk eleştirisini yapan bu düşünürlerin sosyalist düşünceye yaptıkları katkıyı, küçümsemek mümkün değildir. Bir kere, kapitalizmin başlangıçta doğurduğu toplumsal güçlükleri ve sefaleti kamuoyuna yansıtarak, dikkati üzerine çektiler. Varolan düzeni eleştirmeleri, tarih tahlilleri, daha iyi bir düzen için yaptıkları öneriler, Marx'a değerli malzeme sağladı. Her ne kadar Marx bunları eleştirmekten geri kalmadıysa da, başkalarının bunları eleştirmesi karşısında savunmalarını yaptı. Bütün yetersizliklerine rağmen, tarihin yetiştirdiği en büyük düşünürler arasında sayılmaları gerektiğini belirtti. Engels de, *Anti-Dühring*'de, bunların hayalci olmalarını, "kapitalist üretimin bu kadar azgelişmiş olduğu bir dönemde, başka türlü olamazlardı" diye açıkladı.

Bu öncü sosyalistlerin etkisi, Marx'a inhisar etmemiştir. Lenin öncesi Rus sosyalist düşüncesi, bunların bir kısmının özellikle etkisi altında kaldı. Bu arada, Rusya'daki *Narodnik* sosyalizmin öncüleri, özellikle Chernyshevski'yi etkileyen Fourier ve Rus ihtilâlci düşünürleri, başta Bakunin'i etkileyen Proudhon sayılabilir[10].

XXX

MARKSİZM VEYA MARKSİST SOSYALİZM

Liberalizme karşı doğan tepkilerden sadece Marksizm felsefesi, iktisat teorisi ve iktisat politikası sistemiyle bütünlüğü olan bir öğretidir. Marksizm, temelde, üç öğeden oluşur: a) Felsefesi: Hegel'den alınan diyalektik felsefe, diyalektik maddeciliğe dönüşmüş, tarihî maddecilik bundan doğmuştur. Feuerbach'dan alınan felsefî maddecilik Marksist felsefede tarihî maddeciliğe dönüşerek, diyalektik maddeciliğin ikinci kaynağı olmuştur. *Praxis* veya "Eylem felsefesi" de, buna eklenmelidir. Marksizmin felsefî temeli, tamamıyla Alman kaynaklıdır. b) İktisat sistemi: Bunun kaynağı İngiliz Klasik İktisadı ve özellikle Ricardo'dur. Fakat, Marx'gil iktisat bundan farklı olarak, iktisadî büyüklüklerin "evrensel-tabiî" olanlarıyla "tarihsel-toplumsal-geçici" olanlarını birbirinden ayırır; aynı tahlil âletlerinden, çelişkilerinden yararlanarak, farklı sonuçlara varır. Ancak İktisadî analiz tarihinde Marx, Klasik Okulla bir arada incelenecek kadar "Klasik"tir. Kendisi, Avrupa'da sınıf çatışmasının 1830'da şiddetlendiğini, daha önceki yıllarda gizli kaldığı için "politik iktisat alanında bilimsel faaliyetin mümkün olduğu"nu söyler. Böylece, kendi teorilerinin Ricardo'dan kaynaklanmasını haklı gösterir. c) İhtilâl teorisi ve geleceğin toplumu: Bunun kaynağı da, sırasıyla, Fransız ihtilâlci geleneği ve hayalci sosyalizmdir.

Bu kaynakları itibarıyla Marksizm'in 19. yüzyıl Avrupa'sının en gelişmiş üç ülkesindeki ideolojik akımları alıp, devam ettirdiği ve tamamladığı[1] söylenebilir. Nasıl liberal kaynaklı iktisat teorisinin zaman ve mekân içinde sürekli bir evrimi varsa, Marksizm de, daha sonra Leninizmle, Maoizmle organik bir büyüme geçirmiştir. Ancak SSCB ve Doğu Avrupa'da komünizmin çökmesi, Batı Avrupa'da komünist partilerinin parçalanması ve birçok Marksist yayın organının yaşamını tamamlaması ile ideoloji etkenliğini, cazibesini ve esinini yitirdi. Yani, öğretinin evrim süreci durdu. Nedeni öğretinin vaadettiği utopia ile yaşanan günlük gerçeklerin ilişkisizliğiydi.

I — MARKSİZMİN KURUCULARI: K. MARX-F. ENGELS VE ESERLERİ

Marksizmin kurucuları K. Marx (1818-1883) ve F. Engels (1820-1895), Alman'dır, fakat gerçek fikir kaynakları "Batı Avrupalı"dır. Her ikisi de gençliklerini Almanya'da geçirse de, hayatlarının önemli bir kısmını İngiltere'de tamamladı. Gerek bazı eserleri ortaklaşa kaleme almaları (Komünist Manifestosu - 1848) gerek Marx'ın ölümünden sonra eserlerini yayımlaması dolayısıyla, F. Engels'i Marx'dan ayırmak mümkün değildir. Ancak, Marx tahlillerinde daha derin ve sistemli, Engels ise daha açık ve berraktır.

Marx'ın sisteminin bütününü kapsayacak şekilde felsefesi, iktisadî analizi ve ihtilâl teorisiyle ilgili açıklamaları, tek bir eserinde bulunmaz; fikirleri, çok sayıda eser arasında yayılmıştır. Ayrıca, öğretisine katkı yapmayan siyasî polemikleri, günün meseleleri üzerine yazılmış pek çok eseri vardır. Aşağıda üzerinde durulacak olanlar, öğretisi bakımından önemli, temel nitelikteki eserlerdir.

"Feuerbach Üstüne Tez" 1845'de yazıldı; Engels tarafından Marx'ın ölümünden sonra bulunarak, 1888'de Engels'in *Ludwig Feuerbach* isimli eserine "ek" olarak basıldı; yazılması, Marx'ın felsefeyle uğraştığı, Feuerbach'ın maddeciliğinin etkisinde kaldığı döneme rastlar. İktisadî nitelikte yazılarının başlangıcı, Proudhon'un *"Sefaletin Felsefesi"*ne cevap olan *(Misère de la philosophie)* "Felsefenin Sefaleti" (1847)'dir. *(Manifeste du parti communiste)* "Komünist Manifestosu" (1848), Engels'le ortaklaşa yazılmıştır; 1847'de Londra'da kurulan Komünist Lig'inin teorisi ve programıdır. Bu eserde, kapitalizmin geçici olduğunu, çökeceğini belirtir, fakat, nedenlerini açıklamaz. Öğretisini izleyenlerin, bu nedenleri açıklamasını istemeleri üzerine *(A Contribution to the Critique of Political Economy)* "Politik İktisadın Eleştirisine Katkı"yı (1859) yayınladı, fakat, burda da çöküş nedenlerini açıklamadı. Ancak, önsözünde "tarihî maddecilik" tezini, içinde de "değer teorisi"ni açıkladığı için, bu eseri birinci derecede önemli sayılır. En önemli eseri, izleyicileri tarafından "Marksizmin İncili" sayılan "Kapital"dir. Eğer bir eserin önemini, daha sonraki kuşaklara etkisiyle ölçmek gerekirse, herhalde, pek azı "Kapital"le boy ölçüşebilir[2]. "Kapital"in birinci cildi, Marx'ın hayatta olduğu dönemde basıldı (1867); fakat, eserin en önemli kısmını oluşturan ikinci ve üçüncü ciltleri, ölümünden sonra (sırasıyla, 1885 ve 1894'de) Engels tarafından yayınlandı. Kendisi, ikinci ve üçüncü cildi tamamlayamamıştı. "İktisadî Öğretiler Tarihi" ise, Engels'in de ölümünden sonra, Karl Kautsky tarafından *(Theories of Surplus Value)* "Artı-değer Teorileri" başlığıyla yayımlandı (1904-1910). Bunların yanında, çağının olaylarıyla ilgili birkaç broşürü de saymak gerekir: 1848 ihtilâlinden esinlenerek yazdığı "Fransa'da Sınıf Mücadeleleri" ve "18. Brumer"; 1871 Paris Komününden esinlenerek yazdığı "Fransa'da İç Harp" anılabilir. Nihayet içinde, Lassale'cılarla görüş ayrılıklarını belirttiği ve gelecekteki sosyalist toplum konusundaki görüşlerini açıkladığı *(Critique of the Gotha Program)* "Gotha Programının Eleştirisi" (1875)'nin de, ayrı ve özel bir önemi vardır.

Engels'in eserleri arasında, özellikle *Anti-Dühring* (1877) zikre değer. Marx'ın görüşlerinin belki de en genel açıklamasını veren bu eserin, "iktisat politikası"yla ilgili bahsini Marx yazmıştır. Buna, "İngiltere'de Çalışan Sınıfların Durumu" (1845); "Ailenin, Mülkiyetin ve Devletin Kaynakları" (1884) eklenebilir.

II — MARKSİST ÖĞRETİNİN DOĞUŞUNU HAZIRLAYAN ORTAM

Marksist öğretinin doğuşunu hazırlayan bir yandan çağın gerçekleri, bir yandan da çağının hâkim düşünce akımlarıdır. (Çağının gerçekleri, özellikle, Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiren İngiltere için geçerliydi.) Sanayi kapitalizminin sık sık iktisadî krizlerle sarsılması, fabrikalarda ücretli işçi olarak çalışan kitlelerin sefaleti, o dönemin somut iktisadî sorunlarıydı. Buna karşılık, 1848 İhtilâliyle genel oy hakkı tanınınca, kitlelerin politik gücü Fransa'da ortaya konmuştu. Bütün insanların mutluluğunu sağlamak vaadiy-

le gelen kapitalizmin, o çağda ücretli işçi için yol açtığı sefil şartlar ve sistemin istikrarsızlığı, Marksist öğretinin "günün gerçekleri"ndeki kaynağını oluşturdu.

Çağın düşünce akımları ise, bir veya diğer şekilde Marksist öğretiye yansıdı:Tabiî Hukuk yerini bilimsellik akımına bırakırken, Marksizm, kendisini "bilimsel sosyalizm" olarak niteledi. Darwin'in, biyolojik evrim kanunlarını bilimsel yoldan açıklaması, Marx'ı etkiledi. Marx, Darwinismde, sınıf çatışmasının biyolojik temelini buldu[3]. Özellikle Almanya'da tarih çalışmaları, Savigny ve F. List gibi düşünürlerle, Tarihçi Okulla, ön plana çıkmıştı. Hegel de, insanlık tarihinde, felsefenin kendisini yapmak istemekteydi. Hegel için, insan beyninin yarattığı düşünce süreci, gerçekteki madde dünyasına egemendir; onun yaratıcısıdır. Madde dünyasına egemen olan, onun yaratıcısı olan düşünce dünyasına, Hegel *"idée"* der. Gerçek dünya, işte bu anlamda *"idée"*nin bir yansımasıdır. (Bu anlamda *idée*'ye, biz, madde dünyasının karşıtı anlamında *Düşünce Dünyası* diyeceğiz ve *DD* olarak kısaltacağız.) İnsanlık tarihinde *DD*'nin yansımasını, *Tanrısal aklın* cisimlenmesini gören Hegel için, "akılcı olan her şey gerçek, gerçek olan her şey akılcıdır." Kendi kendisiyle çatışma halinde olan bir toplum, akılcı (rasyonel) olmadığı için yıkılmaya mahkûmdur; bunun yerine, yeni bir düzen kurulacaktır. Bu temelleriyle, Hegelcilik, bir "üstün akılcılık" istemekteydi. Marksizm de, aynı şeyi isteyecektir. Fakat, Hegel "idealist"ti, dünya tarihinin evrimini, *DD*'nın büyük bir çatışması olarak gördü. Marx ise, düşünceyi, madde dünyasının insan zihnine yansıması ve çeşitli düşünce biçimlerine dönüşmesi olarak gördü; toplum tarihinden, insanlığın geleceği için bilimsel sonuçlar çıkarmaya çalıştı; Klasikler gibi kapitalizmde evrensel ve sonsuz bir düzen görmeyip, bunun geçici olduğunu toplumun evrim kanunlarını arayarak ispatlamayı denedi. Bu bakımdan Marx kendi sosyalizmini, daha iyi bir dünya hayal eden önceki sosyalistlerden ayrılarak, *bilimsel* diye niteledi[5].

Marksizmin üç temel öğesini anlamak için, bunları, öğretisini hazırlayan ortamla birleştirmek gerekir: a) Marksizmin felsefesi, insanlık tarihinin evrim kanunlarını belirli bir yöntemle ortaya çıkarmaya yönelmiştir; b) Marksist iktisat, kapitalizmin gerçekçi bir tahlili ve eleştirisidir[4]; kapitalizmin nasıl işlediğini ve bu işleyiş biçimi sonunda niçin çökeceğini açıklayan kanunlarla ilgidir; c) İhtilâl teorisi de, kapitalist toplumun yıkılışının ve yeni bir toplum düzenine, sosyalizme, geçişin teorisidir[6].

XXXI

MARKSİZMİN FELSEFESİ

Nasıl Klasik veya Neo-klasik Okulun iktisadî analizini ve bundan çıkardığı iktisat politikasını politik felsefesi, yani, ideolojisini bilmeksizin tam anlamak mümkün değilse, aynı olgu, Marksizm için geçerlidir. Bu bakımdan, Marksizmin diyalektiği, tarihî maddeciliği ve eylem felsefesi *(praxis)* olarak üç felsefî temeli Marksist iktisadı anlamaya yetecek ölçüde incelenecektir.

I — DİYALEKTİK FELSEFE[1]

Varlık felsefesi, "biçimsel mantık"a dayanarak, herhangi bir A kategorisinin, daima kendisiyle, yani A'la, özdeş olduğu ilkesine dayanır. Örneğin, eğer bütün insanlar ölümlü ise, Ahmet bir insansa, Ahmet de ölümlüdür. Fakat, bu düşünce yöntemi, her çeşit problemin çözümü için yeterli değildir; tutarlı, akılcı düşünce bu tür mantığa dayansa da, değişme söz konusu olduğunda, yetersiz kalacağı açıktır. Çünkü evrim sürecinde, A değişir. Varlık felsefesine karşı *Oluşmak* felsefesi, işte, evrim sürecinin düşünce yöntemini bulmaya çalışır. Hegel, biçimsel mantığa karşı çıkarak, değişmenin daima, çelişkilerin verimli çatışmasından doğduğunu söyler. Oluşmak felsefesinin mantığına göre, gelişen bir varlık, kendi içinde karşıtını da taşır; kendisiyle karşıtı, yani, A ve A'nın karşıtı, verimli bir birleşme içinde yeni bir varlığa, A′′ ne yol açar. A, eğer yaşayan insansa, içinde, hayatın karşıtı olan ölümü taşır; kendini devam ettirecek olan çocukları yaratır.

Bu düşünce yöntemi, gelişmesi söz konusu olan fikirlere, kurumlara, toplumlara vb. uygulanabilir. Yöntemin ilkelerine göre, her kategorinin oluşma veya gelişme süreci, a) Tez veya bir sav; b) Karşıt-tez (antitez) veya savın reddi; c) Sentez (bireşim) veya reddin reddi aşamalarını gösterir. Bu aşamalarda, karşıt-tez ön planda rol oynar; karşıt-tez, "kavga, mücadele, ihtilâl, çatışma" demektir. Eğer bunlar olmasaydı, insanlık tarihinin durgun, hareketsiz kalacağı kabul edilir. Nitekim, Hegel'de harbin savunusu, Marksizm'de sınıf çatışmasına aktarılmıştır.

Kısacası, diyalektik yöntem, tarihi yapan karşıt güçleri inceler; biçimsel mantığın tutarlı düşüncesi yerine, evrilen güçlerin mantığını ikame eder.

Bir ihtilâlci olarak Marx'ın, diyalektik felsefeyi niçin seçtiğini anlamak zor değildir. Bu düşünce tarzında, her kategori, bir diğer kategoriye dönüşmeyi içinde taşır. Hiçbir kategori, sonsuza kadar aynı niteliğini sürdürmez. A kategorisi, karşıtıyla mücadele sonucu, A′′ kategorisine dönüşür. A′′, A'nın geleceğini temsil eder; bununla da kalmayıp,

ondan ileri, üstün bir aşamayı oluşturur. Dolayısıyla, diyalektik yöntem, geleceğe bakışta umut verir. Ayrıca, karşıt kategorilerin ikisini de incelediği için, bakış açısı biçimsel mantığa oranla, daha geniştir. Nitekim, Engels, diyalektiğin biçimsel mantığın dar ufkunu aştığını, dünyanın daha geniş kapsamlı bir görünüşünü verdiğini söyler[2]. Marx ve Engels, Hegel'den diyalektik yöntemi almakla beraber, Hegel felsefesinin dayandığı temeli reddetmiştir: Hegel (düşüncenin madde dünyasına egemenliği anlamında) "idealist"olduğu halde, Marx ve Engels (madde dünyasının insan düşüncesine egemenliği anlamında) "maddeci"dir. Bu sonunculara göre, insanlık tarihinde evrim, *DD*'lerin çatışması yoluyla olmaz. Eğer tez, insanlık tarihinde üretim araçları mülkiyetinin ortaklaşa olduğu ilkel toplum aşaması ise, karşıt-tez, üretim araçlarında özel mülkiyetin yerleştiği aşamadır; kapitalizm de, bunun en geliştiği evreyi oluşturur. Bu, sınıf çatışmasıyla kusursuz bir bireşime (senteze,) sınıfsız toplumla varacaktır; buna, komünizmde erişilecektir. Marx, Hegel'in "idealist" felsefesini reddeder, "Kapital"in Önsöz'ünde şöyle yazar:

> *"Benim diyalektik yöntemim, sadece Hegel'inkinden farklı olmakla kalmayıp, onun tam tersidir. Hegel için...., gerçek dünyanın yaratıcısı düşünce sürecidir ve gerçek dünya, "DD"nin dış yansımasından başka bir şey değildir. Oysa, benim için "ideal" insan düşüncesinin yansıttığı, düşünce terimlerine aktardığı maddî dünyadan başka bir şey değildir."* (Kitap I, s. 20-21)[3].

Diğer bir deyişle, her ikisi de diyalektik yöntemi kullanıyor olsa da Hegel *idealist*, buna karşılık Marksizm *maddeci (materyalist)*'dir.

II — MADDECİ (MATERYALİST) FELSEFE

Hegel için, insanlık tarihinin evrimi, Tanrısal *DD*'nin yansıması olan *DD*'lerle açıklanır. Oysa, Marksizmin maddeciliğinde, bu evrimin etkenleri maddî güçlerdir. Marx, Hegel'i kafası üstünde bulunduğunu, onu, ayakları üzerine bastırdığını söyler[4].

Hegel'in *idealizminden* Marx'ın *materyalizmine geçişte*, L. Feuerbach'ın felsefî anlamdaki "yabancılaşma" kavramının, felsefî maddeciliğinin Marksizmde nasıl tarihî (materyalizm) maddecilik haline geldiği üzerinde kısaca durmak gerekecektir[5].

A) FELSEFÎ MADDECİLİKTEN TARİHÎ MADDECİLİĞE GEÇİŞ

Feuerbach felsefede, *DD*'nin yerine, insanın hâkimiyetini yerleştirmiştir: Tanrı, insanı yaratmamış, aksine, insan kendisinde bulunan en iyi vasıfları, bir düşsel sonsuzluğa iterek, Tanrı'yı yaratmıştır. Fakat, bunu yaparken de, kendi yarattığı bir "put"a kendini feda etmiş, "yabancılaşmış"tır.

Marksizm, Feuerbach'ın felsefî ve dinî anlamda kullandığı yabancılaşma kavramını, politik, iktisadî ve toplumsal alana nakleder: Nasıl Tanrı'ya inanan, kendisini, Tanrı'yla yabancılaştırmışsa, aynı şekilde, vatandaş devletle, asker bayrakla, proleter de kapitalle yabancılaşır. Tanrı'ya inananın dinle kendisinden bir parçayı kaybetmesi gibi, işçi de, kapitalizmde çalışmasının bir kısmında, varlığının bir kısmını kaybetmektedir. İşçiler kendileri için değil de, başkalarının kârı için ürettiği zaman, emeklerinin ürünü

kendilerini bağlayan "fetiş" haline gelir. Böylece, hem kendilerine hem diğer kişilere, yabancılaşmış olurlar.

Marksizm, yabancılaşmayı, bir yandan (din adamları, askerler, kapitalistler gibi) güçlü sınıfların bunları yaratmaktaki çıkarına atfeder; bir yandan, güçsüzlerin, sefaletleri dolayısıyla, bunları bir yapay cennet sayıp, sefaletlerini unutmaya çalışmalarıyla açıklar. Yabancılaşma, dinî, politik, hukukî nitelikteki hâkim fikirlerin kaynağı kadar, güçlülerin zayıflarla, hâkim olanların tâbi olanlarla *maddî ilişkilerini* ortaya koyar. Öyleyse, bize, felsefenin olduğu kadar, tarihin de anahtarını verir.

Böylece, felsefî maddecilik, Marksizmde, tarihî maddeciliğe dönüşür.

B) TARİHÎ MADDECİLİK

Tarihî maddecilik, toplumda insanlararası ilişkiye, diyalektik maddeciliğin uygulanmasından ibarettir. Diyalektik, bütün sürecin anahtarını verir.

Bütün toplumsal ilişkileri belirleyen ilke, insanların ortak bir amaç izlemeleri, yani, yaşamak için gerekli geçimlik araçları üretmeleri ve mübadele etmeleridir. İnsan, düşünmezden önce, yaşamayı sağlayacaktır. Öyleyse, toplumsal değişmenin nihaî belirleyicisi, insanın toplumsal adalet veya ebedî gerçek gibi fikirleri değil, fakat, üretim ve mübadele tarzındaki değişmedir.

Tabiî kaynaklar dışında, üretime, iki üretim girdisi katılır; emek ve insanın yaptığı üretim araçları *(veya üretim güçleri).* İnsanla üretim güçleri arasındaki ilişki, aynı zamanda, ikinci bir ilişkiye, insanın insanla ilişkisine *(üretim ilişkileri)* yol açar. Birinci değiştiği zaman, ikinci de değişir. İlkel topluluklarda, üretim ilişkileri ortaklaşa niteliktedir. Fakat, insanlık tarihinin bir aşamasında üretimde yaratılan *artık* ve üretim araçları mülkiyeti, toplumda bazı kişilerin denetimi altına girmiştir. Bu olgu, sonunda, kapitalist sisteme götürmüştür; bir azınlığın, çoğunluğun emeğinden yaşaması olanağını vermiştir. Bunun sonucu, üretim ilişkileri, iki düşman sınıfın ilişkileri haline gelmiştir. Marx, "Komünist Manfestosu"nda,

"Bugüne dek varolmuş bütün toplumların tarihi, sınıf mücadelesinin tarihidir."[6]

der. Çatışma, kapitalist toplumdaki burjuva-proleter çatışmasıyla, son aşamasına erişmiştir.

Toplumun tümüyle üretim şartları, iktisadî yapısını oluşturur. Toplumun iktisadî sistemi, "altyapı"sı, yani, gerçek, maddî temelidir; din, hukuk, ahlâk gibi kurumlar, "üstyapı"ya aittir. Bu sonuncular, birincilerin üzerine kurulmuş, onun tarafından belirlenmiştir. Üstyapı kurumları, daima, hâkim sınıfların çıkarlarını yansıtır.

Bir toplumsal gelişme aşamasından diğerine geçiş, yeni ve akılcı ilkeler bulunması veya adalet konusunda yeni görüşlere varılması yoluyla –zira, bunlar, "üstyapı"ya aittir– gerçekleşmez. Aksine, bunların kabul edilebilir olmasının nedeni, üretim güçlerindeki değişmenin, bunların kabul edilebileceği ortamı yaratmış olmasıdır. Gerçekte, üstyapı kurumlarındaki değişmenin nedeni, üretim güçleriyle üretim ilişkilerinin, özellikle mülkiyet sisteminin – örneğin, yeni tekniğin uygulanması gibi bir etkenle – uyuşmaz hale gelmesidir; bunun da, üretim güçlerinin gelişmesini önlemesidir. Örneğin, Orta-

çağda hem üretim hem mülkiyetin özel olması, bir uyuşma sağlayabilmiştir. Fakat, kapitalizmde, üretim kolektif (büyük fabrikalar) olduğu halde, mülkiyetin üretim araçlarında özel olması, bu uyuşmayı bozar. Üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki uyuşma bozulunca, bir toplumsal ihtilâl, üstyapıda değişmeyi sağlayacaktır.

Böylece, tarihî maddecilik, aynı zamanda, bir *iktisadî gerekircilik (determinizm)* olur. Zira, üstyapıdaki değişmelerin belirleyicisi, altyapıdaki değişmeler olarak görülmektedir.

İnsanlık tarihinin evriminde, Marksizm, şu aşamaları ayırır: a) Üretim araçları mülkiyetinin toplumsal olduğu ilkel toplumlar; b) Esirliğe dayanan toplumlar: Bunlarda esir, diğer üretim araçlarıyla beraber özel mülkiyet konusudur; c) Feodal lordun kısmen üretim araçlarına sahip olduğu ve serflerin de bir miktar üretim aracının sahibi bulunduğu feodal toplum; d) Üretim araçları mülkiyetinin tümüne kapitalistin sahip olduğu kapitalist toplum; e) Nihayet, henüz gerçekleşmemiş olan, sosyalist toplum: Sosyalist toplumda, işçiler üretim araçları mülkiyetinin sahibi olacak, kapitalizmdeki çelişkilerin giderilmesiyle, üretim güçleri mükemmel bir gelişme olanağına kavuşacaktır[7].

Bu aşamaların her biri, gerek üretim gerek özgürlük açısından, kendisinden önce gelenlere oranla, daha ileri bir gelişme düzeyini temsil eder. Bu görüş, diyalektiğin, "her bir yeni aşamasının, kendinden önce gelen ve reddettiği aşamada işe yarayacak, değerli ne varsa, onu aldığı" ilkesine dayanır.

Yukardaki açıklamadan, tarihî maddeciliğin, her şeyden önce insanlık tarihinin iktisadî açıdan yorumlanması olduğu anlaşılır. Engels'e göre, tarihî maddeciliğin toplum bilimlerine yaptığı katkı, Darwin'in teorisinin tabiî bilimlere yaptığı katkı kadar önemlidir. Marksizmin en şiddetli eleştiricileri dahi tarihî maddeciliğe, öğretinin diğer temellerinden farklı olarak, saygı gösterir. Dar anlamda Marksist olmayanlar arasında dahi, tarihî maddeciliği kabul eden düşünürler vardır.

C) SINIF ÇATIŞMASI[3]

Üretim güçleri, Marksizme göre, her dönemde kendilerine uygun üretim ilişkilerini yaratır. En ilkel topluluklar dışında, bu ilişkiler, toplumu sınıflara ayıran "sömürme" ilişkileri olarak gözükür. Sınıf çatışması (mücadelesi) açısından, sınıflar, nihaî olarak üretim araçlarını kontrol edenler ve üretim araçları kontrolundan yoksun olanlar, diye ayrılır. Bunun yarattığı çatışma, gerçekte, ilerlemeyi yaratan gücü oluşturur. Dünya tarihinin diyalektiği gerisinde, Hegel ve diğer birçok tarihçinin düşündüğü gibi ulusların çatışması değil, sınıfların çatışması vardır. Böylece, Marksizm'de, ulusal çıkarın yerini sınıf çıkarı alır; ulusal çıkar ise, hâkim sınıfların çıkarı olarak tanımlanır. Sınıfların varlığı, bu ideolojiye göre, toplum tarihinde belirli bir aşama için geçerlidir; tabiî ve evrensel bir olgu değildir. Nitekim, sosyalizmin oluşturacağı bireşim (sentez) aşamasında sınıflar yok olacak, sınıfsız bir toplum kurulacaktır. Kapitalizm, insanlık tarihinde karşıt -tezin en fazla geliştiği, sınıf çatışmasının en yüksek noktasına eriştiği aşamadır. İnsanlığı birleşmesi, kendisiyle uyuşma sağlaması, bu karşıt-tezden senteze geçmekle mümkündür.

Marksizmin bu iktisadî gerekirciliğinde, insan faaliyetinin yeri çok sınırlı gözükmekle beraber, etkin insan faaliyetine de yer vardır. Eylem *(Aksiyon)* felsefesi, bunu gösterir.

III — EYLEM FELSEFESİ: PRAXIS[9]

Eğer insan faaliyeti, tarihsel evrimle aynı yönde yapılmaktaysa, Marksizme göre etkili, fakat, buna ters yöndeyse, kısırdır. Tarihsel evrimin yönü de, kitlelerin iktidara gelmesidir. Böylece, Hegel'in "seçkin kişiler"inin yerini, Marksizm'de "seçkin sınıf-proletarya" alır. Eylem felsefesi, aynı zamanda, "düşüncenin anahtarı"nı verir: Proletarya'nın mücadelesinde, ihtilâlci eyleme katılmakla dünyayı değiştirmeye giriştiği zaman, filozof, dünyayı da en iyi şekilde anlamış olur.

Eylem, düşünceyi yarattığı gibi, Marksizme göre, insana kendisini de tanıtır. İnsan, kendisini, kendi çalışmasıyla yaratır. Bütün dünya tarihi, insan çalışmasıyla, insanın yaratılmasından ibarettir. Böylece, eylem felsefesi, çalışma felsefesinde, emeğin yüceltilmesiyle sonuçlanır. İnsan, kendi kendisini yaparken dünyayı şekillendirdiğine göre, *praxis,* tarihî maddecilikle birleşmiş olur[10]; *Praxis,* insana, eylemi ile kurtuluş yolunu göstermek iddiasındadır. Fakat, bu kurtuluş, Marksist inanca göre, kapitalist sistem dolayısıyla önlenmektedir. Ne var ki, kapitalizm çökmeye mahkûm bir iktisadî sistemdir.

Marksist iktisadın amacı, işte, insanlığın kurtuluş yolunu tıkayan kapitalizmin, niçin yerilmesi gereken ve niçin çökmeye mahkûm bir sistem olduğunun, derinliğine incelenmesidir. Emeğin yüceltilmesi, emeği yüceltmeyen iktisadî sistemin, yani kapitalizmin yerilmesi; yerilmesi gereken bu sistemin çökmeye mahkûm olduğu ve yerini emeği yücelten bir sisteme, sosyalizme bırakacağı, Marksist iktisadî analizin gerisindeki ideolojiyi oluşturur.

Kurduğu iktisat teorisinin temelinde bir ideolojinin yatması bakımından, Marksizmin, Liberalizm veya Uzlaştırma ideolojilerinden hiçbir farkı yoktur. Hepsi, bir felsefeden, dünya görüşünden doğan inanç sistemlerini doğrulamak için, iktisadî analize girişirler. Her birinin yaptığı iktisadî analiz, ancak, kendi inanç sistemleri kabul edildiği ölçüde veya kabul edenlerce, "doğru" sayılır. Marx, çağının "burjuva iktisadı" diye nitelediği teorilerini ideolojik saymış olsa da, kendisinin kurduğu iktisat teorileri de, aynı ölçüde, ideolojiyle yüklüdür; bu ideoloji de, incelediğimiz felsefesinden doğar.

Ne var ki, Marx, kapitalizmi incelediği zaman, düzeni savunmak gibi bir baskı altında olmadığından, yaşadığı çağın işçi sınıfı için yarattığı koşulları tahlillerine gerçekçi biçimde yansıtabilmiştir; işçi sınıfının yaşadığı sefalet ve devresel işsizlik, kapitalizmde birikim ve büyüme sürecinin karşıtı olarak tahlil konusu olabilmiştir.

Ancak, geçmişteki sosyalist ülkelerde, Marksizmin'in bu gerçekçiliğini kaybettiği, bir savunma aracına dönüştüğü, ilerdeki bahislerde görülecektir. Bu ülkelerin yaşanan somut gerçekleri ideolojiyle ters düştüğünde, Marksizm ile birlikte buna dayalı politik -iktisadî sistem de çökmüştür; ve yerdiği kapitalizmi kurabilmek bir düş olmuştur.

XXXII

MARKSİZMİN İKTİSADÎ ANALİZİ

Marksist iktisat, kapitalist sistemi, felsefesine uygun şekilde iki açıdan inceler: Biri kapitalizmin, insan sömürmesine yol açan bir sistem olduğunu göstermek; diğeri, sömürmeye dayanan, dolayısıyla, "gayrı meşru" olan sistemin diyalektiği, iç çelişkilerinin etkisiyle çökmeye mahkûm olduğunu, yerini bir diğer toplum düzenine bırakacağını ispatlamaktır.

Marksizm, "yabancılaşma" felsefesiyle yerdiği kapitalizmin, iktisadî analizde yergisini emek-değer, artı-değer ve kâr teorisiyle yapar. Diğer teorileri, sistemin iç çelişkilerini ve çökmeye niçin mahkûm olduğunu göstermeye yönelmiştir.

Marksist iktisadî analiz, geniş ölçüde, İngiliz Klasik iktisadına, özellikle Ricardo'ya dayanır; "iktisadî kriz"leri sistemin işleyişinin doğal sonucu sayması bakımından, bundan ayrılır. Ayrıca, kendine özgü bir terminolojisi ve varsayımları vardır. İzleyen bahiste, Marksist iktisadî analizi, standart iktisat teorisinden ayıran öğeler görülecektir; bunun için aşağıda, kısaca, kullanılan terimler ve yapılan varsayımlarla ilgili bazı açıklamalar yapılacaktır. (Standart teori, Liberal öğreti ve bundan kısmî sapmaları içeren tüm teoriler anlamında kullanılmaktadır.)

I — TERMİNOLOJİYLE İLGİLİ AÇIKLAMA[1]

Marksist analizde, toplam safî-ürün (veya hasıla), a) Değişken kapital; b) Artı-değer diye ayrılır. Değişken kapital *(v)* ücret fonundan, artı-değer *(s)*de kâr, rant ve faizden oluşur. Diğer bir deyişle, toplam safî ürün, üretim girdileri geliri toplamı olarak, *(v)* ve *(s)* arasında bölüşülür.

Toplam gayrı safî ürünle toplam safî ürün arasındaki fark, *(c)*, "sabit kapital" olarak nitelenir; bu, amortisman ve enerji ile hammaddelerden ibarettir. *(c)*nin sabit kapital diye nitelenme nedeni, ürünün değerine yaptığı katkının, sadece üretim sürecinde kaybettiği değere eşit olmasıdır[2]. Buna karşılık, *(v)*, üretim sürecinde, hem kendine eşit bir değer hem de bir halden diğerine değişen *(s)*yi yaratır; bunun için, "değişken kapital" olarak nitelenir.

Bu tanımlara göre, belirli bir dönemde toplam gayrı safi ürün, $(c + v + s)$dir. Bu miktarlar, toplumsal bakımdan gerekli emek-değer itibariyle ölçülür.

(s/v), artı-değer haddi veya sömürme haddidir. Zaman birimi itibariyle tanımlanan akım olarak, üç üretim girdisi gelirinin (rant, faiz, kâr) ücrete oranını gösterir[3].

(c/v) kapitalin organik birleşimidir. Bu oran, standart iktisat teorisinde, işçi başına kullanılan kapital miktarı demektir ve standart teoride, üç şekilde değişebilir: İstihdam düzeyinin düşmesi, kapital stoku aynı iken, işçi başına kapital miktarını yükseltebilir; kapital birikimi, istihdam düzeyi veri iken, bu oranı artırabilir; teknik ilerleme ve nispî girdi fiyatlarındaki değişme, bu oranı artırabilir veya azaltabilir. Marksist iktisadî analizde, girdiler arasında (veya tüketimde) ikame yoktur; üretim tekniği veri iken, kapital ve işgücü, sabit oranlarda birleşir. Dolayısıyla, faiz haddindeki değişmenin, bu oran üzerinde hiçbir etkisi olmaz; reel ücretlerdeki değişme de, ancak, üretim tekniği değişmesini etkilediği ölçüde, bu oranı etkileyebilir. Kapitalin, daima, tam kapasitede kullanıldığı varsayılır.

(s/c + v) kâr haddidir. Tam rekabet şartlarında, çeşitli üretim dallarında amortisman haddi ve stok devir haddi eşitse, bu oran, çeşitli üretim dalları arasında eşitliğe yönelir. Fakat, amortisman ve stok devir haddi farklı ise, bunun göz önünde tutulması gerekir. Çünkü, eşitliğe yönelen, "yatırılmış kapital birimi başına kâr haddi"dir. Oysa, yukardaki oran, belirli bir dönemde, carî maliyet başına artı-değer haddini gösterir. Eğer, stok devir haddi ve amortisman haddi bütün üretim dallarında eşitse, kâr haddinin hesaplanmasında, artı-değeri, "cari üretim maliyeti" veya "yatırılmış kapital birimi" başına hesaplamak arasında hiçbir fark yoktur. Fakat, bunlar farklı ise, *(s/c + v)*'nin kâr haddini göstermesi için, amortisman haddi ve stok devir sürati farklarına göre tashih edilmesi gerekir. Marx ve Engels, bu gerekliliği kendileri görmüşlerdir[4].

II — VARSAYIMLARI VE BAZI ÖZELLİKLERİ

Marx'ın dayandığı felsefe sistemi kadar kurduğu teori de, kullandığı terimler, dayandığı varsayımlar ve tahlil yöntemi açısından özellikle Neo-klasik iktisattan büyük farklar gösterir.

Bir kere, Neo-klasik iktisattan tahlil yöntemi açısından farklıdır: Büyük bölümünde, *mikro* düzeyde *statik* denge tahliline dayanan Neo-klasik Okula karşı, Marx, *makro* düzeyde *dinamik* tahlil yapar; kurumların da aynı kalmadığı iktisadî büyüme ve değişme sürecini inceler. Devresel krizler, bu büyüme sürecinde oluşur. Ayrıca, tam rekabet piyasalarında *etkinlik* sorununun, Neo-klasik Okulun temel uğraşı olmasına karşılık, Marx, firmaların büyümesi ve temerküz olayını görmüştür. Bu bakımdan, standart iktisat teorisinin ancak 1930 sonrası yıllarda ve ancak Keynes ile birlikte incelemeye başladığı sorunlar ve kullandığı yöntem, yüzyıl önce Marx tarafından ele alınmıştır.

İkincisi, Marksist analizde "marjinal analiz"in yeri yoktur; çünkü, marjinal analiz, ürünü, bütün girdilerin ortaklaşa yarattığını varsayar. Örneğin, sömürme haddi veri iken kapitalin organik birleşimi yükseldikçe kâr haddinin azalmasını, kapitalin azalan marjinal verimiyle açıklamak söz konusu değildir[5]. Aynı şekilde, toplam ürünün kapitalistle işçiler arasında bölüşümünde de marjinal analizin yeri yoktur. Bölüşüm konusunda yapılan varsayım, Marksist tahlili diğerlerinden ayrılan temeldeki özelliklerden biridir[6].

Üçüncüsü, Marx'ın tahlillerini diğerlerinden ayıran özellik, metaların nispî değerinin emek-zamana göre belirlenip belirlenmediği değildir. Her ne kadar en çok eleştiri-

len bu konu olmuşsa da, bölüşüm bakımından yaptığı varsayımla birlikte kapital birikimi konusundaki varsayımı, temel ayırıcı özelliği oluşturur[7]. Birikim, bu sistemde, kâr veya faiz haddinin fonksiyonu değildir; kapitalistin "birikim güdüsü"ne bağlıdır.

Dördüncüsü, istihdam hacmi değişmeleriyle ilgilidir: Nispî girdi fiyatlarındaki değişmelerin Marx'ın sisteminde yeri yoktur. İstihdam hacmi, o anda varolan kapital stoku tarafından belirlenir; üretimin sınırı emek değil, kapitalin tam kullanımı sınırıdır.

Nihayet, Marx, temerküz olayının, tekelleşmenin üstünde durmuş olsa da, emek -değer, artı-değer ve kâr haddinin eşitlenmesi teorileri (tam) rekabet varsayımına dayanır. Bununla birlikte, emek-birleşmelerinin etkisini öngörebilmiştir. Fakat, emek -tasarruf edici teknolojinin uzun dönemde işçi sınıfının refahına etkisini ve ileri derecede sanayileşmeyi izleyerek mavi yakalı işçilerin yerine beyaz yakalıların nispî öneminin artacağını, işçilerin orta sınıfın bir bölümünü oluşturacağını öngörememiştir; ya da ideolojik önyargıları bu sonuca varmasını engellemiştir.

Marx'ın iktisadî tahlilleri, Klasik Okul ile Keynes ve onu izleyen iktisatçıların kurdukları modellere birçok bakımdan benzerlik gösterir; fakat, Neo-klasik tahlilden çok farklıdır.

XXXIII

MARKSİST EMEK-DEĞER, ARTI-DEĞER VE KÂR TEORİSİ

Marksizmin kapitalizmin işleyiş düzenini tahlili ve buna dayanarak bu düzeni yergisi emek-değer, artı-değer ve kâr teorisiyle ifade edilir. Marx'ın, bugüne dek, standart iktisat teorisine bağlı iktisatçılar tarafından ençok eleştirilen teorisinin, "emek-değer teorisi" olduğuna şüphe yoktur. Böhm-Bawerk, Pareto, Marshall, J. Robinson gibi Marksist olmayan ünlü iktisatçılar, bu arada sayılabilir[1]. Bazılarına göre, Marksizmin iktisadî tahlile yaptığı en büyük katkı sayılabilen büyüme ve devresel dalgalanma teorileri, hiçbir şekilde, emek-değer teorisine dayanmaz. Bazılarına göre ise büyüme teorisi, doğrudan emek-değer teorisine dayanır. Bazı yorumculara göre de, bir düşünürün Marksist olup olmaması, emek-değer teorisini kabul edip etmemesine bağlı değildir[2]. Kabul etmek gerekir ki, Marksist emek-değer teorisi, daha önceki sömürme teorilerinden farklıdır: Sömürmenin, "hırsızlık" olmayıp, kapitalizmde rekabetin niteliğinden doğduğunu göstermesi, sosyalist iktisadî analizde önemli bir adımdır. Ayrıca, standart iktisat teorisinde gizli kalan sistemin işleyişinin anlamı, mahiyeti, Marksist teoride, açık biçimde ortaya çıkar.

I — EMEK-DEĞER TEORİSİ[3]

A) TEORİNİN AÇIKLANMASI

İnsanın, geçim vasıtalarını üretme faaliyetiyle ilgili en basit kavram, *emek*'tir. Marx, aşağıda görüleceği gibi emeğin, "evrensel-tabiî" niteliklerini "tarihsel-toplumsal" niteliklerinden ayırır.

Emeğin en evrensel niteliği, bir veya diğer yoldan tabiat ürünlerini elde etmeye yönelmesi, bütün toplumsal yapılardan bağımsız olarak, insan varlığının tabiî şartı olmasıdır. Bu anlamda emek, beşerî arzuları tatmin edecek *kullanma-değeri* olan metaları yaratır. Kullanma-değeri, herhangi bir metanın somut niteliklerinden ayrılmaz. Fakat, bu değer, metanın faydalı nitelikleri kazanması için *harcanan emek* miktarından bağımsızdır; sadece, faydalı emek içerir. Kapitalist ekonomide, iktisadî faaliyete konu olan metaların, maddî (fiziksel) niteliklerindeki farklardan doğan kullanma-değeri farkları vardır. Kullanma-değerleriyle metalar, tüketimle amaçlarını gerçekleştirir. Bunun yaratıcısı olarak emek, tek üretici değildir; tabiî kaynaklar olmadan uygulanamaz.

En basit uygulanışında, emeğin, diğer iki yönü ayırt edilebilir: a) Belirli kullanma-değerlerini yaratan emek; b) Toplumun ihtiyacı olan bütün kullanma-değerlerini ya-

ratan bireysel emeklerin toplamı olarak emek. İkinci yönüyle, emek, toplumsal önem taşır. İnsan, toplum için üretince, arzuların toplumsal etkenlerle belirlendiği göz önünde tutulmalıdır; kullanma-değerleri, toplum örgütünün bir kısmı haline gelir. Bu, bireysel emek genelleşmiş, toplumsal emeğin bir parçası olmuş demektir; bütün bireylerin emeğinin, bütün kullanma-değerlerinin üretimi arasında dağılımı için, bir toplumsal örgüt kurulmuş demektir.

Belirli, tekil kullanma-değerleri konu ise, üretimlerinin nasıl bir toplumsal örgüte dayandığı önemli değildir; çünkü, metaların maddî nitelikleri bundan etkilenmez. Örneğin, buğdayın tadından, bir Rus serfinin mi, İngiliz kapitalistinin mi, yoksa bir Fransız köylüsünün mü yetiştirmiş olduğunu anlamamız söz konusu değildir.

Fakat, *toplumsal üretim,* her bireyin emeğinin, toplumun toplam emeğinin bir kısmı haline dönüştürülmesini gerektirir. Bu dönüşüm şekli, üretimdeki toplumsal ilişkilere bağlıdır. Bazı toplumsal ilişkilerde, her bireyin emeği, toplum düzeni dolayısıyla hemen toplumsal emeğin bir kısmı haline gelir. Kendi tüketimi için üretim yapan ateerkil köylü ailesi, buna örnektir. Diğer toplum yapılarında, oysa, bireysel ve toplumsal emek arasında dolaysız, yakın bir ilişki yoktur; bunun, özel bir şekilde gerçekleştirilmesi gerekir. Örneğin, feodal toplumda, üretim araçları ve bir ölçüde insanın kendisi, özel mülkiyet konusudur. Bu toplumun ayırıcı niteliği, toplumsal üretimin temelindeki kişisel bağlılıktır. Her serf, efendisi hesabına, belirli miktar emek harcaması gerektiğini bilir; bu zorunluluk, bireysel emeği, toplumsal emeğin bir öğesi haline getirir.

Kapitalist topluma gelince: Üretim araçlarında özel mülkiyet, özel girişim, özel mübadele, gelirin özel olarak dağılımıyla nitelenen bu toplumda, bireysel emeğin genelleştirilmesi, metaların sadece kullanma-değeri değil, aynı zamanda, *mübadele-değeri* taşıyıcısı haline getirilmesi yoluyla olur. Kapitalist üretimde, her metanın, böylece, iki niteliği vardır: Maddî nitelikleri dolayısıyla, *kullanma-değeri;* toplumsal emeğin bir bölümünün buna harcanmış olması dolayısıyla, *mübadele-değeri.* Bir metanın mübadele -değeri olmaksızın, kullanma-değeri olabilir; emek harcamaksızın elde edilebilen serbest tabiat ürünleri, buna örnektir. Fakat, mübadele-değeri, kullanma-değerinin bulunduğunu varsayar; kullanma-değeri yoksa, o mal değer taşımaz. Örneğin, toplumun ketene olan isteği doygunluğa ulaşmışsa, üretimin fazlası yararsızdır, kullanma-değeri yoktur; dolayısıyla, değeri de yoktur. Kapitalist sistemde, bir metaya kullanma-değeri veren nitelikler, "mübadele-değerinin maddî taşıyıcıları"dır. Bir metanın mübadele-değeri, soyut insan emeğinin bir kısmından başka bir şey değildir; ölçüsü de, değer yaratan "öz", (yani, emek)den içerdiği miktardır. Bu miktar, o metanın üretiminde harcanan emek-zamanıyla ölçülebilir. *Emek-zaman,* belirli bir işçinin belirli bir metaya harcadığı zaman, demek değildir. Öyle olsaydı, bir işçi ne kadar tembelse veya beceriksizse, metanın o kadar değerli olması gerekirdi. Mübadele-değerinin ölçüsü, *"toplumsal bakımdan gerekli emek-zaman"*dır.

> *"Toplumsal bakımdan gerekli emek-zaman, herhangi bir kullanma-değerini, toplumsal üretimin normal şartları, ortalama beceri ve iş yoğunluğuyla üretmek için gerekli olan emek-zamandır."* (Kitap I, s. 45).

Değeri belirleyen toplumsal bakımdan gerekli emek-zaman, bugünkü üretim sürecinde harcanan emek-zaman da demek değildir. Örneğin, pamuk ipliğinin değerinin belirlenmesine, değişik yerde ve zamanlarda, önce pamuğun ve pamuk iğinin üretimine, sonra, bu hammadde ve teçhizatla pamuk ipliğinin üretimine giren emek-zaman da dahildir. Bunların tümüne, aynı sürecin değişik aşamaları diye bakılabilir. İplikteki tüm emek, geçmişteki emektir; ipliğin üretimine giren öğelerin değişik yerde ve zamanda harcanan emek ürünü olmaları hiç önemli değildir. Hammadde ve teçhizatın içerdiği emeğe, bu nedenle, iplik eğirme süreci başlamazdan önce harcanan emek diye bakabiliriz. Diğer bir deyişle, değerin belirleyicisi olan emek-zaman, bir metanın üretimine giren *dolaysız* ve hammadde ile teçhizatta içerilmiş *dolaylı* emek harcamalarını birlikte kapsar.

Kapitalist üretimde, emeğin iki yönü vardır: a) Kullanma değeri yaratıcısı olarak, somut, özelleşmiş emek; b) Mübadele-değeri yaratıcısı olarak, soyut, genelleşmiş, eşit emek. Toplumdaki kullanma-değerleri çeşitlerine karşılık emek çeşitleri vardır. Özel mübadelenin bulunmadığı bir toplumda, durum böyledir. Ancak, metaların özel mübadeleye konu olduğu kapitalizmde, metaların kullanma-değeri olarak maddî, tekil farklarını ihmal eden, bunlar arasında bir eşitlenmeye yol açan, mübadele-değeri vardır. Kullanma-değeri olarak metanın içerdiği emeğin, nitel (kalitatif), mübadele-değeri olarak ise, nicel (kantitatif) önemi vardır. Farklı nitelikte ve beceride emeğin bulunması ise, önemli değildir. Zira,

> *"Ortalama emekten daha etkin veya daha girift nitelikteki emek, daha yüksek mahiyetli emek gücünün harcanması demektir; bu emek gücünün üretiminin ise, daha çok zaman ve emek gerektirdiği için, vasıfsız veya basit emek gücünden daha yüksek-değeri vardır... Her değer yaratma sürecinde, vasıflı emeği, ortalama toplumsal emeğe; örneğin, bir günlük vasıflı emeği altı günlük vasıfsız emeğe indirgemek kaçınılmazdır."* (Kitap I, s. 52-53).

Metaları kendi aralarında ölçülebilir hale getiren şey, para değildir:

> *"Aksine, mübadele-değerleri olarak, bütün metalar, emek içerdikleri, dolayısıyla, kaçınılmaz şekilde aralarında ölçülebilir oldukları için, aynı meta itibarıyla değerleri ölçülebilir; bir ortak değer ölçüsü olan paraya dönüştürülebilir. (Özel mülkiyet ve mübadeleye dayanan sistemde) zorunlu olarak, metaların en yakın değer ölçüsü, emek -zaman, mübadele-değerinin ölçüsü olan para şeklinde gözükür."* (Kitap I- s. 124).

Para, emeğin ürünü olan metalara esrarlı bir nitelik, "fetiş" niteliği vermekte, mübadelenin gerisindeki gerçekleri gizlemektedir.

B) TEORİNİN ANLAMI VE ELEŞTİRİSİ

Marx, Ricardo'nun emek-değer teorisini sistemleştirir; kullanma-değeriyle mübadele -değeri arasında ayırım yapar; emeğin evrensel ve tarihsel niteliklerini belirtmek yoluyla, teoriyi geliştirir. Fakat, Marx'ın emek-değer teorisi, Ricardo'nunkinden önemli bir noktada farklıdır: Ricardo, emek-değer teorisini, nispî fiyatları açıklamak için kullandı-

ğı halde, Marx, bunu dar anlamda nispî fiyatlarla ilgili bir hipotez olarak ileri sürmemiştir. Metaların içerdiği emek, Marksist teoride, onların değerini belirlemeyip, değerin özünü oluşturur[4].

Ricardo, emek-zamanın, nispî değerlerin veya fiyatların belirlenmesine girdiğini söylediği zaman, bu hipotezin, gerçeklere sadece bir yaklaşım olduğunu kabul eder. Gerçekten de, emek-değerle nispî fiyatları açıklamak için yaptığı kapital-emek oranının her alanda eşit olduğu varsayımı, daha çağında yoğun eleştirilere konu olmuştu. Marx da, değer ve artı-değer teorisini kurarken aynı varsayımı yapmıştır. Fakat, daha sonra üretim fiyatı teorisini geliştirirken, bu varsayımı terketmiştir. Ricardo'nun emek-değer teorisi, bir nispî fiyat teorisi sayılabilir. Onu izleyen Marx ise, değişen piyasa değerlerinin gerisinde metaların beşerî "öz"ünü, kapitalist ekonominin gerçeklerinin, paranın büyüleyici örtüsünün gerisinde toplumsal ekonominin idealini arar. Değer kanunlarına dayanarak da, bu ekonomide, sömürmenin nasıl doğduğunu ve niçin bu sistemin *düzeltilemez* olduğunu, artı-değer teorisinde inceler.

Kârın kaynağını emek sömürüsünde bulan bu teori, Marx'ın sisteminin en fazla eleştirilen yanı olmuştur. Bir yoruma göre, Marx, emek-değer teorisinin bu niteliğiyle, değerin iktisadî değil, metafizik bir açıklamasını yapar. Bir diğer yoruma göre ise teorisinin işlevi, emek dışı gelirlerin sömürmeden doğduğunu gösteren bir "inanç"la, birtakım hipotezler arasında ilişki kurmaktan ibarettir[5].

Marx'ın bu teorisinin, emeğin yüceltilmesi ve emeği yüceltmeyen bir iktisadî sistem olarak kapitalizmin yerilmesi gibi, bir ideolojiye dayandığı gerçektir. Ne var ki, nasıl gelenekçi teori kapital gelirinin "haklı" olduğunu göstermek için teoriler kurduysa, Marx da, bunun aksini göstermek için teori kurmaktadır. Gerçekte, her iki görüş de ideolojiktir: Gelenekçi teori, kapital gelirinin de emek geliri kadar haklı ve kazanılmış olduğu; Marx ise, sadece emek gelirinin haklı ve kazanılmış olduğu önyargısından, inanç sisteminden hareket etmektedir.

II — ARTI-DEĞER TEORİSİ

Marx, ücretleri emek-değer teorisiyle açıklarken, kapitalist üretim şartlarında, bir *artık*'ın doğduğunu da gösterdi. Her ikisinin bir arada açıklanması, ücretli işçi ve kapital arasındaki ilişkilerin tahliline dayanır.

A) TEORİNİN AÇIKLANMASI

Metaların en basit dolanım süreci, "meta-para-meta" niteliğindedir; bu durumda, bir meta, para karşılığı satılır ve bu parayla diğer bir meta satın alınır. Bu süreç, paranın, kullanma-değeri olacak metaya harcanmasıyla sonuçlanır; para, kapital olarak değil, para olarak dolanımda bulunur. Bu süreç, metalar arasındaki nitel farklara dayanır. Eğer nicel farklar varsa, yani, bir mal mübadele-değerinin altında veya üstünde satılıyorsa, bu arızî olup, mübadelenin ayrılmaz bir şartı değildir.

İkinci dolanım süreci, "para-meta-para" niteliğindedir; meta, parayla satın alınır; fakat, bu satın alma, tekrar para karşılığı satmak amacı gütmez. Bu halde para, önce,

"kapital" niteliğini kazanır. Açıktır ki, eğer bu süreçte birinci para miktarı ikinci para miktarına eşit olsaydı, süreç tamamıyla anlamsız olacaktı; çünkü, işlemin sonunda aynı miktar parayı geri almak için, kimse, böyle bir işe girişmeyecekti. Gerçekte, bunun amacı, ikinci para miktarının birinciden büyük olmasıdır. Para "avans" olarak verilmekte ve tekrar sahibine dönmektedir; amaç, birinci dolanım sürecinden farklı olarak, mübadele-değeridir.

Mübadelede, Marx'a göre, eşit mübadele-değerleri, yani, toplumsal bakımdan gerekli emek-zaman el değiştirir; mübadele kısırdır[6]. Öyleyse, para, kapital olarak dolanım sürecindeyse, nasıl oluyor da artmakta, ikinci para tutarı birinciden daha büyük olmaktadır?

Bu artış, gerçekte, dolanım sürecinin birinci aşamasında ortaya çıkar. Paranın metaya çevrildiği ikinci aşamasında ortaya çıkması mümkün değildir; çünkü, meta, tabiî şeklinden tekrar paraya dönüşmektedir. Dolanım sürecinin birinci aşamasındaki artış, eşit mübadele-değerleri el değiştirdiğine göre, metanın mübadele-değeri değil, kullanma-değerinden doğar. Ancak, bu artışı sağlayan öyle bir meta olmalıdır ki, "kullanma-değerinin mübadele-değerinin kaynağı olması niteliği" bulunmalıdır. Öyle ki, bu meta, tüketildiğinde, mübadele-değeri yaratmalıdır. Değer teorisine göre, bu, ancak tüketiminde emeğin cisimlendiği bir meta olabilir. Bu meta, emek-gücü (veya işgücü)dür[7]; emeğe beslenme maddeleriyle aktarılan enerji ve kullanma-değerlerini yaratırken işçinin yararlandığı bütün zihnî ve fiziksel yeteneklerin toplamından oluşur; kapitalist üretim şartlarında, piyasadan serbestçe alınıp, satılabilir. Gerek emekçinin emek-gücünü piyasada bir meta olarak serbestçe satabilmesi, gerekse emek-gücünden başka satacak diğer hiçbir metası olmaması, kapitalizmde gerçekleşir. Bu ise, tabiî-evrensel bir olgu olmayıp, toplumsal-tarihsel bir olgudur; kapitalist topluma özgüdür.

Emek-gücü de diğer metalar gibi, değeri, üretimi ve üremesine giren "toplumsal bakımdan gerekli emek-zaman" ile ölçülen bir metadır; yani, emek-gücünün mübadele-değeri, emekçinin geçimlik tüketiminin içerdiği "toplumsal bakımdan gerekli emek-zaman" ile belirlenir. Emekçinin geçimlik tüketimi fiziksel bir minimum olmayıp, gelenekler vb. etkisini kapsayan tarihsel bir miktardır[8]. Kapitalist, emek-gücünü satın alıp üretimde kullandığında, bunun kullanma-değerine, yani, emeğin tüm ürününe sahip çıkar, fakat, ücret olarak, mübadele-değerini öder. Emek-gücünün mübadele-değeriyle kullanma-değeri arasında, ikinci lehine olan fark, "artı-değer"i oluşturur[9]. Örneğin, emekçinin bir günlük tüketimini üretmek için gerekli emek-zaman dört saatse, emek-gücünün mübadele-değerinin ölçüsü bu olacaktır; fakat, emekçi günde sekiz saat çalışıyorsa, kapitalist kullanma-değerini elde ettiği için, aradaki dört saatlik fark, kapitalistin ele geçirdiği artı-değerdir. Emek-gücüne mübadele-değerini öderken, bunun yarattığı kullanma-değerini elde etmesi, kapitaliste, "artı-değer" sağlar[10]. Mübadele kısır olduğuna göre, artı-değer ancak üretim sürecindeki değer yaratma içinde oluşabilir:

> *"Kapitalist, şimdi piyasaya dönüp, metasını... ne değerinin altında ne de üstünde satar. Fakat, yine de, dolanım sürecinden, başlangıçta koyduğundan daha büyük bir tutar elde eder. Parayı kapital haline getiren bütün bu süreç, dolanım sürecinin hem içinde hem dışındadır. Meta piyasasından emek-gücü satın alınmasına dayandı-*

ği için, dolanım, buna aracılık eder. (Fakat) dolanım sürecinin dışındadır; zira, bu, sadece üretim sürecinde oluşan değer yaratma sürecini başlatmaktadır." (Kitap II, s. 33).

Buna göre, artı-değer, mübadele ve dolanım sürecinden önce, yani, mübadele -değeri ve fiyatların oluşmasından önce ortaya çıkar; çünkü, üretim ilişkilerinin bir sonucudur.

Sabit ve değişken kapital içinde, artı-değer yaratan, sadece değişken kapitaldir; üretim süreci sonunda *(c+v), (c+v+s)* haline gelir. Toplam artı-değer, sömürme haddi, *(s/v)*, ve kullanılan değişken kapital miktarına, yani, kullanılan işçi sayısına, bağlı olduğu için, iki belirleyici etken söz konusudur. Buna göre, toplam artı-değerin artabilmesi için, eğer bu etkenden biri azalırsa, diğerinin bu azalışı telâfi edecek şekilde büyümesi gerekir. Aynı zamanda, her kapitalistin elde edeceği artı-değer, değişken kapitalle orantılı olacak demektir. Ne var ki, her kapitalist, daha az değişken kapital kullandığında, daha düşük bir kâr haddi elde etmediğini de bilmektedir. Böylece, yaratılan toplam artı-değerle her kapitalistin elde ettiği kâr haddinin aynı kurallara bağlı olmadığı gibi, garip bir durum ortaya çıkar. Bunun nedeni, kâr haddi incelenirken anlaşılacaktır.

Şimdi, basit bir örnekle, işçinin mübadele-değeriyle kullanma-değeri arasındaki farka göre, artı-değer haddi (sömürme haddi)nin nasıl değiştiğini ve *mutlak artı -değerle nispî artı-değer* kavramlarını görelim. (Kitap III, Bahis XIV):

Satın alınan emek gücü *(v)*	Satılan emek ürünü *(s+v)*	Artı-değer (iş saati itibarıyla) *(s)*	Artı-değer haddi % *(s/v)*
6 saat	10 saat	4	66 %
6 saat	11 saat	5	83 %
6 saat	12 saat	6	100 %

Satın alınan emek-gücü, yani, emeğin mübadele-değeri, örnekte 6 saatten ibarettir; bu, emeğin bir günlük geçimlik tüketiminin üretimi için, sadece 6 saat gerektiğini gösterir. Fakat, emek, bir günde, bundan çok daha fazla saat çalışabilir. Örnekte görüldüğü gibi, mübadele-değeri veri iken, çalıştığı saatler arttıkça, iş saati olarak artı-değer ve artı-değer haddi yükselir.

Artı-değeri çoğaltmanın bir yolu, örnekten anlaşılacağı gibi, çalışılan saatleri, iş gününü uzatmaktır. Artı-değer artışı, eğer iş gününün uzatılmasına dayanıyorsa, buna, *mutlak artı-değer* denir. İkinci yol, emeğin geçimlik tüketiminin üretimi için gerekli iş saatlerini azaltmaktır; buna dayanan artı-değer *nispî artı-değer*dir. Bu da, emeğin geçimlik tüketim mallarını üreten kesimlerde, emek veriminin artmasına bağlıdır. Fakat, sadece emeğin geçimlik tüketim mallarında değil, diğer herhangi bir alanda veriminin artması da, o alandaki *tek bir kapitalist için*, nispî artı-değeri büyütür. Çünkü, aynı emek-gücüyle daha fazla birim mal elde edebilir; malın mübadele-değerini azaltır. Eğer diğer kapitalistler emek verimini aynı ölçüde yükseltmemişse, toplumsal bakımdan ge-

rekli emek miktarı azalmayacak, dolayısıyla, emek verimini yükselten kapitalist için, artı-değer büyüyecektir. Ne var ki, rekabet sonucu, *bütün kapitalistler* emek verimini artırırsa, toplumsal bakımdan gerekli emek-zaman azalacağı için, üretilen metanın mübadele-değeri azalır; nispî artı-değer artırılamaz.

Nispî artı-değer kavramı, Marksist sistemde çok önemlidir. Nedeni, emek verimiyle doğru orantılı olması dolayısıyla, tek tek kapitalistlerin artı-değeri artırmak için, emek verimini yükseltmek istemelerinin kaynağını göstermesidir; üretim tekniği değişmelerini uygulamaları için, gereken dürtüleri ortaya koymasıdır. Ne var ki, kapitalistler arasındaki rekabet dolayısıyla, yeni üretim tekniği tümünce uygulandığında, nispî artı -değer farkları ortadan kalkar; her kapitalist, kendi artı-değerini yükseltebilmek için, üretim tekniği değişmesini uygulamak baskısı altındadır; nedeni, rekabettir.

Emeğe ödenen ücretler, gerçekte, emek-gücünün mübadele-değerine bağlıdır. Fakat, ücret sözleşmesi, emekçiyle kapitalist arasındaki gerçek ilişkiyi gizlediği için, ücret, görünüşte, emek-gücünün değil de, emeğin değerini temsil ediyor kanısını uyandırır.

Burada akla gelebilecek bir soru, kapital birikimi artarken ve ekonomi büyürken, hangi etkenin işçi ücretlerini emek-gücünün mübadele-değeri düzeyinde tutma sonucunu yarattığıdır. Bu etken, *yedek sanayi ordusu* diye nitelenebilen sürekli işsizler ordusudur. Bir işsizler deposunun varlığı, ücretlerin, emek-gücünün mübadele-değeri üstüne yükselmesini önler. (İlerde görüleceği gibi) yedek sanayi ordusu, yani, sürekli işsizlik ortadan kalkarsa, iddiaya göre, kapitalizm çok istikrarsız olacak, yaşayamayacaktır.

Buna karşılık, işçiler arasındaki birleşmeler (sendikalar) "arz ve talep kanununun uyumlu işleyişini" bozabilir ve emek-gücünün mübadele-değerinin üstünde ücret oluşması olanağını yaratabilir[11].

Böylece, serbest rekabet kapitalizminde, Marksizm'de işçi ve kapitalist sınıf arasındaki gelir bölüşümünün sert kanunları olduğu anlaşılır: Emek-gücü, uzun dönemde mübadele-değerini, kapitalist de, onun yaratığı kullanma değeriyle mübadele-değeri arasındaki fark olan artı-değeri alır.

B) TEORİNİN ANLAMI

Marx, artı-değer teorisiyle, *serbest rekabetçi* kapitalizmde mübadele kanunlarının sömürmeye nasıl yol açtığını ortaya koymak ister. Buna göre, kapitalizm, önce köylüyü ve zanaatkârı üretim araçları mülkiyetinden yoksun bırakır[12]; ve emeğinden gayrı satacak hiçbir şeyi olmaz hale getirir; sonra da, sömürür. Çünkü, emekçi, ürettiği değeri değil, fakat, malolduğu değeri elde eder; birinci lehine fark olduğu sürece de, bu, artı-değer olarak kapitaliste kalır[13]. Diğer bir deyişle, emek, topluma mal olduğundan çok daha büyük ürün yaratmakta, aradaki fark, diğer bir sınıfın gelirini oluşturmaktadır. Bugünkü deyimle, emeğin millî gelirdeki payı, geçimlik tüketimi düzeyindeki ücrete göre belirlenir. Sömürme, kapitalizmde değer kanunlarınnı işleyişinden doğar; kapitalistin hırsızlığı değil, emeğin, kendi mübadele-değerine eşit ücret alıyor olması sömürmeyi doğurur. Dolayısıyla, sistem kendi değer kanunları çerçevesinde adaletsiz, tutarsız veya haksız değildir. Bundan ötürüdür ki, reform imkânsızdır; sistemin değer kanunları, bunu gerektirir. Sınıf mücadelesinin kaynağı da, bu değer kanunlarıdır.

Marx, değeri, emeğin ürünü olarak tanımladığı için, kapital ve toprağı değer yaratmıyor saymaktadır. Sadece emek verimlidir; fakat, verimli topraklar ve kapital, emeğin verimliliğini büyük ölçüde yükseltir. Marx'ın burada kastettiği, üretim araçlarında özel mülkiyetin, kendi içinde verimli bir olgu olmadığıdır; aksine, tekele dönen özel mülkiyet kurumunun, istediğimiz nitelik ve nicelikte kapitale sahip olmayı önlediği, gibi de yorumlanabilir. Bu yorumla, Marx'ın söyedikleri, çağdaş duruma uygulanabilir[14].

Marx'ın kapitali "verimli" kabul etmemesi, Klasik iktisadın, kapitalle kapitalin mülkiyeti arasında bir ayırma yapmaksızın kapitali verimli saymasına, kapitalistlerin mülkiyete dayanarak elde ettikleri geliri "haklı" göstermelerine, bir tepki sayılabilir; çünkü, kendi ideolojisi, bunu gerektirir.

Diğer yandan, Marx'la, Fizyokratların ve Klasik Okulun, millî gelirin üretim girdileri arasındaki bölünüşü karşısındaki tutumları da, ideoloji farklarından doğan ilginç bir karşıtlık gösterir. Marx, artı-değeri, sistemin mübadele kanunları yoluyla, emekten sağlayabildiği bir "fazla" olarak görür. Oysa, diğerleri, emeğin ücretini, millî gelir içinde bir gider kalemi, emeği de, tüketimiyle safi hasılayı azaltan bir üretim girdisi saymıştır. Günümüzün millî gelir hesaplarında ise, artı-değere giren girdi gelirleriyle birlikte ücret de, toplumun yarattığı hasılanın bölümlerini oluşturur. Marx'ın, Fizyokratların ve Klasik Okulun "tez"ine karşı önerdiği "karşıt-tez", günümüzün millî gelir hesaplarında "sentez"e varmıştır.

III — KÂR VEYA KAPİTALİST REKABET TEORİSİ

Bu teoriyle ilgili olarak iki konu üzerinde duracağız: a) Malların piyasa fiyatlarıyla mübadele-değerleri arasındaki fark; b) Toplumdaki tüm kapitalin yarattığı artı-değerle, her kapitalistin elde ettiği kâr arasındaki ilişki.

A) TEORİNİN AÇIKLANMASI

1) Kâr Haddiyle Artı-değer Haddi Arasındaki İlişki[15]*:*

Her ne kadar Marx'a göre, artı-değer yaratan sadece değişken kapital ise de kapitalistin emeği kullanabilmesi, aynı zamanda, sabit kapitali gerektirir. Dolayısıyla, kapitalist açısından, hem değişken hem sabit kapital artı-değer yaratabilmek için gerekli gözükür. Kendisini s/v değil, fakat $s/c + v$, yani, sömürme haddi değil, kâr haddi ilgilendirir.

Sömürme haddi, kapitalin organik birleşimi ve kâr haddi arasındaki ilişki, şu özdeşlik içinde açıklanır. (p) kâr haddini gösterirse,

$$p = \frac{s}{c + v} = \frac{s/v}{1 + c/v}$$

Yukarıdaki eşitlikten, kâr haddinin, sömürme haddiyle doğru orantılı, fakat, kapitalin organik birleşimiyle ters orantılı olarak değiştiği anlaşılır.

Yani, c/v veri iken, s/v ne kadar yükselirse, kâr haddi o kadar yükselecek; veya, s/v veri iken, c/v ne kadar yüselirse, kâr haddi o kadar düşecek demektir[16].

Değişik kapitalist girişimlerde, diğer şartlar veri iken, kâr haddi, kapitalin organik birleşimine göre farklı olmak gerekir. Ne var ki, kapitalistler arasındaki rekabet, kâr haddi farklarının sürekli olmasına imkân bırakmaz; organik birleşimi ne olursa olsun, her birim kapital ortalama kâr haddine eşit kâr getirmek eğilimine rekabet yoluyla sevkedilir. Bu, "bilinçsiz kapitalist komünizmidir". Kâr haddinin eşitlenmesi, kapitalin organik birleşimi ne olursa olsun, aynı üretim dalında bulunan kapitalistlerin, aynı ürünü, aynı fiyata satacağını gösterir. Ne var ki, kapitalin organik birleşimi farklı olduğuna göre, bu malların hepsinin mübadele-değeri eşit değil demektir. Kâr haddinin eşitlenmesi ve her kapitalist için fiyatın eşit olması, böylece, "üretim fiyatı" (normal fiyat) ile değer arasında bir fark doğmasına yol açar.

2) Üretim Fiyatı ve Değer Arasındaki İlişki[17]*:*

Marx, üretim fiyatıyla değeri birbirinden ayırdığı gibi, Klasik geleneğe uyarak, bir de piyasa fiyatı ayırır. Değer, bir malın içerdiği, toplumsal bakımdan gerekli emek-zaman ile ölçülür; $(c + v + s)$ olarak ifade edilir. Üretim fiyatı üretim maliyeti artı ortalama kâr haddine eşittir; $(c + v + p)$ olarak yazılır. Nihayet, her üretim dalında, arz ve talep kanunlarının işleyişine bağlı olarak, üretim fiyatı etrafında dalgalanan kısa dönem piyasa fiyatları vardır.

Rekabet iki şekilde işler: a) Her üretim dalında rekabet, piyasa fiyatlarını, üretim fiyatlarına eşitlemek eğilimini yaratır; b) Bütün kapitalist üretim kesimleri arasında kâr haddinin eşitlenmesi eğilimi, yine, rekabet yoluyla yaratılır. Fakat, *geçici olarak*, ortalama kâr haddinin üzerinde "aşırı kâr", hem bir firmanın dahil olduğu üretim kesimindeki ortalama kâr haddinin üzerinde kâr haddi elde etmesi, hem de, bir üretim kesiminin genel ortalama üzerinde kâr haddi sağlaması anlamında, bulunabilir. Rekabet, bu aşırı kârı gidermek eğilimindedir; fakat, herhangi bir nedenle rekabet engelleniyorsa, aşırı kâr sürekli olabilir.

Kapitalist üretimde, üretim fiyatıyla değerin eşitlenmesi, ancak, toplumsal ortalamaya eşit organik birleşimde kapital kullanan firmalar için, söz konusu olabilir[18]. Bunun dışında, değer ve fiyat farklı, fakat, ilişkilidir. Kapitalizmde, üretim fiyatı ve değer farklı olmakla beraber, Marx, sosyalist ekonomide bu ikisinin eşitleneceği kanısındadır:

> *"Ancak, üretim, toplumun bilinçli ve daha önceden tasarlanan kontrolunda olduğu zamandır ki, toplumun, belirli malların üretimine giren toplumsal emek -zamanın miktarıyla, toplumda bunlardan talep edilen miktar arasında dolaysız bir ilişki kurması mümkün olabilir... Malların, değerlerine eşit fiyatta mübadelesi veya satışı, dengelerinin nedeni ve tabiî kanunudur."* (Kitap X, s. 80-81).

Kapitalizmde, bu eşitliği önleyen bir diğer neden, toprak mülkiyetinin rekabeti engelleyerek, artı-değer haddinin, ortalama kâr haddine eşitlenmesini önlemesidir. Toprak mülkiyeti, bütün üretim dallarında, kapitalin serbestçe kullanılması imkânını ortadan kaldırır; toprak sahibi, artı-değerin bir kısmını arz ve talebe; toprak sahibiyle kapitalist arasındaki tarihsel ve hukukî ilişkilere bağlı olarak, ele geçirir. Bu koşulda, rant, kapitalistin elde ettiği artıktan ödenir; fakat, kapital birikimi başına kâr her faaliyet dalında eşitlenme eğiliminde olduğu için, ödenen rant ne kadar yüksekse, bu topraklarda

yetişen tarımsal ürünler için ödenen fiyatlar da o kadar yüksektir. Bu da, daha az verimli topraklar işlenmeye açıldıkça veya verimli topraklar daha yoğun biçimde kullanıldıkça, ilgili tarımsal ürünlerin nispî fiyatlarındaki yükselmeyle gerçekleşir[19].

Kapitalizmde durum böyle olmakla beraber, Marx'a göre, sosyalist ekonomide, artı-değerden elde edilen bütün gelirler ortadan kalkınca, fiyatlar, ücret artı amortisman ve hammaddelerin değeriyle belirlenecektir; $(c + v)$ olacaktır; fiyatlar, değere orantılı olacaktır.

Kısacası, kapitalist ekonomide artı-değerin varlığı fiyatın değeri yansıtmasını önlediği halde, sosyalist ekonomide, üretim araçlarında özel mülkiyet ve artı-değer ortadan kalktığında, fiyatlar değeri yansıtacaktır.

3) Kapitalin Organik Birleşimi ve Kâr Haddi[20]*:*

Eğer sadece değişken kapital artı-değer yaratıyorsa, her kapitalistin, kapitalin organik birleşimini mümkün olduğu kadar düşük tutmaya çalışacağı ileri sürülebilir. Oysa, gerçekte, her kapitalist, kapitalin organik birleşimi yükseldikçe kâr haddinin düşmediğini bilir. Zaman içinde de, kapitalin organik birleşimi, Marx'a göre, sürekli olarak yükselmektedir. Bu olgu, her kapitalistin, toplam artı-değerdeki payını çoğaltmak istemesiyle açıklanabilir.

Yukarda, rekabetin yarattığı dürtüyle, Marx'a göre nasıl her kapitalistin üretim tekniğinde değişmeyi ilk uygulayan, emeğin verimliliğini ilk yükselten kişi olmaya, böylece, nispî artı-değerini artırmaya çalıştığını gördük. Emek verimliliği artışı, genellikle, sabit kapital kullanımının artmasını gerektirir. Yani, diğer kapitalistler uygulamazdan önce kapitalin organik birleşimi yükseldikçe her kapitalist emek verimliliğini artırmak yoluyla nispî artı-değeri yükseltir. Zira, malın mübadele-değerini toplumsal ortalamanın altına indirmek yoluyla, tek bir kapitalist, kârını artırabilir. Bunu bir örnekle açıklayalım: Sömürme haddi eşit, fakat, kapitalin organik birleşimi farklı olan dört firmayı ele alalım; sabit kapitalin (basitlik sağlamak için) tek bir üretim sürecinde tükendiğini varsayalım[21].

Firma	c	v	s	Değer $(c+v+s)$	Kâr haddi $s/c+v$	Sömürme haddi s/c
(1)	80	20	10	110	10	50
(2)	50	50	25	125	25	50
(3)	70	30	15	115	15	50
(4)	90	10	5	105	5	50

Bu örnekte, dört firma toplamı için, $s/c + v$, (55/400 veya % 13.75)'dir. Toplam artı-değer, dört kapitalist arasında, toplam kapitaldeki paylarına göre bölüşülmektedir. Ancak, bunun mümkün olabilmesi için, her kapitalist, ürettiği malı değeri değil, fakat üretim fiyatı $(c + v + p)$ tutarında satmalıdır. Üretim fiyatı ise, 455/4 = 113.75'dir. Örnekte, c/v'nin en yüksek olduğu (1) ve (4) No.'lu kapitalistler, mallarını değerin üzerinde, oysa (2) ve (3) No.'lu kapitalistler, değerin altında bir fiyatta satmaktadır.

Buna göre, diğer kapitalistlerden önce kapitalin organik birleşimini yükseltmek, öncü kapitalistin yararınadır. Ne var ki, rekabet, zamanla, bütün kapitalistleri emek verimliliğini yükseltmeye teşvik edeceği için, emeğin verimliliğinde genel bir yükseliş olacak ve malların değeri, tümü için azalacaktır. İzleyen bahiste, kapitalin organik birleşimi yükseldikçe ortalama kâr haddinin azalışı, kapitalizmin dinamiğiyle ilgili olarak açıklanacaktır.

B) TEORİNİN ANLAMI VE ELEŞTİRİSİ

(1) ve (3) No.'lu paragraflarda ele alınan noktaların anlamı, izleyen bahiste Marx'ın büyüme teorisini incelerken ortaya çıkacaktır. Bundan ötürü, burada, sadece (2) No.'lu paragraftaki, üretim fiyatıyla değer arasındaki ilişki üzerinde durmakla yetineceğiz.

Marx, kapitalizmde, fiyatların değerlere orantılı olmadığını, dolayısıyla, emek-değer teorisinin – Ricardo'nunkinden farklı olarak – bir fiyat teorisi olmadığını ileri sürer. Buna karşılık, sosyalist sistemde, artı-değeri oluşturan (rant, faiz ve kâr gibi) gelir kategorileri ortadan kalkınca, fiyatların, (ücret artı hammadde ve amortisman) ile belirleneceği, fiyatların değeri yansıtacağı kanısındadır. Kapitalizm, fiyatların değeri yansıtmaması dolayısıyla, Marx'a göre, *akılcı* bir sistem sayılmaz; buna karşılık, fiyatların değere orantılı olacağı sosyalist sistem, akılcı bir sistem olacaktır. İkincisi mülkiyet gelirlerinin ortadan kalktığı, yani, rant, faiz, kâr gibi özel gelir kategorilerinin bulunmadığı sosyalist sistemde, herkes üretime emek geliri karşılığında katılacaktır. Bu koşulda, emek-değer teorisiyle üretim maliyetine dayanan fiyat teorisi aynı anlamı taşıyacak, daha doğrusu, böyle bir ayırıma yer kalmayacaktır.

Marx'ın bu görüşüne karşı, J. Robinson tarafından ileri sürülen eleştiri şöyledir: Fiyatların, ücret artı amortismanla belirlendiği durum, ancak safi yatırımın durduğu, kapital stokundaki büyümenin toplumsal faydasının kalmadığı bir aşama olacaktır; bütün gelir, tüketimden elde edilip, tüketime harcanacaktır. Kapitalin "kıt bir üretim girdisi" olmaktan çıktığı bu halde, üretim maliyetine dayanan fiyat teorisiyle emek-değer teorisi aynı anlama gelir. Fakat, safi yatırım bulunduğu, kapital kıt bir üretim girdisi olduğu sürece, kapital için faiz hesaplamamak, kaynakların kötü kullanımına yol açar. Yeni yatırımların çeşitli alanlar arasında dağılımında, "ihtiyaçların şiddetini yansıtan bir gösterge" bulunmalıdır; öyle ki, en az gerekli alanlara yatırım yapılmazdan önce, en gerekli alanlara yatırım yapmak olanağı bulunabilsin. Faiz haddi, bir gösterge olarak, yatırımların dağılımında rol oynamak zorundadır. Eğer, sosyalist sistemdeki yetkililer, çeşitli alanlarda toplumsal ihtiyaçların şiddeti konusunda bir fikre sahipse, fiyat mekanizmasının aracı olan faiz haddine başvurmak zoru olmayabilir. Fakat, en belirgin toplumsal ihtiyaçlar bir kere karşılandı mı, sosyalist girişimlerin kendilerine tahsis edilen kapital üzerinden faiz getirisi kazanmaları gerekli olur. Şu anlamda ki, çeşitli sosyalist girişimlerde, faiz haddinin yüksekliği veya düşüklüğü yatırımların dağılımında gösterge rolü oynamak durumunda kalır. Bu koşulda "değer teorisiyle son bağ koparılmış olur."[22]

Yukardaki eleştiride göz önünde tutulması gereken nokta, faizin, mülkiyet geliri olarak haklı gösterilmesine çalışılmadığıdır; fakat, kaynak dağılımında, sosyalist siste-

min de, fiyat mekanizmasını – hiç olmazsa bir noktadan sonra – ihmalinin mümkün olmadığını açıklamasıdır[23]. Nitekim yaşanan olaylar J. Robinson'u doğrulamıştır.

Marx, kapitalist değer kanunlarının sömürmeye yol açtığını söyleyerek, sistemin yergisini yapmıştır; değer-fiyat ilişkisini incelemekle de, sistemin "akılcı" olmadığını belirtir, bu yergiyi şiddetlendirir. Dolayısıyla, sisteme karşı yaptığı yergiler, kendi felsefesinden doğan ideolojiyle yüklüdür.

Gerçekte, Marx'ın, geleceğin sosyalist toplumunda artı-değerin ortadan kalkacağını savunan teorisi, Liberal öğretideki kâr maksimumlaşması ilkesinin, kaçınılmaz karşıtıdır. Liberal öğreti, tam rekabet şartlarında kapitalistin kâr maksimumlaşması ilkesinin, *optimal* kaynak dağılımı, dolayısıyla, belirli üretim kaynaklarından, teknoloji veri iken, maksimum ürün sağladığını gösterir; toplumsal ürünün maksimumlaşmasını, refahı, kapitalistin kâr maksimumlaşmasına bağlar. Buna karşı, Marx, kârın bir artı -değer olduğunu gösterecek, geleceğin *ideal* toplumunda, artı-değere yer vermeyecektir. Liberal öğreti, bütün bireylerin ve firmaların, davranışlarında (rasyonel) akılcı olduğunu varsayar; sonra da, toplumsal düzeyde akılcılığın gerçekleştiğini gösterir. Marx, buna karşı, kapitalizmin akılcı bir sistem olmadığını, fiyatların değerden sapmasına dayanarak ileri sürer.

IV — "BÜYÜK ÇELİŞKİ" VE "DÖNÜŞÜM SORUNU" TARTIŞMASI: MARX, BÖHM-BAWERK, BORTKİEVİCZ, SRAFFA vb...

A) TARTIŞMANIN KAYNAĞI

Marx, değer ve artı-değer teorisini açıklarken (Kitap I-IV, yani cilt I), kapitalin organik birleşiminin her üretim dalında, her meta için aynı olduğunu varsaymıştı. Böylece, metaların, (dolaylı ve dolaysız emeği de içeren) toplumsal bakımdan gerekli emek -zamanla orantılı olarak mübadele edileceğini söyleyebiliyordu. Çünkü, her meta için kapitalin organik birleşiminin aynı olduğunu varsayınca, metaların mübadele-değeri, ancak içerdikleri (dolaylı ve dolaysız) emek-zamanla orantılı olabilir.

Oysa, daha önce belirttiğimiz gibi (paragraf IB) Marx'ın genel düşünce çerçevesine geniş anlamıyla bakıldığında, mübadele-değeri teorisinden dar anlamda bir nispî fiyat teorisinin çıkarılmaması gerekir[24]. Gerçek amacı, artı-değerin mübadele ve dolanım süreci aşamasından önceki üretim süreci aşamasında ortaya çıktığını ve bunun üretim ilişkileriyle bağlantısını ortaya koymaktır. Eğer emek-değer teorisi dar anlamda bir nispî fiyat teorisi olarak yorumlanırsa, yani, metalar içerdiği emek-zamanla orantılı fiyatlarda mübadele ediliyor diye kabul edilirse, bu kere, daha sonra (Kitap IX - XIV, yani, cilt III) kurduğu üretim fiyatı teorisiyle arada bir tutarsızlık ortaya çıkar; çünkü, bu sonuncu teoriyi kurarken, kapitalin organik birleşiminin her üretim dalında eşit olduğu varsayımını terk etmiştir (paragraf IIIA). Oysa, bu varsayım terk edilince, emek-değer teorisi mübadele-değeri (nispî fiyat) teorisi olamaz. Nedeni şudur: Kapitalin organik birleşimi her alanda eşitse, nispî fiyatlar metaların içerdiği nispî emek-zamana orantılıdır demek, eşit miktar emeğin safi hasılası eşit fiyatlara satılıyor demektir. Rekabet, nakdî ücreti her alanda eşitlediğine göre de, *artı-değer her alanda eşitleniyor demektir.*

Ne var ki, kapitalin organik birleşiminin her alanda eşit olduğu varsayımını, Marx, üretim fiyatı teorisinde terketmiş, *kâr haddinin eşitlenmesini* bu varsayım altında incelemiştir; kâr haddinin eşitlenmesi ise, artı-değer haddinin her alanda farklı olması demektir; *s/v* veri iken, kâr haddi, *c/v*'ye bağlı olarak değişir; *c/v* ne kadar yüksekse, kâr haddi o kadar düşüktür, veya *c/v* ne kadar düşükse, kâr haddi o kadar yüksektir. Öyleyse, *c/v*'nin ortalamanın üstünde olduğu alanlarda, kapitalin daha yüksek kâr haddi olan alanlara kayması sonucu (daha önce belirttiğimiz gibi) üretim fiyatları değerleri aşar (ve tersi); ancak ortalama *c/v* oranı olan alanlarda, değerlerle fiyatlar orantılı olabilir.

Marx'ın değer ve artı-değer teorisini geliştirirken (kapitalin organik birleşiminin her alanda eşit olduğu varsayımı altında) metaların içerdiği (dolaysız ve dolaylı) toplumsal bakımdan gerekli emek-zamanla orantılı fiyatlarda mübadele edileceğini ima etmesi; kâr haddinin eşitlenmesini incelerken de (kapitalin organik birleşiminin her alanda eşit olduğu varsayımını terkederek) değerlerin üretim fiyatlarından nasıl saptığını araştırması, Böhm-Bawerk tarafından "Büyük Çelişki" diye nitelenmiş ve bu eleştirisi "Karl Marx ve Sisteminin Açmazı" başlıklı eserinde açıklanmıştır[25].

Marx "Kapital"in üçüncü cildini tamamlayamamıştır. Üretim fiyatlarının değerle ilişkisini kendisi tam ortaya koyamadığı için (fiyatlar da değerden saptığına göre) kapitalist üretim tarzı ve üretim ilişkilerinin üretim fiyatlarına nasıl girdiğini de gösterememiştir. Bu amaçla verdiği örneklerde de bir hata yapmıştır: Sabit kapitali (hammadde ve amortisman) değere orantılı fiyatlarda hesap ederken, ancak hasılayı üretim fiyatlarına dönüştürmüştür. Ayrıca, hem toplam fiyatların toplam değerlere, hem toplam kârın toplam artı-değere eşit olduğunu söylemiştir. Oysa, bu iki koşul çok müstesna durumlar dışında, birbiriyle bağdaşamaz[26].

Marx'ın değerleri fiyatlara dönüştürme çabası, sonra "Dönüşüm Sorunu" başlığı altında, yüzyıl gibi bir süre uzayıp giden tartışmalara neden olmuştur. Üretim fiyatlarının değerlerden elde edilip edilemeyeceği geniş inceleme konusu yapılmıştır. İlginçtir ki, Neo-klasik eğilimdekiler bunun anlamsızlığını ve olanaksızlığını ortaya koymaya çalışırken, Marksistler de tersini yapmaya devam etmektedir[27]. Bu "bilimsel çatışma"nın gerisinde yatan ideolojik çatışma çok açıktır: Marksistler, değerlerin fiyatlara dönüşümü sorununu çözerlerse, rekabet kapitalizmi koşullarında uzun dönem denge fiyatlarının (yani, üretim fiyatlarının) kapitalist sömürüyü bu üretim tarzıyla ilişkili olarak içerdiğini ispatlayabilir; eğer sorun çözülemezse, rekabet kapitalizminde denge fiyatlarının (değerlerin içerdiği emek harcamaları ve artı-değer haddini de kapsayan) üretim şartlarından elde edilemeyeceği gösterilmiş olur. Böylece, kapitalist üretim tarzını yermek ya da savunmak (sırasıyla, birinciler ve ikinciler için) bilimsel temele dayandırılabilir.

B) BORTKIEVICZ'IN ÇÖZÜMÜ

Değerlerin fiyatlara dönüşümünde, hem emek dahil girdiler hem çıktıların, hem de, kâr haddi bundan etkileneceği için, bunların tümünün eş-anlı denklemler çerçevesinde çözülerek belirlenmesi gerekir. Bunu ilk yapan, Dimitriev'in denklemlerini kullanan Bortkievicz olmuştur[28].

Bortkievicz, üç kesimli bir ekonomi modeli kurdu: Bunlar, i) Ücret malları; ii) Sabit kapital eşyası; iii) Artı-değerden tüketilen lüks malları üreten faaliyetlerdi. Varsayımları, statik şartların geçerli ve safî yatırımın sıfır olduğudur. Buna göre, (girdi-çıktı tablolarında satır toplamının sütun toplamına eşit olması gibi) her kesimde arz, üç kesimde yaratılan gelirden doğan talebe eşit olmalıdır. Örneğin, üretilen ücret mallarının toplam fiyatı, üç kesimde ödenen ücretlerin toplamına eşit olmalıdır. Kurduğu eş-anlı denklemler sisteminde, sabit katsayılar girdilerde ve çıktılarda içerilmiş-emek, bilinmeyenler ise kâr haddi ve fiyatlardır. Çözümü, kâr haddinin, kapital ve ücret malları üreten kesimlerde artı-değer haddi veri iken, kapitalin organik birleşimi gibi üretim şartlarıyla belirlendiğini gösterir. Artı-değerden tüketilecek lüks malları üreten kesiminse, kâr haddine bir etkisi yoktur. Bu çözümden çıkardığı sonuç şudur: Kâr haddi, reel ücretlere girmeyen lüks malların üretim şartlarından etkilenmiyorsa, kârın kaynağı kapitalin verimli olması değil, üretim ilişkileridir, artı-değerdir. Eğer böyle olmasaydı, lüks mallar üretiminin kâr düzeyini etkilememesi söz konusu olamazdı[29]. Çözümünde kâr haddi ve fiyatlar eş-anlı olarak belirlenir.

C) SRAFFA'NIN ÇÖZÜMÜ

Sraffa, kâr oranı sıfır olduğu, dolayısıyla bütün millî gelir emek ücretinden oluştuğu zaman, nispî fiyatların, malların içerdiği emek miktarı ile orantılı olduğunu ortaya koymuştu. Geliştirdiği bir yöntemle de (alt-sistem) elde ettiği değerlerin fiyatlara eşit olduğunu göstermişti. Ancak, kurduğu sistemde –Marx'dan farklı olarak– değerlerin fiyatlara dönüşümü söz konusu olmadığı gibi, ters dönüşüm, yani, fiyatların değerlere dönüşümü de söz konusu olmaz[30]. Bununla birlikte, fiyat sistemi, değerlere önceliğini korur.

D) TARTIŞMALARDAN ÇIKARILABİLECEK SONUÇ

Rekabetçi, kapitalist ekonomide sömürü haddinin (yedek sanayi ordusunun ve kapitalistlerin birikim güdüsünün etkisiyle) pozitif olacağı kabul edilse de, Marx'ın sömürüyü uzun dönem üretim (denge) fiyatlarıyla bağdaştırma çabalarının yol açtığı tartışmalar uzayıp gitmiştir. Marx'ın sorunu eş-anlı denklemlerle çözememiş olması önemli değildir; bu, sonradan yapılmıştır.

Dönüşüm sorunu tartışmalarını "gereksiz" saysak da, tartışmalar boyunca önemli noktaların aydınlandığı söylenebilir; en önemli bulduklarımızı aşağıda özetleyelim:

i) Dolaysız emek dahil olmak üzere, bütün malların (hepsi doğal ölçü birimleriyle ifadelendirilmek şartıyla) diğer mallarla üretildiğini gösteren üretim denklemleriyle temsil edildiği her geçerli teknoloji için, her pozitif kâr haddinde, bütün fiyatların pozitif olduğu tek bir çözüm vardır.

ii) Merkezî planlı bir sosyalist ekonomide uygulanabilecek fiyat sistemi seçenekleri ortaya çıkmıştır.

iii) Bortkievicz'in "lüks mallar", Sraffa'nın "temel olmayan mallar" dediği tüketim mallarını üreten kesimlerin sistemdeki kâr haddini ve fiyatları etkilemediği ortaya çık-

mıştır; böylece, Fizyokratlar, Klasik Okul ve Marx'da bulunan "verimsiz emek" kavramı yeni bir anlama kavuşmuş; verimsiz emeğin, lüks mallar üreten kesimlerde çalışan emek olduğu anlaşılmıştır.

iv) Emek-değerler sisteminde artı-değer haddi pozitifse, üretim fiyatları sisteminde de, kâr haddi pozitiftir. Marx da bunu söylediği gibi, bu iddia, pek çok iktisatçı tarafından bugün kabul edilmektedir.

v) Emek-değer teorisini, dar anlamda bir nispî fiyat teorisi olarak kabul etmek yerinde değildir; (aslında, Marx'ın da, bunu böyle düşündüğü söylenemez.) Çünkü, farklı teknolojiler, değişik kapital/emek oranlarını aynı malın üretiminde olanaklı kılmaktadır. Eşit ücret haddinde, bu değişik teknolojilerin kullanımı aynı ölçüde kârlı olduğunda, aynı malın farklı emek değerleri olacaktır. Bu ise, rekabet koşullarında, aynı malın tek fiyatı olması ilkesine aykırıdır.

vi) Gerek Bortkievicz, gerek Sraffa'nın çözümlemeleri, kârın, kapitalin verimiyle açıklanamayacağını göstermektedir.

vii) Değerler fiyatlara öncelik taşır (Klasik Marx'gil tez), ya da fiyatlar değerlerden önce gelir, önermelerinin, üretim kaynakları geliri ve nispî paylarının nasıl belirlendiğinden soyutlanamayacağı anlaşılmıştır: Reel ücretin sistem dışında belirlendiği durumlarda (geçimlik- fizyolojik-kurumsal bir minimum olan reel ücret gibi) değerler fiyatlardan önce gelir. Oysa, kâr haddi sistem dışında belirlenmişse (nakdî faiz haddinin kâr haddini belirlemesi gibi) fiyatlar değerlere öncelik taşır.

Ancak, (eski) SSCB ve Doğu Avrupa'daki, Marksizm'den türetildiği söylenen merkezî planlı sistemin başlıca çöküş nedenlerinden biri fiyat sisteminin işletilememiş olmasıdır. Bu nedenle, yukarda incelenen tartışmanın, artık, çağdaş iktisatçıların ilgi odağı olmayacağı söylenebilir.

XXXIV

MARKSİST KAPİTALİST BÜYÜME TEORİSİ

Marksist büyüme teorisi, kapitalizmin iç çelişkilerinin, durgunluğa yer bırakmaksızın sürekli büyüme sağladığını gösterir; dinamik büyüme sürecinde iç çelişkilerin gittikçe şiddetlenerek, sisteme "patlayıcı" bir nitelik verdiğini ileri sürer. Buna göre, sistemin kendi içinde yarattığı büyüme, sonunda, çöküşünü hazırlayacaktır. Bu teori, ileride incelenen "Asya-Tipi-Üretim-Tarzı"yla karşılaştırıldığında, Marx'ın, kapitalizm konusundaki görüşünü belirginleştirir: Sistemin kendisi, kapital birikimi ve teknik yeniliklerin uygulanması yoluyla, büyüme dürtülerini ve imkânlarını yaratır; oysa diğeri, bundan yoksundur. Birincide, büyüme, *içsel (endojen)* değişkenlere bağlı olduğu halde, ikincilerde, ancak sistem dışından gelen etkiler, *dışsal (egzojen)* değişkenler, büyümeyi uyarabilir. Bu açıdan bakıldığında, Marx'ın, kapitalizmin büyüme gücünü küçümsemeyip, aksine, diğer yapıdaki toplumlardan, kendi içinde büyümeyi yaratacak güçlere sahip olması itibarıyla, ayrı bir kategoriye koyduğu görülür. Ne var ki, sistemin gittikçe şiddetlenen iç çelişkileri, sistemin dinamiği, aynı zamanda çöküşünü hazırlar. Böylece, önceki bahiste belirttiğimiz teorilerle yerilmesi gerektiği açıklanan kapitalizmin, sonunda, kendi ideolojisi gereği çökeceği açıklanmış olur.

I — KAPİTAL BİRİKİMİ VE BİRİKİMİN SONUÇLARI

Klasik iktisatçılarda nasıl kapital birikimi büyüme teorilerinin temeliyse, Marksizmde de birikim, aynı ölçüde önemli yer kapsar. Buna karşılık, Klasiklerde (Ricardo) teknik değişmenin rolü küçümsendiği halde, ikincide, birikimle beraber teknik değişme de ön planda rol oynar; öyle ki, kapitalizmin, sadece sürekli olarak yeni üretim tekniği yaratmakla kalmayıp, aynı zamanda, bunların uygulanması için dürtüleri de yarattığı gösterilir.

A) KAPİTAL BİRİKİMİ: KAYNAĞI VE DÜRTÜLERİ

Marx'ın "Kapital" (Kitap IV)'de incelediği kapitalist birikim süreci, şöyle özetlenebilir:

Hareketin ilk şartı, tekrar-üretimdir. Bu şart, her tür toplum için geçerlidir. Toplumsal üretim, tekrar-üretimi de kapsamalıdır; üretimi belirleyen şartlar, tekrar-üretimi de belirler. Buna göre, kapitalist üretim, aynı zamanda, kapitalist tekrar-üretimi de gerektirir; artı-değer elde etmek için kullanılan kapital, öyleyse, tekrar aynı amaçla kullanılacaktır. Eğer bütün artı-değer kapitalistin tüketimine gidiyorsa, safi birikim yoksa,

"basit tekrar-üretim süreci" söz konusudur. Eğer gitmiyorsa, bunun bir kısmı birikime gidiyorsa "genişletilmiş tekrar-üretim süreci" vardır.

Birikim, öyleyse, artı-değerin kapitale dönüşümüdür[1]. Fakat, bunun gerçekleşmesi ilâve işgücünü ve üretim araçlarını gerektirir. Çünkü, artı-değer, kapital olarak kullanılabilecek para tutarı biçiminde gerçekleşir. Gerek işgücü gerek üretim araçları, bir önceki üretim sürecinin ürünüdür. Şöyle ki, kapitalistin ele geçirdiği artı-değerin bir kısmı (geçimlik vasıtalar dahil) yeni üretim araçlarının üretilmesi için kullanılmıştır. Ücretler ise, işçi sınıfının üremesini sağlayacak düzeydedir. Böylece, yeni bir tekrar -üretim süreci ortaya çıkabilir.

Öyleyse, birikimi belirleyen değişkenler nelerdir?

> *"Artı-değerin kapital olarak kullanımı veya artı değerin kapitale dönüşümü, işte kapital birikimi denen budur."* (Kitap IV, s. 29).
>
> *"Kapitalist ne kadar fazla birikim yapmışsa, o kadar daha fazla birikim yapabilir."* (Kitap IV, s. 34).

Diğer bir deyişle, toplam artı-değeri belirleyen bütün şartlar, birikimin çapını da belirleyecektir.

Toplam, artı-değer ise, hatırlanacağı gibi, sömürme haddi *(s/v)* ve kullanılan emekçi sayısıyla belirlenir. Sömürme haddi, işçiyi daha uzun süre çalıştırmak, ücret haddini düşürmekle artırılabileceği gibi, emek verimini yükseltmekle de artırılabilir; çünkü, reel ücretler, hiçbir zaman emeğin verimiyle aynı oranda yükselmez. Emek verimi yükseldikçe, dolayısıyla, artı-değer büyür; birikim artar. Diğer yandan, birikimle beraber kapital stoku büyüdükçe, emek verimi de yükselir. Böylece, kapitalist ekonomide, birikim imkânlarıyla beraber artı-değer de artan biçimde çoğalır.

Birikimin çapını belirleyen ikinci değişken, artı-değerin kapitalistin tüketimi ve birikim arasında bölünüşüdür. Bu bölünüş, kapitalistin kendisi tarafından belirlenir. Böyle olduğu içindir ki, kapitalistin "tasarruf" yaptığı hikâyesi ortaya çıkar ve kapitalin "imsak" teorileri gibi teoriler kurulur. Gerçekte, artı-değerin kapitalistin tüketimi ve birikim arasında bölünüşünde rol oynayan etken, kâr haddi değildir. Diğer bir deyişle, Klasiklerden farklı olarak, Marx, yatırım dürtülerinin kâr veya faiz haddinden bağımsız olduğunu varsayar[2]; ona göre, yatırım arzusu ve gereği, kapitalistin psikolojisi ve toplumun yapısıyla ilgilidir:

> *"Kapitalist, ancak kişileşmiş kapital olarak saygıdeğer (bir kişidir). Bu haliyle, cimriyle, servet için servet tutkusunu paylaşır. Fakat, cimride mizaç olan (şey), kapitalistte, sadece bir tekerleği olduğu toplumsal mekanizmanın sonucudur... Bu, sürekli olarak onu kapitalini büyütmeye zorlar, fakat, ancak artan birikimle onu büyütebilir... Biriktirmek, toplumsal servet dünyasını fethetmektir; sömürdüğü insanlar kitlesini artırmaktır; böylece, kapitalistin, dolaylı ve dolaysız etkisini genişletmektir."* (Kitap IV, s. 42-43).
>
> *"Biriktirmek, biriktirmek! İşte kanun ve Peygamberler."* (Aynı eser, s. 46).

Kapitalist, bu nedenlerden ötürü, ne lüks tüketim ne gömülemeyle ilgilenir; artı -değerin mümkün olduğu kadar büyük kısmını kapitale dönüştürür; üretime giren ka-

pital miktarı, böylece artar. Zamanla artı-değer büyüdüğü için, kapital birikimi de süratlenir. Ne var ki, birikimin süratlenmesi, "genel kapitalist birikim kanunları"na göre bazı sonuçlara yol açar.

B) BİRİKİMİN SONUÇLARI: KAPİTALİN ORGANİK BİRLEŞİMİNİN YÜKSELMESİ, ARTAN TEMERKÜZ VE KÂR HADDİNİN AZALMASI EĞİLİMİ

Birikimin bir sonucu, kapitalist rekabet kanununun işleyişi dolayısıyla, kapitalin organik birleşiminin yükselmesi[3] ve bunun bütün üretim dallarına yayılmasıdır. Diğer şartlar veri iken kâr haddi, kapitalin organik birleşimiyle ters orantılı olduğuna göre, birikim kaçınılmaz şekilde ortalama kâr haddinde düşüşe yol açar. Ne var ki, birikim, aynı zamanda toplam artı-değeri veya toplam kârı da artırır. Kapitalizmin bir çelişkisi buradadır.

Birikimin bir diğer sonucu, yukardaki olaydan doğar; bu da, kapitalin, gittikçe daha az elde temerküz etmesidir. Kapital birikimi süratlendikçe, kâr haddindeki azalış, kapitalistler arasındaki rekabeti şiddetlendirir. Kapitalistlerin, söz konusu azalışa bir tepkisi, kapitalin organik birleşimini yükseltmekse, bir tepkisi de, kapital temerküzünün artmasıdır. Kâr haddi azalırken kapital yoğunluğunun artması ve küçük kapitalistlerin tasfiyesi, kapital temerküzü olayını şiddetlendirir.

Artan temerküz, küçük kapitalistlerin tasfiye olarak, emekçi durumuna gelmeleri sonucunu verir. Diğer yandan, temerküzdeki artış, kapital birikimini ve kapitalin organik birleşiminin yükselmesini süratlendirdiği için, kâr haddini daha süratle düşürmek eğilimindedir. Banka sisteminin gelişmesi, anonim şirketlerin ortaya çıkması, gittikçe daha fazla üretim dalının büyük kapitalle çalışma imkânını yaratır. Bu imkânlar, temerküzü teşvik etmekte, bu sürecin süratlenmesine yardımcı olmaktadır.

Böylece, birikimin sonucunda kâr haddi düşerken toplam kâr büyür, kapitalistler arasındaki rekabet şiddetlenir; teknik değişme, kapitalin organik birleşiminin yükselmesini ve kapital temerküzünü, gittikçe süratlendirir.

Ortalama kâr haddinde azalış, Klasik Okulun da (Ricardo) büyüme teorisinde vardığı sonuçtur. Ne var ki, Klasik Okul, bunu, teknik değişmenin yavaşlığı karşısında, toprakta azalan getiri kanunu gibi tabiî bir olaya bağlar. Oysa, Marx, bu azalışın nedenini sömürme haddi veri iken, kapitalin organik birleşiminin yükselmesinde bulur.

Marx, kâr haddindeki azalışı önleyecek etkenleri de incelemiştir: Bunlar, sömürme haddinin yükselmesi, dış ticaret, nispî nüfus fazlası, sabit kapitale giren malzemenin ucuzlaması, kapitalist firmanın daha girift bir malî yapıya kavuşması gibi öğelerdir[4]. Kâr haddinin azalmasını önleyen etkenler, daha sonra Marksist düşünürler tarafından açıklanmış, ilerde görüleceği gibi, tekellere ve emperyalizme bağlanmıştır.

II — TEKNİK DEĞİŞME VE SONUÇLARI

A) TEKNİK DEĞİŞMENİN NİTELİĞİ

Kapitalist ekonomi, nasıl, *içsel (endojen)* etkenlere bağlı olarak Marx'a göre, birikimin artma şartlarını yaratıyorsa, üretim tekniği değişmesinin uygulanma şartlarını da yaratır. Her ikisi de, kapitalistlerin artı-değeri artırma hırsından kaynaklanır.

Marx, üretim tekniğindeki değişmeyi, gayrı safi birikime bağlar. Günümüzdeki anayışa uygun şekilde, safi yatırım olmasa da, yenileme yatırımlarıyla üretim tekniği değişmesinin gerçekleşeceğini kabul eder.

İkincisi, üretim tekniği değişmesinin niteliğini, "işgücü tasarruf edici" sayar[5]. Buna göre, zaman içinde kapitalin organik birleşimi yükselir; üretimin kapital yoğunluğu artar; çünkü, gözlemlerine göre, uzun dönemde emek verimi sürekli artmıştır. Zaman içinde üretim tekniği değişmesi, *c/v*'yi yükseltir, emek başına kullanılan kapital arttıkça da, emek verimi artar; *(v)*, nispi olarak, azalır. Bu değişmede, Marx, nispî girdi fiyatlarındaki değişmenin etkisini içermez:

> *"İster şart ister sonuç olsun, üretim araçlarının, bunlarla birarada kullanılan emek-gücüne nazaran çapındaki artış, emek verimindeki artışın ifadesidir. Dolayısıyla, sonuncunun artışı, üretim araçları kitlesindeki artışa nazaran, emek kitlesinin azalışı; veya, emek sürecindeki objektif faktöre nazaran, sübjektif faktörün nicel azalışı olarak gözükür."* (Kitap IV, s. 85).

Kısacası, gayrı safi yatırımdaki artışın sonucu, üretim tekniğinin değişerek, kapitalin organik birleşiminin yükselmesi ve emek veriminin artmasıdır. Bunun doğal sonucu, *v*'deki artışın, *c*'yi izleyememesidir.

B) TEKNİK DEĞİŞMENİN SONUÇLARI: UZUN DÖNEM İŞSİZLİK VEYA YEDEK SANAYİ ORDUSU

Marksist sistemde, emek ve kapital sabit oranlarda birleştiriliyor varsayılır. Bu varsayıma göre, değişken kapital *(v)*nin, *(c)*den daha yavaş artıyor olması demek, emek talebi de daha yavaş artacak demektir. Sömürme haddi ve emek verimi veri iken, emek talebi, değişken kapitalle aynı oranda artar. Fakat, zaman içinde, emek verimi de sömürme haddi de yükseliyorsa, (Marx, bunu, varsaymaktadır) emek talebi, değişken kapitalden daha yavaş artar:

> *"Emek talebi, bütün kapital miktarı değil, fakat, onun değişken kısmı tarafından belirlendiğine göre, bu talep ... toplam kapitalin çapına nispetle azalır; ve bu çap büyüdükçe, (bu azalış) hızlanır. Toplam kapitaldeki artışla beraber, değişken kısmı veya bunun temsil ettiği emek de artmakta, fakat (bu), sürekli olarak azalan bir oranda olmaktadır."* (Kitap IV, s. 94).

Emek arzına gelince: Marx, Malthus'gil nüfus teorisini reddeder; bunu, insan ırkına yapılmış "şeref kırıcı bir iftira" sayar[6]. Günümüzde, gelişmiş ülkeler için kurulan büyüme modellerinde olduğu gibi, Marksizmde de, nüfus, *dışsal (egzojen)* bir değişkendir. Buna karşılık, *içsel (endojen)* olarak, birikimin azalttığı emek talebinin ve emek tasarruf eden üretim tekniğinin etkisiyle artan teknolojik işsizlik söz konusudur; emek arzı fazlası ortaya çıkar. Buna göre, değişik üretim dalları üretim tekniğini değiştirip değişken kapitali azalttıkça, emek talebi *nispî* olarak azalacağı için, *nispî nüfus fazlası* doğar. Kapitalizm geliştikçe, kapital stoku büyüdükçe, *c/v* yükseldikçe, emek verimi arttıkça, belirli ürün miktarı için gerekli emek azalır. Dolayısıyla,

"İşçi sınıfının bir kısmını zoraki aylâklığa, diğer kısmını aşırı çalışmaya sevketmekle, tekil kapitalist, zenginleşmenin yolunu bulmuştur; ve yedek sanayi ordusu, toplumsal birikime koşut bir çapta oluşur." (Kitap IV, s. 103-4).

Bu açıklamada yedek sanayi ordusu, Keynes'gil işsizlikten farklıdır; kaynağı itibariyle, teknolojik işsizliktir. Kapitalizm geliştikçe, emekçi sınıfının daha da kötü şartlar altında kaldığını, yani, kapitalist üretimdeki temel çelişkiyi göstermektedir. Kapital birikip, servet artıp, daha az ellerde toplandıkça, aynı zamanda, "sefalet de birikmektedir." Öyle ki, emekçiler çalışmalarıyla bir yandan kapitali yaratırken, bir yandan da, kendi sefaletlerini yaratırlar.

Diğer yandan, yedek sanayi ordusuna, kapital temerküzü sonucunda işsiz kalanlar da eklenir. Temerküz olayı küçük firmaların ve orta sınıfların tasfiyesine yol açınca, süreğen işsiz kitlesi daha da büyür. Böylece, hem sefil olan kitle genişler, hem sefaleti yoğunlaşır.

Yedek sanayi ordusunun varlığı ve büyüklüğü, aynı zamanda, emeğin pazarlık gücünü etkiler; ücret haddi üzerinde olumsuz bir etki yaratır:

"Bir bütün olarak ücretlerdeki genel hareketler, yedek sanayi ordusunun büyümesi ve daralmasıyla düzenlenir; ve bunlar da, sanayideki devresel dalgalara koşuttur." (Kitap IV, s. 104).

Ücretler geçimlik düzey etrafında, devresel olarak değişir. Eğer kapital birikimi, kapital stokunu emek arzına yetiştiriyorsa, işçilerin pazarlık gücü ve ücretler artar. Ne var ki, ücretler artınca kârlar azaldığı için, birikim yavaşlar. Yedek sanayi ordusu, tekrar büyür. Ayrıca, kârları artırmak için emek-tasarruf-edici teknik uygulama teknolojik işsizleri de artırarak, buna ilâve eder. Böylece, emekçilerin geçici olarak artan pazarlık gücü, tekrar zayıflar.

Kısacası, büyüyen kapitalist ekonomide, Marx'a göre, zaman içinde, yedek sanayi ordusu büyür, emeğin pazarlık gücü zayıflar, sefaleti yoğunlaşır.

III — KAPİTALİST BÜYÜME SÜRECİ VE KAPİTALİZMİN İÇ ÇELİŞKİLERİ

Kapitalist sistemin temel çelişkisi, Marksist teoride, üretimin toplumsal niteliğine karşı, üretim araçları mülkiyetinin özel olması; üretimdeki dürtünün, toplumsal ihtiyaçlar ve istekler olacak yerde, daha fazla kapital biriktirmek olmasıdır. Bu temel çelişkilerin, ekonomi geliştikçe, gittikçe şiddetlenen çelişkilere yol açacağını Marksistler kabul eder.

Kapitalist büyüme, birikimin ve temerküzün artmasıyla nitelenir. Kapitalin organik birleşimi bütün üretim dallarında yükseldikçe, kâr haddi azalır; fakat, toplam kârlar büyür. Birikim, bu teoride, kâr haddinin fonksiyonu olmadığı için, kâr haddi azaldıkça birikim azalmaz, fakat, kapitalistler arasında rekabet şiddetlenir. Kâr haddindeki azalışı gidermek için, her kapitalist, "ilk olarak kapitalin organik birleşimini yükselten" olmaya çalışacaktır; "bir kapitalist, diğer pek çok kapitalisti öldürecektir."[7]. Her iki olay da, nispî bir nüfus fazlasına yol açar, yedek sanayi ordusunu büyütür. Bunun doğal so-

nucu, işçi sınıfının pazarlık gücünün zayıflayarak, ücret haddinin geçimlik seviyeye inmesidir; toplam üründeki payının, nispî olarak azalmasıdır.

Ne var ki, kâr haddi azalırken, toplam kârların (artı-değerin) büyümesi dolayısıyla, birikim azalmaz. Dolayısıyla, yukarda belirtilen süreç, şiddetlenerek tekrarlanır.

Kapitalist sistemin iç çelişkileri, aynı zamanda (izleyen bahiste incelenen) şiddetli devresel dalgalanmalara yol açar; ekonomi geliştikçe, bunlar daha da şiddetlenir.

Nihayet, kapitalist ekonomide serveti artıran güçler, sistemin yıkılışını, çöküşünü hazırlamaktadır[8]:

> *"Büyük kapitalistlerin sayısı azaldıkça ... sefalet, baskı, yozlaşma, esaret, sömürme arttığı gibi, gittikçe büyüyen ve kapitalist üretim süreci mekanizmasının örgütlediği, birleştirdiği, hazırladığı işçi sınıfının isyanı da artar. Kapitalin monopolü, kendisiyle beraber, kendisi tarafından geliştirilen üretim tarzının engeli haline gelir. Üretim araçlarının temerküzü ve emeğin toplumsallaşması öyle bir noktaya gelmektedir ki, kapitalist çerçeveye intibak edememekte ve onu patlatmaktadır. Kapitalist özel mülkiyetin son saati, artık çalmıştır. Gaspedenlerin, kendilerinden gaspedilmesinin sırası gelmiştir."* (Kitap IV, s. 273-4).

IV — BÜYÜME TEORİSİNE KARŞI İLERİ SÜRÜLEN ELEŞTİRİLER

A) Azalan Kâr Haddi Teorisine Karşı:

Bu teoriye karşı ileri sürülen eleştiri, şöyle özetlenebilir: Marx, sömürme haddini veri kabul edip, kapitalin organik birleşimi yükseldikçe, kâr haddinin azalacağını varsaymıştır. Ne var ki, sömürme haddi veri ise, verimlilik yükseldikçe, reel ücretler de yükseliyor demektir; öyleyse, toplam üründen emeğin aldığı nispî pay, değişmeyecektir. Marx, kâr haddindeki azalışı, ancak reel ücretlerin sabit olduğu varsayımını terketmekle destekleyebilir. Oysa, Marx, kâr haddindeki azalışı incelediği zaman, reel ücretlerin artma eğilimi üzerinde hiç durmaz. Bundan başka, kapitalin organik birleşiminin yükselmesi, aynı zamanda, üretim tekniğinin değiştiğini gösterir; üretim tekniği değişmesi ise, kâr haddindeki azalışı önler. Eğer kapitalin organik birleşimi yükseldikçe kâr haddi düşmüyorsa, kapitalistler arasındaki rekabet şiddetlenmeyecek, teknik değişme emek -tasarruf-edici nitelikte olmayacak demektir. Teknolojik işsizlik niteliğindeki yedek sanayi ordusu, öyleyse, kapitalizm geliştikçe büyümeyecektir.

İkincisi, kapitalizm geliştikçe firma ölçeğinin büyümesi, sanayide temerküzün arttığını göstermez. Eğer sanayiin çapı da firma ölçeğine koşut büyüyorsa, temerküz artmaz, dolayısıyla da, temerküzdeki artışın sonucu olan bütün iddiaları ortaya çıkmayabilir.

Zaman içinde, kapitalist ekonomide kâr haddindeki düşüşü önleyen başlıca etkenler, bir yandan, teknik bilgi seviyesinin yükselmesi ve kapital malları sanayiinde etkinliğin artması; bir yandan da, bu ülkelerin denizaşırı pazarları ele geçirmesi, kapital ihracının artması, harp sanayiinin sürekli gelişmesi olmuştur. Marx, kâr haddindeki düşüşü geciktirecek bu gibi etkenlerin farkındadır ve bunları belirtir.

Bir gerçektir ki, Ortaçağda % 80-100 civarında olan faiz hadleri, günümüzde sanayileşmiş ekonomilerde reel olarak % 2-3'e kadar düşmüştür; az gelişmiş ülkelerde ise, gelişmiş ülkelerdekinden çok daha yüksektir. Bu farkı, kısmen, azgelişmişlik şartlarında faiz haddinin, eksik rekabet şartlarındaki bir piyasada oluşması, riziko priminin yüksekliği gibi nedenler açıklasa da, herhalde, kısmen de, ekonomi geliştikçe faiz ve kâr haddindeki azalışı gösterir. Kaldı ki, kâr haddinin azalış savı ne Marx'la başlamış ne de Marx'la bitmiştir. A. Smith'den Keynes'e ve Keynes-sonrası iktisatçılara kadar, standart teoride de aynı görüş varolagelmiştir[9].

Nihayet, Marx, kâr haddinin *fiilen* azaldığını değil, fakat, azalma *eğilimi* olduğunu söyler; bu azalışı önleyen etkenleri, ayrıca inceler. Bununla birlikte, Marx-sonrası dönemde kurulan "malların mallarla üretimi" modellerinden, uzun dönemde böyle bir eğilimin varolacağı sonucu çıkmamaktadır. Marx, teknolojik değişmeyi, kapitalist ekonominin bir özelliği sayar; teknoloji değişirken oysa, bu modellerde, reel ücret artışı verimden daha süratli olmadıkça, kâr haddi düşmez. Ücret-kâr arasında ters yönlü ilişki, yani, biri artarken diğerinin azalması ya teknoloji veri iken ya da teknolojide çok büyük değişme olduğunda söz konusu olur.

B) Süreğen İşsizlik ve Reel Ücretler Konusunda:

Marx'ın bahsettiği süreğen (kronik) işsizlik, teknolojik olup, efektif talebe bağlı olan Keynes'gil işsizlikten ayrı niteliktedir[10]. Zaman içinde, sanayileşmiş ekonomide, bu işsizliğin bir miktar arttığına dair göstergeler vardır. Fakat, Marx'ın öngörmesi mümkün olmayan ve teknolojik işsizliğin artmasını önleyen bir olay, herhalde, bu ekonomilerde süratle gelişen emek-yoğun hizmetler olmuştur. Bu olgu, ekonomi çapında üretimin kapital yoğunluğunun süratle artmasını önlediği gibi, sanayideki emek-tasarruf-edici üretim tekniğine rağmen, işsizliğin artmasını da önlemiştir[11].

İkincisi, reel ücretler büyük artışlar gösterdiği gibi, millî gelirin bölüşümünde emeğin payı değişmemiştir. Oysa, Marx, ücretler geçimlik düzeyde bulunacağına göre, kapitalin organik birleşimi yükseldikçe, bu payın, nispî olarak azalacağını, hattâ, "Komünist Manifestosu"ndaki görüşleriyle, işçinin mutlak olarak sefilleşeceğini[12] ima etmiştir. "Kapital"e dahil etmemiş olsa da, "Ücretli Emek ve Kapital"[13] başlıklı eserinde, ücret ve kâr arasındaki ters yönlü ilişkiyi, sadece *veri* teknoloji değil, *değişen* teknoloji koşullarında da geçerli kabul etmiştir. Ancak, bu kanunu, "Kapital"de tekrarlamamıştır.

Ne var ki, Marx, emeğin birleşme (sendikalaşma) yoluyla pazarlık gücündeki artışın ve ilerde göreceğimiz gibi, Engels'le beraber, emperyalizmin getirdiği imkânların, reel ücretlerde artışa yol açabileceğini öngörmüştür. Nitekim, Marksist teori, Marx'tan sonra, bunun da açıklamasını yapabilecektir.

Marx'ın büyüme teorisine çeşitli eleştiriler ileri sürülebilir: Batı kapitalizminin bugün, öngörülerinin aksine, dimdik ayakta durduğu, devresel krizlerin gittikçe şiddetlenmediği, reel ücretlerde büyük artışlar olduğu, bir gerçektir. Eğer, Marx'ı bir peygamber değil de, Mrs. J. Robinson'un dediği gibi, "ciddî bir iktisatçı" olarak düşünürsek, kurduğu geniş kapsamlı dinamik büyüme teorisiyle, kapitalist sistemin mekaniz-

ması konusundaki bilgimize büyük katkılarda bulunduğuna şüphe yoktur. Ne Klasiklerin ne diğer iktisatçıların öngörülerinin gerçekleşmiş olmaması, nasıl onların getirdikleri analitik araçların, kurdukları teorilerin, tümünü reddetmemizi gerektirmiyorsa[14], aynı şekilde, öngörüleri bugün için tutmamış olsa da, Marx'ın gerek büyüme teorisinin gerek izleyen bahiste incelenen devresel dalgalanmalar teorisinin, sistemin işleyişi konusundaki bilgiye yaptığı katkıyı reddetmemiz mümkün değildir.

Şunu belirtelim ki, Marx'ın kapitalist büyüme için kurduğu teori, daha sonraki dönemde, Keynes Okulu çerçevesinde kurulan büyüme teorilerini büyük ölçüde etkilemiştir[15].

Ancak, Marx'ın büyüme teorisinin, inançlarının etkisi altında kurulduğu da çok açıktır: Tarihî maddecilik ve diyalektik, kapitalizmde çelişkilerin onarılmaz biçimde şiddetlendiğini göstermek için kullanılır. Bir yanda, artı-değer –mutlak olarak– artarken, bir yanda, kâr haddi azalır; bir yanda, kapitalin organik birleşimi yükselip, temerküz artarken, bir yanda işsizler kitlesi genişler ve sefalet yoğunlaşır. Buna karşılık, sistem, sürekli olarak teknolojik değişme yaratsa da, kâr haddi azalırken, emeğin millî gelirdeki oransal payını koruması mümkün olmaz. Sonunda, iktisadî sistem, patlayarak, çöker. Marx'ın ideolojisinin öngörüleri üzerindeki etkisi, bu noktada, çok açıktır[16]. Gerçekte, bu, kapitalizmi ve kurumlarını bir yandan optimal şartlar yaratırken bir yandan da değişmez, evrensel kategoriler sayan ideolojinin, kaçınılmaz karşıtıdır.

XXXV

MARKSİST DEVRESEL DALGALANMALAR TEORİSİ

Kapitalist sistemin iç çelişkileri, Marx'a göre, aynı zamanda kendilerini devresel krizler olarak belli eder. Krizler, bu çelişkilerin etkili, fakat geçici çözümü, bozulan dengeyi bir süre için tekrar kuran şiddetli patlamalardır. Kapitalizm geliştikçe, krizler daha şiddetlenecektir; devresel *(siklik)* dalgalanmalarla, kapitalist toplumun yıkılması arasında, yakın ilişki vardır[1].

I — GENEL AÇIKLAMA

Birçok iktisatçıya göre, Marx'ın iktisadî analize yaptığı en büyük katkı, devresel dalgalanma teorisi alanındadır[2]. Bir kere, Clément Juglar'ın[3] ortaya koyduğu, daha önceki düşünürlerce farkedilmeyen bir gerçeği, ilk anlayan Marx olmuştur. Daha önce kurulan teoriler, iktisadî krizleri sürekli büyüme sürecindeki *anî ve arızî* duraklama ve genel üretim fazlası olarak açıklamıştı. Oysa, Marx, gerçek meselenin devresel dalgalanmalar olduğunu farketti. "Kapital"de, (cilt II) on yıllık ve bunun içinde daha kısa süreli dalgalarla beliren devresel dalgaları, refah-aşırı üretim-kriz-durgunluk gibi dört evreye ayırdı, bunların, arızî olaylar değil, modern sanayiin ayırıcı niteliği olduğunu söyledi. İkincisi Marx, devresel dalgalanmaların birikim süreciyle ilgili olduğunu, dengesizlik yaratan kapitalist sistemin aynı zamanda, kendi içinde büyüme yarattığını gördü.

Fakat, Marx, devresel dalgalanmalar için tek değil, birkaç teori ileri sürmüştür. Hattâ, bunların bir kısmı, standart teorinin kabul ettiği ilkelere göre, kendi içlerinde tutarlı değildir. Çok sayıdaki teorisinden biri, kâr haddindeki yükselişin, geçici olarak, kapitalizme yeni bir canlılık vermesi; fakat, daha önce incelenen nedenlerle, kâr haddinin tekrar azalmasıdır. Diğerleri üzerinde, aşağıda, kısaca durulacaktır.

II — MARX'A GÖRE KAPİTALİZMİN İSTİKRARSIZLIK NEDENLERİ

A) SAY'IN MAHREÇLER KANUNUNUN REDDİ VE ÜRETİM DENGESİZLİĞİ

Gelenekçi iktisadın Keynes'e kadar kabul edegeldiği Say Kanununu, Marx, kesin olarak reddeder; gömüleme olayını açıklar. Say Kanununun, "malın malla mübadele edildiği, paranın, sadece bir mübadele aracı olduğu" savının, paranın önemli ve bağımsız bir meta olduğunu ihmal ettiğini belirtir. Fakat, Marx'a göre, parasal olaylar krizlere neden olmayıp, onu olanaklı yapan bir etkendir.

"Gömüleme, ne üretimi teşkil eder ne de üretim artışını. Kapitalist, sadece, ... üretim artışının satışından sağladığı parayı dolanımdan çeker, bunu elde tutar ve kilit altına koyar... Bu çok sayıdaki çekişler ... parayı, bir süre, hareketsiz hale getirir, dolanımını imkânsızlaştırır... Gömüleme ... kapitalist üretim sürecinin, içsel bir öğesidir." (Kitap VII, s. 154-155).

"Her satış bir satınalma, her satınalma da bir satış olduğu, dolayısıyla, metaların dolanımının, satış ve alışlar arasında bir denge temsil ettiği dogmasından, daha çocukça bir şey olamaz... Bir diğer kimse satınalmadıkça, hiç kimse satamaz. Fakat, hiç kimse, sırf satış yaptığı için, satınalmak zorunda değildir... Eğer, alış ve satış arasındaki fark, çok kesin şekilde kendisini belli ederse, aralarındaki sıkı ilişki, bunların birliği, bir kriz yaratarak ortaya çıkar." (Kitap I, s. 152).

Marx'ın "artı-değerin gerçekleştirilmesi" diye nitelediği efektif talep teorisi, safî yatırımın bulunmadığı "basit tekrar-üretim süreci" ve safî yatırımın bulunduğu "genişletilmiş tekrar-üretim süreci"inde krizleri inceler; krizlerin nedenini, bu teoride Marx, tutarlı biçimde ortaya koyar[4].

Toplam hasıla, Kapital Eşyası (Kesim I) ve Tüketim Eşyası (Kesim II) olarak ikiye ayrılır. Kesim I'in gayrı safî hasılası, $(c_1 + v_1 + s_1)$; Kesim II'nin gayrı safî hasılası (ürünü) de $(c_2 + v_2 + s_2)$den oluşur.

1) Basit Tekrar-Üretim Sürecinde Dengesizlik:

Safî yatırım bulunmayan bu modelde, toplam gayrı safî hasıla, carî tüketim ve yenileme yatırımından oluşur. Kapitalistlerin ve işçilerin tüm geliri, tüketime harcanır. Bu koşulda, Kesim I'in tüm gayrı safî hasılası, toplam yenileme yatırımından ibarettir; yani, $(c_1 + v_1 + s_1 = c_1 + c_2)$dir. Dolayısıyla, $v_1 + s_1 = c_2$'dir. Kesim I'in safî hasılası, Kesim II'deki kapital yenilemesiyle denkleşmektedir. Kesim II'nin gayrı safî hasılası, ücret artı kapitalistin gelirine eşittir. Böylece, $c_2 + v_2 + s_2 = (v_1 + s_1) + (v_2 + s_2)$dir.

Marx, bu eşitliklerle, toplam harcamanın toplam gelire eşit olduğunu fakat, her sanayide gayrı safî hasılanın, kapital amortismanı tutarında gelir ödemelerinden fazla olacağını gösterir. Kesim II açısından amortismanı temsil eden ödemeler, Kesim I'in geliridir.

Safî yatırımın bulunmadığı basit üretim süreci dahi, Marx'ın bu modelinde dengesizlikten uzak değildir: *(c)*nin değeri, kısmen, uzun ömürlü kapital eşyasının amortisman fonlarına bağlıdır. Bu fonlar, uzun bir süre birikir; teçhizat yenileneceği zaman, birden harcanır. Eğer, kapital stokunun yaş bileşimi, yenileme yatırımlarının sabit bir hadde yapılmasını gerektirecek nitelikte ise, denge bozulmaz. Fakat, Kapital stokunun yaş bileşimi, bazı yıllar, amortisman fonlarına ayrılan tutarların, yenileme yatırımı harcamalarından büyük olmasına yol açacak nitelikteyse, ekonomide daralma olur. Çünkü, bu koşulda, $(v_1 + s_1)$in değeri, c_2'den küçüktür. Aksine, eğer amortisman fonlarına ayrılan tutar, yenileme yatırımı harcamalarından küçükse, $(v_1 + s_1)$in değeri, c_2'den büyüktür; ekonomide, refaha doğru genişleme olacaktır[5].

Diğer bir deyişle, safî yatırımın bulunmadığı bir ekonomi dahi, metaların dolanımına para aracılık ettiği için, dengesizliğe düşebilir; yenileme yatırımı hacmindeki de-

ğişmeler, amortisman fonlarının birikmesi ve harcanması yoluyla efektif talepteki değişmeler, dengeyi bozabilir. Ancak, bu modele dayanarak, konjonktür dalgasını açıklamak mümkün değildir; çünkü, kapital stokunun bileşimindeki değişik hayat süreli kapital eşyası, yenileme yatırımı dalgalarını hafifletebilir; ayrıca, safî yatırımlardaki değişme de, bu dalgaların şiddetini ve yönünü, tümüyle değiştirebilir[6].

2) Genişletilmiş Tekrar-Üretim Sürecinde Dengesizlik:

Marx, basit tekrar-üretim süreci modeliyle konjonktür dalgalarının açıklanamayacağını, safî yatırım dalgalarının ekonomi üzerindeki istikrarı bozucu etkisini anlamıştır:

> *"Basit tekrar-üretim süreci hipotezi ... kapitalist üretimle bağdaşamaz. Fakat, bu, 10 veya 11 yıllık bir konjonktür dalgasında, bir yılın üretiminin, bir önceki yıldakinden daha az olmaması demek değildir; basit tekrar-üretim, ancak, buna koşut verimsiz (nüfus) artışı, toplam artı-değeri... tüketirse mümkün olabilirdi. (Bu halde), kapital birikimi, daha doğrusu kapitalist üretim, imkânsız olurdu."* (Kitap VII, s. 200-1).

Marx (cilt II)nin safî yatırımla ilgili bölümlerini tamamlamamıştır[7]. Bununla beraber, söylemek istediği açıktır: Hem Kesim I, hem Kesim II'deki artı-değerin bir kısmı tasarruf edilip, Kesim II'nin hasılası (yani, tüketim eşyası)na harcanmaz ise $(v_1 + s_1)$in değeri, c_2'den büyük olur. Denge, s_2'den yeni kapitale, aradaki fark kadar harcama yapılmasıyla sağlanabilir. Tasarruf, satınalma yapmaksızın satmayı temsil eder. Dengeyi bozmaması, ancak aradaki fark tutarında satınalma yapıldığı, yani, safî yatırım yapıldığı durumda mümkün olabilir. Krizlerin nedeni, bu ikisi arasında denge bulunmamasında aranmalıdır.

Yatırımların, refah şartlarını nasıl yarattığını, şöyle açıklamaktadır:

> *"Üretici kapitalin unsurları, sürekli olarak piyasadan çekilip, bunlar yerine, eşit miktarda para piyasaya geldiğinden, metalar için nakit ödeyenlerin (satınalıcıların) talebi, satınalınacak metaları arzetmeksizin artar. Böylece, üretim vasıtaları ve geçimlik eşya fiyatları yükselir. Daha kötüsü, büyük kapital transferlerine yol açan dolandırıcılık faaliyetleri de, bu dönemde artar. Spekülâtör, komisyoncu, mühendis, avukat takımı zenginleşir. Bunlar, piyasada tüketim için güçlü bir talep yaratır; bu sırada, ücret de yükselir... Madencilik, imalât vb. gibi, üretimin süratle artırılabildiği alanlarda, fiyatlardaki artış, anî bir genişlemeye yol açar; bunu, kısa bir süre sonra, kriz izler. Aynı sonuç, büyük sayıda nispî aşırı (potansiyel) nüfusun, hattâ fiilen çalışanların, yeni iş alanlarına çekilmek istendiği hallerde, emek piyasasında ortaya çıkar."* (Kitap VII, s. 102-3).

Genişletilmiş tekrar-üretim sürecinde dengesizliği açıklaması, Keynes'inkine benzese de, önemli bir noktada Keynes'den ayrılır: Marx, Keynes'den farklı olarak, kapital birikimi ve gömüleme ile faiz haddi arasında bir ilişki kurmaz[8]. Yatırım fonlarını, kapitalistin, yatırım vasıtaları haline dönüştürmeme nedeni, kapital eşyası satınalınmazdan önce elde büyük tutarların biriktirilmesi gereğidir; bunları satınalacağı zaman, piyasada istediğini bulamaması dolayısıyla, beklemek zorunda kalmasıdır. Diğer bir deyişle, gömüleme, burada, yatırım güdüsüyle yapılmaktadır.

Marx, gelir (efektif talep) seviyesinin belirlenmesine götürecek tam bir denklemler sistemi için gerekli temeli kurmuş, fakat bütün sistemi tamamlamamıştır. Sistemde, aşırı tasarruf olmaması için gerekli şartları göstermiş, fakat, bu şartların hangi koşullarda bulunmayacağını açık bırakmıştır. Keynes, bir adım ileri giderek, bunları göstermiştir[9].

B) SAY KANUNUNUN KABULÜ (MÜ?)

"Kapital"de Marx'ın, aynı zamanda, Say Kanununun kabulüne dayanan bir eksik -tüketim teorisi kurduğu, J. Robinson tarafından, iddia edildi[10]. Marx'ın kendisi, Rodbertus ve öğrencilerinin krizleri "eksik-tüketim"e dayandıran açıklamasını kesin reddetti[11]. Ancak bazı yorumcular, Marx'ın kendi tahlilinin de eksik-tüketim teorisine dayandığını söylerken, diğerleri bunu kabul etmez.

Birinci yorum şöyledir: Ekonominin büyümesi, bir yandan toplumun üretim güçlerini artırırken, bir yandan, işçilerin düşük kalan satınalma gücü dolayısıyla, bir çelişki yaratır. Ücret gelirleri tümüyle, kapitalistin elde ettiği artı-değerin ise bir kısmı, tüketime harcanır. Fakat, kapitalistin tüketimi, artı-değer kadar süratle artmadığı, ücretlerin payı da yükselmediği (dolayısıyla, ücretlilerin tüketimi de daha süratle artmadığı) için, toplam harcamalarda tüketim harcamalarının oranı azalır. Böylece, tüketim eşyası talebi sınırlanır. Tüketim eşyası talebi sınırlanınca, Kesim I, kapital eşyası sanayiinin potansiyel üretimini massedemez. İki kesim (tüketim ve kapital eşyası sanayii) arasında dengesizlik (orantısızlık) ortaya çıkar. Gelirin, artı-değer ve ücret arasında bölüşümü, iki kesim sanayii arasında sürekli dengesizlik yaratacak niteliktedir.

Bu açıklama, aynı yoruma göre, bütün eksik-tüketim teorileri gibi, Keynes'in analiz temeli bakımından doğru değildir. Marx, birikimin kâr haddinden bağımsız olduğunu kabul ettiğine göre, kapital birikimi, tüketim ve maksimum potansiyel hasıla arasındaki farkı kapatmaya daima yetecek demektir.

İkinci yoruma göre, Marx'a, ne aşırı üretim ne de eksik-tüketim teorisi atfedilebilir. İşçilerin eksik-tüketimi, devresel dalgaların açıklanmasına dolaylı ve ikinci bir etken olarak girer. Şöyle ki: Eğer ücretler daha yüksek, yani, sömürme haddi daha düşük olsaydı, birikim haddi daha düşük olacaktı. Devresel dalgalanmaların nedeni, birikimle açıklandığına göre, – zira, birikim, üretim kapasitesini artırmakta, yedek sanayi ordusunu büyütmekte ve ekonomiyi dengeden uzaklaştırmaktadır – birikim daha az olunca, devresel dalgalanmalar da daha az olacaktı[12].

C) EKSİK İSTİHDAM DENGESİ VE YEDEK SANAYİ ORDUSU VEYA SÜREĞEN İŞSİZLİK

Marksist sistemdeki yedek sanayi ordusu, gerçekte, Keynes'in "eksik istihdamda ekonominin dengede olmasının, tam istihdamda bulunması kadar olağan" olduğunu gösteren modeline benzer. Ekonominin eksik istihdamda dengede olması *kaide*, tam istihdamda dengede olması *istisna* ise, Marksist sistemdeki yedek sanayi ordusu da bundan farklı bir şey söylemiyor demektir; her iki halde de süreğen işsizlik söz konusudur.

Ancak yedek sanayi ordusu, kapitalle işgücünün sabit oranlarda birleştirildiği varsayımıyla doğrudan ilgilidir; işsizlik üretim fonksiyonundan doğar; fakat, üretimde azalışa yol açmadan devresel olarak büyür ve daralır. Emek arzına oranla kapital stoku büyüdüğü zaman, işsizlik azalır, ücretler yükselir. Ücretlerdeki yükseliş, artı-değeri azaltır ve birikimin yavaşlamasına yol açar.

Nüfusun tabiî artışı ve sömürme için yeni alanların açılmasıyla beslenen yedek sanayi ordusu, bu arada, kapital stokuna oranla büyür, teknik değişme yeni işsizlik yaratır ve ücretler düşer.

Bu süreçte, işsizliğin çapı ve ücretler değiştiği halde, üretim ve gelir değişmez. Toplam ürün kapital stokuyla belirlendiğine göre, artı-değerin gerçekleştirilmesi (efektif talep) meselesi, ortaya çıkmaz. Birikimin azalma nedeni, birikimin yapıldığı fonun (artı-değerin) azalması olup, Keynes sisteminde olduğu gibi, yatırım dürtülerinin azalması değildir[13].

Marx, devresel dalgalanmalar teorisiyle de, kapitalizmin iç çelişkilerini göstermek istemiştir; ideolojisi, bu teorinin niteliğini belirlemiştir. Kendi varsayımları altında, teorisinde, devresel dalgalanmalar ve yedek sanayi ordusunun büyüyüp daralması, sınıf çelişkileriyle doğrudan ilgilidir; kapitalizmin, reform kabul etmez olduğunu göstermek için kullanılmaktadır. Birikim tutkusunda olan kapitalist de, bunların başlıca nedenidir. Diğer yandan, ücretler yükselirse artı-değer azalır, artı-değer azalınca da, birikim ve kapital stokundaki büyüme yavaşlar. Bu yavaşlama, nüfus artışının ve teknolojik değişmenin beslediği işsizler ordusunun azalmasını önler. Diğer bir deyişle, Marx, kapitalist üretim şartlarında, birikim yavaşlasa da, süratlense de, toplumun devresel dalgalanma ve işsizlik arasında bocalamaktan kurtulamayacağını göstermek amacındadır.

Gerçekte, Marx'ın kapitalizmi, gittikçe şiddetlenen devresel dalgalanmalar, gittikçe büyüyen işsizlik kitlesiyle niteleyen bu teorisi, Say Kanununun tam karşıtıdır[14].

XXXVI

MARKSİZME GÖRE GELECEĞİN TOPLUMU

Öngördükleri ihtilâl ve sosyalist-komünist toplum hakkında, Marx ile Engels'in (ve Lenin'in) düşüncelerini, iktisadî düşüncelerinden ayırmak yerinde olmaz. Marksist ideolojiden yola çıkarak sosyalizmi kurduklarını savunan (geçmiş) merkezî planlı -kolektivist ekonomilerin gerçekleriyle, bu düşünürlerin saptadığı ilkelerin karşılaştırılması için de, bu konuya değinmek gerekir. Bu bakımdan, aşağıda kısaca, kurulmasını öngördükleri sosyalist toplumun bellibaşlı nitelikleri ele alınacaktır.

Marx ve Engels, "ihtilal" üzerinde, sadece, anahatlarıyla durmuş[1], ihtilâlin taktik ve stratejisi konuları, Lenin tarafından genişletilmiş, uygulamaya dönük biçime sokulmuştur. Ancak, iktisat teorisinin kapsamı dışında kalan, salt politik nitelikteki bu konu ele alınmayacaktır.

I — ÖNGÖRÜLEN İHTİLÂL VE GELECEĞİN TOPLUMU

Kapitalizmin nihaî çöküşünden sonra, toplumsal evrim tarihinde bireşimi (sentezi) oluşturacak sınıfsız topluma geçiş, Marksizmde, iki aşamada düşünülür: Birinci aşaması "proleter diktatörlüğü", ikincisi, "komünist" toplumun kurulmasıdır. Marx ve Engels'in bu görüşleri, Lenin ve izleyicileri tarafından da kabul edildi.

A) PROLETER DİKTATÖRLÜĞÜ[2]

Geçici sayılan proleter diktatörlüğü aşamasında, Marksizme göre, proletarya iktidara geçecek, egemen sınıf olan ve bu gücünden vazgeçmeyen burjuvazi ve bunun ideolojisi, tasfiye edilecektir. Marx ve Engels, İngiltere'deki şartların etkisi altında, proleteri sanayi işçileriyle özdeş tutmuş, küçük burjuvazi ile köylüyü proletaryaya dahil etmemişlerdir. İhtilâlde köylü–sanayi işçisi işbirliği, Lenin'in önerisidir.

İktisadî alanda, bu aşama, üretim araçları mülkiyetinin kolektif, tüketim malları mülkiyetinin özel olmasıyla ayrılır. Süratli sanayileşme ve makineleşme, toplumu geleceğin bolluk dönemi olan komünizme hazırlamak üzere, üretimi süratle artıracaktır.

Marx'ın anahatlarını "Gotha Programının Eleştirisi"nde çizdiği geleceğin toplumu konusundaki görüşleri, Fransız hayalci sosyalistlerinin etkisinde kalmış, *hayalci* fikirleri, öngördüğü gelecekte yansımıştır. Buna göre, geleceğin toplumunda para ortadan kalkacak, kamu mağazalarında işçiler "çalışma belgesi" karşılığında, fiilen harcanan

emeğe eşit miktarda mal satınalabilecektir. Böylece, Saint-Simon'cuların sosyalizm sloganı olan, "Herkesten yeteneklerine, herkese çalışmasına göre" formülü, gerçekleşmiş olacaktır.

B) KOMÜNİZM

Komünizm, Marx ve Engels'e göre, proleter diktatörlüğünden politik, iktisadî ve toplumsal bakımdan farklarla belirecektir.

1) Devletin Kendiliğinden Yokolması:

Marx ve Engels – Hegel'in öğrencisi bir Alman için yadırganacak derecede– devlete karşıdırlar. Engels, devleti, tabiî olmayan, toplumun çözmeye yetersiz kaldığı çatışmalara düştüğü zaman ortaya çıkan bir kurum sayar. Devlet sınıf çatışması sonucu doğduğu için, sınıfsız toplumda, *kendiliğinden* ortadan kalkacaktır. Devletin kendiliğinden yokolması, kamu görevlerinin politik niteliğini kaybedip, gerçek toplum yararının gözleyicisi, idarî fonksiyonlarının gerçekleştiricisi haline gelmesi demektir. Marx da, aynı görüştedir; devleti "burjuvazinin yönetim kurulu" sayar; devletin, bir sınıfın diğerini baskı altında tutma aracından başka bir şey olmadığını söyler.

Komünizm aşamasında, devletin yerini komünler alacak, toplum komünler federasyonu haline gelecektir[4].

2) İktisadî İlkeleri:

Birey, devletin yokolması ile politik yabancılaşmadan kurtulduğu gibi, öngörülen komünizmde, iktisadî yabancılaşmadan da kurtulmuş olacaktır.

İktisadî demokrasi, komünlerin, üretimi ihtiyaçlara göre ayarlaması ile belirecektir. İktisadî plan, "aşağıdan yukarı doğru", komünler arasında hazırlanacaktır. Üretim, planlı toplumun denetimine girince, malların piyasa fiyatı, değerine eşitlenecektir.

Diğer yandan, komünist toplumda üretim, kapitalizmden farklı olarak kâr için değil, toplumsal ihtiyaçların karşılanması için yapılacaktır. Özgür kişilerin, ortaklaşa sahip oldukları üretim araçlarıyla çalıştıkları bu toplumda, Robinson Crusoe'nun çalışma şartları, neredeyse aynıyla tekrarlanmaktadır: Şu farkla ki, Crusoe, kendi kişisel ihtiyaçları için çalıştığı halde, komünist ve sosyalist toplumda bu çalışma, toplumsal ihtiyaca yöneliktir.

Kapitalist toplum, Marksizmin iddiasına göre, üretim fiyatlarının değeri yansıtmaması dolayısıyla, akılcılık ilkesine aykırıdır. Oysa, sosyalist ve komünist toplumda, emek-değer teorisi işler hale gelecek, toplum çapında akılcılık ilkesi gerçekleşmiş olacaktır. Emek-zamanın toplumsal yönelişi, iki işlevi yerine getirecektir: Toplumun ihtiyacı olan alanlara emeği yöneltmek; her emekçinin topluma katkısını ve tüketime hazır ürün kısmı içindeki payını ölçmek.

Öngörülen yeni toplumun bölüşüm ilkesine gelince: Toplam gayrı safî üründen amortisman, kapital birikimi, kamu yönetim giderleri, eğitim, sağlık ve diğer toplumsal tüketim ihtiyaçlarını karşılayacak giderler, işsizlik tazminatları indirildikten sonra, geri kalan fon, toplum bireyleri arasında bölüşüme hazırdır. Komünist toplumun ileri aşa-

masında, insanlarla beraber üretim güçleri de artıp, kolektif servet kaynakları bolluktan taşınca, bölüşüm ilkesi, artık çalışma değil, "ihtiyaç" olacaktır. Bu sonsuz bolluk toplumunda[5], sadece üretim araçlarında değil, tüketim mallarında da özel mülkiyet ortadan kalkabilecektir. Marx'a göre, burada çalışma ve bölüşüm ilkesi, "herkesten yeteneklerine, herkese ihtiyacına göre" formülüyle belirlenecektir.

3) Toplumsal Değişme:

İddiaya göre, birey, devletin yokolmasıyla politik yabancılaşmadan, üretim araçlarının kolektifleşmesiyle iktisadî yabancılaşmadan kurtulacaktır; ayrıca, din kendiliğinden yokolacağı, kadın sanayide çalışmasıyla ev çerçevesinden kurtularak, kocasına eşit üretici olabileceği için, diğer yabancılaşma kaynakları da ortadan kalkacaktır. Böylece, bütün yabancılaştırıcı öğelerden kurtulan insanlık, özgürlük çağına girecektir.

Marx, insanları esirleştiren, özgürlüklerini kısıtlayan diğer nedenlerin de, komünist toplumda yokolacağını ileri sürer: Kişisel çıkarla toplumsal yarar arasında çelişki bulunduğu sürece, işbölümü, kişisel faaliyetleri dar alanlara inhisar ettirmekle, insanları esirleştirir. Oysa, komünist toplumda, daha önce işbölümüyle parçalanan ve esirleşen insan, esirleşmeden kurtulacak, insanın "tekrar birleşerek bütünlüğe kavuşması" mümkün olacaktır. Kişi, istediği gibi, bir çalışma alanından diğer çalışma alanına geçebilecektir. Zihnî çalışmaya ve el emeğine dayanan iş arasındaki fark ortadan kalkmış; çalışma, sadece yaşama için bir araç değil, hayatî bir ihtiyaca dönüşmüş olacaktır. Dünyanın bütün manevî zenginlikleri, herkese, "dünya piyasası" gibi yabancı bir güce esir olmaktan kurtulduğu zaman açılmış olacak; bütün dünyanın ürünlerinden, herkes yararlanabilecektir. Kapitalizmde piyasa düzeninin gerçekleştirdiği birleştirme, kendiliğinden doğacaktır[6].

II — TABİÎ DÜZEN VE GELECEĞİN KOMÜNİST TOPLUMU

Marx'ın çeşitli eserlerinden derlenmiş olan fikirleri, komünist toplumu, âdeta, yeryüzünde bir cennet olarak düşündüğünü, komünist toplumla ilgili bekleyişlerinin hayalci "utopik" niteliği olduğunu ortaya koymaktadır.

Gerçekte, Liberal öğretinin "Tabiî Düzen"i ile Marksizmin "komünist" toplumu, saptanan amaçlar açısından, birbirine inanılmayacak ölçüde benzemektedir. Her ikisi de, kişinin kişiyle, toplumla; sınıfların sınıflarla; toplumların diğer toplumlarla çıkar çelişkisi olmadığı, çatışmanın ortadan kalktığı, sınıfların bulunmadığı bir toplum düzeni hayal etmektedir. Her ikisi de, devletin işlevlerini minimuma indirme amacındadır; *laisser-faire,* devletin kendiliğinden yokolması öngörüsüyle, aynı amaca dönüktür. Her ikisi de, bireyler için özgürlük istemektedir; kişiyi bağlayan kayıtlardan, kurumlardan kurtarmak gereğini temel ilke olarak kabul etmektedir. Üretimin ihtiyaçlara dönük olması, her ikisinin nihaî amacıdır: Liberal öğretinin, malların marjinal faydasını, yani ihtiyaçları, fiyatların yansıttığı savı, komünist toplumda, ihtiyaçlara göre üretim ve bölüşüm ilkesine çok yakındır. Üstün bir akılcılığın toplumsal-iktisadî düzene egemen olması, her iki öğretinin de gerisinde yatmaktadır. "Tabiî Düzen", *pozitif* değil de, *normatif* yani, varolanı açıklayan değil de, varolması gerekeni saptayan ilkeler dizisi diye

kabul edilirse, komünizmin gerçekleştirmeyi amaçladığından farklı bir şey istemediği görülür.

Ne var ki, Liberal öğretinin tam rekabet modeli ile karşılaştırıldığında, Marx'ın, komünist toplumla ilgili bu önerileri, bilimsel bakımdan bir ileri aşamadır. Çünkü, bu cennetin, birinciden farklı olarak, henüz yeryüzünde bulunmadığını, insanlığın gelişmesinin ancak çok ileri bir aşamasında gerçekleşebileceğini kabul etmektedir. Marksizm, toplumlar sonsuz bolluk aşamasına erişmedikçe, bu hayal dünyasının varolamayacağını görmüştür. Liberal öğretiden farklı olarak, yaşayan Batı toplumlarındaki kapitalist–girişimci sınıfın değil de, işçi sınıfının, bu cennetin yaratılmasında öncü olacağını iddia etmiştir. Bu noktada, Marksizm Liberalizmin karşıtıdır.

Nasıl Marksistler ya da uzlaştırma okulları mensupları Liberal öğretiye bağlı teorilerin çelişkilerinden yararlanarak ona karşıt teoriler kurdularsa, aynı olgu Marx'ın bu utopya'sı için geçerli olmuştur. 1989-1990 yıllarında, çelişkilerini sergileyerek komünizmin SSCB ve Doğu Avrupa'da çökmesi bunu uyaran olaydır. Fukuyama –Hegel'den esinlenerek- "Tarihin Sonu"[7] tezini ileri sürmüştür. Buna göre, insanlığın geleceği komünizmde değil, liberalizmdedir; liberal demokrasi ve serbest piyasa ekonomisi gelecekte bütün toplumların benimseyeceği düzen olacak, evrenselleşecektir; toplumsal evrimin yönü liberalizme doğru olacaktır. (Bkz: Bahis XLII).

XXXVII

MARKSİZM-LENİNİZM: KAPİTALİZMİN ÇELİŞKİLERİ VE EMPERYALİZM TEORİSİ

Marx'dan sonra Marksizme yapılan en önemli katkı, kapitalizmin eriştiği yeni aşamayı açıklamak, bu aşamadaki çelişkilerini ortaya koymak amacıyla kurulan "emperyalizm teorisi"dir. Özellikle Lenin'in elinde bu teori, Marksizmin temel ideolojisini değiştirmeksizin, 19. yüzyılın sonundan itibaren kapitalist ekonomilerdeki yeni gelişmeleri inceler; bunun, dünyanın geri kalan azgelişmiş kesimindeki etkilerini, kapitalizmin şiddetlenen çelişkileri yoluyla ortaya koymaya yönelir.

Kapitalizmin emperyalist aşamasının incelenmesi, sadece Marksist düşünürlere inhisar etmemiştir. Hobson, Schumpeter gibi Marksist olmayan iktisatçılar da, emperyalizmi uzun boylu incelemiştir. Ne var ki, arada ideolojik bakımdan temel farkları vardır. Marksistlere göre emperyalizm, kapitalizmin tekelleştiği yeni aşamasının kaçınılmaz sonucudur; kapitalizmin çelişkilerini azaltmayıp; şiddetlendirmektedir; kapitalizm, çökecektir. Marksist olmayanlar için, oysa, emperyalizm, ya iç politika yoluyla önlenebilir, ya geçici bir aşamadır ve gittikçe zayıflamaktadır, hattâ, kapitalizmin saf şekliyle bağdaşmayan, geçmişin tarihsel bir kalıntısıdır.

Bu bahiste, emperyalizm teorileri, aralarındaki temel ideolojik farkları ortaya koymak üzere incelenecektir.

I — İKTİSADÎ ALTYAPI VE İKTİSADÎ DÜŞÜNCEYİ HAZIRLAYAN ŞARTLAR

19. yüzyılın ikinci yarısından Birinci Dünya Harbine kadar olan dönem, Asya, Afrika, Latin Amerika ve Ortadoğu'daki gerikalmış toplumların, kapitalist ülkeler arasında pazar olarak bölüşüldüğüne tanıktır. Bu ülkelerden akan kapital, azgelişmiş toplumları metropole iktisadî bakımdan bağlamış; yapılan yatırımlar, metropol için gerekli hammadde kaynaklarını sömürmeye yönelmiştir. Sanayileşmesi çeşitli yollarla engellenen gerikalmış toplumlar, (Osmanlı İmparatorluğu dahil) kapitalist ülkelerin hammadde kaynağı ve bunların sınaî mamulleri için pazar olarak garanti edilmiştir.

Marx ve Engels'in kapitalist ülkelerde olacağını öngördüğü proleter ihtilâli de Birinci Dünya Harbine kadar gerçekleşmemiştir; 1917'de Çarlık Rusya'sındaki ihtilâl ise, en olgun kapitalist ülkelerde değil, Avrupa'nın oldukça gerikalmış bir ülkesinde yaşanmıştır.

Marx ve Engels'in ölümünden sonra, Marksist düşünce, kapitalizmde beklenen çökmenin olmamasını, kapitalizmin dünya pazarlarına hâkim olarak paylaşmasını

açıklamak durumunda kalmıştır. Kapitalizmin evrimi, yeni bir açıklamayı gerektirmiştir. "Emperyalizm" teorisi, bu bakımdan, Marksizmin kapitalist evrimi izleyen teorisidir. Zaman içinde, emperyalizmin değişmesine paralel olarak da, İkinci Dünya Harbinden sonra, yeni-emperyalizm, (neo-emperyalizm) den bahsedilmeye başlanmış, "neo-emperyalizm, emperyalizmin son aşaması" olarak nitelenmiştir[1].

Kapitalist ülkelerin önce sömürgecilik, sömürgeciliğin tasfiyesinden sonra diğer yollarla, dünya pazarlarını ele geçirdiği bu dönemde, gelenekçi serbest dış ticaret teorisi, hâlâ, bütün dünya ülkeleri çıkarlarının bağdaşır olduğu tezini savunmaya devam etmiştir. Bu iki öğretinin kurduğu teoriler arasında, serbest dış ticaret teorisiyle emperyalizm teorisi kadar birbiriyle bağdaşmayan bir diğerini bulmak kolay değildir.

II — EMPERYALİZM TEORİSİNİN TEMEL İLKELERİ: MARX

Marx, "emperyalizm" deyimini, daha sonra deyime verilen anlamda, yani, kapitalist büyümenin tekelci aşamasına özgü, sistemin iç çelişkilerinin yarattığı azgelişmiş ülkeleri paylaşma aşaması anlamında, kullanmamıştır. "18. Brumaire" de, bu deyimi, tek kişi hâkimiyeti anlamında kullanır. Bununla beraber, 19. yüzyılın sonundan bugüne dek kurulan emperyalizm teorileri, gerçekte kaynağını, Marx'ın kapitalist büyüme konusunda işaret ettiği temel eğilimlerden almıştır.

Bir kere, Marx, kapitalizmin kapalı toplumlar içinde değil, dünya çapında gelişen, dünya pazarı yaratan bir sistem olduğunu; bunun, tekelleşmeyle yakın ilişkisini görmüştür:

> *"Bir kapitalist, diğer pek çoğunu öldürmektedir. Bu temerküze paralel olarak, gittikçe büyüyen bir ölçekte, emek sürecinin toplumsal şekli gelişmekte, ... bütün halklar, dünya pazarının ağına girmekte; işte, kapitalist rejiminin uluslararası niteliği."*[2] (Kitap IV, s. 273).

İkincisi, Marx, *artı-değerin elde edilmesi* ve *artı-değerin gerçekleştirilmesi*, yani efektif talep, arasında bir ayırım yapmıştır; sistemin istikrarı ve büyümesiyle, artı-değerin gerçekleştirilmesi arasındaki ilişkiye değinmiştir. Artı-değerin elde edilmesi ve gerçekleştirilmesiyle, kapitalizmin uluslararası sistem olma niteliği arasındaki ilişki, emperyalizm teorisi açısından çok açıktır: Azgelişmiş ülkeler, kapitalist ülkelerin pazarı haline gelerek, genişletilmiş tekrar-üretim sürecinde her iki bakımdan da, önemli rol oynayabilir. Üçüncüsü, Marx, azalan kâr haddi kanununun, sadece bir eğilimi belirttiğini, kâr haddindeki azalışı önleyen çeşitli etkenler bulunduğunu açıklamıştır. Bu etkenler arasında, dış ticaretin önemli bir yeri vardır[3]:

> *"Dış ticaret, sabit kapitalin unsurlarını veya değişken kapitalin geçim vasıtalarını ucuzlattığı ölçüde, kâr haddini yükseltir..."* (Kitap X, s. 165).

Sömürgelere (kolonilere) yapılan kapital yatırımları ise, özellikle önemli bir rol oynar:

> *"... Bunlar, esirlerin ve ırgatların kullandığı, emek sömürüsü daha yoğun olan bu toplumlarda, üretimin azgelişmiş niteliği dolayısıyla, daha yüksek kâr haddi sağla-*

yabilir... Bu daha yüksek kâr hadleri de... anavatana geldiğinde, genel kâr haddini yeknesaklaştırır ve yükseltir." (Kitap X, s. 166-7).

Ne var ki, dış ticaretin kapitalizmin iç çelişkilerini önleyeceğini düşünmek yerinde değildir:

"*... Aynı dış ticaret, kapitalist üretim tarzında sabit kapitale nazaran değişken kapital oranını azalttığı (gibi), diğer yandan, dış (pazara) oranla bir aşırı üretime yol açar. Böylece, bir kere daha, ters yönde bir etkiyle sonuçlanır.*" (Kitap X, s. 168).

Marx, nihayet, ilk sömürgeciliğin, kapitalizmin yerleşmesinde önemli bir rol oynadığını da belirtmiştir: Bir yandan altın ve gümüş madenlerinin Amerika kıt'asında keşfi, yerli halkı madenlerde çalıştırmak için esirleştirme, Doğu Hint adalarının fethi, Afrikalı yerlilerin esirleştirilmesi ilkel birikimin başlıca kaynağı olmuştur; bir yandan da, sömürgecilik yoluyla dünya pazarlarındaki gelişme, feodal toplumda bulunması mümkün olmayan düzeyde talep yaratmıştır[4].

Marx'ın koyduğu bu temel ilkeler, tabiî, ayrıntılı bir emperyalizm teorisi için yeterli değildir. Yaşadığı dönem aslında, böyle bir teorinin kurulması için olayların gerektiği ölçüde olgunlaşmadığı bir çağa rastlar. Yine de, daha sonra kurulan emperyalizm teorileri, bir veya diğer şekilde, bu temel ilkelerden yararlanmıştır. İdeoloji olarak Marksizmi benimseyenler elinde, bu temel ilkeler, kapitalizmin yergisi, çelişkileri ve çöküşünü açıklamak için kurulan teorinin kaynağı olmuş; ideolojiyi benimsemeyenler elinde de, ya kapitalizmin reform yollarını belirtmek; veya, emperyalizmin geçici bir aşama olduğunu, kapitalizmin bu aşamayı atlayabileceğini göstermek için kullanılmıştır.

III — EMPERYALİZM TEORİSİNİN ÖNCÜLERİ: HOBSON, R. LUXEMBURG, HILFERDING

Emperyalizm teorisinin öncüsü sayabileceğimiz Hobson[5], Marksist olmayıp, sadece gelenekçi iktisada karşı çıkan bir düşünürdür. Başlangıç noktası, kapitalist ülkelerdeki gelir bölüşümü eşitsizliği ve bunun sonucu olan "eksik-tüketim"dir. Keynes'inkine çok yaklaşan bir analizle, krizlerin eksik-tüketime dayanan açıklamasını yapar. "Emperyalizm" başlıklı eserinde, metropollerin, ülkedeki eksik-tüketimden kaynaklanan üretim fazlasından kurtulmak için emperyalizme yöneldiğini gösterir. Boer Harpleri, kanısınca, emperyalizmdeki politik ve iktisadî etkenlerin karşılıklı rolünü ortaya koyar.

Hobson, "Emperyalizm"de, *sömürgecilik* ve *emperyalizm* arasında şöyle bir ayrım yapmaktadır: Sömürgecilik, az nüfuslu ülkelere nüfus ve kültür aktarmanın, milliyetçiliğin yayılmasının olağan sonucudur. Emperyalizm, kültür ve gelenekleri farklı ülkelere, hâkim grupları yerleştirmiştir; Asya ve Afrika'ya 19. yüzyıl sonunda yerleşenler, hâkim ülkenin iktisadî gücünün temsilcileridir. Bunlar, tâbi ülkenin hâkim gruplarıyla işbirliği yaparak artı-değeri ele geçirmiştir. Silâhlanma yarışı, harp tehditleri, etki alanlarını paylaşmak yarışından başka bir şey değildir[6].

Hobson bu tezi daha sonra, "Uluslararası Ticaret; İktisat Teorisinin Bir Uygulaması" ve "Yatırımın İktisadî Bir Yorumu" başlıklı kitaplarında geliştirmiştir. Tezi şöyle özetlenebilir:

Kapitalist ülkelerdeki aşırı üretim, yabancı piyasaların, bu piyasalardaki kârlı yatırım alanlarının ele geçirilmesini gerektirir. Ülke içinde aşırı üretime yol açan eksik -tüketimin nedeni, gelir bölüşümünün eşitsizliği, işçi sınıfının düşük gelir düzeyidir. Azgelişmiş ülkeler, hem hammadde kaynağı hem ihraç pazarı olarak önemlidir.Gümrükler, kotalar, ticareti sınırlayıcı çeşitli önlemlerle, metropoller, kapalı bir sömürge pazarı elde etmeye çalışmaktadır. Gerçekte, bu politikanın kârı, kapitalist sınıfın özellikle silâh üreten kısmına gitmekte, kapitalizm, ağır silâhlanma harcamalarıyla kendisini ayakta tutmaktadır.

Hobson, emperyalistlerin, tâbi ülke içindeki hâkim sınıflarla işbirliği, kapitalizmin ağır silâhlanma harcamalarıyla kendisini ayakta tutması gibi düşünceleriyle, Marksizmin (ve gelenekçi teoriden ayrılanların) önemle üzerinde durduğu konuları, bir asır önce belirtmiştir. Hobson'un çağdaş emperyalizm teorisi bakımından "modern"liği, bununla bitmiyor; Avrupa'da kurulacak Birliğin, emperyalizm bakımından önemini, şöyle belirtiyor:

> *"Büyük devletlerden kurulacak bir Avrupa Federasyonu, dünya uygarlığına yararlı olmak bir yana, aksine, Batı'nın asalaklarından gelecek tehlikeyi artıracaktır. Üst sınıfları, Asya ve Afrika'nın haracını alan; tarım ve sanayi temel üretimleriyle uğraşmayı da bırakmış, yeni bir malî aristokrasinin yönetiminde, ancak birtakım kişisel hizmetlerde ve ikinci derecede önemli sanayi kollarında çalışan büyük emekçi kütlelerinin bu haraçla beslendiği, bir ileri sanayi ülkeleri grubu karşımıza çıkacaktır."* (s. 364).

Hobson, bu görüşüyle, neo-emperyalizm teorisinin Avrupa Topluluğu (AT) ve malî sermayenin rolü konusundaki iddialarını çok önce sezinlemiştir. Ne var ki, Marksist olmadığı için, emperyalizm konusunda ideolojik bakımdan, Marksistlerden ayrılır; tutumu, bir bakıma, Keynes'e benzetilebilir. Buna göre, kapitalizm, kendi içinde gelir bölüşümü sorununu çözebilirse, emperyalizm olmaksızın da yaşayabilir. Gerçekte, Hobson, emperyalizmin maliyetinin kazancından üstün olduğuna, kapitalizmin emperyalizm olmaksızın da yaşayabileceğine inanan, bir serbest dış ticaret yanlısı düşünürdür.

Marksist Alman iktisatçısı Rosa Luxemburg, Birinci Dünya Harbi arefesinde, daha sonra büyük eleştirilere konu olan, "Kapital Birikimi" (1913) başlıklı eserini yayımladı[7]. Eserde, Luxemburg, Marx'ın "Kapital" (cilt II)de, geliştirmeden bıraktığı "genişletilmiş tekrar-üretim süreci" şemasını ele aldı, eleştirdi: Kesim II, yani tüketim malları sanayiinde artan üretimin satılabilmesi için, Luxemburg'a göre, efektif talebin sürekli artması gerekiyordu. Çünkü, artan üretimin, ne kapitalistler ne işçiler tarafından tüketilerek "artı-değerin gerçekleştirilmesi" yani, gerekli efektif talebin sağlanması, mümkün olabilirdi. Kapitalist dünyanın kendi içindeki dış ticaret de artı-değerin gerçekleştirilmesi sorununa bir çözüm getiremezdi; sadece bir ülkenin efektif talep sorununu diğerine yansıtırdı. Öyleyse, bu ülkeler, artı-değeri gerçekleştirmek için, kapitalist dünya dışında pazarlar aramak zorundaydı. Ancak bu koşuldadır ki, kendi ülkelerindeki Kesim I ve Kesim II dışında, bunların üretiminin satılabileceği ve artı-değerin gerçekleştirilebileceği piyasalar bulunabilirdi; genişletilmiş tekrar-üretim sürecinin varsaydığı kapital birikimi sağlanabilirdi. Luxemburg'un bu eleştirisi – Keynes teorisi açısından – bir varsayı-

ma dayanıyordu: Bu da, kapitalist ülke içinde denk bütçe politikasının uygulandığı ve efektif talebin, açık finansman yoluyla artırılamadığı, kredi hacminin genişlemediğiydi.

Luxemburg, bu varsayım ile artı-değerin gerçekleştirilmesi için, metropollerin kapitalizm-öncesi aşamadaki azgelişmiş ülkeleri mübadele sürecine soktuklarını, emperyalizm yoluyla kapital birikimini gerçekleştirdiklerini söylüyordu. Emperyalizm, böylece, kapitalizmin hayatını uzatırken kendi bindiği dalı kesmekteydi; çünkü, bir kez kapitalizm-öncesi aşamadaki ülkelerde kapitalist ilişkiler kuruldu mu, artı-değerin gerçekleştirilmesi için yeni üçüncü piyasalar aramak gerekiyordu. Bu ise, kapitalizmin çöküş eğilimini hızlandırmaktaydı.

Luxemburg, emperyalizmi, özel olarak artı-değerin gerçekleştirilmesine bağladığı için, kapital ihracı yoluyla kapitalist ülkelerin, sömürge ve yarı sömürgelerden artı -değer elde etmesini pek önemsemedi. Bununla birlikte, dış borçlanmanın, kapalı köy ekonomisini nasıl yıkarak kapitalist ilişkiler içine soktuğunu, Mısır ve Türkiye örneklerini vererek gösterdi: Alman işçilerinden elde edilen artı-değer, Türkiye'de demiryolları ve diğer yatırımlar şeklinde kapitalleştiriliyordu. Türk Devleti de dış borçları, köylüye, *âşar* yoluyla ödetiyordu. Böylece, Türk köylüsü, bu yatırımları finanse eden *Deutsche Bank*'a kâr, temettü, vb.'yi ödeyerek, Alman kapital birikiminin yükünü taşımış oluyordu.

Luxemburg, (hatalı bir varsayımla) kapalı kapitalist dünyanın artı-değeri gerçekleştiremeyeceği ve genişletilmiş tekrar-üretim sürecinde, kapital birikimini sağlayamayacağı ilkesine dayandı. Bundan ötürü metropollerin kapital ihracı yoluyla, kapitalizm -öncesi dünyadan artı-değer elde etmesini küçümsedi, fakat, Kesim I ve II'nin üretiminin pazarlanmasına büyük önem verdi. Hobson'dan farkı, gelir bölüşümü eşitsizliğini gidermenin, artı-değerin gerçekleştirilmesi sorununa çözüm getiremeyeceğine inanmasıdır; dolayısıyla da, kapitalist dünyanın, kapitalizm-öncesi aşamadaki ülkelere sızmasını, kaçınılmaz kabul etmesidir. Aşağıda incelenen düşünürlerin emperyalizmle yakından ilişkili gördüğü tekelleşme üzerinde ise, hiç durmadı, rekabet şartları varsaydı.

Avusturyalı Marksist R. Hilferding, "Malî Kapital" (1910) başlıklı eseriyle, emperyalizm teorisinin gelişiminde önemli bir aşama oluşturur. Hobson'la beraber Hilferding, Lenin'i büyük ölçüde etkilemiştir[8]. "Malî Kapital", Marx'ı "çağdaşlaştırma" yolunda bir deneme sayılabilir. Kitap, kapitalizmin ileri aşamasında sınaî kapital temerküzünün, patron haline gelen bankalar tarafından denetlendiği esasına dayanır. Malî sermaye, fiilen sanayi sermayesine dönüşen, para biçimindeki, bankaların denetiminde, fakat sanayicilerin kullandığı sermaye diye tanımlanır. Malî sermaye, ülkelerarası ilişkileri değiştirmiş, sermaye hareketleri, mal hareketlerinin yerini almıştır. Anonim şirketlerin gelişmesi, firmalarda mülkiyet ve denetim işlevlerinde ayırımı sağlayarak, bankaların, iktisadî hayata müdahalesini kolaylaştırmıştır. Malî sermaye, kâr haddini, ülkelerarasında eşitleştirme olanağını kolaylaştırmıştır. Sermaye ihracı, ülkelerarası kâr haddinde farklar olduğu zaman, daha yüksek kâr haddine yönelmekte, uluslararası ilişkiler yoluyla kâr haddinde eşitlenme gerçekleşmektedir. Sanayi ülkeleri, bu nedenle, kâr hadleri daha yüksek sömürgelerin denetimini ele geçirmek istemektedir. Hilferding'e göre, malî sermayenin iktisat politikasına proletaryanın tepkisi, serbest ticareti geri ge-

tirmek değil, kapitalizmin ortadan kaldırılmasıyla rekabetin de yok olması, sosyalizmin kurulması olmalıdır.

Böylece, Hilferding, R. Luxemburg'dan farklı olarak, malî sermayenin kapitalizmin ileri aşamasında doğuşunu ve emperyalizmde bunun oynadığı etken rolü incelemiştir.

IV — EMPERYALİZM VE KAPİTALİZMİN ÇELİŞKİLERİ: LENİN

Stalin'in klasikleşmiş tanımlamasına göre, "Leninizm, emperyalizm ve proleter ihtilâli çağının Marksizmidir." Lenin de, emperyalizmi, "Emperyalizm" başlıklı eserinde (1916) şöyle tanımlar[9]:

> *"Emperyalizm, kapitalizmin, tekellerin ve malî sermayenin egemenliğinin kurulmuş bulunduğu; sermaye ihracının belirgin önem kazandığı; dünyanın uluslararası tröstler arasında paylaşılmasının başlamış bulunduğu, dünyanın bütün topraklarının en büyük kapitalist devletler arasında paylaşılmasının tamamlanmış bulunduğu gelişme aşamasıdır."* (s. 118).

Lenin'e göre, kapitalizmin ilk aşaması, serbest rekabetle belirmiştir. Bu aşamada sınaî kapital, iç çelişkileri dolayısıyla, iktisadî "gücü" sanayicilerden büyük bankalara ve malî örgütlere transfer eden, ikinci aşamaya yol açmıştır. Bu aşama karteller, tröstler, sendikalar biçimindeki tekellerin denetimi altında olmasıyla ayrılır. Bunlar, dünyayı aralarında ayırmaya, "dostça" ilişkiler içinde başlamıştır; fakat, sonunda aralarında savaş başlayacaktır. Emperyalizm veya tekelci kapitalizm, kapitalizmin son aşamasıdır; bundan ileri bir aşamaya doğru gelişme göstermesi, olanaklı değildir. Dolayısıyla, diyalektiğe göre, sosyalizme geçilecektir.

Lenin, emperyalizm teorisiyle, pek "orijinal", diğer bir deyişle, teoriye katkı yapmış diye kabul edilemez. "Emperyalizm"deki fikirler, büyük ölçüde yukarda incelenen Hobson, Luxemburg ve Hilferding'den[10] alınmıştır: Hilferding'den, emperyalizm çağında sanayi kapitalistinin bankaların, malî sermayenin denetiminde olduğu; Luxemburg'dan, artı-değerin gerçekleşmesinin denizaşırı ülkelerde arandığı; Hobson'dan kapitalist ülkelerin artan bir oranda geri kalmış ülkelere sızdığı; buraya kadar konu etmediğimiz, N. Bukharin'den, tekellerin, dünya çapında yayıldığı görüşlerini almıştır.

Ancak, Lenin'le Hobson, Luxemburg, Hilferding gibi, emperyalizm teorisinin öncüleri arasında, önemli farklar vardır: Hobson için, emperyalizm, kapitalist toplumda gelir bölüşümü eşitsizliği ve işçi sınıfının eksik-tüketimiyle ilgili bir olgudur. Eğer ülke içinde uygun bir politika izlenirse, işçi sınıfının düşük tüketim düzeyi yükseltirse, emperyalist olmayan kapitalizm gerçekleşebilir. Oysa, Lenin için emperyalizm, kapitalizmin iç çelişkilerinden doğar; tekelleştiği aşamada kapitalizm, kendi içsel gerekleri dolayısıyla, ülke dışında pazarlar aramak zorundadır. Rosa Luxemburg'la aralarındaki fark, belki de, daha derindir. Luxemburg, emperyalizme yol açan etken olarak, "artı-değerin gerçekleştirilmesi"ni görmüş, tekelci dönemin kapitalizmine ve kapital ihracına pek az dolaysız önem atfetmiştir. Oysa, Lenin için emperyalizm, temelde, kapital ihracıyla beliren tekeller kapitalizminin sonucudur; rekabet şartlarının geçerli olduğu aşamada, ka-

pitalizm, mal ihracıyla belirdiği halde, tekelleştiği aşamada durum değişmiştir. Büyük tekeller arasındaki rekabet, sadece varolan değil, fakat, potansiyel piyasaların da paylaşılması sonucunu vermiştir; aralarındaki mücadele, malî sermayeye dayanarak yeşeren bir üstyapıya da yol açmıştır. Bundan başka, Luxemburg'da temeli oluşturan Marx'ın tekrar-üretim şemalarına, Lenin yer vermemiştir. Nihayet, Schumpeter'in tam rekabet kapitalizmiyle emperyalizmin bağdaşmayacağı, bir gün, *mutlaka* son bulacağı görüşü, Lenin'in düşüncesine, tamamıyla aykırıdır:

> *"Emperyalist aşamasındaki kapitalizm, üretimin en geniş bir sosyalizasyonuna götürmektedir; kapitalistleri, iradelerine ve bilinçlerine rağmen, sözgelişi, bir çeşit yeni bir sosyal düzene, tam serbest rekabetten tam sosyalizasyona geçiş düzenine sürüklemektedir.*
>
> *Üretim sosyalleşiyor, fakat, ürünlerin maledinilmek tarzı özel kalıyor. Sosyal üretim araçları, bir azınlığın özel mülkü olarak kalıyor."* (s. 23).

Kapitalizmin tam rekabet aşamasına döneceğine inanmak, Lenin'e göre, bir hayalden (utopya) ibarettir, çünkü, tekelleşmeyi önleyecek toplumsal güçler mevcut değildir; tarihin akışına aykırı bir gelişme düşünülmektedir.

Lenin, emperyalizmle ilgili temel ilkeler açısından "orijinal" sayılmasa da, bunlardan çıkardığı sonuçlar itibariyle orijinal sayılabilir[11]. Şöyle ki:

i) Emperyalist ülkeler, azgelişmiş ülkeler pazarlarından sağladıkları yüksek tekel kârlarıyla, kapitalistlerin işçilere yüksek ücret ödemesini sağlamıştır; işçi sınıfının refahı, tümü için değilse de, hiç olmazsa "işçi aristokrasisi" için, çok yükselmiştir[12]. Fakat, emperyalizmin, kapitalist ülkelerdeki işçi sınıfına etkisi, sadece iktisadî de değildir: İşçi sınıfı, emperyalizmle bir arada giden ırkçılık, milliyetçilik gibi ideolojik etkenlere, sağcı liderleri tarafından, maruz bırakılmıştır. İşçi aristokrasisi, burjuvaziyle işbirliği yapmak, ihtilâlci rolünden vazgeçmiştir.

ii) Emperyalizm, kapitalizmin çöküşünü süratlendirecek iç çelişkiler yaratmaktadır. Dünya, sömüren ve sömürülen ülkeler olarak, ikiye ayrılmıştır; gerikalmış ülkelerin ezilen kitleleri olarak, yeni bir proleter sınıfı doğmaktadır. Kapitalist sömürmeye konu olan her ülke, *sınaî gelişme seviyesinden bağımsız olarak*, bir ihtilâl kaynağıdır. Fakat, bunun, hemen bir proleter ihtilâli ile sonuçlanması gerekmez; daha sonraki bir aşamada gerçekleşebilir.

iii) Sanayi kapitalizmi, kapital ihracından çok, mal ihracıyla ayrılır. Bunun olgunlaşma döneminde, bazı ülkeler, diğerlerinden daha süratle gelişmekle beraber, "nispî güç"leri arasında bir farklılaşma olmamıştır. Oysa, kapital ihracıyla beliren malî kapitalizm aşamasında, bir kapitalist ülkenin, gerikalmış ülkelerde yeni pazarlar ele geçirmek yoluyla diğerleri aleyhine süratle gelişmesi, "nispî güç"lerin farklılaşması söz konusu olur. "Eşitsiz gelişme kanunu" dediği bu kanuna göre[13], kapitalist cephede, artık, istikrar yoktur; dünya barışı, sürekli tehdit altındadır. Dolayısıyla, emperyalist ülkeler arasında çatışma kaçınılmazdır.

Lenin, kapitalizmin çökmeme nedenini emperyalizmde bulsa da, emperyalizmin, Marx'ın öngördüğü çelişkileri giderebildiği kanısında değildir. Aksine, kanısınca, em-

peryalizm, kapitalizmin çelişkilerini şiddetlendirmektedir: Bu, "asalak ve yozlaşan" kapitalizmdir; gençliğindeki canlılığı, diriliği kaybetmiştir. Eskisinden daha süratle büyüse de, bu büyüme, gittikçe daha eşitsiz hale gelmekte, ülkeler arasında rekabet şiddetlenmekte, ülkelerin iç çelişkileri artmaktadır.

> *"Emperyalizmi, geçiş halinde kapitalizm olarak, veya daha doğrusu, can çekişen kapitalizm diye tanımlamamız gerekir."* (s. 173).

Bu tanımlama, gerçekte, Marksizmin temel ideolojisi olan kapitalizmin çökeceği öngörüsüne uygundur; ve Lenin'i, Kautsky, Strachey, Schumpeter gibi düşünürlerin emperyalizm teorisinden, ideolojik olarak ayırmaktadır.

V — İKİNCİ DÜNYA HARBİ SONRASI: NEO-EMPERYALİZM

İkinci Dünya Harbi sonrası dönemde, sömürge veya yarı sömürge durumunda bulunan gerikalmış toplumlar, teker teker, siyasî bağımsızlıklarına kavuşmuştur; ayrıca, kapitalist dünyada kuvvet dengesi, Batı Avrupa'dan Kuzey Amerika kıtasına kaymıştır. B. Avrupa, Hobson'un öngörülerini doğrulayan bir birleşmeye giderek, kuvvet dengesini, kendi lehine döndürmeye çalışmaktadır. Gerikalmış ülkeler, siyasî bağımsızlıklarını elde etmelerine rağmen, iktisadî bağımsızlıklarına kavuşmamıştır; nedeni, kapitalist dünyanın, çok girift bir iktisadî mekanizmaya dayanarak bu ülkeleri sömürmeye devam ediyor olması, diye gösterilmektedir. İkinci Dünya Harbi sonrası dönemdeki emperyalizmi, "Emperyalizmin son aşaması" diye niteleyen neo-emperyalizm teorilerine göre, çeşitli yollardan artı-değer, gerikalmış ülkelerden kapitalist dünyaya aktarılmaktadır. Yabancı sermaye yatırımlarının gerikalmış ülkelerden dışarı kâr transferleri; dış yardımların faizleri; verilen yardımlarla satınalınacak malların, yardımı veren ülkeden alınmasının şart koşulması ve (ikame imkânı olmadığı için) malların tekel fiyatları üzerinden satılması; satınalınan malların tekel fiyatlarına karşılık gerikalmış ülkelerin sattıkları malların rekabet fiyatları ve kapitalist ülkelerin tekel kârlarını ele geçirmeleri; tarımsal ürün yardımlarının bağlandığı şartların, gerikalmış ülkelerin ürün ihracı üzerindeki olumsuz etkileri vb... yeni sömürme mekanizmasının öğeleri arasında sayılmaktadır.

Çağımızın Marksizm'ine göre, neo-emperyalizm, şöyle açıklanabilir[14]:

Batının kapitalist ülkelerinin azgelişmiş ülkelere yaptığı dış yardımın karşılığı, eski sömürgeci güçlerini devam ettirmektir. Batı kapitalisti, sömürgedeki tarımsal mülkünü tasfiye etse; azgelişmiş ülkeye ihraç ettiği sınaî mamul için, yerli malın rekabeti başlasa dahi; petrol, madenler gibi başlıca hammadde kaynakları ve büyük sanayi üzerindeki egemenliğini kaybetmemekte, bankacılık ve para piyasasında hâkimiyetini sürdürmektedir. Azgelişmiş ülkelere, Batı kapitalistinin, yabancı sermaye olarak gelip tüketim malları sanayiini kurması, sömürgecilik çağındaki tüketim malı ihracının yerini almaktadır. Bu, (neo-kolonyalizm veya) yeni-sömürgeciliktir.

Siyasî bağımsızlık, bu ülkelerin meselelerini çözmek için sadece bir anahtardır; fakat, çözümün kendisini getirmemektedir. Nitekim, daha öncelerden beri, Latin Amerika, İkinci Dünya Harbi öncesi Balkan ülkeleri için geçerli olan durum, bugün, diğer azgelişmiş ülkeler için de söz konusudur. Sömürge oldukları dönemde devlet memurları-

nın aldığı yüksek ücretler, devlet memurlarıyla kompradorlar ve yabancı kapitalistler arasındaki ilişkiler gibi olaylar, yeni-sömürgecilik çağında da tekrarlanmaktadır. Fakat, yeni sömürgeciliğin tasfiyesi, gerikalmış ve ileri sanayi ülkeleri arasındaki çatışmayı yoketmeye yetmeyecektir. Bunun için, yalnız hukukî değil, ekonomik eşitsizliklerin de ortadan kalkması gerekir. Oysa, kapitalizmin tabiî eğilimi, ülkelerarasındaki farkların şiddetlendirilmesi yönünde olmuştur. Eğer bu gidiş durdurulmazsa, büyük çatışmalar olabilir. Gerikalmışlığı gidermenin çaresi, mevcut varlıkların yeniden bölüşümü değil, üretimin artırılmasıdır. Bunun için de, azgelişmiş ülkelerdeki toplumsal yapıyı değiştirmek, sosyalist yöntemler kullanmak, ülkelerarası çapta bir planlama ve askerî masrafları ortadan kaldırmak gerekir.

Belirtmek gerekir ki, gerikalmış ülkelerde "emperyalizme karşı savaş" ideolojisi, İkinci Dünya Harbinden sonra kuvvetlenen milliyetçi akımlarla da desteklenmiştir; salt Marksist düşünceye özgü bir olay olmaktan çıkmıştır. Bunun kaynağı, merkantilizme, F. List'e kadar götürülebilir. Ancak bu ideolojinin 1980'li yıllardan itibaren çok zayıfladığı da bir gerçektir.

VI — KAPİTALİZMİN ZAMAN İÇİNDE ZAYIFLAYAN EMPERYALİZMİ: KAUTSKY, STRACHEY

Marx ve Engels'in ölümünden Birinci Dünya Harbine kadar olan dönemde, Marksist teoriye en büyük katkının "emperyalizm" teorisi olduğu söylenebilir. Marksist sayılan Kautsky[15], emperyalizm tartışmalarının en alevli olduğu 1914-15 yıllarında yayınladığı bir dizi makaleyle, görüşünü belirtmiştir.

Kautsky, Luxemburg gibi, sermaye deyimiyle sınaî sermayeyi kasteder. Kanısınca, sınaî kapitalizm geliştikçe, tarımsal bölgeleri egemenliği altına almak çabası, emperyalizmi yaratır. Fakat, hammaddeler, tehlikeli bir sömürge siyasetine girişmeksizin, serbest pazardan ya da tarımdaki şartları iyileştirerek iç pazardan elde edilebilir. Sermayenin dış pazarlar araması bir gerçek tehlike olsa da, kapitalist sistemin gelişmesinde tabiî bir aşamadan ibarettir, geçicidir. Bir ülkenin kurumları demokratlaştıkça, Kautsky'e göre, kapitalin dış pazarlar araması tehlikesini denetleme olanağı doğabilecektir.

İngiliz sosyalist düşünürü John Strachey, "İmparatorluğun Sonu" (1959) başlıklı eserinde, emperyalizmi, kapitalizmin geçici bir tarihsel aşaması sayar[16]. Ülkede çok eşitsiz gelir bölüşümü ve işçi sınıfının düşük gelir düzeyi, kapitalizmin bir aşamasında, pazarın ülke dışına taşmasını gerektirmiştir. Fakat, çağdaş kapitalizm, Strachey'e göre, artan yatırım kaynaklarını, ülke içinde, kendi halkının yaşama düzeyini yükseltmek için kullanabilecek yetenektedir. İç piyasanın genişlemiş olması, çağdaş kapitalizmin dış pazarlar arama gereğini azaltmıştır. Ayrıca, gerikalmış ülke halklarının kendi yaşama düzeyini düzeltme özlemi, kuvvetlenen milliyetçilik akımları da, emperyalist politikanın zayıflamasına yol açmaktadır.

"Demokrasi Meydan Okuyor"da, Strachey, şöyle yazmaktadır:

"Lenin'in bu tezi, hiç olmazsa, kendisinin yazdığı 1917 yıllarındaki kapitalizm için, önemli ölçüde gerçekleri yansıtmaktadır. Bu tür kapitalizmin başlıca özelliği, üc-

retli kitlelerin ücretlerinin geçimlik seviyede belirlenmesidir; ancak, dış dünyaya açılarak genişleyebilir. Kendisine pazarı ve yatırım alanını ülke dışında aramasının sebebi, halkın çoğunluğunun sefaleti dolayısıyla, iç piyasanın sınırlanmış olmasıydı. Fakat, bütün bunlar, artık çağdaş kapitalist toplum için geçerli değildir... Ücretli sınıfların, sürekli olarak hayat seviyesi yükselmiştir. Ve bu da, dış pazarlara genişlemeyi gereksiz kılacak şekilde, iç piyasada, devamlı bir genişleme sağlamıştır." (s. 41).

Kısacası, emperyalizm teorisine büyük katkı yapan Hobson Marksist olmadığı gibi, Marksist veya sosyalist yazarlar arasında da, emperyalizmin geçici bir aşama olduğunu ileri sürenlere rastlanır. Aşağıda inceleyeceğimiz Schumpeter ise, emperyalizmin evrenselliği savından, kapitalizmde geçici bir aşama olacağı sonucuna varmaktadır.

VII — EMPERYALİZMİN EVRENSELLİĞİ: SCHUMPETER

Schumpeter, Neo-klasik Okulun inancına uygun bir anlayışla, bütün tarihsel dönemler için geçerli olabilecek bir emperyalizm teorisi aramaktadır. Gerçekte, emperyalizmi kapitalizmle ilgili görenlerin de, kapitalizm dışındaki evrim aşamalarında emperyalizmin bulunmadığını düşündükleri söylenemez. Fakat, Schumpeter, "Emperyalizm-Toplumsal Sınıflar"[17] başlıklı eserinde, emperyalizmin sürekliliğini, çeşitli çağlar arasındaki benzerliği ortaya koymak için, oldukça geniş bir tarihsel araştırma yapmaktadır. Aşağıda, Schumpeter'in kurduğu teorinin, daha çok, kapitalizmle ilgili olan yönü üzerinde durulacaktır.

Schumpeter'e göre,

> *"Saf kapitalist bir dünya, emperyalist özlemler için verimli bir toprak değildir... İnsanları harp istemeyen eğilimdedir. Dolayısıyla, kapitalizm, ekonomiye ve ekonomi yoluyla insanların düşüncesine yerleşince, anti-emperyalist eğilimlerin ortaya çıkması beklenir... Teorimizden doğan bu bekleyişin haklı olduğunu, aşağıdaki gerçekler ortaya koyacaktır."* (s. 69).

Fakat, Schumpeter'in bu iddiası, gerçekteki değil de, iktisadî tam rekabet modelindeki, Weber'gil anlamda "ideal örnek" kapitalizmle ilgilidir[18]. Schumpeter, ideal örnek kapitalizmde bulunmaması gereken emperyalizmin, gerçekte bulunmasını şuna bağlamaktadır:

İnsanlık, ilkçağlardan 20. yüzyıla kadar olan dönemde, akılcılık dışı içgüdüsel dürtülerle, iktisadî modelin varsaydığı maddî çıkar amaçlarından uzaklaşmıştır. Bunun en güçlü olduğu alan da, devletin politikalarında, emperyalizm olarak görülmüştür. İnsanlık tarihinde, uzun yüzyıllar, devletlerin saldırgan politikayla amaçsızca "fetih" yapmış olmaları, akılcı kapitalizmin bulunduğu tarihsel aşamaya da devrolmuştur. Gerçi, bu fetihler, bazı iktisadî amaçlara hizmet etmiş olabilir; fakat, emperyalizmin kaynağı, bu iktisadî amaçlar değildir. Bu, kapitalizmin geçmişten devraldığı, akılcı olmayan *(irrasyonel)* bir davranış biçimidir[19].

Böylece, Marksizm-Leninizmde kapitalizmin tekeller aşamasının kaçınılmaz sonucu sayılan emperyalizm, Schumpeter'de, nitelik değiştirir; ideal örnek kapitalizm em-

peryalist eğilimlere karşı olmak gerektiği için, emperyalizm, geçmişten devralınan, bununla bağdaşamayan bir davranış sayılır. Bununla beraber, Schumpeter, kendi teorisine göre kapitalizm geliştikçe emperyalist eğilimlerin zayıflaması gerektiği halde, zaman içinde bunun güçlenmiş olma nedenlerini de araştırır. Bunu yaparken, Marksist görüşe, özellikle Hilferding'e oldukça yaklaşır.

Schumpeter'e göre, emperyalizmin kaynağı, ideal tam rekabet modelinin dış ticarette koruma politikası etkisiyle bozularak, tekel kapitalizminin doğmasıdır. Tekeller ise, fiyat farklılaştırması yoluyla, kârlarını maksimumlaştırmaya çalışır. Bunun için, talep elastikiyetinin düşük olduğu iç piyasada satışları kısar; fakat, optimal üretim ölçeğinin çağdaş sanayide büyüklüğü karşısında, bir iktisadî açmaza düşerler. Bu da, iç piyasada satılamayan üretim fazlasının, talep elastikiyeti daha yüksek dünya piyasasında satılması için, yeni piyasaların aranmasını gerektirir. Ancak, tekeller iç piyasada üretimi kısıtladığına göre, sadece mallar değil, aynı zamanda kapitalin de ihraç edilmesi gerekir. Her iki amaç, saldırgan bir satış politikasına ve yatırım politikasına yol açar. Kartel-ler ve tröstlerle yakın ilişkili olan bankalar, malî sermaye, bu pazarların bulunmasıyla yakın bir çıkar ilişkisi içindedir. Tam rekabet kapitalizminin piyasa mekanizması, yerini, tekel kapitalizminde, malî sermayenin bilinçli pazar arama politikasına bırakır[20].

Schumpeter, yukarda nakledilen açıklamalarında, Marksist görüşe çok yaklaşıyor olsa da, emperyalizmi anlayışının özünde, bundan tamamıyla ayrılır. Çünkü, emperyalizmi kapitalizmin çelişkilerinin kaçınılmaz sonucu değil, sadece, kapitalizme yapılan müdahaleler dolayısıyla ortaya çıkan, yokedilmesi daima mümkün, bir olgu sayar; emperyalizmi, kapitalizmi bir süre için daha ayakta tutabilecek bir "subap" kabul etmeyip, aksine, iktisadî bakımdan akıldışı bir olgu diye niteler. Emperyalizm buna göre, politikacılar, askerler gibi ekonomi dışı toplum sınıflarının yarattığı bir sonuçtur. Kapitalizmin, günün birinde, emperyalizmden kurtulacağına da güveni vardır:

> *"İhracat tekelciliği, bir ihtilâlle son bulabilir, veya sessiz sedasız bir sona erişebilir; bu, yakın bir zamanda gerçekleşebilir veya bir zaman alabilir ve şiddetli mücadele gerekebilir; fakat, bir şey kesindir – bu olacaktır ..... Emperyalizm solacak ve ölecektir."* (s. 98).

XXXVIII

ÇAĞDAŞ MARKSİZMDE ÇAĞDAŞ KAPİTALİZMİN TAHLİLİ: TEKEL KAPİTALİZMİ

Marx ve Engels'den sonra kapitalist toplumlar büyük yapısal değişmeler geçirdiği halde "emperyalizm" teorisi dışında, bu yapısal değişmeyi Marksist teori uzun süre ihmal etti. 19. yüzyılın rekabete dayanan kapitalizmi, yerini, özellikle ABD'de dev anonim şirketlerin hâkim olduğu iktisadî yapıya bırakmış; hiç olmazsa Keynes'den sonra, işsizliği önleyebilecek yeni harcama kaynakları yaratmış; dünya egemenliği için, yeni yollar bulmuştu. Tam rekabet modeline tepki olarak incelediğimiz Yeni Değer teorisi, sistemin rekabet modelinden uzaklaştığını, aksayan rekabet şartlarını uzun boylu inceledi; ABD "Kurumcular"ından T. Veblen, yeni toplumun dev çaplı firmalarını kapitalizmin yergisi için kullandığı, Galbraith de dev çaptaki anonim şirketlerin oluşturduğu yeni iktisadî yapıyı ortaya koyduğu halde, Marksist teori, bu değişmeyi temel alan yeni bir teori kurmamıştı. Bu bahiste, artık, rekabet modelinin geçerli olmadığı gerçeğinden yola çıkarak, "kapitalist ekonominin tekeller hâkimiyetinde işleyiş düzeni"ni inceleyen iki Neo-marksistin, Paul Baran ve P. Sweezy'nin *Monopoly Capital* (1961) adlı eserde, kurdukları teori üzerinde duracağız.

I — İKTİSADÎ ALTYAPI VE İKTİSADÎ DÜŞÜNCEYİ HAZIRLAYAN ŞARTLAR

Gerek A. Smith ve D. Ricardo gibi Klasik iktisatçılar, gerek Marx ve Engels, 19. yüzyıl kapitalizmini incelerken, teorilerini, "serbest rekabet" varsayımına dayandırdılar. Klasikler ve Neo-klasikler, tekeli yermekle beraber, bunu "müstesna" bir olay kabul etti. Marx, "temerküz" olayının, kapitalizmi gelecekte tekellerin egemenliğine sokacağını öngörmekle birlikte, kurduğu teoride, rekabet şartları varsayımını terk etmemişti. Oysa, 19. yüzyılın sonuna doğru, rekabet modeli gerçekliğini tamamıyla kaybetti; günümüzde ise, geçerliği, önemsiz birkaç üretim kesimi dışında, hiç kalmadı. Tekil girişimci, yerini, dev anonim şirkete; rekabet modeli, rekabetin aksadığı veya hiç olmadığı modele; nihayet, "tipik öncü kapitalist ülke" olarak İngiltere, ABD'ye bıraktı ve dünya hâkimiyeti Büyük Britanya İmparatorluğu'ndan ABD'ye geçti. Marksist teori, bir hayli gecikmeyle, "tekel kapitalizmi"nin tahlilini yapan, işleyişini açıklayan teoriyi kurdu[1].

II — ÇAĞDAŞ AMERİKAN KAPİTALİZMİNİN TAHLİLİ: BARAN-SWEEZY

Çağdaş ABD kapitalizminin tahlilinde, Baran ve Sweezy'nin Marx'ın modeline getirdiği yenilik, kapitalizmin geçirdiği yapısal değişime uygun olarak, şunlardır: Tek girişim-

ci yerine, dev anonim şirketin davranış özelliklerini ele alırlar; artı-değer kavramı, yerini, "artık" kavramına bırakır; teknolojik işsizlik, yerini, Keynes'gil türde, efektif talep yetersizliğine bağlanan işsizliğe bırakır; kapitalizmin bir ihtilalle çökeceği öngörüsü terk edilir; yaşamasını sağlayan mekanizma ve devletin bu mekanizmada artan rolü incelenir; dış politikanın ve emperyalizmin, bu mekanizmadaki yeri ortaya konur; geçimlik ücretle yaşayan kitleler yerine, "potansiyel bolluk toplumu" konu edilir[2].

A) ÜRETİM BİRİMİ OLARAK DEV ÇAPLI ANONİM ŞİRKET

Baran ve Sweezy'e göre, dev çaplı anonim şirket, "tekel kapitalizmi" modelinin temel taşıdır. Her ne kadar anonim şirketlerin 19. yüzyıl girişimcisinden farklı, "duygulu" davranışları olduğu iddia edilmekteyse de, bu dev firmaların davranışı, tekil girişimciden farklı değildir. Yönetim mekanizmasının farklı olmasına rağmen, "kâr maksimumlaşması", yine, temel ilkedir; kapitalistle yönetici ayrılmış görünmesine rağmen de, gerçekte, bu ikisi bir arada olmaya devam eder.

Anonim şirketin yönetici kadrosu, orta ve varlıklı sınıftan gelir; yöneticiler, en büyük şirket hissedarları arasında bulunur. Dolayısıyla, yöneticilerle büyük hissedarların çıkarları ortaktır:

> *"Yöneticilerle çok zenginler ... iktisadî piramidin tepesinde, aralarında çıkar uyumu olan, bir grup oluşturmaktadır."* (s. 37).

Büyük servet sahiplerinin tasarruf gücü yüksek olduğu için, temettü dağıtımında, bu eğilim hâkimdir.

Şirket politikasının ve yöneticilerin amacı, şirketin gücünü, büyüme haddini ve çapını yükseltmektir; kâr nihaî amaç olmasa da, bunlara erişmek için başlıca araçtır; "kâr maksimumlaşması" ilkesi, buradan doğar.

Anonim şirketin 19. yüzyıl girişimcisinden farkı şuradadır: Bir kere, anonim şirket, kapitalistin işlevini kurumlaştırmaktadır. İkincisi, zaman ufku daha uzundur; çok daha *(rasyonel)* akılcı bir hesapçıdır. Bunların sonucu, rizikodan kaçınır; diğer şirketlere karşı, "bırakın o da yaşasın" tavrını takınır. Bugün, 19. yüzyıldan daha az gerçek tekel olduğu gibi, daha az gırtlak gırtlağa rekabet olduğu da bir gerçektir[3].

B) ARTI-DEĞER KAVRAMI YERİNE ARTIK KAVRAMI

Marksist teoride, artı-değer (kâr + rant + faiz)'e eşittir. Marx, bazen buna devlet ve kilisenin geliri, verimsiz işçilerin ücretleri, metayı parayı dönüştürmenin maliyeti gibi öğeleri dahil ettiyse de, temel teorik şemasında, bunları, artı-değer kavramına koymamıştır. Oysa, tekel kapitalizminde, Baran ve Sweezy'e göre, bunlar veya bu tür kategoriler, o kadar büyük önem kazanmaktadır ki, ihmal edilmeleri olanak dışıdır. Dolayısıyla, artı-değer yerine "iktisadî artık" kavramı, yeni duruma daha uygundur.

Artık, en basit tanımıyla,

> *"Bir toplumun ürettiğiyle, bu üretimin maliyeti arasındaki farkı teşkil eder. Artığın büyüklüğü, verimlilik ve servetin, bir toplumun amaçlarına erişmek için sahip ol-*

duğu özgürlüğün, göstergesidir. Artığın bileşimi ise, bu özgürlüğü nasıl kullandığını belirtir: Üretim kapasitesini genişletmek için ne kadar yatırım yaptığı, değişik yollardan ne kadarını ne yollardan israf ettiği" (s. 9-10).

toplumun geniş kapsamlı teorisini kurmak için önemlidir. Politik, kültürel ve ideolojik üstyapı, artığı kullanış biçimine yakından bağlıdır.

C) ARTIĞIN DEVAMLI BÜYÜME EĞİLİMİ

Dev anonim şirketlerin fiyat ve maliyet politikaları dolayısıyla, artık, hem mutlak hem nispî olarak, toplam üretime oranla büyümek eğilimindedir. Baran ve Sweezy, bunu şöyle açıklar:

Tekel olmadıkları için, anonim şirketler, tek başlarına fiyatı tayin edemez. Fakat, fiyat rekabeti önlendiği için, yakın ikame mallarını satanların, bir arada, kârı maksimum yapacak fiyatın tespitinde çıkarları vardır. Bundan ötürü, anonim şirketlerin hâkim olduğu bir ekonomi, Klasik ve Neo-klasiklerin konu ettiği geleneksel tekellerin fiyat politikasının etkisi altındadır.

Diğer yandan, fiyat rekabeti kaybolduktan sonra piyasa paylaşmasına dönüşen şirket politikasının dinamiği, maliyetin düşürülmesini teşvik etmektedir. Bu bakımdan üretim tekniği değişmesi için sürekli dürtü yaratmakta, etkisi, fiyat rekabetinden farklı olmamaktadır. Sonuç, azalan maliyetler ile kâr marjlarının devamlı yükselmesidir. Eğer, toplam kârı toplumun iktisadî artığıyla özdeş sayarsak, artığın, sistem geliştikçe, mutlak ve nispî olarak büyüdüğü söylenebilir. Bu bakımdan, kapitalist ekonominin zaman içinde geçirdiği evrim, rekabet varsayan klasik Marksist "azalan kâr haddi kanunu" yerine, tekel kapitalizminin "büyüyen artık kanunu"nun ikame edilmesini gerektirir[4].

D) ARTIĞIN MASSEDİLMESİ GEREĞİ

Tekel kapitalizmi, kendisiyle çelişkiye düşen bir sistemdir. Zira, devamlı büyüyen bir artık yarattığı halde, sistemin düzgün işlemesi için gerekli yeni tüketim ve yatırım alanları yaratmakta başarısızdır[5]. Massedilemeyen artık yaratılmayacağına göre, tekel kapitalizminin olağan durumu, "durgunluk" *(stagnation)*'dur. Bu da, varolan emek ve maddî kaynakların, sürekli eksik kullanımı demektir.

> "*Sistem, kârlılık eğrisi üzerinde massedilebilecek (artıktan) daha fazlasını yaratmayacak kadar, düşük bir seviyede çalışmalıdır. Kârlılık eğrisi sürekli yukarı kaydığı için (de), denge çalışma seviyesi, aynı şekilde düşecektir. Eğer kendine bırakılırsa, ... tekel kapitalizmi, gittikçe daha derin bir sürekli depresyon balçığına düşer.*" (s. 108).

Tekel kapitalizminin meselesi, iktisat kitaplarının belirttiği gibi kıt kaynakların en iyi nasıl kullanılabileceğinin araştırılması değil, aşırı bol kaynakların yarattığı malları nasıl kullanacağıdır. Bu bakımdan, sistem, artığın massedilmesini sağlayacak çeşitli yollar yaratmıştır.

E) ARTIĞIN MASSEDİLME YOLLARI

Sürekli durgunluktan kurtulmak için, sistem, artığı massedebilecek bir mekanizma yaratmıştır: Bu da, yeni talep yaratılması ve mevcut talebin genişletilmesi; kamu harcamaları düzeyinin yükseltilmesi ve buna bağlanan militarizm ve emperyalizm; her bir halde, kaynakların ziyanını sağlayacak çeşitli yollardan, artığın massedilmesidir. Böylece, sistemin durgunluktan kurtulması, yaşaması sağlanmaktadır.

1) Talep Yaratılmasının Rolü:

Tekel kapitalizminde, malların massedilmesini sağlamak için, "fiyat indirimi" söz konusu değildir; bunu sağlama yolu, satış çabasının artırılmasıdır. Reklâm, markalar, mal çeşitlenmesi, paketleme vb., satış çabasını gerçekleştirmede başlıca araçlardır. Her ne kadar geleneksel refah teorisi, reklâmı kaynak ziyanı, tüketici gelirinin azalma nedeni, tüketicinin gerçek seçenekler arasında özgürce seçim yapmak olanağının yokedilmesi sayıyorsa da, tekel kapitalizminde durum farklıdır; tam kaynak kullanımı olmayan bir ekonomide, tüketim harcamalarını yükselterek, artığı massetmeye yardımcı olduğu unutulmaktadır. Ayrıca, reklâm, bir mal için talebi yükselttiğinde, yatırımı da teşvik eder. Tüketim ve yatırım düzeyini yükselttiği için de, gelirin, reklâm olmasaydı gerçekleşecek gelire oranla, daha yüksek bir düzeyde belirlenmesini sağlar. Reklâm, tüketicinin kafasında, sürekli olarak, yeni mallara sahip olmak gerektiği kanısını yaratır; teknik değişme yeni mallar yaratmadığı zaman da, reklâmla, "düşsel" yeni mallar piyasaya sürülür.

Satış çabasının, toplumun toplam geliri ve üretim yapısı üzerindeki etkisi, olumludur; vergi geliriyle karşılanan, "dengeli bütçe çarpanı" teorisinin incelediği, kamu harcamalarının etkisine benzetilebilir. Zira, reklâm firmalarında verimsiz emek kullanımı, bu yoldan artmaktadır.

2) Kamu Harcamalarının Rolü:

Firmaların, artığı massetmekte satış kampanyalarıyla oynadığı rolü, devlet, daha büyük çapta oynar. Fakat, tekel kapitalizminin artığı massetme yolları, gittikçe daha yıkıcı, daha etkinlikten uzak olmaktadır.

Zaman içinde, devlet, artığın daha büyük kısmını massetmekte, kamu harcamalarının gayrı safî millî hasılaya oranı yükselmektedir. Böylece, devlet, eğer kendisi massetmeseydi yaratılmayacak olan bir kısım artığın yaratılmasını sağlar; yani, massedilen artık, Klasik maliye teorisinin ileri sürdüğü gibi özel artıktan bir indirim değildir. Zaten, bunun içindir ki, kamu harcamalarının artan payına, firmalar karşıkoymazlar. Asıl sorun, bu payın gittikçe artıyor olmasından değil, artan harcamaların hangi alana yapılacağından doğmaktadır. ABD demokrasisinin toplumsal güç yapısı, kamu harcamalarının toplum refahına yönelmesini önler niteliktedir. Nedeni, bu alanlarda, devletin, özel girişime rakip duruma düşmesidir; artan refah harcamalarıyla, sınıf ayrıcalıklarının bozulmasıdır. Oysa, klasik kamu görevlerinin başında gelen "millî savunma" giderleri için, böyle bir hal söz konusu değildir. Bu olgu, artan kamu harcamaları oranının da artan bir oranının, "millî savunma giderleri"ne ayrılması sonucunu vermektedir.

3) Militarizm ve Emperyalizmin Rolü:

Kapitalizm, başlangıçtan beri, uluslararası düzeyde ulusların güçlerine göre sıralandığı (hiyerarşik) bir sistem olmuştur; öyle ki, bir veya birkaç öncü metropol tepede, tamamıyla bağımlı sömürgeler tabanda ve bu ikisinin arasında, farklı bağımlılık derecesinde ülkeler bulunur.

Kapitalist sistemin uluslar sıralamasında, Baran ve Sweezy'e göre, her ülke kendinden bir aşağı olanı sömürür; tabandakilerin ise, tabiî, sömürebileceği hiçbir ülke yoktur. Sömürenlerle sömürülenler arasında ve sömüren rakipler arasında, düşmanca ilişkiler vardır. Bir metropol (sömürme düzeninin zirvesi)ün, rakiplerini fiilen bertaraf edebildiği sömürü alanı, "imparatorluk"unu oluşturur. Bu sömürme sıralamasında, tabandakiler hariç, her ülkenin durumunu muhafaza etmek veya iyileştirmek için, askerî güce ihtiyacı vardır. ABD oligarşisinin muazzam askerî gücünün nedeni, hem bu imparatorluğunu sürdürmek hem de sosyalizmin ilerlemesine karşı koymaktır. Toplumsal ve politik *düzeni* korumak için, bu oligarşinin yaptığı taahhüt, askerî ihtiyacı tanımlar.

F) ETKİNLİKTEN UZAK BİR SİSTEM OLARAK KAPİTALİZM

Kapitalist sistem, hem bir hareket rehberi hem de ahlâkî ölçüt olarak, "eşitlerin mübadelesi" ilkesine dayanır; ideolojisi, bunu, evrensel davranış ilkesi sayar. Fakat, bu ilke, kapitalizmin hayat süresi içinde, akılcılık açısından iflâs etmiştir. Sistemin birimleri gittikçe daha akılcı yöntemlerle çalışıyor olsa da –anonim şirketlerin bilimsel yönetimi gibi– sistemin bütününde akılcılık artmamaktadır. Mallar, üretim maliyetlerine göre değil, kâr maksimumlaşması ilkesine göre fiyatlandırılmakta; bu ilke, potansiyel bolluk içinde darlık yaratmaktadır. Bunun sonucu, reel maliyetleri sıfır olsa da emek ve maddî kaynakların atıl kalmasıdır; zira, potansiyel üretimleri karşılığında, piyasada mübadele edilecek eşitler yoktur. Dünyanın en gelişmiş ülkesi olan ABD'de nüfusun bir kısmı, azgelişmiş ülkelerde nüfusun çoğunluğu açlıktan, hastalıktan kırılırken, ABD'de, potansiyel üretimin reel maliyeti (0)'dır; kaynakların büyük kısmı ziyan olurken, kaynakların iktisadî kullanımı çabası, akılcılığın reddi demektir.

Akılcılık eksikliği, toplumun her kesimini kapsar; öyle ki, akılcılık, bilginin her alanına yayılırken, burjuva düşünce, toplumun geniş kapsamlı gelişmesi konusunda değişmez, eski değer yargılarını muhafaza eder. Bunlardan biri, "serbest girişim" kavramıdır. Merkantilist loncalar karşısında rekabetçi kapitalizmin "serbest girişimci" niteliği olsa da, bu kavram, tekel kapitalizminde anlamını kaybetmiş, ancak dev anonim şirketlerin tekelci güçlerini yürütmeyi sağlar hale gelmiştir.

Baran ve Sweezy için, aynı olgu "demokrasi" kavramında geçerlidir: Despot monarşiye karşı, nispeten daha büyük sayıda burjuvazinin politik gücü ele geçirmesi olayı toplumda önemli bir değişmeyi gösterir. Bunun için, demokrasi kavramı, geçmişte bir anlam taşımıştır. Ancak, büyük iktisadî güce sahip, politik-kültürel alanları denetim altında tutan bir oligarşinin kararlar aldığı yeni toplum için demokrasi deyimi, politik güçle ilgili gerçekleri saklamaktadır.

III — RADİKAL POLİTİK İKTİSAT VE YENİ MARKSİST TAHLİLİN KAYNAKLARI

Baran ve Sweezy'nin, çağdaş ABD kapitalizmini incelerken kullandıkları tahlil araçlarının büyük kısmını Marx'tan almadıkları açıktır: Tekelli rekabet, Keynes'gil efektif talep, Galbraith'in "bolluk toplumu" tahlili veya kısmen Marksizme malettiğimiz "emperyalizm" teorisi, kurdukları modelin belkemiğini oluşturur. Nasıl Marx, Klasik İktisat Okulunun tahlil araçlarını içerdikleri çelişki dolayısıyla kapitalizmi yermek, bu sistemin sonunda çökeceğini göstermek için kullanabilmişse, çağdaş Marksistler de, Marksist olmayan çağdaş iktisat teorisini, "tekel kapitalizmi"ni yermek için kullanmaktadır. Geliştirilen teorinin içerdiği çelişki, kendisine tepki olan düşünce akımına, gerekli öğeleri sağlamaktadır. Böylece de, bir tahlilden çıkarılan sonuç, tahlili yapanın toplum felsefesine bağlı gözükür. Örneğin, Liberal öğretide TRŞ'da kâr maksimumlaşması akılcılık ilkesi, oysa, Baran ve Sweezy'nin teorisinde, akılcılıktan uzaklaşma nedenidir. Veya *(ex ante* anlamında) tasarruf fazlası, kamu harcamalarıyla telâfi edildiğinde, Keynes, kapitalist sistemin yine "ideal" olduğu görüşündedir. Oysa, tekel kapitalizminin teorisinde büyüyen artık, sadece tek bir ülke (ABD) değil, bütün dünyada olumsuz etkiler yaratan bir sonuç haline gelir. Aynı şekilde, Galbraith'de, ekonominin bütün kesimlerinde rekabetten uzaklaşılmış olması "güçler dengesi" yarattığı halde, bu teoride, bütün bir sistemin yergisine temel teşkil eder. ABD toplumunun büyük üretim potansiyeli, Galbraith'in savının aksine, toplumsal sorunların çözümleyicisi değil, yeni sorunların kaynağı sayılır.

İlginçtir ki, Baran ve Sweezy'nin teorisinde "sınıf çatışması", artık, kapitalizmin temel çelişkisi diye gösterilmez; "bolluk" aşamasındaki ABD'de, sınırlı bir millî gelir bölüşümünden doğan çatışmadan konu etmenin anlamı kalmamıştır. Sistemin yergisi sürdürülse de, Marx'ın emek-değer teorisinin, burada söyleyebileceği pek bir şey yoktur. Çağdaş Marksizm, çağdaş kapitalizmin evrimine uymuştur; yergisini, buna göre yapmakta, sistemin çelişkilerini, buna göre saptamaktadır.

Ancak, Baran ve Sweezy'nin teorisi de temel bir çelişkiyi içerir: Marksizme göre, sosyalizm, kapitalizmi izleyecek evrim aşamasıdır; komünizm de, ancak sonsuz bolluğa erişildiğinde gerçekleşebilecektir. ABD kapitalizmiyse, ulaştığı teknoloji düzeyi ile, dünyada –potansiyel de olsa– bolluk aşamasına ulaşabilmiş tek toplumdur. Sistemi yererken, Baran ve Sweezy, tekel kapitalizminin ulaştığı büyük üretim gücünü de kabul etmektedir.

1960'lı yıllardan itibaren ABD'de isimlerini duyuran Radikal Politik İktisatçılar, çağdaş ABD kapitalizmini eleştirirken yeni tahlil aletlerinden yararlansalar da, Marksizm'in genel çizgisinden ayrılmadılar. Tarihsel perspektifleri, toplum, politika ve ekonomiyi iç içe geçmiş bir bütün saymaları Marx'dan gelir. Aynı şekilde, bu "bütünlük" içinde üretim araçlarının mülkiyet biçimi, üretim tarzı ve toplum sınıfları arasındaki ilişkiler belirleyici öğeler olmayı sürdürürler. İşçinin yabancılaşması, artı-değerin kapitalist tarafından ele geçirilmesi, kurumların bu düzeni sürdürmek üzere örgütlenmesi Marx'dan kaynaklanan diğer öğelerdir.

Kapitalizmin geleceği için yapılan öngörü de radikal politik iktisatta Marksizm'

den farklı değildir: Sistemin sürekli kapital birikimi ve aşırı üretim kapasitesi yaratma eğilimi, yaşanan krizle, acımasız rekabetin tekil firmanın üretimi sürdürmesindeki yeri, artı-ürünün paylaşılması kapitalizmin iç çelişkilerini giderek derinleştirmektedir. Kapitalizmin bu çelişkilerinin giderilmesi mümkün değildir. Devlete kapitalistlerin egemenliği, gelir bölüşümünde herhangi bir iyileşme sağlamayı da imkânsızlaştırır. Sistem sonunda kendi kendisini yok edecektir, kapitalizmin hatalarını düzeltmek olanaksızdır.

Neo-klasik iktisat paradigmasının hem öğreti olarak hem politikalar olarak eleştirisini yapan birkaç okuldan biri olan radikal iktisatçılar, günümüzde önemlerini korumaktadırlar.

XXXIX

MARKSİST AZ GELİŞMİŞ ÜLKELER TEORİSİ: "ASYA-TİPİ-ÜRETİM-TARZI"

Marx ve Engels, kendi iç çelişkileriyle gelişen, kapital birikimi ve teknik değişmeye bağlı dinamik bir evrimi olan çağlarının kapitalist toplumları dışında, durgun ve geri toplumların bulunduğunu gözlediler. Günümüzde tarihçiler, toplumbilimciler, iktisatçılar Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki ülkelerin farklı yapısını belirtmek için, "geçimlik ekonomi, köylü ekonomileri, Doğu toplumları, yarı-feodal yapılar" gibi terimlere, yaygın biçimde başvurmaktadır. Marx ve Engels, bu toplumlarda, üretim tarzının ve evrim şemasının farklı olduğunu belirtmek, bunları, kapitalist toplumdan ayırdetmek için, "Asya-Tipi-Üretim-Tarzı" deyimini kullandılar[1].

Yakın zamanlara kadar Marksist yayın dünyasının ihmal ettiği bu üretim tarzı, bir ara tekrar önem kazandı. İlginçtir ki, toplum tarihlerinin bir aşamasında Asya-Tipi -Üretim-Tarzı niteliklerini gösteren toplumlardan, Marx'ın ve Lenin'in (bir ara) "yarı -Asyalı" diye niteledikleri Rusya dışında, hemen tümü, bugün, azgelişmiş veya yarı -sanayileşmiş ülkeler düzeyindedir. Tabiî, günümüzde, katıksız veya bozulmamış şekliyle bu üretim tarzını hiçbir yerde gözlemek mümkün değildir; ancak çeşitli etkiler altında bozulmuş şekilleri gözlenebilir. Bununla beraber, hangi etkiler altında, nasıl bozulduğunun, hangi üretim tarzına doğru evrildiğinin incelenmesi, azgelişmişlik olgusunu ve bu ülkelerin "ikili-yapısı"nın kaynağını anlamamıza yardım edebilir.

I — ASYA-TİPİ-ÜRETİM-TARZI KAVRAMI ÜZERİNE AÇIKLAMA

A) KAVRAMIN ÖNEMİ

Asya-Tipi-Üretim-Tarzı kavramı, hem Marksist teori hem azgelişmiş ülkeler bakımından önem taşır. Önemi, temelde, üç noktada toplanabilir: a) Marx ve Engels, kapitalizmi, gelişme dinamiğini kendi iç çelişkileriyle, içsel *(endojen)* güçlerle yaratan bir üretim tarzı; fakat, Asya-Tipi toplumları, bu iç dinamizmden yoksun veya iç dinamizmi zayıf toplumlar olarak nitelemiştir[2]. Buna göre, ancak sistem dışı *(egzojen)* etkenler, bu ikincilerde gelişme uyarabilir. Yaptıkları bu ayrım, kapitalist toplumlarla bugünkü azgelişmiş ülkeler arasındaki farklara, ışık tutucu niteliktedir. b) Ancak dış etkiler Asya-Tipi toplumlarda gelişme uyarabildiğine göre, bunların evrim şemasının, Batı toplumları için çizilen (kölelik-feodalite-kapitalizm-sosyalizm) tek yönlü şemadan farklı olması olağandır[3]. Bu olgu, Marksist toplumsal evrim şemasının tek değil, çok sayıda olması demektir; Asya-Tipi toplumlar konu olduğunda, çok yönlü evrim şemalarının buluna-

bileceğini, bunun, birincilerden farklı olabileceğini ortaya koyar. c) Nihayet, üçüncü nokta "sömürme" olayının, kapitalist toplumla Asya-Tipi toplumda gösterdiği farklardır. Birincilerde, üretim araçları özel mülkiyetine bağlı ve kişisel olan sömürme, ikincilerde farklı bir şekilde ortaya çıkar.

B) KAVRAMIN EVRİMİ[4]

Klasik iktisatçılar, bu arada özellikle A. Smith ve J. S. Mill, Batı Avrupa toplumları dışında, farklı yapıda toplumların bulunduğunun farkındaydı; "Doğu Despotizmi, Doğu Toplumu, Asyalı Toplum" gibi deyimler altında Hindistan, Çin, Eski Mısır vb... gibi, Batı Avrupa'dan büyük yapısal farklar gösteren toplumları incelemişlerdi. Marx, bu kavramı 1853 yılından itibaren, Engels'le beraber kullandı; Asya toplumlarının iktisadî yapılarıyla ilgisini, "Asya sistemi toprak mülkiyeti, Asya-Tipi-Üretim-Tarzı veya Asyalı üretim"den bahsederek belirtti[5]. Hindistan ve Çin'i, sırasıyla, Asya toplumu ve Asyalı üretimle niteledi. Çarlık Rusya'sından da yarı-Asyalı, diye bahsetti. Lenin, 1914'e kadar bu kavramı kullanarak Tolstoy'un konu ettiği Rusya'yı Asya sisteminde saydı. 1905 ihtilâliyle, Doğu durgunluğunun sona erdiğini söyledi. Fakat, 1917'den itibaren (kölelik -feodalizm-kapitalizm) evrim şemasını kabul ederek, Asya sistemini ihmal etti. Bu evrim şemasına bağlı olarak Stalin, Çin'deki tarım düzeninden bahsederken "feodal" deyimini kullandı, Asya-Tipi toplum kavramını uygulamadı. Sovyet ideologları, 1931'de bu kavramı reddettiler. Böylece, Asya-Tipi toplum kavramı, 1914'den itibaren Marksist yayınlarda kullanılmaz oldu. Marx'ın, özel mülkiyete dayanan Batı toplumları için çizdiği evrim şemasındaki aşamalar, Doğu toplumlarına da uygulandı.

Kavramın hatırlanıp kullanılması, İngiliz Marksist-Leninist düşünürü, R. P. Dutt'un, 1940'da bunu canlandırmasıyla olmuştur. 1950'den itibaren Sovyet ideologları, bunu, "en önemli teorik katkı" olarak nitelemiştir. Bu bakımdan, kavram, Marx ve Engels tarafından Doğu toplumları için kullanılmış olsa da Marksist yayınlar, bunu, 35 yıl ihmal etmiştir. Wittfogel'e göre, bu ihmalin nedeni ideolojik olup, Asya-Tipi -Üretim-Tarzı'nın kolektif sömürmeye dayanmasıdır; (eski) SSCB veya Çin gibi Asya -Tipi-Üretim-Tarzlarından evrilen toplumlarda, despot nitelikte, iktidarı elde tutan bürokrat bir sınıfın, sosyalist kolektif mülkiyet biçimleri üzerinde kurulabileceğini göstermesidir.[6] Sosyalist sistemde de iç çelişkilerin "bürokratlar-halk" ayrımı biçiminde, devam ettiğini ortaya koymasıdır[7].

II — ASYA-TİPİ-ÜRETİM-TARZI TEORİSİ: MARX, GODELIER, WITTFOGEL

Marx'ın, eskiçağ köleliği-feodalizm veya germanik ve slovenik üretim tipi gibi, kapitalizm-öncesi üretim tarzları arasında ayırdığı bir üretim tarzı da, "Asya-Tipi" üretimdir[8]. Ancak, sava göre, bu üretim tarzı ve bunun yarattığı üstyapı kurumları, Asya ülkeleri dışındaki topluluklarda da bulunur.

A) AYIRICI NİTELİKLERİ

Asya-Tipi, ilkel topluluktan daha gelişmiş, düzenli üretim artığı yaratabilen bir evrim aşamasını temsil eder. Toplumun temelini dağınık, dışa kapalı, kendine yeter köy ko-

nünleri oluşturur. Bunların içinde, tarımla zenaat arasında işbölümü olsa da, çeşitli opluluklar arasında işbölümü gelişmemiştir. Toprağın mülkiyeti işleyen kişilere ait olnayıp, bir üstün otoriteye, hükümdara aitttir. Köy ekonomisinin kendine yetecek geimlik üretim yapması dolayısıyla, meta üretimi de gelişmemiştir. Köy topluluklarının er birinin kendi içinde işbölümü bulunmasına karşılık, aralarında işbölümü bulunnaması, mübadele ekonomisinin gelişmesi için gerekli ortamı yaratmamıştır; bu kullarda, kapitalizm gibi mübadele-değerleri değil, kullanma-değerleri üretimi söz konusudur[9]. Çünkü,

> *"Metalar için piyasa, emeğin toplumsal işbölümüyle gelişir; üretken faaliyetlerin birbirinden ayrılması, her birinin ürününü, metaya eşit değerlere dönüştürür."* (Kitap XIII, s. 41).

Asya-Tipi-Üretim-Tarzında meta üretimi, ancak dolaylı olarak ortaya çıkar. Ancak köy topluluklarının ihtiyacından fazlası metaya dönüşür. Bunun da önemli bölümü, öncelikle devlete, *aynî rant* olarak ödenir. Zira,

> *"Rant, nakdî rant halinde, ancak meta üretiminde, özellikle kapitalist üretimde bulunabilir; ve tarımsal üretimin meta üretimi olduğu oranda, yani, tarım dışı üretim bağımsız bir gelişmeye ulaştığı oranda, gelişebilir."* (Kitap XIII, s. 42).

Toprağın mülkiyetini elde tutan hükümdara veya devlete, aynî rant ödendikten sonra, topluluğun ihtiyacından artakalan üretim, paraya çevrilir.

> *"Özellikle dolanımın bebekliğinde, kullanma-değerlerinden artakalan fazla, parayla mübadele edilir. Böylece, altın ve gümüş, kendiliğinden bir fazlanın ve zenginliğin toplumsal ifadesi haline gelir. Geleneksel üretim tarzının, sabit ihtiyaçların sınırlı çerçevesini dolaysız şekilde karşıladığı bu topluluklarda, bu basit gömüleme şekli, sürüp gider."* (Kitap I, s. 174-5).

Kısacası, Asya-Tipi üretimin kendine yeter köy topluluklarında, ürünün bir kısmı piyasada satılarak, karşılığında elde edilen kıymetli madenler gömülenir.

Marx ve Engels için, "Asya-Tipi toplum" kavramının asıl önemi, devletin veya bir sınıfın sömürmesinin, nasıl doğduğunu göstermesiyle ilgilidir[10]; çünkü, iddiaya göre, Asya-Tipinde, devletin kaynağı ve sömürme, özel bir biçim almaktadır. Şöyle ki: Her biri diğerinin benzeri olan bu köy topluluklarının, ortak değil, fakat özdeş çıkarları vardır. Zira, iklim ve toprak şartları, çöller, geniş bir alanda yerleşme, bu ülkelerde sulama sistemlerinin kurulmasını, ulaştırma yollarının yapılmasını gerektirir. Bunlara, köprüler ve tapınakların yapımı, ordunun beslenmesi gibi ihtiyaçlar da ilâve edilebilir. Böyle, kaynağı ekonomik, politik, toplumsal, birtakım çıkarları halka sağlamak olan, bir "işlevler iktidarı" ortaya çıkar; bu görevlerin yerine getirilme gereği, bir hâkim sınıfın seçkinlerine yol açar. Bu işlevlerin yerine getirilmesi, iktidarın sömürmesini ve "despot" niteliğini de açıklar. Toprak mülkiyetinin hükümdar veya devlet elinde olması, vergi biçiminde tahsil edilen aynî rant, sömürmenin Asya-Tipinde aldığı özel biçimdir. Devlet için "angarya" çalışma da, buna eklenmelidir.

Asya-Tipi toplumlarda, köy topluluklarının devlet adına bir azınlık tarafından sömürülmesi, "kolektif" bir sömürme tarzıdır; hükümdarla bunlar arasındaki ilişki, devlete bir çeşit "genel kölelik" niteliği taşır. Eskiçağda köle sahibinin, feodalitede toprak sahibi lordun, kapitalizmde kapitalistin ele geçirdiği artı-ürünü, Asya sisteminde, bir işlevler iktidarı olan devlet veya hükümdar, toplumsal görevleri yerine getiren hâkim sınıf elde eder.

Asya-Tipinde, köy toplulukları yanında, kentler de gelişmiştir:

> *"Kentler, bu köylerin yanında, ancak yerin dış ticarete özellikle elverişli olduğu, ya da devletin başının ve valilerinin gelirlerini (artı-ürünü) emek-fonu olarak sarfettikleri, emekle değiştirdikleri yerlerde kurulur."* (Kapitalizm-öncesi Ekonomi Şekilleri, s. 77).

Ne var ki, köy topluluklarıyla kentler arasında, işbölümü ve mübadeleye dayanan bir tamlaşma olmaz; ancak köy toplulukları, kendi içinde, tarım ve zenaatların bir arada yapılması yoluyla bütünleşebilmiştir. Asya-Tipi toplumlarda, kentler, devletin ele geçirdiği artı-ürünün satışı ve kullanılışıyla ilgili olarak doğar, ortaya çıkar[11]. Ne var ki, toplumun geriliği, yaratılan artı-ürünün de çok büyük olması imkânını yaratmaz. Emeğin düşük verimliliği dolayısıyla, emek-zamanının çok büyük kısmı, kendi geçimlik mallarının tekrar-üretimi için ayrılır; öyleyse, yaratılan artı-ürünün de çok büyük olması mümkün değildir. Bu, birikimin küçüklüğünü, dolayısıyla da, diğer bir üretim tarzına geçişi sağlayacak, bireysel emeği toplumsal emek haline dönüştürecek servet temerküzünün azlığını gösterir.

Bu açıklamaya göre, üretim sürecinin Asya-Tipi toplumdaki özellikleri şöyle özetlenebilir: Toprak mülkiyetine sahip bir üstün otorite adına toprağa tasarruf eden, kendi kendine yeter ve her biri, sadece kendi içinde işbölümünü gerçekleştirebilmiş köy komünleri, toplumun temelini teşkil eder. Bir işlevler iktidarı olan hükümdar veya devletle onu temsil eden hâkim sınıf, sömürme iktidarıdır; artı-ürünü ele geçirir. Ürünün ihtiyaçtan fazlasının devlete rant veya vergi olarak ödenmeyen kısmı, kıymetli maden – altın, gümüş – biçiminde gömülenir. Meta üretimi, meta-para-meta biçimindeki basit dolanım sürecinde, ancak dolaylı olarak, artığın harcanmasıyla ortaya çıkar. Kentler de, bütün toplumda köy-kent arası işbölümünün, mübadele ekonomisinin gelişmesi sonucu değil, dış ticaret gerekleriyle ve hâkim sınıfın, artığı harcamasıyla ilgili olarak doğar. Eskiçağdaki kölelik, feodalite ve kapitalizmden farklı olarak, bu sistemde, bireysel kölelik olmayıp, genelleşmiş kölelik söz konusudur.

B) ASYA-TİPİ TOPLUMUN EVRİM DİNAMİĞİ: GELİŞME TEORİSİ

Bütün kapitalizm-öncesi üretim tarzları içinde, değişmeksizin en uzun süre direnen, Asya-Tipidir[12]. Öyle ki, köy topluluklarından biri, herhangi bir nedenle dağılırsa, yine aynı basit ve kendine yeter üretim yapısı içinde, bir yenisi kurulur; bu topluluklar, aynı basitlik içinde, sürekli kendilerine benzer yeni topluluklar yaratır. Asya toplumlarının bu değişmezliği,

"Pek garip şekilde, Asya devletlerinin dağılıp yeniden kuruluşu, hanedanlardaki sert değişmelerle bir tezat teşkil eder. Toplumun temel iktisadî birimlerinin yapısı, politik alandaki kargaşaların etkisi dışında kalmaktadır." (Kitap II, s. 271).

Bütün kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında, tefecilik, eski üretim tarzını yıkıp, servet temerküzüne yol açacak bir etki yaratıyor olsa da, Asya-tipinde, çok uzun bir süre, sadece iktisadi çöküntü ve politik yozlaşmaya yol açmakla kalabilir[13]. Tefeciliğin varlığı, sağladığı servet temerküzü, diğer bir üretim tarzına geçiş için yeterli değildir; yeni bir üretim tarzına geçmeyi gerçekleştirecek diğer şartlar, burada önemlidir. Eğer bunlar mevcut değilse, tefeciliğin böyle bir rol oynaması mümkün olmayacaktır.

Yukardaki açıklamalara göre, Marx, Asya-Tipi toplumların içsel dinamiğine bağlı bir evrimi olmayacağı kanısındadır. Artı-ürünün devlet veya hükümdar ile hâkim sınıfın eline geçen kısmı bunların tüketimine gidiyorsa, köy toplulukları, ihtiyaçlarından fazlasını piyasada parayla mübadele edip, parayı da kıymetli maden olarak gömülüyorsa, bu toplumlarda, üretim tarzı değişmesine yol açacak birikimin bulunamayacağı açıktır.

Buna karşılık, Marx, Asya-Tipi toplumların, kapitalizmin etkisi altında bozulabileceğini, diğer bir üretim tarzına evrilebileceğini ileri sürer; yani, evrimin, aslında, dışsal etkenlerle yaratılabileceği kanısını taşır. İngiliz yönetiminin Hindistan'da yarattığı değişimi gözleyerek, üretim tarzının ancak dış etkilerle diğer bir üretim tarzına evrilebileceği sonucuna varır. Diğer bir deyişle, evrimin kaynağı fetih, sömürgeliştirme, çeşitli ticarî ilişkilerdir. Bu yollardan Batı kapitalizmine açılan Asya-Tipi toplumlarda, tarım ile zenaat arasındaki işbölümüne dayanan köy komünleri yıkılacak; özel toprak mülkiyeti, kişisel sömürme ve özel mülkiyete dayanan sınıflı toplum yapısı ortaya çıkacaktır.

Gerçekten, Asya sistemindeki toplumlar, 18. yüzyıldan itibaren, ya doğrudan doğruya sömürge olarak, ya da daha gevşek bağımlılık şekilleri altında, Batı'nın etkisi altına girmiştir. Özellikle üretim tekniği, mülkiyet ve sınıf yapısı, devlet yönetimi bakımından, bunları örnek almıştır. Bu toplumların durgunluktan çıkmasını ve daha sonraki evrimini belirleyen, sistemdışı etkiler niteliğindeki bu ilişkiler, Wittfogel'e göre, dört tip altında toplanabilir[14];

1) *Batı'nın hiç müdahale etmediği toplumlar:* Bunlar, istedikleri Batı kurumlarını alıp, istediklerini reddedebilmiştir. Tayland, bu tip ilişkiye örnektir.

2) *Bağımsız toplumlar:* Batı'yla coğrafî ve kültürel yakınlığı olan, fakat, yabancı danışmanlarla politikası etkilenmeyen toplumlara, Çarlık Rusya'sı örnektir.

3) *Bağımlı toplumlar:* Batı'ya karşı, askerî yenilgi sonucu, politik bağımsızlığı tamamıyla kaybeden, tam ve sabit bağımlılık gösteren toplumlar arasında, Meksika, Peru, Endonezya, Hindistan sayılabilir.

4) *Yarı bağımlı toplumlar:* Bunlar, Batı'ya karşı askerî yenilgiye uğramış, fakat, kendi ordularını muhafaza edebilmiştir; bununla beraber, politik kararları dış baskı altında kalmış, içişlerine büyük ölçüde politik ve iktisadî müdahale olmuştur. Sınırlı olmakla beraber, çok yönlü bağımlılık gösteren toplumlara, Osmanlı İmparatorluğu ve Çin örnektir.

Kısacası, Asya sistemindeki toplumların hepsi, Batı ile çeşitli yollardan temasa gelmiştir, etki altında kalarak bozulmuştur. Bu bakımdan, bozulmamış şekliyle, Asya sisteminin bugün dünyanın hiçbir tarafında bulunmadığı söylenebilir. Ne var ki, Asya sisteminin özellikleriyle beraber, maruz kaldığı dış etkiler, bu toplumların evrimini belirlemiştir.

Bu iddiaya göre, Asya-Tipi toplumların evrim dinamiği[15], Batı toplumlarından farklıdır: Birinciler, kendi içlerinde gelişme olanağını yaratamadıkları halde, ikinciler, kendi iç çelişkileriyle, uyuşmazlıklarıyla gelişme yaratabilmektedir. Tabiî, Asya-Tipi toplumlar, dış etkiler altında özel mülkiyete dayanan sınıflı topluma geçtiğinde, evrim kanunu, bu yeni üretim tarzının iç çelişkilerine bağlı olacaktır.

III — ASYA-TİPİ ÜRETİM TARZINDAN EVRİLEN SOSYALİST TOPLUMLARIN YERGİSİ: WITTFOGEL

Nasıl Marx, bir hâkim sınıf ideolojisi dediği Klasik Okulun öğretisini, kapitalizmin aleyhine kullanmışsa, Marx'ın Asya-tipi modeli de, Marksist ideolojiyi benimseyen sosyalist toplumlardaki uygulamayı yermek için, Wittfogel tarafından kullanılmıştır. Wittfogel'in eleştirisine göre, Asya-Tipinden evrilen (eski) SSCB gibi sosyalist toplumlarda, kolektif sömürme biçimi devam etmiştir; sadece, bu kere, sosyalist mülkiyet tarzına dayanmıştır. Asya-Tipi toplumların despot iktidarı, bürokrat yönetici sınıfa dönüşmüştür. Sosyalizm, bu uygulama tarzında, sınıf çatışmasını bürokrat yöneticiler ve halk arasında sürdürmüştür[16].

İzleyen bahiste, Sovyetler Birliği'yle Doğu Avrupa ülkelerindeki merkezî planlamanın, nasıl plancıların ve yöneticilerin tercihlerine kaynak dağılımında geniş bir alan tanıdığını, bireysel tercih alanını sınırladığını açıklayacağız. Wittfogel'in hangi kaynaktan esinlendiği, hatta sistemin halk hareketleriyle yıkıldığı, bu açıklamadan sonra daha iyi anlaşılabilecektir.

XL

SOSYALİST EKONOMİNİN TEORİSİ VEYA DEĞER KANUNLARI

"İktisat bilimi"nin Batı'da en yaygın tanımlamalarından biri, şöyledir: "Kıt kaynakların, insan ihtiyaçlarının tatmini için, almaşık kullanım alanları arasında dağılımını sağlayan toplumsal-iktisadî kurumları ve mekanizmaları inceleyen bilimdir." Bu tanım kabul edilirse, ne Marx-öncesi sosyalistlerin ne – genel amaçlarını ve anahatlarını belirtmesi dışında – Marx'ın, ne de buraya kadar incelediğimiz Marx-sonrası Marksistlerin, bu anlamda, sosyalist ekonominin teorisini kurdukları açıktır[1]. Marx, gelecekte kurulmasını beklediği "düşsel" sosyalist sistemde, kaynak dağılımının nasıl olacağını, emek-değer teorisi yoluyla açıklamıştır. Marx'dan sonra, yine "düşsel" bir sosyalist sistemde, kaynak dağılımının etkinlik şartları Wieser, Pareto gibi Neo-klasiklerce, kendi değer anlayışlarına, yani marjinal tahlile, dayanarak incelenmiştir.

Gerçekte, henüz sosyalist bir ekonominin bulunmadığı dönemde, bu konuya yönelen düşünürlerin, "düşsel" sosyalist sistemle uğraşmaları çok olağandır. Fakat, 1917'de, Çarlık Rusya'sı yerine Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kurulduktan sonra da, iktisatçıların, bu konuya yaklaşımı değişmedi. Polonyalı Marksist O. Lange ve refah teorisinden sosyalizmin ekonomi teorisine yaklaşan iktisatçılar, yine, "düşsel" sosyalist sistemin etkinlik şartlarını araştırmaya devam ettiler. Etkinlik şartlarıyla ilgili araştırmalar, kurumsal yapısı farklı sosyalist sistemleri kapsayacak genişlikte oldu. Ne var ki, ister Pareto ve Barone'nin merkezî planla yönetilen kolektivist sistemleri olsun, ister Lange ve refah teorisinden esinlenenlerin kurduğu, merkezîleşmemiş karar mekanizmasına dayanan piyasa sosyalizmi modeli olsun, kapitalizmin tam rekabet modelinden farklı sonuçlara varmadı. "Düşsel" sosyalist sistemde etkinliğin şartları, yine, tam rekabet modeli içinde çözümlendi. Sistemin etkin olabileceğini ileri süren bu düşünürlere karşı, etkin olamayacağını savunan von Mises ve Hayek gibi, Neo-klasikler vardır. Böylece, iktisatta, "düşsel" sosyalist sistemin kendi içinde, etki-tepki süreciyle evrilen teorisi türemiştir.

1917'den sonra ise, Sovyet Rusya dışında birçok ülke sosyalist sisteme geçmiş, "gerçekte" sosyalist sistem varolmuştur. "Düşsel" sosyalist sistem için kurulan ekonomi teorisiyle, "gerçekte" bulunan sosyalist sistemin[2] ekonomi teorisi arasında benzerlik var mıdır? Farklar nereden doğmaktadır?

"Gerçekte" bulunan sosyalist sistemin, (eski) SSCB ve Doğu Avrupa ülkelerindeki uygulamada, kaynak dağılımını belirleyen değer kanunları (veya ekonomi teorisi),

farklı aşamalar gösteren bir evrim süreci geçirmiştir. İlk aşama, kapitalizmin ekonomi teorisiyle en ufak benzerlik bulunmayan, piyasa ekonomisi kanunlarının işlemediği bir dönemdir. Gerek (eski) SSCB'deki bu ilk aşamada, gerek onu izleyen Stalin döneminde, bir yandan yürürlükteki uygulamayı haklı gösteren "ideolojik" nitelikte teorik sistemler kurulmuştur; bir yandan da, Novozilov, Kantorovich gibi Sovyet matematik iktisatçıları, bu uygulamaya karşı, "piyasa ekonomisi şartları"na benzer modelleri tepki olarak çıkarmıştır[3]. Daha sonraki uygulamada, Liberman reformları firma düzeyinde çok kayıtlayıcı şartlar altında kârlılığı, etkinlik kıstası olarak almış, makro düzeyde kaynak dağılımını ise, piyasa kanunları dışında bırakmak yoluyla, âdeta, "uzlaştırma" yoluna gitmiştir. Bu reformlardan sonra, daha önceki dönemlerde, çağı gelmemiş fikirleri dile getiren bütün düşünürler gibi, etkisiz kalan Sovyet Matematik Okulu ön plana çıkmıştır. Bu Okul mensuplarının çalışmaları, uygulamayı yansıtmaz; ancak, bilim olmak yolunda evrilen iktisat teorisi açısından, önemli noktaları ortaya koyar. Buna göre, benimsenen değer teorisi, ister marjinalizm ister emek-değer teorisi olsun, ekonomide etkin veya optimal kaynak dağılımını sağlayacak, evrensel olarak geçerli, matematiksel teknikler bulunabilir. Bu bakımdan, "iktisat öğretileri"nden "bilimsel iktisat"a geçmekte, bu çalışmalar, önemli bir aşamadır.

Bu evrim sürecinde son aşama, Gorbaçov'un 1985'de yürürlüğe koyduğu *glasnost* ve *perestroika* programıdır. SSCB tipi komünist sistemin reformlarla demokrasiye ve piyasa ekonomisine geçmesini hedeflemiştir. Ancak, varolan yapı ile bu hedef gerçekleştirilememiştir. Sonuç, SSCB'nin dağılması, Doğu Avrupa'nın bağımsızlaşması ve ortaya çıkan bir dizi yeni devletin kapitalizmi seçmesidir. Oysa, bugüne kadar hiç kimse sosyalizmden kapitalizme geçişin teorisini kurmayı düşünmemiştir.

I — "DÜŞSEL" BİR SOSYALİST EKONOMİNİN TEORİSİ

A) KAPİTALİST VE SOSYALİST SİSTEMDE İKTİSADÎ HESAPLAMA VE ETKİNLİK ŞARTLARININ ÖZDEŞLİĞİ: WIESER, PARETO, BARONE

Marx, kapitalizmin geleceğini, sosyalist sisteme geçişte görmüştü; değer kanunlarının işleyişi dolayısıyla, sosyalist sistemin, kapitalizmden daha etkin olacağını iddia etmişti. Marx'dan sonra, aynı konuyla ilgilenen Neo-klasikler ise, sosyalist sistemde etkinliği, kendi değer kanunları, yani, marjinal fayda teorisi çerçevesinde araştırmıştı. Bunlardan Wieser, konuyla ilk ilgilenen olmuştu. Buna göre, toplumda tatmini maksimumlaştırmak amacıyla almaşık kullanış alanları arasında kıt kaynakların dağılımı sorunu, iktisadî sistem ne olursa olsun, her toplum için geçerlidir; dolayısıyla, genel bir iktisat teorisinin kurulması gerekir. Emek-değer teorisinin kaynak dağılımı bakımından yetersizliğini ileri süren Wieser, "alternatif maliyet" kavramını geliştirmişti. Buna göre sosyalist ekonomiyi yönetenler, alternatif maliyete dayanarak kaynak dağılımını gerçekleştirecekti; piyasa, iktisadî hesaplamanın oluştuğu alan olacaktı. Wieser, "tabiî değer"in, ancak, gelir bölüşümünün eşitlendiği komünist toplum için geçerli olduğunu söylüyordu.

Pareto ve Barone, teorik planda, (sosyalist) kolektivist ekonominin mümkün, etkin, akılcı olabileceğini göstermek bakımından, öncü sayılabilirler[4]. Pareto, daha önce

açıkladığımız gibi, kapitalizm için kurulan genel iktisat ilkelerinin, kolektivist ekonomiye de uygulanabileceği kanısındaydı; "rakip amaçlar arasında dağılımı gereken kıt kaynaklar" meselesinin maksimum tatmini sağlayacak çözümünün, her toplum için geçerli kanunları olduğunu göstermişti. İktisatçının, nihaî toplumsal amaçlarla ilgilenmediğini söyleyerek, gelirin, "uygun görülen bir ilkeye göre" bölüştürülebileceğini kabul etmişti; kaynak dağılımının, toplumda maksimum tatmini hangi şartlarda sağlayacağını, bu varsayım altında araştırmıştı. Vardığı sonuç, (dıştan yarar ve kayıpların, ne üretimi ne de tüketimi etkilediği) statik tam rekabet şartlarında, bütün marjinal eşitliklerin gerçekleşmesinin, toplumda optimal kaynak dağılımını gerçekleştirdiğiydi. Pareto, emek-değer teorisini reddetmekle beraber, kolektivist ekonominin etkin olabileceğini kabul etmişti;

> *"Marx'ın teorilerinin, mantık ve deneyler yoluyla reddedilmesi, kolektivizmin yerilmesine götürmez."*[5]

diyordu. Sosyalizmde karşılaşılabilecek yönetimsel-toplumsal sorunların, "iktisat dışı" olduğu, sosyalizm lehindeki iktisadî iddiaları zayıflatmayacağı kanısındaydı. Uygulamada, Pareto, sosyalist ekonominin değil, Mussolini İtalya'sının teorisyeni oldu. İktisadî planlarla, piyasa ekonomisi kuralları dışında kaynak dağılımını gerçekleştiren bir kamu kesimi yaratıldı; büyük sanayi de dahil olmak üzere, özel kesim, her alanda devletin sıkı müdahaleciliğine tâbi tutuldu. İtalya, 1920'lerin başından 1940'lara kadar, kaynak dağılımında, kolektivist ekonomi özelliklerini taşıdı.

Barone, "Pareto'gil optimum" şartlarını, kolektivist toplumda üretim planlamasına uygulanacak şekilde geliştirdi[6]. Walras'ın, serbest rekabet düzeni varsayan genel denge denklemlerine benzer denklemleri, sosyalist ekonomi için kurdu. Walras'gil sistemde, bütün denklemlerin çözümü, hem üretim hem bölüşüm için çözüm veriyordu. Oysa, Barone'nin sisteminde, "bölüşüm" sorununun önceden çözülmüş olması gerekiyordu. Bölüşüm sürecinde dağıtılan satınalma gücü, emek ve tasarrufların dağılımı yoluyla, arz ve talep denklemlerinin temelini teşkil ediyordu. Yatırım kararları ise, "merkezî otorite" tarafından belirleniyordu.

Sosyalist ekonominin denge şartları için gerekli denklemlerin verileri, mevcut kapital, üretim kapasitesiyle katsayıları ve tüketici tercihleri hakkında bilgiyi gerektiriyordu[7]. Barone, dört denklem takımı geliştirdi: a) Üretimin fiziksel temeliyle ilgili denklemler; b) Yeni kapital teçhizatıyla ilgili denklemler; c) Mal ve hizmetlerin nihaî maliyetini, üretim girdileri fiyatlarına eşitleyen denklemler; d) Üretim maliyetini, nihaî malların fiyatı artı yeni kapital eşyasının hizmetlerinin maliyetine eşitleyen denklemler. Üretim için bir iktisadî model olarak bu dört denklem takımı veri iken, sosyalist bakanlık, serbest piyasa kadar etkinlikle, bu denklemleri çözebilirdi.

Barone'nin modelinde, bireyler, tüketim malları arasında tercihte serbest bırakılıyordu; sosyalist bakanlık "refahı maksimumlaştırma" amacına göre, denklemlerini çözüyordu. Bu da, herkesi, varolan durumunda tatmin etmek üzere, üretimin belirlenmiş, yani, sosyalist ekonominin dengeye erişmiş olmasını gerektiriyordu. Üretim maliyetini minimumlaştıran üretim değerinde, sosyalist ekonominin dengesi belirlenmiş

oluyordu. Böylece, Barone, serbest (veya tam) rekabet düzenindeki kapitalist ekonomiyle kolektivist ekonomi arasında, *optimal üretim şartları* bakımından, hiçbir fark olmadığını gösteriyordu. Sadece, sosyalist ekonomide bölüşümün üretimden önce belirlenmesi gerekiyordu; yani, üretim dengesi, toplumdaki gelir bölüşümüne dayanıyordu. Net kapital yatırımının Üretim Bakanlığınca sağlanması için de, dağıtılacak gelirden belirli bir miktarı indirmesi, bunu yatırıma yöneltmesi gerekiyordu.

Barone, henüz bilgisayarların veya elektronik hesap makinesinin bulunmadığı çağında, denklemlerinin kolayca hesaplanamayacağı kanısındaydı. Buna rağmen, tahlilî bakımından hiçbir mesele olmadığını, sosyalist sistemin gerçekleşebileceğini, etkin olabileceğini belirtiyordu. Serbest (veya tam) rekabet kapitalizminde piyasanın çözmesi gereken denklemlerle, kolektivist sistemde, Bakanlığın çözmesi gereken denklemler arasında fark olmadığı sonucunda da, Pareto ile birleşiyordu[8].

Neo-klasiklerin bir kısmı, iktisadî tahlil için ne tarih, ne de sosyoloji gerektiği savından hareket ederek, iktisat biliminin konusunu, "kaynak dağılımı ve etkinlik" sorununun incelenmesine inhisar ettirmişti. Toplumların kurumsal yapısından bağımsız olarak, "optimal kaynak dağılımı" sorununun çözümlenebileceğine inanmışlardı. Bu inançlarını ispatlamak için, kapitalizm, sosyalizm gibi iktisadî sistemlerden soyutlaştırılmış, evrensel geçerliği olan kanunları bulmaya çalışıyorlardı. "Saf iktisat teorisi"nin her topluma uygulanabileceği, değer, maliyet, getiri gibi meselelerin farklı olamayacağı iddialarını ispatlamak için de, "düşsel" sosyalist sistemi incelediler. İncelemeleri, sosyalist ekonominin kaynak dağılımı ve dengesiyle ilgili, mantıkî tutarlı bir teoriyi geliştirmelerine kaynaklık etmiştir.

B) SOSYALİST EKONOMİDE İKTİSADÎ HESAPLAMANIN İMKÂNSIZLIĞI: MISES, HAYEK

Pareto ve Barone, sosyalist ekonomide, teorik olarak, iktisadî hesaplamanın mümkün; ve sosyalist sistemin serbest (tam) rekabet düzeni kadar etkin olabileceğini göstermişlerdi. Oysa, Avusturya Okulunun en "bağnaz-liberal" temsilcileri von Mises ve onu izleyerek F.A. Hayek, sırasıyla 1920 ve 1930'larda, sosyalist sistemde iktisadî hesaplamanın olanaksızlığı veya yetersizliği üzerinde durdular.

Von Mises, bu dünyadaki bütün kötülüklerin kaynağının devletçilik olduğu kanısındaydı. İktisatta matematiksel yöntemi de, sosyalist sistemde iktisadî hesaplamanın gerçekleşebileceğini gösterdiği için reddetmişti. Sosyalist sistemde hesaplama karşısında tutumu, ideolojikti. İddiası şöyle özetlenebilir[9]:

Sosyalist sistemde toprak, kapital eşyası gibi üretim araçları kolektifleştirildiği için, bunların fiyatlarının teşekkül edebileceği bir piyasa yoktur. Oysa, iktisadî hesaplama, fiyatlarının bilinmesini gerektirir. Merkezî Plan Bürosu üretim tekniğini, bugünkü ve gelecekteki tüketim malları için tercih sıralamasını bilse de, üretim girdileri için piyasa olmadığına göre, bunların fiyatları bulunamaz; öyleyse, ne üretim girdileri dağılımının etkin olması ne tüketici talebinin bilinmesi mümkün olur. Bu halde, iktisadî faaliyet, tam kargaşa içine düşer; kaynaklar ziyan edilir. Piyasa mevcut değilse, toplam ürünü

girdiler arasında paylaştırmak da mümkün değildir; piyasa fiyatları yoksa, atıf yoluyla girdi fiyatları tespit edilemez. Sosyalist ekonomide, para *numéraire* olarak kullanılabilir; tüketim malları için bir piyasa mevcut olabilir. Fakat, ne girdi fiyatları ne de, dolayısıyla, maliyet yapısı saptanabilir. Sosyalizm, "mantık düzeyinde" veya teorik planda dahi, etkin bir sistem olamaz.

Von Mises, belki de her şeyden fazla, iktisadî düşünce tarihine bu iddiasıyla girmiştir. Kendisini aynı yolda izleyen Hayek, meseleyi biraz daha ustalıkla ele almış, kapitalizm-sosyalizm tartışmalarının temelini "etkinlik" meselesinin oluşturduğunu anlamış, eleştirisini buna dayandırmıştır[10]. Hayek'e göre, kolektivist ekonomide, akılcı iktisadî hesaplama mantıken mümkün olsa da, bunu, uygulamada gerçekleştirmek mümkün değildir. Çünkü, teorik olarak, atıf yoluyla üretim girdileri değerlendirilebilir; fakat, üretim araçlarında özel mülkiyet bir kere ortadan kalktığında, uygulamada, atıf yoluyla bunu gerçekleştirme yolu da ortadan kalkmış olacaktır. "Refah teorisi"ne dayanarak kurulan sosyalist ekonomi modellerini ise, Hayek, toptan reddeder. Kanısınca, etkin kaynak dağılımı, ancak kapitalizmde piyasa fiyatlarıyla gerçekleştirilebilir[11].

Hayek, kendi tezine yöneltilen eleştiriler karşısında, daha sonra bu iddialarını biraz gevşetmiştir. Buna göre, sosyalist sistemde planlama mümkün olsa da, başarılı planlama mümkün olamaz. Sosyalist ekonomide üretim durmaz, bütün üretim kaynakları kullanılabilir. Ne var ki, aynı üretim kaynakları miktarı ve üretim tekniğiyle, sosyalizmde üretim, kapitalizmden daha az olur. Çünkü, sistemin etkinliği düşüktür; piyasa mekanizmasının çözdüğü binlerce denklemi insan kafasının çözmesi olanaklı değildir.

Kısacası, Mises-Hayek tezi, üretim girdileri mübadelesinin bulunmadığı kolektivist ekonominin etkin olamayacağı ilkesine dayanır; *"ideal"* tam rekabet kapitalizmiyle sosyalist ekonomi modeli arasında özdeşlik kurulabileceğini reddeder; hattâ, sosyalizmin, gerçekte "varolabilecek" bir sistem olduğunu dahi kabul etmez.

C) MISES-HAYEK TEZİNİN REDDİ: TAYLOR, LANGE

Mises-Hayek iddiasına cevap, gerçekte, daha önceki çalışmalarda, Pareto ve Barone'de bulunmaktaydı. Bununla beraber, 1928'de refah teorisinden sosyalizmin ekonomi teorisine yaklaşan Fred M. Taylor'dan yeni bir cevap geldi[12]; bunu, O. Lange'nin "Sosyalizmin Ekonomi Teorisi" (1936) izledi[13]. Bu tarihten itibaren, özellikle, refah teorisinden sosyalizmin ekonomi teorisine yaklaşan İngiliz iktisatçıları –H. L. Dickinson, A. C. Pigou, A. Lerner, E. F. M. Durbin gibi– ve Schumpeter, *Mises-Hayek tezi*'nin doğru olmadığını ispatlamaya yöneldi. Bu çalışmaların ortak özelliği, teorik olarak, sosyalist sistemde iktisadî hesaplamanın mümkün; ve sosyalizmin, kapitalizm kadar veya bundan daha etkin bir sistem olabileceğini göstermeleridir.

1) Tam Rekabet Modeli ve Piyasa Sosyalizmi:

Sosyalist ekonomide çözülmesi gereken başlıca iki mesele vardır: a) Tüketicilerin hangi malları satınalacakları sosyalist ekonominin yöneticilerince belirlenerek, tüketicilere

kabul mü ettirilecektir? Yoksa, tüketicinin seçme egemenliğini varsayan kapitalizmin modelinde olduğu gibi, bunu, tüketiciler mi yöneticilere kabul ettirecektir? Yani, tüketicinin, piyasada serbest seçme hakkı olacak mıdır? b) Kaynakların, etkin bir dağılımı nasıl sağlanacaktır?

Taylor, Lange ve refah teorisinden sosyalizmin ekonomi teorisine yaklaşan düşünürler, tüketici özgürlüğünü amaçlayan bir model kurdular. Bu modeldeki sosyalist ekonomide, yöneticiler, tüketicilerin hangi malları tüketeceğini belirlemez; tüketicilere, mal piyasasında seçme özgürlüğü tanınmıştır; bireylerin iş seçme özgürlüğü de vardır.

Kaynakların etkin dağılımına gelince: Burada mesele, kıt kaynakların iktisadî kullanımıdır; kaynak israfının önlenerek, kaynaklar ve üretim tekniği veri iken, halkın yaşama düzeyinin düşmesine yer bırakılmamasıdır. Bunun için ne yapılabilir? Piyasa sosyalizmi modeli, bu sorunu, şöyle çözer:

Tam rekabet şartlarında her firma, kârı maksimumlaştırmak için maliyeti minimum yapma ve ürünün satış fiyatını, maliyet masrafına yaklaştırma eğilimindedir. Kaynakların en iktisadî kullanımını sağlayan tam rekabet piyasa düzeni, öyleyse, piyasa sosyalizmi modelinde taklit edilmelidir. Sosyalist ekonomide, üretim araçları mülkiyetinin kamulaştırılması dolayısıyla üretim malları piyasasının olmayışı ise, akılcı hesaplamayı önleyen bir etken değildir. Çünkü, yordamlama yöntemiyle varılacak muhasebe fiyatları, bu iktisatçılara göre, iktisadî bakımdan, tam rekabet piyasa düzenindekiler kadar sağlamdır.

2) Yordamlama Yöntemiyle Muhasebe Fiyatlarının Bulunması:

Barone, zikredilen makalesinde, daha 1908'de, sosyalist ekonomide kaynakların etkin dağılımı için gerekli hesaplamaların, yordamlama yöntemiyle yapılabileceğini belirtmekle beraber, bunun nasıl uygulanacağını göstermemişti. Bunu, Taylor yapmıştır; sorunu şöyle çözmüştür:

Her temel girdinin nispî önemi, üretimine girdiği çok sayıdaki malların nispî önem derecesinden doğar. Bunu bulabilmek için, her girdiye, Merkezî Plan Dairesince, geçici bir nakdî değer atfedilir. Fabrika yöneticileri, kendilerine bildirilen bu geçici değerleri – sanki mutlak olarak doğruymuş gibi – girdi birleşimi için gösterge diye kullanır. Eğer herhangi bir girdiye, arz-talep dengesi için gerekenden yüksek değer atfedilmişse, yöneticiler, bunu, gerektiğinden daha iktisadî kullanırlar; bunun için, üretim dönemi sonunda, elde bir fazla kalır. Eğer daha düşük değer atfedilmişse, girdi israf edileceği için, dönem sonunda, bir açık ortaya çıkar. Böylece, yordamlama yoluyla, sonunda her bir üretim girdisi için doğru muhasebe fiyatları elde edilebilir.

Lange'nin yaklaşımı, Taylor'unkine çok yakındır. Buna göre, sosyalist ekonomide muhasebe fiyatlarının belirlenmesinde, yordamlama yöntemi, rekabet fiyatlarını verir; doğru muhasebe fiyatlarının bulunması için, ne matematik bilgisine ne arz-talep mekanizması hakkında bilgiye ihtiyaç vardır. Doğru muhasebe fiyatları, bir mal veya hizmetin fiyatını, eğer o mal veya hizmet için talep arzdan büyükse, yükseltmek; veya arz talepten büyükse düşürmek yoluyla bulunabilir; deneme-hata yoluyla, talep-arz dengesi sağlanıncaya dek, bu işlem devam ettirilir. Sosyalist ekonomideki yordamlama yönte-

mi, kapitalist ekonomiyle aynı şartlar altında kullanılabilir. Şöyle ki: Tam rekabet kapitalizminde bu yöntem, fiyatların veri, bir *parametre* olma işlevine dayanır. Tek tek firmalar için veri olan fiyatlar, piyasada, tüm bireylerin kararları sonucu teşekkül eder. Fiyatların bu işlevine bağlı kalınırsa, sosyalizmde de, tam rekabet kapitalizminde olduğu kadar, nesnel (objektif) ve iktisadî etkinliği sahip bir fiyat yapısı elde edilir. Sosyalist ekonomide fabrika yöneticileri, tıpkı tam rekabet düzenindeki girişimciler gibi, fiyatları veri kabul etmelidir. Lange'ye göre, sosyalist ekonomide Merkezî Plan Dairesi, kapitalist tam rekabet düzenindeki piyasanın yerini almıştır. Merkezî Plan Dairesi, üretim kaynaklarının etkin dağılımını, muhasebe fiyatlarını yordamlama yöntemiyle saptayarak sağlar. Muhasebe fiyatlarının bir *parametre* olarak kullanımı yoluyla ortalama maliyetlerin minimumlaştırılması ve marjinal maliyet-fiyat eşitliği, tam rekabet kapitalizminde olduğu gibi, sosyalizmde de kaynakların en iktisadî kullanımını sağlar.

Mises'in, sosyalist ekonomide kaynakların etkin dağılımının imkânsız olduğu iddiası, Lange'ye göre, fiyatların iki yönlü niteliğini karıştırmasından ileri gelir: a) Fiyatlar, malların mübadele oranını gösterir, b) Fiyatlar, aynı zamanda, daha geniş bir anlamda, "karşılığında almaşıkların önerildiği şartlar"dır. Üretim malları için piyasa olmayışı, bu ikinci anlamda fiyatların, yani muhasebe fiyatlarının elde edilmesine engel değildir. Dolayısıyla, Lange'ye göre, Mises'in iddiası önemini yitirmektedir.

3) Sosyalist Ekonominin Kapitalist Ekonomiye Oranla Fayda ve Sakıncaları:

Yukarda kısaca anahatları belirtilen piyasa sosyalizmi modeli, kapitalist sistemdeki tam rekabet düzenini taklit ettiğine göre, sosyalist ekonomiye geçiş için neden nedir? Lange, bunun için başlıca iki neden ileri sürmektedir: Bir kere, kapitalizmde gelir bölüşümü – üretim araçları mülkiyetinden etkilendiği için – çok eşitsizdir. Bu, gelirin marjinal faydasının, bireyler arasında, çok farklı olduğunu gösterir. Bundan ötürü, tüketicilerin herhangi bir mal için ödemeye hazır oldukları talep fiyatı, ihtiyaçların nispî önemini yansıtmaz[14]. Gerçekte, kapitalist ekonomide talep fiyatları, yüksek gelirli azınlığın ihtiyaçlarını ve tercihlerini yansıtır. Gelir bölüşümünün çok eşitsiz olduğu durumda tam rekabet şartlarında kaynak dağılımı, toplumsal refahı maksimum yapamaz[15].

Gelirin, toplumsal refahı maksimum yapacak şekilde bölüşülüyor olabilmesi için, iki şartın gerçekleşmesi gerekir: a) Talep fiyatları, bütün tüketiciler için eşit zorunluktaki ihtiyacı temsil etmelidir. Bütün bireyler için gelirin marjinal fayda fonksiyonunu aynı kabul edersek, bu, gelir bölüşümünün eşit olmasını gerektirir; b) Emeğin çeşitli iş alanları arasında dağılımında, marjinal değer verimi, işin marjinal zahmetine eşit olmalıdır. Bu ise, eşit olmayan gelir dağılımı gerektirebilir. Fakat, bir koşula göre gelir bölüşümünün eşit, diğerine göre eşitsiz olmasının gerekmesi, Lange'ye göre, sosyalist düzende önemli değildir; çünkü, bedelsiz sağlanan kolektif malların çokluğu, bölüşüm eşitsizliğinin önemini azaltır. Kapitalist düzende ise, gelir bölüşümü, daima zenginler lehine bir hata payı taşır.

İkincisi, sosyalist ekonomi, özel girişime özgü israfı önler; konjonktür dalgalarını giderebilir; arz-talep dengesini sağlayacak fiyatlara, daha kısa süreler içinde varabilir; sistemin bir tarafında yapılan hataların, bütün sisteme yayılmasını önleyebilir.

Lange için, Mises'in ileri sürdüğü etkin kaynak dağılımının imkânsızlığından doğan iktisadî mesele gerçek olmasa da, kendisi, sosyalist ekonominin başlıca iki sakıncasına değinmektedir: Bunlardan biri, sermaye birikim oranının, tüketici tercihleriyle değil de, Merkezî Plan Dairesinin keyfî kararlarıyla belirlenmesidir. Bu, kanısınca, toplumsal refahta bir azalma nedeni sayılamaz. Şöyle ki:

Biriken sermayenin kullanılması karşılığında, faiz alınır; sosyalist ekonomide kapitalist ekonomideki gibi faiz olsa da[16], bu faiz haddi, birincide, tüketici tercihlerine göre belirlenmez. Nedeni, kapitalin kamu mülkiyetinde olması ve tasarruf haddinin, Merkezî Plan Dairesince tespit edilmesidir. Ancak, kapitalizmde tüketici tercihlerini yansıtan faiz haddinin, Merkezî Plan Dairesinin tespit ettiğine üstünlüğünü kabul etmek için bir neden yoktur. Çünkü, kısa dönemde, kapital miktarı veridir ve faiz haddi, her iki sistemde de, kapital talebini arza eşitleyecek düzeyde belirlenir. Fark, uzun dönemde ortaya çıkar: Sosyalist ekonomide, uzun dönem faiz haddi, Merkezî Plan Dairesince keyfî olarak saptanır. Ne var ki, kapitalizmde tüketici tercihlerini yansıtan faiz haddinin, daha üstün olduğu iddia edilemez: Bir kere, kapitalizmde tasarruf oranı, eşitsiz gelir bölüşümünün etkisi altındadır; ikincisi, tasarlanan tasarrufa eşit yatırım yapılmadığı zaman ortaya çıkan gelir değişmeleri, gerçekleşen tasarrufun tasarlanan tasarruftan farklı olmasına yol açar.

Lange'ye göre, sosyalist ekonominin ikinci sakıncası, toplumsal sorun yaratan, bürokrasidir. İktisadî hayatın bürokratik yönetimi, sosyalist ekonominin en büyük tehlikesidir. Fakat, aynı tehlikeye, bugün kapitalist ekonomi de maruzdur. Tekelci sermaye şirketlerinin – rekabet şartları altındaki firmanın yönetici-girişimcisi yerine – teknik bürokratlar olan yöneticileri, sosyalist yöneticilerle karşılaştırılmalıdır. Bundan ötürü, kanısınca, sosyalizmin bu sakıncası da önemsenemez; çünkü, kapitalizm de aynı olguyla karşılaşmaktadır.

Üretim araçlarının özel mülkiyeti ve özel girişim, iktisadî gelişmeyi, teknik ilerlemeyi engelliyorsa, Lange'ye göre, tek çıkar yol, sosyalist ekonomiye geçiştir[17].

D) DİĞER GÖRÜŞLER: LITTLE, SCHUMPETER, DURBIN

Piyasa sosyalizmi modeli, Marksist ifadelerden kaçınmak isteyen, daha önce isimlerini belirttiğimiz, İngiliz iktisatçılarına çok "sempatik" gelmiştir; küçük farklarla, bunların birçoğu tarafından da benimsenmiştir. Fakat, bu model, bir kısmınca da çok eleştirilmiştir.

Refah teorisinden yaklaşımla kurulan bu modele karşı, bir eleştiri, iktisadî niteliktedir: Nedeni bölünmezlikler, dıştan yarar ve kayıplar, türdeş olmayan ürün vb. nedenlerle (marjinal maliyet = fiyat) ilkesinin, ancak çok sınırlı alanlarda uygulanabilmesidir. Little'ın "Refah Teorisinin Bir Eleştirisi"[18], *Pareto optimal şartları*'nın gerçekleştirilmesinin ne kadar güç (veya imkânsız) olduğunu gösterir; piyasa sosyalizmi modelinin teorik geçerliği olsa da, uygulama olanaklarını şüpheyle karşılamaya götürür.

Schumpeter ise, gerçekte varolan "tekel kapitalizmi"yle karşılaştırarak, sosyalist sistemin, iktisadî bakımdan etkin olabileceği kanısındadır. Hattâ, birçok nedenle, top-

lumsal refah düzeyini kapitalizmden daha fazla yükseltebileceğini ileri sürer[19]. Fakat, Schumpeter de Lange gibi, bürokrasiyi, sosyalist ekonomi için, tekeller kapitalizminde olduğu kadar tehlikeli sayar; sosyalizmin, "dolu mideden daha başka bir şey", olduğunu söyler. Buna göre, sosyalizm, yeni bir insan tipi yaratılmasını gerektirir; fakat, bunun yaratılmasında da iktisadın pek az rolü olabilir. Sosyalizmin, yeni bir insan tipiyle belireceği görüşü, Marx'da da yer almıştır.

Sosyalist ekonomide kaynak dağılımında marjinal ilkelerden ayrılan Durbin'in, "İktisadî Planlamanın Sorunları" başlıklı eserine de değinmek gerekir[20]. Durbin, sosyalist iktisadî planlamayı, marjinal değil de, ortalama maliyete dayandırmayı önerir; nedeni, bu göstergeyi uygulamanın, azalan maliyetle çalışan üretim faaliyetlerinin varlığı dolayısıyla, daha akılcı ve kolay olmasıdır. Böylece, azalan maliyetle çalışan sanayilerin, marjinal maliyet = fiyat ilkesi uygulandığında katlanacakları zararların, genel bir sübvansiyonla karşılanması gereği ortadan kalkar; ortalama maliyetin karşılanması, fabrika yöneticilerine, piyasa değişmeleri karşısında daha serbestçe davranma olanağını verir; marjinal ilke uygulandığında gerekecek olan "vergi-sübvansiyon" politikasına ihtiyaç kalmaz.

E) TARTIŞMALARDAN ÇIKAN SONUÇ

Teorik tartışmalardan ortaya çıkan sonuç şudur: Sosyalizmin ekonomi teorisinin kurulamayacağı veya sosyalist sistemde iktisadî hesaplamanın yapılamayacağı iddialarına, karşıt iddialar artık vardır. Mesele, ya sosyalizmin iktisadî olmayan davaları – bürokrasi, yeni tip insan gibi – ya da marjinal ilke veya ortalama maliyete göre fiyatlamanın daha uygunluğu tartışmasına dönüşmüştür.

İkinci sonuç, "düşsel" bir sosyalist ekonomide optimal kaynak dağılımının, "tam rekabet modeli"nden yararlanabileceği, bu modeli taklit edebileceği savıdır. Bu sav, evrensel olarak geçerli iktisat teorisinin kurulmasında önemli bir adımdır. Ancak aşağıda görüleceği gibi, geçmişteki sosyalist ekonomiler – hiç olmazsa Sovyet-tipi[21] sosyalist ekonomiler – bu modellere hiç uymamıştır; bu modeller, gerçekte varolan şartlarıyla kapitalizmi açıklıyor olmaktan ne kadar uzak kalıyorsa, sosyalizmi açıklamaktan da, aynı ölçüde uzak kalmıştır. Kaynak dağılımında iktisadî sistemlerarası özdeşlik, ancak, her iki sistemin de somut şartlarını, kurumlarını ihmal eden, soyut bir model için söz konusu olabilmektedir.

II — GERÇEKTEKİ SOSYALİST SİSTEMİN EKONOMİ TEORİSİ

Yukarda anahatları belirtilen soyut plandaki özdeşliğe karşılık, "Sovyet ve Batı iktisadı arasındaki karşıtlık"ı ve Sovyet-tipi sosyalist ekonominin teorisinin henüz kurulmamış olduğunu, 1940'larda, Zauberman şöyle açıklamaktadır:

> *"İktisadî yayınlarda Doğu-Batı sınırını geçen bir okuyucu, alışılagelen meslekî çıkınının büyük kısmını geride bırakmak zorundadır. Alıştığı tahlil araçlarının çoğunun, ya hiçbir işe yaramadığını ya da pek az işe yaradığını görecektir... Bu, Batılı okuyucu için pek şaşırtıcı olmamalıdır. Asıl şaşırtıcı olan, Sovyet modelinin kendisi*

üzerine yapılan tahlilî çalışmaların kıtlığıdır. Bu model, hâlâ, kendi Genel Teorisini beklemektedir."[22]

Zauberman'ın belirttiği bu iki olgu, yani, iki iktisadî sistemin kurumsal şartlarındaki farklar dolayısıyla, kullanılan tahlil araçlarının tamamıyla farklı olması ve Sovyet-tipi sosyalist ekonominin işleyişini açıklayan bir genel teoriden yoksunluğu, 1960'ların başına kadar devam etmiştir. İktisadî düşüncenin evrimini, *tarihsel* olarak, zaman dönemleri itibarıyla sınıflandırmak, çok yapay ve yetersiz olmakla beraber, (eski) SSCB'de, iktisadî düşüncenin evriminde şu aşamalar gözlenmektedir: a) Sosyalist ekonomide nesnel iktisat kanunları bulunmadığı, bu kanunların, ancak, kapitalist ekonomilerde geçerli olduğu savıyla, sosyalist ekonominin teorisi üzerinde hiç durulmadığı 1920'ler; b) Stalin'in, değer kanunlarının sosyalist ekonomide de geçerli olduğunu kabul etmesi üzerine, sosyalist ekonominin "emek-değer teorisi" ilkelerine göre işlediğinin kabul edildiği dönem; iktisat yayınları, bu dönemde, uygulamayı, emek-değer teorisi çerçevesinde haklı göstermeye çalışan salt ideolojik bir nitelik taşımıştır; c) 1956'dan sonra başlayan değişmede, matematiksel tahlil tekniklerinin açıkça kabulü; faiz hesaplamasının yatırım projelerine açıkça girmesi; marjinal kavramlara benzer kavramların, yayınlarda kullanılmaya başlaması. 1960 başından itibaren yayınlarda gözlenen bu değişme, Sovyet-tipi ekonomilerde "piyasa ekonomisi şartları"na daha fazla yaklaşmayı sağlayan evrim sürecine paralel gitmiştir.

Aşağıdaki açıklamalarda, (a) altındaki dönem ihmal edilecektir. Çünkü, bu dönemde, iktisat, planın uygulama meseleleriyle ilgili açıklamalardan ibarettir. Bu dönem için, sadece, iktisat teorisi açısından önemli gördüğümüz düşünce akımına değinilecektir. (b) ve (c) altındaki dönemleri ise, Batılı Marksistler (Dobb, Baran) ve Rus veya Doğu Avrupalı iktisatçıların eserlerinden inceleyerek, zaman içinde Sovyet-tipi ekonomilerin işleyişindeki değişme ve buna paralel olarak iktisadî düşüncedeki değişmenin, etki-tepki süreci içinde evrimini vermeye çalışacağız[23].

A) SOSYALİST EKONOMİDE POLİTİK İKTİSADIN VARLIĞININ REDDİ: LUXEMBURG, BUKHARİN

Engels, "Anti-dühring" adlı eserinde, kapitalizmin yıkılması ve üretim araçlarının kamulaştırılmasıyla, insan, üretim araçlarını denetleyebilecek, toplumsal ve iktisadî ilişkilerin boyunduruğundan kurtulacak, toplumsal yaşantısının efendisi olacak, demişti. Böylece, toplumsal faaliyette geçerli olan kanunlar, artık, tabiat kanunları gibi kendi dışında olmayacak, insan egemenliğine tâbi olacaktı[24].

Sosyalist ekonomide, yeni iktisat kanunlarının varolacağını belirten bu açıklamaya rağmen, 1920'lerde, bazı Marksistler arasında, ters yönde bir görüş varoldu: Rosa Luxemburg, proleter ihtilâliyle birlikte politik iktisadın bilim olarak geçerliliğini yitireceğini belirtti; Bukharin ve onu izleyenler, politik iktisadın kapitalizme özgü bir bilim dalı olduğunu, kapitalizmin çökmesiyle de son bulacağına inandılar.

1920'lerde Sovyet ekonomisinde de, benzer bir görüş yaygındı: Sosyalist toplumda ekonomi kanunları geçerli olmadığına göre, ekonomi politikasını yürütenler istedikle-

rini yapabilir, topluma yön verebilirdi. "Voluntarism" diye anılan bu akım, Liberal öğretinin tabiat kanunu mertebesine çıkardığı iktisat kanunlarına sert bir tepki sayılabilir. Ne var ki, gerçeklere ters düşen bu görüşler ve bu akımlar, daha sonra, sosyalist ekonomide de iktisat kanunlarının geçerli olduğunu belirten açıklamalara yer bıraktı.

B) EMEK-DEĞER TEORİSİ VE KAYNAK DAĞILIMI: STALİN DÖNEMİ UYGULAMASI

1) Sosyalist Ekonomide Değer Kanununun İşleyişi:

Stalin, değer kanunlarının sosyalist ekonomide de işliyor olduğunu kabul ettikten sonra, bunun işleyişindeki sınırları şöyle çiziyordu[25];

> *"Bizim ülkemizde, değer kanunları, bir kere ... tüketim malları mübadelesi için geçerlidir. Bu alanda, değer kanunu, belirli sınırlar içinde düzenleyici işlevini muhafaza etmektedir.*
>
> *Fakat, değer kanununun işleyişi ... aynı zamanda, üretim alanını da kapsar. ..... Gerçekten ülkemizde tüketim malları .... değer kanunları çerçevesinde üretilen ve gerçekleştirilen metalardır. Kesin olarak buradadır ki, değer kanunu, üretim üzerinde etkisini gösterir. Bununla ilgili olarak maliyet muhasebesi ve kârlılık, üretim maliyeti, fiyatlar vb... teşebbüslerimizde özel bir öneme sahiptir..."* (s. 18-19).
>
> *"...Ülkemizde, değer kanunlarının işleyişi, üretim araçlarının toplumsal mülkiyeti ve millî ekonominin dengeli gelişme şartıyla sınırlanmıştır; ve bunun sonucu olarak, aynı zamanda, yıllık ve beş-yıllık planlarımızla ... sınırlı bulunmaktadır.*
>
> *Bugünkü sosyalist üretim şartlarında, değer kanunu, çeşitli üretim dalları arasında emek oranları dağılımının düzenleyicisi olamaz."* (s. 22).

Diğer bir deyişle, bu dönemde piyasa ekonomisi şartları, ancak tüketim malları mübadelesi ve – sınırlı biçimde – üretimine uygulanmıştır. Bunun dışında kalan, üretimin tüketim malları ve yatırım malları arasında dağılışı; yatırımların, bütünüyle çeşitli üretim alanları arasında dağılışı, piyasa ekonomisi şartlarına tâbi değildir. Stalin dönemindeki bu uygulama, 1930'larda, yatırımların hangi kıstaslara göre dağılacağı tartışmalarına yol açmış, bir yanda, "kârlılık" kıstasının kapital yatırımları için gösterge olabileceğini bir yanda da, sadece plancıların hedefleri ve direktiflerinin geçerli olacağını kabul edenler bulunmuştur. Fakat, 1930'larda faiz haddi resmen "ilga" edilince, kapital "serbest mal" haline gelmiş; yatırımların dağılımı, politik önderlerin tercihlerine göre, plancıların koydukları hedeflerle belirlenmiştir[26]. Ne var ki, yatırımlar için faiz hesaplanmaması kapitali "serbest mal" haline getirince, en kapital yoğun projelerin seçimi iktisadî görünmeye başlamış, kapital israfı ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Novozilov, Strumilin gibi Sovyet iktisatçılarının, yatırımların dağılımında rehberlik etmek üzere, teklif ettikleri faiz hesaplamasına yaklaşık kıstaslar reddedilmiş; fikirleri, Sovyet gerçeklerinden uzak burjuva kıtlıklarını yansıttığı iddasıyla, yerilmiştir[27].

Azgelişmiş bir ülkenin süratle sanayileşmesi için, piyasa şartlarından bağımsızlaşmış yatırım önceliklerinin merkezîleşmiş planlama çerçevesinde saptanması gerektiğini, Sovyet-tipi uygulamayı haklı göstermek için Lange, şu nedenlere bağlar: a) Bütün kaynakları belirli amaçlara yönelterek sınaî gelişmeyi süratlendirmek için, yatırım önceliklerinin, merkezden saptanması gerekir; b) Süratli sanayileşme sürecinde oluşan yeni kadroların tecrübesizliği, yönetim ve planlamanın merkezî olmasını, kaynakların dağılımının, merkezden belirlenen önceliklerle yapılmasını gerektirir. Lange, bu dönemde, iktisadî dürtülerin kullanılması yerine, işçilerin ahlâkî ve politik duygularına çağrılar yapıldığını, vatanseverlik ve sosyalist bilinçlerini harekete geçirdiklerini belirtmektedir:

"... Bu ekonomiye, geniş bir deyişle, savaş ekonomisi diyebiliriz."[29]

Kısacası, gerçekte varolan sosyalist ekonomilerin – Marx'ın öngörüsü aksine – başlangıçta azgelişmiş, sanayileşmesi zayıf ülkeler olmaları[29], kaynak dağılımını belirleyen kurumlar arasında, piyasa ekonomisine, sınırlı yer verilmesinin nedenidir. Gelişmelerinin ilk aşamasında, tüketim malları mübadelesiyle ilgili küçük bir alan dışında, piyasa ekonomisi şartları değil de merkezî plan önceliklerine göre kaynak dağılımının gerçekletirilmesi, haklı gösterilmektedir.

Daha önceki dönemde, sosyalist ekonominin "değer kanunlarından bağımsız" olduğu tezine karşılık, bu dönemde, "emek-değer teorisinin ilkelerine göre işlediği" kabul edilmiştir. Ancak, Sovyet iktisatçıları, bunu, fiyatlarla ilişkisini açıklayabilen tutarlı bir öğreti olarak formülleştirmemiştir[30]. Emek-değer teorisi, âdeta Pareto'yu haklı çıkarır gibi, duygusal yönüyle kullanılmakla yetinilmiştir. Çünkü, bu teori, "psikolojik bakımdan, proleter devletin ideolojisiyle, sanayileşme sürecindeki bir toplumla, iyi uyuşmaktadır."[31]

2) Gerçekteki Sosyalist Uygulamanın Batılı Marksistlerce Açıklanması ve Haklı Gösterilmesi: Dobb, Baran

Dobb ve Baran, Sovyet-tipi sosyalist ekonominin, refah teorisinden yaklaşımla kurulan "düşsel" sosyalist ekonomiyle hiçbir ilişkisi olmadığını görmüş olmak gerçekçiliğinin üstünlüğüne sahiptir. Bu iki Batılı Marksist, refah teorisi yaklaşımını "sosyalist ekonomiye uygulanamaz" iddiasıyla reddetmiş; Sovyet-tipi uygulamayı, sosyalist ekonomiye model almıştır. Bu uygulamayı, kendi ideolojileriyle bağdaştığı için, haklı göstermeye çalışmıştır.

Dobb, rekabete dayanan piyasa sosyalizmi modelini, şu nedenlerle reddeder: Bir kere, piyasa sosyalizmi, gelir bölüşümünü eşitleyemez. Çünkü, bazı alanlarda malların piyasada daha yüksek fiyata satılması veya nispî kıtlıkları dolayısıyla, bu faaliyetlerde gelir, daha yüksek olur; gelir bölüşümü eşitsizliği, sürüp gider. Gelir bölüşümü eşitsiz olunca da, piyasada gelire göre oylama (yani, harcama) tüketici egemenliğini anlamsız hale getirir. Fakat, gelir bölüşümü eşitlenirse, bu kere, önemli bir iktisadî mesele ortaya çıkar; üretim kaynakları gelirleri malların maliyetini oluşturduğu için, nakdî maliyetler anlamsızlaşır.[32]

Diğer yandan, üretimde önceliklerin marjinal analize göre belirlenmesini de, Dobb, anlamsız bulur. Kanısınca, sosyalist ekonomi, marjinal getiriden bağımsız olarak, yatırım malları sanayiine ağır yatırımlar yapmak zorundadır. Plan otoritesi, "eşit marjinal getiri" ilkesine bağlı kalmaksızın, sanayiin çeşitli dallarına farklı iskonto haddi uygulayabilir[33].

Dobb'a göre, sosyalist ekonomide, kapitalist sınıf ilişkileri ortadan kalkınca, üretimde koordinasyonun, piyasanın yapacağından daha dolaysız olması gerekir. Refah sosyalizmi, oysa, kararların ve sonuçların dağılması demektir; öyle ki, kapitalizmdeki dengesizliğin devam etmesine yol açar. Kararlar merkezî olarak alınmalı; tasarruf, tüketim ve gelirle ilgili kararlar, merkezden alınan tek kararın, farklı yönleri olmalıdır. Ayrıca, tüketici tercihleri, güvenilir bir gösterge değildir; toplumsal tercihlerle çatışabilir. Rekabet şartlarında seçim, toplumsal faydanın gerektirdiğinden daha fazla sayıda ve çeşitli mal üretimine yol açar. Eğer tüketici egemenliği kabul edilirse, bunun sonucu, "Gresham Kanunu"na benzer; daha kaba ve bayağı nitelikte tatminler, toplumsal hayata hâkim olur. Dolayısıyla, tüketici egemenliği, arzu edilir amaçların gerçekleşmesini önler. Dobb, gerçekte, toplumsal tercihlerin egemen olduğu bir optimum aramaktadır.

Dobb'un, daha sonra[34] – (eski) SSCB'deki gelişmeye paralel olarak – fikirleri, biraz yumuşamış; piyasa ilişkilerinin, sosyalist üretimde rehber olabileceğini tamamıyla reddetmemiştir. Fakat, yine, ısrarla üzerinde durduğu konu, sosyalist iktisadî gelişmenin başlangıç aşamasında, daha merkezî bir karar mekanizmasının gerektiğidir. Yatırım oranının çok yüksek olabilmesi için, Taylor ile Lange'nin fiyat parametrelerini göz önünde tutmamak gerektiği kanısındadır; bu, ancak, daha ileri aşamalarda uygulanabilir.

Sovyet-tipi uygulamanın haklı gösterilmesi, Baran'da da bulunabilir[35]. Gerçekte, bu iki Batılı Marksistin fikirleri, birbirine benzer. Baran, merkeziyetçi görüşünü, şöyle açıklar: Kapitalizmin doğurduğu refah ekonomisini, sosyalizme eşit saymak yersizdir. Her sistem, kendi amaçlarını ve değerlerini yaratır. Bireyci kapitalizmden devralman optimumlarla, sosyalist optimumların gerçekleşmesi beklenemez. Sosyalizm, tüketici egemenliğine dayanamaz; devlet, tüketici seçimini, bütün toplumun yararına olmak amacıyla yoğurmak zorundadır. Değişme, bir ölçüde, zorlamayı gerektirir.

"Alternatif maliyet" kavramı, büyük bölünmezlikler ve sabit katsayılarla beliren teknolojik alternatifler arasında seçim konusunda, Baran'a göre, faydalı olamaz.

Dobb ve Baran'ın açıklamaları, Sovyet-tipi sosyalist ekonomideki uygulamanın teorisini kurmakla, piyasa sosyalizmi modeline veya refah teorisinden sosyalist ekonomide kaynak dağılımına yaklaşıma oranla, daha gerçekçidir. Bu uygulamayı haklı göstermeleri, kurdukları teorinin, ideolojik yönünü oluşturur.

C) SOVYET-TİPİ MERKEZİ PLANLI EKONOMİNİN TEORİSİ VE KAYNAK DAĞILIMI: J. DREWNOWSKI, DOLAN[36]

1) Ekonomi Düzeyinde Kaynak Dağılımı: Drewnowski

Sovyet-tipi merkezi planlı ekonominin genel teorisi kurulmadan sistem çökmüştür. Geçmişte bu konuda yapılan denemeler içinde en ilginç gerçekleri en iyi yansıtan, Po-

lonyalı iktisatçı J. Drewnowski'nin kurduğu "sosyalizmin ekonomi teorisi"dir. Bu teori, refah teorisinden sosyalizmde kaynak dağılımına yaklaşımın hangi bakımlardan gerçektekiyle ilişkisi olmadığını, Sovyet-tipi merkezi planlı ekonominin kurumsal yapısının kapitalist ekonomiden farklarını belirgin biçimde ortaya koyabilmiştir.

Drewnowski'ye göre, Lange'nin piyasa sosyalizmi modeli, yordamlama yöntemiyle dengeye ulaşılacağını gösterir. Bu sistemde karar mekanizması – Pareto ve Barone'nin merkezî karar mekanizmasına karşılık – tamamıyla ademîmerkezileşmiş niteliktedir. Sovyet-tipi ülkelerdeki uygulamayla, bu tür karar mekanizmasının bir ilişkisi yoktur[37].

Merkezi Planlı ekonominin kurumsal yapısı kapitalist ekonomiden çok farklı olduğu için, teorisi de farklıdır. Üretim araçlarının kamulaştırılmış olması, piyasa ekonomisi yerine merkezî planlamanın kaynak dağılımında oynadığı rol, bu tip ekonomiyi dengeye götüren güçlerin ve denge noktalarının farklı olmasına yol açar. Bu bakımdan, tam rekabet denge modelini, Sovyet-tipi ekonominin dengesini açıklıyor diye kabul etmek olanaksızdır.

Drewnowski, kapitalist ve Sovyet-tipi sosyalist sistem arasındaki başlıca farkları, her ikisinde tercih sistemlerini ve bunların etkili olduğu alanları inceleyerek, şöyle ortaya koymaktadır:

Kapitalist sistemin teorisi, yalnız bireysel tercihlerin hâkim olduğu varsayılarak kurulabilir. Her ne kadar, kamu tercihlerinin hâkim olduğu bir kesim kapitalizmde varsa da, bu, sistemin işleyişini açıklamada önemli değildir. Fakat, (geçmişteki) sosyalist ekonomiyi, sadece bireysel tercihlere dayanarak açıklamak olanaksızdır.

Sovyet-tipi sosyalist ekonomi, üç kesime ayrılabilir: a) Devlet tercihlerinin hâkim olduğu alan; b) Birey tercihlerinin hâkim olduğu alan; c) Bu iki tercih sisteminin karşılaştığı alan.

Devletin tercih fonksiyonu, bireylerinkinden elde edilmez, fakat, çok genel hatlarıyla ona bağlanabilir. Çünkü, bireyler, politik yollardan bunu etkileyebilir. İktisadî plan hedeflerinde *ex ante* olarak, fiilen uygulanan iktisat politikasında da *ex post* olarak bunu gözlemek mümkündür. Bu alanda kayıtlar, tabiî kaynaklar ve üretim tekniğidir. Piyasa kullanılmaz; tüketici tercihlerinin doğrudan bir etkisi yoktur.

Plan, ekonominin *ex ante* dengesini belirler. Denge noktası, üretim imkânları eğrisi üzerinde bir noktadır; bu, aynı zamanda, devletin kayıtsızlık eğrisi üzerinde "en iyi" saydığı bir noktadır. Yani, plan hedeflerinin oluşturduğu koordinatlar, hem ekonominin üretim imkânları eğrisi, hem devletin tercih fonksiyonu üzerinde, tek denge noktasını belirler. Bu nokta, denge noktası civarında, iki malın marjinal ikame haddi veya nispî önemini gösterir; bunlara, nispî muhasebe fiyatları diye de bakılabilir.

Gerçekteki sosyalizmde, ekonomi, (geçmişte) devletin tercih alanı ve birey ile devlet tercih sistemlerinin karşılaştığı "ikili tercih alanı" arasında bölünmüştür. Tam sosyalizmde, bireysel tercih alanı yoktur. Fakat, sistem, bütün ekonominin devlet tercih alanında olduğu durumdan[38], bütün ekonominin ikili tercih alanında olduğu hale kadar, değişik uygulama gösterebilir. Devletin tercih sisteminin hâkim olduğu alan, yatırım malları sanayiidir; tüketici tercihleri, burada etkisizdir. Bütün kaynaklar devlet mülkiyetindedir, devlet tercih alanı içindedir.

Tüketim malları sanayiinin, ikili tercih alanında olması mümkündür. İkili tercih alanı, piyasa ekonomisine bağlılık açısından, çeşitli aşamalar gösterir. Sosyalist ülkeler, zaman içinde, piyasa ekonomisine en az bağlı olunduğu durumdan, bağlılığın nispeten arttığı bir yapıya doğru gelişmiştir. Piyasa ekonomisine bağlılık açısından, ikili tercih alanı içinde üç dereceli bir ayırma yapılabilir.

a) *Birinci derece piyasa ekonomisi:* Bu aşamada, tüketim malları piyasada satılır. Devlet, tek satıcıdır ve piyasada satılacak miktarı belirler. Tüketiciler piyasadan istedikleri maldan, istedikleri miktarı almakta serbesttir. Devlet fiyatları, talebe göre ayarlar. Daha doğrusu, miktar devlet tarafından planla; fiyatlar da, tüketici tercihleri ve talebe göre, piyasada belirlenir. Böylece, tüketim malları için, bir piyasa teşekkül eder. Ne var ki, bu piyasada tüketici talebi, sadece, tüketim mallarının fiyatı ve dağılımını belirler; ne üretim kaynaklarının mallar arasında dağılımı, ne de tüm tüketim malları miktarı, bundan etkilenir. Sosyalist ülkelerde bu, Drewnowski'ye göre, çok yaygın bir durum olmuştur.

b) *İkinci derece piyasa ekonomisi:* Bu aşamada, tüketim mallarından üretilecek miktarlar ve üretim kaynaklarının bunlar arasında dağılımı, sadece devlet değil, tüketici tercihlerine de dayanır. Ancak, tüketim mallarının tüm miktarı, bunların üretiminde kullanılan kaynakların miktarı, kapital teçhizatı, bundan etkilenmez. Bunlar veri iken, üretim, tüketici tercihlerine intibak eder; tüketim malları sanayiinde, kâr maksimumlaşması ilkesi geçerli olur. Bu ilkenin hâkimiyeti, üretim kaynaklarının etkin dağılımını ve toplamı belirli mallardan her biri için, gerekli miktarların üretimini sağlar.

İkinci derece piyasa ekonomisi, Halk Demokrasilerinde 1957'den 1990'da sistemin çöküşüne kadar yapılan ademîmerkezileşme reformlarıyla ulaşılan aşamayı yansıtır.

c) *Üçüncü derece piyasa ekonomisi:* Bu evre, sadece varolan kapasite değil, yeni yatırımlar bakımından da, tüketim malları sanayiinde tüketici talebine bağlılık söz konusu olduğunda ortaya çıkar. Ancak, toplam tüketim malları miktarı, kullanılacak kaynakların ve yatırımların miktarı, yine, devletin tercih alanında kalır.

Sosyalist ekonomide, kullanma alanı farklı olan, iki de fiyat sistemi vardır: Devletin tercih sisteminden gelen fiyatlar, devlet teşebbüslerinin kendi aralarındaki işlemlerde ve millî muhasebe hesaplarında; tüketici tercihlerinden gelen fiyatlar, devlet teşebbüslerinin tüketiciye yaptığı satışlarda kullanılır.

Drewnowski'nin açıklamalarından anlaşılacağı gibi, Sovyet-tipi ekonomiler, kapitalist ekonomiye en ufak benzerlik göstermedikleri azgelişmişlik aşamasını, "birinci derece piyasa ekonomisi"nde geçirmiş, daha sonra hiç olmazsa tüketim malları için piyasa ekonomisi şartlarının geçerli olduğu "ikinci derece piyasa ekonomisi"ne geçmiştirler. 1980'li yılların sonunda sistem dağılınca, hepsi kapitalist sistemi ve piyasa ekonomisini benimsemiştir.

2) Sosyalist Teşebbüs Düzeyinde Kaynak Kullanımı: Dolan

Lenin, ihtilâlden sonra bütün toplumun bir tek fabrika, bir tek ofis gibi olacağını söylemişti. Resmî Sovyet ideolojisi de "sosyalist toplumun, tek bir iradeyle yönetilen bütünleşmiş bir millî ekonomi" olduğunu belirtti. Sovyet-tipi ekonomileri anlatan pek çok

çalışma da, bütün kararların merkezde alınarak kaynak dağılımının gerçekleştirildiği modele yaklaşır. Oysa gerçekte, Sovyet-tipi ekonomilerde teşebbüs yöneticileri, kararların merkezîleştiği bir ekonomi düzeninde düşünelemeyecek işlere girişmiştir: Plancılarla pazarlık etmek, hammadde stokları biriktirmek, karaborsa yoluyla eksik girdileri sağlamak, yetersiz arz kaynaklarını telâfi etmek için kendi girdilerini sağlayacak üretim aşamalarını kurmak, çalışanlar için resmî ödüller yanında özel ödüller vermek bunların başlıcalarıdır. Yöneticilerin bu davranışları, plan hedeflerinden gelen emirleri yerine getirmekten çok ötede işlevler yaptıklarını, ademîmerkezileştirilmiş karar merkezleri olmaya dönüştüklerini gösterir. İşlevleri, salt yukardan gelen emirleri teşebbüs düzeyinde uygulamaya koyacak teknik ayrıntıları yerine getirmekten ibaret kalmamıştır. Yöneticiler, merkezileşmiş karar modelinden ayrı girişimlerde bulunabilmiştir.

Bununla birlikte, (tam rekabet) piyasa modelinin gerektirdiği kaynak dağılımını gerçekleştirememişlerdir. Çünkü, bu ekonomilerde talep, piyasadan çok plan ve öncelikler dizgesinde açıklanıyor; arz fonksiyonu ise, teknolojik ve parasal etkenlerden çok, yöneticilerin üretimi gerçekleştirmekle sağlayacakları politik ve psikolojik çıkarlardan etkileniyordu. Kaynaklar ise, bunları elde etmek için en fazla "bağıranlar"a doğru yöneltiliyordu. Her ne kadar, en fazla bağıranların en aç yöneticiler, yani, bunları kullanmakta en fazla çıkarı olanlar olduğu söylenebilirse de, (tam rekabet) piyasa modelindeki marjinal eşitliklerin gerçekleştirilmesi olanaksızdı.

Sovyet-tipi ademîmerkezileşmiş karar düzeninde kaynakların firma içinde dağılımında, yöneticiler, marjinal maliyetin marjinal faydaya eşit olduğu noktada üretmek eğilimindeydi. Ne var ki, burada marjinal maliyet, (piyasa ekonomisinden farklı olarak) yöneticinin bu girdileri elde etmek için kendisinin katlandığı rizikoyu ve sıkıntıyı yansıtıyordu, kaynakların ekonomideki alternatif maliyetini değil. Aynı şekilde, yönetici için üretimin marjinal yararı, nihaî tüketicininkine eşit olmayıp, kendi kişisel çıkarını ilgilendiren başarı ödülleriyle güven etkenini bağdaştırmaktan ibaretti. Bundan ötürüdür ki, Sovyet-tipi ekonomiler, etkinliği düşük ademîmerkezileşmiş karar düzeni yerine, yeni bir ekonomi modeli aramıştır.

D) BİREYSEL ÖZGÜRLÜK, MERKEZİ PLANLAMA VE ESARET YOLU: HAYEK

Drewnowski'nin kurduğu Sovyet-tipi merkezi planlı ekonominin teorisi, sistemin birey tercihlerine ne kadar az yer verdiğini, bunların yerine yetkililerin kararlarına geniş alan tanıdığını açıklamaktadır. Hayek, bu noktayı çok önceden, daha 1940'lı yıllarda farketmiştir. Bireysel özgürlükleri sınırlayan merkezi planlı sistemi "Esarete Giden Yol"[39] başlıklı kitabında şöyle eleştirmektedir:

Merkezi planlı ekonomiler, zenginliklerin üretimini denetlemek insan yaşamını denetlemek demek olduğu için, bireyci özgürlük anlayışı ile bağdaşmaz. Güdümlü ekonominin, *totaliter* yöntemlerle yürütülmesi gerekir ve bireyci ahlakla bağdaşmayan kolektivist ahlakı doğurur.

Bir kere, merkezi planlı ekonomide kararların sorumluluğu ve iktidar, nihayette bir "şef"e aittir ve bu şefi demokratik yoldan denetlemek olanak dışıdır. Merkezi plan-

lama yandaşları, denetim olgusunun salt ekonomiye inhisar edeceğini söylese de, iktisadî amaçlar yaşamdaki diğer amaçlardan bağımsız değildir. Bireyci toplumda, birey, iktisadi sorunlarını kendi çözer; oysa, merkezi planlama bizim için neyin daha fazla neyin daha az önemli olduğu kararını elimizden alır. Ekonomideki faaliyetlerin tümünü denetlerken inançlarımızı, tutkularımızı dahi belirler.

> *"Bütün iktisadi faaliyeti kim denetliyorsa, aynı zamanda, düşünülebilen bütün amaçlara ulaşma yollarını da o denetler, neyi seçeceğimize ya da atacağımıza o karar verir."* (s.70)

Merkezi plan seçme özgürlüğünü elimizden aldığında, politik özgürlük de yokedilir. Bütün kolektivist sistemler (faşizm, nazizm, komünizm) herkesin kabul zorunda olduğu ortak amaçlara ve bunların gerçekleşmesini sağlayacak bir kesime maksimum güç tanınmasına dayanır. Bu, bireye, kendi kurallarını uygulama özgürlüğü bırakmayan kolektivist ahlâkı doğurur. Bireyci ahlâkta, "amacın her türlü aracı haklı göstermesi" ahlâkın reddi sayılır. Oysa, kolektivist ahlâkta en yüce kural budur: Toplumun -sistemin-devletin-ülkenin iyiliği için herşey mubahtır; bireyin yaşamı yakından izlenir; kimse yetki sahiplerinin iradesiyle çatışmaya giremez. Bu nedenle, kolektivist ahlâkın mutlak şekli ve kuralları yoktur.

Hayek'in merkezi planlı Sovyet-tipi toplumlar konusunda vardığı sonuç, Wittfogel'inkinden farklı değildir. Kendisi bireyci yaklaşımı temel alırken, Wittfogel Asya -Tipi-Üretim'den yola çıkarak bürokratik baskıcılığın olumsuz sonuçlarına varmıştır. Ancak, Hayek'in liberalizminin de en bağnaz tonda olduğu şu yargısından anlaşılabilir[40]:

> *"19. yüzyıl liberalizminin terki, hiçbir alanda .... uluslararası ilişkilerdeki gerileme kadar ağır bir maliyet taşımamaktadır."* (s. 159)

Aşağıda, 1930'lardan itibaren Sovyet iktisatçıları arasındaki arayışlar incelendiğinde, birey özgürlüğüne ilişkin kuşkuların burada da gözlendiği görülecektir.

E) OPTİMAL KAYNAK DAĞILIMI İÇİN GEREKLİ GÖLGE FİYATLARININ HESAPLANMASI: NOVOZILOV, KANTOROVICH, LUR

1930'larda ve 1940'larda (eski) SSCB'de Kantorovich ve Novozilov gibi matematiksel iktisatçılar, "öznel değer teorilerine, burjuva marjinalizmine" yakın olmakla suçlanmış, henüz çağı gelmemiş bütün düşünürler gibi, etkisiz kalmıştır[41]. Oysa, 1960'dan sonra, Matematiksel Okul – Nemchinov'un deyimiyle, *Planometri Okulu* – süratle gelişmiş, iktisat teorisi ve planlama tekniklerini etkilemeye başlamıştır. Bu iktisatçılar 1965'de başlatılan Liberman reformlarını, "akılcı bir fiyat sistemi getirmediği için, ekonomide optimal kaynak dağılımını sağlayamayacaktır." diye eleştirmiştir; eleştirileri, nicel (kantitatif) planlama modeline dayanarak, gölge fiyatlarını önermeleriyle sonuçlanmıştır. Her ne kadar, gölge fiyat sisteminin gerisindeki değer teorisinin marjinalizm olduğu söylenmişse de, Novozilov ve Kantorovich, gölge fiyat sistemini, emek-değer teorisiyle bağdaştırdıklarını savunmuştur.

Liberman reformlarında, merkezî plandan sosyalist teşebbüslere, üretim ve satış miktarı hedefleri veriliyor; sosyalist teşebbüsler ise, kendi maliyet, emek – ve büyük projeler hariç – kapital yatırımı planlarını, merkezî plana iletiyordu. Fiyatları, merkezî plan saptıyordu. Sosyalist teşebbüslerin hedefi, kârın maksimumlaşmasıydı; ve kâr, etkinlik kıstası kabul ediliyordu. Bu konudaki eleştiri şöyle özetlenebilir:

Merkezî planın belirlediği fiyatların, optimal kaynak dağılımını, kâr maksimumlaşması ilkesi altında sağlayabilmesi için, bu fiyatların, tam rekabet piyasasında uzun dönem dengeyi yansıtan gölge fiyatları olması gerekir. Ancak bu fiyat sistemi, kapitalist firma ve sosyalist teşebbüs kârı maksimumlaştırma ilkesine göre üretim miktarını belirlerken, ekonomiyi etkinlik sınırına götürür. Sovyet matematiksel iktisatçılarının eleştirilerini açıklayabilmek için, Liberman sistemini bir "doğrusal programlama" modeli olarak düşünelim[42]: Yönetici, merkezî plandan teşebbüse tahsis edilen kapasite, karşılaştığı üretim tekniği ve üretim fonksiyonu kayıtları; merkezî planın üretime koyduğu "taban" ve girdilere koyduğu "tavan" altında, kârını maksimumlaştıracaktır. Eğer ölçeğe oranlı getiri ve dıştan yarar ve kayıpların yokluğu varsayılırsa, yönetici, bir doğrusal programlama meselesiyle karşılaşıyor demektir. Bunun çözümünden elde edilen fiyatlar, bu programın "ikilik" *(dual)*'idir; bunlar, Lagrange-tipi alternatif veya fırsat-maliyet fiyatlarıdır[43].Yöneticileri optimuma yöneltmek için, plancılar tarafından yöneticilere verilecek fiyat takımı, bu olmak gerekir. Diğer bir deyişle, Liberman sisteminden ekonomide optimal kaynak dağılımına geçebilmek için, kârlılık kıstası ile içsel tutarlığı olan parametreler çerçevesi olabilecek fiyat sisteminin bulunması gerekir. Oysa, Liberman reformunda, fiyatların böyle bir *parametrik* işlevi yoktur; bunlar, merkezî planda saptanan, fakat, optimal kaynak dağılımını sağlamak için gerekli gölge fiyatlarını yansıtmayan fiyatlardır. Buna karşılık Novozilov, Kantorovich ve Lur gibi Sovyet matematiksel iktisatçılarının gerekli gördüleri fiyatlar, optimal kaynak dağılımını sağlayacak gölge fiyat sistemidir.

Novozilov ve Kantorovich, gölge fiyat sistemini, Marksist emek-değer teorisiyle şöyle bağdaştırır: Bir optimal planlama modelinde, nihaî ürün miktarı veri iken, toplumsal emek harcamalarının minimumlaştırılması amaç fonksiyonu *(objective function)* kabul edilsin. Bu koşulda gölge fiyatları, doğrudan emek birimleriyle ifade edilir; ve üretim artışlarında birim başına gerekli toplumsal emek artışını gösterir. Kantorovich ise, gölge fiyatlarının, toplumsal bakımdan gerekli emek harcamaları itibarıyla değer miktarları olduğunu veya, hiç olmazsa, buna oranlı olduğunu gösterir.

Rus Matematikçisi A. N. Kolmogorov'un meseleye bakışı ise şöyledir:

> *"Sosyalist ekonominin Marksist teorisinin kullandığı matematiksel araçların, burjuva politik iktisadının marjinal fayda teorisiyle biçimsel benzerliği olmasından korkulmamalıdır. Bu (benzerlik) her değişme meselesini çözmek için uygulanan matematiksel araçların, genellik derecesiyle açıklanabilir."*[44]

Yani, optimal kaynak dağılımı için gerekli fiyat sistemi, hem marjinal analize dayanarak elde edilen fırsat-maliyet fiyatları olabilir; hem de, Marksist emek-değer teorisiyle bu gölge fiyat sistemi bağdaşabilir. Çeşitli ülkelerin kurumsal yapıları ya da nihaî he-

defleri farklı olabilir; fakat, maksimumlaştırılması öngörülen değişkenler ve başlangıç verileri farklı olsa da, bunlar veri iken, ekonominin optimuma erişmesi sorununun teorik çözümü, yani, uygulanan yöntem, iktisadî sistem veya kurumsal yapıdan bağımsızdır. Bu olgu, bir optimum meselesinin teorik çözümü için uygulanması gereken matematiksel araçların evrenselliğini, genelliğini gösterir.

III — SOSYALİZMİN EKONOMİ TEORİSİNDEN ÖĞRETİSİZ İKTİSADA DOĞRU

Öğretilerden bağımsız, evrensel olarak geçerli, genel bir iktisat teorisinin kurulmasında ilk adımın, "düşsel" bir sosyalist ekonomide etkinlik şartlarının araştırılmasıyla atıldığına şüphe yoktur. Bu alandaki teorik çalışmaların ortaya koyduğu sonuç şudur: – Belirli bir hedefi minimum maliyetle gerçekleştirme veya belirli bir maliyetle, maksimum sonuç elde etme anlamında – etkin bir kaynak dağılımı için, kurumsal çerçeveden bağımsız olarak, aynı şartların gerçekleştirilmesi gerekir. Bu, kapitalist sistemde tam rekabet piyasa dengesi; karar mekanizmasının ademîmerkezileşmiş olduğu piyasa sosyalizminde, yordamlama yöntemiyle, yine, tam rekabet piyasa dengesinin taklit edilmesi; karar mekanizmasının merkezî olduğu bir kolektivist ekonomide de, tam rekabet piyasa ekonomisinin çözmesi gereken denklemlerin çözümüyle varılan dengedir.

İktisat, Batı düşünce dünyasında, son iki yüzyıl süresince, farklı öğretiler çerçevesinde incelenmiştir. Bugüne dek, optimal kaynak dağılımı için, gelir bölüşümü sorununu çözümlemiş tam rekabet piyasa dengesi veya bunu taklit eden yordamlama yöntemiyle varılan sosyalist denge ya da tam rekabet piyasa fiyatlarının mekân alanındaki "ikilik"i olan fiziksel miktarlara göre çözümlenmiş merkezî planlar dışında model geliştirilememiştir. Bu modeller ise, yürürlükteki sistemlerin gerçeklerinden uzaktır. Varolan şartlarıyla, kapitalizmde dev çaplı tekeller, her üretim dalında karar mekanizmasını merkezîleştirmiş, kendise bağlı bir teknokrasi yaratmış, tam rekabet düzeninin yaygın ve fiyatları etkileyemeyen karar merkezleriyle ilişkisi kalmamıştır. Varolan şartlarıyla yakın geçmişin sosyalizminde de durum farklı olmamıştır. Merkezden alınan idarî kararlar, bu kararları alan bürokrasi ve firma yöneticileri, tam rekabet optimumundan çok uzakta bulunmuştur.

Toplumların, iktisadî sistem ne olursa olsun, çok uzun süreler, akılcı olmayan düzenlerde yaşayabileceklerini düşünmek güçtür. Bundan ötürü, bizim çıkardığımız sonuç şudur: Ya, matematiksel bakımdan optimal çözümleri verse de, toplumların varolan şartlarını yansıtmadığı için, bu modelin gerçek bir özü yoktur; buna karşılık, varolan sistemlerin, teorinin kavrayamadığı bir içsel tutarlığı ve mantığı vardır; her sistem, kendi optimumunu, kendi kurumları içinde yaratmaktadır. Ya da, gerçekten iktisatçıların söylediği gibi sistemlerin kurumsal yapısından bağımsız olarak mümkün olan tek optimum budur; yürürlükteki sistemlerde kaynak dağılımı, buna göre, optimal değildir; sistemler akılcı değildir. Bu yorum doğruysa, uzun dönemde de olsa, toplumlarda evrimin, akılcı yönde olması beklenir.

Nitekim 1990'lı yılların başında (eski) SSCB'de ve Doğu Avrupa'daki merkezi planlı sistemin dağılması; siyaset ve ekonomi düzeyinde daha özgürlükçü, daha ademi-

merkezileşmiş karar mekanizmalarına olanak verecek bir düzen arayışına geçilmesi birkaç açıdan önem taşıyor: Ülkelerin belirli bir gelişme düzeyi ve o dönemde varolan dünya koşullarında yaşayabilen merkezi planlı kolektivist sistem, ülkelerin gelişme düzeyi ve insanların beklentilerinin yükseldiği yeni aşamada yaşama gücünü yitirmiştir. Yani, iktisadi sistemin akılcılığı ve içsel tutarlılığı zaman ve mekândan bağımsız olamıyor. İkincisi, toplumun ve ekonominin ulaştığı aşamada halkı mutlu etmeyen, kaynak israfı yaratan ve akılcı olamayan bir sistem halk hareketleriyle ya da daha evrimsel bir değişmeyle yerini başka, daha akılcı olduğu düşünülen sisteme bırakıyor. Böylece, kaynak dağılımını belirleyen kurumsal yapılar da değişiyor. Nihayet, bir sistemin mantığının diğer sisteme içerilmesinin çok güç olduğu anlaşılıyor. Çin Halk Cumhuriyeti Kültür İhtilalinin sona erdiği 1960'lı yılların sonundan itibaren adım adım, evrimsel değişme ile piyasa ekonomisine geçmektedir; ancak otoriter siyasal rejimini değiştirmeden rekabete yer veren, kararların ademimerkezileştiği ve dünya piyasasına açık, özel kesimin geliştiği yeni düzene başarı ile geçmektedir. Buna karşılık, SSCB'de M. Gorbaçov (Merkez Komitesi Genel Sekreteri sıfatıyla) 1986'dan itibaren farklı bir çizgi izlemiştir: Sosyalist sistemi hiç değiştirmeden demokrasiyi *glasnost* politikası ile ve piyasa ekonomisini *perestroika* politikası ile yerleştirmek istemiş[45], fakat başarılı olamamıştır. Gerçi bunda çok sayıda dışsal etkenin de payı vardır[46]. Ancak, toplumun ve ekonominin, teorinin yakalayamadığı gerçekleri olduğu anlaşılıyor; öyle ki, soyut ve evrensel tam rekabet modelinin öngördüğü koşullar gerçekleştirilemiyor.

Kısacası, öğretilerden, sistemlerin kurumsal yapısından bağımsızlaştırılmış biçimi ile evrensel tam rekabet modeli, ne bugünün kapitalizmini tanımlıyor ne de yakın geçmişin merkezi planlı ülkelerinde uygulanabildi. Yani, olması gerekeni gösteren *normatif* bir model olmaktan öteye gidemedi.

Kısım V

Öğretilerden Bağımsız İktisada Doğru: Nicel İktisat ve "Tarihin Sonu"

XLI

NİCEL İKTİSAT

İktisat, Klasik Okul ve sosyalist öğretide olduğu gibi, *insanın insanla ilişkisi*ni inceleyen bir toplumsal bilim niteliğini koruduğu sürece, ideolojik niteliğini sürdürecektir. İktisadı, *insanın eşya ile ilişkisi*ni inceleyen bir bilim haline getiren Neo-klasik iktisat ise, gerçekçi "öz veya içerik"den büyük ölçüde yoksundur. Fakat, tümevarım yöntemi, Keynes'gil iktisat ve sosyalist öğretinin gerçekçi yaklaşımları ile Neo-klasik Okulda Walras'ın başlattığı, iktisat kanunlarını matematiksel denklemler biçiminde düşünmek yöntemi, İkinci Dünya Harbi sonrası dönemde iktisadın evrimine yeni bir yön vermiştir. Bu yeni yön, i) Ölçmenin ve nicel tahlilin iktisada girmesi; ii) Ölçmeye ve nicel tahlile dayanan, iktisadî sistemden ve gelişme düzeyinden, dolayısıyla ideolojiden ve yapısal farklardan bağımsız, evrensel uygulama alanı bulan modellerin kurulmasıdır. İktisadın evriminin bu aşamasında, bir adım, evrensel uygulaması olan büyüme modellerinin, bir adım da, nicel tahlil tekniklerinin kurulmasıdır.

Ancak "öğretilerden bağımsız" niteliğiyle iktisat, bir "toplumsal bilim" özüne sahip değildir. Böylece, çelişik bir durum ortaya çıkmaktadır: İktisat, toplumsal bilim olarak ideolojiyi içerdiği sürece, evrensel geçerlikten yoksundur. Nicel tahlil yöntemleri biçiminde ideolojiden bağımsızlaştıkça, evrensel uygulama alanı bulmakta, fakat bu kez, bir toplumsal bilim özünden yoksun kalmaktadır.

I — İSTATİSTİKÎ BÜYÜME AŞAMALARI MODELİ: C. CLARK, S. KUZNETS

ABD'de W. Mitchell'in öncülüğünü yaptığı, istatistikî araştırmalardan teoriyi çıkarmak yönteminin en ünlü izleyicileri, C. Clark ve S. Kuznets oldu.

C. Clark, dünyanın çeşitli ülkelerinde nüfusun üretim kesimleri arasında meslekî dağılımını istatistikî olarak incelerken, ekonomilerin, gelişme aşamalarıyla ilgili şu sonuca vardı[1]: Tarım, ormancılık, balıkçılık, madencilik gibi "ilksel üretim faaliyetleri"nde faal nüfusun % 70-80 gibi bir oranının bulunduğu ülkeler fakir, yani, azgelişmiştir. (Kişi başına gelirle ölçülen) gelişme düzeyi yükseldikçe, ilksel üretimdeki faal nüfus oram azalırken, "ikincil üretim faaliyetleri"ndeki oran yükselir. İkincil üretim faaliyetleri, imalât ve inşaat gibi sanayi dallarını kapsar. En yüksek gelişme aşamasında ise, bütün hizmetleri içeren "üçüncül üretim faaliyetleri"ndeki faal nüfus oranı en yüksek düzeye çıkarken, ilksel faaliyetlerdeki bir minimuma iner. Bu olguya ilk işaret eden merkantilist W. Petty'ye atfen, Clark, gelişme aşamaları kanununa, "Petty kanunu" dedi[2].

Clark, bu istatistikî bulgusunu, teorik olarak şöyle destekler: *Talep* yönünden, ilksel faaliyetlerin ürettiği malların gelir elastikliği düşük; oysa, ikincil ve üçüncül faaliyetlerin mallarının gelir elastikliği yüksektir. Bunun için, kişi başına gelir artışlarından, birinciler, sonunculardan daha az yararlanır. Talep artışının yavaşlığı, emeğin, birincilerden sonunculara akması sonucunu verir. *Arz* yönünden, ilksel faaliyetler, arzı uzun dönemde de değiştirilemeyen tabiî kaynaklara dayandığı için, azalan getiri kanununa tâbidir. Oysa, diğerlerinde sabit veya artan getiri geçerlidir.

S. Kuznets, C. Clark'ın tahlillerini, istitastikî olarak derinleştirmiştir[3]. Büyümenin nicel yönüyle ilgili bulgusu, ilksel üretim faaliyetlerinin, faal nüfus ve millî gelirdeki oranının kişi başına gelirle menfî korrelasyon, ikincil üretim faaliyetlerininse müspet korrelasyon gösterdiğidir. Üçüncül üretim faaliyetleri, oysa, kendi içinde, şöyle ayrılır: Ulaştırma-haberleşme gibi bir bölümü, kişi başına gelirle müspet korrelasyon verir, fakat, kişisel hizmetler gelir seviyesinden bağımsızdır. Kuznets'in diğer bir bulgusu da, düşük teknoloji seviyesinin ancak sınırlı sayıda mala karşılaştırmalı üstünlük sağlaması dolayısıyla, azgelişmiş ülkelerde ihracatın az sayıda ürün üzerinde yoğunlaşmasıdır.

C. Clark ve Kuznets'in bulguları, Liberal öğretinin serbest dış ticaret teorisine karşı çıkanların görüşlerini destekler: i) F. List'ten başlayarak, sanayileşmenin "koruma politikası" yoluyla teşvikini ileri sürenleri doğrular; ilksel üretim faaliyetlerinde ihtisaslaşmanın, gelişmeyle bağdaşmadığını açıklar; ii) Kuznets'in bir bulgusu da, dış ticarette aşırı ihtisaslaşmanın, refaha götüren bir etken değil, ilkel üretim tekniğinin göstergesi olduğudur.

II — BÜYÜMEYİ UYARAN ETKEN OLARAK TEKNİK DEĞİŞME: ABRAMOVITZ, KENDRICK

ABD "Millî İktisadî Araştırma Bürosu"nda gelişme üzerinde çalışan Abramovitz, Kendrick gibi istatistikçi-iktisatçılar, teknik değişmeyi, iktisadî büyümeyi yaratan *bağımsız* bir etken olarak ele alırlar; büyümenin, ne ölçüde üretim kaynakları arzı artışı ne ölçüde teknik değişmeye atfedilebileceğini ölçerler[4]. Bu çalışmalarda, Schumpeter'in, teknik yenilikleri uygularken ekonomide büyümeyi gerçekleştiren öncü girişimcileri veya, Marx'ın, birikim tutkusu ile kapital birikimini ve teknik değişmeyi gerçekleştirirken sistemin yıkılmasını hazırlayan kapitalistlerin yeri yoktur. Teknik değişme, toplumsal-kurumsal yapıdan bağımsız, *otonom* bir etken niteliğiyle, büyümeyi uyarmış varsayılır. Hesapları ABD için yapılmış olsa da, aynı yöntem, evrensel olarak, büyümeyi uyaran etkenlerin ölçülmesi için kullanılabilir. Savları kısaca şudur: 19. yüzyılın son çeyreğinden beri, ABD'de, millî hasıla 12 katı, kapital birikimi 10 katı, faal emek 3 katı yükselmiştir. Kişi başına emek verimi 4 kat artarken, kişi başına kullanılan kapital artışı, sadece 3 kat olmuştur. Kapital artışıyla açıklanamayan kişi başına verim artışı teknik değişmeyle açıklanabilir.

Büyüme, kurumsal yapıdan bağımsız bir "ölçme" sorunu olarak düşünüldüğünde, üretim kaynakları arzındaki artış ve teknik değişme yoluyla uyarılan, her birinin etkisi ayrı ayrı ölçülebilen tarafsız *(nötr)* bir olguya dönüşür.

III — NİCEL BÜYÜME MODELİ: HARROD-DOMAR-SINGER VE KALECKİ

A) HARROD-DOMAR-SINGER

Harrod ve Domar'ın kapitalizmin istikrarlı büyüme şartlarını açıklamak için kurdukları model, sistemin kurumları ve kurallarıyla ilgili özünden uzaklaştırılınca, her tür ülkede, her çağda uygulanabilecek bir modele varıldı. Bütün değişkenleri nicel olarak ölçülebilen bu modele, Singer nüfus artışını ekleyince[5], kişi başına gelir artışını açıklayan, az sayıda değişkenli bir model ortaya çıktı. Makro-plan modeli olarak, evrensel uygulama alanı buldu.

(D, kişi başına yıllık gelir artış haddini; *s*, millî gelirden yıllık safî tasarruf oranını; *p*, kapital birimi başına yeni yatırımın verimini; *r*, yıllık nüfus artış haddini gösterir.) Kişi başına yıllık gelir artış haddinin, yatırım ve bunun verimiyle orantılı olduğu varsayımı altında,

$$D = sp - r$$

denklemi yazılır. Bu denklem, ekonominin kişi başına gelir artış haddini, kapital stokuna ilâvelerin verimi gibi teknik bir şartla, toplumun tasarruf eğilimi ve nüfus artış haddine bağlar. Denklem, dört farklı soruyu – denkleme parametreler ikame edilmek şartıyla – cevaplandırmak için kullanılabilir:

i) *s*, *p*, *r* veri iken, kişi başına gelir artış haddi nedir?

ii) *D*, *p*, *r* veri iken, arzulanan D'ye erişmek için, millî gelirden tasarruf oranı nedir?

iii) *D*, *p*, *s* veri iken, ekonomide nüfus artış haddi ne olmalıdır?

iv) *D*, *s*, *r* veri iken, kullanılan kapital birimi başına yeni yatırımın verimi ne olmalıdır?

Örneğin, s % 6; kapital katsayısı (1/*p*) 5:1; *r* % 1.2 ise, kişi başına gelirde hiçbir değişme olmayacak demektir; artış haddi sıfırdır.

Denklemin açıkladığı evrensel gerçek, büyüme isteyen her ekonominin, tasarruf yapmak ve bunu kapitale dönüştürmek zorunda olduğudur. Tasarruf ise, gelirin bir kısmının tüketilmeyip, bir fazlanın yaratılmasını gerektirir. Ekonominin gelişme düzeyi, veya yürürlükteki kurumsal yapısı ne olursa olsun, büyüyen her ekonomide tüketim bir veya diğer yoldan kısılıyor, gelirin tümü tüketime harcanmıyor, bir veya diğer kurumsal yapı içinde kapital birikimi gerçekleşiyor demektir.

Denklemde, nüfus artış haddi *(r)*nin eksi değer alması ise, nüfus artışının, *mutlaka*, iktisadî gelişmeyi önlüyor olması, demek değildir. Singer, yüksek *(r)*nin *(s)* üzerindeki etkisi olumsuz olsa da, *(p)* için, daima, aynı iddianın yapılamayacağını belirtir: Yoğun nüfus ve/veya süratli nüfus artışı, kapitalin verimini yükselterek, yeni yatırımlarda tekniğin değiştirilmesi baskısını yaratabilir; varolan kapitalle daha fazla emek kullanımı, *(p)*yi yükseltebilir.

Değişkenleri nicel olarak ölçülebilen bu büyüme denklemi, gerçekte, evrensel olarak uygulanabilse de, büyümeyi harekete geçiren etkenlerle ilgili teorik özden yoksun-

dur; aslında bir *totolojidir*[6]. Bu denklemde, ne tasarrufun veya kapital birikiminin nasıl oluştuğu; ne teknik değişmenin nasıl uyarıldığı ve uygulandığı; ne de, nüfus artış haddinin hangi etkenlerle değiştiği açıklanmaktadır.

B) SOSYALİST EKONOMİDE BÜYÜME: KALECKI

Millî geliri hesaplamadaki farklara, kurumsal yapıdaki ayrımlara rağmen, yukardaki modelin geçmişteki sosyalist ekonomilere uygulanmasına bir örnek Kalecki'de bulunabilir[7]. Her ne kadar Kalecki, modelin parametrelerinin kapitalist ve sosyalist ekonomide aynı anlama gelmeyeceğini belirtiyorsa da, model temelde aynıdır. (r, millî gelirin yıllık büyüme haddini; m, kapital/hasıla katsayısını, yani millî gelirde bir birim artış için gerekli yatırım harcamasını; I yatırımı; Y, millî geliri; a, amortisman parametresini; u, kapital teçhizatının daha iyi kullanımından, darboğazların giderilmesinden doğan artışları gösterirse) millî gelir büyüme hızı,

$$r = \frac{1}{m} \cdot \frac{I}{Y} - a + u$$

diye yazılabilir[8]. (Harrod - Domar - Singer modelinde D, r'ye; s, I/Y ye; p, 1/m'ye tekabül eder. Bu denklemle, Harrod - Domar - Singer modeli farklı değildir: a ve u parametreleri eklenebileceği gibi, kişi başına gelir yerine millî gelir artış haddi üzerinde durularak, nüfus artış haddi denklemden çıkarılabilir. Böylece, modelin evrenselliği anlaşılır. Ne var ki, kapitalist ekonomide u parametresinin belirlenmesinde efektif talebin etkenliğine karşılık sosyalist ekonomide bunun (hiç olmazsa, ilke olarak) etken olmaması gibi kurumsal bir fark yanında, nüfus artış haddinin eksi işaretle denkleme sosyalist modelde dahil edilmemesi, yatırımın verimi deyiminin kullanılmaması gibi ideolojik kaynaklı farklar devam eder.

IV — NİCEL TAHLİL TEKNİKLERİNİN TÜRLERİ, DOĞUŞLARI VE EVRENSELLİKLERİ

Son 40-50 yıl içinde gelişen "nicel iktisat", iktisat teorisinden farklı olarak, ideolojik içeriği olmayan yöntemlerden oluşur; değişik kurumsal çerçevelerde, gerekli değişikliklerle kullanılabilen tahlil tekniklerini kapsar[1]. Bunlar sadece toplumsal-kurumsal çerçeveden ve öğretilerden bağımsız olmakla kalmaz. Hiç olmazsa bir bölümü – iktisatta ekonometri, biyolojide biyometri, psikolojide psikometri gibi – çeşitli bilim dalları arasında da, ortak uygulama alanı bulabilir. İktisadî düşüncenin evriminin son aşamasında, en süratle gelişen alan, evrensel geçerliği olan nicel tahlil teknikleri olmuştur.

A) KONJONKTÜR DALGALARIYLA İLGİLİ ARAŞTIRMALAR VE MİLLÎ MUHASEBE HESAPLARI

ABD'de, Birinci Dünya Harbinden sonra iktisadî sistemin başlıca sorunu haline gelen konjonktür dalgalarını incelemek için, istatistikçi ve iktisatçı W. M. Pearsons'ın, Har-

vard Üniversitesi'nde kurduğu araştırma enstitüsünün (Harvard Komitesi) çalışmaları, bu alandaki nicel tahlil çalışmaların başlangıcı oldu[9]. Amaç *a priori* teorik genellemeyi reddederek, salt istitastikî verilerin incelenmesiyle yeni konjonktür teorileri kurmak için araştırma yapmaktı. 19. yüzyıl başlarından itibaren kapitalizmi sarsan krizler, sonlara doğru şiddetlenmiş, sistemin yaşayabilirliğini tehdide başlamıştı. Teorilerinin bolluğuna rağmen, ne konjonktür dalgaları tam açıklanabilmiş ne de buna dayanarak dalgaların hafiflemesine çare bulunabilmişti.

Harvard Komitesi'nin yaptığı türde, yani, *a priori* bir teorik modele dayanmayan konjonktür araştırmaları, günümüzde, tarihe karışmış, aynı amaçla "millî muhasebe" çalışmaları bunların yerini almıştır. J. M. Keynes'in modelinden hareket eden millî muhasebe çalışmalarının amacı, tüketim –yatırım harcamaları; ithalât– ihracat seviyesi gibi belli başlı iktisadî büyüklüklerin öngörülerek, ekonominin, enflasyona veya deflasyona düşmeksizin, istikrarlı büyümesini sağlayacak şartların hazırlanmasıdır. İstikrarlı büyüme için, gerekli devlet müdahalesine ve iktisat politikasına önderlik etmektir. Millî muhasebe hesapları, bugün, hemen her ülkede yapılmaktadır; ve iktisat politikasına rehberlik etmektedir. Gelişme planları hazırlayan ülkelerde, plan çalışmalarının temelini oluşturmaktadır.

İlginçtir ki, Keynes teorisi makro-ekonomide artık hâkim çerçeveyi ve politikada rehberliği oluşturmadığı halde, bu teoriden türeyen milli muhasebe hesapları (ve ekonometrik modeller) günümüzde yaygın biçimde kullanılmaktadır[10].

Bugünkü geliştirilmiş biçimiyle olmasa da (eski) Doğu bloku ülkelerinde de iktisadî planlamanın gereklerinden doğan ve dar anlamda Keynes modeli ve konjonktür tahliline dayanmayan millî muhasebe hesapları yapılmıştır.

Nicel piyasa araştırmalarının başlaması, Batılı ülkelerde tekellerin gücünün arttığı, devlet müdahalesinin yerleşmeye ve devlet kapitalizminin doğmaya başladığı döneme rastlar. İlk çalışmalar, yine, Birinci Dünya Harbini izleyen dönemde, ABD'de yapılmış; istatistikî verilerden, talep ve arz eğrilerini istatistikî yöntemlerle elde etmek için H. L. Moore ve H. Schultz'un çalışmaları, bu konuda, yeni bir çığır açmıştır[11]. Arz elastikiyetiyle ilgili çalışmalara arada rastlansa da, piyasa araştırmalarının esas konusu, talep eğrisi ve talep elastikiyeti, gelir elastikiyetidir.

B) PİYASA ARAŞTIRMALARI İÇİN NİCEL TAHLİL TEKNİKLERİ

Nicel piyasa araştırmalarının, özellikle talep elastikiyetinin hesaplanmasıyla uğraşılmasının, tekellerin doğduğu ve devletin ekonomiye müdahalesinin arttığı bir döneme rastlaması tesadüf değildir. Şöyle ki: Tam rekabet piyasasındaki tekil üretici, piyasa fiyatını etkileyemez; fiyatlar, kendisi için veridir. Oysa, tekeller veya rekabet şartlarının aksadığı diğer piyasa şekillerinde, firmalar için fiyat veri olmayıp, miktar değiştirilerek etkilenebilir bir büyüklüktür. Kârın maksimumlaştırılması, fiyatı (veya miktarı) buna göre ayarlamakla mümkün olabilir; bu da talep elastikiyetini bilmeyi gerektirir. Aynı şekilde, eğer devlet iktisadî hayata müdahale ediyorsa, malların arz ve talep elastikiyetinin bilinmesi, uygulanacak iktisat politikasının sonuçlarını kestirebilmek için şarttır.

Gelir elastikiyetiyle ilgili hesaplar ise, gelirin yükseldiği gelişme sürecinde, hangi malların gelir artışlarından diğerlerinden daha fazla yararlanacağını bilmek ve gelecekteki yatırımların dağılışında belirsizliği azaltmak bakımından önem taşır.

Nicel piyasa araştırmaları, başlangıçta kapitalist ekonominin şartlarıyla ilgili olarak doğmuş olsa da, geliştirilen yöntemlerin kullanma alanı, bu sistemle sınırlı değildir, evrenseldir. Bütün ülkelerde, bu tür nicel tekniklerden, farklı amaçlarla da olsa yararlanılabilir.

C) PLANLAMA (VEYA PROGRAMLAMA) TEKNİKLERİ[12]

Batı dünyasının bildiği planlama veya programlama tekniklerinin tarihçesi, oldukça yenidir. Teoride geliştirilmeleri ve uygulama alanı bulmaları, İkinci Dünya Harbi dönemine, harp ekonomisinin gerekleriyle ilgili olarak, ABD'deki çalışmalara gider. Batı için böyle olmakla beraber, bu tekniklere ait ilk çalışmalar (eski) SSCB'ye aittir. Nitekim, girdi-çıktı *(input-output)* tekniğinin kurucusu olan W. Leontief[13], bu tahlili, henüz SSCB'de iken geliştirmeye başlamış, çalışmalarını 1925'de yayınlamıştır. SSCB'de merkezi planlamada geçmişte kullanılan "maddî (fiziksel) dengeler" tekniği, girdi-çıktı tahlilinin kaba ve daha basit, fakat, daha ayrıntılı bir şeklidir; çünkü, bir iktisadî planın başarılı olması için ilk şart, birbiriyle ilişkili kararların arasında uyuşmanın bulunmasıdır; planın iç tutarlılığıdır. Örneğin, buğday üretiminin belirli bir miktarda artırılabilmesi için, buğday üretiminde kullanılan ara girdilerin (tohum, gübre, ilâç vs. gibi); emek, kapital teçhizatı, toprak gibi üretim kaynaklarının belirli miktarda artırılması gerekir; yani, buğday üretimini artırma kararı, buna bağlı olarak, birtakım diğer kararların alınmasını gerektirir. Ancak bu kararlar silsilesi arasında tutarlılık sağlanabilirse, buğday üretimini istenilen oranda artırmak mümkün olabilir.

Girdi-çıktı tahlilinin, ABD ekonomisinde, niçin harp ekonomisinin gereklerine bağlı olarak doğduğuna gelince: Harpte uçak, tank vb. gibi araçların imalini, hiçbir darboğaza rastlamaksızın artırabilmekle ilgilidir. Harp ekonomisi dışındaki durumlarda ise, iktisadî gelişme sürecinde, darboğazların giderilmesi amacını güder.

İktisadî planların iç tutarlılığını sağlayan girdi-çıktı tekniğinin uygulama alanı, evrenseldir.

Teorik olarak, iç tutarlılığı olan plan (veya program) sayısı sonsuzdur. Bunlar arasından "optimal" olan bir tanesinin seçilmesi, bir optimumlaştırma kıstasının tanımıyla mümkün olabilir. Her bir somut halde, optimumlaştırma kıstası farklı olabilir. Genellikle, özel kesim için, bu, kârını maksimumlaştırmadır; fakat, diğer hallerde, maliyeti minimumlaştırmak, üretimi maksimumlaştırmak veya diğer herhangi bir kıstas esas alınabilir. Optimumlaştırmayla ilgili çalışmalar da, yine, planlı sosyalist ekonominin gereklerinden doğmuştur. Bu konuda ilk çalışma, (eski) SSCB'de Rus matematikçisi L. V. Kantorovich'in, "Üretim Planlaması ve Örgütlemesi İçin Matematiksel Yöntemler" (1938)idir. Bu eser, o dönemde, ne sosyalist ülkelerde ne de Batı ülkelerinde dikkati çekmiştir. Batı ülkelerinde İkinci Dünya Harbi içinde, harp ekonomisinin gerekleri, bundan bağımsız olarak planlamada optimumlaştırma için çalışmalarla sonuçlanmış-

tır. ABD'de yapılan ilk çalışmalarda, amaç, müttefik deniz ticaret filosu gemilerinin boş olduğu, yani, harp malzemesi taşımadığı yollarda Alman denizaltıları tarafından torpillenme ihtimalini minimumlaştırmak olmuştur; "optimumlaştırma kıstası", harp ekonomisinin gerçeklerine bağlı biçimde tanımlanmıştır. Optimum planlama tekniği, bugün, "Harekât Araştırması" olarak tanınır[14].

Bugün, optimal programlama Batılı ülkelerdeki firmalarda, ulaştırma – havayolları, denizyolları, karayolları – kesiminde, geniş ölçüde uygulama alanı bulabilmektedir. Geçmişte merkezî planlı ülkeler, optimumlaştırmayla ilgili matematiksel yöntemleri, kısa dönemli ve bir sosyalist teşebbüs veya kesim için kararlara uygulamış fakat bütün ekonomiyi kapsayan kararlara uygulanamamıştır

Bugün, artık, devleşen ölçekteki girişim yöneticilerinin aldıkları kararlar, kişisel tahminlerden çok, nesnel verilere dayanan hesaplamayı gerektirir. 19. yüzyılın atılgan girişimci tipi, yerini yönetici kadroyu teşkil eden "teknik yönetici sınıf"a bırakmıştır. Bu sınıf da, yardımcı iktisatçılardan, mühendislerden yararlanarak, optimal programları hazırlayacak ve uygulayacak yeterliktedir. Eğer gerikalmış ülkelerde bu tekniklerin uygulanması henüz pek yayılmamışsa, nedeni, bunların, bu tür iktisadî yapılara uygulanamaz olması değil, söz konusu teknik yönetici sınıfın yetersizliğidir.

D) KURUMSAL YAPININ ETKİNLİĞİNİ ARTIRMAK İÇİN NİCEL TAHLİL TEKNİKLERİ

Optimal kaynak dağılımı sorunu, matematiksel planlama (veya programlama) teknikleriyle çözümlendikten sonra, bir ileri adım, iktisadî sistem ne olursa olsun, ilgili kurumsal yapının etkinliğini artıracak nicel tahlil tekniklerinin geliştirilmesi olmuştur. Bilgisayarın üretim sürecine girmesi, bu alanda önemli rol oynamıştır. Kurumsal yapının etkinliğini artırmak amacıyla yapılan araştırmalar, üç grupta toplanabilir[15]:

a) *Teşvikler sorunu:* Her ekonomi, iktisadî karar birimlerine yansıyan göstergeler – piyasa ekonomisinde fiyatlar veya planlı ekonomide plan hedefleri – karşısında, beklediği tepkiyi sağlayabilmek için bazı teşvikler yaratmak zorundadır. Beklenen tepkiyi elde etmek için gerekli teşviklerin yaratılması, ekonominin yapısından soyutlanmış, evrensel bir meseledir; gerektirdiği nicel çalışmalar da, evrensel niteliktedir.

b) *Haberleşme sorunu:* İktisadî karar birimleri arasında haberlerin iletilme süratinin ve iktisadîliğinin artırılması, her ekonomi için bir etkinlik sorunudur. Aynı karar alma biriminin içinde ve/veya farklı karar alma birimleri arasında haberleşme süratinin ve iktisadîliğinin yükselmesi, sistemin etkinliğini de yükseltir. Günümüzde, bilgisayarlar bunu sağlayabilmek amacıyla geliştirilmiştir. Bununla ilgili nicel tahlil teknikleri ise, yine, evrensel niteliktedir.

c) *Dengeye yönelme sorunu:* Ekonominin yapısı ne olursa olsun, zaman içinde dengeye yönelişi ve bunun sürati, yine etkinliğiyle ilgilidir. Nicel tahlil araştırmaları, sistemi dengeden uzaklaştıran etkenleri ve dengeye yöneliş sürecini inceler. Bu konuyla ilgili nicel tahlil teknikleri de, evrensel bir nitelik taşırlar.

E) NİCEL TAHLİLDE KESİN İLİŞKİLERDEN OLASILIKLI İLİŞKİLERE: EKONOMETRİ

Newton fiziği, 17. yüzyıl sonundan 19. yüzyılın sonuna kadar hâkimiyetini sürdürdü. Tanımladığı düzen mükemmel, her olayın kesin kanunlara bağlı olduğu, geleceğin, belirli bir mantıkla sadece geçmişe dayandığı bir evrendi[16]. Fiziğin geniş ölçüde etkilediği Neo-klasiklerin matematiksel yöntemi de, aynı mantığı izliyordu: İktisadî değişkenlerarası ilişkileri, kesin olarak tanımlıyor; iktisadî davranışlara bağlı sonuçlar, sanki, yüzde yüz gerçekleşiyormuş gibi kabul ediliyordu[17]. Newton'gil sistemde, büyüklükler son ondalığa kadar ölçülebilir varsayılıyordu. Neo-klasiklerin matematiksel yöntemi de, aynı varsayımı sürdürüyordu.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başından itibaren Gibbs, Bolzmann gibi fizikçiler, Newton'gil evrenin bu kesin ilişkilerini, altüst ettiler. Çağdaş fizik, artık, kesin sonuçlar değil de, sonuçların "olasılık" derecesi üzerinde durmaya başladı; Gibbs ve Bolzmann, fiziğe istatistik yöntemi getirdiler[18]. Fizikteki bu evrimi, nicel iktisat izledi[19]. Matematiksel iktisadın kesin ilişkileri ve sonuçları, yerini, bunların olasılığını göz önünde tutan "ekonometri"ye bırakmaya başladı[20]. Ekonometri, toplumsal-iktisadî hayattaki belirsizliğin yol açtığı arızî değişmelerle, sonuçların kesin değil de, ancak olasılıkla bilinebileceğini göz önünde tuttu; gerçeklerin gözlemindeki kaçınılmaz ölçme hatalarının, "gözlem hatası"nın kesin bilgiyi önlediğini kabul etti. Yani, geçmişe dayanarak öngöreceğimiz geleceği, gözlem hataları ve/veya arızî değişmeler dolayısıyla, kesinlikle bilemeyeceğimiz, ancak olasılıkla bilebileceğimiz esasından hareket ediyordu[21].

Temelde, millî muhasebeden piyasa araştırmalarına, planlama tekniklerine kadar, bütün nicel iktisadı, kesin ilişkiler veya olasılıklı ilişkiler, yani ekonometri, içinde tanımlamak mümkündür. Genellikle, girdi-çıktı tablolarında, üretim katsayıları için kesinliği varsayılan tek değer; veya optimum programlamada, her davranışın gelecekte kesin bilinen tek sonucu olduğu kabul ediliyorsa, bunun nedeni, meseleyi çok giriftleştirmemek, gerekecek gözlem sayısından tasarruf etmekten başka bir şey değildir.

Nicel tahlil teknikleri, toplumsal-iktisadî hayattaki belirsizliğin etkisinde, ilişkilerin olasılıkla tanımlanması yolunda evrilmektedir. Uygulama alanı, yukardakiler gibi, evrenseldir.

V — NİCEL TAHLİL TEKNİKLERİ VE POLİTİK İKTİSAT

Nicel iktisat, iktisadî öğretileri tamamıyla bertaraf etmiş midir? Eğer etmişse, ideolojik -felsefî temelden yola çıkan öğretilere yer kalmamış, evrensel iktisada erişilmiş demektir. Eğer etmemişse, iktisatta, "nicel tahlil teknikleri" dediğimiz evrensel geçerliği olan yöntemleri, evrensel geçerliği olmayan öğretilerden ayırmamız gerekecektir.

Öğretiden bağımsız, evrensel geçerli nicel tahlil teknikleriyle, iktisat, "saf ilim" niteliği kazanmıştır; fizik, biyoloji, kimya gibi saf bilimler arasında sınıflandırılmaya başlanmıştır. (1970'li yılların başından bu yana iktisadın, diğer saf ilimlerle beraber, Nobel ödülüne aday olması hatırlanmalıdır.) Ancak, bu niteliğiyle, iktisat, insanın-insanla, insanın toplumla, toplumların diğer toplumlarla ilişkileriyle, özünde ilgili değildir; özü.

insan ve onun dünyası olmaktan çıkmıştır. Çözmeye yöneldiği sorun, etkinlik ve büyüme sorunudur; maddeler dünyasıyla uğraşan mühendisliğe yaklaşmıştır.

Oysa, iktisadı, toplumsal yapılardan, kurumlardan, sınıflardan, kişilerden, tamamıyla soyutlamak, ne mümkün ne de anlamlıdır. Konunun bu yönüyle ilgilenecek bir "toplumsal bilim"in de mutlaka bulunması gerekir. Nicel iktisadın, politik iktisadın yerini alması söz konusu olamaz. Bu bahiste değindiğimiz nicel tahlil teknikleri, politik iktisadı ikame etmeyip, onu tamamlamakta; iktisadî kararların alınması ve uygulanmasında, etkinliği artıran bir yardımcı olmaktadır. Nitekim, günümüzde iktisat, kendi içinde bir işbölümüyle, politik (veya öğretiye bağlı) iktisat ve teknik iktisat (veya iktisat tekniği); iktisatçılar da, politik iktisatçılar ve teknik iktisatçılar diye ayrılmaya başlamıştır[22]. Öğretiler veya ideolojik temeller, yöntemde değil, fakat yöntemin gerisindeki teoridedir.

İktisat matematikselleştikçe, farklı iktisadî sistemlerin ve iktisadî yapıların, aynı matematiksel modelin değişik türleri olarak ifade edilmesi de mümkün olabilmektedir. Eğer, Poincaré'nin, "Matematik, farklı şeylere aynı ismi vermek sanatıdır" sözü kabul edilirse, bunun nedeni kolayca anlaşılır.

XLII

TARİHİN VEYA İDEOLOJİNİN SONU MU?

Avrasya'da ve Doğu Avrupa'da merkezi planlı ekonominin çökmesi, "tarihin-ideolojinin sonu geldi mi?" sorusunu gündeme getirdi. Bu sorunun gerisinde, bundan böyle bütün toplumların nihaî hedefinin politik planda liberal demokrasiyi, ekonomide de özel mülkiyete dayalı serbest piyasa ekonomisini, yani *laisser-faire*'i kurma olacağı inancı yatar. Sözkonusu sav doğru ise, bu kitapta incelenen öğretiler ve okullardan sadece liberal öğretiye bağlı Neo-klasik Okul ve ondan türeyen – Keynes Okulu'na tepki olarak ele alınan – yeni makro iktisadın ayakta kalması; uzlaştırma öğretisi niteliğindeki çok sayıdaki okul dahil, diğerlerinin tarihin tozlu raflarına kaldırılması gerekir. Nitekim, Reaganomics ve Thatcherism'in egemen olduğu 1980'li yıllarda böyle bir eğilimin ortaya çıktığı hatırlanmaktadır.

Ne var ki, bu kitapta gösterilmeye çalışıldığı gibi, teorilerin içerdiği çelişkiler, bunlar ayakta tutulmaya çalışılırken, kendi karşıtlarının kurulması olanağını vermektedir. Nedeni, birincilerin ekonomideki sorunları çözmek için yaptığı tahlillerin ve önerdiği politikaların, uygulamada, eski sorunları tam çözemeden yenilerini yaratmasıdır[1]. Üzerinde hemen bütün öğretilerin anlaştığı tam rekabet koşullarında kaynak dağılımının optimalliğine gelince: Kitapta uzun boylu incelendiği gibi, bu da, soyut, *normatif* bir model olarak kalmaktadır.

Kitabın bu son bahsinde "Tarihin-İdeolojinin Sonu" tezini kısaca açıkladıktan sonra, 1980'li yıllardaki serbest piyasa ekonomisi uygulamasının yarattığı başlıca çelişkileri tartışmaya açacağız. Çünkü, bu "Son"un gelmesi, iktisadî sistemin bütün çelişkileri çözebilmesini gerektirir. Serbest piyasa ekonomisinin kendi yarattığı bu çelişkileri çözüp çözemeyeceğini ise, önümüzdeki yılların olayları gösterecektir.

I — TARİHİN YA DA İDEOLOJİNİN SONU: MARX, HEGEL VE FUKUYAMA

Marx, insanlığın evriminde nihaî aşama saydığı *komünist utopya*'sında tarihin ya da ideolojinin sonunun geleceğini söylüyordu. Bu aşamada kapitalizmin yolaçtığı bütün çelişkiler (başta sınıf çelişkileri) çözüme ulaşacağı ve bireyin yabancılaşması son bulacağı için, artık yeni bir ideoloji arayışı kalmayacaktı. (Bkz: Bahis XXXVI) Yani, Marx, bu aşamaya ulaşmayı geleceğin belirsizliğine devretmişti. Gerçek dünyada ise, 1980'li yılların başında yaşanan olaylar, varolduğu biçimiyle komünizmin hiç de bu aşamaya götürmediğini ortaya koydu. Tek parti iktidarına dayanan siyasal rejimle merkezi planlı ekonomi, SSCB ve Doğu Avrupa'da çöktü. Çöktüğü toplumlarda yöneticiler, hedefle-

ri politik planda demokrasi, ekonomi planında serbest piyasa ekonomisi olarak ortaya koydular.

Tarihin diyalektik süreçle evrildiği ve evrimin bir aşamasında diyalektik sürecin duracağı yolundaki kavramsal çerçeveyi, Marx, Hegel'den almıştı. (Bkz: Bahis XXXI) Hegel bu duraklamayı, yani tarihin-ideolojinin son bulmasını, şöyle açıklıyordu: Akılcı (rasyonel) bir toplum düzeni başarılı olduğunda, diğer toplumlar da bu düzeni benimseyecektir. Çünkü, madde dünyasına egemen olan düşünce dünyası (idée)dır. Akılcı toplum çelişkileri giderme başarısını gösterdiği için, bu düzenin yayılması ile tarihin sonu gelecek, ideoloji arayışı bitecektir. Fransız (ve Amerikan) İhtilalinin (1789) getirdiği *özgürlük ve eşitlik* ilkelerinden etkilenen Hegel, bu ilkelerin ideoloji arayışının nihaî aşaması olduğuna inanıyordu. Napolyon orduları Prusya Monarşisi'ni yendiğinde (Jena 1806) tarihin sonu geldiğini söylemişti. Liberal demokratik devlet düzeninden daha akılcı, çelişkileri çözme gücü olan bir düzenin olanaksızlığı kanısındaydı. Dolayısıyla, bu akılcı düzen evrenselleşecekti[2].

Hegel'in tarihin-ideolojinin sonu geldiğini söylediğinden bu yana, neredeyse iki yüzyıl geçti. Bu süreçte, ideolojik arayış hiç bitmedi; dünya milliyetçilik, komünizm, faşizm, nazizm, İslami sosyalizm ve İslami köktendinci ideolojilere, bunların iktidara gelerek toplumları şekillendirmesine tanık oldu.

SSCB ve Doğu Avrupa'da komünizmin çökmesi, Çin Halk Cumhuriyeti'nin ekonomisini giderek liberalleştirmesi, F. Fukuyama'ya Hegel'in çizgisinde esin verdi. "Tarihin Sonu mu?" başlıklı makalesinin yaptığı yankı üzerine, "Tarihin Sonu ve Son İnsan" başlıklı kitabını yazdı[3]. Hegel'ci anlayıştan yola çıkarak şunu söylüyordu[4]:

Bir zamanlar, kapitalizmin ve sosyalizmin değişerek birbirine yaklaşmakta olduğuna (convergence theory) inanılıyordu. Oysa, 1980'li yılların sonu ve 1990'lı yılların başındaki olaylar bunu doğrulamadı. Aksine, dünya ideoloji açısından tümüyle liberalizmin etkisine girdi. Siyasette liberal demokrasi, ekonomide kapitalizm-serbest piyasa ekonomisi hedefleri giderek yayıldı. "Tarihin Sonu"nda her iki alanda liberalizmin yayılması, liberal düzenin bütün çelişkileri çözdüğünün, akılcı bir sistem olduğunun evrensel kabulü demektir. İdeoloji düzeyinde liberalizm benimsendiğinde, geleceğin tüm toplumları buna göre şekillenecek, liberalizm evrenselleşecektir.

Toplumların tarihsel evrimi tek yönlüdür ve liberalizme doğrudur. Bunun temel nedeni, çağımızda tabiat bilimlerinin etkenliğidir. 16. ve 17. yüzyıllardan itibaren geliştirilen bilimsel yöntem sayesinde tabiat giderek fethedilmiştir. Bu, insanın değil, tabiatın ve onun kanunlarının koyduğu belirli kurallara göre olmuştur[5]. Böylece, çağdaş bilimden etkilenen bütün toplumlar benzer etkiler altına girmekte, aynı etkenlerle şekillenmektedir. Bir yandan teknoloji ekonomide üretim imkânlarını tekdüzeleştiriyor ve çağdaşlaşan toplumlar giderek birbirine benziyor; bir yandan benzedikçe ve dünya piyasasında birbiriyle daha yoğun ilişkiye girdikçe, tüketici kültürü özdeşleşiyor.

Fukuyama, çağdaş tabii bilimlerin mantığının, evrensel evrimin yönünü kapitalizm-serbest piyasa ekonomisi olarak gösterdiğini söylüyor. Savının temelindeki mantık şu: Çöken (eski) sosyalist ülkelerdeki merkezi planlama, eski sanayi devriminden kalma faaliyetleri geliştirdi ve bu ülkelerin gelişme düzeyini 1950'ler Avrupa'sınınkine

ulaştırdı. Ne var ki, günümüzün sanayi-ötesi toplumlarının düzeyine ulaşmalarını sağlayacak bilgi-teknoloji birikimini gerçekleştiremedi; bu toplumların göreli geriliği arttı.

Tarihsel evrimin yönünü – Marx'ı andırır biçimde – teknolojinin çizdiğini söylese de, Fukuyama, evrim çizgisinin nihai aşamasını kapitalizm olarak tanımlıyor. Ayrıca, insanın salt "iktisadi yaratık" olduğunu da kabul etmiyor; burada Hegel'in idealist tarih yorumuna dönüp, insanın ve toplumların benliğini-kişiliğini kabul ettirme mücadelesi verdiğini savunuyor. Kanısınca, liberal ekonomi ile liberal politika arasındaki bağı kuracak olan da bu mücadeledir; çünkü, benlik-kişilik mücadelesi ve bunun kabulü, liberal demokrasiyi gerektirir.

Kişiliği-benliği kabul ettirme mücadelesi, Fukuyama'ya göre, uluslararası politikaya da ışık tutar: Dünya imparatorlukları kurmak için emperyalist mücadele buradan doğar; son yüzyılın en kanlı savaşlarının kaynaklandığı milliyetçi hareketlerin gerisinde de bu mücadele vardır. Oysa, bütün ülkeler liberal demokrasiye geçtiğinde, hiçbir ülkenin diğerlerine üstünlük savaşı verme gereği kalmayacaktır; çünkü her devlet diğerleri ile eşit konumda olacaktır; çünkü liberal demokrasiler birbirlerine karşı emperyalist savaşa girmeyeceklerdir. Nedeni, tümünün aynı temel değerleri benimsiyor olmasıdır.

Fukuyama merkezi planlı ekonomilerin dağılmasını da şöyle açıklıyor: Önderleri ve liderleri bilinçlendi ve

> *"Protestanlığın servete ve riziko üstlenmeye dayanan yaşamını, katolikliğin fakirlik ve güvenliğe dayanan yaşamına tercih ettiler. Reform öncesinde hiçbirindeki maddi koşullar, bu ülkelerde değişimi kaçınılmaz olarak göstermiyordu."*[6]

Yani, Hegel'i izleyerek Fukuyama, yönetici-elit takımının düşünce dünyasında liberalizmin üstünlüğüne ilişkin bilinçlenmenin, tek parti rejimine dayanan merkezi planlı ülkelerin değişim sürecini başlattığını belirtiyor.

Aşağıda liberal demokrasiye ilişkin bir çözümlemeye girmeden, serbest piyasa ekonomisinin yarattığı başlıca çelişkilere kısaca değinilecektir.

II — SERBEST PİYASA EKONOMİSİ VE KUZEY-GÜNEY ÇELİŞKİSİ

A) DÜNYADA KİŞİ BAŞINA GELİR DEĞİŞMESİ

Hegel'in ve Fukuyama'nın tezine göre, tarihin-ideolojinin sonu, ancak sistemin yarattığı çelişkileri çözme gücünü göstermesi durumunda mümkün olacaktır. Buna göre, serbest piyasa ekonomisinin yarattığı bütün çelişkileri çözme gücünde olması gerekir. 1980'li ve izleyen yıllar bunun hem derinliğine, yani gerçekten serbestliğe en yakın olması; hem genişliğine, yani en çok sayıda ülkeyi kapsaması anlamında uygulama bulduğu bir dönem olmuştur. Uygulamaya hakim politika Kuzey dünyasında Reaganomics-Thatcherism'dir ve 21 yy. başlarında bir yüzyıl öncesi varolan serbestlik düzeyi gerçekleşmiştir. Sanayi-ötesi denen gelişme aşamasındaki zengin Kuzey ülkeleri ile birlikte az gelişmiş ülkelerin, yani Güney'in çoğunluğu bu düzene sokulmuştur. Oysa, İkinci Dünya Harbini izleyen ilk 25-30 yıl süresince, Kuzey, Keynes Okulu'nun; Güney de Kalkınma İktisadı Okulu'nun politika reçeteleri ile ekonomisini yürütmüş, piyasa eko-

nomisi yürürlükte olsa da, tam serbest piyasa ekonomisi çeşitli biçimlerde sınırlanmıştır. Yani, piyasa ekonomisi, "Uzlaştırma ideolojileri"ndeki okulların anlayışına bağlı kalmıştır. Bu bakımdan, 1980'i izleyen ve özellikle "finans kapital"e paraların konvertibilitesi yoluyla tam özgürlük sağlandığı 1990'lı yıllarda Kuzey ve Güney ülkelerindeki kişi başına (k.b.) gelir değişmesi, serbest piyasa ekonomisi uygulamasının sonuçlarını göstermek açısından anlamlı olacaktır.

Dünya Bankası'nın 1991 Yılı Raporunda[7] 124 ülke ve 5.2 milyarlık bir nüfus kitlesi kapsanmıştır; bunun 99'u, 4.1 milyar nüfusu içeren düşük-gelirli ve orta gelirli ülkelerdir, yani Güney tanımına girer. Kuzey ülkeleri 24 adettir ve 830 milyonluk nüfusu içerir. Güneydeki 99 ülkenin 41'i düşük-gelirli denilen dünyanın en fakir ülkeleridir; toplam nüfusu 2.95 milyardır. Yani, dünya nüfusunun yaklaşık yarısı bu son grupta toplanmıştır. Güneydeki ikinci grup orta gelirli denilen ülkelerden oluşur. Bu gruptaki 57 ülkenin nüfusu 1.1 milyardır. Dünya Bankası orta gelirli ülkeleri alt-orta ve üst-orta gelirli diye ikiye ayırmaktadır: Birinci gruptaki 40 ülke 682 milyon nüfusu, ikinci gruptaki 17 ülke ise 420 milyon nüfusu barındırmaktadır. Kısacası, düşük gelirli ülkelerle alt-orta gelirli ülkeler 82 adettir ve 5.2 milyarlık dünya nüfusunun 3.8 milyarını, yani % 73'ünü oluşturmaktadır. Gerçek anlamda Güney'li tanımı bu gruba ait olmak gerekir.

Uygulandığı 1980'li yıllarda k.b.'na gelirin sözkonusu ülke gruplarında nasıl değiştiği, serbest piyasa ekonomisinin çelişkileri çözdüğü ya da artırdığı konusuna ışık tutacaktır. Düşük gelirli ülkelerde 1979'da 230 dolar olan k.b. GSMH 1989'da 330 dolardır; ancak 100 dolarlık artış vardır. Bunlar arasında en büyük nüfus barındıran Çin Halk Cumhuriyeti ve Hindistan'da artış 230 dolardan 350 dolara; diğerlerindeyse, 240 dolardan 300 dolaradır; yani, sadece 60 dolar kadardır[8]. Dünya Bankası'nın 1997 raporunda en yoksul bu son grup için 300'den 1995'te 290 dolara gerileme vardır. K.b. gelir artışında yıllık büyüme hızı -%1.4'dür, yani negatiftir.

Orta-gelirli ülkelerde 1979'dan 1995'e aynı yıllarda artış 1420 dolardan 2330 dolaradır. Ancak, bunların arasında 1995'te alt-orta gelirlilerde k.b. GSMH ortalama 1670 dolar, üst-orta gelirlilerde 4260 dolardır; yani iki buçuk kat fark vardır. K.b. yıllık gelir artışı birincilerde -%1.3 ve ikincilerde -%0.7 negatiftir. 1979'da bu ikinci grupta yer alan İspanya, İsrail, Hong-Kong, Singapur en zengin ülkeler takımına katılmıştır. G. Kore, Yunanistan 1995'te en zengin-ülkeler takımına yaklaşmıştır; orta gelirli ülkelerdeki 660 dolarlık GSMH artışının düşük gelirli ülkeler ortalamasının 6.2 katı ve üst-orta gelirlilere ait olduğu görülür.

Sanayi-ötesi denilen en zengin ülkelerdeki k.b. GSMH 1979'da 9440 dolardan 1995'te 24 930 dolara çıkmıştır; yani mutlak rakam olarak 15 890 dolarlık artış vardır. Buna göre, 1979'da k.b. GSMH en düşük gelirli ülkelerde en zengin ülkelerdekinin % 2.4'ü iken, 1995'te % 1.1'e, orta gelirli ülkelerde de % 15.6'dan % 9.7'ye düşmüştür. Yani, dünya nüfusunun yaklaşık dörtte üçünün göreli fakirliği artmıştır.

Hegel'in çağdaş yorumcularından olan ve Fukuyama'nın fikirlerine kaynaklık ettiği anlaşılan A.Kojève, "tarihin sonu"nu savaş sonrası ABD yaşam biçimiyle tanımlamış ve Sovyetler Birliği'nin de buna doğru evrildiğini belirtmişti[9]. Fukuyama'nın kendisi de liberalizmin yerleşmesini mal-hizmet üretiminin belirli bir düzeye erişmesine bağla-

maktadır. Bu yaklaşım kabul edilirse, dünyada k.b. gelir değişmesinin, dünya nüfusunun en az üçte ikisi için tarihin-ideolojinin sonunu getirmekten çok uzak olduğu söylenebilir. Küreselleşme diye tanımlanan yeni ekonomik düzene karşı, 1990'ı izleyen yıllarda ortaya çıkan tepkiler bu savın en iyi kanıtıdır.

B) GÜNEY'İN DIŞ BORÇLARI VE ARTIŞI

İkinci Dünya Harbi'ni izleyen yıllarda Güney'in kalkınması amacı ile Kuzey'den Güney'e, çoğunluğu resmi uluslararası krediler olmak üzere, sürekli net sermaye akımı gerçekleştirildi. Bu süreç aksamadan çeyrek yüzyıl sürdü. Net sermaye girişi Güney'in yatırım-tüketim kaynaklarını büyüttüğü, Kuzey'e de yeni pazar yarattığı için, her iki tarafın da yararına idi. 1973'de birinci petrol krizi patladığında, petrol üreticisi olmayan Güney ülkeleri büyük borçlanmaya girdi; petrol üreticisi ülkelerin aniden yükselen petrol gelirleri Kuzey'in uluslararası bankalarına akmış ve bankalar ellerindeki büyük fonlara yeni pazar bulmak zorunda kalmıştı. Reel faiz hadlerinin negatif düzeylere düşmesi, Güney'in Kuzey tarafından dış borçlanmaya teşvik edilmesi, bu ülkelerin büyük bölümünün, denetimsiz olarak bu kez özel dış bankalara ilerde ödeyemeyeceği boyutta borçlanmasıyla sonuçlandı. 1978-82 arasında çok sayıda Güney ülkesi borç ödeyemez duruma düştü. Bunlar yapısal uyum programları ile serbest piyasa ekonomisine geçmeye, kamu yatırımlarını özelleştirmeye paralarını konvertibiliteye geçirme ve sermaye hareketlerini serbestleştirmeye zorlandılar; öyle ki, özel piyasalardan borç alabilir duruma girsinler[10].

1990'lı yılların başına gelindiğinde Güney ülkelerinin borçları 1.3 trilyona, 2000'li yılların başında 2.3 dolara çıkmış, katlanarak artmıştı. Kur değişmeleri, dünya faiz hadlerindeki yükselme, bankaların artan rizikoyu karşılamak için uyguladıkları riziko marjlarını *(spread)* yükseltmeleri Güney'in dış borçlarını, net kredi girişi olmadığı ya da pek az olduğu halde büyütüyor. Bunlara mali piyasaları serbestleştiren ülkelerde para konvertibilitesinin gerektirdiği rezerv birikimi ve üretim-yatırım amaçlı olmayan para oyunları ile kâr sağlama dürtüleri ya da "dolarizasyon" ekleniyor. Güney ülkeleri, 1980'e oranla dönemin sonunda çok daha ağırlaşmış dış borç yükü ile karşı karşıya kalmışlardı. Düşük-gelirli ülkelerde dış borç/GSMH oranı 1980'de % 13.7 iken 1989'da %32.3'e çıkmıştı; Çin Halk Cumhuriyeti ile Hindistan dışındakilerde bu oranlar sırasıyla % 27 ve % 71'di. Alt-orta gelirli ülkelerde aynı yıllar arasında bu oranlar 1980'de % 37.7 ve 1989'da % 67.7 olmuştu. Büyük borçlu ülkelerden üst-orta gelirli grubun üst basamaklarında yer alan G. Kore ve Brezilya borçlarının ana paralarını da ödeyebildikleri için, bu grubun dış borç/GSMH oranı 1980'den 1989'a % 34.0'den % 26.5'a düşmüştü. Ancak, düşük-gelirli ülkelerin (Çin ve Hindistan hariç) ve alt-orta gelirli ülkelerin dış borç yükü, büyümelerini tehdit ettiği gibi bağımsızlıklarını da sorgulanır hale getirmişti. 1990'lı yıllarda dış borçlanma artarken büyüme de durmuş, bu oranlar çok daha ağırlaşmıştı. Dış borç yükünün boyutları dünya finans sistemi üzerinde de ciddi bir tehdittir.

Serbest piyasa ekonomisi kendisinin yarattığı bu çelişkiyi nasıl çözebilecektir? Bunun cevabını bugün hiç kimse bilmiyor. Sadece, Kuzey'in "özelleştirme" baskısı ile Güney'in alt-yapı ve üst-yapı tesislerini ele geçirmesi yoluyla çözüm üretilmeye çalışılıyor.

C) GELİŞME VE ÇEVRE SORUNLARI

1980'li yıllardan itibaren, Kuzey, "çevre" sorunlarını dünya gündeminin neredeyse baş maddesine dönüştürdü. Kuzey kendi "çevre"sini temizleyecekti; Güney de aynı yolda yürümeliydi. Oysa, Güney'de hızlı nüfus artışı bir yandan, tarım, sanayi ve kentleşme diğer yandan, ciddi çevre sorunları yaratıyordu. Yeryüzü küresinin bütün canlıları tehdit altındaydı. Başta karbon gazları, metan ve CFC gazları küresel ısınma yaratacaktı. Fosil yakıtlara dayalı enerji kullanımındaki hızlı artış bunun başlıca nedeniydi. Diğer organik ve anorganik atıklar da, aynı şekilde, hava-toprak-su kirlenmesi dolayısıyla benzer olumsuzlukların kaynağı oluyordu. Kuzey, daha sanayileşmenin başlangıç aşamasında olan Güney'e, çevre temizlemenin, bazı doğal kaynakları kullanmaktan vazgeçmenin ek maliyetini bindirmek istiyordu. Hem ihracatı artırıp dış borç ödemek hem Kuzey mallarına ithalatını açmak zorundaki Güney için, bu ek maliyete katlanmak hiç de kolay değildi.

Oysa, çevre kirlenmesinin esas kaynağının Kuzey olduğu kendi yayınlarındaki rakamlardan görülmektedir. Bu verilere göre, fosil yakıtlardan kaynaklanan karbon gazlarının % 24'ü ABD'den, % 15'i Batı Avrupa'dan, yani yaklaşık % 40'ı Kuzey'den kaynaklanmaktadır. Güney ise, Çin Halk Cumhuriyeti dahil, bunun sadece % 15'inden sorumludur[11]. Buna göre, en büyük kirlilik kaynağı Doğu Avrupa ile dağılan (eski) Sovyetler Birliği ülkelerindedir. Ayrıca, Kuzey'deki birçok şirket çevreyi kirleten yatırımları Güney'e doğrudan yatırımlar (kimya fabrikaları başta) yoluyla taşıdığı gibi, gizli yollardan kirli atıkları Güney'e aktarıyor, nehirlere, denizlere bırakıyor.

Bugün Güney'in Kuzey'e benzemek istemesindeki temel amaç, Kuzey'in yüksek tüketim düzeyine ulaşmaktır; serbest piyasa ekonomisinden beklentisi de budur. Bir sihirli değnek ile 3.8 milyar nüfuslu düşük-gelirli ve alt-orta gelirli ülkeler, değil savaş sonrası ABD'nin, Yunanistan'ın bugünkü tüketim düzeyine ulaşsa, enerji tüketimi buna uygun oranda artsa, acaba çevre sorunları ne olur? Liberalizmin albenisi bol tüketim ise, tüketim için de enerji ve bugünkü teknolojiye göre fosil yakıtlar gerekiyorsa, Kuzey'in yarattığı kirlenmenin yarısını onun dört katı nüfus kitlesi yaratırsa, çevre sorunlarının boyutları nereye gider?

Kaldı ki, çevre sorunları piyasa-dışı kalan etkileri içerdiği için, serbest piyasa mekanizmasına devlet müdahalesi gerektiren etkenler diye kabul edilir (Bkz: Bahis XXV, Pg.I). Yani, serbest piyasa ekonomisi kendi yarattığı bu çelişkiyi çözemez.

Çevre sorunları, eğer Güney önümüzdeki yıllarda sanayileşmesini sürdürebilirse, Kuzey-Güney çelişkisinin serbest piyasa ekonomisinin de çözemediği önemli bir öğesi olacaktır; hatta, şimdiden olmuş, neredeyse Güneyin büyüme-sanayileşmeden vazgeçmesi önerilmeye başlanmıştır. Bu önerilere karşı Dünya Bankası eski başkanı B.B. Conable şöyle tepki göstermişti:

> *"Gelişmekte olan ülkelere sanayileşmiş ülkelerin çevreye zararlı politikalarını tekrarlamamaları öneriliyor... Fakat, birlikte kabul edilebilir almaşıklar getirilmezse, bu öneri, gelişmekte olan ülkelerin çevre korunması adına duraklamaları demektir. (Oysa) dünyanın zengin ülkeleri, kendi sanayiye dayalı servetleri için çevreyi yağmalamayı sürdürecektir. Bu, kabul edilemez."*[12]

2000'li yılların başında gelenekselleşmiş çevre sorunlarına genetikteki buluşların getirdikleri eklenmiş bulunuyor. Bu bağlamda Güney için en büyük tehdit hâlâ nüfusunun önemli bölümünü barındıran tarım üretimi konusundadır. Serbest ithalat Güney'de tarımı çökertirken, işsiz kalan vasıfsız büyük bir kitlenin yaratacağı sorunlar Güney-Kuzey çelişkisini nerelere vardırır?

III — SERBEST PİYASA EKONOMİSİ VE KUZEY'İN KENDİ ÇELİŞKİLERİ

Dünya bugün etnik-merkezli milliyetçi akımlarla giderek küçülen etnik birimlere bölünürken ya da B. Avrupa'da olduğu gibi yabancı işçilere karşı ırkçı saldırılar sürerken, bir yandan da Kuzey'in gündeminde serbest piyasa ekonomisi ile küreselleşmenin bulunması gibi bir çelişki yaşıyor. Etnik-ırkçı akımlar toplumları parçalarken henüz bunun "ekonomi"ye ilişkin belirgin bir boyutu yok. Ancak, sürekli olmaması da pek olası gözükmüyor.

Geçmişte varolan düzene tepkiyi Kuzey'de Marksizm ile bağlantılı ya da bağlantısız sol akımlar (komünist, sosyal-demokrat, sosyalist partiler ya da işçi partileri) topluyordu; merkezi planlı ekonomilerde ise, tepkinin toplandığı akım demokrasi-serbest piyasa ekonomisiydi. Marksizmin Kuzey'de ideolojik cazibesini yitirmesi, eski sosyalist ülkelerde de kapitalizmin acı reçetelerinin devreye girmesi ile birlikte, radikal tepkiler bunların dışındaki akımlarda toplanmaya başladı. Irkçılık, etnik-benmerkezcilik, dincilik bu bağlamda devreye girdi. Liberalizmin ve Marksizmin, farklı kaynaklardan olsa da, toplumları bütünleştirici ideolojisi kayboldu; yeni akımların özelliği hoşgörüsüz olmaları yanında toplumları kendi içinde bölücü olmaları, toplumlar arasında ise bütünleşmeyi belirli kıstaslara bağlamaları.

Bu akımlar acaba serbest piyasa ekonomisi ile küreselleşmeye ne kadar olanak verecektir? Modernizm-sonrası post-modern felsefenin desteklediği ve haklı gösterdiği toplumsal bölünmeler ulus-devletleri çözerken, küresel piyasayı bütünleştiren acaba hangi örgüt olacaktır? Dev boyuttaki şirketler mi? Öyleyse, bunlar arasında kızışan rekabet hangi yollardan çözülebilecektir?

1980'li yılları izleyen tam serbest piyasa ekonomisi ve özelleştirme girişimleri, dönemin sonundan itibaren artan durgunluk, işsizlik ve krizler gibi kapitalizmin eski sorunlarının tekrar gündeme gelmesini önleyememiştir. Ayrıca, gelir bölüşümünü giderek bozması, bencilliğin temel felsefeye dönüşmesi, Kuzey'in en zengin toplumlarında Güney görüntülerini ortaya çıkarmıştır; zenginlik içinde fakirlik olgusu gündeme gelmiştir. Serbest piyasa ekonomisi kendi yarattığı bu çelişkiyi çözebilecek midir?

Ya ABD, AB ve Japonya arasında başlayan ticaret savaşı acaba nasıl çözülecektir?

Bu görüntüler, tarihin-ideolojinin sonundan henüz çok uzakta bulunulduğunu kanıtlıyor. Kaldı ki, I. Lakatos'un "bilimsel araştırma programı" (Bahis I) ana öğe olarak metafizik inançları, ideolojiyi de içerir. Diğer bir deyişle, bilim varoldukça, tarihin sonu da gelmeyecektir.

Notlar ve Kaynakça

KISIM I : GİRİŞ

I - İktisadî Düşüncenin Tahlilinde Yöntem

(1) İktisadın evrenselliğinden kastedilen şudur: Varsayımları gerçekleri yansıtan, mantığı itibarıyla içsel tutarlığı olan, gerçeklerin açıklanmasına yardım eden bir teori, zaman ve mekândan bağımsız olarak uygulama alanı bulabilir. Bu halde, teori, gerçekleri açıklayacak daha iyi bir teori bulununcaya kadar, herkes tarafından kabul edilir; yani, evrenseldir.

(2) J. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, George Allen and Unwin Ltd. London 1954. Schumpeter'in pek çok izleyicisi arasında, bkz.: L. Robbins, *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, 2. baskı, London 1952. Ancak, bilimle ideoloji arasındaki bağı derinliğine inceleyen düşünürlerden biri de, yine Schumpeter'dir. Kitabında, savunduğu yönteme pek sadık kalmamıştır. Kendisinin benimsediği görüşteki marjinalistleri (Jevons, Walras, Menger ya da bunların öncüleri olanları) övmüş, daha büyük isimler sayılan Smith, Ricardo ve Marshall'a aynı iltifatı göstermemiştir. Nedeni de, bunların "politik iktisat" anlayışında olmalarıdır.

(3) Ancak, 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren durum değişmiştir. Liberal öğretinin yayılmaya başlaması ve "serbest piyasa ekonomisi"nin ulaşılması şart olan bir hedefe dönüşmesi, ideolojik evrimde yeni bir aşamadır; sadece bu öğretiye bağlı teorilerin geçerli olduğu savının güç kazanması – şimdilik – diğerlerini neredeyse tarihe maletmiştir.

(4) G. Myrdal, *The Political Element in the Development of Economic Theory* (İngilizce çeviri) London 1955; J. Robinson, *Economic Philosophy*, Penguin Books 1962.

(5) Lakatos, I. – Musgrave, A. (1970): *Critism and the growth of Knowledge*, Cambridge University Press. Lakatos, I. (1976): *Proof sand Refutations: The Logic of Mathematical Discovery*, Cambridge University Press.

(6) Blaug, M. (1983): *The Methodology of Economics*, Cambridge University Press, s. 37.

(7) Chicago Okulu mensubu M. Friedman, bunun tam tersini savunur. İddiasına göre, gerçeği yanlış biçimde yansıtan varsayımlara dayanarak önemli teoriler kurulabilir; hatta, teori ne kadar anlamlı ise, varsayımlarının o kadar daha az gerçeği yansıtır olduğu söylenebilir. *Essays in Positive Economics*, Chicago, University of Chicago Press, 1953, s. 15. Friedman, bir teorinin gerçek testinin, betimlemedeki doğruluk değil, öngörü yapmaktaki başarısı olduğunu belirtir.

(8) Norbert Wiener, *Cybernétique et Société* (Fransızca çeviri Mistoulon) Paris, 1962, s. 232 - 233.

(9) Fransız kaynaklı "ideoloji" deyimi, önceleri fikirlerin tahlili anlamında, bazen de, ahlak felsefecileri tarafından, toplumsal bilimlerle eşanlamlı olarak ele alınmıştı. Kelimeye, iktisatla ilgili kullanışındaki anlamı veren Marx ve Engels'dir. Marx ve Engels, fikirler veya fikirler sisteminin tarih sürecini yürüten baş etken olmayıp, toplumun temel iktisadî yapısının belirlediği bir üstyapı kurumu olduğuna inanmışlardı. Herhangi bir çağda, veya toplumda yaygın olan fikirler veya fikirler sisteminin, toplumda hâkim sınıfların çıkarlarını savunmak ve davranışlarını haklı göstermek için geliştirildiğini söylüyorlardı. Toplumda, o andaki durumu yansıtmak üzere kurulan teorilerin de, bu ölçüde, gerçeklerle ilişkisi olmayabileceğini ileri sürüyorlardı. Bu nitelikteki fikirler sistemine, Marx ve Engels, "ideoloji" dediler. Çağlarındaki iktisadın (Klasik iktisat), sanayi ve ticaret burjuvasının çıkarlarını yansıtan, sınıf yargılarına dayanan bir sınıf öğretisi olduğunu, hâkim sınıfların çıkarlarını haklı göstermek üzere kurulduğunu belirttiler. Daha sonraki kullanımında "ideoloji" deyimi, sadece aldatıcı unsurları kapsıyor olmaktan çıkarılıp, bilimsel gerçeklerle beraber, bir toplumsal düşünce sistemine bağlı görüşleri de kapsayacak, *laisser-faire*'le

beraber sosyalizmi de içerecek şekilde genişletildi. Bkz.: O. Lange, *Ekonomi Politik* (Türkçe çeviri M. Şeref) İstanbul 1968, Kitap IV, s. 120-122. Ancak, Marx da, sınıf çatışmasının belirgin olmadığı dönemlerde, politik iktisatta bilimselliği mümkün gördü; sınıf çatışmasının krize henüz dönüşmediği 1830 öncesi yıllarda yazan Ricardo'nun kendisine kaynaklık etmesini böyle savunabildi.

(10) R. L. Meek, *Economics and Ideology and Other Essays*, London 1967, s. 198.

(11) J. Schumpeter, toplumdaki sınıfsal durumumuzun, düşüncelerimizi şekillendirmekte önemli – fakat, tek değil – bir etken olduğunu belirtir. A.g.e., s. 36. J. K. Galbraith'e göre ise, çoğunlukla iktisatçılar iktisadî çıkarların hizmetine bilinçli olarak girmez; fakat bu çıkarlar toplumda egemen olduğu için, bunlarca kabul edilecek fikirlerin toplumda daha kolay yankılama yapacağını ve sorumlu gözükeceğini bilir ve isim yapıp sorumlu gözükmeyi yeğlerler. *Economics and the Public Purpose*, Signet Books, 1975, s.7.

(12) J. Schumpeter, "Hatta matematik, mantık ve çok daha fazla ölçüde fizikte, araştırmacının seçtiği meseleler ve bunlara bakışı dolayısıyla, bir çağın bilimsel düşüncesi, toplumsal bakımdan şartlanmıştır; nesnel bilimsel gerçekler yerine, bilim ideolojisinden bahsedebilmemizin nedeni budur" demektedir. (Bkz.: "Science and Ideology" *American Economic Review*, Mart 1949). Diğer bir deyişle, Schumpeter, ideolojiyi toplumsal bilimlere inhisar ettirmeyip, bütün bilimlere genelleştirir. Fakat, diğer bilimlerde olduğu gibi, iktisatta da, tahlil araçlarının ideolojiden bağımsız olabileceğini söyler. Oysa, fiziksel bilimlerde, incelenmek için seçilen mesele ve meseleye bakış ideolojik olarak şartlanmış olsa da, içerik ve çıkarılan sonuç bundan bağımsız olabilmekte; iktisatta ise olamamaktadır. Bu olgu, hiç olmazsa, dinsel ideolojilerin fiziksel bilimlerin bulgularını etkileme gücünün kalmadığı, günümüzün ileri sanayi toplumları bakımından geçerlidir.

(13) Bu üçlü ayırmada, O. Lange. a.g.e. Kitap IV, s. 125-137'den yararlanılmıştır. Fakat, bu ayırmanın yorumlanmasında Lange'den ayrıldığımızı belirtmek gerekir.

(14) Lange bu konuda şöyle diyor: "Sosyalizmin belli bir gelişme döneminde ekonomi politik araştırmaları, dogmacılık ve bilimi "olanı savunma aracı" haline getirme eğilimiyle karşılaştı. Bu olay, kişiye tapmanın doğurduğu bozulma belirtilerinden biriydi." (Aynı eser, s. 139). Bu bozulmayı da, ekonomik kanunların Marksist analizini idealist ve iradeci yorumuna dönüştürmek eğilimine atfediyor. Kastettiği, Stalin dönemidir.

(15) J. Robinson, a.g.e., s.9.

(16) 1980'li yıllardaki gelişmelerle Sovyet Blokunun dağılması bunun sınırlarını göstermiştir.

(17) Bkz. Bahis XLII.

(18) Marksist düşünürler, sosyalist toplumlarda çelişkilerin devam ettiğini ve diyalektiğin yürürlükte olduğunu kabul etmekle beraber, sınıf çelişkileri olduğunu reddeder.

(19) Viyana kökenli mantıkçı positivistler, gerçek bilimin ancak "doğrulanabilir" teorilerle ilgili olması gerektiğini savunur. Bilim felsefesi üzerine çağımızda etkili olan K. Popper ise, "doğrulanabilirlik" yerine "reddedilebilirlik" ya da "yanlışlanabilirlik" kıstasını getirir; "test edilebilirlik" ölçütünün bilimsel teorilerin ayrılmaz bir parçası olduğunu, bunun da teorinin öngörülerinin reddedilebilirliği veya yanlışlanabilirliğiyle ilgili olduğunu belirtir. Popper'in bu ölçütü, günümüzde, bilim felsefecilerinden çok iktisatçılar arasında kabul bulmuştur. L. Duyer, "The Fact/Value Continuum and the Basis for Social Policy" *American Journal of Economics and Sociology*, Temmuz 1983.

(20) *Inflation* (ed. R. J. Ball, P. Doyle), Penguin Modern Economics Readings, 1970, s. 15.

(21) Meek, ideolojiye, toplumsal-iktisadî güçlerin belirlediği fikirler sistemi tanımından daha geniş bir anlam verir. Bütün bilinçsiz şartlanmanın belirlediği fikirler sistemi olarak düşünürsek, ideolojinin – rakip politik ve iktisadî ideolojiler olmasa da – iktisadın daima temelinde olacağını söyler. A.g.e., s. 223. Mrs. J. Robinson da, "Ahlakî mesele hiçbir zaman çözülmeyecek olan bir çelişkidir. Toplum hayatı insanlığı, daima kötülükler arasında bir seçim yapmakla karşı karşıya

bırakacaktır" der. Fakat, iktisadın bilim olmak yolunda ilerleyebileceği konusunda ümitlerimizi yitirmememizi, sadece daha ileri gidebilmek için, iktisattaki modası geçmiş bilimdışı kalıntıları yolumuzdan temizlemek gerektiğini ekler. A.g.e., s. 137.

(22) Don Patinkin, "Keynesian Monetary Theory and the Cambridge School", *Issues in Monetary Economics* (ed. H.G. Johnson - A. R. Nobay), Oxford, 1974. Chicago Üniversitesi para politikasının üstünlüğünü savunan liberal okul yandaşlarının, Yale Üniversitesi de maliye politikasının üstünlüğüne inanan Keynes Okulu mensuplarının kümelendiği kurumlardır.

(23) M. Friedman, a.g.e., s. 3-7. Friedman'ın metodolojisi için bkz: W.J. Frazer (Jr.) ve L.A. Boland, "An Essay on the Foundations of Friedman's Methodology", *American Economic Review*, Mart 1983.

(24) F.Fukuyama, "The End of History?" *The National Interest*, Summer 1989, s. 3-18; *The End of History and the Last Man* The Free Press, New York 1992.

II - Konuya Giriş

(1) Batı Avrupa toplumlarının bir uzantısı olan ABD, Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda gibi ülkelerde – daha önce yerli halklar tarafından kurulan uygarlıklar bir yana – bu tür geleneksel toplum yapıları hiç olmamıştır.

(2) Bununla birlikte, İslâm geleneğinde ve Kur'an'da ticaret, pazar için üretim ve kâr amacına dönük çalışmanın olumlu karşılandığı, özellikle tüccarların önemli bir yeri olduğu görülür. M. Rodinson *İslam and Capitalism*, Penguin Books 1980, Bahis II. İslam devletleri günümüzde İslam Bankacılığı gibi öğretiden kaynaklanan kurumlar yaratmış, bunları dünyaya yaymıştır.

III - Merkantilist Öğreti

(1) Bunlar içinde en önemlisi, Doğu Hint Kumpanyası'ydı; yöneticilerinden olan Thomas Mun, (1571-1641) merkantilist düşüncenin sözcülüğünü yapanlardandı.

(2), (3) Merkantilistlerin faiz konusundaki görüşleri, Sir Josiah Child'in şu sözünde belirmektedir: "Düşük faiz nisbeti, servetin sonucu değil, sebebidir. Eğer bir ülkenin zenginleşme yolu ticaretse, faizin düşük olması ticareti teşvik ediyorsa, servet faizin düşüklüğüne bağlanabilir. Ancak servet artışı da faizin düşmesine yardım eder." *A New Discourse of Trade*, 1669'dan naklen E. Roll, *A History of Economic Thought*, London 1937. 84-85.

(4) A. Piettre, *Histoire de la pensée économique et analyse des théories contemporaines*, Paris, 1959, s. 49.

(5) Bodin, bu fikirleri, *Reponse aux paradoxes du sire de Malestroit*'da yayınladıktan sonra merkantilizmi benimsediğini belirten *République*'i yayınlamıştır. Bu sonuncuda, ülkenin zenginliğini altın ve gümüş bolluğuna bağlar. Hem miktar teorisinin öncülüğünü yapan hem de merkantilist görüşe bağlanan fikirleri, çelişiktir. W. Fellner, *Modern Economic Analysis*, McGraw-Hill Inc. New York 1960 s. 32-39.

KISIM II : LİBERAL ÖĞRETİ VE *LAISSER-FAIRE*

IV - Liberal İktisadî Öğretinin Doğuşu

(1) H. Laski, *The Rise of European Liberalism*, London 1936, s. 11-12.

(2) J. K. Galbraith, *American Capitalism: The Concept of Countervailing Power*, Penguin Books, 1956, s. 29.

(3) Lock ile ilgili daha geniş bilgi, bahis V'de verilmiştir.

V - İktisadî Liberalizm Felsefesi

(1) Bu bahsin yazılmasında genel nitelikteki şu eserlerden yararlanılmıştır: G. Myrdal, a.g.e., O. H. Taylor, *History of Economic Thought*, New York 1960, s. 1-18, s. 118-145: J. Schumpeter, *History*... a.g.e., s. 113-142; E. Roll, a.g.e., s. 147-155; G. Stigler, *Essays in the History of Economics*, The University of Chicago Press, 1964, s. 70-78. H. Laski, a.g.e.

(2) J. Locke (1632-1704) İngiliz filozofudur. Tabiî Kanun felsefesinden yararlanarak yazdığı *Yönetmenin İki Risalesi* (1690) ile politik liberalizmi ve demokrasiyi savunmuştur. *İnsanın Anlayışı Üzerine Bir Deneme*'si (1690) ile skolastik bilim geleneği yerine ampirizmi ve zevk-zahmet anlayışını getirmiş; *Faiz Haddinin Düşürülmesi ve Para Değerinin Yükseltilmesiyle İlgili Sonuçlar* (1692) başlıklı bir iktisadî eser de vermiştir.

(3) F. Quesnay, *Droit Naturel*, A. Oncken (ed.) *"Oeuvres de Quesnay"*, Paris 1888, s. 359 - 377'de iktibas edilmiştir.

(4) A. Smith'in ahlâk felsefecisi olarak görüşleri şu eserlerde bulunabilir: *The Theory of Moral Sentiments*, London 1790; *Essays on Philosophical Subjects*, London 1822. Smith'in piyasa ekonomisi koşullarını tahlil ederken, Newton'gil fiziğin kavramları ve kanunlarından nasıl etkilendiği için bkz.: E. K. Hunt, "Economic Scholasticism and Capitalist Ideology" *A Critique of Economic Theory* (ed. E. K. Hunt, J. G. Schwartz) Penguin Modern Economics Readings, 1972, s. 186-7.

(5) J. Bentham (1748-1832)'ın düşünceleri için bkz.: *Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (1789), New York 1948; *The Rationale of Reward ve The Rationale of Punishment*, London 1830.

(6) Galbraith, çağdaş toplumda "güç" olgusunun artan biçimde büyük şirketlerin eline geçtiğini, egemen olduğu varsayılan tüketiciler ve vatandaşların gücünün de gittikçe azaldığını belirtiyor. A.g.e., s. ix.

(7) Örneğin, böyle bir eleştiri için bkz. E. K. Hunt, a.g.e., s. 188.

VI - Fizyokratlar

(1) J. A. Schumpeter, *History*..., a.g.e., s. 228-229.

(2) H. W. Peck, *Economic Thought and its Institutional* Background, London 1935, s. 52-53.

(3) Schumpeter'e göre, Fizyokratların bu iktisadî Tanrıbilimi, skolastik ortaçağ öğretisinin yeni bir ifadesidir. Hattâ skolastikler, kurumların göreceliğini kabul ettikleri halde, Fizyokratların "tabiî düzen"in evrensel ve değişmez olduğunu söylemesi, daha geri bir anlayışı gösterir. (Bkz. a.g.e., s. 228-229).

(4) F. Quesnay (1694-1774) Louis XV ve Madame de Pompadour'un doktoru olan Quesnay, iktisadî artığın doğuşu ve toplumsal sınıflar arasında dolaşımı konusunda kanın vücutta dolaşımıyla ilgili yeni tıp buluşundan yararlanmıştı. Başlıca eserleri: *Tableau Economique ve Droit Naturel*'dir.

(5) Bugün, millî gelir hesaplama tekniğinde, gayrısafî tarımsal üretimden safî hasılaya varmak için, şu indirimleri yapmaktayız. Eğer tarımın tarıma verdiği (tohum ve yem gibi) ve diğer üretim kesimlerinin tarıma verdiği (kimyasal gübre, ilâç, yakıt vb.) ara mallar indirilirse, gayrısafî hasıla elde edilir. Bundan, kapital eşyası için amortisman indirilirse, safî hasılaya varılır. Oysa, Fizyokratların safî hasıla dedikleri büyüklüğe varmak için, bundan ayrıca, işçilerin tüketim giderlerini indirmek gerekir. Yalnız toprağın safî hasıla veya *produit net* yarattığını söyledikleri zaman, işçinin tüketimi de indirildikten sonra kalan artık anlaşılmalıdır.

(6) R. J. Turgot (1727-1781), XVI. Louis'nin kabinesinde üye iken, Fizyokratların öğretisini fiilen uygulayabildi. Hububat ihracı yasağına, ayrıcalıklara ve tekellere karşı çıkarak, loncaları kaldırdı. Ne var ki, ertesi yıl kıt ürün dolayısıyla ekmek fiyatı yükselince, kabineden düştü; yerine gelen J. Necker, hububat ihraç yasağını, tekrar koymak zorunda kaldı. Gerek Fizyokratların ge-

rek kendi bağımsız fikirlerini, *Réflexion sur la formation et la distribution des richesses* (1766) başlıklı eserinde açıkladı.

(7) Ne Turgot ne onu izleyen Klasik iktisatçılar (Say hariç), kapitalist ile girişimci arasında bir ayrım yapmıştır. Bunların kapitalist-girişimcisi hem faiz, hem yönetme fonksiyonu karşılığı ücret, hem de girişimci kârı elde eden bir sınıftır.

(8) M. Blaug, *Tableau'daki* çevresel akımı, girdi-çıktı tablosunda göstermektedir. *Economic Theory in Retrospect*, 1962, Irwin, s. 28.

(9) Quesnay'nin *Tableau Economique*'nin mükemmel bir açıklaması ve eleştirisi ile Marx'ın bu konudaki görüşleri için bkz. V. S. Nemtchinov, "Le tableau économique de F. Quesnay", *Cahiers de L'ISEA*, Mayıs 1966. Rus matematiksel iktisatçısı Nemtchinov'un başlıca eleştirisi, Quesnay'nin iktisadî artığı tarımsal üretimde bulması, oysa (Marx'a göre) bunun kaynağının, emek olmasıdır. Nemtchinov, "tableau"nun basit bir matematiksel modelini de kurmaktadır.

VII - Klasik Okul Üzerine Genel Açıklama

(1) Bundan böyle A. Smith'e yapılacak bütün atıflar, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (ed. E. Cannan), Methuen and Co., London 1930, (5. baskı)

(2) Diğer bir kaynak açıklanmadıkça bundan böyle Ricardo'ya yapılacak bütün atıflar, "Principles of Political Economy and Taxation" *The Works and Correspondance of David Ricardo* (Ed. P. Sraffa), cilt I, Cambridge University Press 1951'edir.

(3) Malthus'un *Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme*'sine atıflar, bundan böyle, metinde *Nüfus Üzerine* olarak belirtilecektir ve eserin şu baskısınadır: *An Essay on the Principle of Population or a View of its Past and Present Effects on Human Happiness*, London 1806 (3. baskı). *Politik İktisadın İlkeleri*'ne atıflar, metinde *İlkeler* olarak belirtilecektir ve eserin şu baskısınadır: *Principles of Political Economy Considered with a View to their Practical Application*, London, William Pickering. 1836 (2. baskı).

(4) J. B. Say'e bundan böyle yapılacak bütün atıflar, *Traité d'économie politique*, Paris 1876 (8. baskı).

(5) J. S. Mill'e bundan böyle, yapılacak bütün atıflar, *Principles of Political Economy with Some of their Applications to Social Philosophy*, London, J. W. Parker and son, 1857 (4. baskı).

(6) Çağdaş bir iktisatçı Klasiklerin "muhteşem dinamiği"nden bahseder. (Bkz: W. J. Baumol, *Economic Dynamics*, New York 1964, 1. basım).

(7) Marjinal fiyat teorisine göre dengede kâr haddi faiz haddine eşit olduğu için, bu ikisi arasında ayırım gereği yoktur. Her ikisi de, dengede, kapitalin marjinal verimine eşittir.

(8) J. R. Hicks, iktisattaki ilk "İhtilâl"in Klasik Okul'un kuruluşu olduğunu söyler. "Revolutions in Economics" *Method and Appraisal in Economics* (ed. Spiro Latsis), London 1976, s. 209.

VIII - Klasik Değer Teorisi

(1) J. Robinson'a göre, "İktisattaki metafizik kavramlardan biri, 'değer' kavramıdır... (Bu), malların bize sağladığı fayda demek değildir; ne de fiilî fiyatların tarihsel bir ortalamasıdır. Gerçekten bu, sadece bir fiyat değildir; fiyatların oluşmasını açıklayan bir şeydir." A.g.e. s. 29.

(2) G. Myrdal, klasik değer teorisinin iki tabakadan oluştuğunu; bunun gözlenen tabakasının bir mübadele değeri, alt tabakasının da bir reel değer teorisi olduğunu belirir. A.g.e. s. 61. J. R. Hicks ise, bunun temel amacının, milli hasılayı oluşturan çok sayıda malın bir ortak ölçüye indirgenmesi olduğunu söyler. A.g.e., s. 211.

(3) Bu konuda bkz.: A. Smith, a.g.e., cilt I, Bahis VII, s. 57-65; Ricardo, a.g.e., s. 88-92.

(4) Klasiklerin, uzun dönemde tabiî fiyatın belirlenmesinde talep fonksiyonunu ihmal etme-

leri, Neo-klasik fiyat teorisine göre, şu varsayımı gerektirir: Üretim dalları, uzun dönemde sabit birim maliyetlerle çalışıyor, yani üretim miktarı ne olursa olsun, birim maliyet sabit kalıyor olmalıdır; üretim dalları artan veya azalan maliyetlerle çalışıyorsa, marjinal maliyet ve birim maliyet üretim miktarına, bu da talep fonksiyonuna bağlı olacaktır.

(5) Neo-klasik üretim maliyeti teorisi, bundan farklı olarak, "transfer rantı"nı her üretim dalının maliyetine içerir. Gerekçesi şudur: Bazı üretim dallarında rant varsa, bu rant diğer üretim dallarında da maliyete girer. Çünkü, üretim girdileri, rantın bulunduğu dallardaki getiriyi sağlamadıkça, diğer üretim dallarına kaymaz. Bu anlayışta, transfer rantı üretim maliyetini, üretim maliyeti taleple beraber fiyatı belirler.

Neo-klasik teori faizi, ücretleri, riziko primini de maliyette içerir. Fakat statik tam rekabet şartlarında riziko yoktur. Klasikler, tabiî fiyata erişildiği uzun dönem dengesini (tam) rekabet şartlarında düşündükleri için, riziko primini, kâra ve maliyete dahil etmemiştir.

(6) "A. Smith'in, kunduz ve geyik hikâyesinin, ne analitik ne de tarihî bir desteği vardır. Bunu, ahlâkî önyargılardan çıkarır. Bu, olması gerekeni gösterir." J. Robinson, a.g.e., s. 32. Bununla beraber, *değerin değişmez ölçüsü* arayışı, iktisat teorisinde günümüze dek sürüp gitmiştir.

(7) A. Smith, a.g.e., s. 34-35.

(8) D. Ricardo, a.g.e., Bahis I, s. 12.

(9-10) Aynı, s. 20-22.

(11) Daha sonra, Hayek buna, "Ricardo'gil Etki" demiştir. Buna göre, reel ücretlerdeki artış ekonomide ortalama üretim sürecini uzatır. Ricardo gibi Hayek de, kapital artışını, emeğin üretim sürecinde bağlı kaldığı sürenin uzaması olarak kabul eder. Nakdi ücretlerin artmasının etkisi (para değeri sabitken) reel ücretleri artırmak, üretim sürecini uzatmak, yani kapital yoğun malların üretimini artırmaktır. M. Blaug, a.g.e., s. 89-90. Sraffa "değişmez değer ölçüsü niteliğindeki varsayımsal mal" ile ilgili sorunları çözerek, Ricardo'nun aradığı cevabı bulabilmiştir. Bkz.: Bahis XX. Pgf. B.

(12) D. Ricardo, a.g.e., s. 22-30.

(13) G. Myrdal, a.g.e., s. 70-73.

(14) Emek, vazgeçilen aylaklık; imsak, vazgeçilen carî tüketimin sağladığı gelecekteki malların iskonto edilmiş peşin değeri olarak düşünülürse, Senior'un emek ve imsakı, alternatif maliyetle bağdaştırılabilir.

(15) A. Smith, a.g.e., cilt I, s. 32.

(16) Senior'un faizi karşılanması gereken bir fedakârlığa bağlayan teorisi, daha sonra F. Lassalle'in alay konusu olacaktır: "Fedakârlıklarının karşılığını toplayan... milyoner çilekeşler... imsakta bulunanların öncüsü olarak da Rotschild'ler." (F. Lassalle, Alman sosyalisti, Rotschild'ler zenginliğiyle meşhur bir ailedir.)

(17) Senior'un, İrlanda gibi geri kalmış bir bölge söz konusu olduğunda, devletin yapması gereken işleri belirtmesi, *laisser-faire*'in kayıtsız şartsız savunucusu olmadığı izlenimini uyandırmaktadır. E. Roll, bunun *laisser-faire*'den ayrılması değil, sömürgecilik düzeninin temellerini anlaması demek olduğunu belirtiyor. Bkz.: E. Roll, a.g.e., s. 349.

(18) Augustine Cournot'nun 1836'da yayınladığı eserinde, toplam hasılatın birinci türevinin toplam maliyetin birinci türevine eşitlendiği (yani, marjinal hasılatın, marjinal maliyete eşit olduğu) noktada tekelci kârının maksimum olacağı gösteriliyordu. Mill'in "Principles"inin ilk baskısından önce Cournot'nun eseri yayınlandığı halde, 19. yüzyılın sonuna kadar kimsenin dikkatini çekmedi.

IX - Klasiklerde Üretim Fonksiyonu ve Rant Teorisi

(1) Ricardo, toprak ve emek tasarruf edici üretim tekniğinin ranta etkilerini incelemiş, birincinin toprak birimi başına rantları düşüreceğini açıklamıştır.

(2) J. S. Mill, a.g.e., cilt II, kitap IV'ün ikinci ve üçüncü bahislerde gelişmenin değer, fiyat, rant, ücret ve kâra etkisini inceler. Bkz: s. 264-294.

(3) Marjinal kavramı Ricardo'dan sonra geliştirilmiştir.

(4) Ürün fiyatı bunun altında ise, marjinal topraklardaki firmalar tasfiye olur, arz azalır ve fiyat yükselir, ta ki, marjinal topraklardaki firmaların birim maliyetine erişsin. Bu halde, denge oluşur.

(5) A. Smith, rantın artışını şöyle açıklıyor: "Nüfus artışı, tarımsal ürünlerin talebini ve fiyatını yükseltir, tarımda daha çok kapital kullanılır. Ürün artarken rant da artar, zira tarımda teknik yenilikler eskiye oranla daha az emek kullanımını gerektirir. Dolayısıyla, daha küçük oranda emek, aynı kârla, o emeği kullanan kapitali ikame edebilir, yükselen fiyatın daha büyük bir oranı toprak sahibine gider." A.g.e., cilt I, s. 146. Bu teoride, toplam rantlar bir "artık"tır; fakat, toprağın herhangi bir işte kullanımındaki rant, o toprağın alternatif kullanımıyla belirlenen bir maliyettir. G. J. Stigler, a.g.e., s. 193.

(6) G. J. Stigler, toplam ürünün ne kadarının toprak sahibine gittiğini açıklayacak bir teorinin Ricardo'da bulunmadığı, bundan ötürü, ücretler arttığında daima kârların azalacağı savının geçerli olmayabileceği görüşündedir. Stigler, bu savın Ricardo'nun değer ölçüsünden doğduğunu söylüyor: Ricardo'da belirli emek ve kapitalin yarattığı ürünün değeri daima aynıdır; dolayısıyla, ücret arttığında kâr azalır. Ne var ki bu, ancak değişmez değer ölçüsü olan varsayımsal mal itibarıyla geçerlidir. A.g.e., s. 190-1.

(7) Ricardo, a.g.e., Bahis XXII bu konuya ayrılmıştır.

(8) Aynı Bahis X.

(9) Aynı Bahis XV.

X- Klasik Ücret, Nüfus ve Ücret Fonu Teorisi

(1) Bu karşılaştırma için bkz: I. Adelman, *Theories of Economic Growth and Development*, London Oxford University Press, 1962, s. 48, G. J. Stigler, a.g.e., s. 193.

(2) R. Malthus, *An Essay...*, a.g.e. (Cilt I, s. 1-29). Malthus'un Türklerde nüfus yoğunluğunun düşüklüğü için Türk yönetiminin ve hükümetinin "zulmü, zayıflığı, kötü kanunları, mülkiyet güvensizliği, tarımı ve geçimlik malları engellemekte, her yıl azaltmakta ve tabiî bununla da nüfusu azaltmaktadır", (s. 211) demesi ilgi çekicidir. Bir kere, nüfus kanununu evrensel saymadığını gösterir; nitekim, Amerika yerlileri, Güney Denizi adaları vb... gibi farklı yerlerde, nüfus meselesini, ayrı ayrı inceler. İkincisi, dolaylı yoldan nüfus artışını engelleyen diğer etkenlerin bulunduğunu kabul eder. Nihayet, 18. yüzyıl sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nu, bir İngiliz iktisatçısının nasıl gördüğünü yansıtır.

(3) Eğer ilk değer (a) ise ve (b) bir sabiteyi gösterirse, geometrik dizi a, ab, ab^2, ab^3, ...; aritmetik dizi de, a, $a+b$, $a+2b$, $a+3b$... olarak yazılabilir. Gerçekte, Malthus, bu karşılaştırma ile, azalan getiri kanununun gıda üretiminde geçerli olduğuna işaret etmiş olmaktadır. Bkz: *An Essay...* cilt I. s. 13.

(4) D. Ricardo, a.g.e., s. 105-109.

(5) J. S. Mill, *Principles*'da açıkladığı bu teoriden, pek tatmin olmamıştı. Hattâ, Longue ve Thornton'un eleştirileri karşısında bir dergide (*Fortnightly Review*, 1869) yayınladığı yazıda bunu reddetmeye kadar gitmekle beraber *Principles*'ın izleyen baskılarında değiştirmemişti.

(6) J. S. Mill, a.g.e., cilt II, s. 247. Klasik tahlilin bir kısmında ücret fonu, kapital stokunun sabit bir oranı olarak kabul edilir.

(7) Klasiklerin, geçimlik mallar itibarıyla işçilerin ücretini "öndelik" saymalarının nedeni şudur: Üretim sürecinin başından itibaren işçiler, geçimleri için tüketim mallarına ihtiyaç gösterir. Oysa bu mallar, ancak üretim sürecinin sonunda elde edilebilir. Dolayısıyla, işçilere ödenen ücret, kapitalistin, işçilere kapital stokundan verdiği bir "öndelik" niteliğindedir. Dönem sonunda

bu, o dönem için gerekli faizle (kâr) birlikte kapitaliste geri döner. Çünkü, "öndelik" de, herhangi bir kapital eşyası gibi faiz getirmelidir.

(8) Bazı tarımsal ürünlerin yılda bir kere elde edilmesi ve yılın geri kalan aylarında eldeki stokun tüketilmesi dolayısıyla, bu eleştiri, gıda maddeleri için geçerli olmayabilir.

(9) Ricardo'nun sosyo-kültürel etkenlerin tabiî ücret haddini yükseltmeye etkisini ve J. S. Mill'in, ahlâkî kayıtların, uzun dönemde nüfus artış haddini yavaşlatacağını kabul ettiğini; A. Smith'in ise ilerleyen ve kapital stoku büyüyen toplum için iyimser olduğunu tekrar belirtelim.

(10) Bugünkü doğum kontrolü önlemleri, Malthus'un ahlâki kayıtlarından farklı değildir.

XI - Klasik Kapital Birikimi ve Kâr Teorisi

(1) Malthus, ekonominin genel dengesiyle ilgili efektif talebi yükseltmek için, toplumda bir aylak ve tasarruf yapmayan sınıf olarak toprak sahiplerinin üzerinde durur.

(2) A. Smith, Ricardo'dan farklı olarak tasarrufun kâr haddinin müspet değil, menfi fonksiyonu olduğunu söyler. Borç vererek yaşayan "Rantier"ler, faiz haddi düştükçe borç verdikleri miktarı artırır, öyle ki, aynı yaşama düzeyini devam ettirebilsinler. Fakat, kâr haddi daha da düşerse mülkiyet geliriyle yaşayamadıklarından, kendileri girişimci olur. A.g.e., cilt I, s. 98

(3) A. Smith, a.g.e., cilt I, s. 95-100.

(4) D. Ricardo, a.g.e., s. 122.

(5) Keynes sisteminde elde atıl para tutmanın da akılcı olduğu gösterilir.

(6) D. Ricardo, a.g.e., s. 122.

(7) R. Malthus, *Principles...*, a.g.e., s. 363-371.

(8) J. B. Say'in Mahreçler Kanunu ve bunun geçerli olması için gerekli varsayımlar, Malthus'un bu konuda görüşleri için bkz: Bahis XIV.

(9) A. Smith, a.g.e., cilt I, s. 89.

(10) Ricardo, a.g.e., s. 119.

(11) Stiglere göre, ücretlerdeki artışın kârları azaltması kendi değer ölçüsüne dayanır. Bkz: Bahis IX, not 7. 1960'lı yıllarda Sraffa, Klasik değer-bölüşüm teorisini ve kâr-ücret çelişkisini tekrar canlandırdı. Bkz: Bahis XX, Pg. B.

(12) J. S. Mill, a.g.e., cilt II, s. 294-312.

XII - Klasik Büyüme Teorisi

(1-2) R. Hicks, "Growth and Anti-Growth", *Oxford Economic Papers*, Kasım 1966.

(3) A. Smith, a.g.e., cilt I, s. 94.

(4) Smith, herhalde hiçbir ülkenin bu aşamaya erişemediğini; uzun yıllardır durgun gözüken Çin'in ise farklı kanunlar ve kurumlarla, tabiî imkânların koyduğu sınırla beraber daha yüksek bir düzeye çıkabileceğine işaret eder. A.g.e., cilt I, s. 96-97.

(5) D. Ricardo, a.g.e., s. 115-119.

(6-7) Aynı eser, s. 120-121.

(8) J. S. Mill, a.g.e., cilt II, s. 276-89.

(9) Aynı eser, s. 313-6.

(10) İngiltere, bugün, kişi başına geliri yüksek fakat B.Avrupa'nın en yavaş gelişen ülkesi niteliğiyle büyük düşünürlerinin hayalini gerçekleştiriyor sayılabilir.

(11) Hayatının son dönemlerinde Mill'in rekabetçi toplum düzeni ve büyümeye, Amerikan toplumuna saygısı artmıştır; metinde, *İlkeler*'den yaptığımız alıntıyı, eserinin 1865 ve sonraki baskılarından çıkarmıştır. Bkz: T. W. Hutchison, *The Cambridge Version of the History of Economics*, University of Birmingham, Occasional Paper, no. 19, Ocak 1974, s. 39.

XIII - Klasik Para Teorisi

(1) Ricardo, a.g.e., s.352.

(2) J. S. Mill, cilt II, s. 9.

(3) Çift metal sistemi, İngiltere'de Napolyon Savaşlarından sonra, 1816'da yürürlükten kalktığı için, A. Smith, henüz çift-metal sisteminin yürürlükte olduğu dönemde yazmıştır. A.g.e., cilt I, s. 32-33.

(4-5) Ricardo, a.g.e., s. 354-5.

(6) Fransa'da İhtilâl'i izleyerek, İngiltere'de de Napolyon Savaşlarından sonra çok şiddetli enflasyon olmuştur. Bkz: A. Piettre, a.g.e., s. 98.

(7) J. M. Keynes'in "spekülasyon dürtüsü ile para talebi" teorisi ise, bireylerin elde atıl para tutmasının da akılcı bir davranış olduğunu gösterir.

(8) Ricardo'nun büyüme teorisinde, azalan getiri dolayısıyla gıda maddeleri mübadele değerinin (nisbî fiyatının) yükseleceğini ve para arzının buna intibak edeceğini söylemesi kendi miktar teorisi ile çelişiktir. E. Roll a.g.e., s. 192.

(9) Yaşadığı çağda Ricardo *banknot ilkesi*'ni İngiltere'de kabul ettirdi, *bankacılık ilkesi* ise, kıt'a Avrupasında hâkim oldu.

(10) Bu konudaki gayrete örnek için bkz: Milton Friedman (ed.), *Studies in the Quantity Theory of Money*, Chicago, 1956.

(11) A. Piettre, a.g.e., s. 104.

XIV - Klasik Okulda Ekonominin Genel Dengesi

(1) Bu satırların yazarı, Say Kanununun Anglo-Saxon literatüründe, bu anlamda yorumlanarak, geçerli olması için gerekli şartların aranmasını yadırgamaktadır. Zira, Say'e göre, para miktarı, *kendiliğinden mübadele hacmine intibak eder.*

(2) Bu Kanunun geçerli olması için gerekli varsayımlar çağımızda, A. C. Pigou ve Don Patinkin'ce saptanmıştır: Liberal öğretiye yakından bağlı olan bu iktisatçılara göre, bunun geçerli olması için, fiyatlar ve nakdî ücretler *tam esnek* olmalıdır, yani, tam rekabet şartları, "ücret" konusunda da tutmalıdır. Bu halde, efektif talebi, tam kullanım seviyesine yükseltecek mekanizma, "reel para depoları" etkisidir. (Reel para depoları etkisi için bkz: Bu kitapta, Bahis XXVII, pg II).

(3) Say'in Mahreçler Kanunu ve Klasik istihdam modelinin açıklanması için bkz: L. R. Klein, *The Keynesian Revolution*, London 1950. Bahis III; buna dayanan bir açıklama için de G. Ackley, *Macroeconomic Theory*, New York 1961, s. 105-137; bu kitapta, Bahis XXVI ve XXVII.

(4) Sismondi'nin kapitalizmi yergisi için bkz: Bahis XXIX, pg. II. A. Hansen, Say Kanununun, tasarruf-yatırım yapan kişilerin aynı olduğu; herkesin kendi hesabına çalıştığı ve emeğini satmadığı bu çağ için gerçekçi olduğunu, ancak bu şartların geçerli olmadığı daha sonraki dönemde anlamını yitirdiğini belirtir. A. Hansen, *A Guide to Keynes*, McGraw Hill, 1953, s. 17. Ne o çağdaki "genel aşırı üretim krizleri"ne liberal öğreti dışındakilerin kurdukları teoriler, Hansen'in bu yorumunu doğrulamaktadır.

(5) Malthus, *Principles...*, a.g.e., s. 361-71.

(6) Malthus'un, bu konuda Ricardo'yu eleştirileri için bkz: a.g.e., s. 389-398. Efektif talep teorisine dayanarak, Malthus, Ricardo'nun serbest dış ticaret teorisini de eleştirmektedir.

(7) Malthus'un bu açıklaması Keynes'gil deyimle, gelir bölüşümünü tüketim meyli yüksek sınıflar lehine değiştirmek suretiyle, tüketim harcamalarının ve efektif talebin yükselmesi demektir.

(8) Ricardo'nun Say Kanununu olduğu gibi benimsediğinin açıklanması için bkz: Ricardo, a.g.e., Bahis: XXI ve özellikle s. 290-3.

(9) *Principles*'ın son baskısına eklediği "Makineler Üzerine" başlıklı XXXI. bahis, (s. 386-

397) gerçekte Ricardo'nun kurduğu teorik yapının tümüne pek uymamaktadır. Örneğin, emek-kapital oranının sabit olduğu ya da ücret esnekliği varsayımlarını bu bahiste terk etmektedir.

XV - Klasik Serbest Dış Ticaret Teorisi

(1) J. Robinson, a.g.e., s. 64.

(2-3) Merkantilizmin eleştirisi için bkz: A. Smith, a.g.e., cilt I, s. 396-419.

(4) D. Ricardo, a.g.e., Bahis VII. Metinde, ispatlama deyimini kullanmamızın nedeni, Ricardo'nun mantığının tartışılmaz mükemmellikte olması, doğrusal programlama çözümlerinin de aynı varsayımlar altında, optimal çözümün, mukayeseli üstünlüğe göre ihtisaslaşma olduğunu göstermesidir. Varsayımları, evrensel geçerliliği olmayacağının en iyi kanıtıdır.

(5) Ricardo, a.g.e., s. 134-136, metindeki örneği, işçi sayısı itibarıyle verir.

(6) J. S. Mill, a.g.e., cilt II, Kitap III, s. 124-150.

(7) Klasik iktisatçılar, mübadele hadleri deyimi ile J. Viner'ın çift girdili mübadele hadlerini kasteder; yani, yabancı ülkenin mallarına giren bir birim üretim girdisi ile bizim mallara giren kaç birim üretim girdisinin mübadele edildiğini araştırır; sabit maliyet varsaydıkları için, bu iki deyimi eş-anlamda kullanabilirler.

(8) Aynı mekanizmanın, paralar altına dayanmasa da işlediği savunulur. Eğer altının fiyatı ülke parası itibarıyla kurumsal olarak tespit edilmişse, öyle ki, yabancı para talebini kontrol etmeden ülke paraları arasındaki kambiyo kuru sabit kalıyorsa, paralar dolaylı biçimde altına bağlı demektir.

(9) Kambiyo kuru esnek ise aynı mekanizma, ülkeler içinde genel fiyat seviyesi değişmeleri yerine, kambiyo kurundaki değişmelerle izah edilir.

XVI - Klasik Öğretinin "Avamlaştırılması" Manchester Öğretisi

(1) Böylece, daha ucuza sağlanan gıda maddeleri İngiltere'nin düşük ücretlerle dünya pazarında rekabet imkânlarını artırmıştır. Oysa bu tarihten 8 yıl önce Osmanlı İmparatorluğu'na imzalattırılan 1838 tarihli serbest ticaret anlaşması ve İngiliz tüccarı lehine sağladığı imtiyazların etkisiyle, izleyen 30-40 yıl içinde Osmanlı lonca sistemi ve imalat sanayii çökmüş, dış borç batağına giren ülke yarı sömürge durumuna düşmüştü.

(2) E. Heimann, *History of Economic Doctrines*, New York, 1945, s. 124.

XVII - Neo-Klasik Okul Üzerine Genel Açıklama

(1) Bu okul yandaşları, Viyana Üniversitesi'nde hocalık yapmış, Böhm-Bawerk, ayrıca üç kere Maliye Bakanı olmuştur.

(2) J. Schumpeter'i, Viyana Okulu'ndan yetişmiş olsa da, bir Okul'a dahil etmek güçtür. Bazen, yeni marjinalizme karşı çıkanlar arasında (A. Piettre, a.g.e., s. 293); bazen, Neo-klasikler arasında sayılır. (E. Heimann, a.g.e., s. 223); bazen de, hiçbir Okul'a konmaz. (W. E. Kuhn, *The Evolution of Economic Thought*, Ohio, 1963, s. 352). Çok yönlü bir düşünürdür; 1932'den itibaren Harvard Üniversitesi'nde hocalık yapmış, ekonometrik çalışmaların öncüsü *Econometric Society*'i kurmuştur.

(3) Hicks'in bir ayağı Neo-klasik, bir ayağı da Keynes'gil Okul'dadır. Yaşı ilerledikçe soyut modeller ve teoriler yerine, tarihsel yaklaşımın toplumsal gerçekleri daha iyi yansıttığı görüşüne eğilmiş, bu yaklaşımı 1970 sonrasında Batı'nın yaşadığı enflasyon ve durgunluğa uygulamıştır: Bkz: "Konjonktür Dalgalarında Reel ve Parasal Etkenler" *Yeni Enflasyon ve Para Politikası* içinde, Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. yayınları, İstanbul, 1974, s. 9.

(4) Bu ayırma için bkz.: B. B. Seligman, *Main Currents in Modern Economics*, The Free Press of Glencoe, New York 1963, s. 442.

(5) J. Schumpeter, *History...*, a.g.e., s. 827, Walras'ı en büyük saf teorici sayar.

(6) Schumpeter, marjinalistlerden, Neo-klasik olarak bahsetmeyi – bu, aslında, ABD'li iktisatçılara özgüdür – Einstein fiziğinden yeni-Newton'gil fizik olarak bahsetmek kadar anlamsız bulur; çünkü Einstein nasıl Newton fiziğinde ihtilâlci değişme yapmışsa, marjinalistler de, klasik değer teorisinde aynı işi yapmıştır. Ancak, saf teori açısından Jevons-Menger-Walras'ı Neo-klasik saymak anlamsız olsa da, Klasik Okul'un çerçevesi ve değerlerini benimsediği için, diğer bir açıdan yerinde olabilir, Bkz: *History...*, a.g.e., s. 919.

(7) Gossen, Jevons ve Edgeworth gibi marjinalistler, aynı zamanda "Faydacı" felsefeye bağlıydı. Oysa "Avusturya Okulu, Faydacı felsefeden ayrılarak yeni teoriye Faydacı olmayan bir yorum vermiştir." Schumpeter, *History...* s, 1056-7.

(8) Bu savdan yola çıkan marjinalistler, sosyalist ekonomide kaynak dağılımını aynı teori içinde incelemiştir.

(9) Lasalle'in, Senior'u alaya alması kastedilmektedir.

(10) Walras, genel denge teorisinin günün birinde hesaplamaya elverişli olacağı ümidindedir. Pareto, elde veri olsa dahi, bu hesapların fiilen yapılabilmesini beklememiştir. Seligman, a.g.e., s. 397.

(11) J. Robinson, a.g.e. s. 70.

(12) O. Lange, Neo-klasik teorinin bilimselliği ile ilgili şöyle diyor: "İnsanlar arasındaki ekonomik ilişkilerin bilimi yerine, konusu, insanla eşya arasındaki ilişki olan bir bilim doğmuştur. Böyle anlaşılan *ekonomi*, sosyal bir bilim olmaktan çıkar." *Ekonomi Politik* (Türkçe çeviri M. Şeref), Kitap IV, s. 21. İstanbul 1968.

(13) G. Meier ve R. Baldwin, *Economic Development: Theory, History, Policy*, New York, 1957, s. 67.

(14) Schumpeter, *History...*, a.g.e., s. 759-670.

(15) Konjonktür dalgalarıyla ilgilenmeleri, Say Kanununun reddi anlamına gelmemiştir. A. Hansen, *A. Guide...*, a.g.e., s. 14.

(16) Seligman, a.g.e., s. 387.

(17) Pareto Mussolini faşizmi sırasında senatör olmuştur. Çok yönlü bir düşünürdür. İktisatçı ve matematikçi olduğu gibi, felsefe ve sosyoloji ile de ilgilenmiştir. Seçkinler teorisi, sosyolojisinden gelir. *Trattato di Sociologia Generale*, Paris. 1919.

(18) Bir ayağı Keynes Okulu'nda olan P. Samuelson, şöyle yazıyor: "Görünmeyen El'in, kendi çıkarı için çalışan bireyleri toplum yararıyla birleştirdiğini savunmaya A. Smith'in hakkı yoktur. Çünkü, (toplum yararı) bir toplumun refahıyla ilgili ahlâkî ve dinî birtakım fikirlerle tanımlanabilir. Ne Smith ne diğer bir iktisatçı, 1776'dan günümüze kadar böyle bir şeyi ispatlayabilmiştir." *Economics: An Introductory Analysis*, s. 610 (7. baskı).

XVIII - Marjinalizmin Öncüleri

(1) Bernouilli, bunu, Fransız matematikçisi P. R. de Monmort'a sorduğu ihtimaller teorisiyle ilgili beş problemde ortaya koymuştur. P. R. de Monmort, *Essai d'analyse sur les jeux de hazard, Paris*, 1713, s. 402'den naklen G. Stigler, *Essays...*, a.g.e. s. 108-9.

(2) A. H. Leigh, "Von Thünen's Theory of Distribution and the Advent of Marginal Analysis" *Journal of Political Economy*, Aralık 1946; Kuhn, a.g.e., s. 77-82. Thünen'in, adil ücret için gerekli gördüğü kâr paylaşılmasına göre ücret formülü için bkz: Schumpeter, *History...*, a.g.e. s. 466-7.

(3) J. Schumpeter: *History...*, a.g.e..., s. 910-11.

(4) A. Cournot, *Researches into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth* (İngilizce çeviri N. Bacon), New York, 1897.

(5) J. Dupuit, "On the Measurement of the Utility of Public Works" *Annales des Ponts et des Chausées* (1844)'den naklen *International Economic Papers*, No.2, London New York, 1952 s. 83 -110.

(6) G. Stigler, *Essays...*, a.g.e. s. 81.

XIX - Neo-Klasik Değer Teorisi

(1) G. Myrdal, a.g.e., s. 82.

(2) Marjinal fayda teorisiyle Klasik üretim maliyeti teorisini birleştirmesinden ötürü, bazen, Neo-klasik deyimi sadece A. Marshall ve izleyicileri için kullanılır; öznel değer teorisini kuranlar, "marjinalistler" olarak ayrılır. Marjinalist deyimi gerçekte, matematikseldir; maksimum veya minimumla ilgilenen her araştırmacı, bu anlamda marjinalisttir. Hicks, bu deyimi yerinde bulmaz; iktisatta marjinalistlerin ortak yanının, marjinalist olmak değil, üretim-bölüşüm yerine, mübadeleyle ilgilenmeleri olduğunu söyler. J. R. Hicks, "Revolutions in Economics", a.g.e., s. 212.

(3) W. S. Jevons, *The Theory of Political Economy*, New York, 1957, s. 43-46. Bundan böyle, Jevons'a bütün atıflar, bu eserin bu baskısınadır.

(4) C. Menger, *Principles of Economics* (İngilizce çeviri Dingwall ve Hoselitz) New York, 1950, s. 58. Menger'e bütün atıflar bundan böyle bu eserin bu baskısınadır.

(5) Edgeworth, toplanabilir fayda fonksiyonundan genelleştirilmiş fayda, yani toplam faydayı $0/ (x_1, x_2, x_3...)$ olarak gösteren fonksiyona geçtiği halde, toplanabilir fayda fonksiyonu Neo-klasiklerin çoğunca kabul edildi. A. Marshall dahi, Giffen paradoksu, tüketici artığı ile ilgili düzeltme dışında, bu fonksiyona bağlı kaldı. G. Stigler, a.g.e., s. 98-99, 106-8.

(6) Jevons, bilimsel ilerlemenin ölçmeyi sağlayacağını kabul etmiş, Walras, ölçülemese de, ölçülebildiğini varsaymıştır.

(7) L. Walras, *Elements of Pure Economics* (İngilizce çeviri W. Jaffé) London, 1954. Walras'a bundan böyle bütün atıflar, bu kitabın, belirtilen baskısınadır: Bu açıklamadan, Walras'ın, her malın talebini – nakdî gelir ve diğer fiyatlar, zevkler veri iken – sadece o malın fiyatının fonksiyonu saydığı sonucu çıkarılmamalıdır; genel denge analizinde – nakdî gelir ve zevkler veri iken – bir malın talebi, o malın fiyatı ve diğer bütün fiyatların fonksiyonudur.

(8) Jevons, a.g.e., s. 168.

(9) A. Marshall, bu teorinin ancak arz veri iken talebi açıkladığını söyler. Oysa, Jevons'da ve Avusturyalılarda bir arz analizi de vardır. Nitekim, Schumpeter, A. Marshall'ın bu eleştirisini haksız sayar. *History...*, a.g.e., s. 923.

(10) Jevons, "üretim maliyeti arzı; arz da nihaî fayda derecesini belirler." A.g.e., s. 21, diyordu. Daha sonra Marshall'ın izlediği kısmî denge analizinde, üretim maliyeti ve talep fonksiyonuna bağlı fiyat teşekkülü teorisi kurmak yolundaydı; fakat, bunu tam başaramadı (Jevons, marjinal faydaya, "nihaî fayda derecesi" demekteydi). Jevons'u bu kavrama iten dürtü, Meek'e göre, "Tabiî kaynakların tükenmesi kuşkusu ile, işçi sınıfı hareketlerinden olan korkusudur. İktisattaki temel sorunu, bu nedenle kıt kaynakların optimal dağılımı oarak göstermiştir." R. Meek, "The Marginal Revolution and its Aftermath". *A. Critique of Economic Theory* (ed. E. K. Hunt and J. G. Schwartz) Penguin Modern Economics Readings, 1977, s. 88.

(11) Walras, a.g.e., özellikle Lessons, 8-14.

(12) Walras, a.g.e., s. 244

(13) Walras'ın kendi açıklamalarındaki semboller çok girift ve kalabalık, İngilizce çeviride Jaffé'nin tamamlayıcı notlarına rağmen, sistemi kolay anlaşılamıyor olduğu için, metindeki açıklama G. Stigler, *The Theory of Price, New York, 1956*, s.290-5'den alınmıştır; sembol birliği de sağlanmıştır.

(14) Walras, *Elements*'in 4. baskısında değişir katsayılı üretim fonksiyonu kullanmış, marjinal verime göre bölüşüm teorisine varabilmiştir.

(15) Bu açıklamada, girdi miktarı veri, yani, arz elastikiyetsiz sayıldığı için, bilinmeyen ve denklem sayısı (2n+m—1)'dir. Eğer girdi fiyatları arzı belirliyorsa, bunu açıklayacak *m* sayıda denklem takımı ilâve edilir ve (2n+2m—1) sayıda bilinmeyen ve denkleme ulaşılır.

(16) J. B. Balderston, "General Economic Equilibrium" *Economic Activity Analysis* (ed. O. Morgenstern) New York, 1954, s. 15 vd.

Doğrusal denklemler sisteminde, bilinmeyen sayısının denklem sayısına eşit olması, çözümün tek olması için *yeterli şart* değildir. Eğer bilinmeyenlerin veya sabit sayıların denklemlerde aldığı değerler birbiriyle bağdaşmıyorsa, yani, orjinal denklem takımı tutarsızsa, sistemin hiçbir çözümü yoktur. Eğer denklemlerden biri diğerinden bağımsız değilse, örneğin birinci X'lerin katsayılarıyla sabit sayının değeri, diğer denklemdekinin belirli bir katına eşitse, sistemin sonsuz çözümü vardır.

(17) J. R. Hicks, "Leon Walras" *Econometrica*, cilt II., 1934. Ayrıca, bir piyasada dengeye erişilinceye dek süren dengesizliğin, diğer piyasalara etkisi belli değildir.

(18) J. R. Hicks, Walras sisteminin "kısır"lığını, "Genel Denge sisteminin değişme kanunlarını incelememesi"ne, zevkler ve kaynak miktarları değiştiğinde, ne olacağını açıklamamasına bağlar: *Value and Capital*, Oxford Clarendon Press, 1939, s. 60-61. Hick, bu değişmeyi kendi genel denge sisteminde inceler. Walras sistemine bilimsel yönden o kadar çok eleştiri yapılmıştır ki, bunların tümünü aktarmak olanaksızdır. Paranın miktar teorisiyle Walras sisteminin bağdaşmazlığı için bkz,: W. J. Baumol, *Economic Theory and Operations Analysis*, 2. baskı, New Jersey, 1965, s. 342-6.

(19) Bu bölümdeki açıklama ve atıflar Walras, a.g.e., Lesson 22'den alınmıştır. Walras, gelir bölüşümü sorununu, salt üretim kaynaklarının fiyatları çerçevesinde düşünmemiştir; "sosyal ekonomi" dediği bu sorunda mülkiyet ve vergilerin etkisini de görmüştür. Ancak, bu eserini tamamlayamamıştır. T. W. Hutchison, a.g.e., s. 32.

(20) G. Myrdal, a.g.e., s. 81.

(21) J. Robinson, a.g.e., s. 48.

(22) G. Myrdal, a.g.e., s. 93.

(23) Bundan böyle, A. Marshall'a yapılacak bütün atıflar, diğer bir kaynak belirtilmedikçe, şu eserin şu baskısınadır: *Principles of Economics: An Introductory Volume* (8. baskı), MacMillan, London, 1938.

(24) Toplanabilir fayda fonksiyonu Marshall'ın teorik çatısına hâkim, dolayısıyla, eğimi menfi talep eğrisini evrensel kabul ediyor olsa da, Giffen paradoksunda genelleştirilmiş fayda fonksiyonunu kabul etmiş ve eğimi menfi talep eğrilerinin evrenselliğini reddetmiştir. G. Stigler, *Essays...*, a.g.e., s. 106-7.

(25) Marshall'gil analiz de tüketicinin akılcı yönetimini varsaysa da Marshall, davranışların büyük ölçüde alışkanlıkla yöneltildiğinin farkındadır. (Bkz: a.g.e., s. 20).

(26) Bkz: a.g.e., Kitap III, Bahis I-IV.

(27) Marshall'ın bu varsayımlara dayanarak çizdiği talep eğrisi, önemli yöntem tartışmalarına yol açmıştır. Bkz: A Friedman, "The Marshallian Demand Curve", *Journal of Political Economy*, Aralık 1949; G. Stigler, *Essays...*, a.g.e., s. 139-144.

(28) Kanımızca, tüketici artığının bu amaçla geliştirilen bir ilke olduğunu unutup, sayısal faydaya dayanıyor vb. gibi nedenlerle reddetmek, Marshall'a büyük haksızlıktır. Bu kavramın çürütülmesi için bkz: F. Knight, *Risk, Uncertainty and Pofit* (1921), 1948 Boston, s. 69 vd. Tüketici artığı kavramının, sırasal faydaya dayanarak yeniden canlandırılması için bkz: J. R. Hicks, "Rehabilitation of Consumer's Surplus", *Review of Economic Studies*, Şubat 1941. Fakat Marshall, faydanın –Jevons, Menger gibi marjinalistlerden farklı olarak– *doğrudan doğruya* ölçülebilir olduğunu kabul etmemiş, *dolaylı* yoldan, gözlenen olgularla ölçülebileceğini savunmuştur. Tüketici artığını, faydanın dolaylı yoldan ölçülmesi için düşünmüştür. (Bundan böyle, faydanın ölçülebilirliliği, yani sayısal fayda veya "kardinal fayda" konu edildiği zaman, her iki anlamda ölçülebilir fayda kastedilecektir.) Meek, Marshall'ın değer teorisini geliştirmekteki temel amacının Avusturya Okulu ve Jevons'un aşırılıklarını düzeltmek olduğunu, fakat Ricardo'nun pek yüzeysel bir yorumuna dayandığını belirtir. A.g.e., s. 93.

(29-30) Bu konular için bkz: Bahis XXV. pg. I

(31) Fakat, Ricardo'nun emek-değer teorisinde emek ve kapitalin sabit oranlarda birleşiyor

olduğu varsayımı, Marshall'da yerini değişir katsayılı üretim fonksiyonuna, tabiî fiyat da yerini normal fiyat deyimine bırakır.

(32) Bu iki nokta, bütün Neo-klasik değer teorisine hâkimdir.

(33) Marshal'da, ne azalan getiri kanunu ne de ölçeğe getiri kanunları çok kesin ifade edilmiştir. Bunu kesin biçimde, ilk defa Edgeworth açıklamıştır.

(34) Dıştan yararların bu amaçla tahlilinin günümüzdeki devamı için bkz: M. Friedman, *Notes on Lectures in Price Theory*, The University of Chicago 1951, cilt I, s. 90-97.

(35) Marshall, a.g.e., s. 140. Marshall, üretim girdileri arasında toplam ürünün bölüşümünde, "marjinal verim" teorisine çok yaklaşır. Aslında Marshall'da, mal ve hizmetler ile üretim girdilerinin fiyatı ve paranın değeri, arz ve talebe göre belirlenir.

(36) A. Marshall, a.g.e., s. 812.

(37) Marshall, uzun dönemde tekil firmaların değil, sanayiin arz eğrisiyle uğraşmıştır. Tekil firmaların maliyet ve arz eğrileri, Marshall'gil analizin genişletilmesiyle J. Viner tarafından (bkz: "Cost Curves and Supply Curves" *Readings in Price Theory* (ed.K. E. Boulding, G. Stigler, Homewood, Illinois 1952'de iktibas edilmiştir) incelenmiştir.

(38) Artan, sabit ve azalan maliyetle çalışan sanayi ayırımının eleştirisi, pek eğlenceli bir dilley, Clapham tarafından "Boş Kutular" diye yapılmaktadır. (Bkz: J. H. Clapham "Of Empty Economic Boxes", *Readings in Price Theory*, a.g.e.'de iktibas edilmiştir).

(39) Marshall'da tekelin kâr maksimumlaşması tahlili Cournot'dan farklıdır. Fakat ikisinin aynı anlama geldiği, daha sonra J. Robinson tarafından açıklanmıştır. Cournot, toplam maliyet ve toplam hasılat fonksiyonlarının birinci türevinin (yani, marjinal maliyet ve marjinal hasılat) eşitlendiği; Marshall ise, toplam safi hasılatın – yani, toplam hasılat ile toplam maliyet arasındaki farkın – maksimum olduğu noktada, kârın maksimumlaşacağını söyler.

(40) A. Marshall'a yöneltilen eleştirilere, Kısım III, Bahis XXV'de değinilecektir. Marshall, gelir bölüşümünün maksimum refahı belirleyen bir etken olduğu görüşünü, özel girişimi teşvik ve yatırım için gerekli tasarrufları yaratmak gerekçesiyle değiştirmiştir. Gençliğinde benimsediği "eşitlik" ve maksimum refah ilkesini, ilerki yıllarda, millî gelir artışını özendirme savıyla terk etmiştir.

(41) F. Y. Edgeworth, *Mathematical Psychics*, London 1881, s. 20.

(42) Edgeworth'un kayıtsızlık eğrileri, bugün ders kitaplarına girenlerden farklıdır: x eksenine (X_1 ve X_2 iki malı gösterirse) bireyin elde ettiği X_1 miktarını, y eksenine de, elden çıkardığı X_2 miktarını koyduğu için, kayıtsızlık eğrilerinin eğimi pozitiftir. Çünkü X_2'nin daha fazla bir miktarının elden çıkarılmasını telâfi için, daha fazla X_1 miktarı gerekir. Fiyat doğrusu da, orijinden başlar.

(43) Pareto'nun gelir bölüşümü kanunu Bahis XXV, Not 4'de tekrar ele alınmıştır. Bu kanun, hem "Cours"da hem "Manuel"de açıklanmıştır. Bkz: *Manuel d'économie politique* (Fransızca çeviri A. Bonnet) Paris 1927, s. 384-393. Pareto'ya atıflarımız, bundan böyle ayrı kaynak belirtilmedikçe, *Manuel*'e ve bu baskıyadır.

(44) *Manuel*..., a.g.e, s. 392-3.

(45) Seligman, a.g.e., s. 396.

(46) *Manuel*..., a.g.e., Bahis III.

(47) Pareto'nun toplumbiliminde bu çelişme, sınıf mücadelesinin Marksist olmayan anlamıyla yer alır: Yeni ve iktidar arayan seçkinlerin, eski, gücünü yitirmiş seçkinlerle mücadelesini, Marx'ın burjuva ve proleter arasındaki sınıf mücadelesi yerine koyar.

(48) Pareto'nun bu tanımlaması, "Yeni Refah Teorisi" başlığıyla, iktisat yayınlarında bir akımın doğmasına öncülük etmiştir. Akımın başlıca özelliği, maksimum refahı gelir bölüşümünden bağımsız tanımıdır.

(49) Marjinal şartların matematiksel açıklaması için bkz: *Manuel*... Ek. Bu şartların daha kesin tarifi, sonra Hicks, Lerner, Lange tarafından yapılmıştır.

(50) *Manuel*..., a.g.e., s. 362-4. Nedeni, kolektivist toplumun, sabit masrafları genel vergilerle

karşılayabilmesi, dolayısıyla, malları, değişken maliyet fiyatına satabilmesidir. Bu halde, değişken masrafları gösteren mal dönüşüm eğrileri üzerinde kolektivist toplumun bulunması, serbest rekabet ekonomisine nazaran daha olasıdır, der.

(51) Rus kökenli İtalyan iktisatçısı E. Slutsky, "Sulla teoria del bilancio del consumatore" *Giornale degli economisti*, Temmuz 1915'de bunun esaslarını ortaya koymuştu. R. G. D. Allen ile Hicks bundan habersiz olarak aynı gelişmeyi sağladı.

(52) J.R. Hicks, *Value and Capital*, Oxford Clarendon Press 1939. Bundan böyle, Hicks'e atıflar, ayrı bir kaynak belirtilmedikçe, bu eserin bu baskısınadır.

(53) Yani, eğer bir kişi A ile B ve B ile C arasında kayıtsızsa, A ve C arasında da kayıtsız olmalıdır.

(54-55) Hicks, a.g.e., s. 14, s. 17.

(56) Lange ve Lerner'le beraber Hicks'in de tanımlanmasına katkı yaptığı "Pareto marjinal şartları", mübadelede ve üretimde dıştan yarar ve kayıplar olmadığı; ulaştırma ve pazarlama masrafları bulunmadığı hallerde, statik tam rekabet şartlarının bunu gerçekleştirebileceğini gösterir. Çünkü, tüketiciler ve üreticilerin karşılaştıkları fiyatlar tektir; öyleyse, bütün tüketiciler için iki mal arasındaki marjinal ikame haddi fiyatların oranına, dolayısıyla, birbirine; bütün üreticiler için mal dönüşüm oranları fiyatların oranına, dolayısıyla, birbirine; nihayet, iki malın tüketimindeki marjinal ikame haddi üretimde bu iki mal arasındaki mal dönüşüm oranına eşitlenir. J. de V. Graaf, serbest rekabetçi kapitalizmde optimal kaynak dağılımının gerektirdiği on yedi varsayım saptamaktadır. *Theoretical Welfare Economics*, Cambridge University Press, 1957.

(57) Hicks, a.g.e., s. 99-109. Daha geniş açıklama için bkz: Kısım III, Bahis XXV.

(58) Bu konuda bkz: Kısım III, Bahis XXV.

(59) D. Robertson, "Utility and All That", *Economic Journal*, Aralık 1954.

(60) Lionel Robbins, tercihler sistemi ile uğraşmanın hiçbir işe yaramadığını, "Hiçbir politikacı izlediği politikayı, hiçbir yönetici programını, tercihler sisteminin gösterilmesinde veya tercihlerdeki kayıtsızlığın tarifinde bir düzeltmeye göre değiştirecek değildir" diyerek belirtir. (Seligman, a.g.e., s. 410'dan iktibas edilmiştir.)

(61) G. Cassel, *The Theory of Social Economy*, New York, 1934, s. 80.

(62) R. T. Norris, *The Theory of Consumers' Demand*, New Haven, 1941, s. 146.

(63) Pareto'nun Yeni Refah Teorisi'nin derli toplu bir eleştirisi için bkz: I. M. D. Little, *A Critique of Welfare Economics*, Oxford Clarendon Press, 1957.

(64) Optimal gelir bölüşümü için kıstas bulunmadıkça, Pareto optimumunda maksimum refah noktaları sonsuzdur.

(65) P. A. Samuelson, *Foundations of Economics Analysis*, Harvard University Press, 1948, Bahis V ve "Consumption Theory in Terms of Revealed Preference" *Economica*, Kasım 1948.

(66) J. Robinson, a.g.e., s. 50.

(67) A. Bergson, "A Reformulation of Certain Aspects of Welfare Economics", *Quarterly Journal of Economics*, Şubat 1938.

(68) *The Theory of Games and Economic Behaviour*, Princeton Press, 1953, s. 20.

(69) Marjinal analize bir eleştiri ile beraber klasik değer ve bölüşüm teorisini yeniden canlandıran P. Sraffa'dır. Bkz: Bahis XX, Pg. V. Ancak, daha önce Tugan-Baranowsky ile Schumpeter arasında bu konuda bir tartışma olmuştur.

(70) K. J. Arrow, *Social Choice and Individual Values*, Wiley 1963.

XX - Neo-Klasik Bölüşüm Teorisi

(1) J. B. Clark. *The Distribution of Wealth*, New York, MacMillan 1956, s. 3. Clark'a bütün atıflar, ayrı bir kaynak belirtilmedikçe, bu eserin bu baskısınadır.

(2) Menger, a.g.e, s. 165.

(3) J. B. Clark, a.g.e., s. 404.

(4) Clark, *Philosophy of Wealth*'de toplumsal reformcu hüviyetinde gözüktüğü halde, daha sonra yazdığı *Distribution of Wealth*'de varolan düzenin savunucusu olmuştur. Marshall, Clark ve diğer birçok iktisatçının, gençliğinde toplumsal reformcu, yaşlılığında varolan düzenin savunucusu olması, bu konuda da bir tabiî kanun (?) var mı? diye insanı şüpheye düşürmektedir.

(5) Leonard Euler, 18. yüzyılda yaşamış bir matematikçidir; teoreme göre, üretim fonksiyonu doğrusal ve homojense, iki girdinin marjinal verimi bir arada, her birinin marjinal verimi ayrı ayrı alınıp toplandığı zaman elde edilecek büyüklüğe eşittir.

(6) P. H. Wicksteed, *The Common Sense of Political Economy and Selected Papers and Reviews on Economic Theory*, (ed. L. Robbins) London, Routledge and Kegan Paul, 1950, cilt II, s. 862; K. Wicksell, *Lectures on Political Economy* (İngilizce çeviri E. Classen) (ed. L. Robbins) London, 1934, Routledge and Kegan Paul, cilt I, s. 124-144. Metindeki açıklama, getiri kanunlarını göz önünde tutmadığı için, Edgeworth ve Pareto'nun eleştirdiği Wicksteed'den değil, fakat Wicksell, a.g.e., s. 127-129'dan alınmıştır.

(7) J. Robinson, "Euler's Thoerem and the Problem of Distribution", *Collected Economic Papers*, London 1951, cilt I, s. 1-19'da, bu teoremin ve teoremi eleştirenlerin eleştirisini yapmaktadır.

(8) C. E. Cobb - P. H. Douglas, "A Theory of Production" *American Economic Review* (Proceedings) 1928; P. H. Douglas, "Are there Laws of Production?" *American Economic Review*, Mart 1948. Bu bulgu, marjinal verim teorisini doğrulamayıp, sadece girdiler ve ürün arasındaki tarihsel değişim haddini ölçtüğü iddiasıyla eleştirilmiştir. Diğer eleştiri nedenleri toprak, teknik değişme ve nisbî fiyatların fonksiyona içerilmemiş olmasıdır.

(9) A. Marshall, *Principles...*, a.g.e., Kitap VI: "Millî Gelirin Bölüşümü", Bahis 1-3. Metindeki atıflar bu esere ve daha önce belirtilen baskıyadır.

(10) Marshall, a.g.e., s. 526-532.

(11) Wicksell ve Fisher'in faiz teorileri, genel fiyat seviyesi değişmeleri ve iktisadî istikrarsızlıkla da ilgili olduğu için, izleyen bahiste incelenmiştir.

(12) E. von Böhm-Bawerk, *The Theory of Capital* (İngilizce çeviri) London 1891, s. 22.

(13) Aynı eser, s. 104.

(14) Tüketim ve üretim teorisinde, insanı salt akılcı (rasyonel) kabul eden Neo-klasikler, faiz teorisinde, bu varsayımı terk ederek, iyimser, dar ufuklu vb. sayar.

(15) Böhm-Bawerk, a.g.e., s. 286.

(16) V. K. Dimitriev (1904)'ten nakleden A. Zauberman, *Aspects of Planometrics*, London 1967, s. 47-55. Zauberman, Dimitriev formülüyle, Leontief sisteminin ilişkisini de gösterir. Dimitriev'e Rusya'daki matematiksel iktisat okulunun babası diye bakılır.

(17) M. Dobb, "The Sraffa System and Critique of the Neo-Classical Theory of Distribution", *A Critique of Economic Theory*, a.g.e., s. 212-3.

(18) Bu konuda bkz: Bahis XIX, Not 16.

(19) Bkz: Bahis XXV. Pg. III (A).

(20) P. Sraffa, *Production of Commodities by Means of Commodities: Prelude to a Critique of Economic Theory*, Cambridge University Press, 1960. Metindeki atıflar, bu eserin bu baskısınadır. Sraffa ile ilgili ek açıklama için bkz: Bahis XXXIII, Pg. IV.

(21) Sraffa, a.g.e., Önsöz.

(22) Sraffa, a.g.e., s. 93.

(23) A.g.e., s. 9.

(24) K. R. Bharadwaj, "Value through Exogenous Distribution" *Capital and Growth*, Penguin Modern Economics Readings içinde, 1971, s. 187-191.

(25) Sraffa, a.g.e., s. 7.

(26) Aynı eser, s. 33.

XXI - Neo-Klasik Para ve Konjonktür Teorisi

(1) J. Robinson, *Economic...*, a.g.e., s. 93. Robinson, denemelerin, gerçekte, saf bir malî politika bulunmadığını gösterdiğini ekliyor.

(2) Walras, a.g.e., Kısım IV, paranın dolanımı ile ilgilidir.

(3) Fakat, Walras'ın bu açıklamasını, Wicksell dışında pek anlayan olmamıştır. Kuhn, a.g.e., s. 265.

(4) Knut Wicksell, *Interest and Prices* (İngilizce çeviri) London 1936. Ayrı bir kaynak belirtilmedikçe, bu bahisteki atıflar, bu eserin bu baskısınadır.

(5) Wicksell'in tahlili, basit miktar teorisinden, sonuca varış yolu – para miktarındaki değişmelerin, genel fiyat seviyesini, faiz haddi yoluyla etkilediğini göstermesi – itibarıyla farklıdır. Dengede, fiyat değişmelerinin para arzı ile orantılı olduğunu kabul eder.

(6) Bundan kastedilen şudur: Enflasyonda para miktarındaki genişleme, fiyatları nisbî olarak daha süratle yükseltebilir; zira, paranın dolanım hızı da yükselir; veya depresyonda para miktarındaki artış, fiyatları artırmaksızın, istihdam ve üretimi artırabilir. Dolayısıyla, geçiş dönemlerinde, V ve T, para miktarından bağımsız olmayabilir.

(7) Çok yönlü bir düşünür olan Fisher, genel fiyat seviyesi değişmesini en iyi ölçme yöntemlerini de aramıştır. *The Making of Index Numbers* (1922)'ın, metodolojik bakımdan, bugüne kadar ABD'de bu konuda yazılan en mükemmel eser olduğu söylenir (Bkz: W. E. Kuhn, a.g.e., s. 273). Fisher'in ideal endeksi

$$\sqrt{\frac{\Sigma p_1 q_0}{\Sigma p_0 q_0} \cdot \frac{\Sigma p_1 q_1}{\Sigma p_0 q_1}}$$

dir; kendisi, bunun % 1'in sekizde birinden daha küçük hata ile fiyat değişmelerini vereceğini söyler. Denklemde, p fiyatları, q miktarları, 0 ve 1, zaman dönemlerini gösterir.

(8) Marshall, atıl para veya spekülatif para talebine değinse de, bu fikirleri geliştirmedi.

(9) Marshall'ın para ile ilgili görüşleri, *Money, Credit and Commerce* (1923) ve *Official Papers*'ında bulunmaktadır.

(10) J. Schumpeter, *The Theory of Economic Development* (İngilizce çeviri) 1934; *Business Cycles*, New York 1939; *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York 1947 (ilk baskı 1942) bu konudaki başlıca eserleridir.

(11) *Monetary Theory and the Trade Cycle*, 1929.

(12) Neo-klasik dönemde, gelir teorisinin kurulmasına katkı yapan bir diğer iktisatçı Fransa'da Aftalion'dur. Aftalion, *Monnaie, prix et changes* (1927)'da miktar teorisindeki neden-sonuç ilişkisini tersine çevirerek, fiyatlardaki "otonom" bir artışın, para miktarında artışa yol açtığını belirtir.

(13) A. Hansen, a.g.e., s. 14.

(14) Para politikası, dolaylı yoldan halkın tüketim (tasarruf) ve yatırım eğilimini etkilediği halde, kamu harcamalarının seviyesi ve/veya vergi hadlerinin değiştirilmesine dayanan maliye politikası, mal ve hizmet piyasasına, devletin dolaysız müdahalesini temsil eder. G. Ackley, a.g.e., s. 165.

XXII - Neo-Klasik Serbest Dış Ticaret Teorisi

(1) H. Denis, *Histoire de la pensée économique*, Paris 1966, s. 554.

(2) Neo-klasiklerin bir kısmı – meselâ Walras – dış ticaretle pek uğraşmamıştır.

(3) F. W. Taussig (1859-1950) dış ticaret teorisinde emek-değer teorisini kullanmaya devam etmiştir. (Taussig, *International Trade*, 1927). Günümüzde emek-değer teorisinden yola çıkan

azgelişmiş ülke iktisatçıları, eşitsiz mübadelenin dünya ticaretinde geçerli olduğu sonucuna varmaktadır.

(4) Marshall'ın *The Pure Theory of Foreign Trade* (1876)'de açıkladığı fikirleri pek az kişi tarafından izlenmiş; tanınmaları 1923'de *Money, Credit and Commerce*'i beklemiştir. Yukardaki açıklama için (London, MacMillan) özellikle s. 160 ve devamından yararlanılmıştır.

(5) Endeks rakamları, dış ticaret mübadele hadlerinin 19. yüzyıl ortasından itibaren sürekli olarak o dönemde İngiltere lehine döndüğünü göstermektedir.

(6) Marshall, *Principles...*, a.g.e., s. 769-9.

(7) G. Haberler, *The Theory of International Trade* (1933), London, MacMillan, 1937.

(8) Ulaştırma masrafları ile gümrük vergilerinin aynı etkisi olduğu kabul edilir.

(9) J. E. Cairnes (1823-1875), *Some Leading Principles of Political Economy Newly Expounded* (1874)'da, "rekabet edemeyen gruplar" kavramını getirmiş; üretim girdileri tam akışkan olmadığı için, üretim faaliyetleri arasında emek ücreti farklarının bulunabileceğini göstermiştir. Bu, Klasik teorinin, tam rekabet ve girdi akışkanlığı varsayımından ayrılınması demektir. Taussig, a.g.e.'de, rekabet edemeyen gruplar ve emek tekelinin – özellikle yüksek ücret gruplarında – nisbî mal fiyatlarını, emek maliyetten ayırabileceğini; dolayısıyla, serbest dış ticarete göre ihtisaslaşmanın, emek-maliyeti itibariyle karşılaştırmalı üstünlüğe uymayabileceğini göstermiştir.

(10) B. Ohlin, *Interregional and International Trade*, Cambridge Mass. Harvard University Press, 1933.

(11-12) Ohlin, a.g.e., s. vii, s. 12.

(13) P. Samuelson, "International Trade and Equalization of Factor Prices", *Economic Journal*, Haziran 1948 ve Haziran 1949. Bkz: Bu kitap Bahis XXIII, pg. II.

(14) R. Wade, "Sermaye Akışları Kavgasının Eşiğinde", *Foreign Policy* (Türkçe baskısı) Kış, 1998-99, İstanbul Bilgi Üniversitesi.

(15) D. Begg – S. Fisher – R. Dornbusch, *Economics* (4. Baskı) McGraw Hill Book Company Europe 1994, s. 172-76

(16) V. Tanzi – L. Schulknecht, "Reconsidering the Fiscal Role of Government: The International Perspective" *The American Economic Review*, Vol 87, No. 2.

(17) B. Stokes, "Korumacılık Efsanesi" *Foreign Policy* (Türkiye baskısı) Kış, 1999-2000, İstanbul Bilgi Üniversitesi.

KISIM III : LİBERAL ÖĞRETİYE KISMİ TEPKİLER VE *LAISSER-FAIRE*'DEN KISMİ SAPMALAR

XXIII - Serbest Dış Ticaret Teorisine Tepki: Milliyetçi Koruma Politikası

(1) Burada kastedilen iktisadî anlamda milliyetçiliktir. 1980'li yıllardan itibaren, başta Avrupa, dünyada kargaşa yaratan etnik milliyetçilik, bu boyuttan yoksundur; salt ırk ve kültür temeline dayanır.

(2) F. List (1789-1846), *Das Nationale System der Politischen Ökonomie*, 1841.

(3) E. Heimann, a.g.e., s. 131.

(4) Bu konu için bkz: Bahis XXVIII.

(5) H. C. Carey, *The Past, the Present, and the Future* (1848); *Principles of Social Sciences* (1858-9). Önce serbest dış ticareti savunan Carey, ABD'ye yerleşmesi üzerine bu fikirleri terk etmiş, sürekli koruma yanlısı olmuştur. Bkz: Bahis XVI.

(6) S. N. Patten (1852-1922). Sözkonusu teorisi 1890'lara rastlar.

(7) W. F. Stolper ve P.A. Samuelson, "Protection and Real Wages" *Review of Economic Studies*, Kasım 1941.

(8) Teoremin varsayımları için bkz: Bahis XXII, Pg. III.

(9) N. Kaldor, *Essays on Economic Policy*, cilt II, London 1964, s. 194-7. Kaldor, teoremin hatasını şöyle belirtiyor: Eğer efektif talep, sözkonusu ithalâttan zengin ülkede zarar gören sanayi dallarında işsiz kalan emeği massedecek düzeyde ise, aynı istihdam hacminde yaratılacak toplam mal akımı, eskisinden daha fazla olur. Nedeni, bu ithalâtı ödeyen ihracatı yaratan emek miktarının, ithal mallarını yaratan emek miktarından daha az olmasıdır. Çünkü, düşük ücretli azgelişmiş ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğü dokuma gibi emek-yoğun sınaî mamullerdedir; gelişmiş ülkelere ancak bunları ihraç edebilirler. Bu halde, ithal mallarının tümü, ücretlilerin tüketmediği mallar olmadıkça, reel ücretler daha yüksek olur. Teoremin, tam aksi sonuca varmasının nedeni, emek-yoğun malların, düşük ücretli ülkelerden ithal edilmesi gibi bir yapısal değişme karşısında dahi, kapital stokunun aynı kalacağını varsaymasıdır; ve, marjinal verim teorisinin sert bir uygulamasıyla, reel ücretlerin düşeceği sonucuna varılmasıdır.

(10) N. Georgescu - Roegen, "Economic Theory and Agrarian Economics", *Oxford Economic Papers*, Şubat 1960.

(11) M. Manoilescu, *The Theory of Protection*, London 1931.

(12) Bkz: Bahis XXVI ve XXVII paragraf IV C.

XXIV - Tümdengelim, Soyutlama, Akılcılık Yöntemine Tepki: Tarihçi Okul ve "Kurumcular"

(1) Ben B. Seligman, *Main Currents in Modern Economics*, New York 1963, s. 3-46; 129-253.

(2) A. Piettre, a.g.e., s. 232.

(3) W. Sombart (1863-1941). Başlıca eserleri: *Der Bourgeois*, Munich 1914; *Der Moderne Kapitalismus*, Leipzig 1902; *Die Drei National Ökonomien*, Munich 1902; *Deutscher Sozialismus*, 1943'dür. Hayatının son döneminde, Alman Nasyonel Sosyalizmini Alman milletinin tarihsel gerçeği, eşitsizliği de, temel ilke olarak kabul etmiştir.

(4) M. Weber (1864-1920). Hıristiyanlıktaki Reformasyon hareketinin, kapitalist ruhu yaratarak, kapitalizmin doğuşunu hazırladığını iddia ettiği, din sosyolojisi üzerinde geniş bir araştırma olan eseriyle tanınır. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (İngilizce çeviri, 1930) 1904.

(5) A. Spiethoff (1873-1957). "The Historical Character of Economic Theories" *Journal of Economic History*, Spring 1952; "Crisis Theory of M. V. Tugan-Baranovsky and L. Rohle", *Schmollers Jahrbuch*, 1903 bu konudaki başlıca eserleridir.

(6) Herhangi bir ideolojik programa dayanmadan pragmatik uzlaşmanın ABD'ye özgü bir tutum olduğu; işçi hareketi başta, yaşayan kurumların bu tutumdan kaynaklandığı için bkz: S. M. Rosen, "Keynes Without Gadflies" *A Critique of Economic Theory*, a.g.e., s. 406.

(7) T. Veblen (1857-1929); Amerikan düşüncesindeki önemli yeri Veblen'in pek çok yazar tarafından kaleme alınan biyografisinden bellidir. Bkz: W. Jaffé, *Les théories économiques et sociales de Thornstein Veblen*, Paris 1924; J. Dorfman, *Thornstein Veblen and His America*, New York 1934. Kurumcu düşüncenin Veblen'in yayınladığı bir makaleyle başladığı kabul edilir. Fakat, bu akım, içindeki dağınıklıktan dolayı bir "Okul"a dönüşememiştir.

(8) T. Veblen, *The Place of Science in Modern Civilization*, New York 1919.

(9) T. Veblen, *The Theory of Business Enterprise*, New York 1904.

(10) T. Veblen, *Imperial Germany and the Industrial Revolution*, New York 1915.

(11) T. Veblen, *The Socialist Economics of Karl Marx and His Followers*, "Place of Science", a.g.e. içinde.

(12) T. Veblen, *Engineers and the Price System*, New York 1919. Veblen'in zikre değer bir eseri de, *The Theory of the Leisure Class*'dır.

(13) W. C. Mitchell (1874-1948). ABD'de istatistikî araştırmalar yapan "National Bureau of

Economic Research"ün kurucularındandır; S. Kuznets, Solomon Fabricant gibi ünlü millî gelir ve millî muhasebe istatistikçileri izleyicileridir.

(14) W. S. Mitchell, *Business, Cycles* (1913); *Business Cycles: The Problem and its Setting* (1927); *What Happens During the Business Cycles* (1951) başlıcalarıdır.

(15) M. Friedman, "Wesley C. Mitchell as an Economic Theorist", *Journal of Political Economy*, Aralık 1950'de Mitchell'in sistemini Keynes'çi kavramlarla ifade eder.

(16) Mitchell'in, konjonktür dalgasında, A. Hansen *(Business Cycles and National Income*, New York 1951, s. 404 ve devamı) kâr haddindeki düşüş ve yükselişle, devresel inişi ve çıkışı açıklamasını eleştirir. Hansen'a göre, kâr haddindeki iniş ve çıkış sebep değil, sonuçtur.

(17) J. K. Galbraith, *The Affluent Society*, Penguin Books 1963. Metindeki atıflar, bu kitabın bu baskısınadır.

(18) K. Galbraith (1908-). Öldürülen başkan Kennedy'nin iktisat danışmanlığını yapmış, Harvard'da iktisat profesörü olarak bulunmuştur.

(19) K. Galbraith, *American Capitalism: The Concept of Countervailing Power* (1952). Metindeki atıf, Penguin Books, 1956 baskısınadır.

(20) K. Galbraith, *The Affluent...*, a.g.e., Bahis 18.

(21) J. K. Galbraith, *Economics and the Public Purpose*, The New American Library, New York 1975, s. 180-190.

(22) D.C. North, *Institutions, Institional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, 1996, s. 27-29.

(23) Aynı eser, s. 131-140.

XXV - İktisadî Uyum veya Tam Rekabet Modeline Tepki

(1) Lange, kapitalizmin monopoller öncesi iktisadî ilişkilerine, serbest rekabete geri dönmeyi savunan bu görüş için, "tarihin akışını tersine çevirme isteği – bu tenkide utopik bir karakter vermektedir," diyor. *Ekonomi...*, a.g.e., Kitap IV, s. 110.

(2) J. Schumpeter, bu iddianın karşısındadır. Bkz: *Capitalism, Socialism and Democracy*, Bahis VIII, London 1950 (3. baskı).

(3) F. Bastiat, a.g.e., J. B. Clark, *The Distribution...*, a.g.e.; L. Walras, a.g.e.

(4) V. Pareto, *Cours d'économie politique*, Lausanne 1897, Vol. 2., Kısım 1, Bahis I. Pareto'nun gelir bölüşümü kanunu şöyle açıklanabilir: Gelir (X) yatay eksene, geliri bir minimum veya daha fazla olan kişilerin sayısı dikey eksene (Y) konursa, gelir bölüşümü, $Y = \frac{A}{(x-a)^{\alpha}}$ denklemiyle gösterilebilen bir hiperbol verir. a, eğrinin başladığı en düşük gelir seviyesi A ve α pozitif parametrelerdir. α'nın değeri, gelir bölüşümünün eşitsizlik derecesini gösterir. Pareto'nun, çeşitli ülkeler ve çeşitli dönemlerde, gelir bölüşümünün aynı sonucu vermesine dayanarak tabiî kanun saydığı bölüşüm kanunu şudur: "Yüksek gelir sınıflarının bir üst gelir sınıfına çıkması, düşük gelir sınıflarına nazaran, daha kolay"dır. (Bkz: O. Lange, *Introduction to Econometrics*, Warszawa 1962, s.187.)

(5) I.M.D. Little, *A Critique of Welfare Economics*, Oxford 1957, s. 66.'da, bireylerarası fayda karşılaştırmasının değer yargısı değil, ampirik gözlem olduğunu belirtir.

(6) L. Robbins, "Interpersonel Comparisons of Utility", *Economic Journal*, Aralık 1938; M. Friedman, "The Methodology of Positive Economics", *Essays in Positive Economics*, Chicago 1953, s. 3.

(7) Ancak, ekonometriciler ve istatistikçilerin önemli araştırma konularının biri gelir bölüşümüdür. Bkz: Meselâ, *Income Redistribution and the Statistical Foundations of Economic* Policy, IARIW, New Haven 1964 (ed. Colin Clark ve G. Stuvel).

(8) F. von Wiser, *Natural Value* (İngilizce çeviri) London 1893.

(9) A. Marshall, *Principles...*, a.g.e. Metindeki atıflar, bu eserin daha önce belirtilen baskısınadır.

(10) K. Wicksell, *Lectures on Political Economy* (İngilizce çeviri) New York 1934, cilt I, s. 74 - 83. Wicksell, bu eleştirisinde, pek haklı değildir (Bkz: Bahis XIX, Pg. II).

(11) A. Lerner, *The Economics of Control*, New York 1947, s. 23-40. Bazen Lerner, bu kitabı dolayısıyla Lange ile piyasa sosyalistleri arasında sayılır; gerçekte, kendisinin açıkladığı gibi (bkz: A.g.e., s. 1), sadece *laisser-faire*'den sapmayı temsil eder.

(12) Fabian sosyalistleri, 1884 yılından itibaren İngiltere'de, iktisadî hayatın özel girişime dayanmasını eleştiren sol eğilimli bir aydın topluluğudur. Başlıca düşünürleri, S. Webb, B. Webb ve ünlü tiyatro yazarı G. Bernard Shaw'dur. Bunların iktisat teorisi için bkz: Stigler, *Essays*...., a.g.e., Bahis 9.

(13) J. A. Hobson (1858-1940); marjinalist gelir bölüşümü teorisi yerine, yeni bir teori kurmuş, fakat en önemli katkısı, eksik-tüketim ve emperyalizm teorisi olmuştur (bkz: Bahis XXXVII).

(14) Bu, eksik rekabette TDY ve TDK yok demek değildir. Pigou'nun rekabetin hâkim olduğu ekonomi için yaptığı tahlil, R. F. Kahn tarafından eksik rekabetin hâkim olduğu ekonomiye genelleştirilmiştir. (Bkz: "Notes on Ideal Output", *Economic Journal*, 1935). Ne var ki, eksik rekabette, bireysel ve sosyal fayda farkları nasıl olsa kabul edilir. Yukardaki tahlilin önemi, TRŞ'nda dahi, bu farkın varolabileceğini göstermesidir.

(15) TRŞ ekonominin her kesiminde cari ise, kaynak dağılımının optimalden farklı olup olmayacağı, tartışma konusu olmuştur. Nedeni, A. Marshall'ın ve Pigou'nun, bölünmezliklerin yarattığı artan getiri halleriyle, TDY arasında gerekli ayırımı yapmamış olmalarıdır. Artan getiri TRŞ'yle bağdaşamayacağına, tekele götüreceğine göre, Pigou'nun tezinin doğru olamayacağı ileri sürülmüştür. Bu tartışmanın sonucu, TDY ve TDK ile, artan getiriyle çalışan sanayilerin sağladığı nakdî dıştan yararın ve azalan getiriyle çalışanların yarattığı nakdî dıştan kayıpların, birbirinden ayrılmasıdır. (Bkz: Bahis XXVIII).

(16) Keynes Okulu için bkz: Bahis XXVI, Pg. IV.

(17) E. F. M. Durbin, *Problems of Economic Planning*, London 1949, s. 135-6. Pigou'nun, arızî hesap yetersizlikleri saydığı bu durumları Durbin, "Kollektif seçimin evrenselliğine örnek" kabul etmektedir.

(18) W. J. Baumol, *Welfare Economics and the Theory of tha State*, London 1952, s. 26-36.

(19) T. Scitovsky, "Two Concepts of External Economies", *Journal of Political Economy*, Nisan 1954.

(20) A. C. Pigou, *The Economics of Welfare*, London 1938 (4. baskı). Metinde Pigou'ya atıflar, bu eserin bu baskısınadır. Hicks, çağımızda iki tür makro-iktisat bulunduğunu; birinin Keynes, diğerinin Pigou'nun bu eserinden kaynaklandığını söylüyor. "Revolutions....", a.g.e., s. 215.

(21) Pigou, bu farka yol açan TDK olarak, fabrika bacalarından çıkan duman dolayısıyla hava kirlenmesi; orman tahribinin yarattığı iklim değişmeleri; TDY olarak da patent haklarıyla tam karşılığı alınamayan bilimsel buluşlar üzerinde durmaktadır. Gerçekte bunların alanı çok geniştir; en önemli TDY, emek konusundadır: Bir firma veya ülkede eğitilen emeğin, giderlerine hiç katılmayanlarca veriminden yararlanılması veya bir kişinin bilgi ve yeteneklerinin, kendisinin giderine ve zahmetine katılmadığı tarihsel bir oluşum olan çevresinin ürünü olması gibi.

(22) Baumol, a.g.e., s. 23.

(23) J. Duesenberry, *Income, Saving and the Theory of Consumer Behaviour*, Harvard University Press 1949, s. 44 ve devamı.

(24) Marx da teorilerinde –emek-değer teorisi, kâr haddinin eşitlenmesi vb.– serbest rekabet şartları varsaymıştır.

(25) Bu, daha önceki dönemde TRŞ bulunuyordu, demek değildir. Fakat, henüz tarımın iktisadî faaliyetlerde ağır bastığı, sanayide firma ölçeğinin devleşmediği 19. yüzyılda bunun ihmali önemli olmayabilirdi. Oysa, mal farklılaşmasının, Ortaçağ loncalarında dahi bulunduğunu, Max Weber belirtir.

(26) P. Sraffa, "The Laws of Returns under Competitive Conditions", *Economic Journal*, Aralık 1926'dan iktibasen *Readings in Price Theory* (ed. G. Stigler ve K. E. Boulding), Chicago 1952. Metindeki atıflar, *Readings*..'in sayfalarınadır. Sraffa (İtalyan asıllı) Cambridge Üniversitesi'nde öğretim yapmıştır. Diğer önemli eseri, *Production of Commodities by Means of Commodities* (1960)'a, Bahis XX, Pg. V B'de değinilmiştir.

(27) J. Robinson, The *Economics of Imperfect Competition*, London MacMillan 1933; E. Chamberlin, *The Theory of Monopolistic Competition*, Cambridge, Mass. Harvard University Press 1933. Geniş alana yayılan ilgisi dolayısıyla, Mrs. J. Robinson (1903-1983)'dan Keynes ve Tam İstihdam Öğretisi'yle ilgili olarak da bahsedilecektir.

(28) Nakdî dıştan yarar, bir firmanın kullandığı üretim girdilerinin fiyatındaki düşüşle ilgilidir; bu, girdileri sağlayan sanayilerdeki içsel yararlara bağlıdır. İçsel yararların yol açtığı artan getiri, TRŞ ile bağdaşamaz. Oysa TDY, TRŞ'nda da bulunabilir. (Bkz: Bahis XXVIII).

(29) J. Robinson'la Chamberlin'in tahlilleri arasındaki bazı farklara rağmen, esasları pek farklı değildir; en önemlileri, J. Robinson'un satış masraflarını incelememesine karşılık, Chamberlin'in bunları uzun boylu incelemesi; J. Robinson, tahlillerini marjinal eğrilerle yaptığı halde, Chamberlin'in, ortalama eğrilerle yapması gibi noktalardır. (Teorilerinin karşılaştırılması ve eleştirilmesi için bkz: R. Triffin, *Monopolistic Competition and General Equilibrium Theory*, Cambridge, Harvard University Press 1940, Bahis I ve Bahis II; N. Kaldor "Market Imperfections and Excess Capacity" *Economica*, 1935'den *Readings in Price Theory*, a.g.e.'de iktibas edilmiştir.)

(30) ERŞ'nın tahlilinde, J. Robinson, Cournot'nun toplam hasılat ve toplam maliyet fonksiyonunun birinci türevine, yani marjinal hasılat ve marjinal maliyete dayanak yaptığı tahlili kabul etmiştir.

(31) J. Robinson, a.g.e., s. 54; Şekil II, aynı eser, s. 145'den alınmıştır.

(32) Şekildeki gibi fonksiyonların hepsi doğrusalsa, kendi malında tekeli olan firmanın üretimi, TRŞ'da o malın toplam arzının yarısına eşittir. J. Robinson, a.g.e., s. 145. Bu karşılaştırmada, daha önce TRŞ'da arzedilen malın tekelleştiği, bu arada, talep ve maliyet fonksiyonlarında, hiçbir değişme olmadığı varsayılır; fakat bu yöntem çok eleştiriyle karşılaşabilir. Bkz: A.g.e., Bahis 14.

(33) J. Robinson, eğrilerin geometrisine göre, TRŞ'na oranla üretimin nasıl değişeceğini uzun boylu incelemiştir. A.g.e., Bahis 11.

(34) E. Chamberlin, a.g.e., yeniden gözden geçirilmiş 1948 baskısı, Bahis VIII.

(35) J. Robinson, a.g.e., Bahis 18.

(36) Aynı eser, s. 250.

(37) Tıpkı tekelin arz eğrisi gibi, tekelden-alıcı firmanın da üretim girdisi talep eğrisi yoktur. MDV eğrisi, girdi fiyatının belirtilmesinde rol oynasa da, tekelden-alıcının girdi talep eğrisi değildir. Nedeni, girdi arz eğrisinden bağımsız olarak, her fiyatta, firmanın satın alacağı girdi miktarını belirleyen bir fonksiyonun bulunmamasıdır.

(38) Chamberlin, a.g.e., s. 81-104. İktisat teorisinin grup dengesiyle ilgilenmesi, matematikte kümeler teorisinin canlandırılmasıyla aşağı yukarı aynı yıllara rastlar.

(39) Aynı eser, s. 83-85.

(40) P. M. Sweezy, "Demand under Conditions of Oligopoly" *Journal of Political Economy*, Ağustos 1939'dan *Readings in Price Theory*'de iktibas edilmiştir. A.g.e., s. 404-9.

(41) H. von Stackelberg, *Marktform und Gleichgewicht*, Berlin ve Vienna 1934. Stackelberg (1905-1946) Alman asıllı, duopol ve oligopol teorisine önemli katkı yapmış bir iktisatçıdır. Diğer bir eseri, *The Theory of the Market Economy* başlığıyla 1942'de İngilizceye çevrilmiştir. Düşünce-

si, önemli ölçüde Walras, Pareto ve Yeni-Avusturya Okulu'nun etkisinde kalmış, matematiksel metodu benimsemiştir.

(42) R. Triffin, *Monopolistic Competition and General Equilibrium Theory*, Cambridge, Harvard University Press, 1940. Metindeki atıflar, eserin bu baskısınadır.

(43) Aynı eser, s. 99-108.

(44) J. von Neumann ve O. Morgenstern, (*Theory of Games and Economic Behaviour*, Princeton University Press, Princeton, N. J. 1944) oyun teorisi incelemelerine, bölüşümün tartışılamadığı, sert bir komünist topluma benzeyen, tek kişilik oyunla başlar. Bu toplumdaki bireylerin, toplumla özdeş çıkarları olduğu varsayılır; yani, çatışma sözkonusu değildir. Fakat oyun teorisi, istatistikî karar verme teorisi, doğrusal programlamada temel, bugüne dek en fazla geliştirilen, burada incelediğimiz iki kişilik oyundur. Oyun teorisinin önemli bir katkısı da, sendikalar, oligopoller, piyasa örgütleri gibi çağdaş sanayi toplumlarındaki temel birimlerin kuruluşunun matematiksel tahlilidir.

(45) Gerçekte, işadamlarının MM ve MH'a dayanarak hesap yapmadığı, ampirik araştırmalarla ortaya konmuştur. Araştırmalardan naklen, B. F. Haley, "Value and Distribution" *A Survey of Contemporary Economics*, cilt I (ed. H. S. Ellis), Blakiston, 1949, s. 11-12.

(46) Oyun sıfır toplamlı değil de, sabit olmayan toplamlı ise, iki kişilik oyunda dahi "birleşme" imkânı doğar. Oyun teorisinin askerî taktik ve istatistik teorisine katkısı olmuştur.

(47) Bu örnek, I. H. Rima, *Development of Economic Analysis*, R. Irwin Inc., 1967, Illinois, s. 306-7'den alınmıştır.

(48) Kazanç matrisinin denge noktasına "eyer noktası" denilmesinin sebebi, geometrik analizde, ilgili eğrinin şeklinin eyere benzemesidir.

(49) O. Morgenstern, "Oligopoly, Monopolistic Competition and the Theory of Games" *American Economic Review*, Mayıs 1948 Ek'ten naklen, Rima, a.g.e., s. 307.

(50) Örneğin, M. Friedman (1912-)'nın Chicago Üniversitesi'nde okutulan iki ciltlik Fiyat Teorisi ders notları. (Bkz: *Notes on Lectures in Price Theory*, Chicago 1951).

(51) G. Stigler, *Five Lectures on Economic Problems*, London 1949, s. 16.

(52) A. Lerner, a.g.e., s. 174-185. Bölünmezlikler dolayısıyla, firma, ortalama ve marjinal maliyetinin azaldığı safhada fiyatı etkiliyorsa, tekel durumuna geçer. Bu safhada, marjinal maliyet, ortalama maliyetin altındadır. Bunun için, F = MM ilkesi, fiyat ortalama maliyeti karşılamıyor, firma zarar ediyor demektir.

(53) F. Knight, *The Ethics of Competition and Other Essays*, London 1935, s. 197.

(54) K. Knight, *Risk, Uncertainty and Profit*, London 1933, s. 38, 232.

(55) Bu model, M. Ezeckiel tarafından "Örümcek Ağı Teoremi" başlığıyla tanıtılmıştır. Bkz: "The Cobweb Theorem", *Quarterly Journal of Economics*, Şubat 1938. Tinbergen, bu modeli ile dayanıklı kapital eşyası yapımındaki dalgalanmaları açıklamıştır.

(56) J. R. Hicks, *Value and Capital*, Oxford, Clarendon Press, 1939. Metindeki atıf bu eserin bu baskısınadır.

(57) G. Stigler, "Production and Distribution in the Short Run", *Journal of Political Economy*, Haziran 1939'dan itibaren, *Readings in the Theory of Income Distribution*, Blakiston, 1951. Atıf, bu sonuncuyadır.

XXVI - Kendiliğinden Tam İstihdam Dengesine veya Say Kanununa Tepki: J.M. Keynes ve Tam İstihdam Okulu

(1) R. F. Kahn, "The Relation of Home to Unemployment", *Economic Journal*, Haziran 1931'de bayındırlık işlerine yatırımı, işsizliğe çare olarak gösterir, yol yapımında bir yeni işçi kullanıldığında, kaç yeni işçiye çalışma alanı açılacağını araştırır.

(2) Keynes, A Tratise of Probability (1921) ile, ihtimaller teorisiyle ilgisini, 1925'de bir Rus

baleriniyle evlenmekle ve Londra Artistler Birliği'nin kurulmasına yardım etmekle, sanatla ilgisini ortaya koydu. F. A. Hayek, Keynes'in yaygın ilgileri olan üstün bir aydın olduğunu ve büyüleyici kişiliği sayesinde de yanlış bir teori ile iktisat politikasını etkileyebildiğini söyler. "Eleştirici Bir Görüş", *The Economist*, 18 Haziran 1983'den naklen *Banka ve Ekonomik Yorumlar* dergisi, Ekim 1983.

(3) Ayrıca, Keynes'in denemelerini topladığı, *Essays in Persuasion* (1931) ve *Essasys in Biography* (1933) de zikre değer. Keynes'in hayatı ve eserleri konusunda bkz: R. F. Harrod, *The Life of John Maynard Keynes.*

(4) Keynes, *Para Üzerine Bir Risale*'sinde, paracı görüşten henüz ayrılmamıştı (1930); yatırım ve tasarruf arasındaki farkın para miktarı ile ilişkisi üzerinde duruyor, teorisi Wicksell'in konjonktür analizini hatırlatıyordu.

(5-6) J. Robinson, *Economic...*, a.g.e., s. 73. Gelenekçi iktisatta zaman mantıksal bir kavramdır, Keynes'de ise tarihseldir.

(7) *Essays in Persuasion*, New York 1932, s. 312.

(8) Keynes, *General Theory*'nin yol açabileceği toplum felsefesine, ayrıca değinmiştir (Bkz: *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Brace and Harcourt, London 1936, Bahis 24). Bu bahisteki atıflar, bu eserin belirtilen baskısınadır.

(9) Keynes, a.g.e. Bahis 23, *Notes on Mercantilism...*

(10) Keynes, "klasik iktisatçılar" diye *J. S. Mill, Marshall, Edgeworth ve Pigou* dahil Ricardo'yu izleyenler ve sistemini geliştirenleri belirtir. A.g.e., s. 3, Not:1.

(11) Bu konuda bkz: (Bahis XXI) Keynes'in kendisi de *Genel Teori*'nin önsözünde *Treatise on Money*'i yazdığı zaman aynı yaklaşımda olduğunu söyler ve bir öz-eleştiri yapar. Bu iki eserin karşılaştırması için bkz: Don Patinkin, "Keynes' Monetary Thought: A study of its development", *History of Political Economy*, Spring 1976.

(12) Keynes, a.g.e., Bahis II'de klasik ücret teorisinin, Bahis XIV'de klasik faiz teorisinin eleştirisi yer almıştır.

(13) G. Ackley (bkz: a.g.e., s. 126-130 ve 162-167), Keynes'in bu iddiasının miktar teorisindeki "paranın sadece muamele güdüsüyle talep edildiği, bunun için gerekenden fazla para tutulmayacağı" ilkesini ihmal ettiğini belirtir; (Keynes'in iddia ettiği gibi) fiyatlar ücretlerle aynı oranda düşerse ve üretim ve (istihdam) artmazsa, üreticiler ile tüketicilerin elinde atıl fonlar birikir. Akılcı bireyler, miktar teorisine göre, atıl fon biriktirmez. Öyleyse, fiyatlar düştükçe, reel harcama artar; fiyatlar nakdî ücretler oranında düşmez. Dolayısıyla, para miktarı ve paranın dolanım hızı veri iken, nakdî ücretler esnekse, reel ücretler de düşecektir, tâ ki maksimum üretim seviyesine erişilsin.

(14) Keynes'in zoraki işsizlik için verdiği bu tanımı eleştirilmiştir. (Bkz: L. R. Klein, *The Keynesian Revolution*, London 1950, s. 80). Klein'e göre bu tanım, daha yüksek reel ücretlerin emek arzını azaltacağını göz önünde tutmadığı gibi, işçiler hizmetlerini nakdî ücretler yerine reel ücretlere bağlı olarak arzetseydi işsizlik olmayacaktı, gibi bir anlama da gelebilir.

(15) Klein, a.g.e., s. 90.

(16) Keynes'in, gelenekçi teoride faizin belirsiz olduğu eleştirisi kendisini izleyenler tarafından kendi faiz teorisine karşı da yapılmıştır. Bkz: Bahis XXVII Hicks-Hansen modeli.

(17) Seligman, a.g.e., s. 732.

(18) Keynes'in sistemini bir anlamda "avamlaştıran" P. Samuelson, bu görüşü kabul etmez; füzeler, bomba uçakları, ay roketlerinin "çarpan etkisi", çevre kirlenmesini denetleme, fakirlere yardım, kent alanlarını düzenleme için yapılacak harcamalardan fazla değildir; soğuk savaşın sona ermesiyle ABD'nin büyüme hızı artacak der. *Economics* (8. baskı), New York 1970, s. 804.

(19) Keynes sisteminin formülleştirilmesi için bkz: G. Ackley, a.g.e., s. 403; Klasik modelle Keynes modelinin karşılaştırılması s. 403-418'de yapılmaktadır. Diğer kaynaklar arasında bkz: L.

Klein, *The Keynesian Revolution;* O. Lange, "The Rate of Interest and the Optimum Propensity to Consume", *Economica,* Şubat 1938.

(20) Keynes'in bu fonksiyonları "psikolojik kanunlar" diye nitelemesini, Schumpeter yerinde bulmaz. *History...*, a.g.e., s. 1176.

(21) Fakat, bu özdeşliğin geçerli olabilmesi için, Keynes'in yaptığı gibi carî yatırımın, yeni kapital eşyası üretim haddine de eşit sayılmaması gerektiği, Samuelson tarafından açıklanmıştır. Bkz: P.A. Samuelson, "The Rate of Interest Under Ideal Conditions", *Quarterly Journal of Economics,* Şubat 1939.

(22) Keynes, Bahis III'de efektif talebi, Bahis IV'de kullandığı birimlerin seçimini inceler: Fiyat değişmeleri için yapılan düzeltmeye güvenmediği için, kendisi iki temel miktar birimi kullanır: İstihdam miktarını, emek-birimi; bir birim emeğin nakdî ücretini de, ücret-birimiyle ifade eder. Fakat bu birimlerin, ne teorik faydası vardır ne de kendisini izleyenlerce kullanılmıştır.

(23) A. Hansen, "*A. Guide...*", a.g.e., s. 30-32'de, Keynes'in $D=f(n)$ olarak, toplam talebi, istihdam düzeyinin fonksiyonu yapmasının hatalı olduğunu belirtir.

(24) Marjinal tüketim meylinin (bir)den küçük olması, sistemin *istikrarlı denge* şartıdır ve ampirik-istatistikî araştırmalarla doğrulanmıştır. Marjinal tüketim meyli birden büyükse denge çözümü olsa da bu, "istikrarsız denge"dir.

(25) Statik çarpan analizine yöneltilen eleştiriler ve geliştirilmesi için bkz: Bahis XXVII.

(26) "Gelecekte beklenen hasılat"ın hesabında Keynes, satış hasılatından carî masrafları indirdiği halde amortismanı indirmediği için, bu serileri "gayrısafî" miktarlardır.

(27) J. M. Keynes, "The General Theory (5)", S. Harris, *The New Economics,* London 1952 içinde, s. 187. Metindeki diğer atıflar, yine *The General Theory*'nin belirtilen baskısınadır.

XXVII - Tam İstihdam Okulu: (Devam) Sistemin Eleştirisi, Geliştirilmesi ve Karşı-İhtilal

(1) 1980'li yıllarda ABD üniversitelerinde, kendisinin Keynes Okulu'ndan olduğunu söyleyenler arasında 40 yaşın altında bir makro-ekonomist akademisyen bulmanın iyice güçleştiği söylenmektedir. A.S. Blinder, "The Fall and Rise of Keynesian Economics" *Economic Record* Aralık 1988'den nakleden R.J. Gordon, "What is New Keynesian Economics" *Journal of Economic Literature* Eylül 1990.

(2) James Duesenbery, *Income, Saving and the Theory of Consumer Behaviour,* Cambridge, Harvard University Press, 1949.

(3) Bkz: A. Smithies, "Forecasting Postwar Demand", *Econometrica,* Ocak 1945 ve S. Kuznets, *National Product since 1869,* New York 1946.

(4) A. Hansen, *A. Guide...*, a.g.e., s. 75.

(5) A. C. Pigou, *Employment and Equilibrium,* London 1941, s. 96-130.

(6) Pigou'nun bu fikirleri belirttiği eseri, *General Theory*'den daha genel olmakla övüldü. (Bkz: Örneğin, G. Haberler, "The General Theory (4)", *The New Economics,* a.g.e., içinde s. 179-180. *Lapses from Full Employment* (1945)'de Pigou, işsizliğin almaşığının enflasyon olduğunu göstererek, 1950 sonrası gelişmeleri öngörmüştü.

(7) A. Hansen, *A Guide to Keynes,* a.g.e., Bahis VII'de eleştiri ve bu paragraftaki tahlil yer almıştır. Bu tahlili ilk geliştiren J.R. Hicks'dir. (Bkz: "Mr. Keynes and the Classics", *Econometrica* [1937], *Readings in the Theory of Income Distribution* Blakiston 1946'da iktibas edilmiştir). A. Hansen, Hicks'in tahlil araçlarını geliştirmiştir.

(8) Nedeni şöyle açıklanabilir: Tasarruf, hem gelirin hem faiz haddinin (müspet) fonksiyonudur: $S = s(Y,r)$'dir. Yatırım, faiz haddinin (menfi) fonksiyonudur: $I=ı(r)$'dir. Bu iki denkleme, tasarrufla yatırımın eşitliğini gösteren $I=S$'yi eklersek, 3 denklem elde ederiz. Ne var ki, bu üç denklemde, Y,r,I,S olarak 4 bilinmeyen vardır; 3 bağımsız denklemle, 4 içsel, yani *endojen*

değişken için tek çözüm sağlanamaz. Bundan ötürü, ya gelir seviyesi ya faiz haddi veri kabul edilmelidir ki, içsel değişkenler için belirli çözüm elde edilebilsin. Eğer hem Y hem r değişken kabul edilirse, S ile I'yı eşitleyecek, sonsuz sayıda, Y ve r birleşimi vardır. Bkz: Şekil II'de, IS eğrisi.

(9) A. Lerner, a.g.e., s. 330-338.

(10) Lerner, aynı noktaya işaret etmektedir. A.g.e., s. 334, Not:1.

(11) G. Haberler, "Mr. Keynes' Theory of the Multiplier: A. Methodological Criticism" (1936), *Readings in Business Cycle Theory*, American Economic Association 1944'de iktibas edilmiştir.

(12) P. A. Samuelson, "Interactions between the Multiplier Analysis and the Accelerator", *Review of Economics and Statistics*, Mayıs 1939 ve R. M. Goodwin, "The Multiplier", *The New Economics*, a.g.e., içinde s. 482-499.

(13) Bu açıklama, R. M. Goodwin, a.g.e., s. 482-485'den alınmıştır.

(14) Goodwin, a.g.e., s. 499.

(15) J. Robinson, *Essays in the Theory of Employment*, Oxford 1937; R. F. Harrod, *International Economics*, Chicago 1939, Bahis VI.

(16) 1960'lı ve 1970'li yılların Türk makro-plan modeli buna örnektir.

(17) A. Zauberman, *Aspects of Planometrics*, London, The Athlone Press, 1967, s. 197-8.

(18) Harrod, "İktisat teorisi, ancak ekonometriye dönüştürülebilirse iyi bir ilerleme olur, kanısındayım" diyordu. *Towards a Dynamic Economics*, London, MacMillan 1954, s. 14.

(19) Harrod, dinamik teorisini, önce "An Essay in Dynamic Theory", *Economic Journal*, Mart 1939'da açıkladı, sonra yukarda belirtilen kitabında geliştirdi. Buradaki açıklama, kitabın belirtilen baskısına dayanmaktadır. Teorinin dinamikliği, gecikmeli değişkenlerin kullanılması değil de, "üretim haddi değişen bir ekonomi" ile ilgili olmasından kaynaklanır. Bkz: A.g.e., s. 3-11.

(20) Sabit oranda büyüme haddi, üstel (eksponansiyel) büyümeyi gösterir. Y_t, t döneminde reel geliri, Y_0 başlangıç gelirini gösterirse, $Y_t=Y_0 e^{gt}$ dir. e, değeri 2.718 olan bir katsayı; g, büyüme haddi, t zaman dönemidir.

(21) Harrod, a.g.e., s. 77-80.

(22) Harrod'un, bekleyişlerin uyarılmış yatırımlara etkisi konusunda girişimcilerin davranışlarıyla ilgili varsayımı, bugünkü durumun yarın da devam edeceğidir.

(23) Harrod, a.g.e., s. 85-86.

(24) $G_w<G_n$ olduğu sürece tasarruf bir erdemdir, çünkü s ile G_w da yükselmektedir. $G_w C_r=s$ olduğuna göre s'deki artış G_w veya C_r'yi yükseltmelidir. Tanım gereği, G_w yükselmeden C_r yükselemeyeceğine göre, G_w yükselecektir.

(25) J. R. Hicks, "Mr. Harrod's Dynamic Theory", *Economica*, Mayıs 1949.

(26) J. Tinbergen daha 1930'larda, uyarılmış yatırımlar veya hızlandıranın gerçekte pek önemli olmadığını istatistiki araştırmalarına dayanarak ortaya koymuştu. Bkz: J. Tinbergen, "Statistical Evidence on the Acceleration Principle", *Economica*, Mayıs 1938.

(27) Hicks'in sisteminde, ekonomi, tam istihdam ile sıfır safi yatırımın çizdiği sınır arasında dalgalanır. Bkz: A. *Contribution to the Theory of the Trade Cycle*, London 1950. Fakat, Harrod'un etkisinde kalarak yazdığı bu kitabında geliştirdiği modeli Hicks, daha sonra "sınırlı" bulmuştur, nedeni, tarihsel yaklaşımdan yoksun olmasıdır. J. R. Hicks, "Konjonktür Dalgalarında Reel ve Parasal Etkenler", a.g.e., s. 9.

(28) Harrod, a.g.e., s. 101-14.

(29) B. Higgins, *Economic Development: Principles, Problems and Policies*. New York 1959, s. 160-1.

(30) E. Domar, *Essays in the Theory of Economic Growth*, New York, Oxford University Press, 1957.

(31) "Üretim kapasitesi" zevkler ve fiyat/ücret yapısı veri iken, ekonominin tam istihdamdaki toplam üretimini ifade eder. Domar, a.g.e., s. 87.

(32) Eğer yatırım ve gelir gereken hadlerde büyümüyorsa, kullanılmamış kapasite ortaya çıkar.

(33) Domar, a.g.e., s. 88. Nedeni, kapital verimindeki değişmenin üretim tekniği, tabiî kaynaklar ve faal emekte o zaman ortaya çıkan değişmeleri yansıtmasıdır.

(34) s ve σ arasındaki fark, yatırımın bir ölçüde yanlış dağılımını veya yatırımın emek büyüme haddi ve teknik ilerlemeye nazaran çok süratli bir hadde yapıldığını gösterir. Aynı eser, s. 90.

(35) $1/a$ çarpandır.

(36) Domar bunu açıklamak için bir örnek vermektedir: Yıllık olarak σ % 25; a % 12 ve Y=150 milyarsa, tam istihdamın sürdürülmesi için, 150x12/100'e eşit bir tutar yatırılmalıdır. Bu, üretim kapasitesini 150x12/100x25/100 kadar artırır ve millî gelirin de aynı yıllık miktarda artması gerekir. Fakat, millî gelirdeki nisbî artış, mutlak artış/gelir'dir. Yani

$$\frac{150x12/100x25/100}{150} = a\sigma = \%\ 3\text{'tür.}$$

(37) Domar, a.g.e., s. 100.

(38) Amartya Sen. (ed.) *Growth Economics*, Penguin Books, 1970, s. 16.

(39) N. Kaldor, "A Model of Distribution", Amartya Sen, a.g.e.'de iktibas edilmiştir.

(40) L. Pasinetti, "Profit and Growth", Amartya Sen, a.g.e.'de iktibas edilmiştir.

(41) N. Kaldor, J. A. Mirrlees, "Growth Model with Induced Technological Progress" aynı yerde iktibas edilmiştir.

(42) K. J. Arrow, "The Economic Implications of Learning by Doing", *Review of Economic Studies*, cilt XXIX.

(43) "Tipleştirilmiş" Neo-klasik modeldir; herhangi bir iktisatçıdan, doğrudan alınmamıştır. Yazılmasında, A. Sen, a.g.e.'den yararlanılmıştır.

(44) J. Robinson, "Model of Accumulation", *Essays in the Theory of Economic Growth*'dan naklen A. Sen, a.g.e.'de iktibas edilmiştir. Metindeki atıf, sonuncuyadır.

(45) J. Von Neumann'ın bu modeli, 1937'de Almanca olarak yayınlanmıştır. İngilizce çevirisi "A Model of General Equilibrium", *Review of Economic Studies*, 1945-6. cilt XIII'dedir.

(46) T. C. Koopmans, "Maximal Rate of Growth", A. Sen, a.g.e., s. 295.

(47) Bunlara "paralı yol" teoremi denmesinin nedeni şudur: A ve B noktaları arasında giden bir araç, bu iki nokta üzerinde olmayan bir paralı yolu seçerek, gideceği yere daha çabuk varabilir; çünkü, paralı yolda trafik yoğunluğu daha azdır.

(48) Açıklama, M. Friedman, "The Quantity Theory of Money", *Money and Banking*, a.g.e., s. 47-64'den alınmıştır. Friedman, aynı açıklamayı birçok eserinde tekrarlamıştır. Örneğin bkz: *A Theoretical Framework for Monetary Analysis.*

(49) Atıl para depolarındaki para miktarı faiz haddine göre değişiyorsa, paranın dolanım hızı da değişiyor demektir.

(50) Kaldor, Friedman'ı eleştirirken, paranın dolanım hızında gözlenen istikrarın nedenini, para arzının değişken olmasında bulur; eğer para arzı değişiyor olmasaydı, dolanım hızının değişeceğini söyler. N. Kaldor, "The New Monetarism" *Money and Banking*, a.g.e., s. 261-79'da iktibas edilmiştir.

(51) Burada, Don Patinkin'in Bahis I, Not: 20'de naklettiğimiz sözleri hatırlanmalıdır.

(52) Monetarist akım, Chicago Okulu'nda, H. Simons ve F. Viner'ın 1930'da Büyük Depresyon'a karşı aynı savlarla çıktığında başlamıştır. E. Phelps, *Seven Schools of Macroeconomic Thought*, Oxford Clarendon Press 1992, s. 29.

(53) M. Friedman'ın para teorisi ile ilgili görüşleri için bkz: "The Quantity Theory of Mo-

ney - A Restatement", *Studies in the Quantity Theory of Money* (ed. Milton Friedman, Chicago 1956); *The Supply of Money and Changes in Prices and Output*, "Compendium on the Relationship of Prices to Economic Stability and Growth", Joint Economic Committee, 85th. Cong. Washington 1958, s. 241 ve devamı; *The Demand for Money:* "Some Theoretical and Empirical Results", *Journal of Political Economy*, Ağustos 1959; *A Program for Monetary Stability*, New York 1960.

(54) M. Friedman, "The New Monetarism: Comment" *Money and Banking*, Penguin Modern Economics Readings, 1973, s. 280'de iktibas edilmiştir.

(55) Metindeki açıklama ve atıf, M. Friedman - A. Schwartz, "Money and Business Cycles" *Money and Banking*, a.g.e.'de iktibas edilmiş araştırmadan alınmıştır. Atıf, kitaptaki sayfayadır. Bu konjonktür modelinin bir Keynes Okulu mensubu tarafından eleştirisi için bkz: N. Kaldor, "The New Monetarism" aynı kitapta iktibas edilmiştir.

(56) M. Friedman ve W. W. Heller, *Monetary vs Fiscal Policy: A Dialogue*, New York, W. W. Norton 1969.

(57) A. S. Blinder ve R. Solow, "Analytical Foundations of Fiscal Policy" *The Economics of Public Finance* (ed. A. S. Blinder vd.) Washington, Brookings Institution 1974, s. 3-115.

(58) A. W. Phillips, "The Relation between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom 1861-1957" *Economica* Kasım 1958, s. 283-299.

(59) M. Friedman, "The Role of Monetary Policy" *American Economic Review* Mart 1968, s. 1-17.

(60) Bu araştırmaların sonuçları için bkz: R. Solow "Down the Phillips Curve with Gun and Camera", *Inflation, Trade and Taxes* (ed. D.A. Belsley vd.) Columbus: Ohio State University press 1976.

(61) Rasyonel beklentiler hipotezi önce J. F. Muth tarafından ileri sürüldü: "Rational Expectations and the Theory of Price Movements" *Econometrica* Temmuz 1961.

(62) R. E. Lucas Jr. "Expectations and the Neutrality of Money" *Journal of Economic Theory* Nisan 1972.

(63) T. J. Sargent and N. Wallace, "Rational Expectations and the Theory of Economic Policy" *Journal of Monetary Economics* Nisan 1976.

(64) S. Fisher'den nakleden N. Gregory Mankıw, "A Quick Refresher Course in Macroeconomics", *Journal of Economic Literature* Aralık 1990.

(65) Türkiye'de bunu savunanlar, kuralların Anayasa'da yer almasını istiyor ve bunu Anayasal İktisat diye tanımlıyor.

XXVIII - Kendiliğinden İktisadî Büyüme Teorilerine Tepki: Az Gelişmiş Ülkelerin Kalkınması ve İktisadî Planlama

(1) Bu karşıtlık "Kuzey-Güney" ayrımı ile de belirtilir. "Kuzey"in kapsamına ileri sanayi ülkeleri, "Güney"in kapsamına AGÜ dahildir. Bu sonuncular arasında süratle gelişen bir dizi ülke için "yarı sanayileşmiş ülke" kavramı kullanılır.

(2) A. Smith, Malthus ve J. S. Mill gibi klasik iktisatçılar, bu ülkelerle ilgilendiklerinde, amaçları, dönemin kapitalist ülkelerinden farklarını belirtmek olmuştur. Marx ve Marksistler, bu toplumlarla daha uzun boylu ilgilenmiştir.

(3) R. Nurkse, *Problems of Capital Formation in Under-Developed Countries*, Oxford 1963, s. 5.

(4) H. Leibenstein, *Economic Backwardness and Economic Growth*, Science editions, New York 1965. Atıflar bu baskıyadır.

(5) H. Leibenstein, a.g.e., s. 112-119.

(6) AGÜ'in ikili yapısı için bkz: Kısım IV, Emperyalizm Teorisi ve Asya Tipi Üretim Tarzı.

(7) Lange, para ekonomisinin bulunmadığı kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında, akılcı (rasyonel) davranışın da geçerli olamayacağını; çünkü, kâr maksimumlaşması ilkesinin, ancak paraya dayanarak gerçekleştirilebildiğini; akılcı davranışın firma çapında kapitalizmle başladığını belirtir. Bkz: "Ekonomi Politik" (Türkçe çeviri M. Şeref) Kitap III, İstanbul 1967, s. 8-28. Aynı görüş, Marx, W. Sombart, M. Weber tarafından daha önce ileri sürülmüştür.

(8) Marksistlerin bir kısmı da bu görüşü paylaşır. Bkz: P. Baran, "On the Political Economy of Backwardness", *The Economics of Underdevelopment* (ed. Agarwala-Singh), Oxford University Press, 1958 içinde, s. 75-93.

(9) J. H. Boeke, *Economics and Economic Policy in Dual Societies'den* iktibasen *Leading Issues in Development Economics*, (ed. G. Meier), Oxford University Press, 1964, s. 53-55.

(10) R. S. Eckaus, "The Factor Proportions in Underdeveloped Countries", *The Economics of Underdevelopment*, a.g.e., s. 348-378'de iktibas edilmiştir.

(11) R. Nurkse, a.g.e., s. 32-33.

(12) A. Lewis "Economic Development with Unlimited Supplies of Labor", *The Economics of Underdevelopment*,. a.g.e., s. 400-450.

(13) R. Nurkse, a.g.e., s. 34.

(14) Aynı eser, s. 36-49. Gizli işsizlik sorunu sadece yoğun tarımsal nüfuslu AGÜ'e inhisar ettirilmektedir.

(15) Neo-klasik anlayıştaki iktisatçılar, bu görüşleri benimsemez.

(16) Chenery, yapısal dengesizlik olgusuna pek çok eserinde değinmiştir. Bkz. H. Chenery, "The Role of Industrialization in Development Programs", *The Economics of Underdevelopment*, a.g.e., s. 450-472; H. Chenery - P. G. Clark, *Endüstrilerarası İktisat* (Türkçe çeviri C. Çınar), Ankara 1965, s. 288-291; H. Chenery, *Gelişme Politikaları ve Programları* (Türkçe çeviri N. Bengül), Ankara 1959.

(17) H. Chenery, a.g.e., s. 459.

(18) Gölge fiyatları, uzun dönem tam rekabet denge fiyatlarını yansıtan hesaplanmış fiyatlardır.

(19) J. Tinbergen-H. Bos, *Mathematical Models of Economic Growth*, New York 1962, s. 41.

(20) T. Scitovsky, "Two Concepts of External Economies", *The Economics of Underdevelopment*, a.g.e., s. 300.

(21) Bölünmezlikler varsa, piyasa ekonomisinde marjinal maliyet=fiyat ilkesinin uygulanamayacağı, üretilen miktarın toplumsal optimuma uymayacağı, Dupuit'den beri bilinir. Nitekim, Dupuit kanallar, köprüler vb... büyük bölünmezliklerde, yatırımın toplumsal faydası için, fiilî kârlılığını değil, fiilî kârlılığı artı tüketici artığını kıstas olarak almıştır. Lerner, buna üretici artığını ilâve etmiştir. Nakdî dıştan yarar, gerçekte tüketiciye düştüğü zaman tüketici artığı, üreticiye düştüğü zaman üretici artığıdır. (Bkz: Bahis XVIII, Pg. V ve Bahis XIX. Pg. II A).

(22) Bu açıklama, T. Scitovsky, a.g.e., s. 303-6'dan serbest bir çeviriye dayanır. AGÜ'le ilgili pek çok iktisatçı dengeli büyüme, yatırımlar arasında tamlaşma vb. üzerinde nakdî dıştan yararlara dayanarak durmuştur. Fakat, bu sonuncuların, optimal yatırım dağılımını niçin engellediğinin en mükemmel teorisini T. Scitovsky açıklamıştır.

(23) T. Scitovsky, Dupuit ve Lerner'in konu ettiği toplumsal fayda kıstasının bu koşulda yeterli sayılamayacağını, fakat yine de, salt kâr kıstasından daha iyi sonuç vereceğini belirtir. A.g.e., s. 304. Chenery, Latin Amerika ülkelerinde, bölünmezliklerin yol açtığı artan getiri hallerinde, ilgili bütün üretim dallarıyla bir arada planlandığında demir-çelik sanayiinde yatırımın kârlılığının % 40 oranında yükseldiğini hesaplamıştır. Bkz: "Interdependence of Investment Decisions", M. Abramovitz et al, *Allocation of Economic Resources*, Stanford 1959 içinde.

(24) P. N. Rosenstein-Rodan, "Problems of Industrialization of Eastern and Southeastern Europe". *Economic Journal*, Haziran-Eylül 1943; *Leading Issues in Development Economics*, s. 431-6'da iktibas edilmiştir.

(25) P. N. Rosenstein-Rodan, "Programming in Theory and in Italian Practice", *Leading Issues in Development Economics*, s. 416-418'de iktibas edilmiştir.

(26) Geçmişte, merkezî planlı sosyalist ekonomilerde ilk iki alanda piyasa ekonomisi kullanıldığı halde, yatırımlar için kullanılmıyordu. Bkz: Bahis XL, Pg. II.

(27) Örneğin bkz: Nurkse, a.g.e., s. 4-20; H. Chenery, *Gelişme Politikaları...*, a.g.e., s. 8.

(28) Gelişmiş ülkelerde bu sorunun ortaya çıkmasını önleyen üç olgu daha vardır: Bir kere, sanayi tam rekabetin atomisite niteliğine sahip olmayıp, her üretim alanında, bir veya birkaç firma vardır; bunlar arasında haberleşme çok kolaydır. İkincisi sanayideki dev tröstler, ya yatay ya da dikey tamlaşma içindedir; dolayısıyla, AGÜ'de iktisadî planlamadan beklenen, bir işletmenin kârını diğer işletmenin üretimine bağlı olarak hesaplama imkânını tröstler vermektedir. Nihayet, sermaye piyasaları, gelecekteki gelişmeleri yansıtan duyarlı bir araçtır. A alanındaki yatırımın, B'deki kârlılığa etki olasılığı, hisse senetleri fiyatlarını derhal etkiler.

(29) P. Rosenstein-Rodan, *Problems of Industrialization...*, a.g.e.

(30) Ulaştırma, haberleşme, enerji, sulama gibi sosyal sermaye yatırımları üretken yatırımların altyapısını teşkil eder. Temel sanayi ise demir-çelik, petro-kimya, cam gibi ağır sanayii kapsar.

(31) Örneğin, tasarruf oranı % 4.5, kapital hasıla oranı 3/1 ve yıllık nüfus artışı hızı % 1.5 ise, (4.5/3–1.5=0) kişi başına yıllık gelir aynı kalıyor demektir.

(32) W. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth*, Cambridge at the University Press, 1961, s. 38. Diğer iki şart, yüksek gelişme hızı olan imalât sanayii dallarından birinin geliştirilmesi; ve gelişen kesimdeki büyümeyi teşvik edici etkileri kullanabilecek bir politik, kurumsal ve toplumsal çerçeve yaratılması olarak belirtilmektedir.

(33) A. Lewis, a.g.e.

(34) Rostow, a.g.e., s. 46-52.

(35) Nurkse, a.g.e., s. 58-61.

(36) Aynı eser.

(37) M. Bronfenbrenner, "The Appeal of Confiscation in Economic Development", *The Economics of Underdevelopment*, a.g.e., s. 472-94'de iktibas edilmiştir. Yazar, Marksist veya komünist değildir; yoksa, söyledikleri çok olağan sayılırdı. Benzer görüşü J. Robinson da belirtiyor, *Economic...*, a.g.e., s. 110-1.

(38) G. Myrdal, *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, London 1957, s. 13-29.

(39) G. Myrdal, a.g.e., s. 34-60.

(40) H. Singer, "The Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries", *International Development: Growth and Change*, New York 1964, s. 161-173'de iktibas edilmiştir.

(41) H. Singer, a.g.e., s. 163.

(42) R. Prebisch, "The Economic Development of Latin America and its Principal Problems"den *Leading Issues...*, a.g.e., s. 339-344'de iktibas edilmiştir.

(43) R. Prebisch, a.g.e., s. 339.

(44) R. Nurkse, a.g.e., s. 57-81.

(45) Aynı eser, s. 70.

(46) R. Nurkse, "Trade Theory and Development Policy"den *Leading Issues...*, a.g.e., s. 358-363'de iktibas edilmiştir. Bkz: s. 363, Not: 16.

(47) T. W. Schultz, *Transforming Traditional Agriculture*. Yale University Press, 1964, s. 36-63.

(48) T. Schultz, a.g.e., s. 123-7.

(49) G. Haberler, "Critical Observations on Some Current Notions in the Theory of Economic Development"den *Leading Issues...*, a.g.e., s. 77-79'da iktibas edilmiştir.

(50) Aynı eser, s. 78.

(51) G. Haberler, "International Trade and Economic Development"den *Leading Issues...*, a.g.e., s. 353.

(52) G. Haberler, *International Trade...*, a.g.e., s. 354.

(53) J. Viner, *The Economics of Development*, "International Trade and Economic Development"den *The Economics of Under-Development*, a.g.e., s. 9-31'de iktibas edilmiştir. Nakledilen paragraf s. 29'dandır.

(54) P. T. Bauer ve B. S. Yamey, *The Economics of Under-Developed Countries*, Cambridge 1957, s. 152-154.

(55) H. G. Johnson, "Money, Trade and Economic Growth"dan *Leading Issues...*, a.g.e., s. 425-431'de iktibas edilmiştir. Nakledilen paragraf için kaynak s. 427'dir.

(56) H. Johnson, a.g.e., s. 427.

(57) Aynı eser, s. 430.

(58) H. Johnson, "Multinational Enterprises as Agencies for Economic Development", *Technology and Economic Interdependence* 1975'den iktibas eden *Portfolio*, cilt VI, No. 2, USIS. Metindeki atıf, *Portfolio*'da verilen sayfayadır.

(59) Neo-klasiklerin, süresi belirsiz bir dönemi kapsayan "uzun dönem"leri, her türlü düşe elverişlidir. Bu düş bugün de gündemdedir.

(60) A. Hirschman, *The Strategy of Economic Development*, New Haven 1958.

(61) A. Hirschman, a.g.e., s. 52 ve devamı.

(62) Aynı eser, s. 62.

(63) Aynı eser, s. 98 ve devamı. Hirschman, üretim dallarının yapısal bağlılık derecesi için, Chenery ve Watanebe tarafından İtalya, Japonya ve ABD için yapılan hesaplara dayanmaktadır.

KISIM IV : LİBERAL ÖĞRETİYE İDEOLOJİK TEPKİ: SOSYALİST ÖĞRETİ

XXIX - Sosyalist Öğretinin Doğuşu

(1) Sosyalizm kelimesi de 19. yüzyıl Avrupa'sındaki işçi hareketleriyle birlikte doğdu. İngiltere'de ilk kez Robert Owen'in talebeleri için 1822 yılında, Fransa'da 1831'de kullanıldı. Antikçağdan itibaren kullanılan kelime *komünizm*'dir. Bu bakımdan sosyalizm kavramı eski olsa da, sosyalizm kelimesi oldukça yenidir.

(2) E. Roll, a.g.e., s. 235.

(3) Jean Jaurès, "Les origines du socialisme allemand"dan naklen, A. Piettre, a.g.e., s. 174.

(4) "Varlık" felsefesi, Aristo geleneğiyle temsil edilen (A daima A'ya eşittir) ilkesine dayanır. Ahlâk ve mantık kategorilerinin ebediliğini, değişmezliğini kabul eder. Heraklit geleneğinden gelen "oluşmak" felsefesi ise, zıtlıklar ve gelişme ilkesine dayanır. (A daima kendi ölümünü ifade eden A'ya aykırıyı ve kendi devamını sağlayacak A''nü içerir).

(5) Simonde de Sismondi (1773-1842) soylu bir ailedendi. Başlıca eseri, Ricardo'ya karşılık olarak yazdığı *Nouveaux Principes d'Economie Politique* (1819)'dir. Daha önceki liberal görüşlerini, *Richesse Commerciale* (1803)'de yayımlamıştı. Sismondi'nin *Nouveaux Principe*'i Malthus'un *Principles*'ından bir yıl önce çıkmış ve kriz teorisini açıklamıştı. Bu sebeple Marx, Malthus'u, Sismondi'nin teorisini aşırmakla suçladı. Fakat, Malthus'un Ricardo'ya yazdığı mektuplar basıldıktan sonra, kriz teorisini, Sismondi'den çok yıl önce kurduğu anlaşıldı. E. Heimann, a.g.e., s. 128.

(6) Sismondi'nin iktisadî kriz teorisine cevap olarak J. B. Say, "Mahreçler Kanunu"yla eleştirisini yaptı, yetersizliğini iddia etti. E Heimann, a.g.e., s. 129.

(7) Sismondi, kapital eşyasının "spesifik" niteliği üzerinde durmakla, Say'in ihmal ettiği önemli bir noktaya değindi. Aynı olgu, emek akışkanlığının düşüklüğünü belirtmesi için varittir. Ancak, Sismondi'nin krizleri "eksik-tüketime" bağlayan teorisi, Malthus'unkinden de yetersizdir. Çünkü, Malthus'un üzerinde durduğu aşırı tasarruf dahi, Sismondi'nin teorisine girmez. Fakat, gelir bölüşümü iyileşmesinin depresyonu giderecek etkisi olduğu görüşü, eksik-tüketim teorisiyle Keynes'gil teorinin ortak noktasıdır. Malthus zenginlerin aşırı tasarrufu, Sismondi ise burjuvaların lüks tüketimi üzerinde durmakla, farklı dünya görüşlerini yansıtırlar.

(8) E. Roll, bu ilk İngiliz sosyalistlerini Marx'ın öncüleri sayar. A.g.e., s. 243.

(9) Marx ve Engels, Rusya'daki gelişmeleri izledi; Rus aydınlarıyla Rusya'nın sosyalizme geçiş yolunu tartıştı. Populistlerin kapitalist aşamayı atlayarak Rusya'nın sosyalizme geçebileceği görüşü için ne düşündüğü sorulduğunda, Marx, "Kapital"deki analizinin temelde sanayileşmiş Batı ülkelerine ait olduğunu söyledi. "Komünist Manifestosu"nun 1882 Rus baskısına yazdığı önsözde, eğer Rus ihtilâli Batı Avrupa'da proleter ihtilâlini başlatabilir, her iki ihtilâl birbirini tamamlarsa, Rusya'daki toprak mülkiyet rejiminin komünist gelişmenin başlangıcı olabileceğini belirtti. Plekhanov'la beraber Rusya'da Marksizmi benimseyen Vera Zasulich'e yazdığı 8 Mart 1881 tarihli mektupta şöyle diyordu: Rusya'da "Tarım komünü içindeki düalizm, bir alternatife imkân sağlar; ya içindeki mülkiyet unsuru kolektif unsurun üstesinden gelecektir; ya da tersi olacaktır. Her şey tarihî ortama bağlıdır." (Bkz: K. Marx, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri* [Türkçe çeviri Mihri Belli], Ankara 1967, s. 158).

(10) Carew Hunt, *The Theory and Practice of Communism*, Penguin Books 1963, s. 160-1.

XXX - Marksizm veya Marksist Sosyalizm

(1) Lenin, *The Teaching of Karl Marx*, 1914 Little Lenin Library, s. 17; K. Marx, *Le Capital* (Fransızca çeviri J. Roy), Paris, Alfred Costes 1949 baskısına, Karl Kautsky tarafından yazılan "Giriş", s. XXVII.

(2) J. M. Keynes, "Kapital"den "sadece modası geçmiş bir ders kitabı ve... bilimsel bakımdan hatalı değil, aynı zamanda, çağdaş dünya için ilgisiz ve uygulama imkânı olmayan" bir kitap diye bahseder. (Bkz: *Essays in Persuasion*, New York 1932, s. 300). Oysa, Klein'e göre, Marx'ın kriz teorisiyle Keynes'in istihdam teorisi arasında yakın benzerlik vardır; ve Keynes'in bu yargısı, hatalıdır. Bkz: *The Keynesian Revolution*, a.g.e., s. 130. Schumpeter gibi kapitalizmin işleyişini en iyi anlayan bir düşünürse, Marx'ın, kurduğu sistem konusunda olumsuz yargılara, geçersizliğini ispatlama çabalarına rağmen önemli bir yara almamasını, sisteminin yapısının güçlülüğünü gösterdiğini söylüyor. *Ten Great Economists from Marx to Keynes*, London 1952, s. 4.

(3) Marx, "Kapital"in birinci cildini Darwin'e ithaf etmek istemiş, fakat, Darwin, iktisatçı olmadığını söyleyerek bunu reddetmişti.

(4) W. Leontief, Marx'ın üstünlüğünün ne kullandığı yöntem ne de tahlildeki başarısıyla açıklanabileceğini, gücünün kapitalist sistemin gerçekçi ampirik bilgisinden doğduğunu söylüyor. "... Kâr, ücret ve kapitalist girişimin gerçekte ne olduğunu öğrenmek istersek, 'Kapital'in üç cildinde bulabileceğimiz bilgi, çağdaş kurumlarla ilgili ABD sayımlarının on baskısı, bir düzine ders kitabı, hattâ... Thorstein Veblen'in toplu denemelerinde bulabileceğimizden çok daha fazladır." diyor. *Essays in Economics: Theories and Theorizing*, New York 1966, s. 82-3.

(5) SSCB ve Doğu Avrupa'da komünist rejimlerinin yıkılması Hegel'i güncelleştirdi, Marx'a karşıt çıkarıldı. Bkz: Son Bahis.

(6) Marx ve Engels, yaşadıkları dönemde, bütün Avrupa'yı etkileyen 1830, 1848 ihtilâline ve 1871 "Paris Komünü"ne tanık oldular. Nitekim Marx, sınıf çatışmasının Avrupa'da şiddetlenmesine başlangıç tarihini 1830 yılı diye gösterir.

XXXI - Marksizmin Felsefesi

(1) Diyalektik terimi, (Grekçe) tartışma veya münazarayla, çelişik iddiaları ortaya koyarak gerçeği bulmak anlamında, Eskiçağ Grek filozofları tarafından kullanıldı. Bu kitapta da diyalektik yöntem, bu amaçla, iktisadî düşüncenin evriminin incelenmesine uygulanmıştır. Gerçekte, bu anlamda diyalektik, Batı ülkelerinin demokratik rejiminde, söz ve yazı özgürlüğü, muhalefet partileriyle açıkça kabul edilir. Hegel de, *belirli durumlarda,* A'nın hem B hem de B olmayan olabileceğini kabul etmiş, bunu diyalektiğinin temeli yapmıştır; hareket olan, hayat olan her yerde diyalektik işler, demiştir. Ancak, birçok düşünüre göre, değişme-evrim, "nitelik" değişmesi içerdiği için, kesin ve tutarlı düşünceyi önler.

(2) Evrimin incelenmesinde, diyalektik düşünce tarzının biçimsel mantığa üstünlüğü kabul edilir. Trotksy, bu ikisi arasındaki farkı, sırasıyla, bir filmle fotoğraf arasındaki farka benzetir; biçimsel mantığın ilkelerini koyan Aristo'nun, henüz evrim kavramının bulunmadığı bir çağda yaşadığını söyler. (Bkz: Carew Hunt, a.g.e., s. 48).

(3) Bundan böyle, Marx'ın "Kapital"ine yapılan atıflar, *Le Capital* (Fransızca çeviri: Kitap I ve II. J. Roy 1949; Kitap III-XIV. J. Molitor 1946-7) Paris, (ed. Alfred Costes) baskısınadır. "Kapital"in geleneksel ayırımı üç cilttir. Fransızca baskıda, Kitap I-IV, cilt I'i; Kitap V-VIII, cilt II'yi; Kitap IX-XIV'de cilt III'ü teşkil eder. "İktisadî Öğretiler Tarihi", ayrıca sekiz kitap olarak yayınlanmıştır. Metindeki Kitap deyimi, bu bakımdan ciltlere değil, fakat bunları oluşturan kitaplara aittir.

Metindeki atıf, Londra'da (1872) yapılan ikinci baskıya, Marx'ın yazdığı önsözden alınmıştır.

(4) Tarihî maddecilikle ilgilenen bazı düşünürler, örneğin Benedetto Croce, Hegel'in "düşünceyi gerçek ve maddeyi de düşüncenin yansıması" saydığı iddiasının doğru olmadığını, dolayısıyla, Marksizmin Hegelianizmin tam tersi sayılamayacağını" söyler. (Bkz: C. Hunt, a.g.e., s. 54).

(5) "Feuerbach, düşünce tarihinde rastlanan, kendisi vasat olsa da, dehaların birikmiş (düşünce) rezervlerini ateşleyen kıvılcım olabilen düşünürlerden biridir... Materyalizmi ve özellikle, dinî ideolojilerin sefaleti düşünce planında telâfi etme çabası olduğu yolundaki teorisi, Marx, Engels ve.. daha sonra Lenin üzerinde çok derin bir etki bırakmıştır." Isiah Berlin, *Karl Marx,* Gallimard, 1962 (Fransızca çeviri), s. 114 ve 117.

(6) *Manifeste du Parti Communiste,* A. Labriola, "Essais sur la conception matérialiste de l'histoire" (Fransızca çeviri A. Bonnet), Paris 1928'e Ek II, s. 318.

(7) K. Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy,* London, Kegan Paul 1904, Önsöz. Fakat Marx, bu Önsöz'de evrim aşamalarını sıralarken, ilkel toplumdan önce, "Asya'gil" toplumu da koymuştur.

(8) *Manifeste...,* a.g.e., s. 318-338.

(9) Praxis eylem, iş, faaliyet demektir. Praxis karşılığında kullandığımız eylem deyiminin, anarşizmle ilgisi yoktur.

(10) A. Piettre, a.g.e., s. 185.

XXXII - Marksizmin İktisadî Analizi

(1) Bu bölümün yazılmasında geniş ölçüde, J. Robinson, *An Essay on Marxian Economics,* London 1952, s. 6-9'dan yararlanılmıştır.

(2) Zira, Marksizmde, bunları üreten kapitalistler artı-değeri ele geçiriyor, satın alan kapitalistler ise, üretimde kullanırken, sadece ödedikleri değeri geri alıyor varsayılır. Marx, fabrikalar, makine-teçhizat ile hammaddeleri birlikte "sabit kapital" diye niteler. Ancak, stoklarla akımları toplayamayacağımız için, birincilerin amortisman paylarını alarak, "stokları akıma dönüştürmek" gerekir. Kendisi (cilt I'de) kapital stokunun her yıl yenilendiğini varsaydığı için, kendi tah-

lili açısından bunun önemi yoktur; çünkü, bu durumda amortisman, kapital teçhizatının değerine eşittir.

(3) Sömürme haddi, s/v veya $s/s+v$ olarak yazılabilir. Fakat Marx, bu iki ifade şeklinin anlam farkından ötürü, ikincisini reddeder: Çünkü, birinci oran, işçinin üründen yoksun bırakılmasını; ikinci oransa, sanki bir işbirliğiyle ürün yaratılıyormuş düşüncesini gösterir. Dolayısıyla, aynı anlama gelse de, Marksist terminoloji, yalnız birincisini kullanır. Bkz: *Le Capital*, a.g.e., Kitap III, s. 229-30.

(4) Daha doğrusu, Marx'ın metnine bununla ilgili bir bahis, Engels tarafından eklenmiştir. Bkz: *Le Capital*, a.g.e., Kitap IX, Bahis IV.

(5) Tüketimde marjinal fayda teorisi kabul edilse de, çoğaltılabilen malların değerinin içerdiği emekle belirleneceği, dolayısıyla, bu iki teorinin birleştirilebileceği görüşü ilk kez Tugan-Baranowsky tarafından ele alındı. Aynı konuda çağdaş bir deneme için bkz: Leif Johansen, "Labor Theory of Value and Marginal Utilities", *A Critique...*, a.g.e., s. 295-311.

(6) J. Robinson, *An Essay...*, a.g.e., s. 52-62'de gelenekçi teorinin emek ve mülkiyet gelirı arasında fark yapmaksızın, ikinciyi "ahlâkî bakımdan haklı" göstermek için geliştirdiği tahlilin yapay olduğunu belirtir.

(7) J. Robinson, "Marx and Keynes", *Collected Economic Papers*, cilt I, Oxford 1951, s. 139.

XXXIII - Marksist Emek-Değer, Artı-Değer ve Kâr Teorisi

(1) Ancak, Marksist Oscar Lange de, bir dönem, marjinal analizi kabul etti. Bkz: "Marxian Economics and Modern Economics", *Review of Economic Studies*, 1935, cilt II.

(2) Birinci görüş için bkz: J. Robinson, *An Essay...*, a.g.e., 22; ikinci görüş için bkz: P. Mattick, "Le Capital aujourd'hui", *Economies et sociétés*, No. 6 Haziran 1967 içinde s. 52; üçüncü görüş için bkz: E. Heimann, a.g.e., s. 162.

(3) Bu bahisteki bütün atıflar, *Le Capital*'in daha önce belirtilen baskısınadır; bu bakımdan, metinde sadece Kitap ve sayfa numaraları belirtilmiştir.

(4) Bu farktan ötürü, Ricardo ve Marx, emek-değer teorisinden ayrı sonuçlara varabilmiştir. J. Schumpeter, *History...*, a.g.e., s. 596. Emek-değer teorisi eğer dar anlamda bir nisbî fiyat teorisi olarak kabul edilirse, "Kapital"in 1. ve 3. cildi arasında değer-fiyat ilişkisi açısından bir çelişki ortaya çıkar. Bkz: Bu bahsın son paragrafı.

(5) Genellikle Neo-klasik iktisatçıların yorumu böyledir.

(6) Marx mübadeleyi kısır saymakla, Aristo, Ortaçağ düşünürleri, Fizyokratlardaki hâkim düşünceyi sürdürür. Paranın, para ve kapital olarak dolanım süreci için bkz: *Le Capital*, Kitap I, s. 138-173 ve Kitap V, s. 43-220.

(7) Marx, iktisat teorisine yaptığı en büyük katkının, emekle emek gücü arasındaki ayırım olduğunu söyler. J. Schumpeter, *History...*, a.g.e., s. 597.

(8) Marx'ın, geçimlik ücretlerin belirlenmesinde bir tarihsel ve ahlâkî unsur bulunduğunu söylemesi, "alışılagelen hayat seviyesi, kapitalist gelişmeye paralel olarak yükselecek," diye yorumlanmıştır. "Fakat, bu yorum, Marx'ın iddiasını çevreselleştirir; zira, bu halde, reel ücretler emek gücünün değerini belirliyor demektir." J. Robinson, *An Essay...*, a.g.e., s. 30.

(9) Artı-değer kavramı Sismondi, Proudhon, Thompson gibi sosyalistlerde de bulunsa da, Marx, bunu, analitik bir araç olarak sistemine içermiştir.

(10) Artı-değer, Fizyokratlar'daki "produit net" ve Ricardo'daki "safi hasıla"nın değişik anlamlı bir ifadesidir. Fakat, meseleye bakış açısı farklıdır.

(11) K. Marx, "Value, Price and Profit"den nakleden M. Dobb, *Theories of Value and Distribution since Adam Smith*, Cambridge University Press, 1975, s. 153.

(12) Marx, buna, "ilksel birikim" diyor. Bkz: *Le Capital*, Kitap IV, s. 205-71.

(13) Tabii bu ikisi birbirine eşitse, artı-değer yok demektir.

(14) J. Robinson, *An Essay...*, a.g.e., s. 19.

(15) *Le Capital*, a.g.e., Kitap IX, Bahis III.

(16) Ricardo, kâr haddini toplam kapital, oysa Marx, kapitalin organik birleşiminin fonksiyonu sayar.

(17) Marx'ın Kitap IV'de pek açık olmayan ifadesine dayanarak, kâr haddi değil, sömürme haddinin eşitlendiği, dolayısıyla üretim fiyatının değere eşit olduğunu söylediği; (Kitap IX)'da ise, kâr haddinin eşitlendiği, dolayısıyla, belirli şartlar dışında, üretim fiyatlarının değeri karşılamadığını belirttiği; bunun, emek-değer teorisinden üretim maliyeti teorisine geçişi ifade ettiği; bu nedenle, kendi içinde Marx'ın değer ve fiyat teorisinin, tutarsız olduğu ileri sürülmüştür.

Marx'ın genel kâr haddinin oluşması ve üretim fiyatlarına dönüşmesiyle ilgili bkz: Kitap X, Bahis 9 ve 10; Kitap IX, Bahis III.

(18) Marx, bu eşitlenme için, mübadelenin arızî olmaması; tekellerin, değerin üstünde satmak veya altında satınalmak için, karşı tarafa baskı yapmaması gerektiğini belirtiyor (Kitap X, s. 62-3).

(19) Ricardo'nun azalan getiri kanunu ve artan nüfus etkenleriyle açıkladığı rant, kâr haddini azaltan bir nedendir; Marx'da da benzer bir fikir gözleniyor.

(20) Bu paragraftaki açıklama için bkz: Kitap X, Bahis 8, 9, 10.

(21) Bu açıklama için, aynı zamanda. E. Roll, a.g.e., s. 282-283'den yararlanılmıştır.

(22) Bu eleştiri için bkz: J. Robinson, *An Essay...*, a.g.e., s. 25-28.

(23) Eski sosyalist ülkelerde faiz haddi, yatırım hesaplarına girse de, yatırımların çeşitli alanlar arasındaki dağılımına gösterge olmamıştır.

(24) Marx, Kitap I'de "Meta" bahsinde değerin içeriğini, biçimini, nicel belirlenmesini incelerken, sanki bunu bir nisbî fiyat teorisi geliştiriyormuş izlenimini vererek yapar: Örneğin, değerin nisbî biçimini incelerken verdiği, 20 metre kumaş=1 elbise örneğinde şöyle diyor: "Elbiseyi kumaşa eşitlerken, elbisenin içerdiği emek, kumaşın içerdiği emekle özdeş demektir..." (Kitap I, s. 60-1). Ancak, bahis dikkatli okununca, amacının, bir ortak değer ölçütü bulmak olduğu anlaşılıyor.

(25) E. Böhm-Bawerk, *Karl Marx and the Close of his System* (İngilizce çeviri), London 1896.

(26) M. Dobb, *Theories of Value and Distribution since Adam Smith*, Cambridge University Press,•1975, s. 159.

(27) Örneğin, Marksist M. Dobb, "Böhm-Bawerk'in polemiği çok sathiydi; sorunun özünü anlamamıştı; değerlerle fiyatların birbiriyle çelişik olma zorunluğu yoktur." diyor. A.g.e., J. Robinson, "Bu, sadece bir totolojidir, fiyatlara dönüşecek değerlerin önceden fiyatların değerlere dönüşümüyle elde edildiği"ni söyler. *Collected Essays*, cilt I, a.g.e., s. 150. P.A. Samuelson ise, fiyat teorisi Marx'ın cevaplamak istediği soruları cevaplayabileceği için, Dönüşüm Sorununun gereksiz olduğunu; (teknik katsayılar verildiğinde) aynı şeyi değerler ve fiyatlarla yeniden yazmaktan ibaret olduğunu belirtiyor. "Wages and Interest: A modern dissection of Marxian economic models", *American Economic Review*, cilt 47, s. 883-92. Marx'ın değer ve sömürü teorisinin, bilimde bulunması gereken ilkelere göre incelenmesi için bkz: Arun Bose, *Marxian and Post - Marx-ian Political Economy*, Penguin Modern Economics Texts, 1975, Bahis IV.

(28) L. von Bortkievicz, "Value and Price in the Marxian System", 1906-7'den naklen *International Economic Papers*, No. 2. Ancak, Bortkievicz, Ricardo'gil sosyalistler gibi bütün malların *dolaysız* emeğe indirgenebileceğini varsaymıştır.

(29) Ricardo da, kâr haddini, ücret malları üreten temel kesim olan tarımdaki şartlarla belirleniyor kabul etmişti. (Bkz: Bahis IX-XI).

(30) İktisat yayınlarında, değerlerin fiyatlara dönüşümüyle, rekabetçi kapitalizmde sömürü ile uzun dönem denge fiyatlarını bağdaştırma çabaları yanında, "ters dönüşüm" sorunu da ilgi çekmiştir. Bu da, fiyatların emek-içeren değerlere dönüşümüne ilişkin çalışmalardan oluşur.

XXXIV - Marksist Kapitalist Büyüme Teorisi

(1) Klasik model gibi, bu modelde de, işçi ücretlerinin tümüyle tüketime gittiği varsayılır. Ne var ki, meseleye bakış farklıdır.

Bu bahiste de bütün atıflar, aksi belirtilmedikçe, *Le Capital* a.g.e.'in kitaplarınadır.

(2) Marx, Kitap IV'de, kâr haddindeki azalışın birikimi de azalttığından bahseder; birikimi bunun fonksiyonu saydığı izlenimini uyandırır. Fakat, bu fikri izlemeyip, sonraki açıklamalarında terk eder. Bu bakımdan, literatürde, Marx'ın birikimi kâr dürtülerine bağladığı görüşüne ara sıra rastlansa da, bunu kabul etmek yerinde olmayacaktır. Birikim, Marx'a göre, kârı büyütmek için yapılır; kâr (artı-değer) büyüdükçe de, birikim artar. "Kapitalist ne kadar fazla biriktirmişse, o kadar fazla biriktirebilir." (Kitap IV, s. 34) cümlesi çok açıktır.

(3) Kapitalin "toplumsal organik birleşiminde yükselme" ile, Marx şu iki anlamı birlikte ifade eder: i) Fiziksel miktarlar olarak hammaddelerle kapital teçhizatının, yine fiziksel miktarlar olarak ücret mallarından daha süratle büyümesi; ii) Toplam kapitalin, emek-içeren değerler kadar üretim fiyatları itibarıyla da organik birleşiminin yükselmesi; çünkü, "dönüşüm" ilkesinde, Marx, sabit ve değişken kapitalin toplam değerinin, aynı toplamın fiyatına eşit olacağını kabul eder.

(4) "Kâr haddinin düşme eğilimine karşı koyan etkenler"in tartışılması için bkz: Kitap X, s. 156-172. Emperyalizm teorisiyle ilgili Bkz: Bahis XXXVII, Pg. II.

(5) Standart teoride üretim tekniği değişmesi, işgücü-tasarruf-edici, kapital veya toprak tasarruf-edici, ya da yansız, yani "nötr" olabilir. Marx, bu dört imkân içinden, sadece birini inceler. Sanayi devriminden bu yana, gelişen ülkelerde teknik değişmenin işgücü-tasarruf-edici niteliği ağır basmış gözükse de, Batı iktisatçıları arasında bu konuda görüş birliği yoktur.

(6) "Kapital"in en ilgi çekici paragraflarından birinde Marx, şöyle demektedir: "Kendi yarattığı kapital birikimiyle, emekçi nüfus, durmadan artan oranda nisbî nüfus fazlası vasıtaları yaratır. Bu, kapitalist üretim tarzına özgü kötü bir kanundur. Her üretim tarzının, tarihsel değeri olan özel nüfus kanunları vardır. Bir soyut nüfus kanunu, ancak insanın müdahalesi olmadıkça, bitkiler ve hayvanlar için sözkonusu olabilir.".. "Malthus, kendisi de, dar kafasına rağmen, emekçi nüfusun, nisbî değil de mutlak fazlası diye yorumladığı nüfus fazlasının, modern sanayiin bir gereği olduğunu kabul etmektedir." Kitap IV, sırasıyla, s. 96-97; ve 100.

Günümüzde de Marksistler, Malthus'un nüfus teorisini ve nüfus artışını önlemek için doğum kontrolu uygulamasını reddeder. Nedeni, Malthus'un nüfus teorisinin, işçinin sefaletini nüfus artışı gibi "tabiî bir olay"a bağlaması; oysa, Marksist teorinin, bu sefaletin ve nüfus fazlasının kaynağını, iktisadî sistemde bulmasıdır.

(7) K. Marx, *Le Capital*, Kitap IV, ks. 273.

(8) Kapitalist sistemin yıkılışı bakımından, Marksizm, bazen sistemin iç çelişkileri olarak iktisadî sebepler, bazen de dış etkiler olarak toplumsal ve politik sebepler üzerinde durur. Bu sonuncular arasında sınıf çatışmasını şiddetlendiren sınıf bilinci artışı, şiddetli sendikal hareketler ve her çeşit politik eylem sayılabilir.

(9) Bu eleştiriler şu kaynaklardan alınmıştır: I. Adelman, *Theories of Economic Growth and Development*, London, Oxford University Press, 1962, s. 77-78 ve s. 91-93; W. Fellner, a.g.e., s. 127-136; J. Robinson, *An Essay...*, a.g.e., s. 38-42.

(10) Marx'ın "Kapital"deki bazı açıklamalarına dayanarak, Keynes'vari bir efektif talep teo- si bulunduğu ileri sürülmüştür. Bkz: İzleyen bahis.

(11) Batı ülkelerinde 1973 sonrası yıllarda yaygınlaşan işsizlik, sanayi ve hizmetlerde emek- rrufu yaratan mikro-elektronik devrimle ilişkilidir.

(12) "Manifeste...", a.g.e., s. 337.

13) "Wage Labour and Capital" (1849), K. Marx and F. Engels, *Selected Works*, Moscow ·ilt I.

(14) Büyük iktisatçıların öngörüleri ve bunların gerçekleşmeyişi için bkz: F. Zweig, *Economic Ideas: A Study of Economic Doctrines*, New York 1950, s. 25-33. G. Stigler de, yaşamları süresinde öngörüleri doğru çıkmamış olsa da, iktisatçıların fikirlerini değiştirmek zahmetine katlanmadıklarını belirtiyor. "Economists and Public Policy" *Economic Impact*, s. 80, 1983/4.

(15) Bkz: Bahis XXVII, Pg. V-VII.

(16) Marx'ın öngörüleri Batı kapitalizminde gerçekleşmemiştir; fakat, çağdaş azgelişmiş ekonomilerde kapitalizm, bu öngörülere benzer olaylar yaşamaktadır: Dış ödeme sıkıntılarından doğan krizler, artan işsizlik oranı, artan gelir bölüşümü eşitsizlikleri, devlet müdahaleciliğiyle zoraki artırılan kâr hadleri, vb... buna örnektir.

XXXV - Marksist Devresel Dalgalanmalar Teorisi

(1) J. Schumpeter, devresel dalgalanmalar ile sistemin nihaî çöküşünü iki ayrı olay kabul etmenin, Marx'ın temel görüşüne daha uygun düşeceğini söyler. (Bkz: "History...", a.g.e., s. 748).

(2) W. Leontief, "*Kapital*'in üç cildi, bu konuyu ön plana çıkarmada diğer herhangi bir eserden daha etkili oldu. Çağdaş fiyat teorisinden farklı olarak devresel dalgalanma teorisi, Marx'a kesinlikle çok şey borçludur," diyor. *Essays*, a.g.e., s. 74-5.

(3) Juglar, 1860'da, devresel dalgaların varlığını ve meselenin iktisadî krizden ibaret olmayıp, sistemde dengenin bulunmadığını, gelişme sürecinin istihdam, üretim ve gelirde iniş çıkışlarla belirdiğini göstermişti; devresel dalgaların, her safhasının diğerini izlediğini ortaya koyan bu Fransız iktisatçı-istatistikçisi bugün bu konuda kabul edilen görüşün öncüsü oldu.

(4) Ricardo, Keynes ve Marx'da, efektif talep ve istihdam teorisinin karşılaştırması için bkz: L. R. Klein, "Theories of Effective Demand and Employment" *Journal of Political Economy*, Nisan 1947. Marx'ın basit ve genişletilmiş tekrar-üretim sürecinde dengesizlikle ilgili açıklamaları için bkz: *Le Capital*, a.g.e., Kitap VII, Bahis XX ve Kitap VIII, Bahis XXI. Marx'ın bu şemaları, fiyatlar değil, değerlerle ifade edilmiştir.

(5) Marx'ın bu açıklaması, Keynes'in, amortisman fonlarının paranın dolanımını yavaşlattığı görüşünün öncüsü sayılabilir.

(6) J. Robinson, *An Essay...*, a.g.e., s. 46.

(7) F. Engels, cilt II'ye yazılan "Önsöz"; *Le Capital*, Kitap V, s. 6-14.

(8) Klein, a.g.e.'de şöyle diyor: "Para miktarı ve faiz haddini içermeyen basit Keynes modeli, Marksist modelin özel bir şeklidir. Birincide, tüketimi gelirin; yatırımı da, gelirin ve veri kabul edilen kapital stokunun fonksiyonu yapmak mümkündür. Böylece, Marx'ın modeliyle basit Keynes'gil model, aynı şeyi söyler."

(9) Klein, a.g.e.

(10) J. Robinson, *An Essay...*, a.g.e., s. 51'de şöyle diyor: "Marx, gelenekçi iktisat teorisinin ne ölçüde Say Kanunuyla ayakta durduğunu anlamamış, hem Say Kanununu tuttuğu, hem tutmadığı hallerde krizleri açıklayan bir teori kurmaya çalışmıştır." J. Robinson'un bu yargısı, kanımızca yerinde değildir, çünkü sözkonusu eserinde, *Theories of Surplus Value*'a hiç atıf yapmaması, bu sonuncu cildi incelemediği kuşkusunu yaratmaktadır. Oysa Marx, Say Kanununu ve bunu kabul ettiği için Ricardo'yu, uzun boylu eleştirdi; gelenekçi iktisadın temelinde bu kanunun bulunduğunu, çok iyi biliyordu. Bkz: *Theories of Surplus Value* (Selections) (İngilizce çeviri G. A. Bonner and Emile Burns), London 1951, Bahis 2.

(11) Marx'ın "eksik-tüketim teorisi"ne temel olabilecek açıklamaları için bkz: *Le Capital*, Kitap VII- Bahis XVI; Kitap X, Bahis XV.

(12) Kanımızca, Schumpeter'in bu yorumu, Marx'ın söylemek istediklerine, Marksizmin felsefesine uygundur. Bkz: J. Schumpeter, *History....*, a.g.e., s. 748. J. Robinson'un yorumu ise, *Theories of Surplus Value*'da, Marx'ın açıkça Say Kanununa karşı çıktığını göz önünde tutmadığı gibi, felsefesine göre söylemesi beklenenlere de uygun değildir.

(13) J. Robinson, Marx'ın süreğen işsizliği bu yoldan açıklamasını, Say Kanununun kabulü sayar. *An Essay...*, s. 84-85. Oysa, burada Say Kanununun hiçbir söyleyeceği yoktur. Çünkü, Marx'ın konu ettiği, bugün azgelişmiş ülkeler için konu edilen türde, kapital-yoğun teknik ve sert üretim fonksiyonuna bağlı işsizliktir.

(14) Marx Engels'e yazdığı 31 Mayıs 1875 tarihli mektupta fiyatlar, iskonto hadleri vb. değişkenlerin iniş çıkışlarını gözlediğini, bunlara dayanarak, iktisadî krizlerin temel kanunlarının matematiksel olarak saptanabileceğine inandığını söylüyordu. Bu konuyu, istatistikçi Moor'la da tartıştığı anlaşılıyor.

XXXVI - Marksizme Göre Geleceğin Toplumu

(1) Marx ve Engels'in ihtilâlin kaçınılmazlığıyla ilgili fikirleri için bkz: *Manifeste...*, a.g.e., Bölüm I. Marx'ın, "bir halk ayaklanması" anlamında, ihtilâl konusunda görüşlerinin, hayatının sonuna doğru değiştiği belirtileri vardır. 1872'de, Birinci Enternasyonal'de, İngiltere ve ABD gibi ülkelerde, işçilerin amaçlarına barışçı yollardan erişebileceğini; 1881'de yazdığı mektuplarda partisinin, ihtilâli gerekli saymayıp, tarihsel şartlara göre mümkün gördüğünü belirtmişti. Bkz: Carew Hunt, a.g.e., s. 100.

(2) Proleter diktatörlüğü terimi, Fransız ihtilâlcisi L. Blanqui'den alınmıştır. Batı Avrupa'daki komünist partileri, bu ilkeyi terk etmiş, sosyalizmi çoğulcu-demokrasinin kuralları çerçevesinde aramaktadır. Bazı yorumcuların da, Engels ve Marx'ın düşüncesinin, sosyalizme geçişte evrimci ve deneyimci (pragmatik) yaklaşımla bağdaşır olduğunu ispatlamaya çalıştıkları görülüyor. (Örneğin, bkz: S. Avineri, *The Social and Political Thought of Karl Marx*, Cambridge University Press, 1968).

(3) K. Marx, *A Critique of the Gotha Programme* (ed. C. P. Dutt), New York, International Publishers, 1938.

(4) Marx, Engels ve Lenin'in bu konudaki görüşlerini bir arada veren kaynak için bkz: V. Lenin, *Devlet ve İhtilâl* (Türkçe çeviri Haydar Rıfat) İstanbul 1934.

(5) Eski Sovyet iktisatçılarından Novozilov, komünizm aşamasının birçok nedenle "sonsuz bolluk" dönemi olamayacağını, kıtlıkların devam edeceğini söyler. Bir nedeni, *zaman* ögesinin sınırlayıcı etkisidir; iktisadî alanda, bu, üretim ve bölüşüm sürecinde zaman gecikmeleri şeklinde ortaya çıkar. İkincisi, kapital bolluğu olan toplumda, bütün stokların değerini sıfır saysak dahi, tabiî kaynakların ve kapital teçhizatının etkinlik farkları, daima varolacaktır. Teknik gelişme, bu farkları ortadan kaldıramaz, aksine, yaratır. Öyleyse, marjinal maliyet hesaplanmasına göre kaynak tasarrufu, her aşama için sözkonusudur. Bkz: V. V. Novozilov, "Mesures des dépenses et de leurs résultats en Economies Socialistes" *Cahiers de l'ISEA*, Şubat 1964, s. 220-221. Novozilov, Stalin dönemi Sovyet ideolojisiyle bağdaşmayan fikirleri dolayısıyla önemsenmemiştir.

(6) Marx'ın komünist toplumun niteliğiyle ilgili açıklamaları için, "Kapital"in çeşitli bahisleri, *Alman İdeolojisi ve Gotha Programının Eleştirisi*'nden derleyen *Marx on Economics* (ed. R. Freedman), Penguin Books, 1963, s. 229-241'den yararlanılmıştır.

(7) F. Fukuyama, "The End of History?", *The National Interest*, Summer 1989, s. 3-18.

XXXVII - Marksizm-Leninizm: Kapitalizmin Çelişkileri ve Emperyalizm Teorisi

(1) Örneğin, bkz: K. Nkrumah, *Emperyalizmin Son Aşaması: Yeni Sömürgecilik* (Türkçeye çeviren: A. Sarıca), İstanbul 1966. Kitabın önemi, tipik bir azgelişmiş ülke düşünürünün görüşlerini yansıtmasındadır. Emperyalizmle neo-emperyalizm arasında şöyle bir ayrım yapılmaktadır: Emperyalizm, kapitalizm-öncesi toplumların üretim ve tüketim yapısını, kapitalist ülkenin kapital birikimi sorununu çözmek amacıyla değiştirmektir; yeni-emperyalizm, aynı sorunu dış yardım programlarıyla da çözmeye çalışır. A. Bose, a.g.e., s. 163.

(2) Atıflar, *Le Capital*, a.g.e.'in daha önce belirtilen baskısı ve ciltleri oluşturan kitaplaradır.

(3) Kitap X, s. 165-171.

(4) *Le Capital*, a.g.e., Kitap IV, Bahis XXIV ve XXV. Marx'ın konu ettiği sömürgecilikte kapitalizm-öncesi toplumların ortadan kaldırılması, böylece, sömürgeci ülkenin kendi halkını yerleştirebileceği yeni boş yatırım alanları yaratılması da vardır.

(5) J. A. Hobson (1858-1940). İşçi Partisi'nin düşünürlerinden olan bu İngiliz iktisatçısı, bir görüşe göre, iktisadî davranışların ahlâkî yönü üzerinde durması ve gelenekçi iktisattan ayrıldığı noktalar itibarıyla, ABD Kurumcuları arasında sınıflandırılabilir. (Bkz: Seligman, a.g.e., s. 221); bir görüşe göre de, bir "sosyal liberal"dir. Bkz: V. Lenin, "Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması (Türkçe çeviri E. Başar), Ankara 1965, s. 122. Hobson, krizlerin eksik-tüketim teorisiyle, aynı zamanda Keynes'e öncülük etmiştir. *Imperialism: A Study* başlıklı kitabını, Güney Afrika'ya, Boer Harpleriyle ilgili röportaj yapmak için gittikten sonra yazmıştır. (İlk baskı 1902, yeniden gözden geçirilmiş baskı 1938). Lenin, Hobson'un bu eserine sık sık atıflar yapıyorsa da, aralarında derin tahlil ve ideoloji farkları vardır.

(6) J. A. Hobson, *Imperialism: A Study*, G. Allen and Unwin Ltd., London 1954, s. 6-13. Hobson'un bu kitabında, ne Marx ne Engels'e tek bir atıf vardır. Metindeki atıf, bu kitabın bu baskısınadır.

(7) Rosa Luxemburg (1870-1919). *The Accumulation of Capital* (İngilizce çeviri), New Haven 1951. Luxemburg, proleter diktatörlüğü dahil her çeşit diktatörlüğü reddetmesi ve demokrasiye inancı açısından, Alman Sosyal Demokratları arasında sınıflandırılabilir (Bkz: C. W. Mills, *The Marxists*, Pelican Books, London 1963, s. 156-198). Luxemburg'un yaptığı eleştiriye, Marx'ın gözlerinin kapalı olmadığı da, "Kapital"in çeşitli yerlerindeki açıklamalardan anlaşılabilir: Para-meta-para dolanım sürecinde, gömülemenin etkisiyle, kendiliğinden bir kesintisiz akımın sağlanmayacağı; sömürme ile artı-değerin gerçekleşmesi şartlarının özdeş olmadığını söylemesi, buna örnektir.

(8) R. Hilferding (1877-1941). Bu Avusturyalı Marksist de, Alman Sosyal Demokrasi hareketinin düşünürlerindendir; Weimar Cumhuriyeti'nde iki kez Maliye Bakanlığı yapmıştır. Hitler, 1933'de iktidara gelince, Paris'e kaçmıştır; Vişi hükümetinin, kendisini Gestapoya teslim ettiği sırada ölmüştür.

(9) V. I. Lenin (1870-1924). Marksizmin temel ilkelerinin, kapitalizmin ulaştığı yeni aşamaya göre yorumcusu; Rusya'daki 1917 İhtilâlinin hem örgütleyicisi, hem de ihtilalin niteliğiyle ilgili ilkelerinin kurucusudur. Lenin'e bu bahisteki atıflar, *Kapitalizmin En Yüksek Aşaması: Emperyalizm* (Çeviren: E. Başar), İstanbul 1965'edir.

(10) Lenin, Hilferding ve Hobson'a sık sık atıf yaptığı halde, Luxemburg'a hiç atıf yapmaz. Nedeni, Luxemburg'un meseleye sınaî kapital, oysa Hilferding ve Hobson'un malî kapital açısından bakmasıdır. Luxemburg'un görüşleri, Bukharin tarafından 1920'lerde, 1932'de de Stalin tarafından yerilmiştir.

(11) Lenin, a.g.e., s. 168-76; C. Hunt, a.g.e., s. 208-9.

(12) Marx ve Engels'in, emperyalizmin kapitalist ülkelerde işçi sınıfının refahına etkisini anladıklarını, Engels'in (1858), Marx'a yazdığı şu mektup açıkça gösterir: "İngiliz proletaryası fiilen gittikçe daha fazla burjuvalaşmaktadır... Bütün dünyayı sömüren bir millet için bu, bir derece akla uygun bir yoldur." Lenin, a.g.e., s. 144'de iktibas edilmiştir.

(13) Kapitalizmin çelişkilerinin bir kaynağı olarak, Lenin'in kapitalist ülkeler arasındaki eşitsiz gelişmeye işaret etmesi, Marksist teoriye önemli bir katkı sayılmaktadır: Bkz: T. Kemp, *Theories of Imperialism*, London 1967, s. 78.

(14) G. Martinell, *Le Marxism de notre temps*, Paris 1962, "Üçüncü Dünyada İhtilâl" bahsi.

(15) K. Kautsky (1854-1938). İhtilâlci Lenin'in doktrinine sempati beslemediği gibi, Lenin de, Kautsky'yi sık sık oportünizm, burjuva reformizmi gibi deyimlerle, "Emperialism"de suçlar. Kautsky, Alman Sosyal Demokrasi hareketinin düşünürlerinden biridir.

(16) J. Strachey; 1965'de 61 yaşında ölen İngiliz İşçi Partisi'nin bu ünlü düşünürü, başlangıçta Marksist iken, sonra, daha ılımlı bir sosyalizm anlayışını benimsemiştir. İlk dönem eserleri arasında, *The Coming Struggle for Power*, New York 1933; *The Nature of the Capitalist Crisis*, New York 1935; ikinci dönem eserleri arasında *The End of Empire*, London, 1959; *The Challange of Democracy*, An Encounter Pamphlet, No. 10, London, sayılabilir. Metindeki atıf bu sonuncuyadır.

(17) J. Schumpeter, *Imperialism-Social Classes* (1951) (İngilizce çeviri Heinz Norden), Meridian Books, New York 1955. Metindeki atıflar bu eserin, bu baskısınadır.

(18) Kemp, a.g.e., s. 88.

(19) Schumpeter, bunu belirtmek için, "emperyalizm, *atavistik* bir nitelik taşır." demektedir. A.g.e., s. 65.

(20) Schumpeter, a.g.e., *Imperialism and Capitalism* başlıklı makale, s. 64-98.

XXXVIII - Çağdaş Marksizmde Çağdaş Kapitalizmin Tahlili: Tekel Kapitalizmi

(1) Emperyalizm teorisi, kapitalizmin tekel aşamasına geçtiğini gözönünde tutmuş olsa da tekel kapitalizminin işleyiş mekanizmasını derinliğine incelememiştir.

(2) P. Baran ve P. Sweezy, *Monopoly Capital*, New York 1966. Metindeki bütün atıflar, bu eserin bu baskısınadır.

(3) Sweezy'nin, oligopol fiyatlarının sertliğiyle ilgili daha önce belirttiğimiz modeli, Marksist görüşe uygun bir tekel kapitalizmi teorisinin kurulmasına yardımcıdır.

(4) A.g.e., s. 72.

(5) Bu bakımdan Baran ve Sweezy'nin temsil ettiği Marksist görüşle, Keynes ve Galbraith'in fikirleri arasındaki benzerlik, ilgi çekicidir. Artığın massedilme sorunu, efektif talep sorunundan başka bir şey değildir.

XXXIX - Marksist Az Gelişmiş Ülkeler Teorisi: "Asya-Tipi-Üretim-Tarzı"

(1) Asya-Tipi-Üretim-Tarzı'nın, diğer terimlerle eşanlamlı olmadığını belirtelim. Örneğin, "köylü ekonomi" deyimini kullanan Daniel Thorner (bkz: "L'économie paysanne, concept pour l'histoire économique", *Annales*, Mayıs-Haziran 1964) bu kavramın, hem Marksist-feodal - üretim-tarzı, hem Asya-üretim-tarzı, hem de bir üretim tarzından diğerine geçiş aşamasını kapsadığını söyler.

(2) Marx, kapitalizm-öncesi toplumlarda, tefeciliğin büyük toprak sahiplerini iflâsa sürüklemek ve küçük üreticileri sömürmek yoluyla, büyük para birikimi anlamında kapitalin temerküzüne yardım ettiğini; fakat, bunun eski üretim tarzını nasıl bozup, kapitalist üretim tarzına nasıl çevrileceğini ancak tarihsel gelişim şartlarının belirleyeceğini belirtir. Bkz: *Le Capital*, a.g.e., Kitap 12. s. 220-9.

Ancak uygun nitelikteki şartlarla beraber, tefecilik, bir içsel dinamiğin yaratıcısı olabilir. Böyle bir modelin Osmanlı İmparatorluğu bakımından kurulması için bkz: Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 1967, s. 65-73. Bu modelin 14-16'ncı yüzyıllar için geçerli olmadığı savı için bkz: D. Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın*, Ankara 1968, s. 10-24.

(3) Aynı görüş için bkz: Sencer Divitçioğlu, *Asya-Tipi-Üretim Tarzı ve Az Gelişmiş Ülkeler*, Elif Yayınları 1966, s. 5; buna karşılık M. Godelier, *Asya-Tipi-Üretim-Tarzı* (Türkçe çeviri), Sosyal Yayınlar 1966, s. 66-78'de, Batı'nın gelişme çizgisinin evrensel olduğunu söyler.

(4) Kavramın evrimiyle ilgili buradaki açıklama için K. Wittfogel, *Oriental Despotism*, Yale University Press, Bahis 9'dan yararlanılmıştır.

(5) Marx, bu kavramı, "The New York Tribune" gazetesine, 1853'de Hindistan için yazdığı iki makalede kullandı. (E. Burns, *A. Handbook of Marxism*, London 1935'de iktibas edilmiştir). "Kapital"in çeşitli bahislerinde, Asya-tipi toplumlardan bahseder; *Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Şekilleri* (Türkçe çeviri: M. Belli), Ankara 1967'de kapitalizm-öncesi üretim tarzları arasında, Asya-Tipi de incelenir. Engels de, devletin kaynağını incelerken, "Devlet, Aile ve Mülkiyetin Kaynağı"nda, aynı kavramı benimsemiştir.

(6) Bu iddia için bkz: Wittfogel, a.g.e., Bahis 9.

(7) Bu konuda bir tartışma için bkz: P. Vidal-Naquet, "Histoire et Idéologie" *Annales*, Mayıs-Haziran 1964.

(8) Marx, *Kapitalizm Öncesi...*, a.g.e.

(9) Marx, *Le Capital*, Kitap II, s. 268-271. Metindeki atıflar, diğer bir kaynak gösterilmedikçe, *Le Capital*'e ve daha önce açıklanan baskıyadır.

(10) M. Godelier, a.g.e., s. 33.

(11) Azgelişmiş ülkelerin "ikili ekonomik yapı"sının kaynağı burada aranabilir.

(12) K. Marx, *Kapitalizm Öncesi...*, a.g.e., s. 89.

(13) K. Marx, *Le Capital*, Kitap XII, s. 224.

(14) K. Wittfogel, a.g.e., s. 424-5.

(15) Ticarî ilişki, sömürgecilik, fetih vb. yoluyla Batı toplumlarıyla karşılaşmasından sonra kapitalizme geçiş olayı, bu toplumların dinamiği değil, "diachronie"sidir. (Bkz: Etienne Balibar, "Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique". *Lire le Capital*, cilt II, içinde).

(16) Wittfogel, a.g.e., s. Bahis 9.

XL - Sosyalist Ekonominin Teorisi veya Değer Kanunları

(1) Marksistlerin, sosyalizmin ekonomi teorisiyle uğraşmamalarının çok nedeni vardır: Devletin kontrolunu ele geçirmeden önce sistemin nasıl işleyeceği sorunu üzerinde durmayı gereksiz görmüşlerdir; siyasî bilimler, tarih gibi toplumsal bilimlerle ilgili düşünürlerse, sosyalist sistemi iktisadî nedenlerle tercih etmemiştir; Marksist diyalektiğin etkisinde, birçoğu da, sosyalizmin nasıl olsa kurulup, kendiliğinden işleyeceğini varsaymıştır; bağlı oldukları emek-değer teorisinin, bu konuda kendilerine pek yardımcı olmaması da etkenler arasında sayılabilir. Bkz: B. E. Lippincot, "Giriş". O. Lange, *Sosyalizmin Ekonomi Teorisi* (Türkçe çeviri I. Oğuzkan), İstanbul 1966 s. 9-12.

(2) Yakın geçmişin ve çağımızın sosyalist ekonomileri, Marksizme dayanan temel hedefler, planlı ekonomi ve sosyalist ilkeler itibarıyla benzerlik gösterse de, uygulamada aralarında büyük farklar vardır. Farklar, kaynak dağılımında piyasa ekonomisi kurallarının geçerlilik derecesinden doğar. Bu bahiste, gerçekteki sosyalist sistem, tarihçesi en uzun, hakkındaki yayınlar en geniş olan (eski) SSCB ile geçmişte Sovyet modelini benimseyen Doğu Avrupa ülkeleri için incelenecektir.

(3) Çok zaman "kapitalist ekonomi"yle "piyasa ekonomisi" deyimleri eşanlamlı olarak kullanıldığı halde, Çin Halk Cumhuriyetinde piyasa ekonomisi şartlarının hâkim olması bu özdeşliği bozmaktadır.

(4) Pareto ile ilgili bkz: Bahis XIX, Pg. III; B. Enrico Barone, *Il Ministerio della Produzione nello Stato Collectivista* (1908) (İngilizce çeviri: "The Ministry of Production in the Collectivist State", F. A. Hayek, *Collectivist Economic Planning*, London 1938 içinde.

(5) V. Pareto, *Les Systemes Socialistes*, Paris 1926, cilt II, s. 391. Pareto, Marx'ın değer teorisinin iki yönü olduğunu söyler: Bilimsel bakımdan, en iyi değer teorisi gerçeklerle en iyi bağdaşan teori olmak gerektiği halde, Marx'ın değer teorisi, bu şartı yerine getirmez; fakat, belirli bir amaca erişmek için duyguları tahrik etmek gerektiğinde faydalı olabilir. Bu sonuncu gerekmiyor ise, bu teori, ya anlamını değiştirecek veya terk edilecektir. A.g.e., s. 396.

(6) Samuelson, Barone'nin makalesi yazıldıktan üç çeyrek yüzyıl sonra dahi, İngilizce dilinde, bu meseleyi daha iyi açıklayabilen başka eser bulunmadığını belirtir. *Foundations of Economic Analysis*, Harvard 1948, s. 217.

(7) Barone'nin modelinde tüketici tercihleri, sadece belirli bir fiyat takımı veri iken, tüketicilerin gelirlerini tüketim ve tasarruf arasında nasıl bölecceklerini gösterir; fayda veya tatmin konusunda bir şey söylemez. Açıkça marjinal fayda veya Pareto'nun kayıtsızlık eğrilerine atıf yapmadan da, mallar ve üretim faktörleri fiyatları veri iken arz ve talep denklemlerinin elde edilebileceğini söyler. Bkz: A.g.e., s. 246-7.

(8) Denklemlerle bilinmeyenler sayısını eşitleyen Pareto değil, Barone olmuştur. A. Bergson, "Socialist Economics", *A Survey of Contemporary Economics*, cilt I, New York 1949, s. 420.

(9) L. von Mises, *Socialism*, New Haven 1951, (2. baskı).

(10) F. A. Hayek, *Collectivist..*, a.g.e., s. 6.

(11) Mises ve Hayek tam rekabet şartlarının geçerli olduğu "ideal" kapitalizmi esas almaktadır.

(12) F. M. Taylor, *Sosyalist Devlette Üretimin Yönetilmesi*, O. Lange, a.g.e., içinde, s. 37-47.

(13) O. Lange, *Sosyalizmin Ekonomi Teorisi*, a.g.e., s. 49-112. Lange-Lerner'in piyasa - sosyalizminin, Marksist öğretiyle bağdaşamayacağı savı için bkz: A. Bose, a.g.e., s. 238.

(14) Gerçekte, gelir bölüşümü eşitsizliğinin, talep fiyatlarının ihtiyaçların nisbî şiddetini yansıtmasını önlediğine, Neo-klasiklerden Wieser, Marshall, Wicksell işaret etmiştir. Bkz: Bahis XXV, Pg. I B.

(15) Lange, Pareto'dan farklı olarak, bireyler arası fayda karşılaştırılması yapılabildiğini varsayar.

(16) Lange modeli, kaynak dağılımında emek-değer teorisi değil, marjinal analizi kabul eder; faiz haddinin burada kaynak dağılımındaki rolü açıktır.

(17) O. Lange, a.g.e., s. 103-4. Lange, bunun, özel girişim ve üretim araçları özel mülkiyetinin kaldırılması demek olmadığını; küçük ölçek sanayi ile tarımsal üretim gibi tam rekabetin hâkim olduğu alanlarda, bunların devam edeceğini belirtir.

(18) I. M. D. Little, *A. Critique of Welfare Economics*, Oxford, 1950.

(19) J. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, London 1950 (3. baskı), s. 191. Schumpeter, gelir bölüşümünde eşitliğe yer verebilen sosyalizmin, aynı etkinlik ve gelişme seviyesindeki kapitalizme oranla daha fazla refah sağlayacağını belirtir.

(20) E. F. M. Durbin, *Problems of Economic Planning*, London 1949.

(21) (Eski) SSCB ve Doğu Avrupa ülkelerinin oluşturduğu sosyalist ekonomi modelinden, "Sovyet-tipi", diye bahsedeceğiz. Bu modelin özelliği, sosyalizm ve planlama ilkeleri yanında, üretim ve yatırımların dağılışını piyasa mekanizmasının değil merkezden verilen hedefler ve direktiflerin yöneltiyor olmasıdır. Bkz: *Value and Plan* (ed. G. Grossman), University of California Press, 1960, s. 3.

(22) A. Zauberman, *Aspects of Plano-metrics*, London 1967, s. 1-2.

(23) Kantorovich, Novozilov, Nemchinov gibi, Batı dillerine geniş ölçüde çevrilen (eski) Sovyet iktisatçıları Batılı iktisat teorisine yakındır.

(24) F. Engels, "Anti-Duchring", New York 1939, s. 309.

(25) J. Stalin, *Economic Problems of Socialism in the U.S.S.R.*, International Publishers, New York 1952. Metindeki atıflar, bu eserin, bu baskısınadır.

(26) A. Nove, bu konuda şöyle der: "İktisat mucizeler bilmez; geri kalmış fakir bir ülkenin temel sınaî altyapısını, diğer şeyleri ihmal etmeksizin bu kadar süratle kurabileceği düşünülemez. Bu, merkezî hükümetin, ekonomiyle halka, kendi önceliklerini dikte etmesini gerektirdi. Herhalde, ancak totaliter bir sistem, bu kadar uzun bir süre, plancılarla halkın tercihleri arasında bu kadar derin farkları sürdürebilirdi." Bkz: "Economic Rationality and Soviet Growth", *Cahiers de*

L'ISEA, Ağustos 1960. No. 104, s. 5. Marksist E. Mandel de, Stalin'in teorilerinin toplumsal eşitsizliği ve işçilerin yabancılaşmasını haklı göstermek için kurulduğunu belirtiyor. *Marxist Economic Theory*, 1971, s. 723-4.

(27) Seligman, a.g.e., s. 125.

(28) O. Lange, *Problems of Political Economy of Socialism*'den çeviren A. Bilgi, *Sosyalizmin Yeni Meseleleri*, Ankara, 1965, s. 30-1. İktisat teorisinde, gerçeklerden soyutlanmış modeller dışında, evrensel geçerliği olan kanunlar pek bulunmasa da, iktisatçılar için evrensel kanunların varlığı görülüyor. Bunlardan biri, siyasî eğilimleri ne olursa olsun, yaşlandıkça, iktisatçıların, daha tutucu oldukları; ikincisi, kendi eğilimi iktidarda ise, uygulamayı haklı gösteren teorileri kurmalarıdır. Lange de, bu evrensel kanunların dışında kalamamıştır.

(29) J. Robinson ve diğer birçok iktisatçı, sosyalizmin kapitalizmden sonra erişilecek bir aşama değil, bir almaşık olduğunu belirtir.

(30) A. Zauberman, a.g.e., s. 4-5.

(31) Aynı eser, s. 7.

(32) M. Dobb, *Economic Theory and Socialism*, London, Routledge and Kegan Paul 1956, s. 36-37.

(33) Aynı eser, s. 41-43.

(34) M. Dobb, *An Essay on Economic Growth and Planning*, London, Routledge and Kegan Paul, 1961, (2. baskı).

(35) P. Baran, "On National Economic Planning", *A Survey of Contemporary Economics*, cilt II, American Economic Association, Illinois 1952, s. 355-408.

(36) J. Drewnowski, "The Economic Theory of Socialism: A Suggestion for Reconsideration", *Journal of Political Economy*, Ağustos 1961, s. 341-354. E. G. Dolan, "An Experimental Polycentric Model of the Soviet Economy", *Economic Analysis of the Soviet-Type System* (ed. J. Thornton), Cambridge University Press, 1976, s. 17-30.

(37) O. Lange "Sosyalizmin Ekonomi Teorisi"ni tam rekabet modeline dayanarak kurduğu zaman (1936), Polonya henüz, sosyalist olmamıştı. Lange'nin İkinci Dünya Harbi'nden sonra yazdığı eserlerinde, gerçekteki sosyalist ekonomiyle ilgili açıklamaları bulunur.

(38) Bütün ekonominin devlet tercih alanına dahil olması, 1918-1920 yıllarında Sovyet ekonomisinde Harp Komünizmi dönemindedir.

(39) F. A. Hayek, *La route de la servitude* (çeviren G. Blumberg) Paris 1944, Librarie de Medicis. Metindeki atıflar bu eserin bu baskısınadır.

(40) Hayek, Marx'ın yedek sanayi ordusu dediği, istendiğinde işçileri alıp, istendiğinde geri yollanacağı bir işçi rezervinin varlığını, işçi disiplini için gerekli görür. a.g.e., s. 93.

(41) A. Zauberman, a.g.e., s. 10-12.

(42) A. Zauberman, a.g.e., s. 127-129'da, Liberman modelini matematiksel bir doğrusal programlama meselesi olarak formülleştirir.

(43) İkilik teoremi, şunu gösterir: Eğer ölçeğe sabit oranlı getiri varsa, dıştan teknik yarar ve kayıplar yoksa, her Pareto optimumu, bir tam rekabet dengesidir; ve aynı matematiksel meselenin, iki ayrı yönüdür. Tam rekabet dengesi, "ilkel *(primal)* miktar" mekânında bulunan Pareto optimumunun, "ikili fiyat" mekânındaki görüntüsüdür. Teorem, bir Pareto optimumunun ima ettiği gölge fiyatlarının, tam rekabet piyasasındaki denge fiyatları olduğunu; veya bir tam rekabet dengesinin ima ettiği Pareto optimumunun, optimal bir nicel (kantitatif) planın ifadesi olabileceğini gösterir.

(44) H. Chambre, "La réforme économique", *La réforme économique dans l'Europe de l'est* içinde, *Cahiers de l'ISEA*, Mart 1967.

(45) M. Gorbaçov, *Glasnost: Asıl Neyi İstiyorum?* (çeviren: T. T. Çandar, A. Cemal) Dönemli Yayıncılık A.Ş., İstanbul 1988.

(46) A. Schleifer, R. W. Vishny, "Reversing the Soviet Economic Collapse", *Brookings Papers ou Economic Activity*, No. 2, 1991.

KISIM V : ÖĞRETİLERDEN BAĞIMSIZ İKTİSADA DOĞRU: NİCEL İKTİSAT VE "TARİHİN SONU"

XLI - Nicel İktisat

(1) C. Clark, *The Conditions of Economic Progress*, London, MacMillan, 1951. Atıflar bu eserin, bu baskısınadır. Clark, Avustralyalı bir istatikçidir.

(2) C. Clark, a.g.e., s. 395-6.

(3) S. Kuznets, "Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations: I, II.", *Economic Development and Cultural Change*, cilt V, No. 1 ve cilt V'e Ek, No. 4;*Six Lectures on Economic Growth*, The Free Press of Glenoe, 1961.

(4) M. Abramovitz, *Resources and Output Trends in the United States Since* 1870; National Bureau of Economic Research 1957, Occasional Paper 53; J. Kendrick, *Productivity Trends: Capital and Labor* (aynı), 1956.

(5) H. W. Singer, "The Mechanics of Economic Development: A Quantitative Model Approach", *International Development*, a.g.e., s. 117-33.

(6) Aynı eser, s. 130.

(7) M. Kalecki, *Introduction to the Theory of Growth in a Socialist Economy*, Oxford 1969'dan çeviren V. Savaş. "Sosyalist Ekonomide Büyüme Teorisine Giriş", İstanbul 1977. Kalecki, Polonyalıdır.

(8) M. Kalecki, a.g.e., s. 17.

(9) Marx, 31 Mayıs 1875'de Engels'e yazdığı mektupta fiyatlar, iskonto haddi vb.'deki iniş çıkışları istatistiklerle saptayıp, iktisadî krizlerin temel kanunlarını, matematik yöntemle bulmaya çalıştığını; bu işin, ancak istatistik veriler incelenerek yapılabileceğini belirtir. Mektubu nakleden W. Leontief, *Essays in Economics*, New York 1966, s. 75.

(10) M. G. Mankiw, "A. Quick Refresher Course in Macroeconomics", *Journal of Economic Literature*, Aralık 1990.

(11) H. Schultz'un, *Statistical Laws of Demand and Supply, with Special Application to Sugar*, Chicago 1929 ve *The Theory and Measurement of Demand*, Chicago 1938'i konunun "klasik"leridir.

(12) Eğer iktisadî kararlar arasındaki karşılıklı bağlılık, tek firma içinde veya ekonominin, ancak birkaç kesimi arasında – tutarlılık veya optimumlaştırma – açısından ele alınıyorsa, "programlama"; eğer bütün ekonomi kapsanıyorsa, "planlama"dan bahsedilir. Bazen de "plan" deyimi, uzun dönemli öngörüler, "program" deyimi ise, yıllık uygulama şemaları için kullanılır.

(13) W. Leontief, *The Structure of the American Economy: 1919-1939* (1941).

(14) Hareket araştırmasının en yaygın uygulanan tekniği, doğrusal programlamadır. Bu, (maksimumlaştırılacak veya minimumlaştırılacak büyüklük anlamında) "amaç fonksiyonu"nun ve kayıtların, eşitlikler veya eşitsizlikler biçiminde seçim değişkenlerinin doğrusal fonksiyonu olduğu bir matematiksel formdadır. Bütün değişkenlerin kontrol edilebildiğini varsayan bu programlama tekniği, tam rekabet şartlarına yaklaşık varsayımları gerektirir.

(15) J. Waelbroeck, "La grande controverse sur la planification et la théorie économique mathématique contemporaine" *Cahiers de l'ISEA*, Şubat 1964.

(16) N. Wiener, a.g.e., s. 5.

(17) Sözel tahlillerde, özellikle Marshall'da, kesin ilişkiler yerini eğilimlere bırakır.

(18) N. Wiener, a.g.e., s. 6.

(19) İktisat, her önemli değişmesinde fizikteki değişmeleri izlemiştir.

(20) "Econometri" deyimi ilk defa, Norveçli istatistikçi-iktisatçı Ragnar Frisch tarafından 1926 yılında, "biyometri"den esinlenerek kullanılmıştır.

(21) L. R. Klein, *A Textbook of Econometrics*, Row, Peterson and Co., New York 1956, s. 2-3.

(22) W. Leontief, *Input-output Economics*, New York, Oxford University Press, 1966, s. 9.

XLII - Tarihin veya İdeolojinin Sonu (mu?)

(1) Serbest piyasa ekonomisinin bir "uç" ifadesi olan "arz-yönü" ekonomisi, 1980'li yılların başında ABD'de yürürlüğe konmuş ve ekonomide büyük canlanma yaratmış; fakat izleyen yıllarda bütçede ve dış ödemelerde büyük açıklarla sonuçlanmıştır.

(2) Hegel'in bu savı gençliğine aittir, henüz 36 yaşındayken ileri sürmüştür. Daha ileri yaşlarda Fransız İhtilali'nin ilkelerini çok soyut ve bireyci bulmuştur. G. Himmelfarb, "Responses to Fukuyama" *The National Interest*, yaz 1989, s. 24-26.

(3) F. Fukuyama, "The End History?" *The National Interest* a.g.e., s. 3-18; *The End of History and the Last Man*, The Free Press, New York, 1992.

(4) F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, a.g.e., Giriş.

(5) Aynı eser, s. XIV.

(6) F. Fukuyama, "The End of History?" a.g.e., s. 8.

(7) Dünya Bankası, *World Development Report 1981, World Development Report 1991* ve *World Development Report 1997*, Washington D. C. . Metindeki bütün rakamlar bu kaynaklardan alınmıştır.

(8) Söz konusu on yılda doların satınalma gücü de düşmüştür.

(9) A. Kojève'in en tanınmış eseri *Introduction to the Reading of Hegel*,'dir (çeviren J. Nichols) Basic Books, New York 1969.

(10) Borç ile hisse senedi değişimi (debt/equity swap) denen bu işlem kamu işletmelerinin hisselerinin alacaklılara satışı ile dış borcun azaltılmasına dayanır.

(11) W.U. Chandler, "Development and Environmental Change" *Economic Impact* 1990/2, Washington D.C., s. 18-25.

(12) B. B. Conable, "Development and the Environment: A Global Balance" *Finance and Development*, aralık 1989, s. 2-4.

Prof. Dr. Gülten, Kazgan İstanbul Üniversitesi'nden 1994'de emekli oldu ve İstanbul Bilgi Üniversitesi'nin kurulmasına kurucu üye ve kurucu rektör olarak katıldı. Halen aynı üniversitede AR-ME ve İktisat Bölümü Başkanı, Mütevelli Heyet üyesi olarak çalışmaktadır.

Gülten Kazgan'ın başlıca kitapları; Tarım ve Gelişme, Ortak Pazar ve Türkiye, İktisadi Düşünce, Ekonomide Dışa Açık Büyüme, Küreselleşme ve Yeni Ekonomik Düzen, Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi: 1. Küreselleşmeden 2. Küreselleşmeye'*dir. Ayrıca çok sayıda İngilizce/Türkçe olarak yayınlanmış makalesi, araştırması ve incelemesi yayınlanmıştır.*

ISBN 978-975-14-0392-6

916934
ADF
THG

9 789751 403926

₺25,00